

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Archeologii

Ceramika świadectwem kontaktów ponadregionalnych. Miejsce dolin Wardaru i Strumy w sieci powiązań kulturowych Macedonii Centralnej w późnej epoce brązu

Pottery as an indicator of interregional contacts. Place of Vardar and Struma river valleys in the cultural network of Central Macedonia in the Late Bronze Age

Cezary Bahyrycz

Praca napisana pod kierunkiem
Prof. Janusza Czebreszuka

.....
podpis promotora

.....
data

Poznań 2024

Poznań, dnia

OŚWIADCZENIE

Ja, niżej podpisany Cezary Bahyrycz, doktorant Wydziału Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oświadczam, że przedkładaną pracę doktorską pt.:

Ceramika świadectwem kontaktów ponadregionalnych. Miejsce dolin Wardaru i Strumy w sieci powiązań kulturowych Macedonii Centralnej w późnej epoce brązu

napisałem samodzielnie. Oznacza to, że przy pisaniu pracy, poza niezbędnymi konsultacjami, nie korzystałem z pomocy innych osób, a w szczególności nie zlecałem opracowania rozprawy lub jej części innym osobom, ani nie odpisywałem tej rozprawy lub jej części od innych osób. Oświadczam również, że egzemplarz pracy dyplomowej w formie wydruku komputerowego jest zgodny z egzemplarzem pracy dyplomowej w formie elektronicznej. Jednocześnie przyjmuję do wiadomości, że gdyby powyższe oświadczenie okazało się nieprawdziwe, decyzja o wydaniu mi dyplomu zostanie cofnięta.

.....
(własnoręczny podpis)

Spis treści

Wprowadzenie i cele pracy.....	8
1. Położenie geograficzne obszaru badań i jego znaczenie.....	12
2. Chronologia, metodologia, metodyka	19
2.1. Chronologia.....	19
2.2. Metodologia.....	25
2.3. Metodyka	34
3. Historia badań	48
3.1. Centralna Macedonia (Republika Grecji).....	48
3.1.1. Etap I - do końca XIX wieku.....	49
3.1.2. Badania niemieckich pionierów	54
3.1.3. Rekonesans A. Wace'a i M. Thompson'a	55
3.1.3.1. Stanowiska funeralne	56
3.1.3.2. Pradziejowe stanowiska osadnicze.....	56
3.1.3.3. Pozostałości antycznych miast	57
3.1.4. Centralna Macedonia po wyzwoleniu	57
3.1.5. Centralna Macedonia w trakcie I wojny światowej.....	59
3.1.5.1. Działania Brytyjczyków podczas I wojny światowej.....	64
3.1.5.2. Działania francuskie podczas I wojny światowej	68
3.1.5.2.1. Rekonesans Leona Rey'a	73
3.1.5.2.2. Podsumowanie francuskiej aktywności podczas I wojny światowej.....	76
3.1.5.3. Podsumowanie badań archeologicznych podczas I wojny światowej	77
3.1.6. Badania w Macedonii Centralnej w dwudziestoleciu międzywojennym.....	77
3.1.6.1. Tsautsitsa	78
3.1.6.2. Vardina.....	79
3.1.6.3. Kilindir	79
3.1.6.4. Vardaroftsa.....	79
3.1.6.5. Saratse	80
3.1.6.6. Półwysep Chalcydycki.....	81
3.1.6.6.1. Hagios Mamas	82
3.1.6.6.2. Molyvopyrgos	82
3.1.7. Badania archeologiczne w drugiej połowie XX wieku.....	82
3.1.7.1. Rekonesans Davida French'a.....	83
3.1.7.2. Badania wykopaliskowe	83
3.1.7.2.1. Assiros	84
3.1.7.2.2. Kastanas	91
3.1.7.2.3. Thessaloniki Toumba	97
3.1.7.3. Rekonesans D. Grammenos'a, M. Besios'a i S. Kotsos'a.....	103
3.1.7.4. Badania powierzchniowe w dolinie rzeki Anthemous	104
3.2. Dolina Strumy (Republika Bułgarii)	105
3.2.1. Badania w drugiej połowie XX wieku.....	108
3.2.1.1. Ekspedycja „Struma”.....	108
3.2.1.2. Ekspedycja „Skaptopara”.....	113
3.2.2. Badania wykopaliskowe w południowo-zachodniej Bułgarii.....	118
3.2.2.1. Krsto Pokrovnik	118
3.2.2.2. Babyak	118
3.2.2.3. Koprivlen	119
3.2.2.4. Sandanski	121
3.2.2.5. Dragojna.....	122
3.2.2.6. Bresto.....	123
3.2.2.7. Ada Tepe	123

3.3. Dolina Wardaru (Republika Macedonii Północnej)	126
3.3.1. Badania archeologiczne w Macedonii Północnej	126
3.3.2. Badania wykopaliskowe w drugiej połowie XX wieku	128
3.3.2.1. Stolot-Ulanci	129
3.3.2.2. Vardarski Rid	129
3.3.2.3. Skopje-Kale	131
3.3.2.4. Klučka-Hipodrom	134
3.3.2.5. Dimov Grob	135
3.3.2.6. Manastir	137
3.3.2.7. Mali Dol	139
4. Klasyfikacje i analizy pradziejowej ceramiki w Centralnej Macedonii	142
4.1. Klasyfikacje ceramiki w ujęciu niemieckich pionierów	142
4.1.1. Lokalna ceramika monochromatyczna	143
4.1.2. Naczynia zasobowe i <i>pithos</i> 'y	147
4.1.3. Ceramika malowana i importowana	147
4.1.4. Podsumowanie prac niemieckich badaczy z początku XX wieku	148
4.2. Klasyfikacja ceramiki po rekonesansach A. Wace'a i M. Thompson'a	149
4.2.1. Naczynia niedekorowane ręcznie lepione	149
4.2.2. Naczynia dekorowane	150
4.2.3. Podsumowanie rekonesansów A. Wace'a i M. Thompson'a	151
4.3. Rozpoznania badaczy Brytyjskich Sił Zbrojnych podczas I wojny światowej	152
4.3.1. Klasyfikacja ceramiki pradziejowej z badań brytyjskich podczas I wojny światowej	156
4.3.1.1. Ceramika nacinana	157
4.3.1.2. Ceramika wygładzana	157
4.3.1.3. Ceramika malowana	158
4.3.2. Podsumowanie klasyfikacji Brytyjczyków podczas I wojny światowej	159
4.4. Ceramika z <i>toumb</i> Macedonii – rekonesans L. Rey'a	160
4.4.1. Okres „przedmykeński”	171
4.4.1.1. Formy naczyń ceramicznych	172
4.4.1.2. Ornamentyka naczyń	179
4.4.1.2.1. Dekoracja reliefowa	179
4.4.1.2.2. Dekoracja nacinana	182
4.4.1.2.3. Dekoracja malowana	190
4.4.2. Okres mykeński	195
4.4.2.1. Ceramika mykeńska	195
4.4.2.2. Lokalna imitacja ceramiki mykeńskiej	197
4.4.2.3. „Nowa” fioletowo-brązowa malowana ceramika	197
4.4.2.4. Ceramika minijska	199
4.4.3. Podsumowanie obserwacji ceramicznych Serwisu Archeologicznego Armii Orientu	199
4.5. Rozpoznania ceramiczne materiałów z badań 20. lecia międzywojennego	202
4.5.1. Tsautsitsa	202
4.5.2. Vardina	204
4.5.3. Kilindir	205
4.5.4. Vardaroftsa	205
4.5.5. Saratse	218
4.5.6. Półwysep Chalcydycki	224
4.5.6.1. Hagios Mamas	225
4.5.6.2. Molyvopyrgos	228
4.5.7. Zachodnia Macedonia	230
4.5.7.1. Dolina rzeki Aliakmonas i Monastir	230
4.5.7.2. Boubousti	231
4.5.8. Ceramika naczyniowa epoki brązu i początków epoki żelaza – podsumowanie badań 20. lecia międzywojennego	233
4.6. Analizy materiałów ceramicznych z badań drugiej połowy XX wieku	235

4.6.1. Rekonesans D. French'a	235
4.6.2. Assiros	239
4.6.2.1. Pradziejowa ceramika naczyniowa	239
4.6.2.2. Przełom epok – „łużycki” najazd?	243
4.6.3. Kastanas	246
4.6.3.1. Pradziejowa ceramika naczyniowa	246
4.6.3.1.1. Formy naczyń ręcznie lepionych	248
4.6.3.1.2. Technologia naczyń ręcznie lepionych	269
4.6.3.1.3. Rodzaje naczyń ręcznie lepionych	270
4.6.3.1.3.1. Ceramika malowana matową farbą	270
4.6.3.1.3.2. Ceramika kanelurowana.....	274
4.6.3.1.3.3. Ceramika nacinana	276
4.6.3.1.4. Zdobnictwo naczyń ręcznie lepionych	278
4.6.3.2. Ceramika mykeńska z Kastanas	292
4.6.3.3. Podsumowanie analiz naczyń ceramicznych z Kastanas.....	308
4.6.4. Analizy repertuaru ceramicznego z Toumba Thessaloniki	309
4.6.4.1. Technologia naczyń ręcznie lepionych.....	310
4.6.4.2. Zdobnictwo naczyń ręcznie lepionych.....	315
4.6.4.2.1. Ceramika nacinana i inkrustowana	315
4.6.4.2.2. Naczynia malowane matową farbą	339
4.6.4.3. Ceramika mykeńska	341
4.6.4.3.1. Technologia	341
4.6.4.3.2. Formy.....	342
4.6.4.3.3. Zdobnictwo	345
4.6.4.4. Podsumowanie analiz ceramiki pradziejowej z Toumba Thessaloniki	347
4.6.5. Ceramika z prospekcji powierzchniowych lat 90. XX wieku	350
4.6.6. Analiza ceramiki naczyniowej z badań powierzchniowych doliny rzeki Anthemous	359
4.7. Świadectwa ponadregionalnych powiązań kulturowych Centralnej Macedonii na podstawie analiz ceramiki naczyniowej	366
4.7.1. Rozpoznania przed dwudziestoleciem międzywojennym	366
4.7.2. Rozpoznania od lat 30. do 60. XX wieku	367
4.7.2.1. Relacje wewnętrzne	367
4.7.2.2. Relacje zewnętrzne	376
4.7.3. Centralna Macedonia w regionalnej i ponadregionalnej sieci powiązań kulturowych w świetle archiwalnych badań ceramicznych.....	383
4.7.4. Rozpoznania powiązań kulturowych Centralnej Macedonii w świetle analiz z Assiros – badania z lat 80. i 90. XX wieku.....	389
4.7.5. Kontakty regionalne i ponadregionalne – rezultaty badań ceramicznych z Kastanas	393
4.7.6. Powiązania kulturowe Centralnej Macedonii w świetle analiz ceramicznych	400
5. Doliny Wardaru i Strumy w sieci powiązań kulturowych Centralnej Macedonii.....	404
5.1. Ceramika późnej epoki brązu i początków wczesnej epoki żelaza w obszarze rozpoznania... 404	
5.1.1. Klasy „południowe”	404
5.1.1.1. Ceramika malowana matową farbą.....	404
5.1.1.1.1. Chronologia	407
5.1.1.1.2. Udział w zespołach archeologicznych	408
5.1.1.1.3. Technologia, morfologia, ornamentyka	408
5.1.1.1.4. Funkcja	421
5.1.1.1.5. Kontekst ponadregionalny	423
5.1.1.1.6. Podsumowanie	423
5.1.1.2 Ceramika mykeńska	424
5.1.1.2.1. Chronologia	428
5.1.1.2.2. Udział w zespołach archeologicznych.....	429
5.1.1.2.3. Technologia, morfologia, ornamentyka.....	429
5.1.1.2.4. Funkcja	440

5.1.1.2.5. Kontekst ponadregionalny	441
5.1.1.2.6. Podsumowanie	452
5.1.2. Klasa „północna” – ceramika nacinana i inkrustowana	453
5.1.2.1. Chronologia	454
5.1.2.2. Udział w zespołach archeologicznych.....	456
5.1.2.3. Technologia, morfologia, ornamentyka	457
5.1.2.4. Kontekst ponadregionalny	534
5.1.2.5. Podsumowanie	569
5.2. Analizy przestrzenne.....	578
5.2.1. Stanowiska „w typie Kamenska Cuka”	579
5.2.2. Rezultaty analiz przestrzennych lokalizacji stanowisk „w typie Kamenska Cuka”..	582
5.2.3. Funkcja stanowisk „w typie Kamenska Cuka”	586
5.2.4. Doliny Wardaru i Strumy w późnej epoce brązu w świetle analiz przestrzennych	591
5.3. Zwyczaje pogrzebowe	603
6. Miejsce dolin Wardaru, Strumy i Centralnej Macedonii w sieci powiązań kulturowych późnej epoki brązu	607
7. Perspektywy badawcze i zakończenie	623
Bibliografia.....	630

Podziękowania

Zakończenie tej pracy doktorskiej nie byłoby możliwe bez wsparcia wielu osób, którym w tym miejscu chciałbym wyrazić swoją wdzięczność.

Na początku, szczególne podziękowania kieruję do mojego Promotora, Profesora Janusza Czebreszuka, za nieocenione wsparcie merytoryczne, cenne wskazówki oraz cierpliwość podczas wielogodzinnych konsultacji. Dzięki Pańskiemu zaangażowaniu i nieustannej pomocy, możliwe było osiągnięcie celu.

Słowa wdzięczności kieruję także do Władz Dziekańskich, za stworzenie sprzyjających warunków do rozwoju naukowego oraz wsparcie organizacyjne, które miało kluczowe znaczenie na drodze do ukończenia tej pracy.

Chciałbym również podziękować moim Rodzicom, którzy nieustannie wierzyli w moje możliwości i wspierali mnie na każdym etapie tej trudnej i długiej drogi.

Na koniec, pragnę podkreślić, że wiele innych osób miało swój udział w powstaniu tej rozprawy. Wszystkim, którzy w jakikolwiek sposób przyczynili się do tego sukcesu, dziękuję z głębi serca. Każdego z Was doceniam i z wdzięcznością podziękuję osobiście.

Wprowadzenie i cele pracy

W epoce brązu (3300/3100-1100 p.n.e., Andreou et al. 1996: 538) społeczności zamieszkujące region Macedonii Centralnej funkcjonowały pomiędzy dwoma dynamicznie rozwijającymi się i znacząco różniącymi się centrami, mianowicie – Egeą a Bałkanami. Szczególnie widoczne było to w II tysiącleciu p.n.e. W tym okresie nastąpił wzrost mobilności ludności w Europie oraz początek kształtowania się elit, które położyły podwaliny pod cywilizację europejską (Kristiansen, Larsson 2005: 60-61; Whittaker 2008: 2). Macedonia Centralna, w ramach teorii systemu światowego epoki brązu, została zdefiniowana jako strefa peryferyjna (we wczesnej i środkowej epoce brązu) lub marginalna (w późnej epoce brązu) (Sheratt 1993: 44). W tym drugim okresie (1650-1050 p.n.e., za: Andreou 2010: 649) nie była uwzględniona w tzw. „mykeńskim koine” – obszarze podlegającym silnym wpływom pierwszej kontynentalnej cywilizacji europejskiej, czyli kulturze mykeńskiej (Cambitoglou, Papadopoulos 1993: 289).

Badania pradziejowej kultury materialnej Macedonii Centralnej wykazały wiele świadectw wpływów z obu kręgów kulturowych (bałkańskiego i mykeńskiego), szczególnie w obrębie najpopularniejszej kategorii odkrywanych artefaktów, a mianowicie fragmentów ceramiki naczyniowej. Po ponad stu latach badań, opinia specjalistów dotycząca charakteru wytwórczości ceramicznej w opisywanym regionie w późnej epoce brązu nie jest jednolita. Naukowcy argumentują za istotnością wpływu społeczności zamieszkujących bardziej północne regiony w formowaniu ceramicznej kultury materialnej mieszkańców tej części Egei. Dookreślają ten obszar i odróżniają go od reszty Grecji sformułowaniami o „inności Macedonii” (Schmidt 1905: 110-113; zob. więcej: Andreou et al. 1996: 561). Jednocześnie często podkreślano znaczenie wpływów południowych, które wyraźnie obserwowalne są w lokalnym repertuarze ceramicznym (Heurtley 1939: xvii). W końcu, archeolodzy wskazują na

unikalny i synkretyczny charakter wytwórczości centralno-macedońskiej, która łączyła cechy stylistyczne wywodzące się z sąsiednich obszarów (Wardle 1993: 117; Aslaksen 2013: 10). Syntetycznie, dyskursowi podlegają zagadnienia związane z funkcją i miejscem Macedonii Centralnej w ponadregionalnej sieci powiązań kulturowych. Badacze zastanawiając się, czy była to np. „strefa buforowa”, przez którą poszczególne elementy egejskie przenikały na północ i dalej za Dunaj (Horejs 2007). Inna hipoteza zakłada bardziej aktywną rolę społeczności macedońskich w kontaktach międzyregionalnych jako „mediatora”, poprzez którego idee, osiągnięcia i artefakty były swobodnie wymieniane (Horejs 2007: 295).

Między innymi te hipotezy stanowiły punkt wyjściowy dla rozważań w niniejszej dysertacji. Poniżej podjęto próbę weryfikacji niektórych z nich na gruncie archeologicznych analiz ceramicznych, ustanawiając za główne źródło trzy wybrane kategorie artefaktów: ceramikę mykeńską, malowaną matową farbą¹, oraz nacinaną i inkrustowaną². Nie ograniczono się przy tym jedynie do opublikowanych zabytków zgromadzonych z terenu Macedonii Centralnej. Skorzystano z możliwości wglądu w zasoby muzealne, które dotąd nie podlegały opracowaniu ani publikacji. Przeanalizowano materiały ceramiczne zgromadzone podczas licznych badań wykopaliskowych w Centralnej Macedonii w latach 20. i 30. XX wieku, jak również te zebrane w drugiej połowie XX wieku i początkach XXI wieku w południowo-zachodniej Bułgarii.

Aby w pełni rzetelnie podjąć próbę zmierzenia się z niniejszą tematyką kontaktów kulturowych w pradziejach, zdecydowano o zignorowaniu współczesnych i arbitralnie wyznaczonych granic państwowych Grecji, Bułgarii i Macedonii Północnej. Ustanowiono dwie

¹ Ang. *matt-painted pottery*.

² Ang. *incised and encrusted*. Poświęcono jej najwięcej uwagi ze względu na najgorszy stopień rozpoznania i relatywnie niewielką opublikowaną próbę. Celem niniejszej pracy było także wprowadzenie do obiegu naukowego jak największej liczby mierzalnych i użytecznych innym danych, stanowiących rezultat kwerend i analiz ceramicznych w jednostkach Grecji, Macedonii Północnej i Bułgarii.

główne osie geograficzne rozważań – doliny rzeczne Wardaru i Strumy. Pierwsza z wymienionych rzek w Grecji nazywana jest „Axiosesem” (gr. „Αξιός”), druga natomiast – „Strymonasem” (gr. „Στρυμόνας”). W niniejszej pracy zastosowano zapis właściwy dla języka polskiego, będący też najbliższym międzynarodowym terminem, tj. odpowiednio: Wardar³ i Struma⁴. Te największe w regionie doliny przypuszczalnie stanowiły w przeszłości arterie komunikacyjne i płaszczyznę interakcji ponadregionalnych pomiędzy społecznościami. Analiza pozostałości ceramicznych w obrębie tych dwóch dolin, obu o długości około 400 km, może pozwolić na lepsze zrozumienie regionalnej i ponadregionalnej sieci powiązań kulturowych społeczności zamieszkujących Centralną Macedonię w późnej epoce brązu.

Niniejsza rozprawa została podzielona na siedem głównych rozdziałów. Pierwszy przedstawia położenie geograficzne obszaru badań oraz jego znaczenie, pozwalając zrozumieć kontekst przestrzenny i historyczny analizowanych terenów. Rozdział drugi zawiera omówienie chronologii, metodologii i metodyki, które stanowiły podstawę przeprowadzonych badań. Rozdział trzeci skupia się na historii badań archeologicznych przeprowadzonych w Macedonii Centralnej, dolinie Strumy i Wardaru. Zawiera on podział na poszczególne etapy oraz analizę działań badawczych w każdej z tych lokalizacji, poczynsży od końca XIX wieku aż do czasów najnowszych. Rozdział czwarty koncentruje się na rozwoju klasyfikacji i analiz ceramiki pradziejowej z Centralnej Macedonii. Prezentowane są w nim różne podejścia do typologii ceramiki, poczynsży od pionierskich badań niemieckich archeologów, przez rozpoznania brytyjskich i francuskich sił zbrojnych, aż po aktywności prowadzone w okresie dwudziestolecia międzywojennego oraz w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku. W tym rozdziale skupiono się w największym stopniu na klasach ceramicznych, które stanowią główne źródło badawcze niniejszej dysertacji. W rozdziale piątym, przede wszystkim

³ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Wardar:3993947.html> [dostęp: 03.12.2023]

⁴ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Struma:3980535.html> [dostęp: 03.12.2023]

omówiono rezultaty analizy ceramiki autora rozprawy, bazujące na niepublikowanych materiałach zabytkowych pochodzących z własnych badań. Przedstawiono je w kontekście poznawania kontaktów regionalnych i ponadregionalnych, a także uzupełniono wynikami analiz przestrzennych oraz informacjami płynącymi z rozpoznania zwyczajów pogrzebowych. Rozdział szósty syntetyzuje zdobyte informacje, podkreślając znaczenie dolin Wardaru i Strumy w kontekście powiązań kulturowych Macedonii Centralnej, natomiast siódmy określa perspektywy dalszych badań oraz formułuje końcowe wnioski.

W pracy zastosowano następujące skróty dla faz chronologicznych:

WH – okres wczesnohelladzki;

ŚH – okres środkowohelladzki;

PH – okres późnohelladzki.

1. Położenie geograficzne obszaru badań i jego znaczenie

Centralna Macedonia jest jednym z trzynastu administracyjnych okręgów Grecji, położonym w północnej części kraju. Region ten ma duże znaczenie historyczne, kulturowe i geograficzne, będąc elementem większego obszaru geograficznego i historycznego Macedonii. Zajmuje on prawie 19 tysięcy km², co czyni go największym regionem Grecji pod względem powierzchni. Składa się z siedmiu prefektur: Thessaloniki, Imathia, Pella, Kilkis, Pieria, Serres i Chalkidiki. Centralna Macedonia jest drugim najbardziej zaludnionym obszarem w Grecji, z populacją około 1,9 miliona osób. Saloniki, stolica regionu i drugie co do wielkości miasto Grecji, jest ważnym centrum gospodarczym, kulturalnym i administracyjnym. Populacja miejska jest skoncentrowana w Salonikach i ich obszarze metropolitalnym i charakteryzuje się wysoką gęstością zaludnienia⁵. Region ten korzysta również ze swojego strategicznego położenia w ramach sieci transportowych, w tym z portu w Salonikach, jednego z największych na Morzu Egejskim.

Klimat Macedonii Centralnej jest głównie śródziemnomorski, charakteryzujący się gorącymi, suchymi latami i łagodnymi, wilgotnymi zimami. Jednakże zróżnicowana topografia regionu powoduje występowanie mikroklimatów. Obszary nadmorskie doświadczają typowej śródziemnomorskiej pogody, a interior wraz z wyższymi partiami terenu ulega wpływom kontynentalnego klimatu z chłodniejszymi zimami i bardziej obfitymi opadami śniegu (Peel et al. 2007: 1641–1642).

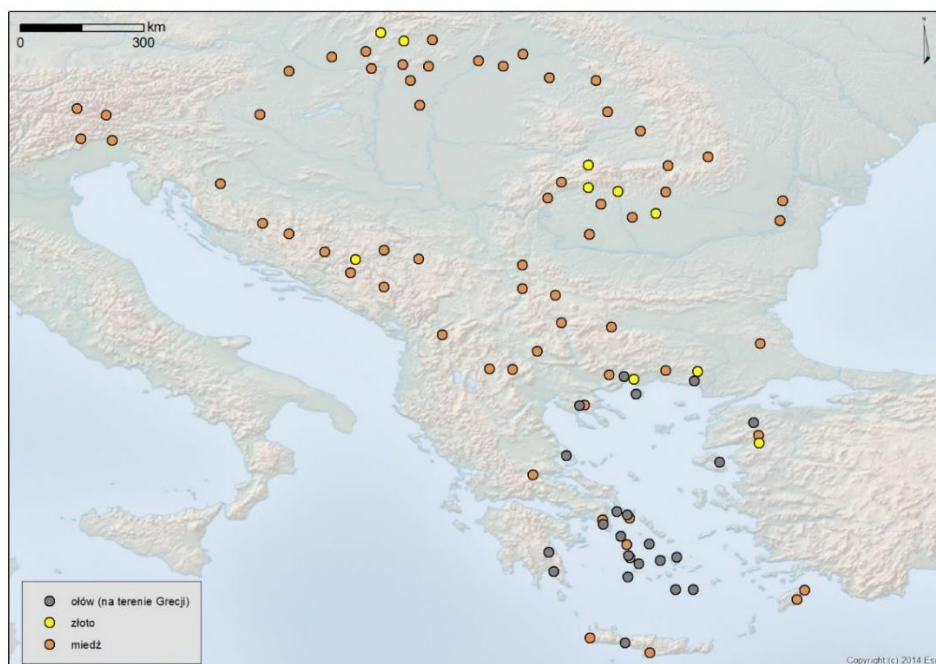
Pod względem topograficznym Centralna Macedonia charakteryzuje się znacznym zróżnicowaniem. Obszar ten obejmuje strefy nadmorskie wzdłuż części północnego wybrzeża Morza Egejskiego, żyzne równiny, góryste tereny i rozległe systemy rzeczne. Najważniejsze pasma górskie to Góry Pieria, Olimp oraz Góry Vermio. Największą równinę stanowi Równina

⁵ Za: <https://hellasatlas.com/regions/central-macedonia/>. [dostęp: 03.04.2023]

Salonicka, rozciągająca się wokół Salonik. Jest to główny obszar rolniczy, znany z uprawy pszenicy, kukurydzy, bawełny i innych roślin. Drugą największą równiną jest Równina Imathia, znajdująca się na zachód od Salonik, stanowiąca również ważny rolniczo teren, szczególnie dla uprawy owoców. Te żyzne równiny Macedonii Centralnej należą do najbardziej produktywnych obszarów rolniczych w całej Grecji.

W Centralnej Macedonii i na Półwyspie Chalcydyckim występują złoża miedzi, złota i srebra (Suchowska-Ducke 2010; Andreou, Vavelidis 2014; Pappa 2015: 91; ryc. 1). Wykorzystanie niektórych z nich w epoce brązu pośrednio poświadczają pozostałości obróbki metali, znalezione w wielu przebadanych osadach, co sugeruje schemat małoskalowej produkcji lokalnej, rozproszonej w społecznościach (Hochstetter 1987; Stos-Gale, Macdonald 1991; Koukouli-Chrysanthaki 1992; Andreou 2010: 652). Ponadto, istnieją opinie, że niektóre ze srebrnych artefaktów znalezione w Okręgu Grobów Szybowych A w Mykenach zostały wykonane z metalu pochodzącego z Półwyspu Chalcydyckiego (Andreou 2010: 652)⁶. Obecność złóż cennych surowców w Centralnej Macedonii mogła mieć znaczący wpływ na rozwój kontaktów ponadregionalnych w późnej epoce brązu. Ich eksploatacja i wykorzystanie w produkcji artefaktów oraz rosnące zapotrzebowanie na metale szlachetne i użytkowe w całym regionie egejskim i bałkańskim sprzyjały rozwojowi sieci wymiany i stanowiły katalizator kontaktów ponadregionalnych.

⁶ Warto nadmienić, że funkcjonują w dyskursie także kompletnie przeciwne twierdzenia, które uznają, iż nie ma żadnych dowodów na eksploatację złóż srebra na Półwyspie Chalcydyckim (Stos-Gale 2013: 187).

Ryc. 1. Lokalizacja surowców w obszarze rozpoznania i terenach sąsiednich (na podstawie: Bouzek 1985: 18, Fig. 1; Stos-Gale, Macdonald 1991: 254, Fig. 1; Loze 1993: 129, Fig. 1; Suchowska-Ducke 2010).

Region Macedonii Centralnej jest również bogaty w zasoby wodne, które mają kluczowe znaczenie dla wspomnianego rolnictwa, gospodarki i ekosystemów. Znaczące jeziora to Jezioro Koroneia, Jezioro Volvi oraz sztuczne Jezioro Kerkini, które są ważne zarówno dla różnorodności biologicznej, jak i zarządzania zasobami wodnymi. Bardzo istotne funkcje pełnią rzeki Macedonii Centralnej: Wardar (Axios), Struma (Strymonas), Aliakmonas, Loudias i Gallikos. Wydrążone przez nie doliny do dziś stanowią najważniejsze szlaki komunikacyjne w obszarze rozpoznania.

Pierwsza z nich – dolina rzeki Wardar, zwanej w Grecji Axios'em jest jednym z najważniejszych regionów geograficznych i ekologicznych na Bałkanach, obejmującym znaczną część Macedonii Północnej i północnej Grecji (ryc. 2). Ma ona długość około 388 km, z czego około 76 km biegnie przez Grecję. Wypływa z masywu Szar Płanina w Macedonii Północnej, przepływa przez miasta takie jak Gostivar, Tetovo, Skopje i Veles, a następnie przez Gevgelije, zanim przekroczy granicę z Grecją i wpłynie do Morza Egejskiego w Zatoce

Termajskiej, niedaleko Salonik. Jej dorzecze obejmuje obszar o powierzchni około 25,000 km², co czyni ją najważniejszym systemem rzeczonym w regionie. Rzeka ta odgrywa kluczową rolę w irygacji rolnictwa, zwłaszcza na żyznych równinach w okolicach Salonik. Sama dolina Wardaru jest jednym z najważniejszych regionów rolniczych na Bałkanach. Równiny wzdłuż rzeki są wykorzystywane do uprawy m.in.: pszenicy, kukurydzy, bawełny oraz innych roślin. Woda z Wardaru jest kluczowa dla nawadniania tych upraw, co czyni rzekę nieodzownym elementem lokalnej gospodarki. Ponadto, dolina jest strategicznym korytarzem transportowym, z ważnymi drogami i liniami kolejowymi biegnącymi wzdłuż rzeki.

W kontekście archeologicznym i historycznym w dolinie Wardaru dochodziło do wielu ważnych wydarzeń i interakcji kulturowych, z uwagi na jej strategiczne znaczenie. W starożytności obszar ten stanowił serce antycznej Macedonii, której najważniejszym miastem była Pella, stolica królestwa. Region ten odegrał kluczową rolę w ekspansji Królestwa Macedonii pod wodzą Filipa II i jego syna Aleksandra Wielkiego. Pierwszy z nich zjednoczył plemiona macedońskie i zbudował potężne państwo, które później, pod wodzą Aleksandra, stało się jednym z największych imperiów świata starożytnego. Po bitwie pod Pydną w 168 roku p.n.e., Macedonia, w tym dolina Wardaru, została podbita przez Rzymian i włączona do Imperium jako prowincja Macedonia. Dolina stała się ważnym szlakiem handlowym i komunikacyjnym, łączącym północne Bałkany z Morzem Egejskim. Via Egnatia, rzymska droga, biegła wzdłuż rzeki, ułatwiając handel i przemieszczanie się wojsk. W średniowieczu region ten był areną licznych walk między Bizancjum a plemionami słowiańskimi i awarskimi, które próbowały zdobyć kontrolę nad doliną. W XIII i XIV wieku wchodził w skład państwa serbskiego, które pod panowaniem Stefana Duszana osiągnęło szczyt swojego rozwoju. Po bitwie na Kosowym Polu w 1389 roku, dolina Wardaru została podbita przez Imperium Osmańskie i pozostawała pod jego kontrolą przez prawie pięć wieków. Była ważnym regionem rolniczym i handlowym w imperium, z rozwiniętą siecią dróg i mostów. Na początku XX

wieku, podczas wojen bałkańskich, była miejscem intensywnej walk. W 1912 roku, po pierwszej wojnie bałkańskiej, region ten został podzielony między Grecję i Serbię. Podczas I wojny światowej dolina była strategicznym korytarzem dla wojsk alianckich. Po II wojnie światowej, stała się częścią Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii. Była istotnym regionem dla gospodarki Jugosławii, zwłaszcza dla rolnictwa i przemysłu. Po rozpadzie Jugosławii w 1991 roku, dolina Wardaru stała się częścią nowo powstałego państwa – Macedonii Północnej. Dziś jest jednym z najważniejszych regionów rolniczych i przemysłowych kraju. Rzeka Wardar odgrywa znaczną rolę w irygacji i dostarczaniu wody pitnej, a także jest ważnym szlakiem transportowym.

Druga główna oś niniejszej dysertacji oparta jest o dolinę rzeki Struma, znaną również jako Strymonas w Grecji. Jest ona jedną z głównych rzek w zachodniej Bułgarii i północno-wschodniej Grecji (ryc. 2). Ma długość zbliżoną do Wardaru – około 415 km, z czego 290 km przepływa przez Bułgarię, a reszta przez Grecję. Wypływa z masywu Witosza w Bułgarii, biegnie przez miasta takie jak Pernik i Kjustendił, a następnie przez Grecję, gdzie wpada do Zatoki Strimonikos na Morzu Egejskim. Struma również odgrywa kluczową rolę w irygacji rolnictwa, szczególnie w dolinie rzeki, gdzie znajdują się żyzne gleby. Woda z niej jest wykorzystywana do nawadniania upraw.

Ryc. 2. Zakres przestrzenny pracy. Zarysowane współczesne granice państwowe, region Centralnej Macedonii i doliny rzeczne.

Dolina Strumy ma bogatą historię, udokumentowaną przez starożytnych dziejopisarzy. W starożytności była zamieszкана przez Traków, jedną z najstarszych grup etnicznych na Bałkanach. Rozwijali oni rolnictwo, hodowlę i metalurgię, co czyniło dolinę bogatą i ważną strategicznie. Podczas wypraw perskich przeciwko Grecji w V wieku p.n.e., dolina Strumy stanowiła istotny szlak przemarszu wojsk. Herodot wspomina o budowie mostu na rzece Strymon przez Persów podczas wyprawy Kserksesa⁷. Ateński historyk Tukidydes sugerował, że rzeka stanowiła granicę między Pajonami (którzy mieszkali na zachodzie) a Trakami⁸. Kiedy Pajonowie zostali podbici przez Macedończyków, rzeka stała się granicą między Tracją a Macedonią⁹. W IV wieku p.n.e. dolina Strumy stała się częścią Królestwa Macedonii. Filip II docenił strategiczne położenie doliny i umocnił kontrolę nad tym regionem. W czasach rzymskich została włączona do Imperium jako część prowincji Macedonia. W średniowieczu była częścią Bizancjum. Region ten stanowił często cel najazdów i konfliktów, ze względu na swoje strategiczne położenie. W XV wieku dolina Strumy została podbita przez Imperium Osmańskie. Pozostała pod jego kontrolą przez kilka stuleci, aż do wojen bałkańskich na początku XX wieku. W ich czasie i podczas I wojny światowej dolina Strumy była ważnym teatrem działań wojennych. W 1913 roku, podczas drugiej wojny bałkańskiej, Bułgaria straciła kontrolę nad doliną na rzecz Grecji. Podczas II wojny światowej była okupowana przez siły niemieckie i włoskie, a następnie stała się miejscem działań partyzanckich.

⁷ Herodot, Dzieje, Księga Siódma; za: <http://biblioteka.kijowski.pl/antyk%20grecki/%20herodot%20-%20dzieje.pdf>; 389. [dostęp: 05.12.2023]

⁸ Tukidydes, Wojna peloponeska; za: <http://biblioteka.kijowski.pl/antyk%20grecki/%20tukidydes%20-%20wojna%20peloponeska.pdf>; 95. [dostęp: 05.12.2023]

⁹ Strabon, Geografia, Rozdział Siódmy; za: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0239%3Abook%3D7> [dostęp: 05.12.2023]

2. Chronologia, metodologia i metodyka

W tym rozdziale zostaną przedstawione informacje dotyczące zakresu chronologicznego pracy. Zarysowane będą także ramy metodologiczne, ze szczególnym uwzględnieniem podejść do materiałów ceramicznych, a także koncepcji kontaktów kulturowych. W ostatnim podrozdziale opisana będzie metodyka przeprowadzanych analiz.

2.1. Chronologia

Późna epoka brązu w Macedonii Centralnej (1650-1050 r. p.n.e.; ryc. 3) charakteryzowała się największą liczbą poznanych osiedli w pradziejach (Andreou 2010: 649). Nowe punkty osadnicze powstawały w bardziej niedostępnych miejscach, zapewniając ochronę i dobrą kontrolę wizualną nad otaczającym terenem¹⁰ (Andreou et al. 2001; Lespez, Ghilardi 2008). Niemniej jednak, starsze osiedla nadal istniały na nizinach. Potwierdzają to dane z regionu Langadas (Andreou et al. 1996: 578) i doliny rzeki Anthemous (Andreou et al. 2016). Osady manifestowały się głównie w formie *tell'ów* (w Grecji nazywanych *toumba*'mi), które czasami były otaczane kamiennymi, ceglanyymi lub glinianymi murami (jak w przypadku stanowiska Thessaloniki Toumba (Andreou, Psaraki 2007: 402), bądź Assiros (Wardle 1980: 236-239)). W miarę postępu badań, pojawiały się informacje na temat planowania i organizacji przestrzeni na *toumba*'ch. W przypadku Assiros i Toumba Thessaloniki plany osiedli były replikowane w mniej więcej niezmiennej formie przez całą późną epokę brązu. Elementy związane z przechowywaniem, przygotowywaniem jedzenia i funkcjami mieszkalnymi były widoczne w warstwach z XII wieku p.n.e. w Assiros i XI wieku p.n.e. w Thessaloniki (Andreou 2010: 650). Badacze zaobserwowali regularną sieć równoległych ulic, tworzących granice między dużymi, prostokątnymi jednostkami, składającymi się z przestrzeni mieszkalnych

¹⁰ Zob. rozdział 5.2.

(Andreou 2010: 649-650). Mogły one służyć jako mieszkania dla małych, półautonomicznych grup ludzi (Andreou 2010: 650). W XIV wieku p.n.e. w Assiros zaobserwowano możliwość społeczności do posiadania i przechowywania produktów rolnych w ilościach znacznie przekraczających ich potrzeby (Jones et al. 1986; Andreou et al. 1996: 579). Podobne obserwacje poczyniono na stanowisku Thessaloniki Toumba, gdzie liczba ceramicznych naczyń zasobowych (*pithoi*) i innych pojemników z XII wieku p.n.e. prowadzi do analogicznych wniosków (Andreou 2001: 167). Jednakże, wciąż brak jest przekonujących dowodów na obecność zinstytucjonalizowanych centrów politycznych zarządzających wspólnymi magazynami i produktami rolnymi na wzór administracyjnych jednostek pałacowych z Grecji południowej i centralnej. W późnej epoce brązu w Centralnej Macedonii metalurgia była powszechna. Jej ślady odkryto we wszystkich badanych osadach, wskazując na lokalną produkcję, niezależną od rozmiaru czy znaczenia osady (Hochstetter 1987; Koukouλι-Χρυσανθακάκη 1992; Andreou 2010). Istnieją dowody na lokalne wydobycie oraz obróbkę złota i srebra. Ozdoby wykonywane z tych surowców były jednolite w formie, podczas gdy przedmioty z miedzi, brązu i kości były bardziej różnorodne, reprezentując także typy znane z szerszego przestrzennie obszaru Bałkanów i południowej Egei (Papadopoulos 2005; Vavelidis, Andreou 2008). Zarejestrowano pozostałości produkcji purpurowego barwnika z muszli *murex* na niewielką skalę, co miało miejsce od późnej epoki brązu do wczesnej epoki żelaza (Becker, Kroll 2008). W tym czasie zmniejszyła się także różnorodność ręcznie lepionej ceramiki naczyniowej, co świadczy o większej standaryzacji wytwórczości. Wprowadzenie mykeńskich naczyń w późnej epoce brązu w Macedonii Centralnej było ważną innowacją, potwierdzającą interakcje lokalnych społeczności z mykeńskim światem (Wardle 1993; Andreou et al. 2001). Wszystkie te zmiany, obserwowalne w reliktach kultury materialnej, odzwierciedlały rozwijające się technologie i regionalne wzorce konsumpcji, które przygotowały grunt pod wczesną epokę żelaza (Horejs 2007).

Zaskakująca jest niewielka liczba danych dotyczących rytuałów grzebalnych w Centralnej Macedonii, które wydają się charakteryzować brakiem formalnych praktyk. Zajmują one mniej prominentne miejsce w przestrzeni społecznej. Informują o tym analizy pochówków, które miały miejsce w obrębie osad *toumb*'owych, bez widocznego przywiązania do ceremoniału związanego z traktowaniem zmarłych (Triantaphyllou, Andreou 2020). Dane te są kontrastowe w stosunku do sąsiednich regionów, gdzie obrzędy pogrzebowe były bogate, wyraźnie istotne w przestrzeni społecznej. Ich wagę podkreślała obecność egzotycznych pozostałości, uznawanych za „luksusowe”, artefaktów z ponadregionalnych kontekstów, które odkryto chociażby na cmentarzysku Aiani w zachodniej Macedonii (Καραμητρού-Μεντεσιδη 2002), Spathes w pobliżu pasma górskiego Olimpu (Πουλάκη-Παντερμαλή 1987), Kastri we Wschodniej Macedonii (Κουκουλι-Χρυσανθακάκη 1992) czy też nekropoli Dimov Grob na północy (Videski 2007; 2022). W samym centralnym obszarze opisywanego regionu nie odkryto cmentarzysk wokół największych osiedli *toumb*'owych (Andreou 2010: 651).

Pod koniec późnej epoki brązu w północnej Egei nie zarejestrowano silnych i nagłych zmian, które były widoczne na południu. Nie zaobserwowano znaczącej przerwy w osadnictwie i kulturze materialnej w okresie przejściowym pomiędzy późną epoką brązu a wczesną epoką żelaza. Niemniej jednak, na serii osad w dolnym biegu Wardaru ujawniono warstwy ukazujące zniszczenia i ślady spalenizny, a także wytwory, dla których sugerowano północną proveniencję¹¹. Zmiany objęły pojawienie się większej liczby kontekstów funeralnych, reorganizację osad na *toumba*'ch, wzrost liczby osiedli oraz hierarchicznych struktur społecznych i politycznych. Wszystkie z nich mogły być związane z reorganizacją produkcji rzemieślniczej i wzbogaceniem kultury materialnej po X wieku p.n.e. (Andreou 2010: 653-654).

¹¹ Zob. 3.1.6. i 4.5.

Epoka brązu w środkowym i górnym biegu Wardaru (w ramach granic Republiki Macedonii Północnej) uformowała się we wczesnym okresie jako część kompleksu centralno-balkańskiego. W późnej epoce brązu (1600-1100 r. p.n.e.; ryc. 3) silne egejskie wpływy ponownie ukształtowały ten obszar i stworzyły podwaliny nowego rodzaju kultury materialnej, definiowanej poprzez interakcje ze światem mykeńskim (Videski 2007; 2022; Papazovska 2020). W odróżnieniu od osad Centralnej Macedonii, tworzących osiedla *tell'owe*, w środkowym i górnym biegu Wardaru, przeważały osady lokowane na dominujących wzniesieniach, spośród których najważniejsze to: Vardarski Rid i Kofilak w pobliżu Gevgelii, Stolot w Ulanci, Chair-Tremnik w pobliżu Negotino, oraz Skopje-Kale. W obszarze tym zarejestrowano także serię cmentarzysk, które wykazywały silnie zunifikowane formy i zwyczaje pogrzebowe, np. w Dimov Grob, Manastir, czy też Mali Dol. Warto dodać, że ukazują one dwa horyzonty tradycji funeralnej. Pierwszy z nich, starszy, to obrządek szkieletowy, cechujący się chowaniem zmarłych w kamiennych skrzyniach. Nowszy ukazuje inny rytuał – kremacyjny, z wykorzystaniem pochówków urnowych.

Zasadniczo wszystkie stanowiska wykazują pokojowy i stabilny rozwój aż do początku XII wieku p.n.e. Do tego czasu były one kulturowo zorientowane i otwarte na południe, z nawiązanymi kontaktami i wpływami z późnego świata mykeńskiego. Niemniej jednak, nadal rozwijały swoje lokalne tradycje, bez widocznych przerw osadniczych w ramach tzw. grupy wardarskiej późnej epoki brązu, nazywanej obecnie częściej kulturą Ulanci (Videski 2007). W trakcie badań osad odkryto liczne paleniska, pozostałości pionowych krosien, ręczne żarna kamienne i naczynia zasobowe, świadczące o codziennym życiu ich mieszkańców. Wśród innych ruchomych znalezisk pojawiała się także ceramika naczyniowa, brązowe i krzemienne ostrza, kamienne ostrzałki, narzędzia z kości, kamienia i brązu. Wszystkie te znaleziska mają swoje odpowiedniki w materiale z innych stanowisk z późnej epoki brązu wzdłuż doliny Wardaru (Mitrevski 2022: 64-78).

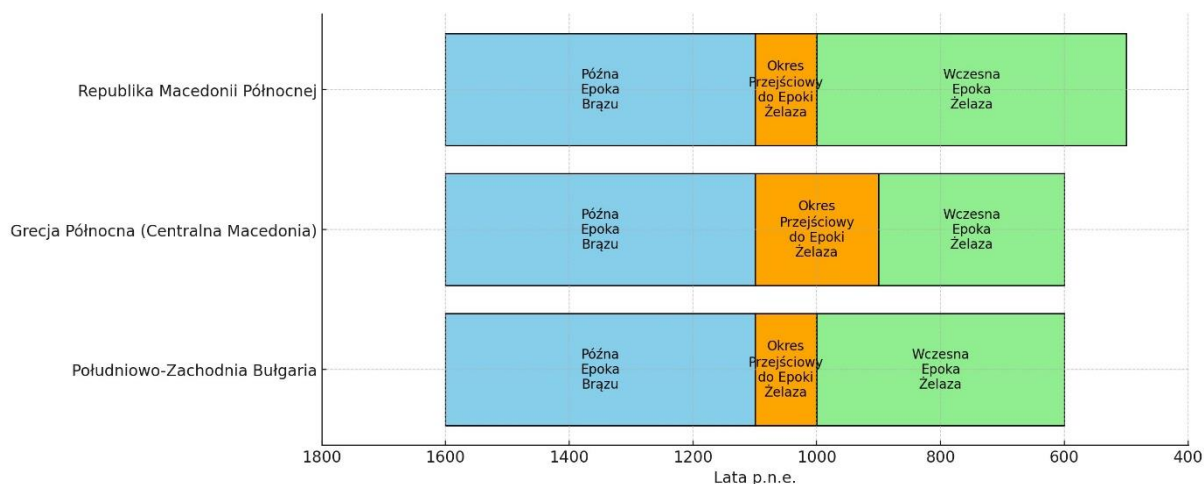
W XII-XI wieku p.n.e. na serii stanowisk (Skopje Kale, Mrdaja, Manstir, Stolot) doszło do nagłych wydarzeń, które zakończyły ich dalsze funkcjonowanie. W warstwach spalenizny odkryto artefakty pochodzenia północnego, takie jak brązowe topory oraz groty włóczni i strzał, będące obcymi w lokalnej kulturze materialnej późnej epoki brązu. Rozpoznano je jako pochodzące z północnych Bałkanów i regionu naddunajskiego, a także powiązano z domniemanymi niszczycielami wymienionych stanowisk (Mitrevski 2022: 65-78). Po tym czasie powstawały osady w nowych lokalizacjach. Charakteryzowały się one wykorzystaniem lekkich i nietrwałych materiałów oraz obecnością zagłębionych w ziemię domostw. Stopniowo pojawiający się i upowszechniający nowy metal – żelazo, a także nieznanie wcześniej typy artefaktów, wraz z nową organizacją przestrzenną, uformowaną po burzliwym okresie przejściowym pomiędzy epoką brązu i żelaza (XII-X wiek p.n.e.), stworzyły podwaliny dla nowego rozdziału pradziejów regionu środkowej i górnej doliny Wardaru – epoki żelaza (Papazovska 2020).

W Bułgarii późna epoka brązu, w ujęciu ogólnym, obejmuje lata 1600/1500 – 1200/100 p.n.e. (Bailey, Panayotov 1995: 228; Dzhanfezova 2018: 318; ryc. 3). Studia regionalne dla południowo-zachodniego obszaru Bułgarii doprecyzowują jednakże ten okres, przedstawiając zakres dat właściwy dla epoki późnego brązu na lata 1500-1400/1200 p.n.e. Kultura materialna zidentyfikowana w tym obszarze została ujęta przez badaczy w „kompleks macedońskiego okresu późnej epoki brązu”, a za najważniejsze stanowiska archeologiczne je określające uznano obiekty „w typie Kamenska Cuka¹²”, ulokowane w środkowym biegu rzeki Struma w Kotlinie Błagojewgradu (Гребска-Кулова et al. 2003; Гребска-Кулова et al. 2008; Todorova 2008: 301; Stefanovich, Kulov 2007). Charakteryzowały się one monumentalną kamienną architekturą oraz lokalizacjami o wysokich walorach defensywnych. Specyfika odkrytych

¹² Stanowiska te zostały szczegółowo scharakteryzowane w rozdziale 7.2 niniejszej dysertacji.

zabytków ruchomych łączyła je ponadto ze stanowiskami z dolnych rejonów dolin Wardaru i Strumy, lecz również ukazywała funkcjonowanie kontaktów z obszarami północnymi. Dane te zostały uzupełnione poprzez rezultaty prac badawczych na cmentarzysku w Sandanski, które ujawniły artefakty ceramiczne stanowiące imitacje naczyń mykeńskich (Alexandrov et al. 2007).

Koniec późnej epoki brązu wieńczy okres prehistorii w periodyzacji Bułgarii. Dane z wczesnej epoki żelaza ukazują pojawienie się plemion trackich, które znaczą przejście z późnych pradziejów do wczesnej starożytności (Todorova 2008: 301).

Ryc. 3. Schemat ukazujący periodyzację w regionach podlegających rozpoznaniu (na podstawie: Bailey, Panayotov 1995; Andreou 2001; 2008; 2010; Videski 2007; Todorova 2008; Dzhanfezova 2018; Papazovska 2020).

2.2. Metodologia

W archeologii wnioskowania na podstawie analiz pozostałości ceramicznych są jedną z najpowszechniejszych metod badawczych, o ile nie najczęściej stosowaną. Ewolowały one na przestrzeni lat wraz z postępem metodologicznym i technologicznym. Pierwsze zainteresowania ceramiką naczyniową sięgają XIX wieku. Okres ten można określić mianem „antykwarecznego”. Wtedy to badacze zaczęli kolekcjonować i katalogować artefakty wytworzone z wypalanej gliny. Początkowo koncentrowano się na estetycznych i artystycznych wartościach ceramiki, a także na jej użyteczności w kontekście analiz chronologicznych.

Pod koniec XIX wieku, za sprawą Sir Flindersa Petrie’go, uznawanego za twórcę nowoczesnej archeologii, rozwinięto metodykę prac badawczych. Standardy wprowadzone przez tego badacza stały się podstawą archeologii. Przywiązywał on największą wagę do systematyczności, dokładności i naukowego podejścia do wykopalisk. Sir Flinders Petrie analizując zmiany w stylach ceramiki i innych artefaktów, stworzył system seriacji. Jest to metoda datowania względnego, która polega na porządkowaniu artefaktów w sekwencji czasowej na podstawie zmian w ich cechach stylistycznych lub technologicznych. Celem jest stworzenie chronologii, która odzwierciedla te zmiany w czasie. Stała się ona narzędziem badawczym wielu przyszłych pokoleń. Sir Flinders Petrie przekształcił niejako archeologię z pół-amatorskiego zbieractwa i kolekcjonerstwa w naukową dyscyplinę.

Pod koniec XIX wieku i na początku XX wieku rozwijano systematyczne podejścia do analiz ceramiki naczyniowej. Jednym z kluczowych etapów było wprowadzenie metody typologii. Jest to system klasyfikacji artefaktów, który grupuje je na podstawie wspólnych cech, np. kształtu, dekoracji i technologii produkcji. Celem jest stworzenie kategorii (typów), które mogą być używane do analizy porównawczej i interpretacji chronologicznej oraz kulturowej.

Jednymi z pionierów w tej dziedzinie byli Gustaf Kossina, Oskar Montelius i Vernon Gordon Childe.

W połowie XX wieku do studiów nad ceramiką naczyniową w archeologii wprowadzono rozwinięte analizy technologiczne i funkcjonalne. Jedną z pionierek na tym polu była Anna O. Shepard, która stosowała metody analityczne, takie jak petrografia do badania składu i technologii wytwarzania ceramiki. Jej książka *Ceramics for the Archaeologist* (1956), wydana niemal 70 lat temu, do dziś uważana jest za kluczowe dzieło w dziedzinie ceramologii archeologicznej. Wartą wspomnienia postacią jest także Frederick R. Matson, autor pracy *Ceramics and Man* (1965). Archeolog ten był jednym z pionierów w zastosowaniu nowoczesnych metod analitycznych do badania ceramiki naczyniowej. Jego studia obejmowały analizy chemiczne i petrograficzne. Podkreślał technologiczne i funkcjonalne aspekty ceramiki, uwzględniając takie czynniki jak techniki wypału i użytkowanie. Pozwalały one na dokładniejsze zrozumienie technologii produkcji oraz aspektów wymiany handlowej.

W latach 60. XX wieku w ramach ruchu „Nowej Archeologii” głoszono postulaty bardziej naukowego i ilościowego podejścia do danych archeologicznych, w tym pozostałości naczyń ceramicznych. Jeden z twórców nurtu procesualnego, Lewis Binford kładł nacisk na zrozumienie procesów kulturowych stojących za tworzeniem i użytkowaniem artefaktów. Wykorzystywano analizy kontekstualne, które uwzględniały nie tylko rozpoznawanie stylu i formy, ale także kontekstu, w jakim naczynia ceramiczne były używane. Większą uwagę przykładano do badań technologii produkcji ceramiki, w tym analiz stosowanych surowców, technik wytwarzania i wypalania. Wykorzystywano w szerokim zakresie analizy petrograficzne i chemiczne. Badania nad ceramiką objęły także aspekty funkcjonalne, takie jak pojemność, kształt i ślady użytkowania, co pozwoliło na lepsze zrozumienie codziennej aktywności członków społeczności pradziejowych. Wszelkie pozyskane dane służyły tworzeniu modeli,

mających na celu zrozumienie dynamicznych procesów kulturowych stojących za cyrkulacją artefaktów, takich jak: handel, migracje, zmiany demograficzne. Ceramika naczyniowa była analizowana w kontekście tych procesów, co pozwalało na tworzenie bardziej złożonych rekonstrukcji przeszłości (Binford, Binford 1968).

W latach 80. XX wieku krytyka postprocesualna zanegowała ilościowe podejście do danych archeologicznych, nawołując do bardziej interpretacyjnych metod. Koncentrowano się na badaniach stylu, dekoracji i formy naczyń, starając się zrozumieć jakie znaczenia i wartości kulturowe były z nimi związane w aspekcie np. tożsamości grupowej, statusu społecznego czy też wierzeń. Postulowano odejście od traktowania produkcji ceramiki jako czysto technologicznego procesu i sugerowano badanie jej jako praktyki społecznej, uwzględniając umiejętności, wiedzę i tradycje przekazywane w danej społeczności. Uważano, że sama analiza warsztatów garncarskich i organizacji pracy może dostarczyć informacji na temat struktury społecznej i gospodarki. Postprocesualizm badał, jak naczynia ceramiczne były używane w codziennym życiu oraz w kontekście rytualnym, ujawniając aspekty wierzeń i praktyk religijnych. Badania te często tworzą narracje o życiu ludzi z przeszłości, uwzględniając ich relacje społeczne, wierzenia i doświadczenia. Ceramika jest traktowana jako kluczowy element tych opowieści, pomagający zrozumieć codzienne życie oraz symboliczne i ideologiczne aspekty przeszłości.

W niniejszej pracy zastosowano podejście teoretyczne, które opiera się na koncepcji głoszącej, że style ceramiczne są nośnikami informacji kulturowej, a poprzez badanie ich kontekstów, możliwa jest identyfikacja kontaktów ponadregionalnych w późnej epoce brązu. Dostarczają one wiedzy zarówno o pochodzeniu, strefach wpływów, praktykach religijnych, jak i powiązaniach etnicznych, a także wielu innych aspektach życia człowieka w pradziejach (Horejs 2010: 16).

Obszar badań, będący częścią zarówno regionu egejskiego oraz południowych Bałkanów, został umiejscowiony w ramach metodologicznych koncepcji interakcji międzyregionalnych, mianowicie – teorii systemu światowego i jej wariantów (Stein 2002: 905). Nie stanowi ona monolitycznej idei, lecz zbiór różnych podejść, dzielących ze sobą fundamentalne aspekty wczesnych wersji, stosowalne do różnych badań archeologicznych (Hall et al. 2010: 235-238). W ramach tych ram można znaleźć podstawową zasadę – dawne społeczności nie funkcjonowały w izolacji, a wszelkie kontakty wpływały na grupy zaangażowane w sieci powiązań (Hall et al. 2010: 240).

W modelu opartym na koncepcji „Centrum, Peryferii i Strefy Marginalnej”¹³ (Sheratt 1993) doliny Wardaru i Strumy były uznawane za peryferie i strefę marginalną w stosunku do egejskiego centrum. Centralna Macedonia w późnej epoce brązu została rozpoznana jako strefa buforowa – miejsce, gdzie lokalne społeczności ulegały silnym wpływom poprzez kontakty z mieszkańcami centrum cywilizacji mykeńskiej, tworząc tzw. „społeczności bramne”¹⁴ (Sherratt 1993: 5). Tego typu podejście było często krytykowane z powodu jego neoewolucjonistycznych podstaw, nawiązujących do klasycznych teorii ewolucji społecznej, które zakładały linearny postęp społeczeństw od prostych do coraz bardziej złożonych form. Koncentrowały się one głównie na instytucjach i pomijały rolę poszczególnych jednostek ludzkich, ich działalności w ramach praktyk społecznych oraz umniejszały ich znaczenie jako aktywnych podmiotów zmian (Chase-Dunn, Hall 1997). Tego rodzaju modele również nie doceniały wzajemnych procesów translacji i przywłaszczenia, które leżą u podstaw każdej formy transformacji kulturowej (zob: Stein 2002; Knapett 2011; Stockhammer, Athanassov 2018). Zakładają także, że bardziej rozwinięte artefakty i idee mają tendencję do

¹³ Ang. *Core, Periphery and Margin* (Sheratt 1993).

¹⁴ Ang. *Gateway Communities* (Sherratt 1993: 5).

przemieszczania się¹⁵ w jednym kierunku, z bardziej „zaawansowanych” regionów do tych „rozwijających się”, podkreślając hierarchiczne aspekty systemu (Hall et al. 2010: 240; Gimatzidis, Pieniążek 2018: 16). Ponadto, Andrew Sheratt (1993) nawoływał do stosowania modeli interakcji na skalę kontynentalną, podczas gdy kontakty kulturowe mogą być często widoczne jedynie w węższych obszarach.

Należy jednak pamiętać, że archetypem modelu „Centrum, Peryferii i Strefy Marginalnej” było podejście Immanuela Wallerstein’a (1974), dotyczące systemu światowego, które nie powstało do zastosowania w kontekstach, które archeolodzy zazwyczaj badają. Ponadto, idee typu systemowego są popularne i odtwarzane w licznych wariantach, ale należy mieć na uwadze, że z natury mogą one obejmować pewne uogólnienia, szczególnie gdy dotyczą przeszłych społeczeństw, a więc obiektów i wydarzeń, do których pierwotnie nie były przeznaczone i które nie są uniwersalne w każdym kontekście (Hall et al. 2010: 245-246).

W oparciu o podejście I. Wallerstein’a powstały także inne modele. Koncepcja „negocjowanej peryferyjności” uzupełniała pierwotne idee, podkreślając eksploatacyjne relacje między dominującymi i aktywnymi centrami a pasywnymi peryferiami (Hall 1986). Wydaje się być ona odpowiednia do wyjaśnienia i opisu ludzkich interakcji oraz kontaktów ponadregionalnych w badanych dolinach. Teoria ta została nazwana „negocjowaną”, ponieważ ludzie na peryferiach mogą skutecznie pertraktować z mieszkańcami centrum. Dzieje się tak z uwagi na fakt, że kontrolują oni dostęp do kluczowych zasobów i ważnych ścieżek komunikacyjnych, ze względu na swoje strategiczne położenie (Hall et al. 2010: 241).

¹⁵ Wraz z nosicielami.

Rozwój terminu „peryferyjności”, mogącego być użytecznym w rozważaniach podejmowanych w niniejszej dysertacji, jest również widoczny w koncepcji „kontestowanych¹⁶ peryferii” (Allen 1997). Odnoszą się one do regionów posiadających pewne kluczowe zasoby dla centrum lub znajdujących się w strategicznym położeniu. Koncepcję tę można zastosować w kontekście rozpoznawania roli dolin Wardaru i Strumy, jako domniemanych ważnych szlaków komunikacyjnych w pradziejach. Doliny te mogły być strategicznymi arteriami, które stanowią wartościowy obszar dla osób chcących mieć nad nimi kontrolę i rywalizować o nie (np. militarnie lub/i ekonomicznie). Obszar podlegający rozpoznaniu mógł być co najmniej równie cenny dla społeczności żyjących na tych peryferiach, które mogły wykorzystywać swoje położenie, aby czerpać z niego zyski. Podkreśla to znaczenie roli odgrywanej na arenie kontaktów ponadregionalnych przez ludzi spoza centrum, co zostało zastosowane w koncepcjach opisujących obszar północnej Egei. W ich ramach Macedonia Centralna jest uznawana za aktywny podmiot, na terenie którego można rozpoznać liczne świadectwa kontaktów z obszarami „centrum” (Horejs 2007).

Przykładem podejścia „kompromisowego” jest model stworzony przez Erica Schortman’a i Patricie Urban (1992), którzy uznali terminologię systemu światowego za ograniczoną i preferują omawianie kontaktów na poziomie interakcji międzyregionalnych, jednocześnie używając koncepcji „rdzeń-peryferie” (Hall et al. 2010). W centrum ich modelu znajduje się społeczeństwo, które jest połączone przepływem informacji z innymi społecznościami. Podkreślali oni także rolę elit, które wykorzystywały interakcje kulturowe do generowania i utrzymywania swojego podwyższonego statusu (Schortmann, Urban 1999), co może być brane pod uwagę przy analizie relacji w badanym obszarze dolin Wardaru i Strumy.

¹⁶ Lub „spornych” – ang. *contested peripheries* (Allen 1997).

Reasumując, liczne warianty i modele systemu światowego mogą być pomocne w kontekstualizacji zgromadzonych danych z badań archeologicznych, w tym fragmentów ceramiki naczyniowej, i używane podczas konceptualizacji stref oraz ich wzajemnych relacji.

Kolejną koncepcją, którą można zastosować do badanego obszaru dolin rzecznych Wardaru i Strumy, jest „przestrzeń kontaktowa¹⁷”. Została ona rozwinięta w badaniach literackich (jako „strefa kontaktu”; Pratt 1991) i zaadaptowana w celu stworzenia metodologicznych ram dla odkryć archeologicznych w południowo-zachodniej Bułgarii (Stockhammer, Athanassov 2018). Koncepcja ta zakłada istnienie przestrzeni, w której "(...) aktorzy spotykają się, postrzegają (...), ścierają i zmagają ze sobą" (Stockhammer, Athanassov 2018: 105). W niej zachodzą procesy transkulturacji, hybrydyzacji, translacji i splątania. Może być ona powiązana z wyżej opisaną ideą „kontestowanych peryferii”. W takim ujęciu badane doliny byłyby nie tylko „przestrzeniami kontaktowymi”, ale także „przestrzeniami innowacji¹⁸” – kluczowymi obszarami dla procesów politycznych, społecznych, religijnych i wymiany ekonomicznej (Hall et al. 2010: 243). Zastosowanie tej koncepcji do opisu kontaktów kulturowych leżących u podstaw pojawienia się specyficznych typów artefaktów w dolinach rzek Wardaru i Strumy może być użytecznym krokiem w kierunku bardziej złożonego zrozumienia tego obszaru w II tysiącleciu p.n.e.

W koncepcji Johna Bintliff’a (1997) mieszkańcy pradziejowej Macedonii funkcjonowali jako agenci wymiany, pośrednicząc pomiędzy społecznościami południowo-egejskimi a „peryferiami” na północy. Badacz ten opisał rolę społeczności macedońskich na podstawie rozprzestrzeniania się ceramiki mykeńskiej na północ od Egei, transmitowanej przez doliny rzeczne. Większość fragmentów ceramicznych tej kategorii została rozpoznana jako

¹⁷ Ang. *contact space* (Stockhammer, Athanassov 2018).

¹⁸ Ang. *innovation spaces* (Hall et al. 2010: 243).

wyroby lokalne – efekty macedońskiej wytwórczości lub też imitacje. Bazując na tych danych, społeczności zamieszkujące doliny Wardaru i Strumy w późnej epoce brązu mogły z wysokim prawdopodobieństwem pełnić rolę agentów dystrybucji tego charakterystycznego typu wytworów (Митревски 2013: 181). Niemniej jednak, fakt ten nie do końca zdaje się odpowiadać wyobrażeniu społeczności macedońskich jako ulegającym silnym wpływom z południa.

Na podstawie pozyskanych danych podczas wyjazdów kwerendalnych i studyjnych, w niniejszej dysertacji możliwe było również przeprowadzenie serii analiz widoczności z wykorzystaniem narzędzi GIS¹⁹. Badanie właściwości wizualnych jako wzorców sieciowych jest szeroko stosowane w wielu dziedzinach – naukach kognitywnych, architekturze, geografii, wojskowości, a także – archeologii. W tej ostatniej informacji przestrzenne mają ogromne znaczenie. Warto pamiętać, że tego rodzaju badania stały się istotnymi metodami na długo przed wprowadzeniem nowoczesnych narzędzi w postaci ogólnodostępnego i otwartego oprogramowania działającego w środowisku GIS. Były one już stosowane w erze "analogowej". Jedno z pierwszych badań wykorzystujące analizy wizualne przeprowadzono w ramach archeologii procesualnej. Dotyczyło ono lokalizacji osiedli i kamiennych grobowców, z uwzględnieniem cech widoczności (Fraser 1983). Kwestia widoczności została później podjęta w kontekście archeologii postprocesualnej, co obecne jest w pracy Christophera Tilley'a *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths, and Monuments* (1994), a także kolejnych jego rozważaniach²⁰. Jego podejście fenomenologiczne skupiało się na tym, w jaki sposób ludzie odczytują przestrzeń i jak widoczność wpływa na ich interpretację miejsc oraz monumentów z podkreśleniem, że wszelkie analizy opierają się na zniuansowanym

¹⁹ Ang. *Geographic Information System* – „System Informacji Geograficznej”.

²⁰ Np: *The Materiality of Stone: Explorations in Landscape Phenomenology* z 2004 roku, bądź *Interpreting Landscapes: Geologies, Topographies, Identities* z 2010 roku.

odczytywaniu krajobrazu uzyskiwanym poprzez bezpośrednią obserwację i doświadczenie. Szybki rozwój metod analizy widoczności nastąpił po popularyzacji narzędzi działających w środowisku GIS – pod koniec lat 90. XX wieku. Upowszechnienie otwartych cyfrowych modeli terenu, co miało miejsce w drugiej dekadzie XXI wieku, także zwiększyło dostęp do tych użytecznych metod.

Zastosowanie analiz widoczności do omówienia kwestii kontaktów kulturowych w dwóch dolinach rzecznych Wardaru i Strumy wydaje się być konieczne z uwagi na charakterystykę krajobrazową obszaru podlegającego rozpoznaniu. Doliny te są otoczone pasmami górskimi, które tworzą naturalne granice dla korytarzy komunikacyjnych, co czyni je strategicznymi szlakami od czasów prehistorycznych. Rezultaty tego typu analiz mogą umożliwić odtworzenie wiedzy o tym, jak dawni mieszkańcy postrzegali swoje otoczenie. Myśl ta wpisuje się także w postulaty szerszego nurtu archeologii krajobrazu (Anschuetz et al. 2001). Analizy widoczności często pomagają w zrozumieniu powodów zakładania osad w określonych miejscach, biorąc pod uwagę takie czynniki jak obronność, komunikacja i dostęp do zasobów. Wspierają także odpowiedzi na pytania, jak widoczność wpływała na relacje między różnymi grupami społecznymi, np. w aspektach kontroli terytorium, handlu i interakcji między społecznościami. Tym samym analizy te dostarczają empirycznych danych, które weryfikują lub kwestionują różne teorie dotyczące organizacji przestrzennej, użytkowania krajobrazu przez dawne społeczności czy też pozycji w sieciach powiązań kulturowych.

Reasumując, w niniejszej dysertacji podjęto próbę wyjaśnienia zjawisk zachodzących w późnej epoce brązu w południowo-wschodnich Bałkanach w kontekście świadectw kontaktów ponadregionalnych. Podstawy rozważań oparto na dwóch odmiennych, choć komplementarnych, typach informacji – pochodzących z analizy ceramiki naczyniowej, a także

dostępnych danych przestrzennych. Poniżej przedstawiono metodykę pracy z tymi dwoma różniącymi się zestawami danych.

2.3. Metodyka

Aby osiągnąć zamierzone cele pracy podjąłem działania badawcze w ramach zarysowanego wcześniej planu. W pierwszym etapie projektu przeprowadziłem kwerendę literaturową w oparciu o zbiory Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i Uniwersytetu Arystotelesa w Salonikach, a także materiały własne. Zarysowałem wtedy wstępną problematykę badawczą i zidentyfikowałem możliwe do osiągnięcia rezultaty planowanych rozpoznań. Ponadto, wziąłem udział w warsztatach, praktykach i stażu w celu pozyskania i uzupełnienia wymaganej wiedzy teoretycznej i praktycznej na temat wytwórczości ceramiki pradziejowej w regionie Macedonii Centralnej. Odbyłem staż badawczy w ramach programu Erasmus+ Traineeship na Uniwersytecie Arystotelesa w Salonikach, uczestniczyłem w projekcie prospekcji doliny rzeki Anthemous²¹, a także sezonie studyjnym badań materiałów ceramicznych ze stanowiska Toumba Thessaloniki²². Pozyskałem wtedy umiejętność wstępnego rozpoznawania, katalogowania i opracowywania fragmentów naczyń ceramicznych, zgodnie ze standardami przyjętymi w północnej Grecji.

Drugim etapem prac była próba pozyskania finansowania, bez którego niemożliwa byłaby realizacja celów. Praca doktorska od samego początku zakładała włączenie analiz materiałów niepublikowanych i niedostępnych w cyfrowych repozytoriach z trzech jednostek państwowych: Grecji, Bułgarii i Macedonii Północnej. W tym celu wybrałem odpowiedni konkurs projektowy Narodowego Centrum Nauki i przygotowałem aplikację grantową, którą

²¹ Ang.: *Antehmous Valley Archaeological Project*, prowadzonym przez Janusza Czebreszuka, Stylianosa Andreou i Marię Pappa.

²² Kierowanym przez S. Andreou.

przedłożyłem do rozpatrzenia i oceny. Po uzyskaniu pozytywnych recenzji, planowany projekt uzyskał aprobatę Centrum i został zakwalifikowany do finansowania w ramach konkursu „Preludium” pod numerem 2016/21/N/HS3/00900.

W jego ramach rozpocząłem przygotowywanie wniosków o pozwolenie na wgląd w archeologiczne materiały, wymagane do osiągnięcia celów pracy. Nawiązałem kontakt z instytucjami (m.in.: Muzeum Archeologicznym w Salonikach, Uniwersytetem Arystotelesa w Salonikach, Narodowym Instytutem Archeologicznym z Muzeum przy Bułgarskiej Akademii Nauk w Sofii, Muzeum Archeologicznym Republiki Macedonii w Skopje, Regionalnym Historycznym Muzeum w Błagojewgradzie) i przeprowadziłem konsultacje w sprawie możliwości wykonania rozpoznania. Pozyskałem wtedy wiedzę na temat wymogów formalnych, kwestii praw autorskich i systemowych różnic w podejściach poszczególnych jednostek państwowych do dziedzictwa archeologicznego.

Na tym etapie wymagane było przeprowadzenie selekcji stanowisk archeologicznych wybranych do przeprowadzenia analiz ceramiki naczyniowej. Z uwagi na możliwość dostępu do materiałów zdecydowałem o włączeniu do puli badanych stanowisk z miejscowości: Anthophytos, Aspros, Dourmousli, Gefyra, Kastanas, Kalindria, Kouphalia, Livadhi, Paionias, Rakhona, Saratse (Perivolaki), Tsautsitsa, Valtokhori, Vardaroftsa (Axiochori), Vardina (Limnotopos), Vergyi, Liti, Asprovrysi, Langadikia, Pentalofos, Chrysavgi, Pointia, Efkarpia, Gallikos, Apollonia, Stivos, Zangliveri, Saloniki, Sedes (Thermi), Bresto, Buchino, Crancha, Drenkovo, Kamenska Cuka, Kresna, Krsto Pokrovnik, Leshko, Levunovo, Marikostinovo.

Z uwagi na wymogi formalne, przeprowadziłem kwerendę wstępną w Muzeum Archeologicznym w Salonikach, identyfikując w jego zasobach materiały z niektórymi z wylistowanych powyżej stanowisk. Na tym etapie dokonałem selekcji i wyłączenia z całości repertuaru niedekorowanych i kuchennych kategorii ceramicznych. Przygotowałem wnioski do

Rady Starożytności, które po przedłożeniu podlegały następnie ocenie formalnej i merytorycznej greckiego Ministerstwa Kultury i Sportu. Podobne kroki podjąłem dla zasobów bułgarskich i macedońskich, adresując odpowiednie pisma z wylistowanymi materiałami ceramicznymi, do których chciałem uzyskać dostęp.

Po otrzymaniu wymaganych pozwoleń przeprowadziłem serie kwerend materiałów źródłowych w instytucjach muzealnych, uniwersyteckich i naukowo-badawczych, m.in. w miejscowościach: Saloniki, Komotini, Wolos, Sofia, Błagojewgrad, Pokrovník, Sandanski, Płowdiw, Skopje, Weles, Winica, Strumica, Gevgelija, Stobi, Stip i Demir Kapija. Dostęp do danych z niektórych stanowisk był możliwy dzięki cyfrowemu repozytorium Muzeum Brytyjskiego w Londynie.

Podczas analiz wykorzystałem stworzoną przeze mnie tabelę opisową materiału zabytkowego, będącą podstawą katalogów stanowisk archeologicznych, które zostały umieszczone na płycie CD dołączonej do niniejszej pracy. Uwzględniała ona jak najpełniejszy możliwy do uzyskania zakres danych podczas prac nad fragmentami i naczyniami ceramicznymi z południowo-wschodnich Bałkanów w jednostkach muzealnych, a także spełniała kryterium jak najefektywniejszego wykorzystania ograniczonego czasu w laboratoriach i salach studyjnych wymienionych powyżej jednostek. Składa się ona z kilkunastu rekordów. W przypadku zastosowania jej do dokumentacji i analizy zbiorów Brytyjskich Sił Zbrojnych w Salonikach (Katalog I), niektóre z pól pozostały niewypełnione, z uwagi na brak dostępnych danych. Celowo nie poddawałem jej modyfikacjom, aby uzyskać jednolitą platformę służącą analizie porównawczej. W tabeli zawarłem następujące rekordy:

- a) Numer – numer porządkowy, nadany przez odkrywców lub badaczy opracowujących dany fragment/ naczynie (o ile taka informacja była możliwa do uzyskania i czytelna);
- b) Data – data przygotowania rekordu w katalogu (bazie danych);

c) Fragment – opis fragmentu w odniesieniu do jego funkcji i umiejscowienia w ramach naczynia ceramicznego;

d) Kształt – forma naczynia. Obserwacja ta bazuje na powszechnie przyjętym i stosowanym w archeologii systemie określania kształtu naczynia w odniesieniu do proporcji średnicy wylewu w stosunku do wymiaru najszerszej rozpiętości jego brzuśca. W przypadku gdy średnica wylewu jest większa od najszerszej sekcji brzuśca naczynia, dana forma jest określana jako naczynie otwarte. W przeciwnym razie – zamknięte (zgodnie m.in. z: Rice 1987; Orton, Hughes 2013: 85-86). Opisywane fragmenty klasyfikowano najczęściej na części naczyń otwartych lub zamkniętych, z uwagi na ich nie najlepszy stopień zachowania;

e) Rodzaj²³ – kategoria/ klasa/ typ ceramiczny – określony w odniesieniu do zidentyfikowanych, i używanych w literaturze przedmiotu, grup stylistycznych ceramiki z późnej epoki brązu w Centralnej Macedonii;

f) Jakość wykonania²⁴ – wyszczególniłem: niską, średnią/ średnią do wysokiej/ wysoką/ wysoką do bardzo wysokiej i bardzo wysoką. Charakterystyka ta bazuje na subiektywnych mikro- i makroskopowych obserwacjach oraz opisuje jakość naczynia, a także wykonania jego dekoracji i użytego surowca w porównaniu do całości dostępnej próby naczyń lub fragmentów;

g) Grubość ścian/ Wymiary – grubość ścian naczynia wyrażona w centymetrach, zmierzona przy użyciu suwmiarki lub też wymiary zachowanego fragmentu z uwzględnieniem części morfologicznych naczynia;

h) Kolor powierzchni – kolor zewnętrznej powierzchni naczynia bądź jego fragmentu. Barwę identyfikowałem w oparciu o obiektywną skalę kolorów²⁵. W przypadku analizowania zbioru

²³ Ang. *ware*.

²⁴ Ang. *fabric*.

²⁵ Korzystano z tzw. *Skali Kolorów Munsell'a* z 2015 roku (ang. *Munsell Soil Color Book*).

Muzeum Brytyjskiego w Londynie przyjąłem funkcjonującą już nomenklaturę odnoszącą się do ogólnych kategorii barw. W celu uzyskania jednolitej płaszczyzny porównawczej w rozdziale 5.1., szczegółowe kolory w częściach opisowych grupowałem w bardziej ogólne kategorie;

i) Kolor wnętrza – kolor wewnętrznej powierzchni naczynia bądź jego fragmentu. Barwę identyfikowałem w oparciu o obiektywną skalę kolorów²⁶;

j) Kolor rdzenia – kolor wypalanej masy ceramicznej, uwidoczniony w przestrzeni wewnętrznej naczynia bądź jego fragmentu, w postaci przełamanej struktury (tzw. „przełamu”). Barwę identyfikowałem w oparciu o obiektywną skalę kolorów²⁷, jeżeli była możliwa do obserwacji i niezanieczyszczona;

k) Miejsce dekoracji – opis miejsca zastosowanej ornamentyki naczynia bądź jego fragmentu w odniesieniu do cech morfologicznych;

l) Opis dekoracji – makroskopowy opis ornamentyki naczynia bądź jego fragmentu, w odniesieniu do powszechnie rozpoznawalnych kształtów geometrycznych i obserwacji zastosowanych kolorów dekoracji, uzupełniony w możliwych przypadkach o mikroskopowe ujęcie wątków zdobniczych;

m) Domieszka – rodzaj i ilość użytej domieszki ceramicznej, definiowanej jako obce składniki mineralne lub organiczne, dodawane celowo lub przypadkowo w procesie wyrobu naczynia, stosowane w celu „schudzenia” gliny, czyli zwiększenia jej porowatości i zmniejszenia kurczenia masy ceramicznej w procesie wypału (Andrejczuk 2013). Zapisów tych dokonałem w oparciu o mikro- i makroskopowe obserwacje i posiadaną wiedzę na temat używanych domieszek w danym regionie w określonym momencie pradziejów. W katalogach użyłem kilku

²⁶ Jw.

²⁷ Jw.

terminów do ogólnego opisu charakterystyki domieszek, bazując także na ich kolorystyce. Dookreśliłem jedynie identyfikowalne w podstawowych obserwacjach mikro- i makroskopowych mikę i kwarc. Pozostałe ziarna ująłem w bardziej ogólne kategorie, nazywając je czerwonymi, białymi lub czarnymi punktami. W przypadku czerwonych punktów, z dużą dozą prawdopodobieństwa, należy uznać, że stanowią one manifestację rozdrobnionych fragmentów ceramiki, które były dodawane do masy ceramicznej. Poprawiały one właściwości plastyczne gliny, zwiększając jej wytrzymałość na skurcz podczas wypalania oraz redukowały ryzyko deformacji naczyń (Horejs 2007: 48). Niewykluczone, że czerwone punkty były to także fragmenty rozdrobnionego czerwonego kwarcu (Ψαράκη 2004: 7). Białe punkty stanowiły najprawdopodobniej fragmenty wapienia, muszli, lub kwarcu, które dodawano w celu poprawy plastyczności gliny i zwiększenia jej odporności na szybkie zmiany temperatury, co było istotne podczas procedury wypału naczyń (Horejs 2007: 48-59). Czarne punkty mogły być manifestacją dodatku popiołu, który poprawiał właściwości mechaniczne i zwiększał stabilność kształtu naczyń, minimalizując ryzyko pęknięć podczas procesu suszenia (Hochstetter 1984: 46; Ψαράκη 2004: 10). Z uwagi na brak podejmowanych analiz laboratoryjnych na tym wstępnym etapie badań, w postaci chociażby rozpoznań mineralogicznych lub petrograficznych, zdecydowałem o stosowaniu najbardziej podstawowej formy opisu, bazując na kolorach domieszki, bez jednoznacznego określania jej genezy. Minimalizowałem tym samym ryzyko pomyłki w definiowaniu ziaren o podobnych kolorach. W kolejnych etapach badań, zapoczątkowanych rezultatami niniejszej dysertacji, będą stosował uszczegółowione opisy. Ponadto, w analizie uwzględniłem wielkość ziaren domieszki. Miała ona istotny wpływ na docelowe właściwości ceramiki. Duże ziarna, takie jak fragmenty wapienia lub ceramicznego tłucznia, były stosowane w naczyniach przeznaczonych do intensywnego użytkowania, gdzie wymagana była większa wytrzymałość. Drobne ziarna, np. piasek

kwarcowy, były stosowane w naczyniach bardziej dekoracyjnych lub stołowych, w których ważna była gładka powierzchnia i estetyka (Horejs 2007: 48-59);

n) % domieszki – makroskopowe oszacowanie udziału użytej domieszki w całości masy glinianej²⁸. Informacja ta ma znaczenie przy porównywaniu poszczególnych fragmentów w ramach pozyskanej próby;

o) Kolor dekoracji – kolor zastosowanej ornamentyki malowanej bądź pasty inkrustacyjnej. Barwę, w większości, identyfikowałem w oparciu o obiektywną skalę kolorów²⁹. W przypadku analizowania zbioru Muzeum Brytyjskiego w Londynie przyjąłem funkcjonującą już nomenklaturę odnoszącą się do ogólnych kategorii barw. W celu uzyskania jednolitej płaszczyzny porównawczej w rozdziale 5.1., szczegółowe kolory (w przypadku Katalogów II-XXXIII) grupowałem w częściach opisowych w bardziej ogólne kategorie.

Ponadto, podczas analizy, wykonywałem fotografie dokumentacyjne fragmentów naczyń, szkice profili i ornamentyki, ujęcia makroskopowe i stosowałem podstawowe narzędzia służące obserwacjom mikroskopowym i ich utrwalaniu. Te ostatnie pomagały w rozróżnieniu motywów zdobniczych na ceramice. Dzięki nim możliwe było także ocenianie sposobu wykonywania ornamentów. Dokonywałem także opisu uwzględniającego morfologię naczyń, w sytuacjach, gdy stan zachowania fragmentu na to pozwalał. W większości wypadków bazowałem na danych, które pozyskałem podczas analizy materiału ceramicznego o znacznym poziomie fragmentacji. Z tego względu niemożliwe było uzyskanie kwantyfikacji w odniesieniu do cech makromorfologicznych ceramiki, tak jak dokonałem tego w przypadku chociażby ornamentyki. Przyjęta metoda opisu i katalogowania wzorowana była na systemie

²⁸ Korzystano z „Kart dla szacowania proporcji plam i grubszych fragmentów” (ang. *Charts for Estimating Proportions of Mottles and Coarse Fragments* z tzw. *Skali Kolorów Munsell’a* z 2015 roku (ang. *Munsell Soil Color Book*).

²⁹ Zob. przypis 25.

stosowanym w badaniach materiału zabytkowego ze stanowiska Toumba Thessaloniki, a także podczas realizacji projektu rozpoznania doliny rzeki Anthemous (Andreou et al. 2016), uzupełniona o niektóre z cech analiz niemieckich archeologów z Kastanas (Hochstetter 1984; Hänsel 1989) bądź Hagios Mamas (Horejs 2007), jak również doświadczenia bułgarskich badaczy.

W tym początkowym etapie rozpoznania nie zakładałem wykorzystania narzędzi analiz mineralogicznych i petrograficznych. Jednym z celów dysertacji była próba identyfikacji miejsc przechowywania artefaktów, określenia i doprecyzowania ich liczby, stanu zachowania oraz możliwości przeprowadzenia analiz w przyszłości. Perspektywę badawczą z wykorzystaniem wspomnianych narzędzi przedstawiłem w ostatnim rozdziale pracy.

Podczas wyjazdów kwerendalnych, z uwagi na konieczność efektywnego wykorzystania czasu i środków, wykonałem ponadto terenowe pomiary i dokumentację fotograficzną na wybranych stanowiskach archeologicznych Grecji, Macedonii Północnej i Bułgarii (m.in. na *toumba*'ch Macedonii Centralnej, stanowiskach Kofilak, Vardarski Rid, Strumica, Stolot, Dimov Grob, Kamenska Cuka, Krsto Pokrovnik). Były one niezbędne do przeprowadzenia analiz przestrzennych³⁰ w środowisku GIS.

Podczas prac nad projektem brałem udział w międzynarodowych konferencjach naukowych i warsztatach, m.in. w: Warszawie, Poznaniu, Biskupinie, Maastricht, Barcelonie, Pradze, Salonikach czy Kawali. Przedstawiłem na nich teoretyczne założenia dysertacji i przeprowadzałem konsultacje.

Etap prac gabinetowych obejmował opracowywanie wszystkich pozyskanych danych, zarówno w formie graficznej, jak i opisowej – w przypadku analiz ceramiki naczyniowej.

³⁰ M.in.: analiz widoczności, widoczności wzajemnej etc. (zob. rozdział 5.2).

Zbiorczo ująłem kilkaset wybranych naczyń i fragmentów z kilkudziesięciu stanowisk archeologicznych.

Dzięki pozyskanym danym przestrzennym, możliwe było przeprowadzenie serii analiz widoczności z wykorzystaniem narzędzi GIS. Na podstawie literatury przedmiotu, stworzyłem listę stanowisk archeologicznych, które podlegały analizom. Przekształciłem ich współrzędne geograficzne z systemu WGS 84 na metryczny ETRS89 Lambert Azimutal Equal Area (IGNF: ETRS89LAEA), co pozwoliło stworzyć mapę ich przestrzennego rozmieszczenia. Wszystkie analizy opierały się na wykorzystaniu Europejskiego Cyfrowego Modelu Wysokościowego „EU-DEM v1.1” (DEM-v1.1-E50N20), w którym dane zostały zebrane przez satelity obserwacyjne. Niniejszy model posiada rozdzielczość 25 m (z dokładnością pionową +/- 7 metrów RMSE³¹). Dane pobrałem w formacie Geotif 32 bit. Zbiór danych udostępnia Copernicus Land Monitoring Service, będący częścią Programu Copernicus³². Wybrałem go z uwagi na fakt, że każdy obywatel lub organizacja na świecie może uzyskać do niego wgląd na zasadzie wolnego, pełnego i otwartego dostępu, bez żadnych ograniczeń dotyczących wykorzystania, reprodukcji lub dystrybucji informacji i danych, co czyni go uniwersalnym i dostępnym dla wszystkich badaczy. Oprogramowanie, które użyłem do przeprowadzania analiz, to programy QGIS 3.30.0 „Hertogenbosch” i 3.32.2 „Lima”, będące profesjonalnymi aplikacjami działającymi w środowisku GIS. Są one zarówno darmowe, jak i otwarte (FOSS³³).

³¹ Ang. *Root Mean Square Error* - to miara statystyczna używana do oceny dokładności modelu lub przewidywań. Stanowi ją pierwiastek kwadratowy średniej błędów kwadratowych. W kontekście analizy danych i modelowania, RMSE mierzy średnią wielkość błędów między wartościami rzeczywistymi a wartościami przewidywanymi przez model.

³² Jest to flagowy program obserwacji Ziemi Unii Europejskiej. Dostarcza dokładne, aktualne i łatwo dostępne informacje na temat stanu i dynamiki powierzchni Ziemi, wspierając tym samym zarządzanie środowiskiem, rolnictwo, planowanie przestrzenne, transport oraz wiele innych dziedzin (za: <https://www.copernicus.eu>).

³³ Ang. *Free and Open Source Software*. Kod źródłowy takiego oprogramowania jest publicznie dostępny, co pozwala użytkownikom na swobodny dostęp, modyfikację, oraz dystrybucję oprogramowania (<https://qgis.org/pl/site/about/index.html>) [dostęp: 06.04.2024].

Do celów badawczych wykorzystałem wtyczkę „Visibility Analysis”, stworzoną przez Zorana Čučković³⁴ (w wersji 1.8 (zaktualizowaną 1 kwietnia 2022 r.)).

Pierwszym krokiem analizy danych przestrzennych było utworzenie punktów obserwacyjnych (*Viewpoints*), które zapisałem w formacie *geopackage* ze znormalizowanymi nazwami odnoszącymi się do lokalizacji każdego stanowiska. Przyjąłem następujące dane wejściowe:

- a) Promień analizy – 20 000 m, aby uzyskać dalekozasięgową obserwację obiektów³⁵ (z założeniem, że byłaby to osoba lub grupa osób);
- b) Wysokość obserwatora – ta wartość była zmienną, której podstawę obliczenia stanowiła wysokość stanowiska archeologicznego powiększona o wzrost przeciętnego człowieka z epoki brązu (Cox et al. 2019). Te wartości były następujące:
 1. Kamenska Cuka: $6\text{ m} + 1,7\text{ m} = 7,7\text{ m}$;
 2. Krsto Pokrovnik: $3\text{ m} + 1,7\text{ m} = 4,7\text{ m}$;
 3. Inne stanowiska w Kotlinie Błagojewgradu (13): średnia wysokość Kamenska Cuka i Krsto Pokrovnik + $1,7\text{ m} = 6,2\text{ m}$;
 4. *Toumb*’y Macedonii Centralnej: średnia wysokość³⁶ ($9,8\text{ m}$) + $1,7\text{ m} = 11,5\text{ m}$;

³⁴ <https://plugins.qgis.org/plugins/ViewshedAnalysis/> [dostęp: 06.04.2024]

³⁵ Wziąłem pod uwagę ogólne wytyczne do określenia odległości do horyzontu na podstawie wysokości obserwatora nad poziomem morza (zakładając, że Ziemia jest doskonałą kulą o promieniu 6378137 metrów) przy użyciu teorii Pitagorasa (<http://www.ringbell.co.uk/info/hdist.htm>). Dla średniej wysokości wszystkich wybranych stanowisk, odległość do horyzontu wynosi maksymalnie 80 km w idealnie płaskim terenie, bez przeszkód w linii widzenia i bez uwzględnienia warunków pogodowych. Ta wartość została zawężona do 20 km ze względu na brak potrzeby uwzględniania tak dużego obszaru, biorąc pod uwagę wielkość i górzysty charakter badanego obszaru. Ta wartość została również potwierdzona na podstawie danych z warsztatów analizy widoczności zorganizowanych przez Institut für Archäologische Wissenschaften, Uniwersytetu w Bernie (Hinz 2020).

³⁶ Średnia wysokość obliczona na podstawie dostępnych danych z *toumb*: Aspros Toumba, Dourmousli, Evropos, Ghallikos, Chrysavgi, Kouphalia A, Krithia, Liti II (Lete), Molyvopyrgos, Neokhori, Nikiti, Ormylia 2, Pentalofos A i B, Philadelphiana, Playiari II, Rizarion, Scholario, Stivos A i B, Toumba Verginas, Veria, Ofrynio, Assiros, Kastanas, Vardaroftsa/Axiochori, Thessaloniki, Hagios Mamas, Gona, Thermi (Sedes), Galatista Hagia Paraskevi, Galatista Hagia Tetradi, Galatista Kasteli, Galatista Panikova, Peristera Amalara, Metamorphosi, Hagia Paraskevi, Loutra Thermis, Nea Raedestos (French

5. Wszystkie pozostałe stanowiska (na mapach zbiorczych): średnia powyższych wysokości = 7,5 m.

- c) Wysokość celu: 1,7 m (średnia wysokość przeciętnego człowieka z epoki brązu) – założyłem, że obserwowanym obiektem będzie człowiek (lub grupa ludzi).

Dla każdego ze stanowisk stworzyłem analizę widoczności (*Viewshed Analysis*), aby odtworzyć wizualną panoramę badanego obszaru z bezpośredniego położenia w krajobrazie. Celem było zrozumienie warunków wizualnych panujących na tych osadach (Malaperdas 2021). Korzystając z funkcji *viewshed*, utworzyłem mapę widoczności, gdzie każdy punkt obserwacyjny został umieszczony na modelu terenu. W wyniku tego etapu powstały binarne grafy widoczności – 1-widoczne / 0-niewidoczne, pokazujące możliwości obserwacyjne dla każdego stanowiska w promieniu 20 km³⁷.

Ponadto, wykorzystałem funkcję linii widoczności (*Line of Sight*) pomiędzy wszystkimi stanowiskami archeologicznymi. Algorytm ten określa widoczność między konkretnym punktem obserwacyjnym a celami. Jest używany do ukazania widocznych i zasłoniętych punktów w terenie, który zawiera znaczne zmiany wysokości, co jest szczególnie przydatne w dolinach i krajobrazach górzystych. W tym celu stworzyłem zestaw punktów obserwacyjnych z danymi wsadowymi dotyczącymi wysokości obserwatora³⁸, stanowiącymi zmienną, której podstawę obliczenia wynosiła wysokość stanowiska archeologicznego powiększona o wzrost

1967, Hänsel 1989; Wardle 1993; Andreou et al. 1996; Andreou et al. 2016; Soukantos, Malamidou 2019).

³⁷ Zdaję sobie sprawę, że binarne analizy są uproszczonym sposobem reprezentowania widoczności wokół poszczególnych punktów obserwacyjnych. W celu uzyskania wiarygodnych rezultatów analiz niektóre ze zmiennych muszą być odpowiednio ręcznie korygowane, takie jak opcje związane z pionowym kątem widzenia, co zauważono już wcześniej w literaturze przedmiotu (m.in.: Wheatley, Gillings 2002: 214–216; Lock 2003: 177–182; Constantinidis 2004; Zamora 2011: 614–622). Dodatkowo, oprócz prostych analiz binarnych, przeprowadziłem również inne rozpoznania, opisywane poniżej, aby uczynić zakres metod bardziej komplementarnym i wiarygodnym.

³⁸ Tą samą wartość przyjąłem dla punktu obserwowanego (wysokości celu).

przeciętnego człowieka z epoki brązu (Cox et al. 2019). Promień analizy określiłem na 20 000 m. Wartości wysokości obserwatora były różne dla regionów podlegających analizie:

1. Stanowiska archeologiczne w Kotlinie Błagowgradu: średnia wysokość³⁹ + 1,7 m = 6,2 m;
2. *Toumby* Macedonii Centralnej: średnia wysokość⁴⁰ (9,8 m) + 1,7 m = 11,5 m;
3. Wszystkie pozostałe stanowiska (na mapach zbiorczych): 7,5 m (zob. powyżej).

W ostatnim etapie tego kroku, korzystając z panelu algorytmu i opcji interwidoczności (*Intervisibility Network*) przeprowadziłem analizy linii widzenia (*Line of Sight*), w których zarówno punkty obserwacyjne, jak i punkty celów zostały zaimportowane z wcześniej utworzonego pliku z początku procedury (etapu I), oznaczającego lokalizację wszystkich badanych stanowisk archeologicznych. Ponownie użyłem tego samego cyfrowego modelu wysokości, co we wszystkich innych analizach. Korzystając z wbudowanego algorytmu wtyczki, uwzględniłem krzywiznę Ziemi, pozostawiając domyślną wartość refrakcji atmosferycznej. W ten sposób uzyskałem linie oznaczające wizualne połączenia między stanowiskami, które spełniały pozytywne warunki widoczności.

Ostatnia analiza, którą przeprowadziłem, polegała na stworzeniu wskaźnika widoczności (*Total Viewshed*), który oblicza ekspozycję wizualną każdego wskazanego punktu dla danego modelu terenu. Ze względu na znaczące różnice wysokości w regionie, jak również ograniczenia sprzętowe, użyłem promienia analizy określonego na 3 km. Wysokość obserwatora wynosiła 6,2 m dla stanowisk w Bułgarii i 11,5 m dla *toumb* Macedonii, a na mapach zbiorczych – 7,5 m, co jest sumą średniej przypuszczalnej wysokości osad i średniej wysokości dorosłego człowieka w epoce brązu (Cox et al. 2019). Liczbę linii widoczności

³⁹ Obliczona na podstawie dwóch stanowisk: Kamenska Cuka i Krsto Pokrovnik (Stefanovich, Bankoff 1997; Стефанович, Кулов 2007).

⁴⁰ Zob. przypis 37.

odchodzącej z każdego punktu obserwacyjnego (*Number of Lines of Sight*) określiłem na osiem, która odpowiadała ośmiu kierunkom obserwacji. Wszystkie uzyskane wartości zinterpolowałem i zwizualizowałem.

Warto dodać, że wszystkie opisane powyżej analizy oparte na rozpoznaniach czynnika widoczności przeprowadziłem na podstawie cyfrowego modelu stworzonego w 2011 roku. Obecne ukształtowanie terenu może zatem nie odpowiadać dokładnie krajobrazowi późnej epoki brązu. Należy mieć na uwadze pojawienie się wielu czynników determinujących w ostatnich wiekach, takich jak masowe zalesianie, postępująca industrializacja i urbanizacja, co może wpływać na przeprowadzone analizy, ograniczając zakresy widoczności lub przerywać linie widoczności.

Jako metodę uzupełniającą wykorzystałem także analizę gęstości skupień (ang. *Kernel Density Estimation, KDE*) – technikę statystyczną używaną do szacowania gęstości prawdopodobieństwa zmiennej losowej. Jest to użyteczne narzędzie do analizy przestrzennej i badania rozkładu punktów na mapie. W tym celu stworzyłem warstwę punktową typu *shapefile*, która zawierała lokalizację wszystkich stanowisk archeologicznych omawianych w niniejszej dysertacji. Wybrałem układ współrzędnych WGS84. Następnie, przy użyciu narzędzia *Kernel Density*, utworzyłem wizualizację gęstości skupień, ukazując tym samym obszary o największej gęstości występowania danego zjawiska (w tym wypadku – liczby stanowisk archeologicznych).

Wszystkie analizy przestrzenne dokonałem przy użyciu technologii Systemu Informacji Geograficznej (GIS) oraz powszechnie dostępnych danych przestrzennych, łącząc je z tradycyjnymi danymi archeologicznymi⁴¹. Ten eksperyment opierał się na darmowych i łatwo

⁴¹ Zob. rozdział 2.3.

osiągalnych danych, a także podstawowym oprogramowaniu. Nie wymagał on specjalistycznych narzędzi, co miało na celu ukazanie możliwości wizualizacji i wyciągania wniosków na temat powiązań kulturowych na podstawie danych innych niż *stricte* archeologiczne.

Po przeprowadzonych analizach gabinetowych rozpocząłem przygotowywanie maszynopisu rozprawy, który konkludowałaby rezultaty prac i ujmował zbiorczo wnioski z wyników realizacji projektu. W międzyczasie niektóre z części rozprawy podlegały publikacji i popularyzacji na łamach czasopism naukowych o międzynarodowym zasięgu⁴², wydawnictw pokonferencyjnych, a także serwisów internetowych⁴³.

Ostatnim, lecz równie istotnym krokiem badawczym projektu, była identyfikacja problemów i luk w podejściu do omawianej tematyki. Ta swoista autokrytyka pozwoliła na zarysowanie szerszej perspektywy badawczej, która jest gotowa do implementacji w przyszłości, chociażby w formie projektowej, uzupełniającej wstępnie rozpoznane w niniejszej dysertacji kwestie powiązań kulturowych i kontaktów ponadregionalnych w omawianym zakresie chronologicznym i przestrzennym.

⁴² W: „Papers in Aegean Archaeology” (Bahyrycz 2019), „Fontes Archaeologici Posnanienses” (Bahyrycz 2020), „Folia Praehistorica Posnaniensia” (Bahyrycz 2022), „Geoarchaeology An International Journal” (Niebieszczański et al. 2023), „Prähistorische Zeitschrift” (Bahyrycz et al. 2024 – w druku).

⁴³ M. in.: <https://naukawpolsce.pl/aktualnosci/news%2C92512%2Cbadania-ceramiki-pomoga-poznac-kontakty-kulturowe-na-balkanach-sprzed-3-tys> [dostęp: 08.08.2024]

3. Historia badań

Problematyka podejmowana w rozprawie doktorskiej wymaga omówienia aktywności badawczej ukierunkowanej na odkrywanie pradziejowej przeszłości⁴⁴, która była realizowana w dolinach rzecznych Wardaru i Strumy. Ze względu na fakt, iż kwestie kontaktów kulturowych w późnej epoce brązu przedstawiane są na geograficznej płaszczyźnie dzisiejszych trzech jednostek państwowych (Republiki Grecji, Bułgarii i Macedonii Północnej), poszczególne odcinki dolin rzecznych są rozpoznane w stopniu wysoce nierównym. Występujące różnice, będące wynikiem historycznych procesów, silnie odcisnęły swoje piętno na stanie badań pradziejów. Jedynie poprzez poznanie przyczyn tego zjawiska, możliwe jest zrozumienie widocznych różnic i poprawne interpretowanie danych z poszczególnych regionów. Warto dodać, że w rozdziale poświęconym historii badań i archiwalnym podejściom do klasyfikacji pradziejowych wyrobów ceramicznych w Centralnej Macedonii, zawarto także krótkie paragrafy dotyczące terenów niewiele wykraczających poza zarysowany zakres przestrzenny. Te skrótowe sekcje ukazują szerszy kontekst opisywanych zjawisk i właściwie lokują centralny region w nieznacznie szerszej perspektywie geograficznej.

3.1. Centralna Macedonia (Republika Grecji)

Ze względu na długą i bogatą tradycję badań archeologicznych w Grecji, podejmowanych zarówno przez greckich naukowców, jak i zagraniczne inicjatywy (dziś przybierające postać archeologicznych szkół bądź też instytutów), region Centralnej Macedonii jest najlepiej rozpoznany. To właśnie w tej części północnej Grecji dokonano identyfikacji największej liczby stanowisk z późnej epoki brązu (w porównaniu do środkowych i górnych

⁴⁴ Chciałbym w tym miejscu zaznaczyć i podkreślić frazę „pradziejowej przeszłości”. Działania z zakresu odkrywania szerszej chronologicznie przeszłości dzisiejszych ziem greckich, w szczególności obejmujące dzieje klasyczne i bizantyjskie, znacząco wykraczałyby poza tematykę niniejszej dysertacji, dlatego też nie stanowią one celu rozważań niniejszego rozdziału.

biegów Wardaru i Strumy w Macedonii Północnej i Bułgarii). Pozyskano tam też największą liczbę artefaktów ceramicznych, istotnych dla poznania interakcji kulturowych w tym etapie pradziejów. Na tym obszarze zostały również wdrożone pierwsze w regionie przepisy prawa dotyczące dziedzictwa archeologicznego, datowane na rok 1899 (Adam-Veleni 2012: 53).

3.1.1. Etap I – do końca XIX wieku

Przed pierwszą wojną światową Macedonia Centralna rzadko gościła jako obiekt badań na archeologicznych mapach. Pojawiające się w XVIII wieku wspomnienia o tym regionie należy ująć w grupę raczej akcydentalnych zjawisk (Kotsakis 2017: 59). W 1784 roku dwóch angielskich architektów: James Stuart i Nicholas Revett zawarli w swojej pracy *Starożytności Aten* (ang. *Antiquities of Athens*) rysunki techniczne i plany architektoniczne pozostałości salonickiego budynku użyteczności publicznej z okresu rzymskiego (przełom III i II wieku p.n.e.), nazywanego *Incantadas* (pl. *Nawiedzony* lub *Zaczarowany*; ang. *Enchanted Ones*), przeniesionego do Muzeum w Luwrze, gdzie znajduje się do dziś.

W 1831 roku, francuska dyplomatką i Konsul Generalny Republiki Francji w Salonikach - Esprit Marie Cousinery opublikowała *Podróże po Macedonii* (fr. *Voyages dans la Macedoine*), ukazujące Macedonię jako romantyczną krainę Hellenizmu. Podczas jej pobytu w tej części północnej Grecji, E. M. Cousinery dokładnie zwiedziła opisywany region, odwiedzając Edesę, Seres, Filippi, górę Pangajon, Kawalę i Tasos oraz Trację. W swoich dziennikach notowała odkrywane inskrypcje i kolekcjonowała pozyskiwane starożytne monety, tworząc zbiór ponad 10 000 numizmatów. Korespondowała z Louis-François-Sebastien'em Fauvel'em, Konsulem Francuskim w Atenach, będącym również archeologiem⁴⁵, który wykonał wiele rysunków do ilustracji pojawiających się w pracy E. M. Cousinery. Czterdzieści pięć lat później archeolog Leon Heuzey upamiętnił francuską dyplomatkę i uhonorował ją,

⁴⁵ Nazywanym często „ojcem archeologii w Grecji” – Hellman 1982.

pisząc, że należy ona do pokolenia uczonych, którzy osiedleni na Wschodzie pozyskiwali cenne informacje w imię nauki (Heuzey 1876).

4 lata po opublikowaniu *Podróży po Macedonii* brytyjski pisarz, dyplomata i topograf – William Martin Leake opublikował 4-tomowe dzieło: *Podróże po północnej Grecji* (ang. *Travels in Northern Greece*) (Leake 1835). Tomy te zawierają opisy czterech długich podróży W. M. Leake’a, które odbywał w latach 1804-1810. Przybierają formę dziennika, stanowiącego omówienie ówczesnej greckiej i tureckiej kultury, dostarczając szczegółowych opisów zaobserwowanych przez autora stanowisk archeologicznych i geografii regionu.

Można uznać, że właściwe archeologiczne prace rozpoznawcze rozpoczynają się w Centralnej Macedonii w połowie XIX wieku. To właśnie wtedy Leon Heuzey podejmuje badania w starożytnej stolicy regionu – Ajgaj (dzisiejszej Werginie), zakończone publikacją *Mission archeologique de Macedoine* (pl. *Misja archeologiczna w Macedonii*) w 1876 roku.

Poza wymienionymi aktywnościami, niewiele więcej działań badawczych zostało przedsięwziętych na tak wczesnym etapie rozpoznania przeszłości Macedonii, wyraźnie mniej niż w Grecji centralnej i południowej⁴⁶ (Kotsakis 2017: 58). Jak zauważa Konstantinos Kotsakis w swojej pracy poświęconej historii odkrywania przeszłości Macedonii Centralnej, z pewnością wpływ na taki stan rzeczy miało to, że projekty badawcze z południa Grecji wpisywały się z definicji w standardy prac o charakterze „narodowym”, stanowiącym próby gromadzenia informacji na temat długotrwałej greckiej tradycji, konfrontując ją z relatywnie krótką obecnością osmańskiego najeźdźcy (Kotsakis 2017: 58). Należy pamiętać, że ówczesnie Macedonia Centralna wchodziła w skład Imperium Osmańskiego, znajdując się poza granicami

⁴⁶ Ta dysproporcja jest znakomicie widoczna w postaci różnicy liczby wydarzeń archeologicznych opisywanych w XIX-wiecznej greckiej prasie: opublikowano 54 wydarzenia z Macedonii w porównaniu do 26 111 łącznie w pozostałej części Grecji. Dla przykładu – w innej części północnej Grecji, w Tesalii – 241 wydarzeń (na podstawie kwerendy w cyfrowej bazie danych Uniwersytetu Arystotelesa w Salonikach, dokonanej przez K. Kotsakisa (2017: 66).

państwa greckiego, co przekładało się na dysproporcje w natężeniu naukowej uwagi. Niemniej jednak, warto zaakcentować pojawiającą się już w XIX wieku konstatację o kulturowym dystansie Macedonii w stosunku do południowych obszarów Grecji. Ten widoczny rozpoznawalny wzorzec, opisywany był już wtedy jako „inność Macedonii” (ang. *otherness of Macedonia*⁴⁷, Kotsakis 1998: 47, 2017: 59; Fotiadis 2001: 117, 129).

Najbardziej charakterystyczny relikw społecznośc prądziejowych w krajobrazie kulturowym Centralnej Macedonii stanowią dystynktywne pagórki, na bliskim wschodzie zwane *tel'lami*, powstałe wskutek długotrwałego zamieszkiwania danej przestrzeni przez człowieka. W efekcie, przy braku znaczących przemieszczeń i zmian ogólnego planu osady i stopniowym nadbudowywaniu kolejnych faz budowli, powodowało to podniesienie terenu (ryc. 1, 2). Od samego początku zainteresowania przeszłością tego regionu to właśnie one budziły ciekawość badaczy co do ich funkcji. Wczesne badania archeologiczne nierzadko dążyły jedynie do spenetrowania wnętrza rzeczonych wzgórz, zwanych w regionie *toumba'mi* (z języka greckiego „τούμπα”), a kiedy nie odkrywano w nich bogatych zestawów artefaktów, przestawały one stanowić obiekty warte poznania. W drugiej połowie XIX wieku przeważał pogląd, że nienaturalne pagórki w krajobrazie Centralnej Macedonii to grobowce przykryte ziemnym płaszczem, tworzące w ten sposób formę kurhanu.

W celu rozpoznania wnętrza niektórych z nich podejmowano działania badawcze. Jedne z najwcześniejszych kierowane były m.in.: przez Theodorosa Makridy-Bey'a – archeologa w służbie Imperium Osmańskiego i dyrektora Muzeum Archeologicznego w Stambule. Jednym z pierwszych jego działań w Centralnej Macedonii były badania prowadzone na wzgórzu

⁴⁷ „(...) Poza oczywistymi geopolitycznymi względami, Północ (Macedonia – przyp. autora) nie była nigdy nawet brana pod uwagę przez Południe, jako istotna dla spraw greckich. (...) Macedonia nie była (uważana – przyp. autora) ani jako miejsce czysto helleńskie, ani nawet jako miejsce dawniej zamieszkiwane przez przodków Greków” (Kotsakis 2017: 58; tłumaczenie autora).

ulożonym niedaleko ówczesnych Salonik, zwanym przez mieszkańców Hagio Elias (gr. *Święte Słońce*, ryc. 4). Pagórek ten, przybierający w późniejszych czasach nazwy *Toumba Kalamaria* i *Toumba Thessaloniki*, uznawany był właśnie za ziemną kopułę, która kryje w sobie starożytny pochówek (później określany jako tzw. macedoński grobowiec). T. Makridy-Bey w latach 90. XIX wieku, w celu dotarcia do wnętrza domniemanego grobowca, nakazał wykopanie długiego tunelu przecinającego wzgórze (Palli 2012: 101). Nie odkrywając interesujących go źródeł, zakończył swoje prace. Zauważył jednak charakterystyczny wzór warstw stratygraficznych, układających się horyzontalnie, jedna nad drugą⁴⁸. W 1895 roku niemiecki hellenista Alfred Körte dokonał wizytacji wykopalisk swojego poprzednika, obserwując „popioły, spaloną ziemię i wiele zniszczonych i spalonych kości” (Körte 1899: 41), jak również fragmenty naczyń ceramicznych, które przypominały, według niego, ceramikę odkrywaną we Frygii i Troi. Rozpoznał naczynia mykeńskie, protokorynckie i attyckie, A. Körte uznał, że wzgórze Hagio Elias to dawne miejsce kultu herosów przeszłych czasów (Palli 2012: 101). Ponadto, badacze Ci zaobserwowali, że materiał ceramiczny z pradziejowych warstw stanowiska wykazywał się znaczącymi różnicami technologicznymi, morfologicznymi i ornamentacyjnymi, co w ich opinii miało świadczyć o dużym znaczeniu Hagio Elias w sieci osadniczej na różnych poziomach, także i ponadlokalnych (Körte 1899).

⁴⁸ <http://toumba.web.auth.gr/-/index.php/en/the-excavation/history-of-research> [dostęp: 12.04.2022]

Ryc. 4. XIX-wieczny widok na wzgórze Hagio Elias, nazwane później Toumbą Kalamaria i Toumbą Thessaloniki (źródło: <http://toumba.web.auth.gr/-/index.php/en/the-excavation/history-of-research>).

Poza inwazyjnym rozpoznaniem Hagio Elias, w celu poszukiwania komór grobowych T. Makridy-Bey rozkopał także m.in. wzgórze Karaissi w Platanaki (później nazywanym Lembet i Efkarpia), ulokowane przy drodze biegnącej z Salonik do Langadas (Wace 1914: 127). Również w tym wypadku nie odkryto oczekiwanego macedońskiego grobowca, lecz pradziejowe osady i fragmenty murów wybudowanych z cegły mułowej (Träger 1902: 68), co podważyło istniejący pogląd o sepulkralnym charakterze badanych pagórków. Istotnym faktem jest, że już wtedy zauważono istnienie preferencji lokowania osiedli. Wysokość wzgórz antropogenicznego pochodzenia nie wynikała jedynie z bogactwa miąższości warstwy kulturowej, lecz w dużej mierze z wysokości naturalnego wzniesienia, na którym zakładano osadę (Wace 1914: 127). Preferowano zatem lokacje o naturalnie obronnym charakterze, wznoszące się nad otaczającą przestrzeń i będące dobrym punktem obserwacyjnym. Niestety, większość z wczesnych prac archeologicznych nie została dostatecznie udokumentowana i opublikowana, co koresponduje z ówczesnym brakiem sformalizowanych standardów.

Wszelkie informacje na ten temat muszą być pozyskiwane z nielicznych publikowanych sprawozdań kierowników badań.

3.1.2. Badania niemieckich pionierów

Pierwsze prace, ukierunkowane na kompleksowe rozpoznanie pradziejów Centralnej Macedonii, podjął berliński archeolog Paul Träger. W latach 1900-1901 odbył dwie ekspedycje do tej części północnej Egei, które zostały opisane w tzw.: „Dziennikach z podróży” (niem. *Reiseberichten*). Wyprawa z 1900 roku miała za zadanie rozpoznać ślady pradziejowej aktywności ludzi w regionie Niziny Salonickiej, a także na wschód od basenu Langadas, na północ od jeziora Amatovo (dzisiejszego Aspros) i w kierunku zachodnim od Wardaru. Träger zaobserwował i opisał wtedy, jako pierwszy⁴⁹, charakterystyczne dla omawianego regionu pagórki antropogenicznego pochodzenia, nazywane *toumb*'ami (ryc. 5), dotychczas często utożsamiane ze starożytnymi macedońskimi grobowcami (tak jak było to w przypadku badań T. Makridy-Bey'a, omawianych powyżej).

Ryc. 5. *Toumba* Loutra Thermis. Pagórek antropogenicznego pochodzenia, charakterystyczna pozostałość osadnictwa z późnej epoki brązu w regionie Centralnej Macedonii. Tego typu obiekty zostały po raz pierwszy opisane przez Paula Trägera na początku XX wieku (źródło: zdjęcie własne).

⁴⁹ Wbrew istniejącej w dyskursie opinii o „pierwszeństwie” Alana Wace’a, przytoczanej m.in. przez Palli 2012: 101.

Niemiecki archeolog zwrócił uwagę na różnice w kształcie, stanie zachowania i wielkości, a także dokonał podstawowej klasyfikacji *toumb* (Träger 1902: 62). Utożsamiał je zarówno z kopcami o charakterze funeralnym (stożkowe), jak i pozostałościami osadniczymi (obiekty bardziej „wypłaszczone”) (Träger 1902: 62-77; Schmidt 1905: 91-94). W pierwszej grupie wyróżniono następujące stanowiska archeologiczne: Sarakli (znane także jako Perivolaki), Alaklisi (miejsce w obrębie dzisiejszego miasta Pella), Korino.

W drugiej grupie, której genezę określono jako świadectwo pradziejowego osadnictwa, zidentyfikowano 10 pagórków: Hagio Elias (utożsamiane ze stanowiskiem znanym dzisiaj jako Toumba Kalamaria lub Toumba Thessaloniki), Galiko 17 (zwane również jako Galikos, Salamanovo lub Salamanle), Galiko 8 (jw.), Galiko 9, 10 (jw.), Platanaki 3 (znane również jako Lembet, dzisiejsza Efkarpia), Platanaki 4 (jak wyżej), Topsin (znane dzisiaj jako Gefyra lub Hagio Athanasios), Amatovo (utożsamiane z dzisiejszym Aspros), „przy drodze do Pelli”, Galiko („z konstrukcją tarasową”).

3.1.3. Rekonesans A. Wace’a i M. Thompson’a

Na początku XX wieku brytyjscy archeolodzy aktywnie włączyli się w odkrywanie pradziejowej przeszłości Macedonii. W 1909 i 1912 roku Alan Wace i Maurice Thompson odbyli rekonesans terenowy w regionie Salonik. Uwagę badaczy przykuły przede wszystkim charakterystyczne pagórki, będące pozostałościami przeszłych aktywności, które zostały opisane już pod koniec XIX i na początku XX wieku (Wace 1914: 124). A. Wace i M. Thompson, podobnie jak ich niemieccy poprzednicy, zauważyli różnice w formie poszczególnych *toumb*, co pozwoliło im na podział obiektów na trzy grupy.

3.1.3.1. Stanowiska funeralne

Pierwsza z trzech wydzielonych przez brytyjskich badaczy grup pagórków antropogenicznego pochodzenia w Centralnej Macedonii to wysokie wzgórza, spiczaste i o stromych zboczach, spełniające sepulkralne funkcje. Obiekty te, będące najprawdopodobniej kurhanami ziemnymi, usypanymi nad grobowcami, często występowały zgrupowane w okolicach miast antycznych. Według opinii autorów były to struktury właściwe w zasadzie tylko i wyłącznie dla Macedonii i nie występują one dalej na południu. Na obszarze podlegającym rozpoznaniu, autorzy publikacji wskazali dwa tego typu pagórki (A4 i A6), uprzednio przebadane wykopaliskowo przez T. Makridy-Bey'a. Badania te potwierdziły ich charakter funeralny, odsłaniając istniejące pod nasypami komory grobowe (Wace 1914: 124). Łącznie na obszarze Centralnej Macedonii badacze zaobserwowali 34 wzgórza opisywanej kategorii (Wace 1914: 126).

3.1.3.2. Pradziejowe stanowiska osadnicze

Druga grupa pagórków to wzgórza o płaskich szczytach na planie owalu, które zostały zinterpretowane przez A. Wace'a i M. Thompson'a jako pozostałości pradziejowych osad. Użytkowanie niektórych z nich było kontynuowane również w czasach historycznych. Cytowani badacze zaobserwowali, że duża wysokość pagórków nie oznacza bogatej miąższości warstwy kulturowej, lecz preferencję lokowania osiedli na naturalnych wzgórzach (Wace 1914: 127). Tę konstatację przedstawił już wcześniej T. Makridy-Bey, rozkopując *toumb*'ę Karaissi w Platanaki (znanym także jako Lembet lub Efkarpią). W tej grupie A. Wace i M. Thompson wymienili także m.in. wzgórze Hagio Elias (którego badania opisano powyżej), Hagios Mamas i Galiko (Salamanle, wcześniej zadokumentowane przez niemieckich badaczy) (Wace 1914: 128-129). Autorzy publikacji skatalogowali w 1909 roku 11 pagórków o charakterze

osadniczym, w kolejnych latach opisując następne 15 wzgórz, co daje łącznie 26 obiektów w typie *toumb* (na rok 1914).

3.1.3.3. Pozostałości antycznych miast

Ostatnią grupę pozostałości, manifestujących się w krajobrazie Centralnej Macedonii, stanowiły stanowiska osadnicze o charakterze miejskim. Przyjmowały one formy pagórków o płaskich wierzchołkach, a odróżniały się od poprzedniej kategorii dużo większą powierzchnią na ich szczytach, będących w istocie wypłaszczeniami, na których lokowano miasta. A. Wace i M. Thompson wyróżnili 10 tego typu stanowisk (Wace 1914: 131).

3.1.4. Centralna Macedonia po wyzwoleniu

W październiku 1912 roku, stolica regionu – miasto Saloniki, będące pod władzą Imperium Osmańskiego, poddało się. W zaledwie kilka dni po wkroczeniu sił greckich, w listopadzie 1912 roku w mieście powstała służba archeologiczna w postaci tzw. Eforatu ds. Starożytności (ang. *Ephorate of Antiquities*). Zaczęła ona zajmować się kolekcjonowaniem i ochroną zabytków, jak również przygotowaniem do ustanowienia pierwszego muzeum (Bokotopoulou 1986: 9, 43-44; Stefani 2012: 29; Dimitriadis 2012: 45; Akrivopoulou 2012: 61), a także wzmocnieniem prawa dotyczącego zabytków archeologicznych (Adam-Veleni 2012: 53). Na stanowisko pierwszego w historii Efora Macedonii powołany został Georgios Oikonomos, okrzyknięty później „najbardziej prominentnym hierofantem archeologii” (Akrivopoulou 2012: 62). Podstawowym celem nowoutworzonej jednostki było gromadzenie artefaktów, rozsianych w całym regionie i będących w posiadaniu obywateli oraz prowadzenie wykopalisk, zarówno w samym mieście Saloniki, jak i poza nim, np. na stanowisku archeologicznym w Pelli (Παπαστάθης 1992: 24; Adam-Veleni 2012: 16, 53; Stefani 2012: 29). Niemniej jednak, pierwszym działaniem Eforatu Macedonii było podjęcie próby pozyskania, inwentaryzacji i skatalogowania zabytków, będących już w publicznym obrocie. Wszelkie

niezadeklarowane wytwory miały zostać przejęte na rzecz państwa greckiego (Akrivopoulou 2012: 61).

Ryc. 6. Pierwsze badania wykopaliskowe G. Oikonomos'a z 1913 roku na ulicy Vassileos'a Konstantinou'sa (pl. *Króla Konstantyna*) w Salonikach (Archiwum Archeologicznego Towarzystwa w Atenach, ang. *Archaeological Society at Athens*, za: Akrivopoulou 2012: 58).

Pierwsze badania archeologiczne, kierowane przez nowo powołanego efora, przeprowadzono w sierpniu i wrześniu 1913 roku na ulicy Vassileos Konstantinou (pl. *Króla Konstantyna*) w Salonikach, gdzie zidentyfikowano groby wschodniej nekropoli miasta (Adam-Veleni 2012: 53; ryc. 6).

Ważnym aspektem pod względem politycznym była integracja oswobodzonej Macedonii w ramach państwa greckiego. W tym celu podejmowano działania dążące do ustanowienia Salonik „jednym z najważniejszych centrów archeologicznych powiększającego się królestwa”⁵⁰. Na początku 1913 roku Spyridon Lampros, profesor Uniwersytetu Ateńskiego, przeprowadził wykład w siedzibie Towarzystwa Archeologicznego w Rzymie na temat

⁵⁰ Archiwum Historyczne Archeologicznego Muzeum w Salonikach – 16th E.P.C.A. 20.06.1913.

trwających prac badawczych w Grecji, podkreślając istotny udział aktywności na nowo dołączonych terenach (Akrivopoulou 2012: 62).

W 1915 roku dokonano zmian prawa archeologicznego. Greckie terytorium podzielono na dwanaście archeologicznych regionów, nazywanych obwodami. W nowej strukturze służb ochrony dziedzictwa G. Oikonomos został Eforem Czwartego Obwodu Archeologicznego, z jurysdykcją nad prefekturami Salonik, Serres, Dramy, Kozani i Floriny (Akrivopoulou 2012: 62).

Ryc. 7. Karta pocztowa z 1916 roku ukazująca wielonarodowościowy korpus sił zbrojnych Armii Orientu (V. Nikoltsios Collection za: Dimitriadis 2012: 42).

3.1.5. Centralna Macedonia w trakcie I wojny światowej

Jest paradoksem, że bardzo ważnym okresem w rozwoju wiedzy archeologicznej o Centralnej Macedonii była I wojna światowa. Wtedy region ten zmienił się nie do poznania. Stolica Macedonii została przekształcona w centrum działań militarnych, w którym rolę przewodnią pełniły oddziały wojsk francuskich i brytyjskich (Andreadaki-Vlazaki 2012: 8; Akrivopoulou 2015: 35). W 1915 roku na opisywane terytorium przybyła Armia Orientu

(*Armee d'Orient*) (Dimitriadis 2012: 44-48), otwierając tym samym tzw. „Macedoński front”, a salonicki port stał się najważniejszą przystanią sił alianckich. Obecność 125 tysięcy żołnierzy francuskich i 100 tysięcy brytyjskich, rosyjskich, włoskich i innych narodowości⁵¹ (ryc. 7) odmieniła obraz miasta raz na zawsze, dokonując również istotnego wpływu na poznawanie pradziejowej Centralnej Macedonii.

Grecka neutralność wciąż umożliwiała prowadzenie prac badawczych przez archeologów wielu narodowości: Brytyjczyków, Francuzów, Włochów, Amerykanów, Niemców i Austriaków⁵², często służących również w siłach wojskowych w swojej ojczyźnie (Clogg 2017: 44; Wakefield 2017: 1).

Na początku 1916 roku, po nieudanej ofensywie sił francuskich, miasto Saloniki zamieniło się w okopany obóz, bądź też jak opisywało to dowództwo armii niemieckiej – „największy na świecie obóz jeńców wojennych” (z uwagi na obecność tysięcy pokonanych serbskich żołnierzy alokowanych do Salonik) (Dimitriadis 2012; Colonas 2012: 71; Shapland, Stefani 2017: xxi). Wyniesienia terenowe w omawianym regionie, w tym również i prehistoryczne *toumb'y*, stały się idealnym miejscem lokowania stanowisk strzeleckich i obserwacyjnych. Żołnierze Ententy, pod głównym dowództwem francuskiego generała Maurice'a Sarrail'a, niejako przy okazji działań o charakterze militarnym, dostarczali ogromnych ilości materiałów zabytkowych, które kryła ziemia dookoła Salonik (Gardner, Casson 1919: 10; ryc. 8). Aktywni stali się naukowcy służący w poszczególnych korpusach narodowych.

⁵¹ Do drugiej połowy 1916 roku w greckiej części frontu bałkańskiego stacjonowało ponad 600 000 żołnierzy (Shapland, Stefani 2017: xxi).

⁵² Por. przyp. 5.

Ryc. 8. Gen. Maurice Sarrail, głównodowodzący Armii Orientu, wizytujący wykopaliska francuskie (Adam-Veleni, Koukouvou 2012: 24).

Wtedy to gen. Sarrail postanowił stworzyć ramy formalne prowadzenia prac archeologicznych przez wojska francuskie w strefie im podległej. Powołany serwis archeologiczny Armii Orientu (fr. *Service Archeologique de l'Armee d'Orient*) działał na odmiennych zasadach niż brytyjskie służby, mające w zamierzeniu ochraniać substancję zabytkową przed niszczącym wpływem wojny. Brytyjczycy oddelegowali wykształconych archeologów, służących w wojsku (głównie w wywiadzie), aby kontrolowali ziemne prace realizowane przez żołnierzy i sprawowali kuratelę nad odkrywanymi artefaktami (Shapland, Stefani 2017: xxi).

Warto podkreślić, że oba te zespoły działały w porozumieniu z władzami nowoutworzonej służby ochrony dziedzictwa w postaci Eforatu Macedonii.. Urzędnicy brytyjscy i francuscy spotkali się z Eforem Adamantios'em Adamantiou⁵³ w celu zawarcia porozumienia (Gardner, Casson 1919: 10). Uzgodniono, że dotychczasowe greckie przepisy

⁵³ Przeniesionym z Aten do Salonik „w celu ochrony zagrożonych zaistniałymi okolicznościami zabytków” (Akrivopoulou 2015: 36).

dotyczące zabytków muszą być przestrzegane, a siły francuskie i brytyjskie mają działać we współpracy z Eforatem. Otworzyło to drogę do opublikowania rozkazów w sprawie działań konserwatorsko-archeologicznych przybyłych do Macedonii zagranicznych sił zbrojnych (Rey 1917: 13).

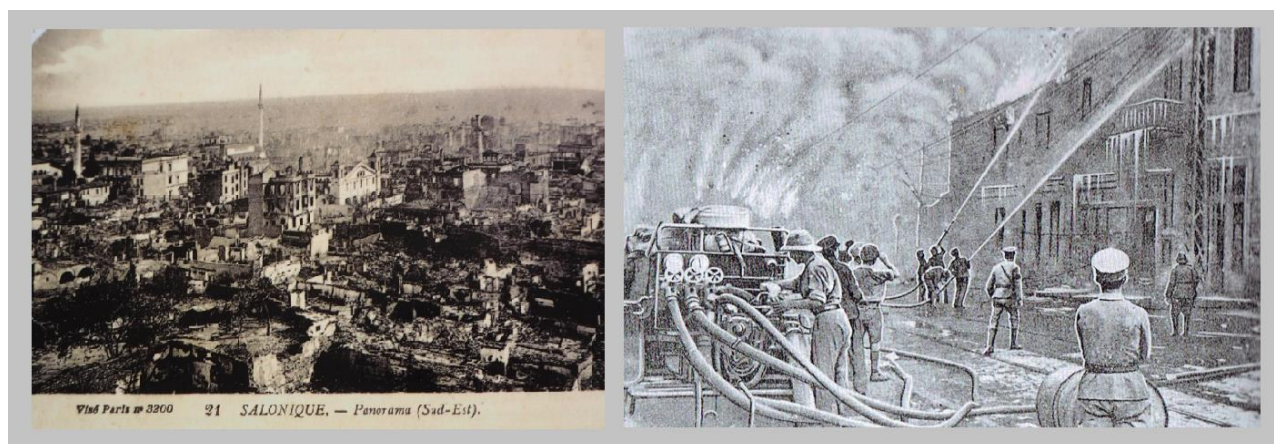
Niemniej jednak, współpraca ta nie układała się najlepiej. Hegemonistyczne praktyki państw Ententy uniemożliwiały wykonywanie obowiązków greckiemu Eforatowi, tj. m.in.: gromadzenia zabytków ze strefy objętej działaniami wojennymi, co doprowadziło do złożenia oficjalnej skargi przez rząd grecki do premiera Francji. Sojusznicy celowo lekceważyli przepisy greckie, o czym wielokrotnie pisał w swoim raporcie z roku 1916 A. Adamantiou (Akrivopoulou 2015: 36).

Pomimo, że siły brytyjskie i francuskie podlegały tej samej umowie, aktywności archeologiczne zostały podzielone na dwie strefy: brytyjską i francuską, co odzwierciedlało swoistą autonomię obu dowództw. Przepisy regulowały także podział pozyskanych zabytków, jednakże nie zawsze miało to swoje pokrycie w rzeczywistych działaniach tych jednostek, jak również nie spełniało wymogów ochrony konserwatorskiej w odniesieniu do obecnie obowiązujących zasad i standardów dotyczących nierozdzielania zamkniętych i zwartych kontekstów przedmiotów o wartości archeologicznej (Adam-Veleni 2012: 54). W rezultacie znaleziska ze strefy brytyjskiej były przechowywane oddzielnie (początkowo w Białej Wieży) od obiektów znalezionych przez armię francuską (w salonickiej Rotundzie) (Shapland 2012: 75; Shapland, Dowler 2017: 2). W wielu przypadkach odnotowano fakt przywłaszczenia zabytków przez Brytyjczyków i Francuzów, pomimo deklaracji państw sojuszniczych o uznawaniu greckiego prawa własności do artefaktów. Stanowiło to celowe działanie „uspokajające” w stosunku do rządu Grecji i opinii publicznej. W następstwie licznych spotkań z głównodowodzącym gen. Sarrail'em i zagranicznymi archeologami doprowadzono do

opublikowania biuletynu, zawierającego regulacje dotyczące procedury postępowania z zabytkami, które miały obowiązywać obie strony (Akrivopoulou 2015: 36).

Warto również dodać, że w Macedonii, poza strefą frontową, działały także służby archeologiczne Państw Centralnych, adaptując formalne podejście do badań naukowych w czasie wojny na wzór działań francuskich (opisanych poniżej). W 1917 roku utworzono *Mazedonische Landeskundliche Kommission*, misję naukową obejmującą działania z zakresu geografii, archeologii i historii sztuki (Klute-Goettingen 1921: 103-104). Odkryte podczas aktywności badawczych artefakty, m.in. z cmentarzyska z epoki żelaza z okolic Serres czy z nekropoli w Dedeli, trafiły do stolicy Bułgarii – Sofii (Popov 1922; Casson 1926: 172) lub też do Muzeum Etnograficznego w Lipsku (Dragendorff 1919: 160; Casson 1926: 144; Kilian-Dirlmeier 1979). Niestety, niewiele z nich doczekało się publikacji.

I wojna światowa dla pradziejów Macedonii okazała się wyzwaniem i szansą na rozszerzenie stanu wiedzy w temacie archeologii. W sierpniu 1917 roku nastąpiło jednakże kolejne wydarzenie – „Wielki Pożar” (ang. *Great Fire*), który odcisnął swoje piętno na stolicy opisywanego regionu tak mocno, aż uzyskał nawet nazwę własną stosowaną po dziś dzień w Macedonii (ryc. 9).

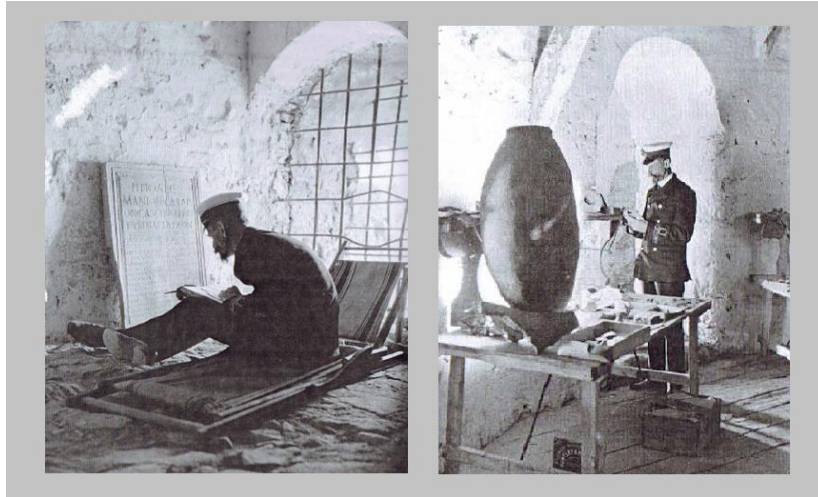

Ryc. 9. Karta pocztowa z widokiem spalonego centrum Salonik po pożarze z 1917 roku (Dimitriadis 2012: Fig. 3, Judy Levi Collection) i włoska rycina przedstawiająca brytyjsko-francuski zastęp strażyacki walczący z żywiołem (Wardle 2017: Fig. 10.21).

3.1.5.1. Działania Brytyjczyków podczas I wojny światowej

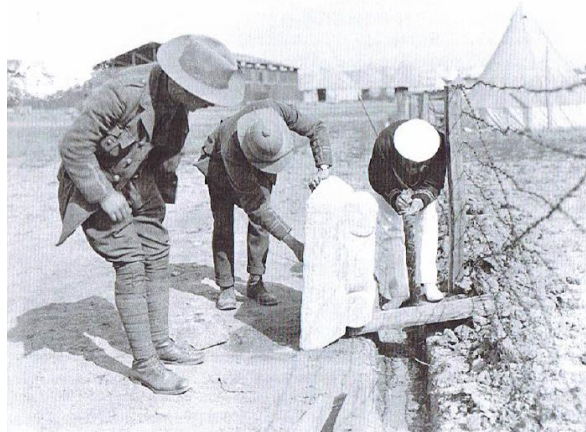
Brytyjskie siły zbrojne w Salonikach (ang. *The British Salonika Force*), wchodzące w skład Armii Orientu, przybyły do stolicy Centralnej Macedonii w październiku 1915 roku (Kanatselou, Shapland 2014: 22). Podczas m.in. rozmieszczania stanowisk strzeleckich na pagórkach tej części dzisiejszej północnej Grecji, oddziały gromadziły widoczne na powierzchni ziemi zabytki i prowadziły badania wykopaliskowe w formie niewielkich sondaży (Stefani 2012: 30). W odróżnieniu od francuskich badaczy, Brytyjczycy nie organizowali systematycznych i długotrwałych prac archeologicznych, budując „swoją” kolekcję zabytków na podstawie znalezisk przypadkowych, odkrywanych podczas prac budowlano-inżynierskich (Gardner, Casson 1919: 10; Shapland, Dowler 2017: 88; Shapland, Stefani 2017: xxii). Do celów muzealnych brytyjskich sił zbrojnych zaadoptowano budynek Białej Wieży w Salonikach (ryc. 10). Obiekt ten jednakże przynależał wciąż do państwa greckiego. W zamyśle Greków miało to podkreślać supremację służb greckich nad działaniami brytyjskimi. Na mocy umowy postanowiono, że każde znalezisko będzie raportowane i przywożone do stolicy regionu. Zbiory podlegały zarządowi komandora porucznika Ernst’a Gardner’a, profesora archeologii Uniwersytetu Londyńskiego (Picard et al. 1919: 10-12; ryc. 7, 8) i byłego dyrektora Brytyjskiej Szkoły Archeologii w Atenach⁵⁴ (ang. *British School at Athens*). Zarządzający zbiorami często wizytował miejsca odkryć archeologicznych i własnoręcznie przygotowywał znaleziska do przetransportowania do Białej Wieży (Shapland 2012: 79).

⁵⁴ Do 1895 roku.

Ryc. 10. Komandor porucznik i profesor archeologii E. Gardner studiujący inskrypcje i ceramikę w Białej Wieży, siedzibie Muzeum Sił Brytyjskich (Imperial War Museum, nr: Q31874).

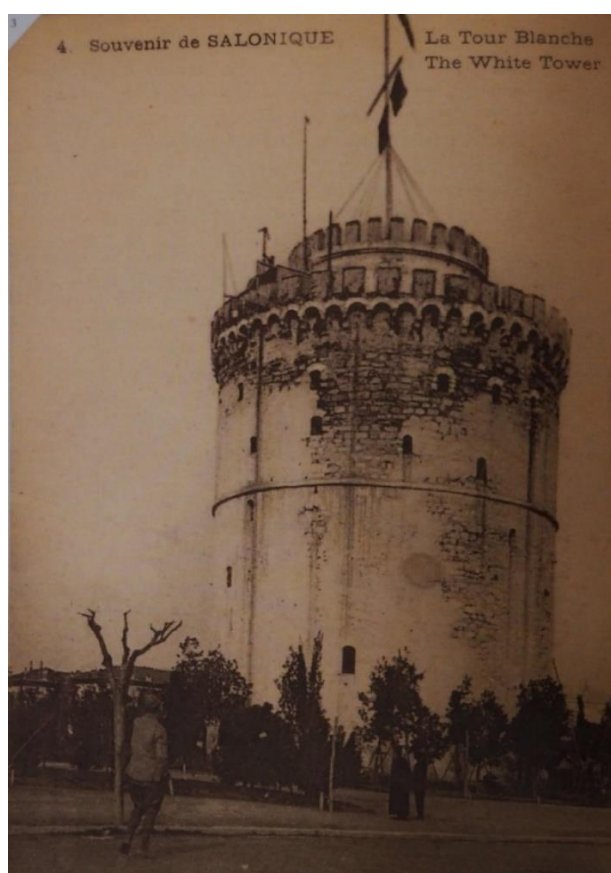
Intencją E. Gardner’a było ulokowanie wszystkich znalezisk w Białej Wieży (ryc. 10, 11, 12), nie rozdzielanie zamkniętych kolekcji i przygotowywanie ich do wejścia w skład zbiorów tworzonego lokalnego muzeum. Opowiadał on się kategorycznie przeciwko wywożeniu artefaktów do Aten lub jakiegokolwiek innego centrum (Gardner, Casson 1919: 11).⁵⁵

Ryc. 11. Komandor porucznik E. Gardner (pierwszy z lewej), dyrektor Muzeum Sił Brytyjskich w Salonikach wizytujący miejsce odkrycia kamiennej steli w Karabournaki (Morgan et al. 2017: 129).

⁵⁵ Celem niniejszej pracy nie jest opisywanie, ani tym bardziej rozwiązywanie napiętych stosunków grecko-brytyjskich w kontekście pozyskanych, czy też utraconych zabytków, niemniej jednak niniejszą deklarację E. Gardniera warto porównać z innymi opiniami (np. Akriopoulou 2015: 36).

Brytyjskie muzeum zaangażowało wielu archeologów, którzy służyli w wojsku i marynarce wojennej. Trzema kuratorami byli E. Gardner, porucznik T. E. Peet⁵⁶, a następnie major A. G. Wade⁵⁷. Kapitan Stanley Casson był kolejnym archeologiem, który działał na rzecz odkrywania przeszłości Macedonii w ramach brytyjskiego korpusu wojskowego (Clogg 2017: 46). Z wyjątkiem A. G. Wade'a wszyscy byli przed wojną członkami Szkoły Brytyjskiej w Atenach⁵⁸. Żadna z osób związanych z Muzeum nie została nigdy powołana do pracy archeologicznej w pełnym wymiarze godzin (Shapland, Dowler 2017: 2-3).

Ryc. 12. Biała Wieża w Salonikach, budynek, w którym znajdowało się Muzeum Sił Brytyjskich w Salonikach (Thessaloniki History Centre za: Adam-Veleni, Koukouvou 2012: 18).

⁵⁶ „Cywilnie” - znakomity egiptolog, towarzyszący w przeszłości A. Wace’owi i M. Thompson’owi podczas badań wykopaliskowych w Tesalii.

⁵⁷ Znany również jako „łowca szpiegów”, którego działalność, zarówno jako polityka, czy też żołnierza, obfituje w przygodowe i sensacyjne zdarzenia, więcej w: Galanakis 2017: 181-203.

⁵⁸ Podobnie jak wielu innych znamienitych archeologów, np. późniejszy jej dyrektor A. J. B. Wace (podczas II wojny światowej), R. M. Dawkins, J. C. Lawson, F. B. Welch, J. L. Myres.

Inne prace badawcze prowadzone przez Brytyjskie Siły Zbrojne odbyły się w Aivasil (dzisiejsze Hagio Vasilios), niedaleko jeziora o tej samej nazwie (zwanego również Langaza, dzisiejsze Langadas). Odkryto tam w 1916 roku cmentarzysko z pochówkami w kamiennych obstawach, bogato wyposażonymi w dary grobowe. Ze względu na wcześniejsze doświadczenia z badań w Egipcie kierownika prac – majora T. G. Anderson’a, większość analogii z raportu sprawozdającego pochodzi właśnie z tego kraju. Prowadzący prace porównywał np. naszyjnik bursztynowy i szklane paciorki z Aivasil z analogicznymi artefaktami odnalezionymi w północnej Afryce (Gardner, Casson 1919: 17-23). Niemniej jednak, major T. Anderson zawarł w swoim sprawozdaniu również cenne obserwacje z punktu widzenia niniejszej dysertacji, zestawiając część artefaktów z wyrobami odkrytymi na macedońskiej nekropoli w Tsautsitsa⁵⁹ (zwanej także Chauchitsa bądź też Tsautsitsa lub Causica, ulokowanej niedaleko dzisiejszej Pontoirakleii; Casson 1919, Ignatiadou 2012, Shapland 2012: 80). Według niego, niektóre z przedmiotów mają także swoje analogie w Europie Centralnej i genetycznie przynależą bardziej do tego kręgu kulturowego niż do Egei (Gardner, Casson 1919: 23). Warto przytoczyć cytat z jego sprawozdania: „(...) wydaje się jasne, że Macedonia wciąż pozostawała w kręgu północnych wpływów w VI wieku p.n.e. i nie została w pełni zhellenizowana aż do czasów Aleksandra (...)” (Gardner, Casson 1919: 24)⁶⁰.

Ponadto, liczne pagórki antropogenicznego pochodzenia w całym regionie Macedonii podlegały rekonesansowi Sił Brytyjskich, kierowanemu przez kapitana Cockerell’a i McIver’a. Z ich powierzchni zbierano fragmenty naczyń ceramicznych, które następnie trafiały do salonickiej Białej Wieży. W tym okresie po raz kolejny większą uwagę przykuło wzgórze ulokowane niedaleko wybrzeża, zwane Hagio Elias (Toumba Thessaloniki, stanowisko opisywane po raz pierwszy w rozdziale 5.1.1.). Postanowiono ponownie odkopać widoczny na

⁵⁹ Z której artefakty wywieziono z kolei do Muzeum Narodowego Szkocji (Shapland 2012: 80).

⁶⁰ Tłumaczenie autora.

powierzchni gruntu tunel poszukiwaczy skarbów, dzięki czemu zebrano liczne depozyty charakterystycznej prehistorycznej ceramiki (Katalog I). Znaleziska doprowadziły wojskowych archeologów do cennej konstatacji o referencyjnym potencjale tego miejsca dla badań nad pradziejami Macedonii Centralnej. Niestety, dalsze prace zostały wstrzymane ze względu na obecność podziemnego greckiego magazynu prochu. W brytyjskich sprawozdaniach z tego okresu można również odnaleźć wspomnienia o badaniach na *toumb*'ach w dolinie rzeki Vasilliko (zwanej dzisiaj Anthemountas lub Anthemous): Livadi (Livadhi) i Gonie⁶¹ (Gardner, Casson 1919: 26).

Warto jednakże zaznaczyć, że liczne prehistoryczne pagórki z dolin rzecznych Wardaru, Gallikos, Strumy, wybrzeży wewnątrzłądowych jezior (np. basenu Langadas), Zatoki Termajskiej i Półwyspu Chalcydyckiego nie podlegały ówczesnie systematycznym badaniom wykopaliskowym. W nielicznych przypadkach zostały rozpoznane za pomocą niewielkich sondaży. Wszystkie opisywane tu aktywności brytyjskich sił zbrojnych, zorientowane na poznawanie przeszłości Macedonii, przyczyniły się jednak do gromadzenia dużych ilości danych na temat pradziejów tego regionu i doprowadziły w przyszłości do wielokrotnych, bardziej systematycznych i metodycznych badań wykopaliskowych.

3.1.5.2. Działania francuskie podczas I wojny światowej

Podczas I wojny światowej w regionie Salonik skoszarowanych zostało około 125 tysięcy francuskich żołnierzy, wchodzących w skład Armii Orientu (fr. *Armee d'Orient*). Francuskie siły zbrojne nie były skoncentrowane jedynie w obrębie miasta Saloniki, lecz prowadziły działania w całym regionie Macedonii i Tracji. Nie skupiały się one jedynie na aktywnościach militarnych, lecz także na długofalowych projektach inżynieryjno-infrastrukturalnych, takich jak budowy dróg i sieci wodociągowych (Farnoux 2012: 87). Badacze wchodzący w skład tego

⁶¹ Podlegającej rozpoznaniu dokonaniem przez francuskie siły zbrojne.

regimentu prowadzili rozpoznania geologiczne, środowiskowe, ekonomiczne, etnologiczne i archeologiczne. Wraz z Brytyjczykami, francuscy topografowie pracowali jako grupa zajmująca się sporządzaniem dokładnych map obszaru Macedonii, które były pomocnym narzędziem także w identyfikacji stanowisk archeologicznych (Adam-Veleni 2012: 31).

W ramach Armii Orientu utworzono tzw. Serwis Archeologiczny (fr. *Service Archeologique de l'Armee d'Orient*), operujący we „francuskiej strefie” Macedonii, podlegający tej samej umowie z greckimi władzami co brytyjski zespół badaczy⁶² (Shapland, Stefani 2017: xxi). Powstał on na podstawie bezpośredniego rozkazu gen. Sarrail’a, wyrażając osobiste zainteresowanie głównodowodzącego hellenizmem, które miało przejawiać się w podejmowanych działaniach o charakterze badań archeologicznych. Gen. Sarrail ponadto, był autorem okólnika zawierającego zestaw zasad i wytycznych na temat ochrony materii zabytkowej i badań starożytnych pozostałości (Farnoux 2012: 97-89; Descamps-Lequime 2017: 70). Często również odnosił się do spuścizny i francuskiej tradycji kooperacji pionów militarnych i badawczych, nawiązując m.in. do misji w Egipcie: „Wierna francuskim tradycjom misji w Egipcie (...) Armia Orientu będzie miała zaszczyt kłaść fundamenty naukowego rozpoznania regionu Macedonii i być dumna z pozostawienia ich swoim następcom jako wartościowe narzędzie badawcze (...)”⁶³. Jak podaje jeden z członków Serwisu Archeologicznego, wpływ na powstanie niniejszej instytucji miała również petycja rządu greckiego, który: „(...) zwrócił się do Francji z prośbą o objęcie ochroną [za pomocą – przyp. autora] naszej broni zabytków znajdujących się na terytorium, które miały okupować wojska (...)” (Rey 1917).

⁶² Zob. rozdz. 3.1.5.

⁶³ Rey 1917, a także: Farnoux 2012: 89, Rene 2002: 73, przekład własny autora dysertacji.

Ryc. 13. Gen. Sarrail (po prawej stronie, na krawędzi wykopu) wizytujący francuskie prace wykopaliskowe w Zeitenlik (dzisiejsze Stavroupolis) w 1917 roku. W wykopie badawczym widoczny jest również archiwista Serwisu Archeologicznego – Leon Rey (Descamps-Lequime 2017: 72).

W skład Serwisu Archeologicznego Armii Orientu wchodziła niewielka, lecz wyspecjalizowana, grupa żołnierzy, którzy pełnili role architektów, malarzy, rysowników, topografów i fotografów (Mendel 1918: 9-10 za Descamps-Lequime 2017: 69; Adam-Veleni 2012: 31). Jak zauważył jeden z pierwszych członków Serwisu Archeologicznego – Leon Rey: grecki rząd obdarzył dużym zaufaniem francuską jednostkę militarno-badawczą, powierzając jej zadanie ochrony zabytków w strefie podległej jej działaniom (Rey 1917).

Pierwszym dyrektorem Serwisu Archeologicznego Armii Orientu został Charles Bayet, zastąpiony na stanowisku przez Gustava Mendel'a, członka Francuskiej Szkoły w Atenach (Rey 1917; Farnoux 2012: 89; Shapland, Stefani 2017: xxii). Pierwszymi pracownikami Serwisu Archeologicznego byli także: asyriolog Francois Thureau-Dangin (przed wojną zatrudniony w Departamencie Starożytności Wschodu w Muzeum w Luwrze) i archiwista – L. Rey (Descamps-Lequime 2017: 69).

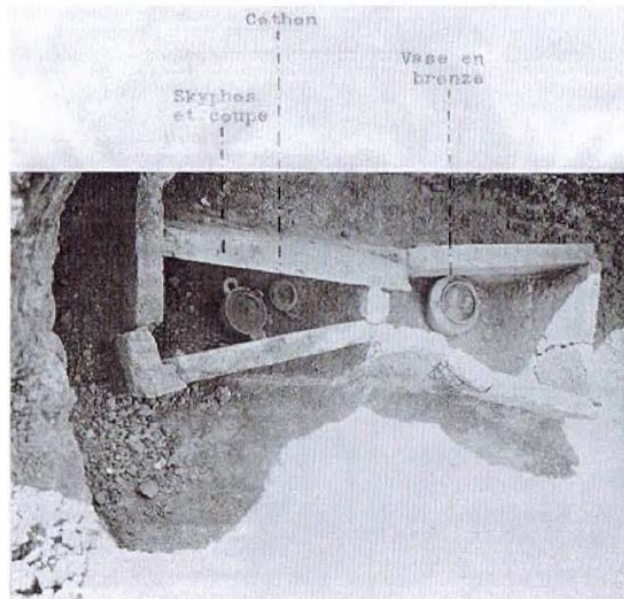
Archeologiczny Serwis Armii Orientu otrzymał wyraźne wytyczne do prowadzenia badań wykopaliskowych, w których szczególną uwagę poświęca się rozpoznawaniu prehistorycznych i starożytnych pozostałości form osadniczych w postaci *toumb* i *stolów* (gr. *τραπέζια*; ang. *tables*⁶⁴). Jego członkowie byli zobligowani do eksploracji warstwami mechanicznymi o głębokości 50 cm (Descamps-Lequime 2017: 71). Każdy odkryty artefakt był opatrywany stosowną informacją dotyczącą jego dokładnej lokalizacji. Co interesujące – wytyczne nakazywały nie przeprowadzać jakiegokolwiek oczyszczania zabytków: „(...) stanowczo sugeruje się, aby znaleziska podejmować w takim stanie, w jakim znajdowały się one w ziemi, zbierając za każdym razem fragmenty ceramiczne jeden po drugim bez czyszczenia ich w żaden sposób (...)”⁶⁵. Te regulacje stały się kanwą dla badań prewencyjnych i ratowniczych, podejmowanych w czasie wojennym (Farnoux 2012: 89).

Ważną częścią procesu dokumentacyjnego podczas działań Serwisu Archeologicznego, również w kontekście rozwoju metodyki badań terenowych, była fotografia. Stanowiła już ówczesnie narzędzie badawcze. Zdjęcia lotnicze wspomagały identyfikację stanowisk archeologicznych, jak również stały się pełnoprawną metodą rejestracji postępów prac wykopaliskowych i dokumentacji polowej (ryc. 15) (Rey 1917: Fig. 120, 148; Adam-Veleni 2012: 31; Farnoux 2012: 89).

Wszystkie artefakty pozyskane przez francuskie siły zbrojne, zgodnie z umowami zawartymi z rządem greckim, miały być deponowane w „Domu Świętego Jerzego” (fr. *Maison Saint-Georges*) – budynku skonstruowanym przez armię w 1918 roku na dziedzińcu salonickiej Rotundy (Touchais 2003-4: 129 za Descamps-Lequime 2017: 70; Llewellyn-Smith 2017: xvii; Shapland, Stefani 2017: xxi).

⁶⁴ Zob. rozdział 3.1.1.-3.1.3.

⁶⁵ Za: Farnoux 2012: 89, Rene 2002: 74, przekład własny autora dysertacji.

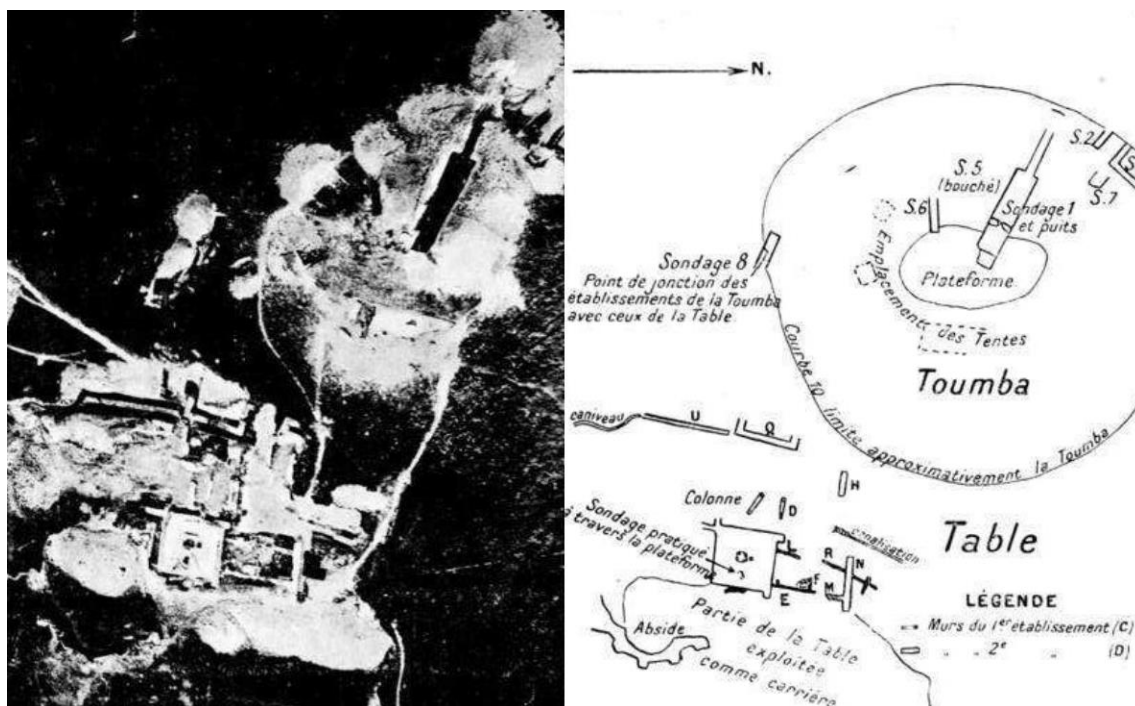

Ryc. 14. Badania wykopaliskowe Serwisu Archeologicznego Armii Orientu – Mikra Karaburun (Karabournaki). Na fotografii uwieczniono odkryty sarkofag z widocznymi wewnątrz niego darami grobowymi *in-situ* (Descamps-Lequime 2017: 75).

Jedne z najważniejszych badań wykopaliskowych Serwisu Archeologicznego Armii Francuskiej odbyły się na starożytnych nekropolach niedaleko Salonik: w Zeitenlik (dzisiejsze Stavroupolis) (ryc. 13), a także Mikra Karaburun (Karabournaki) (ryc. 14). Na przełomie lat 1917 i 1918 odkryto tam kilkadziesiąt pochówków datowanych na VI i V wiek p.n.e. Z przyczyn politycznych, będących kompletnie niezrozumiałymi z punktu widzenia aktualnej doktryny konserwatorskiej i badawczej, zespoły artefaktów zostały podzielone na dwie grupy. Pierwsza z nich trafiła pod oficjalną kuratelę greckiego Efora - S. Pelekidis'a, natomiast druga została wysłana do Paryża (Descamps-Lequime 2017: 74), gdzie w magazynach Luwru znajduje się do dziś⁶⁶. Ważny podkreślenia jest fakt, że te dwie grupy pochodziły z dwóch jednolitych i zamkniętych kontekstów funeralnych, dlatego też jakiegokolwiek naukowe wnioski na podstawie jednej z nich, bez odniesień do drugiej, są niepełne (Adam-Veleni 2015: 32). Przykład ten idealnie ukazuje rzeczywistość badań archeologicznych pierwszego

⁶⁶ Rezultaty badań wykopaliskowych na opisywanych nekropolach nigdy nie zostały opublikowane, pomimo dążeń samego kierownika prac – L. Rey'a. Jego maszynopisy opracowań dopiero w 2013 roku trafiły do Luwru za sprawą potomka archiwisty – Jeana-Gabriela Rey'a (Descamps-Lequime 2017: 74).

dwudziestolecia XX wieku, podczas których interesy państw „zachodnich” nie zawsze spotykały się z oczekiwaniami rządu greckiego.

Ryc. 15. Badania wykopaliskowe Serwisu Archeologicznego Armii Orientu w Sedes⁶⁷. Z lewej strony widoczna jest fotografia lotnicza badanej wykopaliskowo *toumb*'y i *stolu*, z prawej natomiast – utworzony na jej podstawie plan (Rey 1917: Fig. 120, 148).

3.1.5.2.1. Rekonesans Leona Rey'a⁶⁸

Działania francuskich archeologów były bardziej zorganizowane i systematyczne niż rozpoznania Brytyjczyków w tym samym okresie (Llewellyn-Smith 2017: xvi). W 1916 roku to właśnie członek francuskiego Serwisu Archeologicznego Armii Orientu – L. Rey zorganizował pierwsze systematyczne rejestracje stanowisk archeologicznych w regionie Salonik (Pappa, Bahyrycz 2016: 15). Koncentrowały się one szczególnie na obszarach w bliskim sąsiedztwie dystynktywnych pagórków antropogenicznego pochodzenia (Rey 1916,

⁶⁷ Obecnie Thermi.

⁶⁸ Odbył się on we współpracy z pozostałymi członkami Serwisu Archeologicznego Armii Orientu, m.in. M. F. Thureau-Dangin'em i G. Mendel'em.

1917-19; Descamps-Lequime 2017: 70). Zostały przeprowadzone „(...) ze względu na niedostatek dotychczas prowadzonych w Macedonii badań z zakresu archeologii prehistorycznej (...)” i w celu „(...) wypełnienia luki pomiędzy badaniami rozpoczętymi z jednej strony w Rosji, Rumunii, Serbii, Bułgarii, Tracji i tych, które z kolei zostały podjęte w starej Grecji (...)”⁶⁹ (Rey 1916: 17). Miały one za zadanie także „(...) rozpoznanie prymitywnych siedlisk regionu Salonik poprzez zachęcenie archeologów do kontynuowania rozpoczętych tam [przez Serwis Archeologiczny Armii Orientu – przyp. autora] badań.” (Rey 1917: 10). L. Rey zauważył istotność regionu Macedonii w kontekście mobilności i kontaktów kulturowych: „(...) przez Macedonię przebiegały niektóre główne drogi łączące Półwysep Grecki ze środkowymi i wschodnimi regionami Europy (...)”⁷⁰ (Rey 1916: 17, 1917: 10).

Rezultatem „Obserwacji...⁷¹” była identyfikacja 76 stanowisk archeologicznych, których to liczba, wedle słów autora, wciąż pozostaje „poniżej rzeczywistości”. Tworzyły one „niemal nieprzerwany łańcuch wokół Zatoki Salonickiej” (...), który wydaje się łączyć z prehistorycznymi stanowiskami Tesalii (...) [i] kończyć na stanowiskach Tracji (Rey 1916: 258). Są one „(...) rozsiane wzdłuż brzegu morza [i – przyp. autora] (...) rzek, jakby wyznaczały trasę, którą podążali pierwsi władcy (...)” (Rey 1917: 11).

Podczas rekonesansów Serwisu Archeologicznego skatalogowano dwie grupy stanowisk: ulokowane na wschodnich obszarach Zatoki Salonickiej i zidentyfikowane w obrębie dolin rzek Vasilika (zwanej obecnie Anthemous), Gallikos, Wardar (określany dziś w Grecji Axiosem) i Vistritsa (znaną także jako Bistritsa i Aliakmon/ Aliakmonas) (Rey 1916: 259-260, 1917). Autorzy już ówczesnie podkreślili znaczenie cieków wodnych dla rozwoju wczesnego

⁶⁹ Przekład autora dysertacji.

⁷⁰ Jw.

⁷¹ “Observations sur les sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine” z 1916 roku pióra L. Rey’a, uzupełnione i rozszerzone na łamach *Bulletin de correspondance hellénique* w 1917 roku.

ludzkiego osadnictwa, akcentując w ich sąsiedztwie obecność żyzniejszych gleb, mających wpływ na obserwowalne preferencje zasiedlenia (Rey 1917: 5).

Wszystkie zarejestrowane stanowiska przyporządkowano do grup wyznaczonych ze względu na ich lokalizację w obrębie form topograficznych: bezpośrednio na wybrzeżu (kategoria A), na równinie (B), bądź też w dolinie (C) (Rey 1916: 260). Jak zauważył autor sprawozdania – stanowiska macedońskie tworzyły mniej lub bardziej wysokie kopce o różnym zasięgu. Genezę ich powstania identyfikował jako wynikającą z kumulacji warstw osadniczych sukcesywnie nakładających się w obrębie niewielkiego obszaru⁷²: „(...) mamy tu do czynienia (...) raczej z placami budowy, na których konstrukcje ludzkie następowały po sobie przez okres tak długi, że faktycznie sięga to kilku tysięcy (...)⁷³ (Rey 1916: 262; zob. także Rey 1917: 8). W obrębie kopców dokonano także podziału ze względu na ich formę: w przypadku wyższych pagórków o stromych zboczach i niewielkiej powierzchni szczytowej zastosowano, wspomniany już kilkakrotnie, termin pochodzący z języka nowogreckiego: *τούμπα* (sg.)⁷⁴ (ryc. 13). Kopce niższe i o większej powierzchni szczytowego wypłaszczenia określono mianem „stołów” (gr. *τραπέζια*) (ryc. 17 (Rey 1916: 262, 1917: 17-20).

Ryc. 13. *Toumba* Karaoglou (zwana dzisiaj Kastanas lub Kastania) – jedna z form kopców ziemnych skatalogowanych przez Serwis Archeologiczny Armii Orientu (Rey 1916: 263).

⁷² Tym samym dystansując się od uproszczonej charakterystyki macedońskich kopców, dokonanej przez P. Träger'a i H. Schmidt'a, którzy wszystkie pagórki antropogenicznego pochodzenia identyfikowali jako obiekty sepulkralne (por. rozdział 5.1.2.; Rey 1916: 265, 1917: 8, 17-18).

⁷³ Przekład autora.

⁷⁴ Niektóre z nich były wtórnie wykorzystywane podczas działań wojennych, np. stanowiska do telegrafii optycznej, bądź też stanowiska dowodzenia i kierowania ogniem (Rey 1916: 268).

Ponadto, stanowiska archeologiczne w formie *toumb* podzielono na takie, które tworzą całkowicie sztuczny antropogeniczny kopiec (od samej powierzchni gruntu) i te, z najstarszymi warstwami ulokowanymi na naturalnym wzniesieniu, co udowodniono na przykładach badań wykopaliskowych w Sedes i Kapoudjilar⁷⁵ (Rey 1916: 268).

Ryc. 17. *Stól* (gr. *trapeza* (*τραπέζι*)) Naresch (zwany dzisiaj Philadelphiana/ Filadelfiana) – jedna z form kopców ziemnych skatalogowanych przez Serwis Archeologiczny Armii Orientu (Rey 1916: 263).

3.1.5.2.2. Podsumowanie francuskiej aktywności podczas I wojny światowej

W opinii jednego z wiodących badaczy Serwisu Archeologicznego – L. Rey’a: wykopaliska francuskie w Macedonii ukazały silne powiązanie tego regionu z populacjami funkcjonującymi w Europie Środkowej, w postaci wspólnych elementów kultury materialnej (Rey 1917: 270). Ponadto, wysiłek publikacyjny podjęty przez francuskich badaczy do dziś stanowi cenne źródło danych, obejmujące bogaty materiał ilustrujący poszczególne klasy ceramiczne, istotne dla rozważań podejmowanych w niniejszej dysertacji. Co więcej, dzięki współpracy archeologów, fotografów i kartografów, stworzono kompendium wiedzy dotyczące pradziejowej sieci osadniczej w Macedonii i podjęto trud wydania serii map i planów, lokalizujących stanowiska archeologiczne w tej części północnej Egei. Obecnie, stanowią one użyteczne narzędzie także do celów konserwatorskich, ilustrując dynamicznie zmieniający się krajobraz i antropopresję w opisywanym regionie.

⁷⁵ Dzisiejsza Pylaia.

3.1.5.3. Podsumowanie badań archeologicznych podczas I wojny światowej

Pomimo, że macedońska kampania militarna w powszechnej opinii uznawana była za niewiele znaczący i relatywnie komfortowo spędzony epizod wojenny⁷⁶ (Shapland, Stefani 2017: xxiv), to bez udziału setek tysięcy wielonarodowościowych żołnierzy⁷⁷ drążących transzeje na stanowiskach archeologicznych w północnej Egei, stan wiedzy na temat przeszłości w pierwszym dwudziestoleciu XX wieku nie byłby tak pełny.

Dzięki działalności brytyjskich i francuskich badaczy, towarzyszących frontowym żołnierzom, zarejestrowano kilkadziesiąt stanowisk archeologicznych z okresu epoki brązu, pozyskano tysiące artefaktów, wykonano setki planów i map, a także kilka przełomowych opracowań pradziejów o charakterze syntetycznym, stanowiących podstawę dzisiejszej wiedzy na temat przeszłości opisywanego regionu. Rozpoznanie podstawowych klas i form naczyń ceramicznych, tak istotne z punktu widzenia autora niniejszej dysertacji, stworzyło podwaliny wiedzy, która pozostaje w obiegu do dziś.

3.1.6. Badania w Macedonii Centralnej w dwudziestoleciu międzywojennym

Pomimo zakończenia działań wojennych, etap rozpoznawania pradziejów regionu podlegał dalszemu rozwojowi. Po raz pierwszy w nowoczesnej historii pojawiła się okazja do dokładniejszego zbadania prehistorii północnej Egei i obszaru południowych bałkańskich

⁷⁶ Co w rzeczywistości miało niewiele wspólnego z prawdą - zarówno pod względem zaciętości militarnych starć, jak i trudnych warunków bytowych (zob. Wakefield 2017).

⁷⁷ Nazywanych często prześmiewczo *Ogrodnikami Salonik* (ang. *Gardeners of Salonica*). Określenia tego po raz pierwszy użył Georges Clemenceau (Clogg 2017: 46), bazując na opisie autorstwa G. Ward Price'a, który wymienia następujące zajęcia żołnierzy na macedońskim froncie: pantomima, teatr, koncerty, polowania z beaglami, pokazy hippiki, gra w golfa i piłkę nożną, malarstwo... i kopanie (1918: 1). G. Price w swojej książce „The Story of the Salonica Army” w dość jednoznaczny sposób przedstawia tezę, że walka na liście priorytetowych aktywności salonickiej armii nie znajdowała się na najwyższym miejscu (1918: 1; Llewellyn-Smith 2017: xv).

masywów górskich. Regiony te do tej pory, z przyczyn politycznych i kulturowych, pozostawały swoistą *terra incognita* dla badaczy i podróżników.

3.1.6.1. Tsautsitsa⁷⁸

W latach 20. XX wieku najbardziej intensywne rozpoznanie archeologiczne pradziejowej przeszłości regionu prowadziło dwóch brytyjskich badaczy – S. Casson i W. Heurtley. Pierwszy z nich⁷⁹ w latach 1921-1922 przebadał wykopaliskowo *toumb*’ę w miejscowości Tsautsitsa, na powierzchni której już wcześniej, od 1917 roku, podczas konstruowania okopów, rejestrowano pozostałości naczyń ceramicznych. To antropogeniczne wzgórze, którego nazwa stanowi połączenie słów tureckiego i słowiańskiego⁸⁰, zostało ulokowane, w opinii S. Casson’a, na ważnym szlaku handlowym biegnącym doliną Wardaru z północy na południe – z Europy Centralnej do „świata greckiego” (Casson 1919: 2). Jego położenie miało ważne znaczenie – znajduje się ono bezpośrednio na południe od *Żelaznych Wrót*⁸¹ - przełomu Wardaru przez nieprzekraczalny masyw górski Bełasicy. Na południe od Tsautsitsa rozciąga się już żyzna i wypłaszczona Równina Salonicka. Stanowisko to było użytkowane w szerokim zakresie chronologicznym – od epoki brązu po okres antyku. Najbogatsze warstwy archeologiczne datowane są na wczesną epokę żelaza i wiążą się z funkcjonowaniem cmentarzyska. Zarejestrowana w nich ceramika, w opinii autora badań, stanowiła bezpośrednią kontynuację wcześniejszych tradycji (Casson 1923: 1-4, 17-18).

⁷⁸ Zwaną także Chauchitsa, bądź też Tsautsitsa lub Causica, ulokowaną niedaleko dzisiejszej Pontoirakleii.

⁷⁹ Przy udziale drugiego – W. A. Heurtley'a (Casson 1923: 1).

⁸⁰ Nazwa pagórka najczęściej tłumaczona jest jako „Posiadłość Sierżanta” (ang. *Place of the Sergeant* – Casson 1919: 1).

⁸¹ Tłumaczenie z języka tureckiego – oryg.: *Demir Kapija*.

3.1.6.2. Vardina⁸²

W celu dostarczenia kolejnych danych dotyczących stratygrafii prehistorycznych kopców Macedonii Centralnej – w 1924 roku rozpoczęto sondażowe badania wykopaliskowe na *toumb*'ie w Vardina. W tym leżącym najbardziej na północ w Grecji pagórku antropogenicznym, na wschodnim brzegu Wardaru, W. Heurtley zidentyfikował trzy główne poziomy zasiedlenia, z których najniższy pochodził z okresu późnego neolitu (Heurtley 1939: 33-35).

3.1.6.3. Kilindir⁸³

W 1925 roku S. Casson rozpoczął wykopaliskowe rozpoznanie stanowiska archeologicznego w Kilindir, znajdującego się w dolinie Wardaru, około 9 km na południe od jeziora Dojran, leżącego u stóp masywu górskiego Bełasicy. Podczas badań zarejestrowano tam dwie warstwy stratygraficzne. Druga (i ostatnia) charakteryzowała się powszechną obecnością spalenizny (Casson 1923: 4).

3.1.6.4. Vardaroftsa⁸⁴

W 1925 roku rozpoczęto także badania wykopaliskowe na największej *toumb*'ie w dolinie dolnego Wardaru – Vardaroftsa. Ten kopiec, leżący pomiędzy ówczesnym jeziorem Amatovo⁸⁵ a rzeką Wardar, w odległości 35 km na północny-zachód od Salonik, znajduje się tuż przy ciekach wodnych, stanowiących korzystny szlak łączący dolinę Strumy z Wardarem (Heurtley, Hutchinson 1925: 4; Heurtley 1939: 36). W. Heurtley, przyjmując zapis literacki za fakt historyczny, odwołując się do Homera, wskazuje, że w czasach funkcjonowania królestwa

⁸² Zwane także „Vardino”. Dzisiejsze Limnotopos.

⁸³ Zwanego obecnie częściej „Kalindria”.

⁸⁴ Znana także jako Vardarophtsa, Vardarofci, Vardarovci, a obecnie pod nazwą Axiochori/ Axiohori.

⁸⁵ Zwanym również jeziorem Artzan – obecnie istniejącym jedynie w szczątkowej postaci z powodu wysychania.

Priama, gdy Wardar pełnił rolę zachodniej granicy jego państwa, miejsce ulokowania Vardaroftsa mogło pełnić strategicznie ważną rolę (Heurtley 1939: 36). Na stanowisku przeprowadzono dwie kampanie wykopaliskowe ukierunkowane na rozpoznanie kompleksu *stołu* i *toumb*'y. Wewnątrz antropogenicznego pagórka zidentyfikowano pięć głównych warstw stratygraficznych, oznaczonych od A do E, które rozróżniono głównie na podstawie rozwoju repertuaru ceramicznego. Z uwagi na duży stopień jednorodności kategorii niedekorowanych naczyń, duży udział w klasyfikacji przypisano obserwacjom poczynionym na podstawie cech ceramiki nacinanej (Heurtley, Hutchinson 1925: 11).

3.1.6.5. Saratse⁸⁶

W celu eksploracji reprezentatywnej liczby pradziejowych pagórków dla każdego z regionów Macedonii Centralnej, powzięto decyzję o rozpoznaniu wykopaliskowym *toumb*'y w Saratse, ulokowanej w basenie Langadas. Prehistoryczne znaleziska w tym obszarze wskazywały na możliwe uzupełnienie stanu wiedzy na temat kultury materialnej neolitu, z uwagi na bliską odległość do rozpoznanej już osady w Aivate (dzisiejsze Liti⁸⁷), reprezentującej okres młodszej epoki kamienia (Heurtley, Radford 1929: 113; Heurtley 1939: 29).

W trakcie badań w 1929 roku nie zidentyfikowano warstw neolitycznych, lecz materiał z epoki brązu, który umożliwił ulokowanie niniejszego stanowiska w obrębie istniejących sekwencji ceramicznych rozpoznanych już z osad Macedonii Centralnej⁸⁸ (Heurtley, Radford

⁸⁶ Zwane także Sarakli, dzisiejsze Perivolaki.

⁸⁷ Zwane także Lete.

⁸⁸ Ceramikę nacinaną, pochodzącą z epoki brązu, pozyskaną podczas badań w Saratse (Perivolaki), przedstawiono w katalogach V i VI niniejszej dysertacji. Kwerenda materiałów źródłowych z tego stanowiska była możliwa dzięki uprzejmemu przyjęciu autora przez władze Muzeum Archeologicznego w Salonikach. Aktywności te wykonywano na podstawie zgody na wgląd do magazynów tejże jednostki, udzielonej przez Generalny Dyrektoriat Starożytności i Dziedzictwa Kulturowego greckiego Ministerstwa Sportu i Kultury (nr. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΑΜΘ/ΤΣΚΜ/139865/96857/980/62). Analizy wykonywano w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki zarejestrowanego pod numerem 2016/21/N/HS3/00900, którego kierownikiem był autor niniejszej rozprawy.

1929: 113). Warto zauważyć, za autorami opracowania, że czynnikiem przyciągającym osadników w Saratse mogły być złoża złota, z którego wyroby odkryto w najwcześniejszych warstwach kopca (Heurtley, Radford 1929: 114).

3.1.6.6. Półwysep Chalcydycki

W 1924 roku zainaugurowano projekt badań powierzchniowych macedońskich kopców⁸⁹, którym kierował W. Heurtley⁹⁰. Jednym z analizowanych regionów przez brytyjskich badaczy był zachodni obszar Półwyspu Chalcydyckiego, gdzie przeprowadzono prospekcje na stanowiskach wcześniej zinwentaryzowanych przez L. Rey'a jako „No 2⁹¹”, „No 3⁹²”, „No 4⁹³”, „No 5⁹⁴”. Dodatkowo, przebadano lokalizacje opisane przez A. Wace'a: „A 3”⁹⁵, „B 8”⁹⁶, „B 9”⁹⁷, „C 9”⁹⁸, „B 12”, „B 13”⁹⁹, „B 15”¹⁰⁰, lecz nie wizytowane przez jego samego.

Dzięki istniejącym już klasyfikacjom, W. Heurtley zachował nadaną wcześniej numerację kopców. Z powierzchni wymienionych stanowisk zebrano fragmenty naczyń ceramicznych, które następnie poddano analizom porównawczym z artefaktami z Vardina, Vardaroftsa i Kilindir, a także z regionu Tesalii.

⁸⁹ Ang. *Macedonian Mounds Survey*.

⁹⁰ <https://digital.bsa.ac.uk/fieldwork.php?project=773>

⁹¹ Zinwentaryzowane wcześniej jako „B7” (Wace 1912), obecnie – Metamorfofis.

⁹² Zinwentaryzowana wcześniej jako „B10” (Wace 1912). Najprawdopodobniej znana pierwotnie jako Gidi Dere, późniejsza Nea Trighlia.

⁹³ Zinwentaryzowane wcześniej jako „B 11”. Obecnie – Karydia, nazywana czasami „Kardia” lub „Kardhia”.

⁹⁴ Obecna Nea Playia.

⁹⁵ Późniejsze Hagios Mamas. Przebadane wykopaliskowo w 1928 r.

⁹⁶ Najprawdopodobniej Mekyllberna w pobliżu Molyvopyrgos.

⁹⁷ Stanowisko leżące pomiędzy Myriophyto (Olintem) a Hagios Mamas.

⁹⁸ Stanowisko zlokalizowane w okolicy Myriophyto (Olintu).

⁹⁹ Stanowiska „B 12” i „B 13” znajdują się blisko Rossiko (dzisiejszej Phloyita) i Karaman (obecnie Nea Playia).

¹⁰⁰ W miejscowości Verria – stanowisko znane jako Antigonea.

W 1928 roku z ramienia Brytyjskiej Szkoły w Atenach, jako rozszerzenie powyżej opisanej prospekcji, rozpoczęto badania wykopaliskowe na Półwyspie Chalcydyckim w obrębie dwóch *tombs*: Hagios Mamas i Molyvopyrgos¹⁰¹.

3.1.6.6.1. Hagios Mamas

Hagios Mamas to pagórek znajdujący się w korzystnej lokalizacji topograficznej, której beneficjentem było również w czasach późniejszych antyczne miasto Olint. Na podstawie badań wykopaliskowych i sekwencji zmian w zabytkowym materiale ceramicznym zidentyfikowano tam cztery poziomy zasiedlenia, z czego pierwszy obejmował czasy neolitu, a trzy kolejne – epoki brązu (Heurtley, Radford 1928: 122). Zauważalne bliskie podobieństwa pomiędzy materiałem odkrytym na tych stanowiskach a zabytkami ceramicznymi z Vardaroftsa spowodowały, że do opisu typologii ceramiki badacze użyli tej samej nomenklatury.

3.1.6.6.2. Molyvopyrgos

Na Półwyspie Chalcydyckim w latach 20. XX wieku przebadano jeszcze jeden kopiec. Stanowisko w Molyvopyrgos leży około 10 km od Hagios Mamas, w zatoce Torone, niedaleko portu starożytnego Olintu (Heurtley 1939: 10). W obrębie opisywanego antropogenicznego pagórka rozpoznano cztery okresy zasiedlenia. Dwa pierwsze – „A” i „B” zidentyfikowano w dużej mierze na podstawie zmian w wytwórczości ceramicznej. Okresy trzeci i czwarty – „C” i „D” manifestują się w postaci zaledwie kilku fragmentów ceramicznych.

3.1.7. Badania archeologiczne w drugiej połowie XX wieku

Badania macedońskich stanowisk archeologicznych w pierwszej połowie XX wieku stanowiły solidną i miarodajną podstawę ówczesnego stanu wiedzy. Niemniej jednak, dopiero

¹⁰¹ Które podlegały wcześniej rozpoznaniu powierzchniowemu. – *vide* poniżej

w drugiej połowie rozpoznania rozwinęły się w wielosezonowe projekty rozpoznawcze i wykopaliskowe. Obejmowały one swoim zakresem zarówno analizy stratygraficzne *toumb*, jak również w szerszym stopniu – podjęły tematykę studiów nad pozostałościami naczyń ceramicznych.

3.1.7.1. Rekonesans Davida French'a

Jako uzupełnienie badań i rekonesansów archiwalnych należy przytoczyć w tym miejscu prace brytyjskiego archeologa – Davida French'a. W 1967 roku, jako podsumowanie swoich badań powierzchniowych, przygotował on „Indeks prahistorycznych stanowisk archeologicznych w Centralnej Macedonii”¹⁰², suplementowany przez katalog zebranych fragmentów ceramicznych.

D. French w 1964 roku otrzymał stypendium rządu greckiego na przeprowadzenie badań powierzchniowych w regionie Macedonii. Rekonesans objął stanowiska zarejestrowane już wcześniej przez P. Träger'a, H. Schmidt'a, A. Wace'a, L. Rey'a, S. Casson'a i W. Heurtley'a. Kilka z nich zostało już przebadanych wykopaliskowo, co zostało opisane w poprzednich rozdziałach niniejszej dysertacji. Sam rekonesans D. French wykonywał osobiście bądź w niewielkiej grupie ludzi, zbierając zauważone fragmenty ceramiki naczyniowej, noszące znamiona diagnostyczne. Pomimo, że, jak zauważył sam autor opracowania, taka metoda prospekcji nie jest w pełni skuteczna i wiarygodna na dużych obszarach, to uzyskane dane na podstawie zebranych fragmentów pozwoliły uzupełnić funkcjonujący ówczesnie stan wiedzy.

3.1.7.2. Badania wykopaliskowe

¹⁰² Jest to do dziś nieopublikowany manuskrypt.

W latach 70. i 80. XX wieku w Centralnej Macedonii rozpoczęto trzy największe projekty archeologiczne, które skoncentrowane były na wykopaliskowym rozpoznaniu pradziejowych kopców osadniczych – *toumb*. Badania przeprowadzono w basenie Langadas (stanowisko Assiros), w dolinie Wardaru (Kastanas) i na wybrzeżu Zatoki Termajskiej (Toumba Thessaloniki), kontynuując niejako ideę zapoczątkowaną działaniami W. Heurtley’a, który miał na celu jak najszersze rozpoznanie różnych części Macedonii Centralnej. Te wieloletnie projekty badawcze dostarczyły dotychczas największą liczbę danych przydatnych do weryfikacji tez z poprzednich badań. Stały się one też podstawą dla nowych hipotez. Jednocześnie, podczas ich trwania, pozyskano znaczące ilości materiałów ceramicznych, które są najistotniejsze dla rozważań na stronach tej pracy. Z tego powodu poniżej opisano w skumulowany sposób rezultaty studiów w Assiros, Kastanas i Toumba Thessaloniki.

3.1.7.2.1. Assiros

Jednym z głównych projektów wykopaliskowych w Centralnej Macedonii w drugiej połowie XX wieku były badania *toumb*’y w Assiros¹⁰³ (ryc. 18), ulokowanej w basenie Langadas, leżącym około 25 km na północny-wschód od dzisiejszych Salonik. Region ten charakteryzował się w epoce brązu dużą gęstością zaludnienia. Podobne stanowiska osadnicze rozpoznano w nim co ok. 8-10 kilometrów.

¹⁰³ Nazywanej wcześniej „Giouvesne” i rozpoznanej przez W. Heurtley’a (1939).

Ryc. 18. *Toumba* w Assiros. Widok z południowego wschodu.
(https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/macedonia/cities/page_033.html?prev=true)

W Assiros prowadzono rozpoznanie z ramienia Brytyjskiej Szkoły Archeologii pod nadzorem Kena Wardle'a, w ramach trzech głównych sezonów wykopaliskowych w latach 1979-1988 (Wardle 1980, 1985, 1987, 1993, 2007). Dodatkowo, kierownik badań przeprowadził liczne analizy obejmujące ponowne studia nad materiałami zabytkowymi z wykopalisk W. Heutley'a (Wardle 1998) i wykonał serię datowań radiowęglowych i dendrochronologicznych (Wardle 2014).

Stanowisko to było niemalże stale zasiedlone od około 1800 do 750 roku p.n.e., na co wskazuje brak znaczących przerw w zapisie kultury materialnej. Assiros było zatem równoczesne *toumb*'ie Kastanas, leżącej w odległości 35 kilometrów od niego. Jednakże zaobserwowano różnice między relikami architektury i fragmentami naczyń ceramicznych pochodzącymi z obu wspomnianych stanowisk (Wardle 1985: 265).

W Assiros zidentyfikowano kilkanaście faz zasiedlenia. Pierwsze z nich sięgały środkowej epoki brązu i ujawniły fragmenty naczyń ceramicznych, które przypominały wyroby szaro-minijskie z Hagios Mamas (datowane na około 1800-1700 r. p.n.e. (Wardle 1985: 265; 2007: 457-458)). Dominującą jednak kategorią ceramiczną była lokalna ceramika brązowego koloru o dobrze wygładzanej powierzchni¹⁰⁴, która przez całą epokę brązu nie ulegała znaczącym zmianom technologicznym i morfologicznym, stanowiąc każdorazowo największy udział procentowy w repertuarze naczyń (Wardle 2007: 447-448).

W fazie 9 odnotowano poziom, który charakteryzował się obecnością niewielkiej liczby fragmentów naczyń mykeńskich, takich jak misy na stopkach z falistymi malowanymi liniami, datowane wstępnie na okres PHIIIA2-IIIB (ok. 1350-1300 r. p.n.e.). Według autora badań, były to wyroby importowane (Wardle 2007: 454). Resztę repertuaru stanowiła ręcznie lepiona, lokalna, macedońska ceramika, którą reprezentowały formy amfor z czterema pionowymi uchami¹⁰⁵, dzbany z „odciętą szyją”¹⁰⁶ i misy z uchami w typie „widełek”. Warto podkreślić obecność niewielkiej liczby kategorii naczyń nacinanych i inkrustowanych – głównie kształtów o dwóch uchach, mających analogie w dolinie Dunaju (ryc. 19). Natomiast jeszcze rzadziej spotykana w tym czasie była ceramika dekorowana malowaniem matową farbą¹⁰⁷ (Wardle 1985: 265; 2007: 463). W opisywanym momencie, w Assiros powstały obszerne pomieszczenia magazynowe na zboże, zajmujące 75% całości przebadanego terenu, nie różniące się arealem od tych z południa Grecji w centrach pałacowych (Wardle 1987: 386-387). Tak znaczące przestrzenie mogły być miejscem magazynowania ilości zboża znacznie przekraczających możliwości konsumpcyjne populacji żyjącej w obrębie wzgórza (Wardle 1987: 461-462).

¹⁰⁴ Ang. *brown-burnished*.

¹⁰⁵ Ang. *four-handled amphora*.

¹⁰⁶ Ang. *cut-away jug*.

¹⁰⁷ W opinii autora badań – charakterystyczna bardziej dla obszarów Macedonii Zachodniej (Wardle 2007: 463).

Poszczególne kompleksy mieszkalne i magazynowe oddzielały ulice, których lokalizacja nie zmieniała się przez kilkaset lat (Wardle 2007: 461). Datowania niektórych etapów zamieszkania Assiros zostały niedawno uściślone na podstawie analiz ponad 60 próbek kości, materiałów organicznych i drewna. Rezultaty okazały się być dość zaskakujące. Daty radiowęglowe i dendrochronologiczne wykazały, że etapy zamieszkiwania *toumb* 'y miały miejsce od około 70 do 100 lat wcześniej niż wynikało to z początkowych, konwencjonalnych analiz dokonywanych na podstawie zmienności cech odkrytej ceramiki i synchronizowania jej z regionami ościennymi. Fazę 9 w Assiros, w świetle najnowszych opublikowanych danych, należy zatem datować na okres od 1395-1346 do 1378-1343 r. p.n.e. (Wardle et al. 2014: 1). Zakończył ją horyzont zniszczeń.

Ryc. 19. Naczynia nacinane i inkrustowane, faza 9, Assiros
(<https://artsweb.cal.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirospottery.htm>).

Faza 8 charakteryzowała się dużą liczbą odkrytych na stanowisku pestek winogron, których obecność skłoniła autorów badań do uznania ich za świadectwo znajomości procesu produkcji wina na dużą skalę (Wardle 1987: 385; 2007: 463). Duże pomieszczenia magazynowe zostały zastąpione mniejszymi, co może świadczyć o pewnej reorganizacji, a nawet zmianach

społecznych (Wardle 1987: 387). Niemniej jednak plan osady w fazach 9 i 8 został niemalże ten sam, mimo dzielącego je horyzontu zniszczeń. W tej warstwie odkryto także duże ilości ceramiki mykeńskiej, datowanej wstępnie na XIII wiek p.n.e. (Wardle 1987: 385-386; 1988: 59). Naczynia tej klasy, wyrabiane lokalnie w Macedonii, stanowiły wtedy znaczący procent całego repertuaru ceramiki dekorowanej (Wardle 2007: 463-465). Fazę 8 w Assiros, w świetle najnowszych opublikowanych danych, należy jednakże datować na okres nieco wcześniejszy – około 1340-1320 r. p.n.e. (Wardle et al. 2014: 2).

W fazie 7 doszło do zmiany formy osadniczej – szczyt *toumb* 'y został podzielony na mniejsze sektory. Skromniejsze magazyny zboża znajdowały się wtedy niemal w każdym pomieszczeniu, gromadząc płody rolne w *pithos*'ach i obklejanych gliną koszach. Przy tych zmianach plan ogólny osady pozostał jednakże podobny, tak samo jak układ ulic. Odnowiono również mury obronne. W opinii K. Wardle'a społeczność Assiros była wtedy zorganizowana na kształt zespołu indywidualnych i niezależnych gospodarstw domowych, a sama pozycja i funkcja *toumb* 'y nie pełniła już tak istotnej roli w lokalnej sieci powiązań (Wardle 2007: 465). W opisywanej warstwie zidentyfikowano dużą liczbę mykeńskich naczyń, większość z nich stanowiła klasa wyrabiana lokalnie w Macedonii. Z tego względu datowanie niniejszej fazy było utrudnione z uwagi na mniejszą liczbę importów z południa, które pozwalałyby na synchronizację chronologiczną ze „światem” mykeńskim. Pojawiły się pierwsze proste kubki dekorowane malowanymi liniowymi ornamentami, które zostały wydatowane na okres PHIIIC. Nie ukazywały one jednak rozwojowości faz tego okresu na wzór artefaktów z południa Grecji (Wardle 1987: 384-387; 1988: 459; 1998: 447-448). Jako kategoria naczyń dekorowanych występowała także powszechnie klasa nacinana i inkrustowana (Wardle 2007: 466-467). Fazę 7 w Assiros, w świetle najnowszych opublikowanych danych, należy datować na okres od 1341-1282 do 1312-1264 r. p.n.e. (Wardle et al. 2014: 4-6).

Ryc. 20. Kościana pokrywka z motywem nacinanym, Assiros, faza 6 (Wardle 1987: Pl. 1).

Faza 6 powtarzała plan osiedla i jego architektoniczny układ. Ponownie nie zarejestrowano widocznych śladów jakiegokolwiek hierarchizacji na podstawie analizy reliktyw budynków. Charakterystyczna dla tej fazy była ceramika nacinana, szczególnie reprezentowana w postaci naczyń dekorowanych spiralami i meandrami (ryc. 20 i 21). Warto zauważyć, że kategoria ta wciąż była używana pomimo wprowadzenia nowej technologicznie ceramiki mykeńskiej (Wardle 1989: 458-459). Jednakże odnotowano jej zdecydowanie mniej niż w poprzedniej fazie (Wardle 2007: 467). Fazę 6 w Assiros obecnie datuje się na okres od około 1280 do 1240 r. p.n.e. (Wardle et al. 2014: 2).

Ryc. 21. Naczynie nacinane i inkrustowane, faza 6, Assiros (Wardle 1987: 382).

W fazie 5 widoczne były ślady rekonstrukcji budowli po zniszczeniach kończących poprzedzający ją etap. Plan osady uległ nieznacznej zmianie, choć niektóre z wcześniejszych murów były kontynuowane. W tej warstwie odkryto niewielką liczbę naczyń, które posiadały

cechy diagnostyczne i dystynktywne. Najbardziej użyteczne poznawczo były fragmenty mykeńskiej kategorii ceramicznej, wydatowane wstępnie na lata 1100-1050 r. p.n.e. – okres PHIIIC (Wardle 1989: 455; 1998: 448). Warto podkreślić brak naczyń zdobionych kanelurami i przykładów form ze „skręconymi” uchami w tej fazie, która znaczy koniec późnej epoki brązu (Wardle 2007: 469). Fazę 5 w Assiros datuje się dzisiaj na okres nieco wcześniejszy – od około 1240 do 1180 r. p.n.e. (Wardle et al. 2014: 2).

Kolejne fazy zabudowy Assiros wydatowane zostały na epokę żelaza. K. Wardle podkreśla kontynuację zasiedlenia i przeżywalność cech kultury materialnej z późnej epoki brązu do epoki żelaza¹⁰⁸. Relikty architektury wskazały, że fundamenty budowli ulokowano bezpośrednio na warstwach z późnej epoki brązu (Wardle 1989: 454-455). W fazie 4, określanej protogeometryczną, po raz pierwszy zarejestrowano najwcześniejsze przykłady ceramiki z wczesnej epoki żelaza. Pojawiły się nowe cechy wytwórczości takie jak zdobnictwo powierzchni za pomocą kanelur i ucha w „skręconej” formie, jak również dekoracja stemplowana, a sama ceramika była lepiej wypalana (Wardle 2007: 471; Wardle et al. 2014: 4). Nie znaleziono natomiast przykładów importowanych artefaktów z południa Grecji (Wardle 2007: 472). Według najnowszych źródeł fazę należy datować na okres od około 1200 do 1120 r. p.n.e. (Wardle et al. 2014: 2).

Faza 3 kontynuowała plan osady poprzedniego okresu. Swoistym *novum* stały się wówczas naczynia ceramiczne dekorowane malowanymi koncentrycznymi okręgami (w stylu attyckim), które współwystępowały z lokalnymi macedońskimi formami, zdobionymi nacięciami za pomocą równoległych pasm linearnych z okręgami (Wardle 1988: 380; 1989:

¹⁰⁸ K. Wardle uznał podział pomiędzy epoką brązu a żelaza za „arbitralny” (Wardle 2007: 469-471), z uwagi na brak wyraźnych cech odróżniających oba te okresy.

454; 2007: 473). Należy ją datować na czas od 1096-1074 do 1087-1064 r. p.n.e. (Wardle et al. 2014: 5-6).

W fazie 2 pojawiły się naczynia ceramiczne w stylu protogeometrycznym, produkowane lokalnie, lecz warto także podkreślić kontynuację użytkowania form o bardzo długiej metryce, takich jak dzbany z „odciętą szyją” (Wardle 1988: 378; 1989: 452; 2007: 475). Nawet w fazie 1 zasiedlenia Assiros, datowanej na lata 750-650 r. p.n.e., można dostrzec echa lokalnej tradycji wytwarzania naczyń w postaci stosowania uch w typie „widelkowym” (Wardle 2007: 479).

3.1.7.2.2. Kastanas

Toumba w Kastanas ukazała nieprzerwaną sekwencję stratygraficzną od macedońskiej wczesnej epoki brązu po okres hellenistyczny. Wyniki prac niemieckich badaczy umożliwiły także korelację z rezultatami rozpoznania W. Heurtley'a na nieodległej¹⁰⁹ *toumb*'ie Vardaroftsa.

Pięcioletnia kampania wykopaliskowa w Kastanas miała miejsce w latach 1975-1979. To antropogeniczne wzgórze znajduje się w dolinie Wardaru, około 40 kilometrów na północny zachód od współczesnych Salonik. Zostało ono rozpoznane już podczas rekonesansu w pierwszym dwudziestoleciu XX wieku jako Karaoglou (Rey 1916; 1917; 1921), a następnie potwierdzone prospekcjami powierzchniowymi (Heurtley 1939). Wybór tej określonej *toumb*'y do badań wykopaliskowych został dokonany m.in.: z uwagi na bogactwo ilościowe fragmentów pradziejowych naczyń ceramicznych na powierzchni. Ważnym czynnikiem była obecność ceramiki „łużyckiej”, która miała stanowić istotny dowód powiązań ze społecznościami z regionów północnych, co umożliwiłoby weryfikację wcześniejszych tez W. Heurtley'a. Nie bez znaczenia pozostawał także fakt, że Kastanas leży przy korycie Wardaru, dzięki czemu prawdopodobieństwo odkrycia wewnątrz artefaktów południowego pochodzenia było duże.

¹⁰⁹ Oddalonej o zaledwie 7 km w linii prostej.

Istotne były także względy konserwatorskie – opisywany kopiec ulegał postępującej erozji, dlatego też badania wykopaliskowe stanowiły jedyną możliwość zachowania i rozpoznania dziedzictwa archeologicznego, które skrywał (Hänsel 1989: 20).

Podczas kampanii wykopaliskowych w latach 1976-1979 w Kastanas zarejestrowano 28 warstw stratygraficznych. Sekwencję chronologiczną kończą „czasy historyczne”, sięgające 168 r. p.n.e., obejmując swoim zakresem warstwę numer 1, która związana jest z opuszczeniem osady. Warstwy od 8 do 2 były to czasy epoki żelaza, której początek wydatowano na około 800 r. p.n.e. Okres funkcjonowania warstw od 8 do 5 został rozpoznany jako geometryczny i postgeometryczny. Wczesna epoka żelaza w schemacie badaczy Kastanas przypadła na lata od około 1000 do 800 r. p.n.e. Obejmowała ona warstwy 10-9. Pomiędzy wczesnym okresem epoki żelaza a epoką brązu wyróżniono fazę przejściową w warstwach 13-11, tożsamą z czasem od roku 1200 (początek okresu PHIIIC) do 1000 p.n.e. Wtedy pojawiły się pierwsze formy właściwej epoki żelaza. Późna epoka brązu przypadła na warstwy od 19 do 14a, obejmując czas od 1600 do 1200 r. p.n.e. Wówczas w Kastanas trwał najdłuższy okres zasiedlenia związany z architekturą z cegieł mułowych suszonych na słońcu i widocznymi pozalokalnymi wpływami kulturowymi, np. w postaci ceramiki mykeńskiej. Poziomy 16-14a oznaczone zostały dodatkowo jako odpowiadające okresowi PHIIIB. W obrębie warstwy 20 miał miejsce hiatus osadniczy, datowany na około 2000 rok p.n.e. Warstwy 22b i 21 odpowiadały okresowi środkowej epoki brązu, a 28-23a – wczesnej (od około 2500 r. p.n.e.). Schemat chronologiczny autorstwa B. Hänsel’a zamieszczono na rycinie 22 (Hänsel 1989: 34-330).

W kontekście celów niniejszej rozprawy doktorskiej warto skrótowo przytoczyć ustalenia B. Hänsel’a dotyczące rozpoznania warstw z epoki brązu i początków epoki żelaza¹¹⁰, które uzupełniono wnioskami płynącymi z analiz zespołów ceramicznych (ryc. 22).

¹¹⁰ Szczegółowe analizy planu osady Kastanas wraz z jego zmianami – zob. Becker 1995: 96-115.

W początkowych fazach epoki brązu w Kastanas (w obrębie warstwy 19) ściany zidentyfikowanych domostw tworzono z gliny ubijanej z ziemią i drewnianych pali stabilizujących całość konstrukcji. Z uwagi na zastosowaną technologię niewiele pozostałości architektonicznych przetrwało do czasu badań wykopaliskowych.

Okres	Etap	Warstwa		Datowanie	
Historyczny	K IX	1		- 168	
Epoka żelaza	K VIII	2	PHIIC ----- PHIIB -----	- 600	
		3			
		4			
	K VII	5			
		6			
		7			
		8			
- 800					
Wczesna epoka żelaza	K VI	9			- 1000
		10			
Faza przejściowa	K V	11			
		12			
		13			- 1200
Późna epoka brązu	K IV	14a			
		14b			
		15			
		16			
		17			- 1400
	K III	18			
		19		- 1600	
Hiatus osadniczy		20		- 2000	
Środkowa epoka brązu	K II	21-22b			
Wczesna epoka brązu	K I	23a-28		- 2500	

Ryc. 22. Schemat chronologiczny osadnictwa w Kastanas (na podstawie: Hänsel 1989: 53).

W warstwie 18 zabudowania gęściej pokrywały szczyt *toumb* 'y. Pojawił się także nowy sposób konstrukcji ścian: budowano je z cegły mułowej suszonej na słońcu. Pomimo zaadaptowania nowej metody, równocześnie funkcjonowało także tradycyjne budownictwo znane z poprzednich warstw. Badania okresu obejmującego ten etap funkcjonowania Kastanas przeprowadzono jedynie na niewielkim obszarze, lecz dokonano istotnych ustaleń związanych z wpływem cywilizacji mykeńskiej. Przykładem oddziaływań z południa, poza wspomnianym wprowadzeniem nowej techniki budowania, która zastąpiła wcześniejszą, tradycyjną i uznaną

za lokalną (kontynentalną) ideę plecionkową gliniano-drewnianą, były zmiany w produkcji naczyń ceramicznych. Lokalne wytwórstwo pod wpływem impulsów zewnętrznych dostosowało się do nowych wzorców: pojawiła się jaśniejsza powierzchnia naczyń i nowy rodzaj zdobnictwa malowanego w postaci wykorzystywania lokalnych sposobów ornamentyki matową farbą w celu imitacji mykeńskiej ceramiki (Hochstetter 1984: 181; Hänsel 1989: 331). W warstwach 19 i 18 odkryto niewiele fragmentów mykeńskich naczyń importowanych, poświadczając tym samym funkcjonowanie kontaktów kulturowych z południem Grecji (Hänsel 1989: 334).

W obrębie warstwy 17 po raz pierwszy odsłonięto większy obszar wzgórze, uzyskując tym samym najpełniejszy plan osady. Składały się nań luźno powiązane grupy niewielkich budynków jednoizbowych z okresu PHIIIA, umieszczane wokół dziedzińców i ulic. Rozmieszczenie znalezisk wskazywało na różnice funkcjonalne niektórych domostw¹¹¹.

W kolejnej warstwie (16) nastąpiła kontynuacja poprzedniego etapu zasiedlenia. Technologia i rozmiary budynków pozostały podobne, jednakże znaleziska ruchome wydawały się być lepiej zachowane. Warstwa ta była datowana już na okres PHIIIB i prawdopodobnie najlepiej, w opinii B. Hänsel'a, oddaje charakter osadnictwa w Kastanas w późnej epoce mykeńskiej. Czas budowy wszystkich domów został uznany za jednolity, a więc sam plan architektoniczny *toumb'y* należy uważać jako realizację zaplanowanego założenia urbanistycznego. Niniejsza faza zakończyła się w wyniku pożaru, prawdopodobnie nagłego, co wyjaśnia dużą liczbę zachowanych znalezisk ceramicznych w obrębie osady (Hänsel 1989: 332).

¹¹¹ Jeden z budynków w północno-wschodniej części odsłoniętego obszaru badań posiadał bardzo bogaty i odróżniający się od reszty repertuar ceramiczny, w którym zaobserwowano brak naczyń zasobowych i kuchennych (Hänsel 1989: 331).

W opinii badaczy Kastanas, warstwy 17 i 16 świadczą o funkcjonowaniu zamkniętej społeczności utworzonej z jednostek rodzinnych, zamieszkujących w niewielkich indywidualnych domostwach, połączonych ze sobą dziedzińcami. Nie była to zbiorowość egalitarna, na co wskazuje fakt zróżnicowania artefaktów wewnątrz nich. W warstwie 16 największy budynek, rodzaj swoistego „megaronu”, przypuszczalnie pełnił funkcję mieszkalną dla uprzywilejowanych mieszkańców Kastanas (Hänsel 1989: 334).

W warstwie 15 nastąpiło niewiele zmian w stosunku do poprzedniego etapu zasiedlenia Kastanas. Podział domostw i ich położenie pozostały analogiczne do wcześniejszych, zarejestrowano niewielkie ślady przebudowy. Ponownie, jak w przypadku warstwy 16, całe osiedle zostało zbudowane zgodnie z uprzednio ustalonym planem. Wyróżniającym się budynkiem na szczycie *toumb* 'y był duży dom w kształcie elipsy (Hänsel 1989: 332).

W warstwie 14b liczba domostw uległa zmniejszeniu. W miejsce opisywanego budynku eliptycznego pojawiła się konstrukcja apsydalna, zajmująca obszar aż trzykrotnie większy od powierzchni domostw poprzedniego okresu. Epizod ten zakończyła katastrofa – najprawdopodobniej trzęsienie ziemi i pożar. Nagłość tego wydarzenia poświadczają znaleziska niemalże w całości zachowanych kompletnych zestawów naczyń. Zdarzenie to wydatowano na koniec okresu PHIIIB – w czasie, gdy w Grecji południowej doszło do zniszczenia mykeńskiej gospodarki pałacowej (Hänsel 1989: 333).

Warstwę 14a określono jako przejściową. W jej obrębie wciąż pozostawiono nieusunięte pozostałości zniszczonych budynków podczas epizodu kończącego etap 14b. Liczba ludności uległa znaczącemu zmniejszeniu. Dodatkowo, jej kres także przyniósł pożar. Niemniej jednak, zaprószony najprawdopodobniej w wyniku nagłej ludzkiej działalności. Odkryta ceramika potłuczona była na bardzo małe fragmenty, co może świadczyć o najeździe. Wraz z końcem zasiedlenia w warstwie 14a, nastąpił kres fazy PHIIIB (Hänsel 1989: 334).

Brak skonsolidowania zbiorowości i rozbitcie jej na mniejsze jednostki, w opinii B. Hänsel'a, przyczynił się do tego, że społeczność nie miała możliwości przeciwstawienia się zewnętrznemu zagrożeniu, które w warstwie 14a doprowadziło do zniszczenia osady. W późniejszym czasie Kastanas uległo wewnętrznej przemianie – nowa struktura osiedla odzwierciedliła odmienne warunki społeczne.

W warstwie 13, datowanej na okres PHIIIC, nastąpiła zmiana w zabudowie *toumb'y*. Domostwa konstruowano na planie prostokąta, tworząc centralny zespół zabudowy, pośród którego w przestrzeniach ustawiano otwarte piece. Mury ponownie konstruowano w tradycyjny sposób plecionkowy z wykorzystaniem drewna i gliny, w technice nieznannej od warstwy 17. Metoda ta wydaje się potwierdzać pewien zwrot ku kontynentalnym, pierwotnym lokalnym wzorcom. Niemalże w każdym domu odkryto ciężarki tkackie i naczynia w typie przenośnych pieców (tzw. *pyraunos'ów*), wskazujące na zmianę zwyczajów związanych z przygotowywaniem potraw. W opinii prowadzących badania w Kastanas – tak daleko idące przemiany mogły oznaczać chociażby częściową wymianę ludności. W tym czasie także dochodziło do wielu epizodów pożarowych, po których następowały wielokrotne prace budowlane i rekonstrukcyjne (Hänsel 1989: 335-336).

Warstwa 12 ukazuje ponowne stosowanie w przeważającej mierze techniki budowlanej z wykorzystaniem cegły mułowej suszonej na słońcu, w odróżnieniu od powrotu do tradycyjnego sposobu funkcjonującego we wcześniejszym etapie zasiedlenia *toumb'y*. Tym razem stosowano cegły suszone w zupełnie innym formacie niż wcześniej. Cechą charakterystyczną opisywanego okresu było powstanie dużej, wieloizbowej zabudowy o nieregularnym kształcie z krętymi dziedzińcami i alejkami pomiędzy budynkami. W opinii B. Hänsela – bazowała ona na mykeńskich modelach osiedli, zaadoptowanych w Macedonii nieco później niż w południowej Egei. Na znacznym obszarze wykopalisk dominował budynek

określony przez badaczy „głównym”. Posiadał on wyraźny podział wewnętrzny z salą z centralnym paleniskiem i bocznym dziedzińcem z czterema różnymi piecami. Zostały one uznane za potencjalne miejsce przygotowywania kolektywnych posiłków dla wielu osób. Koniec niniejszej warstwy następuje wraz z pojawieniem się nagłego pożaru, spowodowanego przez człowieka, o czym świadczy liczba pozostałości (Hänsel 1989: 336). W warstwie 12 znacząco wzrósł udział ceramiki wykonywanej na kole garncarskim. W opinii badaczy Kastanas oznaczało to, że wpływy południowe w okresie PHIIC były znacznie silniejsze niż wcześniej i nie konstituowały się jedynie w formie analogicznych form budowlanych bądź stosowanych technologii. B. Hänsel zadawał otwarte pytanie czy opisywana faza i jej charakterystyka mogłaby mieć związek z ruchami ludności po upadku mykeńskich pałaców (Hänsel 1989: 337-338).

W warstwie 11 zidentyfikowano dużą liczbę nieuprzątniętych ruin po epizodzie pożarowym. Nie wszystkie budynki odbudowano w tym samym czasie, nie zaobserwowano także uporządkowanego i zorganizowanego planu osiedla. Badacze Kastanas uznali, że opisywana faza była krótka i należy ją datować na koniec okresu PHIIC i czas przejściowy do okresu submykeńskiego i protogeometrycznego.

Po zniszczeniach zamykających historię okresu mykeńskiego w Kastanas nastąpił rozwój lokalny, w którym uwidocznił się powrót do ręcznie lepionych form, stanowiący preludium epoki żelaza (Hänsel 1989: 338). W warstwie 10 budowano już tylko i wyłącznie lekkie konstrukcje domostw z drewna i gliny, radykalnie zmieniono także koncepcję zagospodarowania przestrzeni.

3.1.7.2.3. Thessaloniki Toumba

Systematyczne prace archeologiczne na *toumb*'ie w Salonikach rozpoczęły się w 1984 roku pod kierownictwem G. Hourmouziadis'a z Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu

Arystotelesa w Salonikach (Χουρμουζιάδης 1985: 16-25). Kontynuowane były one przez Stylianosa Andreou i Konstanstinosa Kotsakis'a z tej samej jednostki.

Opisywana osada znajduje się w obrębie współczesnej tkanki miejskiej w Salonikach. Obecnie oddalona jest od linii brzegowej północno-wschodniego zakola Zatoki Salonickiej o około 2 km. Była zamieszkała przez co najmniej 2000 lat. Zespół osadniczy składa się z *toumb*'y i płaskowyżu rozwijającego się u jej podstawy. Wysokość tego antropogenicznego wzgórza wynosi 23 m, zajmując na szczycie powierzchnię 7 arów (Κοτσακης, Ανδρεου 1987: 224; Ψαρακη 2004: 90-91).

Osadnictwo pradziejowe koncentrowało się w obrębie *toumb*'y, podczas gdy płaskowyż zasiedlono w początkach pierwszego tysiąclecia p.n.e. i użytkowano do czasów historycznych (Ανδρεου, Κοτσακης 1996).

Badania archeologiczne w latach 80. XX wieku objęły zbocze i szczyt wzgórza. Pozwoliło to na uzyskanie ciągłej sekwencji stratygraficznej od końca III lub początku II tysiąclecia p.n.e. do końca IV wieku p.n.e. Zidentyfikowano poziomy z wczesnej, środkowej i późnej epoki brązu, wczesnej epoki żelaza oraz czasów historycznych. Historię zasiedlenia podzielono na 13 faz, którym odpowiadały warstwy o różnej miąższości. Sekwencja etapów osadniczych jest płynna, nie ma śladów większych przerw, porzucenia ani zniszczeń na dużą skalę (Ανδρεου, Κοτσακης 1996).

Na szczycie wzgórza reprezentowane były ostatnie fazy epoki brązu (faza IV i V), fazy wczesnej i środkowej epoki żelaza (fazy III-II) oraz okresy historyczne (faza I). Na odkrytym obszarze zarejestrowano wielopomieszczeniowe domy z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, które były oddzielone od siebie wąskimi uliczkami. Charakterystyczny był układ osiedla, który nie zmieniał się w końcowych etapach późnej epoki brązu, a domy

odbudowywano w tym samym miejscu i tej samej konfiguracji (Ανδρέου, Κωτσάκης Χουρμουζιάδης 1990: 382-387; Ψαρακη 2004: 92).

W wykopach archeologicznych zrealizowanych na zboczu *toumb*'y, reprezentowane były wszystkie fazy zasiedlenia. Charakterystycznym odkrytym tam elementem były relikty niewysokiego muru oporowego posadowionego na kamiennym fundamencie, podążające za rzeźbą terenu wzgórza. Zbudowano go w technice kazamatowej w początkach późnej epoki brązu – przed fazami V i IV (przed XIV wiekiem p.n.e.) i rozbudowano w IV fazie, na co wskazują znaleziska ceramiki mykeńskiej w warstwach powiązanych z murem. Wczesne fazy (XII-VI) reprezentowane były na zboczu jedynie w postaci fragmentów domów, podłóg i palenisk, które ze względu na ograniczony stopień odkrycia uniemożliwiały wnioski na temat cech zasiedlenia Toumby Thessaloniki przed późną epoką brązu (Κωτσάκης, Ανδρέου 1988: 206; Ψαρακη 2004: 92).

Poniżej skrótowo przedstawiono poszczególne fazy zasiedlenia osady *toumb*'owej w Salonikach.

Faza XIV-VI

Fazę XIV wydatowano na okres między końcem 3 a początkiem 2 tysiąclecia p.n.e., aż do początku późnej epoki brązu. Według badaczy Toumby Thessaloniki – fazy od XIV do IX należały do środkowej epoki brązu, natomiast od fazy VIII rozpoczęła się późna epoka brązu (Ανδρέου, Κοτσάκης 1996; Andreou et al. 1996: 582). Pozostałości architektoniczne nowszych faz oraz głębokość zalegania warstw nie pozwoliły na dalsze rozszerzenie wykopalisk na szczycie, w wyniku czego dowody na wczesne zasiedlenie stanowiska ograniczały się do wykopów na zboczu (Ψαρακη 2004: 98).

Odkryto tam pozostałości architektoniczne jednego budynku oraz ślady warstwy kulturowej na skraju osady, gdzie znaleziono jedynie ceramikę (Ανδρέου et al. 1990: 393-394, Ανδρέου, Κοτσακης 1996: 370, 377-379; Ψαρακη 2004: 98).

W ramach analiz planu zlokalizowanego budynku odnotowano pięć lub więcej kolejnych przebudów, co sugerowało podobieństwo do późniejszych faz, szczególnie między VI a nowszymi. Jednocześnie, we wczesnych fazach zauważono różnice w sposobie budowy ścian, które były znacznie staranniej wykonane, stawiane na wyższych fundamentach i pokrywane białym tynkiem. Warstwa z wyraźnymi śladami spalenizny pokryła podłogę dziedzińca pod koniec fazy IX.

W kolejnym wykopie na zboczu *toumb*'y pozostałości architektoniczne składały się z podłóg i murowanej ściany, która mogła wyznaczać zamieszkaną przestrzeń osady. Uznano je za powstałe po fazach budowlanych VIII-X, głównie ze względu na obecność niewielkiej liczby ceramiki ciemnej barwy i jednego fragmentu szaro-minijskiego kielicha (Ανδρέου et al. 1990: 392-394; Ανδρέου, Κοτσακης 1996: 380-381; Ψαρακη 2004: 98). W wykopie pod opisywanymi podłogami znaleziono fragmenty naczyń ceramicznych datowane na 3 tysiąclecie p.n.e., które bezsprzecznie wskazywały na istnienie wcześniejszych faz zasiedlenia (Ψαρακη 2004: 98).

Faza V

Faza V została wydatowana na czas między końcem XIV a początkiem XII wieku p.n.e. (Ανδρέου, Κοτσακης 1996: 377). Warstwy osadnicze, oprócz obecności ceramiki ręcznie lepionej, charakteryzowały się również ograniczoną liczbą ceramiki toczonej na kole w stylu mykeńskim, której najnowsze fragmenty przypisano do okresu PHIIIA2 i B. Odkryte pozostałości architektoniczne na szczycie były związane z opisywanym powyżej budynkiem „A” oraz z trzema innymi budowlami (oznaczonymi jako „Z”, „H” i „M”), położonymi na

południe i południowy zachód od budynku „A” (Ανδρέου, Κωτσάκης 1992: 260-261; Κωτσάκης, Ανδρέου 1993: 282). Zauważono podobieństwa planu osady fazy V i IV.

Na zboczu zidentyfikowano system stopniowanych tarasów i drogi prowadzącej na szczyt, z tą różnicą, że skala tego przedsięwzięcia konstrukcyjnego była mniejsza niż w późniejszym okresie (Κωτσάκης, Ανδρέου 1988: 206-207; Ψαρακη 2004: 97).

Faza IV

Opisywany etap został wydatowany na XII wiek p.n.e. na podstawie obecności fragmentów naczyń mykeńskich, noszących cechy charakterystyczne dla wczesnego i środkowego okresu PHIIIC (Ανδρέου, Κοτσακης 1996: 376).

Była to faza, dla której uzyskano najbardziej kompletny obraz organizacji osadnictwa na *toumb*’ie. Dzięki niezakłóconej ciągłości osadów nastąpiła możliwość systematycznego analizowania funkcji budynków i studiowania materiału kulturowego odkrytego wewnątrz nich. Plan kopca wydawał się być taki sam jak w poprzedniej fazie – V, z tą różnicą, że wykopaliska fazy IV posiadały bardziej rozległy zakres przestrzenny.

Na szczycie wzgórza odsłonięto pięć wielopomieszczeniowych budynków, zbudowanych w gęstym układzie i oddzielonych wąskimi uliczkami. Ich szkielet konstruowano z drewnianych belek i podpór, ściany stawiano z cegły, a podłogi wykonano z ubitej ziemi. Budynek „A” zajmował obszar ponad 230 m² i dominował na odkrytym obszarze szczytu (Ανδρέου, Κοτσακης 1991: 212-218). Wewnątrz niego odsłonięto 10 oddzielnych pomieszczeń. Składał się z dwóch skrzydeł: wschodniego i zachodniego. W połowie południowej części opisywanego kompleksu, między dwoma skrzydłami, zarejestrowano korytarz z bezpośrednim dostępem do drogi, która oddzielała budynek „A” od budynku „Z”. Skrzydło zachodnie składało się z pięciu kolejnych, nierównych i prostokątnych pomieszczeń. Zostały one

określone jako przestrzeń codziennego użytku. W ich wnętrzu znaleziono niewielkie paleniska, dzbany oraz pojedyncze amfory służące do przechowywania (Ανδρέου, Κοτσακης 1996: 374; Ψαρακη 2004: 96). Skrzydło wschodnie podzielone zostało na pięć nierównych, podłużnych i kwadratowych pomieszczeń. Ze względu na nagromadzenie dużych i głębokich naczyń, pomieszczenia te zostały zidentyfikowane jako przestrzeń magazynowe¹¹², podczas gdy pozostałe uznano za miejsca robocze i kuchenne, głównie ze względu na obecność pieców i ław (Ανδρέου, Κοτσακης 1996). Ślady działalności kuchennej znajdowały się również w pomieszczeniu 10, w postaci palenisk i dużych naczyń służących do gotowania. Budynek „A” określono jako miejsce o wielu różnych funkcjach, takich jak magazynowanie na dużą skalę, codzienne aktywności i przyrządzanie posiłków (Ανδρέου, Κοτσακης 1991: 215, 217).

Faza IV na stoku reprezentowana była przez już rozpoczęte prace budowlane z poprzednich faz, jednakże w opisywanym okresie ich skala była większa. Odkryto tam mur obronny o szerokości 5 m i szacowanej wysokości sięgającej 3 m (Κωτσάκης, Ανδρέου 1988: 207-208; Ψαρακη 2004: 96-97).

Faza III

Faza III została wydatowana na XI wiek p.n.e., z uwagi na obecność ceramiki z końca okresu PHIIIC (Ψαρακη 2004: 95). Charakterystyczną cechą tego czasu była odbudowa budynków na szczycie, które podążały za planem osiedla fazy IV, z ograniczonymi modyfikacjami, głównie wewnątrz konstrukcji. W tym okresie plan *toumb* 'y był wystarczająco dobrze zachowany, dlatego też udało się rozpoznać pięć wielopomieszczeniowych budynków (Ανδρέου, Κωτσάκης Χουρμουζιάδης 1990: 389-390; Ψαρακη 2004: 95). Niektóre informacje

¹¹² Pomieszczenia o numerach 7, 8 i 10.

wskazywały, że budynek „A” przestał być wykorzystywany do celów magazynowych na dużą skalę, jak miało to miejsce w fazie IV (Ψαρακη 2004: 95).

Faza II

Okres ten charakteryzował się obecnością wczesnej ceramiki protogeometrycznej (Ανδρέου, Κοτσακης 1996: 372-373), wydatowanej na koniec XI lub X wieku p.n.e. Pozostałościami tego etapu zasiedlenia były zaburzone warstwy osadnicze, obejmujące przynajmniej trzy różne budynki, które odzwierciedlały plan wcześniejszej zabudowy fazy III.

W strefie zbocza zlikwidowano ówczesnie drogę obwodową, a ceglane konstrukcje muru oporowego wypełniono ziemią (Κωτσάκης, Ανδρέου 1988: 208-211; Ψαρακη 2004: 94).

Faza I

Obejmowała długi okres od początków IX wieku do końca IV wieku p.n.e. (Ανδρέου, Κωτσάκης Χουρμουζιάδης 1990: 382-387; Ανδρέου, Κοτσακης 1996: 370-371). Etap ten rozpoczął się rozprzestrzenieniem osadnictwa na płaskowyżu na początku I tysiąclecia p.n.e. i zakończył się porzuceniem osady na przełomie IV i III wieku p.n.e. (Ψαρακη 2004: 93).

3.1.7.3. Rekonesans D. Grammenos’a, M. Besios’a i S. Kotsos’a

W 1997 roku opublikowano ujednoliconą listę zidentyfikowanych prahistorycznych osad Centralnej Macedonii. Objęła ona wszystkie znane z literatury i nowoodkryte stanowiska. Dokonano wtedy weryfikacji terenowej ich zasięgów i przeanalizowano znalezione na nich materiały archeologiczne, który następnie zostały zdeponowane w magazynach Muzeum Archeologicznego w Salonikach. Bardzo cenne, z punktu widzenia niniejszej dysertacji, są ustalenia autorów dotyczące ceramicznego materiału zabytkowego i przyporządkowanie go do poszczególnych okresów chronologicznych. Stanowi on wartościowy zbiór danych dla rozpoznania charakteru osadnictwa na poszczególnych osadach. Szczególnie ważne wydają się

być obserwacje autorów badań na temat występowania klas ceramicznych, które uznawane są za świadectwo kulturowych interakcji, np. w postaci ceramiki mykeńskiej, nacinanej i malowanej matową farbą¹¹³ (Γραμμενος et al. 1997: 9-12).

3.1.7.4. Badania powierzchniowe w dolinie rzeki Anthemous

W 2011 roku zainaugurowany został projekt rozpoznawczych badań archeologicznych w dolinie rzeki Anthemous¹¹⁴, leżącej kilkanaście kilometrów na południowy wschód od współczesnych Salonik. Rzeka ta znajduje swoje ujście w Zatoce Termajskiej, a sama dolina rozciąga się pomiędzy górskimi masywami Chortiatisa i Kalavros.

Już podczas wczesnych badań powierzchniowych A. Wace'a (1914) i L. Rey'a (1917, 1921) w dolinie rzeki Anthemous zidentyfikowano stanowiska archeologiczne w formie *toumb*. Dwie z nich – Gona i Sedes przebadano wykopaliskowo¹¹⁵, co zostało opisane w niniejszej dysertacji¹¹⁶. Podczas początkowych rekonesansów pozyskano bogaty materiał ceramiczny, który ukazywał, że kopce w dolinie Anthemous kryją w swoich wnętrzach dowody na ponadregionalne powiązania kulturowe w późnej epoce brązu. Wiedza ta uzupełniła prace W. Heurtley'a (1939), D. French'a (1967) i D. Grammenos'a et al. (1997)¹¹⁷. Ponadto, udowodniono, że procesy osadnicze w opisywanej dolinie przebiegały intensywnie. W późnej epoce brązu gęstość rozpoznanego zasiedlenia została zidentyfikowana na wysokim poziomie (ok. 3 stanowiska na 100 km²), przekraczając wartości danych chociażby z doliny Wardaru z Grecji (2,68 stanowiska na 100 km²) i basenu Langadas (0,5 stanowiska na 100 km²) (Andreou et al. 2016: 258).

¹¹³ Szczegółowe informacje zawarto w rozdziale 6.6.6.

¹¹⁴ Nazywanej także rzeką Anthemountas lub Vasilika.

¹¹⁵ Obecnie – Thermi.

¹¹⁶ W rozdziałach 5.1.5.2 i 6.4.

¹¹⁷ Więcej informacji na temat rezultatów badań zawarto w rozdziale 6.6.7.

3.2. Dolina Strumy (Republika Bułgarii)

Do połowy XX wieku stan rozpoznania opisywanego obszaru był niewielki. Zainwentaryzowano zaledwie kilka stanowisk archeologicznych, które przypadkowo odkryto (Домарадски и др. 2001: 4-5). Do tego czasu znano jedynie niewielką liczbę osad pradziejowych¹¹⁸.

Datę rozpoczęcia pierwszych systematycznych badań archeologicznych w dolinie środkowej Strumy w południowo-zachodniej Bułgarii należy umiejscowić w okolicach 1950 roku. To właśnie w tym czasie naukowcy z Regionalnego Muzeum Historii w Błagojewgradzie rozpoczęli pionierskie badania powierzchniowe, które miały za zadanie rozpoznać i zadokumentować pozostałości archeologiczne w regionie (Кулов 2009: 13).

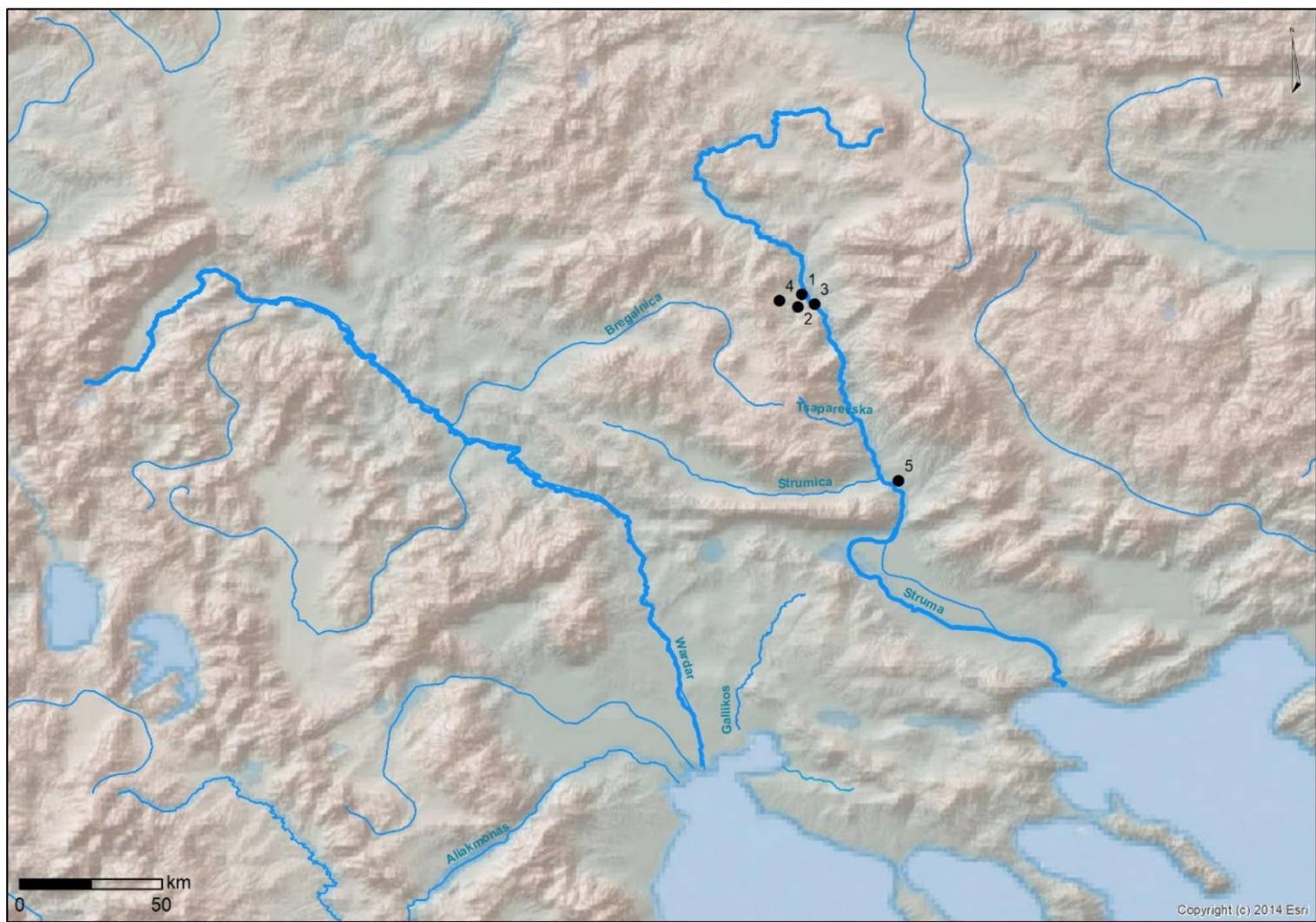
Do późnych lat 70. XX wieku środkowa dolina Strumy, pomimo jej ważnego znaczenia w kontekście rozpoznawania pradziejowych interakcji kulturowych, pozostawała jednym z najslabiej przebadanych archeologicznie regionów Półwyspu Bałkańskiego (Godłowski 1983: 5). Jedynymi zadokumentowanymi stanowiskami były Bălgarčevo, Strumsko¹¹⁹, Pobitiot Kamak, Drenkovo – Garleshki Nivi (ryc. 23).

Pierwsze dwa zostały przebadane wykopaliskowo w latach 70. i 80. XX wieku (Перничева, Кулов 1978: 27, 1979: 26, 1980: 28, 1981: 15, 1984: 15; Grębska-Kulowa, Kulow 2007: 280; Pernicheva-Perets et al. 2011: 2). W latach 80. XX wieku podjęto również próbę

¹¹⁸ Stosując termin „pradziejowe” w niniejszym rozdziale warto mieć na uwadze, że w bułgarskiej archeologii jest on używany w kontekście okresu neolitu. Epokę brązu określa się mianem okresu „trakijskiego” bądź „trackiego”. Niemniej jednak, z uwagi na to, że niniejsza dysertacja powstała w większości w Polsce, stosowany termin „pradziejowe” odpowiada popularnemu rozumieniu tego okresu jako czasów sprzed upowszechnienia się pisma (bazując m.in. na definicji pochodzącej ze słownika Cambridge - <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/prehistory>).

¹¹⁹ Znane następnie bardziej jako Kamenska lub Kaymenska/ Kaimenska Cuka.

rozpoznania stanowiska Marena, zlokalizowanego niedaleko dzisiejszej wsi Marikostinovo (Гергова, Зунг 1985: 86-87, Кулов 2001: 43, Стефанович, Кулов 2003: 42-44; рuc. 23).

Ryc. 23. Stanowiska archeologiczne zidentyfikowane przed rozpoczęciem ekspedycji powierzchniowych w dolinie Strumy: 1 – Bългарčevo; 2 - Pobitiot Kamak; 3 - Kamenska Cuka; 4 – Drenkovo; 5 – Marena.

3.2.1. Badania w drugiej połowie XX wieku

Prawdziwy przełom w badaniach południowo-zachodniej Bułgarii nastąpił w latach 80. i 90. XX wieku, kiedy to wprowadzano program Archeologicznego Zdjęcia Bułgarii¹²⁰ (bulg.: АИС „АКБ“). Dostarczono wtedy znaczącej liczby nowych danych o osadnictwie pradziejowym, bazując na systemowym programie badań powierzchniowych (Гергова 2009: 35; Нехризов 2009: 9; ryc. 24).

3.2.1.1. Ekspedycja „Struma”

Pierwszym krokiem ku stworzeniu „Archeologicznego Zdjęcia Bułgarii” było przeprowadzenie bułgarsko-polskiego projektu prospekcyjnego „Struma”. Badania te rozpoczęły się w 1977 roku od kwerend materiałów źródłowych w miastach Petrich, Melnik i Sandanski. W 1978 roku rozpoczęto pierwszy etap badań terenowych w dolinie rzeki Strumeshnica, na południowych stokach Ograždenu i północnych Bełasicy. Zakończyły się one w roku 1979, a rok później zaprzestano również wykonywania badań sondażowych (Домарадски и др. 2001: 5). Działaniami w ramach ekspedycji „Struma” dowodził Prof. Mieczysław Domaradzki, a wzięli w niej udział uczestnicy z Muzeum i Instytutu Trakologii Bułgarskiej Akademii Nauk, Regionalnego Historycznego Muzeum w Błagojewgradzie oraz Uniwersytetów z Krakowa, Wrocławia i Poznania.

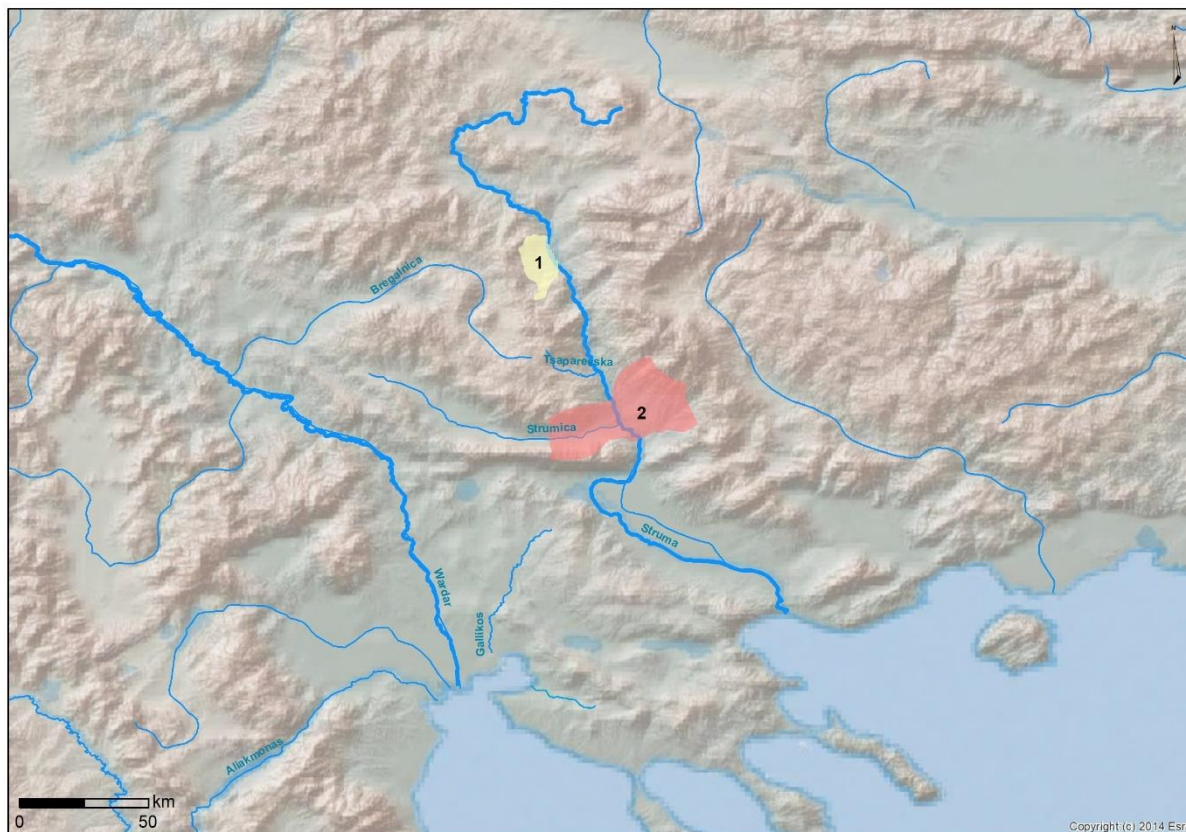
Badania powierzchniowe objęły obszar od południa graniczący z Grecją, od zachodu – z Macedonią Północną, a na północy – dolinami rzek Leshnishi i Sandańskiej Bistricy oraz środkowymi partiami Gór Pirin (ryc. 24). Na obszarze około 840 km² zarejestrowano 1800 stanowisk z okresu od prehistorii po pierwsze wieki feudalizmu osmańskiego (XVI-XVII w.) (Кулов 2009: 17; Гергова 2009: 35).

¹²⁰ Wzorowany na polskim programie Archeologicznego Zdjęcia Polski i wprowadzony tam za sprawą Prof. Mieczysława Domaradzkiego.

Warto dodać, że sami autorzy rozpoznania podkreślali, iż niektóre z obszarów podlegały dokładniejszej prospekcji niż inne, z uwagi na trudności terenowe i przeszkody wegetacyjne. Najdokładniej wykonana była prospekcja w okolicach potoku Gradeshnica i rzeki Strumeshnica. Kodowanie nowoodkrytych stanowisk i weryfikacja już znanych zapoczątkowały pierwsze systemowe prace dążące do stworzenia programu Archeologicznego Zdjęcia Bułgarii. Zebrane materiały zabytkowe zgromadzono w Regionalnym Historycznym Muzeum w Błagojewgradzie¹²¹.

Pierwszy etap badań ekspedycji „Struma” odbył się w dolinie Strumeshnicy. Obszar rozpoznania rozciągał się z południa od północnej granicy grecko-bułgarskiej po dolinę rzeki Sandanska Bistrica na północy (Кулов 2009: 17). Podczas działań archeologów zarejestrowano stanowiska istotne w kontekście rozważań niniejszej dysertacji. Najważniejsze z nich zlokalizowano nieopodal miejscowości Churichene, Baskaltsi, Karnalovo, Dolene, Pravo Bardo i Gega (ryc. 25). Wszystkie charakteryzowały się obecnością materiału ceramicznego z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na powierzchni. Dwie największe zidentyfikowane osady – Karnalovo i Churichene, położone były w najwyższych górskich partiach, otoczonych głębokimi wąwozami i w pobliżu źródeł wody pitnej. Niektóre z odkrytych stanowisk podlegały w kolejnym etapie wykopaliskowym badaniom sondażowym. Miało to miejsce w przypadku osad w miejscowościach Kolarovo, Gradisheto, Vodojema (Домарадски и др. 2001: 30-34, 56-57, 62-64). Podczas działań ekspedycji „Struma” zarejestrowano ponadto stanowiska Sandanski, Levunovo i Marikostinovo, które wydatowano na okres przejściowy pomiędzy epoką brązu a żelaza (Герова 2009: 29).

¹²¹ Dzięki uprzejmości dyrektora Muzeum – Pana Kiryła Aleksiejewa i ogromnemu wsparciu Dr Małgorzaty Grębskiej-Kulovej, Ilii Kulova i Pavła Hristov’a możliwe było odbycie przez autora dysertacji kwerend materiałów źródłowych w magazynach Muzeum i w miejscowości Pokrovnik, czego efektem są katalogi nieopublikowanej ceramiki pradziejowej ze stanowisk: Kamenska Cuka, Bălgarčevo, Krsto Pokrovnik, Marena (Marikostinovo), Levunovo, Buchino, Crancha, Kresna, Leshko, zamieszczone na końcu niniejszej rozprawy.

Ryc. 24. Zakres przestrzenny operowania ekspedycji archeologicznych w dolinie Strumy: 1 – Skaptopara; 2 – Struma (w oparciu o: Кулов 2009).

Ważną konstatacją przeprowadzających badania była uwaga, że odkryto zdecydowanie więcej stanowisk archeologicznych pochodzących z czasu neolitu i eneolitu. Osady z epoki brązu były nieliczne i lokowane w nowych miejscach¹²². Nie odznaczały się ponadto długim okresem zasiedlenia. Większość z nich nie wykazywała wystarczającej ilości materiału porównawczego, co uniemożliwiało wyciągnięcie głębszych wniosków. Jedynie w przypadku największych (Karnalovo i Churichene) wykazano płynne przejście z epoki brązu do wczesnej epoki żelaza, które nie manifestowało się żadnym możliwym do identyfikacji hiatasem osadniczym obserwowalnym przez pryzmat pozyskanych danych ceramicznych. Już wtedy badacze zadawali sobie pytanie z jakiego powodu region podlegający ich rozpoznaniu

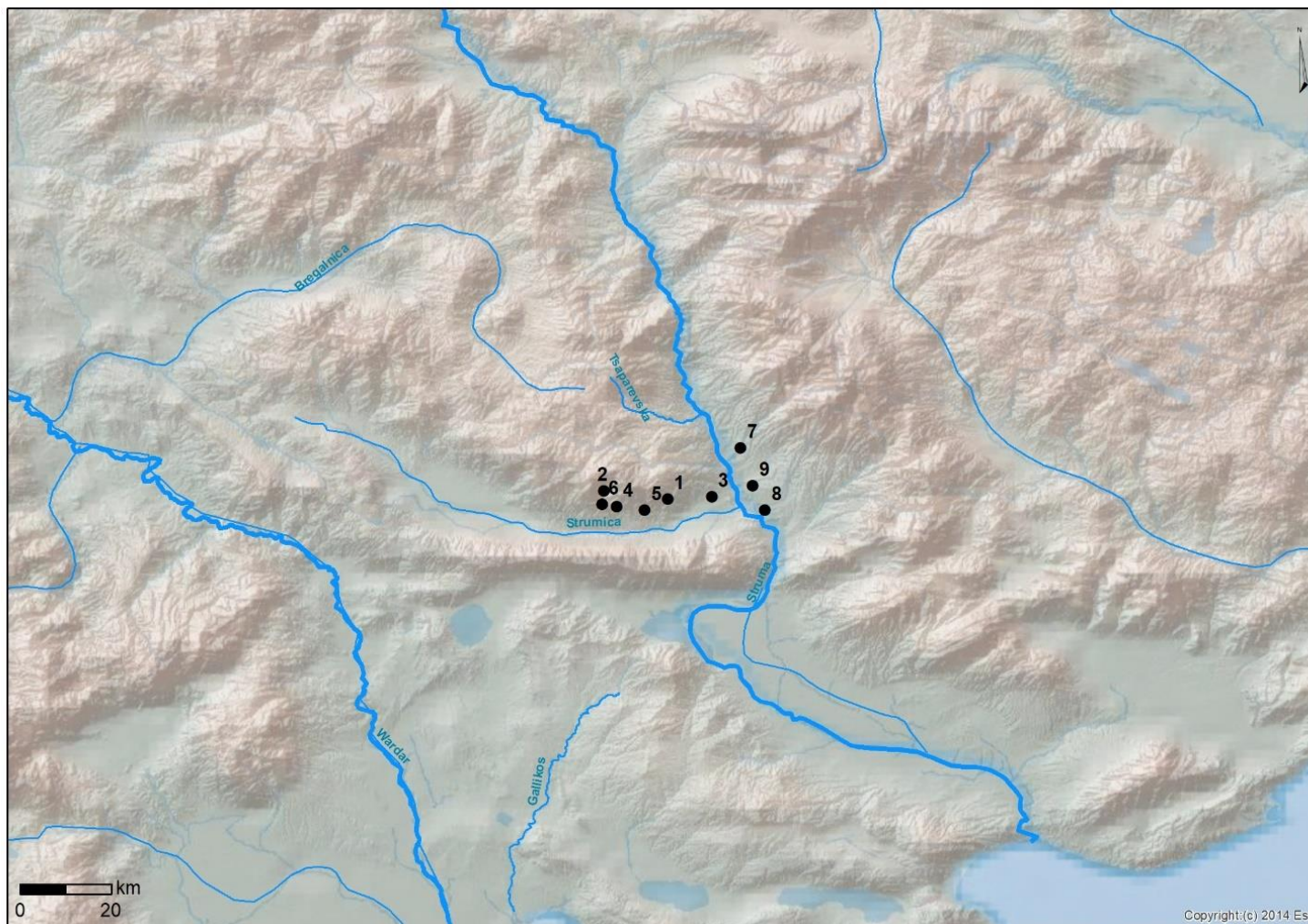
¹²² „Na surowym korzeniu”.

charakteryzował się tak niewielką gęstością zasiedlenia w epoce brązu, w porównaniu do wcześniejszych etapów pradziejów. Hipotezy wskazywały możliwość istnienia trudnych warunków do długotrwałego zamieszkiwania i rozwoju w jednym miejscu, powodowanych zmianami klimatycznymi, bądź też ruchami migracyjnymi (Домарадски и др. 2001: 73). Dane pochodzące z prospekcji ukazały, że pod koniec epoki brązu – w drugiej połowie II tysiąclecia p.n.e., wzorzec osadnictwa zaczął się dynamicznie zmieniać: powstawały nowe osiedla, a tendencja ta utrzymała się przez całą epokę żelaza. To właśnie wtedy, na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e., wg. D. Gergov'ej, ukształtował się system osadniczy charakterystyczny dla właściwej kultury trackiej, wyróżniający się m.in.: powstaniem osad wysokogórskich¹²³, a także sanktuariów i miejsc kultu¹²⁴ (Гергова 2009: 27).

Sytuacja polityczna w latach 80. XX wieku niestety zakończyła działania ekspedycji „Struma” (Кулов 2009: 17). Bezpośrednim efektem działań rzeczonoj inicjatywy było nie tylko zarejestrowanie setek nowoodkrytych stanowisk archeologicznych, ale przede wszystkim wyartykułowanie potrzeby stworzenia systemu ochrony dziedzictwa, który stanowiłby pomocne narzędzie w trakcie przeprowadzania budowlanych prac inwestycyjnych i infrastrukturalnych, jak również służyłby realizacji narodowej polityki kulturalnej (Гергова 2009: 35).

¹²³ D. Gergov'a jako przykład wskazuje osadę Marena w miejscowości Marikostinovo (Гергова, Зунг 1985; Кулов 2001).

¹²⁴ Za jedno z najciekawszych kognitywnie uznaje się sanktuarium niedaleko miejscowości Levunovo (Гергова 2009: 27).

Ryc. 25. Stanowiska archeologiczne z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, rozpoznane podczas działań ekspedycji „Struma”: 1 – Churichene; 2 – Baskaltsi; 3 – Karnalovo; 4 – Dolene; 5 – Pravo Bardo; 6 – Gega; 7 – Sandanski; 8 – Marikostinovo; 9 – Levunovo (na podstawie: Домарадски и др. 2001).

3.2.1.2. Ekspedycja „Skaptopara”

W 1994 roku, z inicjatywy Borysa Tsvetkov’a, wznowiono program badań powierzchniowych w południowo-zachodniej Bułgarii. Ekspedycja prospekcyjna przybrała nazwę „Skaptopara” i funkcjonowała na terenie wszystkich zamieszkałych miejscowości gminy Błagojewgrad. Podczas pierwszego sezonu odkryto 12 stanowisk archeologicznych na północnych obrzeżach Błagojewgradu. Niestety, pierwszy sezon ekspedycji okazał się być także i ostatnim. Szczęśliwie, jej działalność wznowiono w 2001 roku pod przewodnictwem Małgorzaty Grębskiej-Kulov’ej. Wzięli w niej udział wszyscy archeolodzy pracujący w Historycznym Regionalnym Muzeum Błagojewgradu wraz ze studentami (Гребска-Кулова 2009: 37).

Działania naukowców skupiły się wtedy w zachodnich częściach gminy Błagojewgrad, gdzie przypuszczalnie miała znajdować się droga łącząca doliny Strumy i Wardaru, poprzez przełęcz Dełczew (ryc. 24, 27). W ciągu 8 lat zarejestrowano 138 stanowisk archeologicznych (Кулова и др. 2001: 73-80; Гребска-Кулова и др. 2003: 84-90; Гребска-Кулова и др. 2006: 391; Гребска-Кулова и др. 2008: 770; Кулов 2009: 17). Zauważono, że były one zgrupowane wokół rzek Leshnishka, Logodazhka, Chetirka i Drenkovska, a także w miejscach zamykających kotlinę Błagojewgradu od północy i południa (Гребска-Кулова 2009: 39).

Ryc. 26. Widok na Kotlinę Błagojewgradu z zachodu, ze stanowiska Krsto Pokrovník (zdj. Autor).

Odkryto 26 stanowisk z epoki brązu, które stanowiły niemalże 20% wszystkich zarejestrowanych obiektów (Grębska-Kulowa, Kulow 2007: 279). Z późnego stadium wzmiankowanego okresu potwierdzono zdecydowanie więcej osad niż z czasów wczesnej epoki brązu (Кулов, Стефанович 2005). Były one zgrupowane głównie w dolinach mniejszych rzek: Lisijkiej, Drenkovskiej i Chetirki (ryc. 27). Wyróżniono ich dwa typy: osady płaskie i tzw. strażnice, ulokowane w trudnodostępnych partiach górskich¹²⁵. Stanowisk pierwszej z wymienionych grup było 12¹²⁶. Różniły się one powierzchnią, gdyż odnotowano zarówno osiedla o wielkości 20 arów, jak również 60 arów. Druga grupa, tzw. strażnice, obejmowała 14 obiektów¹²⁷, na powierzchni których zidentyfikowano rozproszoną ceramikę, co pozwoliło dość precyzyjnie je wydatować na koniec późnej epoki brązu¹²⁸. Stanowiska te są zgrupowane

¹²⁵ Nazywane także „stanowiskami archeologicznymi w typie Kamenska Cuka” za pierwszym odkrytym osiedlem tego rodzaju.

¹²⁶ Znajdują się one w okolicach miejscowości Buchino, Bălgarčevo, Drenkovo/ Selishte, Selishte i Pokrovník (Гребска-Кулова 2009: 42).

¹²⁷ Zlokalizowanych w okolicach Buchino, Bălgarčevo, Klisura, Drenkovo, Zelen Dol, Logodazh i Leshko (Гребска-Кулова 2009: 43).

¹²⁸ Koniec późnej epoki brązu w południowo-zachodniej Bułgarii przypada na około XIII wiek p.n.e. (Гребска-Кулова 2009: 44).

na wschodnich zboczach góry Vlahina po zachodniej stronie kotliny Błagojewgradu¹²⁹ (Гребска-Кулова 2009: 44; ryc. 27).

Warto dodać, w kontekście rozważań niniejszej dysertacji, że z okresu wczesnej epoki żelaza¹³⁰ odkryto zaledwie 7 stanowisk archeologicznych, zróżnicowanych pod względem charakterystyki. Zarejestrowano 4 osady, a dwie z nich wpisują się w grupę stanowisk „w typie Kamenska Cuka”. Jedno stanowisko miało formę kopca grobowego (kurhanu). Większość stanowisk zidentyfikowano w dolinie rzeki Drenkovskiej, Lisijskiej i Leshniski¹³¹ (Гребска-Кулова 2009: 44; ryc. 27).

W rezultacie badań uznano, że południowa część kotliny Błagojewgradu w późnej epoce brązu i na początku epoki żelaza nie była trwale zasiedlona. Odnotowano jedynie obiekty „w typie Kamenska Cuka”, bez regularnych osad (Гребска-Кулова 2009: 44).

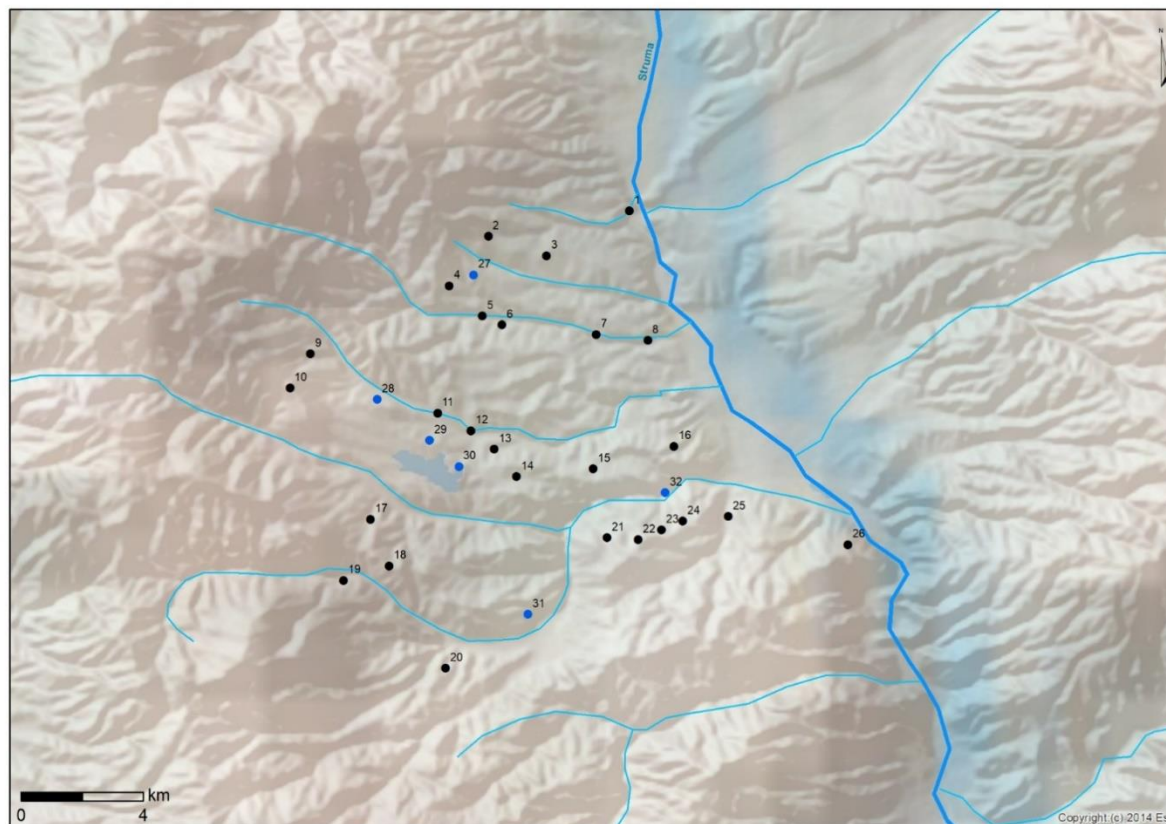
W wyniku działań ekspedycji „Skaptopara” dostarczono pierwszych danych na temat pradziejowego i starożytnego wzorca osadniczego w regionie Błagojewgradu. Udowodniono, że gęstość osadnictwa i jego charakter ulegały zmianie w poszczególnych okresach dziejów. Przed prospekcją znano zaledwie kilka stanowisk archeologicznych w badanym obszarze, a po niej liczba ta wzrosła do ponad 130. Wykazano okresy intensywnego osadnictwa (w późnym neolicie, późnej epoce brązu i późnej starożytności), ale także i znacznie słabszego (we wczesnej epoce brązu i drugiej połowie I tysiąclecia p.n.e.). Dane te odzwierciedlały procesy demograficzne i kulturowe w różnych okresach w dolinie środkowej Strumy (Гребска-Кулова

¹²⁹ Dokładniejsze dane przestrzenne i charakterystyka opisywanych stanowisk na czele z Kamenską Cuką zostały przedstawione w rozdziale 7.2 niniejszej dysertacji.

¹³⁰ Datowanej na czas od XII do VI wieku p.n.e. (Гребска-Кулова 2009: 44).

¹³¹ Zainwentaryzowano je w niewielkiej odległości od miejscowości Drenkovo, Padesh i Pokrovnik (Гребска-Кулова 2009: 43).

2009: 48-49). Z pewnymi przerwami działania archeologów w ramach niniejszego projektu kontynuowane są po dziś dzień (Кулов, Стефанович 2005: 39; Кулов 2009: 17).

Ryc. 27. Stanowiska archeologiczne zidentyfikowane podczas ekspedycji „Skaptopara” w dolinie środkowej Strumy. Kolorem czarnym zaznaczono stanowiska wydatowane na epokę brązu, niebieskim – wczesną epokę żelaza. 1 – Buchino-Golio Rid; 2 – Buchino-Lisiyska Chuka; 3 – Buchino-Nivite; 4 – Buchino-Chuklitsa; 5 – Bългарčevo-Prekite; 6 – Bългарčevo-Chukata; 7 – Bългарčevo-Chuklitsa; 8 – Bългарčevo-Kati Banja; 9 – Klisura-Chuklisata; 10 – Klisura-Chukaro; 11 – Drenkovo-Tsiganska Chuklitsa; 12- Drenkovo/ Selishte-Ploshteko; 13 – Selishte-Makhala Yankovska, Drenkovo-Gradishte; 14 – Selishte-Chanevtsi; 15 – Selishte-Chiflika; 16 – Zelen Dol-Kalyata; 17 – Logodazh-Gradishte; 18 – Logodazh-Surovichka Chuka; 19 – Leshko-Piskolyite; 20 – Leshko-Sv. Ilya; 21 – Pokrovnik-Valoga; 22 – Pokrovnik-Tsurkvishteto; 23 – Pokrovnik-Grobishtartsi; 24 – Pokrovnik-Makhala Yanchovtsi; 25 – Krsto Pokrovnik; 26 – Moshtanets-Yurta; 27 – Buchino-Mirkova Ridina; 28 – Drenkovo-Sv. Yana; 29 – Drenkovo-Dyado Ivanchova Ridina; 30 – Drenkovo-Chuklitsata; 31 – Padesh-Kulite; 32 – Pokrovnik-Pobitiot Kamak (na podstawie: Гребска-Кулова 2009).

3.2.2. Badania wykopaliskowe w południowo-zachodniej Bułgarii

Poza omówionymi powyżej systemowymi prospekcjami powierzchniowymi, które ujawniły najwięcej stanowisk archeologicznych w regionie środkowej Strumy, w drugiej połowie XX wieku w południowo-zachodniej Bułgarii przeprowadzono badania wykopaliskowe na szeregu osad. Lokalizacja niektórych z nich wykracza poza zakres przestrzenny zarysowany w tytule niniejszej dysertacji, niemniej jednak wydają się być one istotne w kontekście poruszanej problematyki kontaktów i wpływów kulturowych (ryc. 29). Z niniejszego względu zdecydowano o ich skrótowym opisanie poniżej w celu naszkicowania podstaw kontekstu omawianych zagadnień.

3.2.2.1. Krsto Pokrovník

Bardziej szczegółowe rozpoznania wykonano w Krsto Pokrovník w gminie Błagojewgrad, w latach 2004-2006, gdzie przebadano kolejny – drugi budynek „w typie Kamenska Cuka”. Odkryto pozostałości monumentalnej kamiennej architektury i brak śladów permanentnego zasiedlenia. Sam obiekt ulokowano w miejscu dogodnym do obrony i z szerokim widokiem na rozciągającą się u podnóża gór dolinę (ryc. 29). Potwierdzono jednocześnie równoczesowość obu stanowisk, datując je na końcowy okres epoki brązu. Warto dodać, że na omawianym stanowisku zidentyfikowano fragmenty dobrze wygładzonych ciemnoszaro-brązowych naczyń ceramicznych, zdobione nacięciami w formie trójkątów. Niektóre z nich rozpoznano jako formy *kantharos*'ów (Кулов, Стефанович 2005А: 85-86; Stefanovich, Kulov 2007: 389-396).

3.2.2.2. Babyak

Istotne w kontekście rozważań niniejszej dysertacji były także badania w regionie Babyak w gminie Belica. Położony jest on w górnym biegu rzeki Mesta, w dolinie Razlog,

między dwoma masywami górskimi Riły i Rodopów. W 1983 roku rozpoczęto tam badania wykopaliskowe trackiego sanktuarium nazwanego Babyashka Chuka, które ujawniło bardzo dużą liczbę materiałów archeologicznych. Pod przewodnictwem Prof. Mieczysława Domaradzkiego prowadzono nie tylko badania wykopaliskowe, lecz także systemowe prospekcje powierzchniowe w regionie. Zapoczątkowane w latach 80. XX wieku rozpoznania trwały przez kolejne 20 lat. W ich wyniku odsłonięto pozostałości zarówno z okresu przełomu II i I tysiąclecia p.n.e., jak również starożytności. Rezultatem badań było m.in. pozyskanie dużej liczby pradziejowych fragmentów naczyń ceramicznych, także datowanych na okres tracki, co w periodyzacji używanej w niniejszej dysertacji oznacza pochodzenie z późnej epoki brązu. Niektóre z zainwentaryzowanych naczyń nosiły dekorację, która bardzo przypomina egzemplarze rejestrowane na stanowiskach archeologicznych w dolnych odcinkach dolin rzecznych Wardaru i Strumy (Тонкова, Гоцев 1996, 2009).

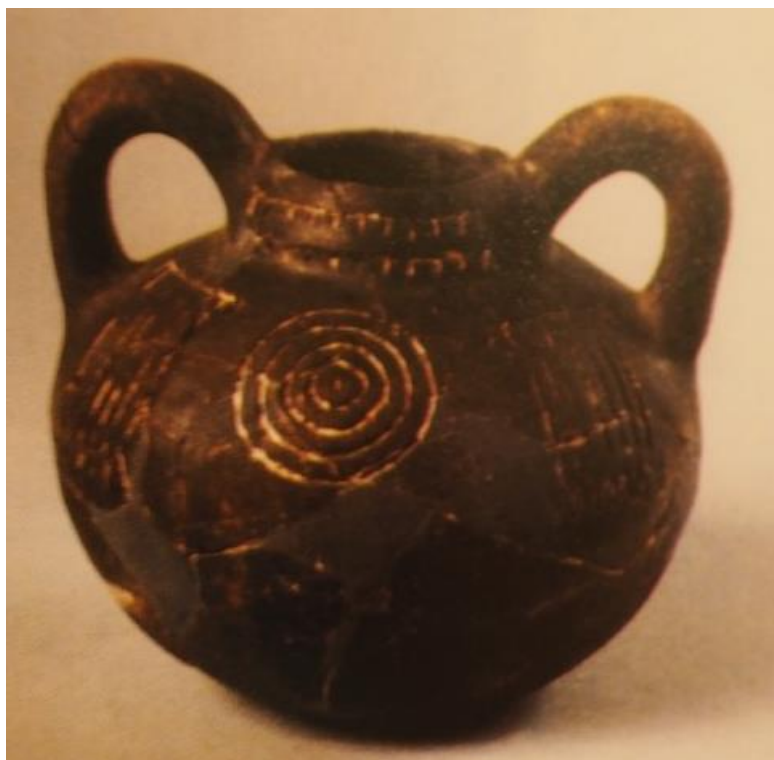
3.2.2.3. Koprivlen

Rozpoznania wykonano także m.in. na stanowisku w Koprivlen w latach 1998-1999, ulokowanym u podnóża południowo-wschodnich zboczy masywu gór Pirin, w dolinie rzecznej Mesty. Stanowisko zlokalizowano przy starożytnej drodze łączącej północno-zachodnią Trację z Morzem Egejskim. Przebiegała ona także przez zamieszkałe w pradziejach równiny Nestos i Drama. Wykopaliska ujawniły dwa poziomy zabudowy z późnej epoki brązu: Koprivlen I¹³² i Koprivlen II¹³³, a także szereg struktur z wczesnego okresu żelaza. Domy z późnej epoki brązu zostały zbudowane przy użyciu techniki plecionkowej, ówczesnie szeroko stosowanej w regionie. W trakcie późnej epoki brązu na pozostałościach starszej osady zbudowano nową, lecz już przy użyciu innej techniki. Odkryto dwa długie mury, które prawdopodobnie służyły

¹³² Wydatowane na lata 1600-1510/1500 p.n.e. (Bozkova, Delev 2002).

¹³³ Wydatowane na lata 1340/1330 – 1185/1180 p.n.e. (Bozkova, Delev 2002).

jako oporowe i bieły równolegle do siebie z północnego zachodu na południowy wschód w odległości około 10 m. Zbudowano je ze średnich i dużych kamieni. Po obu stronach wspomnianego muru zostały wzniesione domy i inne konstrukcje. Chociaż zbadano tylko niewielką część osady, można było wyraźnie dostrzec pewien zorganizowany plan zabudowy, który składał się z siatki ulic, długich, równoległych murów oporowych oraz domów. Znaleziska ruchome obejmowały przede wszystkim fragmenty naczyń ceramicznych, w większości ręcznie lepionych. Pośród nich wyróżniały się formy o bardzo dobrze wygładzonej powierzchni i brązowym kolorze, czasami pokrywane grafitem. W niniejszej grupie odznaczały się kształty *kantharos*'ów – bogato dekorowane nacięciami i inkrustacją (ryc. 28). Oprócz ceramiki ręcznie lepionej zebrano także kilka przykładów naczyń toczonych na kole garncarskim i wykonanych w technice mykeńskiej. Były to fragmenty *skyphos*'u, *kyliksu*'u i alabastronu, zdobione monochromatycznie wewnątrz i malowane, a wydatowano je na okres od PHIIIA do C. Opisywane badania wykazały, że Koprivlen było ważnym ośrodkiem kulturowym i handlowym, z silnymi wpływami zewnętrznymi, co potwierdzają odkrycia ceramiki i innych artefaktów (Божкова et al. 2001; Bozkova, Delev 2002).

Ryc. 28. Przykład *kantharos* 'u zdobionego nacięciami i białą inkrustacją (Bozkova, Delev 2002: Fig. 287).

3.2.2.4. Sandanski

W latach 1997-1999 przeprowadzono badania archeologiczne pod wczesnochrześcijańską bazyliką w mieście Sandanski, w dolinie środkowej Strumy. Odkryto wtedy 8 grobów szkieletowych otoczonych kamienną obstawą, wydatowanych na późną epokę brązu. Zaobserwowano także ślady działalności rytualnej – niszczenia naczyń ceramicznych w trakcie obrzędów pogrzebowych. Znajdźiska obejmowały podwójny topór z brązu, brązowy nóż, pierścień i brązowy paciorek dwustożkowy. Zdecydowaną ich większość stanowiły jednakże naczynia ceramiczne, które składano do grobu i ustawiano przy głowie pochowanego w liczbie od trzech do pięciu sztuk. Najwięcej zidentyfikowano form *kantharos*'ów, lecz zainwentaryzowano także misy, niewielkie kubki, dzbany, amfory i alabastrony. Pomimo faktu, że w większości były one niedekorowane, niektóre z nich nosiły pozostałości zdobnictwa w

postaci linii rytych i nacinanych. Stanowisko wydatowano na okres od XII do XI wieku p.n.e., określając jako równoczesowe obiektom „w typie Kamenska Cuka” (Alexandrov et al. 2007).

3.2.2.5. Dragojna

W środkowych Rodopach, w gminie Parvomai, zidentyfikowano ślady osadnictwa z późnej epoki brązu znaczące zasięg wpływów kulturowych, mogących mieć istotne znaczenie w kontekście niniejszej dysertacji. Na dwóch szczytach: Goljama i Malka Dragojna znaleziono dużą liczbę pradziejowych fragmentów naczyń ceramicznych – wykonanych zarówno w technologii ręcznego lepienia, jak również toczonych na kole garncarskim. W drugiej grupie sklasyfikowano przykłady ceramiki mykeńskiej. Niestety, ślady zamieszkania obejmowały zaledwie kilka szczątkowo zachowanych konstrukcji budowlanych. Podczas dziesięciu kampanii wykopaliskowych zbadano dwa mury oporowe i poziom podłogi. Na niej odkryto fragmenty lokalnych naczyń ceramicznych, stanowiące przykład zespołu znalezisk z późnej epoki brązu z południowej Bułgarii. Były one wysokiej jakości i bogato zdobione różnymi motywami geometrycznymi. Cechy zdobnictwa i typy naczyń przemawiają za datowaniem jej na okres pomiędzy XV a XIII wiekiem p.n.e. Pomiędzy fragmentami lokalnych naczyń na podłodze odkryto przykłady importowanych, mykeńskich form dekorowanych głównie malowanymi prostymi liniami. Zidentyfikowano pięć mykeńskich fragmentów, pochodzących z, co najmniej, czterech różnych naczyń¹³⁴. Zostały one wydatowane na okres PHIIIA1, bazując na analogiach z południowej Grecji. Na podstawie znalezisk nie udało się stwierdzić, czy Dragojna była również zasiedlona w ostatniej fazie późnej epoki brązu i w okresie przejściowym do epoki żelaza (Божинова, Андонова 2009, 2010, 2011, 2012, 2013; Bozhinova, Jung 2010).

¹³⁴ Między nimi zainwentaryzowano formę określoną przez A. Furumark’a jako FS 255, a także małe zamknięte naczynie (Bozhinova, Jung 2010), przypuszczalnie również alabastron FS 85 (Jung et al. 2017).

3.2.2.6. Bresto¹³⁵

Projekt wykopaliskowy w regionie Bresto w górach południowo-zachodniej Bułgarii w gminie Gulanci koncentrował się na rozpoznaniu ufortyfikowanej osady z drugiej połowy II tysiąclecia p.n.e., zamieszkałej najprawdopodobniej już w XIII w. p.n.e. w dolinie rzeki Iztok, łączącej się z większą Mestą. Ulokowane zaledwie 130 km od wybrzeża Morza Egejskiego, Bresto ujawniło skomplikowaną stratygrafię z pozostałościami dobrze zachowanych dwóch potężnych murów obronnych, przywodzących na myśl relikty obiektu Kamenska Cuka z Kotliny Błagojewgradu. Badane przez pięć lat, przez międzynarodowy zespół naukowców z Bułgarii, Niemiec i USA, ukazało, że pomimo położenia w marginalnej dolinie górskiej, życie gospodarcze i społeczne kwitło w tym miejscu w XIII–XII wieku p.n.e. Osada ta była najwyraźniej beneficjentem lokalizacji na ważnym szlaku komunikacyjnym, między Europą Środkową a Egeą, co powodowało, że stanowi ważną analogię w rozważaniach niniejszej dysertacji. Jej wyjątkową pozycję potwierdziło znalezisko z kampanii roku 2016, a mianowicie prawie kompletnie zachowane naczynie w formie mykeńskiego alabastronu (Атанасов et al. 2013, 2015, 2017, 2018; Stockhammer et al. 2020; Katalog XXIV).

3.2.2.7. Ada Tepe

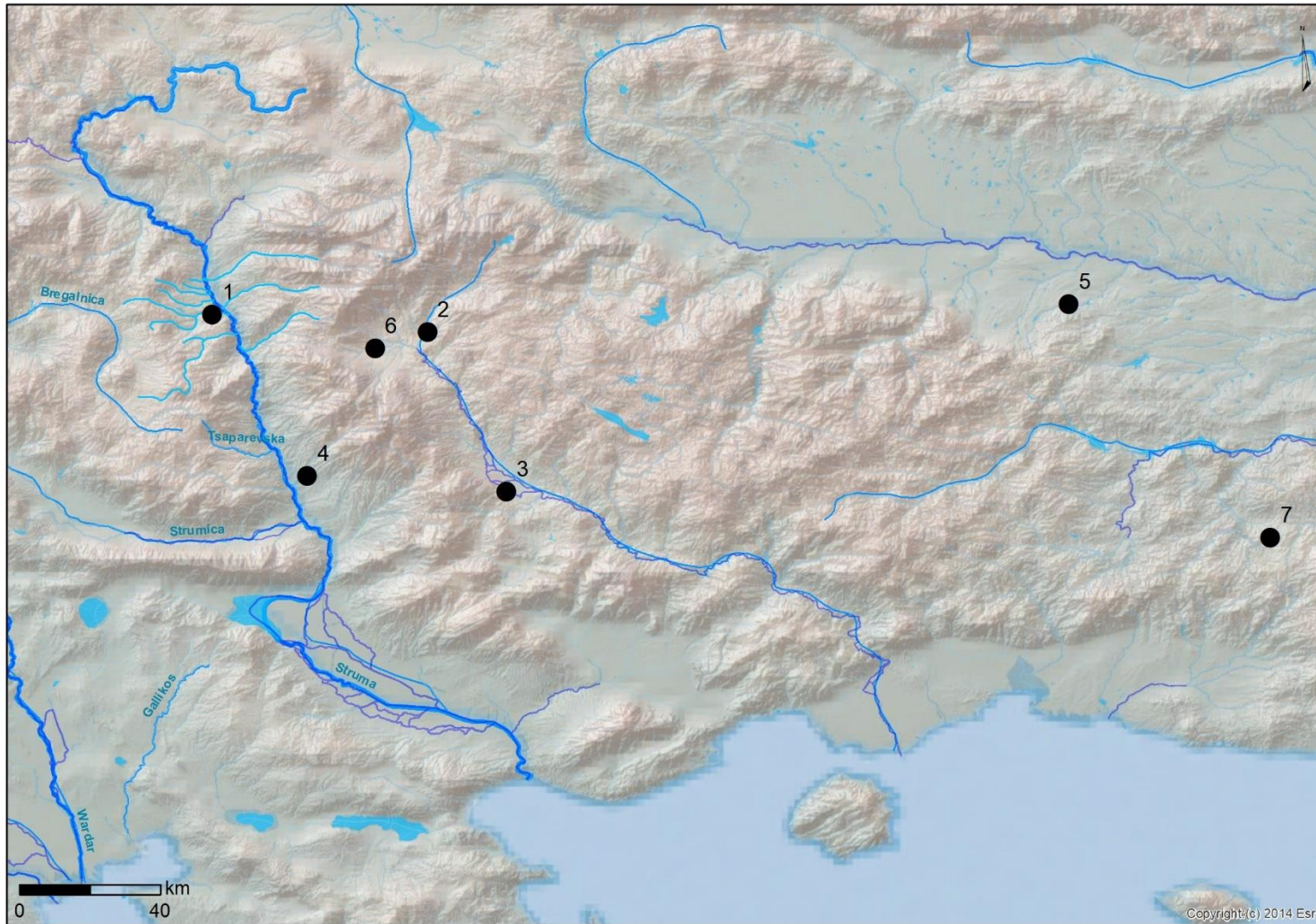
Ada Tepe to stanowisko archeologiczne położone we wschodnich Rodopach w Bułgarii, określane jako najstarsza znana kopalnia złota w Europie, pochodząca z późnej epoki brązu. Miejsce to zostało przebadane przez zespół Bułgarskiej Akademii Nauk pod przewodnictwem Hristo Popov'a we współpracy z austriackimi archeologami z Austriackiej Akademii Nauk. Wykopaliska ujawniły szereg znalezisk, w tym samą kopalnię złota, obszary górnicze, hałdy odpadów, miejsca pracy i dwie osady datowane od późnej epoki brązu do wczesnej epoki

¹³⁵ Niniejsza sekcja powstała m.in.: w oparciu o oficjalny sylabus – <https://ifrglobal.org/wp-content/uploads/2016/11/Syllabus-Bulgaria-Bresto-2017.pdf>.

żelaza. Znaleziska te dostarczyły wielu informacji na temat działalności górniczej i życia społeczności zaangażowanych w produkcję złota. Jednym z kluczowych aspektów rozpoznania była analiza ceramiki pradziejowej znalezionej na miejscu. Zidentyfikowane kategorie obejmowały grubościenną ceramikę użytkową w postaci np. garnków służących do gotowania lub przechowywania, a także misy i kubki. Ponadto, odkryto naczynia „specjalistyczne”, tj. amfory transportowe i kształty ceramiczne używane jako formy do odlewania przedmiotów metalowych, poświadczające działalność metalurgiczną na stanowisku.

Grupa ceramiki stołowej składała się z naczyń dekorowanych za pomocą malowania, rycia i nacinania. Wykorzystywano głównie wzory geometryczne w postaci motywów linearnych, siatkowań, meandrów i spirali, które są zbieżne z wzorcami rozpoznanymi na innych stanowiskach analizowanych w niniejszej dysertacji¹³⁶. Możliwość identyfikacji bliskich analogii w dolinie środkowej Strumy i Centralnej Macedonii wskazuje na intensywność wpływów kulturowych i interakcji z sąsiednimi regionami, poświadczając istnienie wymiany handlowej i kulturowej zachodzącej na stanowisku Ada Tepe (Попов et al. 2009; Попов 2012; Попов , Ников 2013, 2014; Ников et al. 2016; Haag et al. 2016).

¹³⁶ Zbiór ceramiczny w Ada Tepe ujmowany jest w ramy chronologiczne 1500-1100 p.n.e. (zob. katalog wystawy „Das erste Gold” – <https://www.khm.at/en/visit/exhibitions/2017/the-first-gold/>).

Ryc. 29. Stanowiska archeologiczne badane wykopaliskowo w południowo-zachodniej Bułgarii: 1 – Krsto Pokrovnik; 2 – Babyak; 3 – Koprivlen; 4 – Sandanski; 5 – Dragojna; 6 – Bresto; 7 – Ada Tepe.

3.3. Dolina Wardaru (Republika Macedonii Północnej)

Kultura epoki brązu w Macedonii Północnej w początkowych jej okresach była zorientowana na północ Bałkanów i należała do centralnego kompleksu bałkańskiego wczesnej epoki brązu. W późnej epoce brązu nastąpiła znacząca zmiana, kiedy to zauważalne były silne wpływy egejskie, które zdecydowanie zmieniły charakter omawianego okresu. Mieszkańcy zamieszkujący tamtejsze osady nie byli już tylko odbiorcami i uczestnikami wpływów z północnych Bałkanów, lecz formowali swoją kulturę także pod silnym wpływem świata mykeńskiego (Videski 2007; 2022: 8).

3.3.1. Badania archeologiczne w Macedonii Północnej

W Macedonii Północnej badania archeologiczne dziejów epoki brązu koncentrowały się w obrębie kilku stanowisk, istotnych dla rozważań niniejszej dysertacji. Większość z nich została zidentyfikowana w dolinie rzeki Wardar. Niestety, z uwagi na procesy historyczne, które same w sobie nie stanowią tematu rozprawy, stan badań omawianego regionu wydaje się być na nieco niższym poziomie niż w Grecji i Bułgarii¹³⁷. W Macedonii Północnej nie przeprowadzono, jak dotąd, systematycznych projektów prospekcji powierzchniowych, a sama historia rozpoznawania pradziejowej przeszłości jest krótsza. Niemniej jednak, zadokumentowano kilka ważnych stanowisk archeologicznych, z których rezultaty badań opublikowano.

Na terytorium Republiki Północnej Macedonii przed i podczas II wojny światowej, wykopaliska archeologiczne na stanowiskach prehistorycznych wykonywane były jedynie w bardzo ograniczonym zakresie. Z kronikarskiego obowiązku należy wymienić badania na stanowisku Dubiče w pobliżu wsi Volkovo (w regionie Skopje; Трѹхелка 1929 za: Videski

¹³⁷ Czołowi macedońscy badacze tego okresu sami określają ten stan jako „początkowe stadium” (Videski 2022: 8).

2022), a także rozpoznania w miejscowości Krivi Dol, nieopodal wsi Radanje (region Štip; Венедиков 1948), na których znajdowały się cmentarzyska z epoki żelaza. Po II wojnie światowej w Republice Macedonii nastąpiła intensyfikacja prac wykopaliskowych na stanowiskach pradziejowych, również tych pochodzących z epoki brązu. Były one wynikiem kilku projektów badawczych, które miały na celu zbadanie wybranych regionów Macedonii. Dolina Wardaru była analizowana w ramach projektu „Dolina rzeki Wardar w pierwszym tysiącleciu”, w którym badacze koncentrowali się na nekropolach epoki żelaza w regionie Gevgelija – Valandovo (Пашиќ 1977; Митревски 1991). Istotne były także rezultaty projektu „Początek i rozwój pierwszych społeczności rolniczych w neolicie i okresie przejściowym do epoki metali na terytorium Pelagonii”, polegającym na badaniu wielowarstwowych prehistorycznych osad¹³⁸ na wzmiankowanym obszarze (Тодоровиќ et al. 1980). Na większości stanowisk w formie antropogenicznych kopców (np. ulokowanych w pobliżu miejscowości Crnobuki (Симоска et al. 1976: 43-84), Karamani (Симоска et al. 1997: 9-25) czy też Bukri (Симоска 1983: 5-20)) odkrywano pozostałości osad z epoki brązu. Na podstawie pozyskanych danych wyróżniono kulturę wczesnej i środkowej epoki brązu – Karamani, która stanowiła podstawę do chronologicznej i typologicznej definicji całej epoki brązu w Republice Macedonii Północnej (Videski 2022: 11). Równocześnie prowadzone były wykopaliska archeologiczne, organizowane przez lokalne muzea, np. na stanowiskach w miejscowości Pribovce w pobliżu wsi Lopate (w regionie Kumanovo; Санев et al. 1976) oraz St. Nedela nieopodal wsi Asamati, (region Resen; Gori 2012) (Videski 2022: 10-11).

Niemniej jednak, znaczące zestawy danych dotyczące epoki brązu, zwłaszcza jej końcowych okresów i początku epoki żelaza, uzyskano dzięki przypadkowym odkryciom pojedynczych grobów lub artefaktów, takich jak te zidentyfikowane na stanowisku w Bolnica

¹³⁸ W Republice Macedonii również nazywane *toumba* 'mi.

i Sivec w pobliżu Prilepu (Mikulčić 1966: 7; САНЕВ et al. 1976: 503-506), Visoi we wsi Beranci i Saraj we wsi Brod (niepodal Bitoli; Mikulčić 1966: 15-17), Groblje we wsi Vojnik w pobliżu Kumanova (САНЕВ et al. 1976: 653-660), Fortuna w pobliżu Štipu (САНЕВ et al. 1976: 519-522) i Šeste Kući we wsi Tremnik, w pobliżu Negotino (Георгиев 1987: 117-134).

3.3.2. Badania wykopaliskowe w drugiej połowie XX wieku

W latach 90. XX wieku przeprowadzono kilka projektów wykopaliskowych na stanowiskach epoki brązu na terytorium Republiki Macedonii. Skoncentrowane były one głównie skoncentrowane wzdłuż doliny Wardaru. Wśród nich wyróżniały się badania w Vodovratski Pat w pobliżu wsi Vodovrati (w regionie Gradsko; Митревски 1997: 35-37), dziesięcioletnie rozpoznania stanowisk Dimov Grob i Stolot w pobliżu wsi Ulanci (Митревски 1997: 37-39), a także Kofilak i Vardarski Rid w pobliżu Gevgeliji (Видески 2005, Videski 2022) oraz stanowisko Dolna Bežhanija w pobliżu wsi Krivi Dol (w regionie Štip; Videski 2022: 12).

Z powyższych informacji wynika więc że w ostatnich kilku dziesięcioleciach znacząco przybywa nowych danych, które uzupełniają rozpoznanie pradziejowej przeszłości Macedonii. Poniżej, w sposób skrótowy, opisano najważniejsze wyniki prac archeologów, które stanowią będą kontekst rozważań nad rolą wspomnianego regionu, w powiązaniu z obszarami Centralnej Macedonii i południowo-zachodniej Bułgarii.

3.3.2.1. Stolot-Ulanci

Niewątpliwie jednym z najważniejszych przebadanych w dolinie Wardaru kompleksów stanowisk archeologicznych¹³⁹ była grupa „Ulanci”, zidentyfikowana w środkowym biegu wspomnianej rzeki (ryc. 36). Jej nazwa pochodzi od stanowiska Stolot-Ulanci, ulokowanego niedaleko współczesnej miejscowości Gradsko (ryc. 30), które było jednym z kluczowych stanowisk archeologicznych dla pradziejów Macedonii Północnej. Prowadzono tam wykopaliska w latach 1992-1994. Zarejestrowano pozostałości osady, konstrukcje mieszkalne wybudowane na terasach, narzędzia codziennego użytku, ceramikę oraz artefakty metalowe. Odnotowano tam również obecność warstw spalenizny, wydatowanych na ten sam okres jak analogiczne *stratum* w Kastanas, Vardina i Vardaroftsa (Mitrevski 2006: 92; Papazovska 2020).

Ryc. 30. Widok na stanowisko Stolot-Ulanci (Videski 2022: 18).

3.3.2.2. Vardarski Rid¹⁴⁰

Stanowisko Vardarski Rid to kolejna z osad grupy Ulanci przebadana wykopaliskowo w latach 1994-2003. Ulokowana jest ono nieopodal dzisiejszej miejscowości Gevgelija tuż przy

¹³⁹ Określana także mianem „fenomenu” i „grupy kulturowej doliny Wardaru”.

¹⁴⁰ Autor dysertacji wyraża wdzięczność dyrektorowi Bobanovi Husenovskiemu za umożliwienie przyjazdu do Muzeum w Gevgelii w okresie obowiązywania ograniczeń pandemicznych. Dodatkowo, wyrazy podziękowania należą się Panu Zlatko Kovancalijev’owi za inspirujące dyskusje, możliwość zwiedzania stanowiska Vardarski Rid i wykonania dokumentacji fotograficznej.

biegu Wardaru, w bliskiej odległości od granicy macedońsko-greckiej (ryc. 31, 36). Wchodzi ona w kompleks stanowisk funkcjonujących w szerokim zakresie chronologicznym, składający się z głównej osady posadowionej na większym wzgórzu i mniejszego punktu osadniczego określanego mianem „Kofilak” lub „Bogorodicin Rid” (Papazovska 2020: 142; ryc. 31).

Historia zasiedlenia Vardarskiego Rid’u obejmuje okres neolitu (osada I – datowana jest na przełom V-IV tysiąclecia p.n.e.), późnej epoki brązu (osada II – XIII-XI wiek p.n.e.), wczesnej epoki żelaza (III – X-IX wiek p.n.e.), a także czasów klasycznych, hellenistycznych i rzymskich (Vardarski Rid IV-VI). Dodatkowo, podczas badań zadokumentowano 12 pochówków. Dwa z nich pochodziły z epoki brązu, trzy z epoki żelaza, a siedem pozostałych było średniowiecznych (Papazovska 2005: 385).

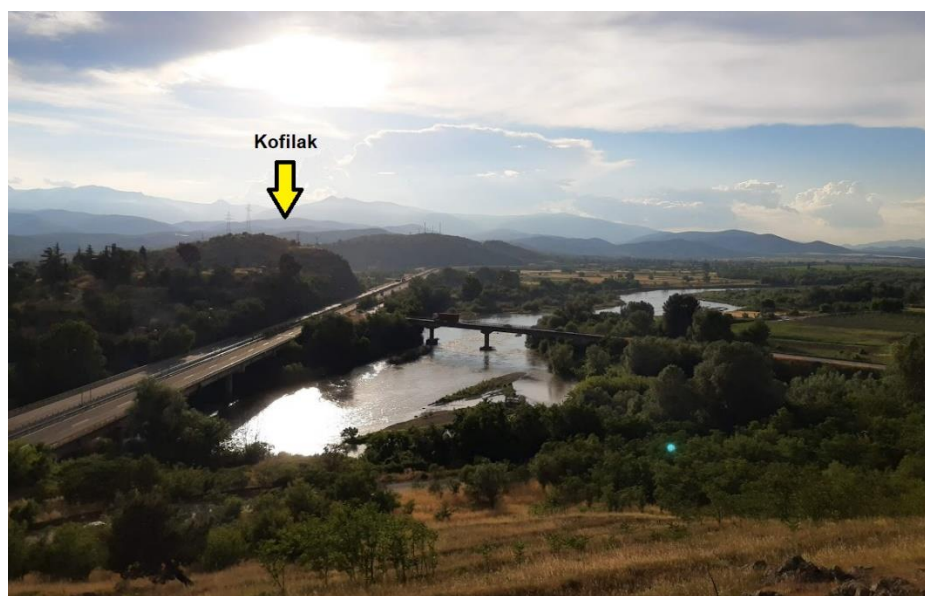
Zakres przestrzenny i rozmiary stanowiska zmieniały się w poszczególnych okresach zasiedlenia. Zależało to od aktualnego kontekstu historycznego, ekonomicznego, społecznego i kulturowego. W epoce żelaza (pomiędzy wiekiem VIII a VI p.n.e.) Vardarski Rid stanowił centrum osadnicze Paioni. Natomiast w okresie klasycznym był stolicą regionu Amfaxitida (Ивановски, Винчић 1981).

Na wzgórzu 1 (ang. *Hill 1*) w Vardarskim Rid’zie przeprowadzono badania ratunkowe, które odsłoniły warstwy z późnej epoki brązu. Zainwentaryzowano fragment prostokątnego domu ze ścianami z cegieł mułowych i fundamentami wykutymi w skale. Dookoła odkryto również inne budynki, niemniej jednak dużo gorzej zachowane (Videski 2005).

Na sąsiednim wzgórzu Kofilak, wchodzącym w skład kompleksu osadniczego, pod humusem zidentyfikowano pozostałości architektoniczne rozpoznane jako budynek pochodzący z późnej epoki brązu. Wykonano go w typowej, lokalnej technice plecionkowej, a na kamiennych fundamentach posadowiono drewniane słupy podtrzymujące dach. Ściany skonstruowano z drewnianej plecionki obłożonej gliną. W jednym z dwóch pomieszczeń

zainwentaryzowano fragmenty dużych naczyń zasobowych – *pithos*’ów. Ślady osadnictwa wskazywały na jego krótkoczasowość, było ono jednofazowe (Videski 2005).

Pośród znalezisk w Vardarskim Rid’zie najważniejsze, w kontekście niniejszej dysertacji, były fragmenty naczyń ceramicznych. Odkryto zarówno przykłady znanych z regionu dolnego biegu Wardaru i doliny Strumy form zdobionych matowym malowaniem, jak i naczynia ornamentowane motywami rytymi, które następnie wypełniano białą pastą inkrustacyjną (Videski 2005). Wysoce dekorowane kategorie ceramiczne wskazują na silne powiązania pomiędzy omawianym kompleksem a regionem Centralnej Macedonii. Sama lokalizacja Vardarskiego Rid’u w regionie, a także tuż przy rzece, w terenie o silnych właściwościach obronnych z szerokim widokiem na wszystkie ciągi komunikacyjne, ukazuje istotność niniejszego stanowiska w pradziejowej sieci powiązań.

Ryc. 31. Widok z Vardarskiego Rid’u w kierunku południowym. Zaznaczono wzgórze Kofilak wchodzące w skład kompleksu stanowisk. U podnóży osad przepływa rzeka Wardar (zdj. Autor).

3.3.2.3. Skopje-Kale

W latach 2007-2012 przeprowadzono intensywne badania archeologiczne na wzgórzu górującym w centrum dzisiejszej stolicy Republiki Macedonii – Skopje (ryc. 32, 36). Przez

ostatnie kilkaset lat miejsce to wykorzystywane było jako ufortyfikowane koszary wojskowe, stąd popularne jego określenie jako „skopiańskiej fortecy”. Posiadało one dogodną lokalizację, tuż przy biegu Wardaru z szerokim widokiem obserwacyjnym.

Koszary pełniły swoją rolę do 1952 roku, kiedy to zostały przekształcone w miejsce funkcjonowania instytucji muzealnych i konserwatorskich. W 1963 roku trzęsienie ziemi zakończyło długi epizod wykorzystywania tego obszaru. Przy okazji prac restauratorskich, w fortecy przeprowadzono badania archeologiczne. Już pierwsze sondáže ukazały długą historię zasiedlenia Skopje-Kale, sięgającą czasów prehistorycznych – eneolitu i epoki brązu (Mitrevski 2016: 15). W toku rozpoznań dokonano podziału chronologicznego identyfikowanych warstw. Zarejestrowano dziesięć poziomów zasiedlenia. Pośród nich, najistotniejszy w kontekście niniejszej pracy, jest *stratum* „Kale IV” – datowane na okres przejściowy pomiędzy późną epoką brązu, a wczesną epoką żelaza¹⁴¹. W opisywanym okresie skopiańskiej fortecy zidentyfikowano pozostałości czterech osad, które manifestowały się w postaci relikwów budynków i znalezisk ruchomych. To właśnie na podstawie tych ostatnich wydatowano opisywaną fazę.

Osada w tym czasie chroniona była prawdopodobnie przez drewnianą palisadę, co wykazały cięcia profilowe podczas wykopalisk. Budynki wewnątrz niej wykonano z cegły mułowej z dodatkiem słomy. Cegły umiejscawiane były pomiędzy drewnianymi słupami, w sposób typowy dla lokalnego ówczesnego budownictwa. W konstrukcjach mieszkalnych zarejestrowano paleniska, niektóre z nich wykorzystywano przypuszczalnie do wypału naczyń ceramicznych. Budynki te posiadają swoje odpowiedniki w najlepiej rozpoznanych archeologicznie osadach dolnego Wardaru, w Centralnej Macedonii w Grecji: Kastanas,

¹⁴¹ Poziom „Kale IV” wydatowano na okres od XII do X wieku p.n.e. (Mitrevski 2016: 51).

Toumb'ie Thessaloniki i Assiros, do których porównuje je badacz Skopje-Kale – Dragi Mitrevski (2016: 146).

Naczynia ceramiczne IV warstwy w Kale, zarówno pod względem użytkowanych kształtów, jak dekoracji i technologii, odpowiadają rozpoznanemu repertuarowi lokalnej epoki brązu. Formy naczyń posiadały cechy analogiczne do pojemników odkrywanych w dolinie Wardaru¹⁴², takie jak ornamentykę malowaną matową farbą, bądź też stosowanie nacięć. Istotność opisywanej osady w sieci ponadregionalnych powiązań poświadcza także znalezisko amfory submykeńskiej, wykonanej na kole garncarskim, stanowiącej przykład bezpośredniego importu z regionu egejskiego¹⁴³. Otwartość na kontakty zarówno z południem, jak i północą, widoczna była również w repertuarze naczyń o genetycznej proveniencji bałkańskiej. W ramach „Kale IV” zainwentaryzowano liczne fragmenty amfor o czterech uchach, które wpisują to stanowisko w szerszy horyzont użytkowników tego typu naczyń, rozciągający się na północy od cmentarzysk grupy Donja Brnjica¹⁴⁴. Kres opisywanej osady nadszedł wraz z falą zniszczeń, której echa obserwowalne były na niektórych osadach przełomu późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Centralnej Macedonii (Mitrevski 2016: 147; zob. ryc. 108).

¹⁴² Będąc analogicznymi artefaktom kultury Ulanci (Mitrevski 2016: 145).

¹⁴³ Została ona zidentyfikowana na podstawie analizy technologicznej i dekoracji jako możliwy import z terenu północnej Egei (Mitrevski 2016: 147).

¹⁴⁴ Znajdujących się obecnie w Kosowie i Serbii.

Ryc. 32. Widok na dziedziniec skopiańskiej fortecy („Skopje-Kale”), stan obecny (na rok 2021) (zdj. Autor).

3.3.2.4. Klučka-Hipodrom

W obrębie obecnej stolicy Macedonii Północnej – miasta Skopje, w dzielnicy określanej mianem „Klučka-Hipodrom”, w latach 1989-1990 przeprowadzono prace wykopaliskowe (Митревски 1995: 61; ryc. 33, 36). W ich rezultacie odkryto zaledwie niewielki wycinek odkrytej nekropoli, identyfikując 11 pochówków. Wszystkie z nich były ciałopalne. Zaobserwowano powszechne wykorzystanie amfor o czterech uchach jako urny pogrzebowe. Większość z nich zakryto przy wylewie za pomocą szerokich mis. Same urny składano w płytko wykopanych jamach, okalając je rzeczonymi otoczakami¹⁴⁵ (Митревски 1995: 110). Jednym z najważniejszych spośród znalezisk darów grobowych w Klučka-Hipodrom był kiel dzika, opracowany w sposób przypominający element charakterystycznego hełmu mykeńskiego typu.

¹⁴⁵ Użycie rzecznych kamieni do obłożenia pochówków stanowi element charakterystyczny cmentarzysk zbiorczo ujmowanych w grupę „Ulanci”. Przykłady takiego zachowania widoczne były także na nekropolach w Manastir-Caska i Mali Dol (zob. kolejne sekcje niniejszego rozdziału).

W kontekście rozważań niniejszej dysertacji, najistotniejsze wydają się być artefakty ceramiczne stanowiące przystawki w grobach. Ważnymi znaleziskami były kuliste *kantharos*'y, bogato dekorowane za pomocą nacięć inkrustowanych białą pastą inkrustacyjną. Dodatkowo, zidentyfikowano przykłady naczyń ornamentowanych za pomocą kanelur. Na podstawie artefaktów cmentarzysko wydatowano na okres XII-XI wieku p.n.e. (Митревски 1995:110). Jego istotność, w ramach pracy, manifestuje się w postaci obecności określonych kategorii i form naczyń, które wykazują znaczne podobieństwa do kształtów i klas identyfikowanych w dolinach dolnego Wardaru i Strumy. Stanowią one świadectwo funkcjonowania Hipodrom-Klučka w interregionalnej sieci powiązań, możliwej do rozpoznania również poprzez śledzenie przepływu innowacji w wytwórczości ceramicznej.

Ryc. 33. Niewielki *kantharos* zdobiony nacięciami i białą inkrustacją, grób 9, Hipodrom-Klučka (Митревски 1995: Сл. 13).

3.3.2.5. Dimov Grob

Kolejnym istotnym stanowiskiem dla rozważań zawartych w niniejszej dysertacji jest cmentarzysko Dimov Grob. Odkryte zostało w 1982 roku, nieopodal miejscowości Gradsko

(ryc. 34, 36) i uznaje się je za „wyjątek” w badaniach epoki brązu, gdyż na jego obszarze prowadzono jedno z nielicznych, wieloletnich systematycznych wykopalisk archeologicznych, począwszy od roku 1992. To ważne cmentarzysko, przez dziesięć lat badań dostarczyło wielu informacji na temat praktyk pogrzebowych oraz struktury społecznej grupy Ulanci. Analiza grobów i pochówków umożliwiła badanie hierarchii społecznej oraz wierzeń religijnych.

Początkowo badaniami kierował Dragi Mitrevski, którego zastąpił na stanowisku Zlatko Videski z Muzeum Archeologicznego Republiki Macedonii Północnej w Skopje. Wyniki pozyskane podczas tych prac oraz obfitość odkrytych artefaktów archeologicznych pozwoliły uzyskać czytelniejszy obraz późnej epoki brązu.

Przez 10 lat badań wyeksplorowano 135 pradziejowych pochówków. Większość z nich stanowiła typ skrzynkowy, do którego w formie darów grobowych składano ceramikę i przedmioty metalowe. W kontekście niniejszej pracy najistotniejsze wydają się być znaleziska ceramiczne, gdyż reprezentowały one typy znane z terenu Macedonii Centralnej i południowo-zachodniej Bułgarii, w postaci np. ceramiki malowanej matową farbą, bądź też podobne formy. Stanowisko wydatowano na koniec okresu PHIIIB i początek IIIC, bazując na pozyskanych danych C¹⁴⁶ (Videski 2022).

Wykopaliska na stanowisku Dimov Grob pozwoliły podkreślić i zdefiniować związki omawianego terytorium leżącego wzdłuż rzeki Wardar z rozwiniętym południem egejskim, szczególnie cywilizacją mykeńską. Jednocześnie prześledzono stadia rozwoju społeczno-ekonomicznego wyrażonego poprzez kulturę materialną i duchową, a także zakres chronologiczny i terytorialny fenomenu grupy Ulanci (Videski 2007).

¹⁴⁶ Uzyskano daty absolutne zamykające się w przedziale 1367-1124 r. p.n.e. (Videski 2022: 243).

Ryc. 34. Prace badawcze na stanowisku Dimov Grob (Videski 2022: 17).

3.3.2.6. Manastir^{147 148}

Region Manastir w Republice Macedonii Północnej znajduje się powyżej doliny rzeki Topolika w obszarze Veles (ryc. 35, 36). Na jego terenie zlokalizowana jest niewielka wieś Caska, w której w 2001 roku rozpoczęto badania cmentarzyska pochodzącego z późnej epoki brązu¹⁴⁹. Odkryto tam nekropole ciałopalną, wewnątrz której zidentyfikowano przestrzenie ze stosami pogrzebowymi.

Pośród licznych artefaktów odkrywanych w grobach, złożonych jako dary, wyróżniała się duża liczba naczyń ceramicznych. Zainwentaryzowano zarówno obszerne formy, służące do transportu płynów, jak również pojemniki do żywności, kubki, formy dwuucche, *kantharos*'y, czterouche amfory, misy i dzbany, a także przenośne piecyki (tzw. *pyravnoi*), popularne także

¹⁴⁷ W literaturze nazwa opisywanego stanowiska funkcjonuje zazwyczaj w jednoczłonowej, skrótowej formie – „Manastir”.

¹⁴⁸ Autor dysertacji chciałby wyrazić swoją wdzięczność i podziękowanie Pani Trajance Jovčevskiej, która przyjęła go z serdecznością w Narodowym Muzeum w Veles. Dodatkowo, podziękowania należą się za przekazanie wielu cennych informacji na temat pradziejów regionu wraz z unikalną literaturą, a także umożliwienie wykonania dokumentacji fotograficznej materiałów zabytkowych zgromadzonych w Muzeum.

¹⁴⁹ Okres użytkowania nekropoli Manastir-Caska został określony przez T. Jovčevską na czas „przed rokiem 1190 p.n.e.” (Jovcevska 2008: 117).

w innych częściach obszaru badanego w pracy. Część naczyń była zdobiona nacinaniem, inkrustowaniem lub malowaniem matową farbą. Zarówno dobór wykorzystywanych form, jak i ich ornamentyka, wpisują Manastir-Caska w krąg stanowisk o analogicznym repertuarze ceramicznym w stosunku do osad i cmentarzysk ulokowanych w pozostałych częściach doliny Wardaru i Strumy (Jovčevska 2008: 31-49).

W Manastir-Caska pozyskano ważne informacje dotyczące rytuału pogrzebowego. Dzięki analizie pozostałości kości zwierzęcych, zidentyfikowano szczątki wołów, koni, świn, kóz i gołębi, które najprawdopodobniej służyły jako pożywienie podczas pogrzebowej uczty. Zarejestrowane liczne rozcieracze w Manastir-Caska, w opinii badaczki stanowiska Trajanki Jovcevskiej, wykorzystywane były w procesie przygotowywania chleba, który spożywano podczas ceremoniału grzebalnego. Same naczynia ceramiczne, po uczcie, pozostawiano na miejscu, blisko stosu, który następnie podpalano, co wyjaśnia dużą liczbę przepalonych form (Jovčevska 2008: 31-32).

Dane pochodzące z nekropoli wpisują ją w dystynktywną grupę stanowisk ulokowanych wzdłuż doliny Wardaru. Zidentyfikowane wspólne cechy, zarówno w postaci analogicznych darów grobowych, jak i samej organizacji przestrzeni cmentarzyska, ukazują, że przynależała ona do tego samego kręgu kulturowego co nekropole w Dimov Grob czy też Vodovratski Pat (Jovčevska 2008: 119). Niemniej jednak, zainwentaryzowano artefakty o dużym stopniu podobieństwa do przedmiotów wykorzystywanych w dolinie dolnego Wardaru i środkowej Strumy. Zarejestrowano bogate cechy o charakterze lokalnym, jak też inne, ujawniające wymianę ponadregionalną.

Ryc. 35. Lokalizacja cmentarzyska Manastir-Caska w krajobrazie Macedonii Północnej (Jovčevska 2008: TI: B).

3.3.2.7. Mali Dol¹⁵⁰

W 2008 roku nieopodal wsi Tremnik, leżącej w dolinie Wardaru blisko „Żelaznych Wrót¹⁵¹, przełomu Wardaru, odkryto stanowisko archeologiczne Mali Dol (ryc. 36). Podczas badań wykopaliskowych w 2008, 2009 i 2011 roku wyeksplorowano 42 groby. Przynależały one do dwóch horyzontów chronologicznych – okresu przejściowego pomiędzy późną epoką brązu a wczesną epoką żelaza, oraz czasów średniowiecza. Groby pochodzące z późnej epoki brązu¹⁵² manifestowały się w czterech formach pochówków: kamiennych skrzyniach, jamach wykopanych w ziemi, urnach i cenotafach.

¹⁵⁰ Autor dysertacji chciałby wyrazić swoją wdzięczność Dr Aleksandrze Papazovskiej za ciepłe przyjęcie w Muzeum Archeologicznym Republiki Macedonii Północnej w Skopje i możliwość zwiedzenia wystaw, pomimo obowiązujących pandemicznych ograniczeń. Ponadto, wyrazy podziękowania należą się za wsparcie w organizacji wyjazdów kwerendalnych do muzeów w Veles, Winicy, Gevgelii i Demir Kapija, a także dostarczenie wymaganej literatury przedmiotu.

¹⁵¹ Tłumaczenie z języka tureckiego. Oryginał – „Demir Kapija”.

¹⁵² W datach bezwzględnych określone na koniec XII wieku p.n.e. (Papazovska 2019: 121).

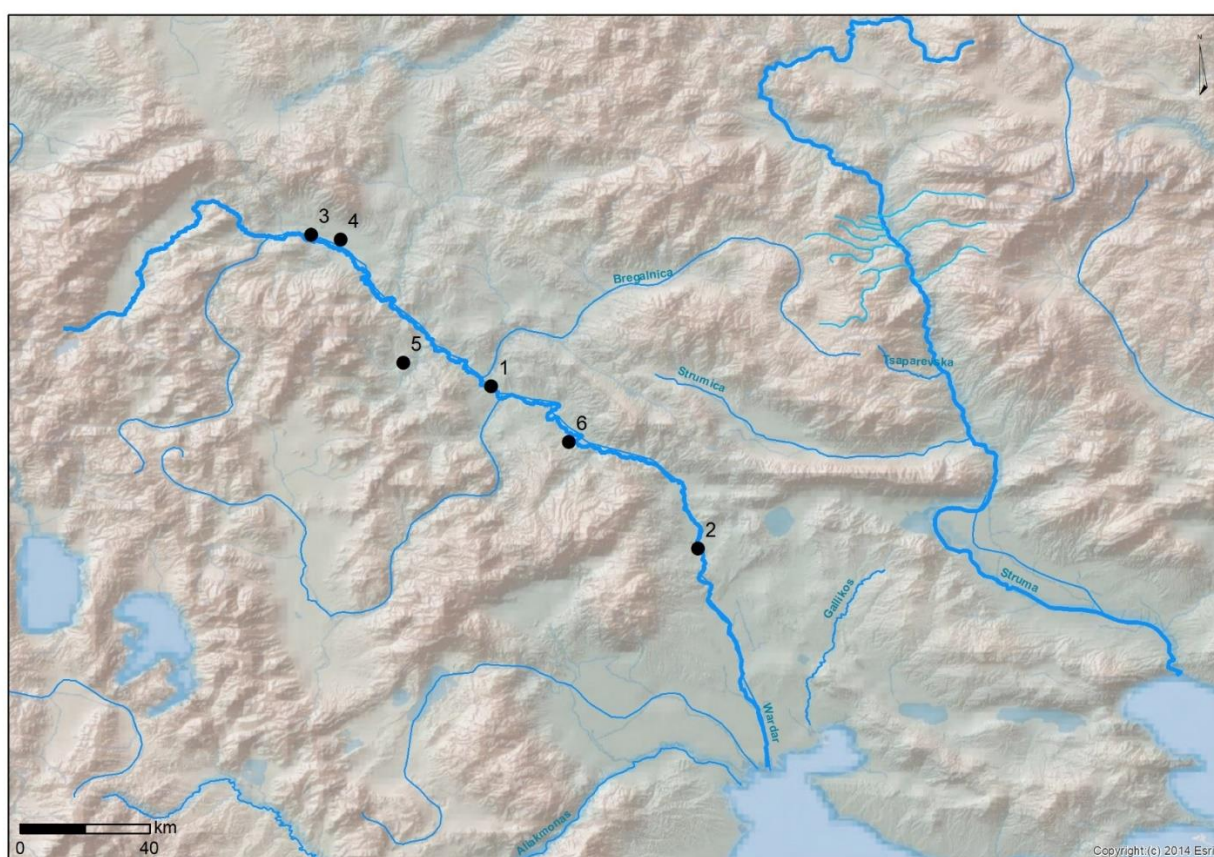
Odkryte cmentarzysko przynależało do typu płaskiego, niewyróżniającego się w krajobrazie. Pochówki lokowano w sposób zorganizowany – w uporządkowanych rzędach zorientowanych we wschodnim kierunku. Najpowszechniejsze były inhumacje w kamiennych skrzyniach, zamknięte od góry stosami rzecznych otoczków, tworzących niewielkie kopczyki stanowiące markery w terenie. Prostsze jamy grobowe nie były w żaden sposób zaznaczone w terenie. W przypadku pochówków urnowych szczątki chowano w amforze, razem z osobistymi przedmiotami zmarłego.

Odkryta nekropola charakteryzuje się obecnością birtualnego obrządku – zidentyfikowano zarówno inhumacje, jak i kremacje. Zaobserwowano także dyferencjację układu szczątków w formie inhumacji: kobiety układano na lewym boku, mężczyzn – na prawym. W opinii badaczki cmentarzyska, Aleksandry Papazovskiej, stanowiło to element charakterystyczny cmentarzysk grupy Ulanci (Papazovska 2019: 149).

W Mali Dol nie zarejestrowano dużej różnorodności darów grobowych. Najpowszechniej występowały naczynia ceramiczne, manifestując się także w dużej liczbie w formie niewielkich odłamków, stanowiąc najprawdopodobniej świadectwo rytuału towarzyszącego ceremoniałowi grzebalnemu¹⁵³. Repertuar stosowanych form i dekoracji naczyń ceramicznych odpowiada zestawom powszechnie użytkowanym pod koniec późnej epoki brązu w dolinie Wardaru. Zainwentaryzowano ręcznie lepiące naczynia m.in.: w typie *kantharos*'u, alabstronu, mis, także w dwuuchym wariacie, kubków i dzbanów. Autorka badań jako najbliższe analogie wskazuje kształty odkryte na *toumba*'ch Centralnej Macedonii: Kastanas, Toumba Thessaloniki, Assiros, ale także stanowiskach Vardarski Rid, Kofilak, Ulanci (Papazovska 2019: 128). Niektóre z form zdobiono za pomocą malowania matową farbą.

¹⁵³ Tego typu zachowania rytualne zauważono także chociażby na opisywanym powyżej cmentarzyku Manastir-Caska i Sandanski w południowo-zachodniej Bułgarii w dolinie środkowej Strumy.

Silnymi dowodami na powiązania z terenami południowymi były formy monochromatyczne, nawiązujące do kształtów mykeńskich (np. alabastron z grobu 29), spotykane najczęściej w grobach kobiecych, czego dowiedziono na podstawie analizy na innych cmentarzyskach w regionie (Papazovska 2019: 129). Świadectwem funkcjonowania w sieci powiązań interregionalnych, które wskazuje także na udział komponentu północnego w kulturze materialnej doliny Wardaru na opisywanym cmentarzysku, są charakterystyczne amfory o czterech uchach, stanowiące urny pogrzebowe właściwe dla grupy Donja Brnjica z Kosowa i Serbii (Papazovska 2019: 130).

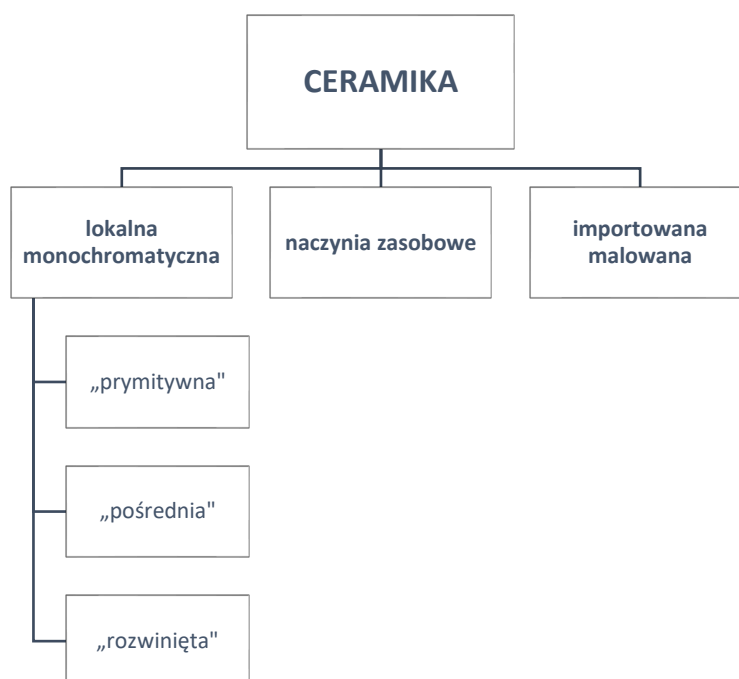

Ryc. 36. Stanowiska z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza wspomniane w tekście poświęconym rozpoznaniom archeologicznym w Republice Północnej Macedonii: 1 - Stolot-Ulanci, Dimov Grob; 2 - Vardarski Rid; 3 - Skopje-Kale; 4 - Klučka-Hipodrom; 5 - Manastir-Caska; 6 - Mali Dol.

4. Klasyfikacje i analizy pradziejowej ceramiki w Centralnej Macedonii

4.1. Klasyfikacja ceramiki w ujęciu niemieckich pionierów

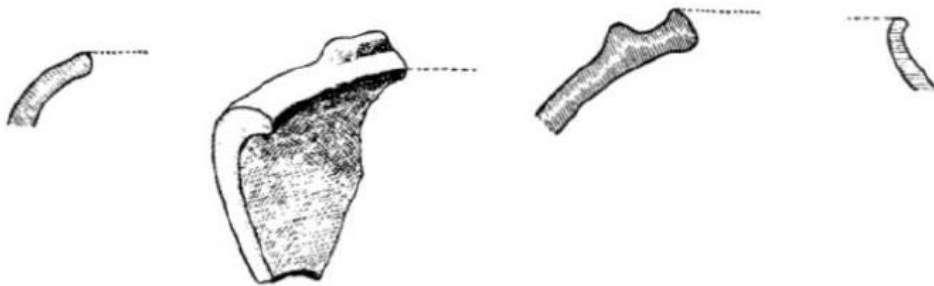
Podczas rekonesansów odbywanych na opisywanych stanowiskach archeologicznych Centralnej Macedonii na przełomie XIX i XX wieku, P. Träger kolekcjonował fragmenty naczyń ceramicznych, które w późniejszej publikacji zostały opracowane przez Huberta Schmidt'a, współpracownika Heinricha Schliemann'a z Troi, co niewątpliwie wpłynęło na kierunek analizy porównawczej badacza. H. Schmidt sporządził rysunki i opisy fragmentów ceramiki i podzielił je na kilka kategorii i podkategorii (ryc. 37):

Ryc. 37. Podział klas naczyń ceramicznych odkrytych na macedońskich *toumba'ch*, na podstawie klasyfikacji H. Schmidt'a (1905) (za: Bahyrycz 2015).

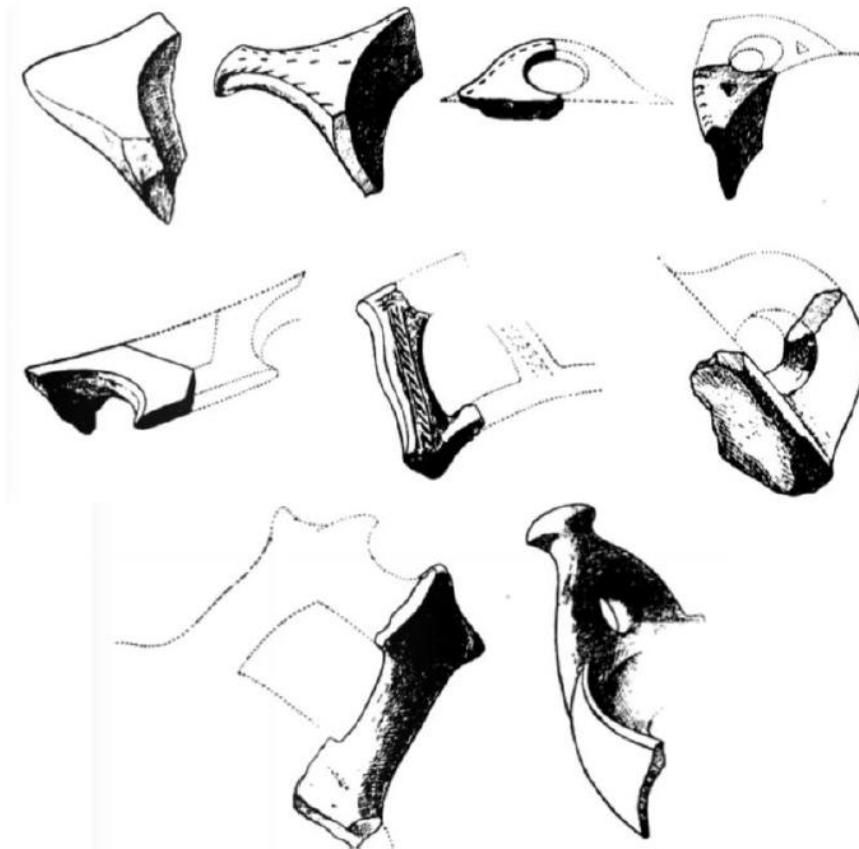
4.1.1. Lokalna ceramika monochromatyczna

a) Najstarsze przedmioty, według badacza określone jako „prymitywne”, były wyrabiane ręcznie i charakteryzowały się niską jakością zastosowanej gliny, ze znaczącym dodatkiem mineralnym w postaci pokruszonych kamieni i zróżnicowaną kolorystyką (ze względu na nierównomierną temperaturę wypału) (Träger 1902: 77; Schmidt 1905: 96). Z uwagi na wysoki stopień fragmentacji materiału, analiza morfologiczna naczyń tej grupy ograniczyła się do określenia jednego kształtu – misy o sferycznym profilu (ryc. 38). Według autora raportu, opisywane artefakty przypominały wyroby odkryte w najstarszych warstwach stratygraficznych Troi (Schmidt 1905: 96-97).

Ryc. 38. Misa o sferycznym profilu, lokalna macedońska ceramika monochromatyczna wg. H. Schmidta (1905: 97).

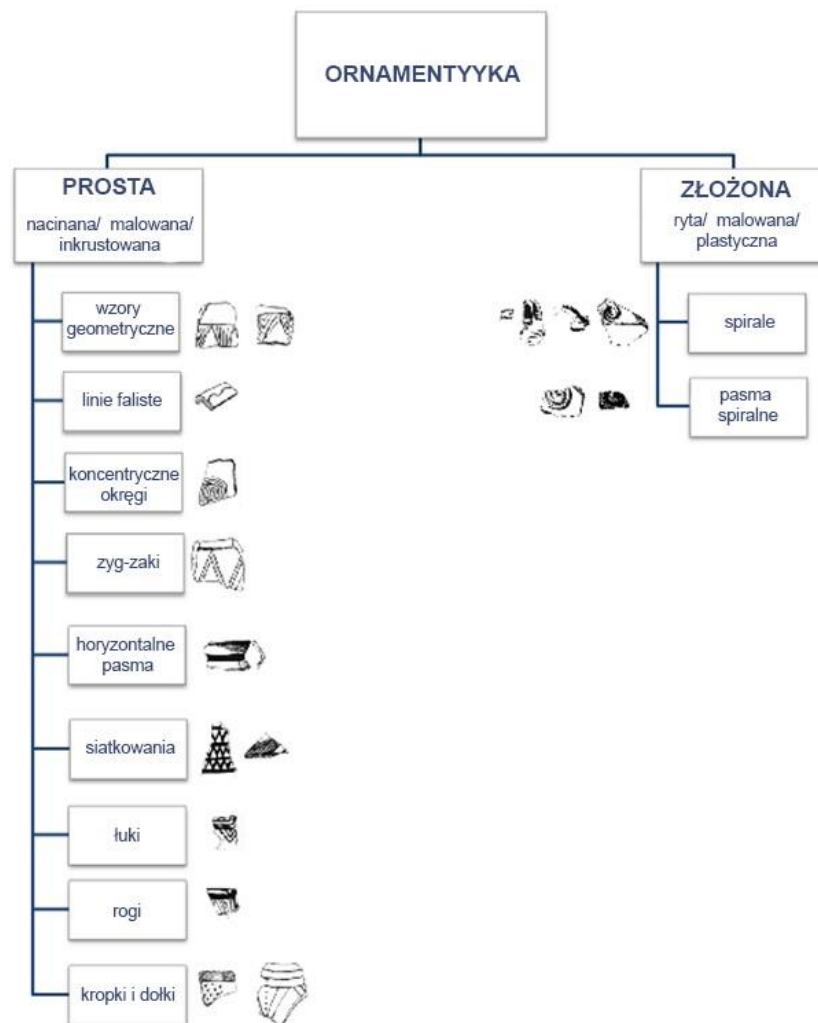
b) Druga wyróżniona podgrupa lokalnej monochromatycznej ceramiki z macedońskich *toumb* została określona „pośrednią” lub „środkową” (Schmidt 1905: 97). Charakteryzowała się wyższym poziomem technologicznym niż opisywana powyżej grupa „prymitywna”, niemniej jednak wciąż była wyrabiana ręcznie (Träger 1902: 77). Stosowano glinę o zróżnicowanej jakości, niektóre naczynia zostały wytworzone z lepiej wyrobionego i oczyszczonego surowca. Najpowszechniejszym kształtem była misa, jednak autor zwrócił uwagę na różnorodność form imaczy (ryc. 39), pośród których wyróżniał się dystynktywny typ, tzw. *wishbone* (inaczej – niem. *Lochhenkel*). Był on uformowany w kształt tzw. widełek (łac. *furcula*), zwanych również kością życzeń, przypominając fragment ostrogi. Naczynia opisywanej grupy były dekorowane, garncarze stosowali ornamenty nacinane i malowane (Schmidt 1905: 97-101).

Ryc. 39. Różnorodność stosowanych form imaczy, zidentyfikowanych na *toub'*owych stanowiskach archeologicznych przez H. Schmidt'a (1905: 98).

c) „Rozwinięta” monochromatyczna ceramika to trzecia podgrupa lokalnych naczyń monochromatycznych, wydzielona przez H. Schmidt'a. Charakteryzowała się wysoką jakością wykonania i zazwyczaj szarym kolorem powierzchni artefaktów, które mogą także przybierać barwy żółte i żółtawo-czerwone. Ta klasa wyróżniała się zauważalnie wyższą jakością, jak i sposobem obróbki powierzchni (Schmidt 1905: 101).

H. Schmidt podjął także próbę analizy samej ornamentyki lokalnych naczyń. Odnosiła się ona do zdobień dwóch grup: „środkowej” i „rozwiniętej”. Pierwsza – „prymitywna” nie posiadała ornamentyki. Zdobnictwo zostało podzielone na dwie kategorie (ryc. 40):

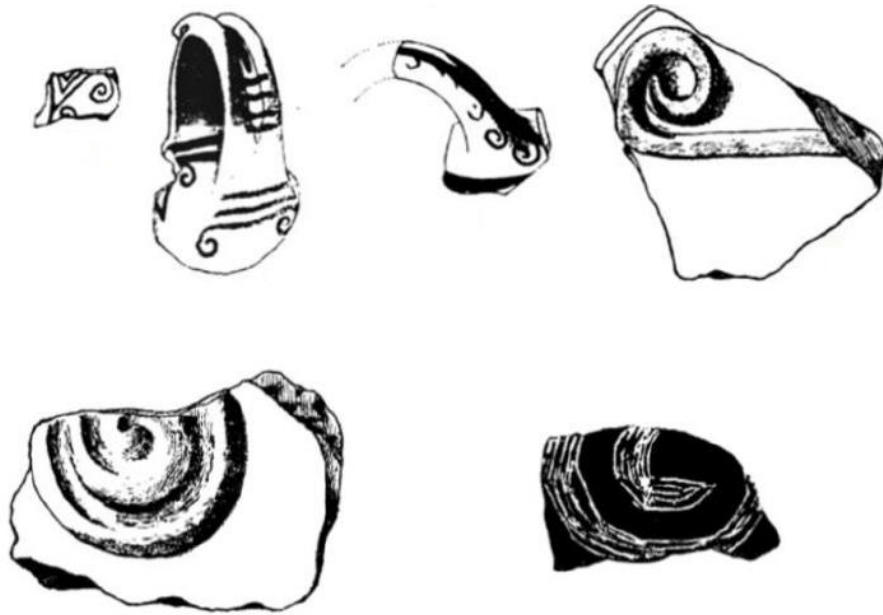
Ryc. 40. Zestawienie motywów ornamentacyjnych na naczyniach ceramicznych z macedońskich *tomb*, na podstawie obserwacji H. Schmidt'a (1905) (za: Bahyrycz 2015).

Pierwsza z nich, nazwana prostą, składała się z nacięć powierzchni, malowania (kolorami matowymi lub błyszczącymi, obejmującymi barwy od ciemno purpurowych, brązowych do czerwonych) i inkrustacji na biało. Obejmowała motywy zdobnicze w kształcie prostych wzorów geometrycznych, m.in. takich jak: trójkąty, linie faliste, okręgi, zyg-zaki, pasma horyzontalne, sieciowania, łuki, rogi i kropki (ryc. 40, 41). Dekoracja często służyła podkreśleniu poszczególnych sekcji, np. wyznaczała granice pomiędzy stopką naczynia a jego brzuścem (Schmidt 1905: 102-105).

Ryc. 41. Przykłady ornamentowanych fragmentów naczyń z regionu Centralnej Macedonii, analizowanych przez H. Schmidt'a (1905: 102).

Drugą kategorię określono jako ornamentykę spiralną. W jej skład wchodziły motywy nacinane, malowane i plastyczne, tworzące bardziej skomplikowane układy przestrzenne z częstym udziałem spirali (ryc. 42). Motyw ten autor porównuje do zdobnictwa naczyń „przedmykeńskich”, które znane mu były z Troi. H. Schmidt zauważył koegzystencję różnych technik realizacji motywu spiralnego na ceramice naczyniowej (Schmidt 1905: 106), jak również wiązał niektóre przykłady spiral wykonanych metodą nacięć z dodatkowym zabiegiem ich inkrustowania i wygładzania samej powierzchni naczyń (Schmidt 1905: 106). Przykłady tego typu artefaktów interpretował jako elementy napływowe, pochodzące z innych kręgów kulturowych (Schmidt 1905: 106).

Ryc. 42. Przykłady zdobień lokalnych naczyń monochromatycznych przybierające różne formy spiral (Schmidt 1905: 106-107).

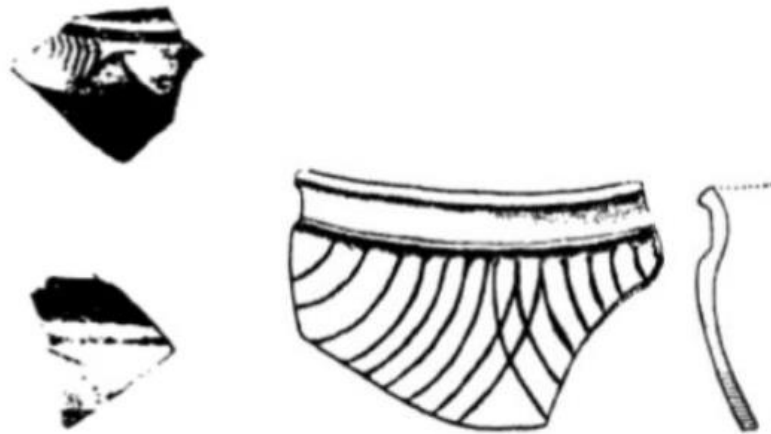
4.1.2. Naczynia zasobowe i *pithos*'y

Jako oddzielna kategoria zostały wyróżnione naczynia służące do przechowywania, wyróżniające się niższą jakością używanego do produkcji surowca, a także znacznie prostszym i niewyrafinowanym wykonaniem. Wymiary fragmentów ceramiki świadczyły, że były one częściami naczyń o znaczących rozmiarach, przekraczających wielkością artefakty wydzielone w pozostałych grupach. Niektóre z nich były dekorowane za pomocą plastycznych wałków gliny zdobionych odciskami palców lub też nacięciami (Schmidt 1905: 108).

4.1.3. Ceramika malowana importowana

Wyroby opisywanej kategorii silnie kontrastowały z rodzimymi klasami ceramicznymi i wyraźnie ukazywały powiązania Centralnej Macedonii z regionami południowej Egei. Naczynia tej klasy pojawiły się już wraz z malowaną błyszczącymi farbami (niem. *Firnismalerei*) ceramiką mykeńską (ryc. 43). Niektóre z narysowanych i opublikowanych przez H. Schmidta fragmentów zdają się pochodzić jednakże z początków epoki żelaza i stanowić

część repertuaru okresu protogeometrycznego (ryc. 43, fragment w prawym dolnym rogu) (Schmidt 1905: 108-109). Warto podkreślić istotną konstatację berlińskiego badacza o pełnieniu przez mieszkańców prahistorycznej Centralnej Macedonii aktywnej roli w ramach sieci pradziejowych powiązań kulturowych (Schmidt 1905: 109-110).

Ryc. 43. Fragmenty naczyń dekorowanych malowanymi motywami, według Huberta Schmidta importowanych (1905: 108-109).

4.1.4. Podsumowanie prac niemieckich badaczy z początku XX wieku

Ważkość opisywanych prac niemieckich archeologów wynika nie tylko z ich pionierskiego charakteru, lecz także z wartości merytorycznej. Zaobserwowali oni technologiczne, morfologiczne i zdobnicze różnice w repertuarze pradziejowej ceramiki naczyniowej Centralnej Macedonii. Wyraźnie rozgraniczyli proveniencje poszczególnych klas, łącząc technikę malowania z kręgiem cywilizacji egejskiej, natomiast sposoby nacinania oraz inkrustacji z kulturami naddunajskimi i zamieszkującymi Kotlinę Karpacką. Tym samym podkreślili udział społeczności zamieszkujących macedońskie *toumb* 'y w interregionalnej sieci powiązań kulturowych, istniejącej już w późnej epoce brązu.

Pomimo licznych odniesień w ich pracach do materiału ceramicznego odkrytego w Troadzie, wysunięto końcowy wniosek o silnej odrębności Centralnej Macedonii,

uwidaczniającej się w sposobie wykorzystania technik wytwórczych, technologii i dekoracji, a co najistotniejsze – koegzystencji wymienionych klas ceramiki w ramach tych samych kontekstów archeologicznych. Badacze uznali to zjawisko za lokalny fenomen (Schmidt 1905: 113).

4.2. Klasyfikacja ceramiki po rekoniesansach A. Wace'a i M. Thompson'a

Podczas rekoniesansów i rozpoznania stanowisk z grupy „B” (pozostałości pradziejowych osad), A. Wace i M. Thompson na początku XX wieku zgromadzili swoją kolekcję ceramiczną. Posegregowali ją w ramach trzech kategorii:

4.2.1. Naczynia niedekorowane ręcznie lepione, które podzielono dodatkowo na dwie podkategorie:

a) Grubościenne (ang. *Coarse*) – obejmujące fragmenty naczyń ceramicznych o nieobrobionej, szorstkiej powierzchni, występujące w kolorach czerwonych. Tego typu artefakty były obserwowalne na wszystkich zarejestrowanych pagórkach (Wace 1914: 129).

b) Cienkościenne – charakteryzujące się dużo wyższą jakością niż egzemplarze wchodzące w skład poprzedniej podkategorii. Ich kolorystyka obejmowała barwy od żółto-brązowych po czerwone. A. Wace i M. Thompson, pomimo dużej liczby fragmentów, nie byli w stanie rozpoznać kształtów naczyń. Badacze podkreślili jednak wysoką częstotliwość występowania zaobserwowanych naczyń w typie *wishbone* (Wace 1914: 129), opisanych wcześniej przez niemieckich archeologów jako typ *Lochenhenkel* (Schmidt 1905: 98). Według Brytyjczyków należały one chronologicznie do tesalskiego czwartego okresu, utożsamianego ówczesnie z końcowym etapem epoki brązu, równoczesnym okresowi późnominojskiemu i grobów szybowych (Wace, Thompson 1912: 237). Ich zdaniem współwystępowały one również z kategorią ceramiki matowo malowanej (1912: 237).

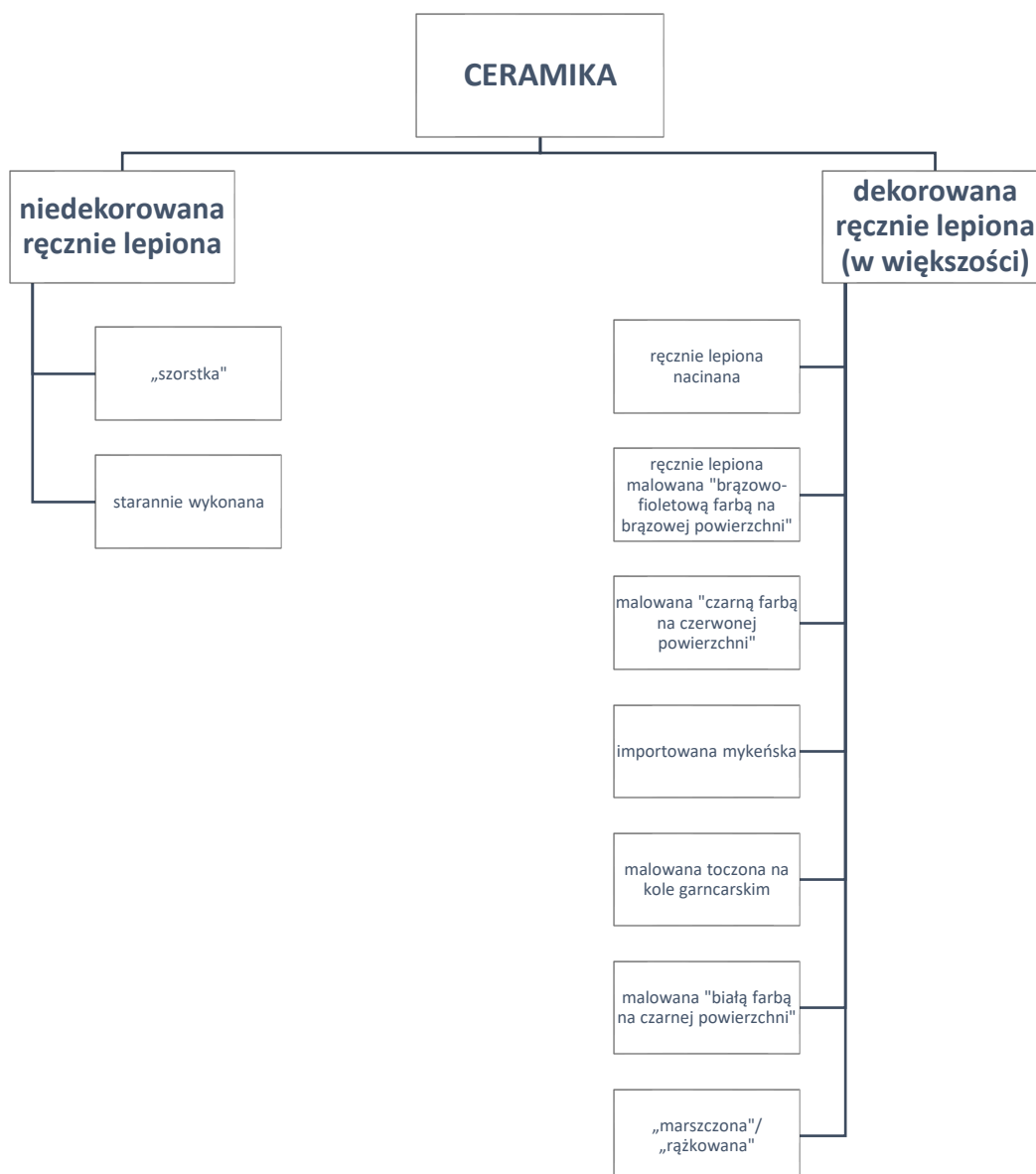
4.2.2. Naczynia dekorowane wykonywano w większości metodą ręcznego lepienia. Wyróżniono łącznie siedem podkategorii niniejszej klasy, spośród których najistotniejsze z punktu widzenia projektu wydają się być cztery:

a) Nacinane – dekorowane prostymi ornamentami w formie geometrycznych nacięć. Liczba odkrytych fragmentów tej podkategorii nie pozwalała na porównania i analizy, co podkreślił autor publikacji (Wace 1914: 129). Mimo tego, jako kierunek ogólnych inspiracji tego typu stosowanej ornamentyki, A. Wace i M. Thompson podają tereny Bośni, Tracji, ale również i Tesalii (Wace 1914: 129).

b) Ręcznie wyrabiane i malowane – manifestowała się brązowo-fioletową ornamentyką malowaną na polerowanych powierzchniach. A. Wace i M. Thompson sugerowali, że była to klasa typowo macedońska, niemniej jednak wskazywali również, iż niektóre z użytkowanych wzorów (np. zygzak) przypominają grupę typochronologiczną nazywaną tesalskim drugim okresem (Wace 1914: 130), właściwą dla końca neolitu (Wace, Thompson 1912: 237).

c) Malowane czarnymi wzorami – ten ornament stosowano na ceglasto-czerwonej powierzchni, uprzednio wygładzonej. Repertuar motywów obejmował głównie wzory geometryczne. Niektóre z artefaktów tej podkategorii zostały zakwalifikowane jako „potencjalnie wykonane z użyciem koła garncarskiego” (Wace 1914: 130).

d) Importowane mykeńskie – ta podkategoria zawierała naczynia wykonane na kole garncarskim, których proveniencja wykracza poza granice Centralnej Macedonii. A. Wace i M. Thompson opisują ją jako klasę „późnominojską III Grecji kontynentalnej” (Wace 1914: 130).

Ryc. 44. Podział naczyń ceramicznych A. Wace’a i M. Thompson’a, w Macedonii (Wace, Thompson 1912; Wace 1914) (za: Bahyrycz 2015).

4.2.3. Podsumowanie rekonesansów A. Wace’a i M. Thompson’a

Opisane przez A. Wace’a i M. Thompson’a klasy ceramiczne ukazują bogaty przekrój: od lokalnych niedekorowanych kategorii naczyń, przez zdobione nacięciami (inspirowane zewnętrznymi wpływami), a także charakterystycznie malowane matową farbą, do wykonywanych przy użyciu zupełnie innej technologii i swoistego *novum* (koła garncarskiego). Te ostatnie stanowiły namacalne świadectwo kontaktów z kręgiem cywilizacji

mykeńskiej (ryc. 44; Wace 1914: 130). Pozostałe trzy kategorie, wyróżnione przez A. Wace'a i M. Thompsona, obejmowały zabytki ceramiczne o późniejszej chronologii, odpowiadające okresom epoki żelaza. Jeden z głównych wniosków, płynący z raportu brytyjskich archeologów, opierających swoje rozważania na pozyskanym z powierzchni *toumb* materiale ceramicznym, należy uznać za bardzo istotny dla problematyki poruszanej w niniejszej pracy doktorskiej. Według nich, zasięg cywilizacji mykeńskiej rozciągał się na północy aż do wybrzeży Tesalii i Macedonii, ze szczególnym uwzględnieniem okolic współczesnego miasta Saloniki (Wace 1914: 131). Aktywności badawcze A. Wace'a i M. Thompson'a były istotnym elementem historiografii regionu Centralnej Macedonii. Byli oni kolejnymi badaczami, którzy zauważyli unikalną pozycję opisywanego obszaru i wpisywali ją w szerszy kontekst interakcji ponadregionalnych późnej epoki brązu.

4.3. Rozpoznania badaczy Brytyjskich Sił Zbrojnych podczas I wojny światowej

W kontekście niniejszej dysertacji, odkrycia dokonane przez badaczy w trakcie I wojny światowej pod brytyjską kuratelą, okazują się być wyjątkowo cenne poznawczo. Znaleziska obejmują ponad 3000 obiektów¹⁵⁴, z których większość stanowią fragmenty naczyń ceramicznych, datowane na okres od neolitu po czasy hellenistyczne (Shapland 2012: 79). Zgromadzone artefakty są przechowywane do dziś w londyńskim muzeum (zob. Katalog I). „Brytyjska strefa” obejmowała region pomiędzy rzekami Wardar i Struma, co koresponduje z głównym zakresem przestrzennym niniejszej pracy (Gardner, Casson 1919: 10).

Istotną grupę stanowiły artefakty ceramiczne pochodzące z epoki brązu¹⁵⁵, które przedstawiono w formie rozszerzonego katalogu zatytułowanego „Kolekcja Sił Brytyjskich w

¹⁵⁴ Wbrew powielanej błędnej opinii, że zbiór ten obejmuje „około 2700 artefaktów” (Akrivopoulou 2015: 35). W rzeczywistości kolekcja w Muzeum Brytyjskim w Londynie liczy dokładnie 3064 zabytków (<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG57503>).

¹⁵⁵ Ustalenia te poczyniono na podstawie dostępnych cyfrowych katalogów zabytków Muzeum Brytyjskiego w Londynie, które nie zawsze charakteryzują się odpowiednią i powtarzalną jakością do

Salonikach¹⁵⁶”. Pośród nich znajdują się również przedmioty wartościowe w kontekście biografii zabytku, wciąż opatrzone oryginalnymi, ponad 100 lat temu ręcznie wypisanymi metryczkami (ryc. 45), czasami także z dodatkowymi komentarzami lub też szkicami np. wzorów dekoracji naczyń (ryc. 46). W jednym przypadku metryczka informuje, że dany fragment ceramiczny został znaleziony w sąsiedztwie artyleryjskiej baterii tureckiej niedaleko Langavuk (zwanego również Verenos; obecnie – Langadikia), pośród ponad 30 innych ułamków ceramicznych¹⁵⁷. Ponadto skorupa ta należy do kategorii naczyń zdobionych nacięciami i inkrustowanych z późnej epoki brązu. Widoczny na skorupie numer „B32” odnosi się do stanowiska, podążając za porządkiem stworzonym przez A. Wace’a. Został on następnie uzupełniony przez innych kuratorów Muzeum Sił Brytyjskich, do celów dokumentacji pagórków antropogenicznego pochodzenia, identyfikowanych w Macedonii (Wace 1914). Liczna kolekcja fragmentów naczyń ceramicznych, pozyskanych w trakcie działań wojennych, została częściowo opublikowana w ramach katalogu z 1925 roku¹⁵⁸ (Forsdyke 1925: 21).

analiz typochronologicznych (<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG138946>). Są one również pozbawione opisu technologicznego i opatrzone jedynie numerami katalogowymi i deskrypcją miejsca odkrycia. Zabytki nie są dostępne w witrynach wystawienniczych ani na wystawach organizowanych przez tę jednostkę muzealną. Przeprowadzenie kwerendy materiałów źródłowych w Londynie nie było możliwe ze względu na ograniczenia czasowe studiów doktoranckich, rami finansowe projektu NCN, i przede wszystkim sytuację epidemiologiczną na świecie. Może to stanowić cel rozwijający ustalenia poczynione na łamach niniejszej dysertacji. Autor ma świadomość o ograniczonym potencjalnie poznawczym zabytków przedstawionych jedynie na cyfrowych zdjęciach katalogów londyńskiego Muzeum.

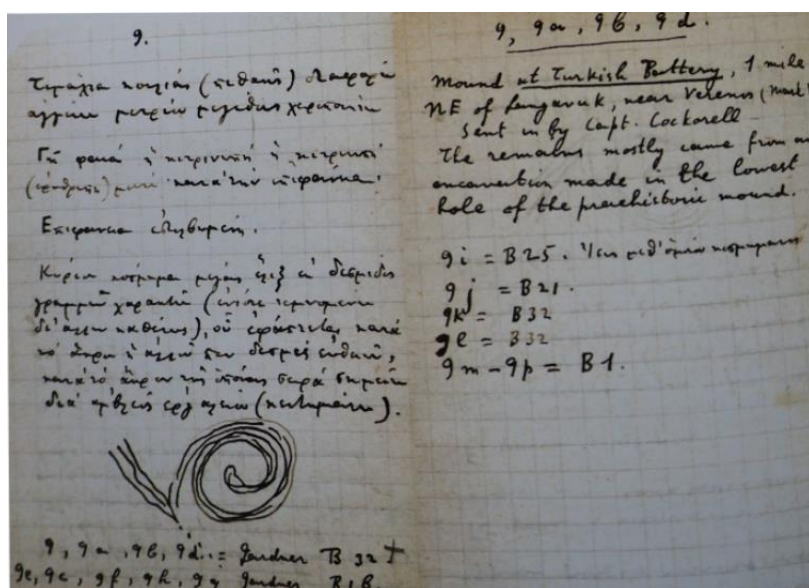
¹⁵⁶ W dalszej części pracy określane skrótowo „Katalog I”.

¹⁵⁷ Część z nich została opublikowana w cyfrowym katalogu Muzeum Brytyjskiego w Londynie - <https://www.britishmuseum.org/collection/term/x32089>

¹⁵⁸ Obecnie dostępna także w katalogach internetowych Muzeum Brytyjskiego w Londynie, wspomnianych w powyższym przypisie.

Ryc. 45. Fragment naczynia z późnej epoki brązu zdobiony nacięciami i inkrustacją, odkryty w bliskiej odległości tureckiej baterii artyleryjskiej w Langavuk (dzisiejsza Langadikia), źródło: Muzeum Brytyjskie w Londynie, numer katalogowy: 1919,1119.228.

Ryc. 46. Opis artefaktu ceramicznego z Langavuk (dzisiejsza Langadikia), wykonany przez Efora E. Pelekidis'a (Adam-Veleni, Koukouvou 2012: 78).

Jednymi z niewielu stacjonarnych badań wykopaliskowych przeprowadzonych przez Brytyjczyków w czasie I wojny światowej w regionie Salonik były działania podjęte w 1916 roku. Wtedy to dokonano rozpoznania pagórka o strategicznie ważnej dla defensywy lokalizacji, niedaleko miasta Aivatli (dzisiejsze Liti). Położony był on kilkanaście kilometrów

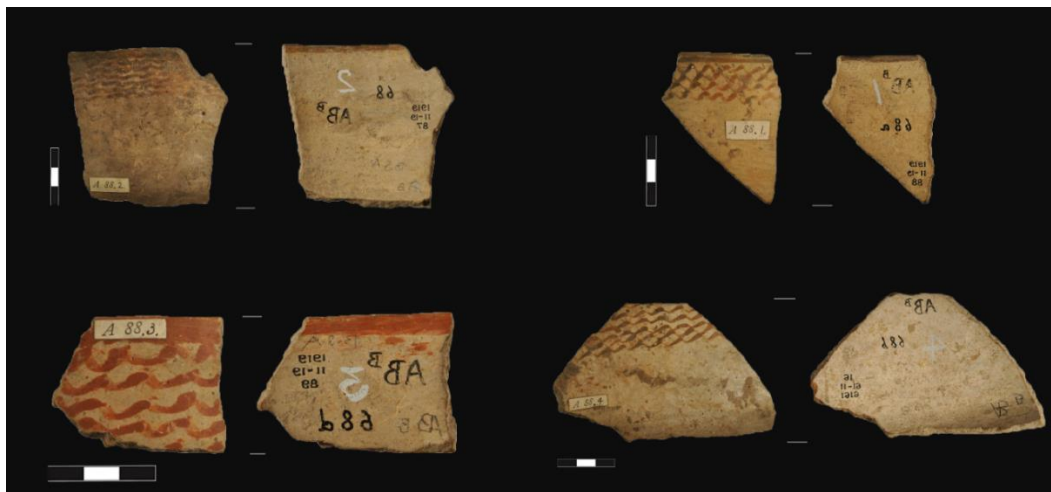
w kierunku północnym, pomiędzy Salonikami a basenem Langadas. Z punktu widzenia niniejszej pracy, cenne są obserwacje E. Gardner'a i S. Casson'a dotyczące odkrytych tam fragmentów naczyń. Zidentyfikowano kilka głównych kategorii ceramicznych, dostępnych dziś do wglądu w zdigitalizowanych rejestrach Muzeum Brytyjskiego w Londynie¹⁵⁹. Są to m.in. zabytki „polerowane kamieniami” (ang. *pebble-polished ware*, później określane mianem brązowo-wygładzanych (ang. *brown-burnished*), ryc. 47), matowo malowane (Katalog I: A: a), mykeńskie (Katalog I: A: b) i submykeńskie (ang. *sub-Mycenaean painted ware*), a także fragmenty przypominające ceramikę nacinaną (Katalog I: A: c-f). Niniejsze doprowadziły do określenia chronologii osady na czas od epoki mykeńskiej do VI wieku p.n.e. (Gardner, Casson 1919: 12-13). Ponadto, poniżej odkryto kolejne depozyty ceramiczne, określone jako „wyjątkowo dystynktywne” i „nie przypominające niczego innego odkrytego dotąd w Macedonii” (Gardner, Casson 1919: 13). W tamtym czasie informacje referencyjne do znalezisk macedońskich znajdowały się głównie w opracowaniach dotyczących regionów sąsiednich, a najcenniejszym źródłem porównawczym była praca A. Wace'a i M. Thompson'a (1912), podejmująca tematykę pradziejowej Tesalii¹⁶⁰. Badacze Aivatli odwołując się do wspomnianego źródła, określili przynależność typo-chronologiczną odkrytych dystynktywnych fragmentów o wysokiej jakości wykonania. do kategorii naczyń ręcznie lepionych – klasy A3B (ang. *red-on-white painted ware*), zidentyfikowanej uprzednio w Tesalii. Potencjał poznawczy danych archiwalnych potwierdziły niedawne ponowne analizy. Dokonano je ponad wiek po odkryciu fragmentów, ujawniając, że przynależą one do pierwszych, najwcześniejszych znalezisk ceramicznych, pochodzących z wczesnego neolitu w Macedonii (Dimoula et al. 2014: 491-492; Dimoula 2017; ryc. 45).

¹⁵⁹ <https://www.britishmuseum.org/collection/term/x32182>

¹⁶⁰ W niniejszej pozycji znalazły się opracowania wykopalisk Brytyjskiej Szkoły w Atenach, które były realizowane w Tesalii na stanowiskach archeologicznych w Teotoku, Zerelii, Lianokladi, Tsangli i Rahmani w latach 1907-1910 (Wace, Thompson 1912: VII).

Ryc. 47. Ceramika „polerowana kamieniami” (ang. *pebble-polished ware*), znana dzisiaj jako „brązowo-wygładzana” (ang. *brown-burnished*) ze stanowiska Aivatli (dzisiejsze Liti) (źródło: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG57503>).

Ryc. 48. Ceramika wczesno-neolityczna odkryta na stanowisku Aivatli (dzisiejsze Liti) (źródło: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG57503>).

4.3.1. Klasyfikacja ceramiki pradziejowej z badań brytyjskich podczas I wojny światowej

Poczynione przez brytyjskich archeologów obserwacje o charakterze syntetycznym, dotyczące studiów nad materiałem zabytkowym, stanowią cenny wkład w rozwój stanu wiedzy o pradziejach regionu. Wtedy już, na podstawie dostępnych danych, odkrywano ceramikę z Macedonii podzielono na trzy główne grupy: nacinaną, wygładzaną i malowaną (Gardner, Casson 1919: 29-31):

4.3.1.1. Ceramika nacinana – w obrębie której wyróżniono trzy podkategorie:

a) Ręcznie lepiona, z prostym geometrycznym ornamentem nacinanym. Ceramika ta charakteryzowała się częstym wypełnieniem dekoracyjnych nacięć białą kredą lub gipsem. Określona została przez brytyjskich badaczy jako technologicznie nierozwinięta o ubogim i nieoryginalnym zdobnictwie, przynależąca chronologicznie do okresu neolitu i występująca niezbyt powszechnie.

b) Ręcznie lepiona ozdabiana dekoracją spiralną. Ceramika ta charakteryzowała się bogatszą i staranniej wykonaną ornamentyką, nawiązującą genetycznie, według badaczy, do niemalże identycznych przykładów z terenu Bośni i Węgier. Uznano ją za niezbyt powszechnie występującą w Macedonii i niepowiązaną z kategoriami ceramiki nacinanej z Tesalii¹⁶¹.

c) Ręcznie lepiona ozdabiana prostymi nacięciami. Zakwalifikowano ją chronologicznie do epoki żelaza. Charakteryzowała się nierozwiniętą i prostą („prymitywną”) ornamentyką, wykonaną dookoła bazy naczynia lub jego szyi. Zidentyfikowano ją w Tsautsitsa (ryc. 49: I) i na niektórych *toumba*'ch w dolinie Wardaru.

4.3.1.2. Ceramika wygładzana, zwana przez brytyjskich badaczy „polerowaną kamieniami” (ang. *pebble-polished ware*), obecnie określana jako „brązowo-wygładzana” (ang. *brown-burnished*), wypalana była do koloru brązowego lub beżowo-żółtego. Wytwarzano ją z lokalnej gliny, pozyskiwanej ze złóż znajdujących się zazwyczaj w bliskiej odległości *toumb*. Repertuar kształtów tej kategorii został opisany jako „zróżnicowany”, a jej chronologiczny zakres użytkowania był długi, co spowodowało, że opisywana klasa nie mogła stanowić podstaw wnioskowania na temat periodyzacji (Gardner, Casson 1919: 30).

¹⁶¹ Ujętej w kategorię „A2” (Wace, Thompson 1912: 14, 30).

4.3.1.3. Ceramika malowana – w obrębie której wyróżniono cztery podkategorie:

a) wczesną przedmykeńską (ryc. 48), odkrytą na stanowisku w Aivatli, korespondującą z kategorią A3B lub A3Δ w Tesalii (Wace, Thompson 1912). Chronologicznie określona jako ceramika wczesno-neolityczna.

b) importowaną mykeńską – rozpowszechnioną głównie przy morskim wybrzeżu, ze szczególnym uwzględnieniem bogatego depozytu w Hagio Elias (Toumba Thessaloniki, Katalog I: M: a11-13, 19, 23¹⁶²). Zakres dystrybucji przestrzennej tej klasy nie został bardziej precyzyjnie określony¹⁶³.

c) mykeńską wytwarzaną lokalnie i submykeńską¹⁶⁴. Była to zbiorcza kategoria, określona jako grupa „kopii” importowanych egzemplarzy mykeńskich i chronologicznie późniejszych naczyń, charakteryzujących się dekoracją w formie malowanych koncentrycznych okręgów (Katalog I: A: a-b; B: b; C: a, f; D: e-i; H: a-g; I: a-c; J: a; K: a; L: a; M: f, y, z, a1-10, a14-15, a17-18, a20-22, a24; N: b-i; O: l, a1, a3-11, a14-16, a18-19). Pod względem technologicznym była ona wykonana ze słabszego jakościowo surowca, gorzej przygotowana i wypalona, czego manifestację stanowi niejednorodny kolor (od ciemno-purpurowego po czerwono-ceglasty). Kategoria ta była także zróżnicowana lokalnie – w obrębie regionu Macedonii. Została ona uznana przez brytyjskich badaczy za podstawową macedońską prehistoryczną klasę ceramiki naczyniowej, szeroko rozpowszechnioną w opisywanym terenie, porównywalną z podobną kategorią z Tesalii¹⁶⁵, a także za charakterystyczny wyrób etapu przejściowego pomiędzy

¹⁶² Rezultat analizy autora dysertacji, bazującej na badaniu cyfrowego repozytorium Muzeum Brytyjskiego w Londynie.

¹⁶³ Do czasu publikacji (1919) kategoria ta nie została zidentyfikowana na stanowiskach archeologicznych w dolinie Strumy (Gardner, Casson 1919: 31).

¹⁶⁴ W tej kategorii badacze brytyjscy zawarli także klasę ceramiki ręcznie lepionej i matowo malowanej, wyodrębnioną w późniejszym okresie badań nad pradziejami Macedonii.

¹⁶⁵ Odkrytą m.in. w Teotoku (Wace, Thompson 1912: 211).

okresami mykeńskim a wczesną epoki żelaza (Gardner, Casson 1919: 31). Najpowszechniejszym kształtem naczyń tej kategorii była otwarta misa.

d) z epoki żelaza. Ceramika ta charakteryzowała się analogiami do funeralnych depozytów z Tesalii. Rozpoznano ją najpełniej na podstawie znalezisk z cmentarzyska w Tsautsitsa. Naczynia tej klasy były dobrze wykonane pod względem technologicznym, posiadały jednolity szary kolor, a ich cechy morfologiczne wskazują na naśladownictwo form metalowych (Casson 1919; Gardner, Casson 1919: 31).

4.3.2. Podsumowanie klasyfikacji Brytyjczyków podczas I wojny światowej

Ustalenia autorów sprawozdania z badań w „brytyjskiej strefie” podczas I wojny światowej są bardzo cennym punktem wyjściowym do dalszych rozważań na temat roli Macedonii Centralnej w sieci powiązań kulturowych. E. Gardner i S. Casson już w 1919 roku zauważyli, że: „wydaje się bezpiecznym (...) stwierdzenie, bez przywiązywania nadmiernej wagi na słabość materiału dowodowego, że prehistoryczna Macedonia wywodzi większość swojej kultury materialnej z Północy, nie pozostając w bezpośrednim i silnym kontakcie z Południem, aż do czasów epoki żelaza (...)”¹⁶⁶ (Gardner, Casson 1919: 33).

Jako najbardziej spektakularne i obrazowe przykłady artefaktów genetycznie północnych, podają oni brązowe ornamenty w postaci „broszy okularowych” (ang. *spectacle-brooches*; ryc. 49: II), pierścieni i bursztynowych paciorków. Ceramika nacinana, była według nich, wskaźnikiem najwcześniejszych wpływów z Bośni i Dalmacji. Niemniej jednak, warte odnotowania są również impulsy południowe, najwcześniejsze w postaci neolitycznej ceramiki malowanej, analogiczne do przykładów tesalskich i późniejsze – w formie mykeńskiej ceramiki importowanej (Casson 1919: 13-21; Gardner, Casson 1919: 33).

¹⁶⁶ Tłumaczenie autora.

Ryc. 49. Ręcznie lepiony dzban z odciętą szyją z dekoracją nacinaną (I) i brosza okularowa¹⁶⁷ (II) z cmentarzyska w Tsautsitsa (Adam-Veleni, Koukouvou 2012: 160, 167).

4.4. Ceramika z *toumb*¹⁶⁸ Macedonii – rekonesans L. Rey’a

Naczynia ceramiczne i ich fragmenty stanowiły większą część materiału źródłowego z badań Serwisu Archeologicznego Armii Orientu, które zostały przeprowadzone w obrębie antropogenicznych pagórków w Macedonii: „(...) Zbierane setkami na powierzchni ziemi bądź w głębokich warstwach, odłamki te są najlepszymi dokumentami, jakie dostarczyły nam starożytne osady (...)” (Rey 1917: 10-11). Już w instrukcji, wydanej przez dowództwo Armii Orientu, podpisanej przez samego głównodowodzącego, wyraźnie zauważalne było przewidywanie rezultatów rozpoznań: „(...) wykopaliska te pozwolą pozyskać głównie odłamki ceramiki. Ważne jest, aby zebrać te fragmenty, które są najlepszymi, a czasem jedynymi dokumentami, pozwalającymi zrekonstruować historię cywilizacji w najdawniejszych epokach (...)” (Rey 1916: 269). Pierwsze opracowanie ceramiczne opierało się na wynikach projektów

¹⁶⁷ Ang. *spectacle brooch*.

¹⁶⁸ Sekcja poświęcona opisowi naczyń ceramicznych powstała na podstawie: Bahyrycz 2015.

wykopaliskowych na *toumbie* Gona¹⁶⁹, Sedes, a także w Kapoudjilar (Rey 1916: 269). Metodyka prac terenowych we wszystkich przypadkach była taka sama. W samym środku pagórka drążono głęboki szyb, który przechodził przez wszystkie nawarstwienia archeologiczne (ryc. 50). W tamtym czasie to rozwiązanie uznano za najlepsze i najbardziej efektywne: „Zaletą tego procesu jest to, że jest niedrogi ([wymaga] mniej sprzętu i personelu (...)), ponadto nie zniekształca stanowiska i dostarcza cennych informacji do przeprowadzenia bardziej systematycznych i wyczerpujących wykopalisk, które będzie można przeprowadzić w późniejszym czasie (...)”¹⁷⁰ (Rey 1916: 269). Uważna rejestracja nawarstwień i ich wzajemnych relacji „(...) stanowiły (...) punkt wyjścia do klasyfikacji i odpowiedniej chronologii różnych kategorii ceramiki macedońskiej, (...) importowanej, a także datowania, co umożliwiło również ustalenie chronologii porównawczej”¹⁷¹ (Rey 1916: 271).

¹⁶⁹ Gonę rozpoznał wstępnie majora Dreyfus, jeszcze przed powołaniem Serwisu Archeologicznego Armii Orientu (Rey 1916: 269).

¹⁷⁰ Przekład autora.

¹⁷¹ Jw.

Ryc. 50. Badania wykopaliskowe na *toumbie* Gona (Rey 1916: 270). Na fotografii widoczny jest szyb i towarzyszące mu instalacje utworzone w środku antropogenicznego pagórka.

Na podstawie zarejestrowanych pozostałości zauważono, że wyróżnione kategorie ceramiki odpowiadają znaleziskom z regionu Tesalii i innym stanowiskom archeologicznym w Macedonii¹⁷² (Rey 1916: 271).

Jednym z najważniejszych rezultatów działań Serwisu Archeologicznego było pozyskanie wiedzy na temat zabytków pradziejowych z wnętrza *toumb'y* Gona, znajdującej się obecnie na przedmieściach Salonik. W szybie wydrążonym w jej wnętrzu zidentyfikowano dwie główne warstwy stratygraficzne (Rey 1917: 145-146). W pierwszej z nich nie

¹⁷² Stwierdzono to na podstawie analizy porównawczej z kolekcjami Muzeum Berlińskiego (znaleziska z wypraw P. Träger'a i H. Schmidt'a), Muzeum w ówczesnym Konstantynopolu, Muzeum w Salonikach (artefakty będące darami Serwisu Archeologicznego Armii Orientu i Brytyjskich Sił Zbrojnych) (Rey 1916: 271).

zarejestrowano naczyń toczonych na kole garncarskim, natomiast w drugiej znajdowały się one jedynie na wyższych poziomach wraz z fragmentami uznawanymi za kategorię ceramiki importowanej z Krety¹⁷³. Zauważono częsty zabieg wygładzania i polerowania powierzchni naczyń, jak również występowanie gruboziarnistej domieszki (nazywanej „żwirem”). Uwagi dotyczące technologii wytwarzania objęły też temperaturę wypału naczyń, którą określono jako nieregularną i niekontrolowaną. Szarość rdzenia w przełamie uznano za objaw niewysokiej temperatury (Rey 1916: 272, 1917: 141-142). Warto zauważyć, w kontekście zagadnień podejmowanych w niniejszej pracy, że w obrębie pierwszej warstwy (w górnych jej partiach) zidentyfikowano przykłady naczyń i fragmentów zdobione nacięciami uformowanymi w geometryczne kształty (Rey 1916: 272). Druga warstwa charakteryzowała się występowaniem naczyń dekorowanych malowaniem w stylu geometrycznym¹⁷⁴.

Warstwa A, o głębokości 0-7 m, manifestowała się obecnością naczyń ceramicznych trzech kategorii, które ujęto w zbiorczą grupę „ceramiki pierwotnej” (Rey 1917: 145-147):

I. Grupa ceramiki o barwie czerwonej i niepolerowanej powierzchni, obejmująca duże formy. Gлина do jej wytworzenia była słabo oczyszczona, a wypał opisano jako nieregularny. Jedyną dekorację naczyń stanowiły odciski wykonywane za pomocą palców na jeszcze świeżej i niewypalanej glinie, reliefowe spirale¹⁷⁵ i ukośne nacięcia w kształcie jodełki lub trójkątów¹⁷⁶ (Rey 1916: 272-273).

II. Kategoria naczyń o barwie czarnej i silnie polerowanej powierzchni zewnętrznej. Cechę charakterystyczną tej grupy stanowiła rozróżnialność kolorów powierzchni naczyń –

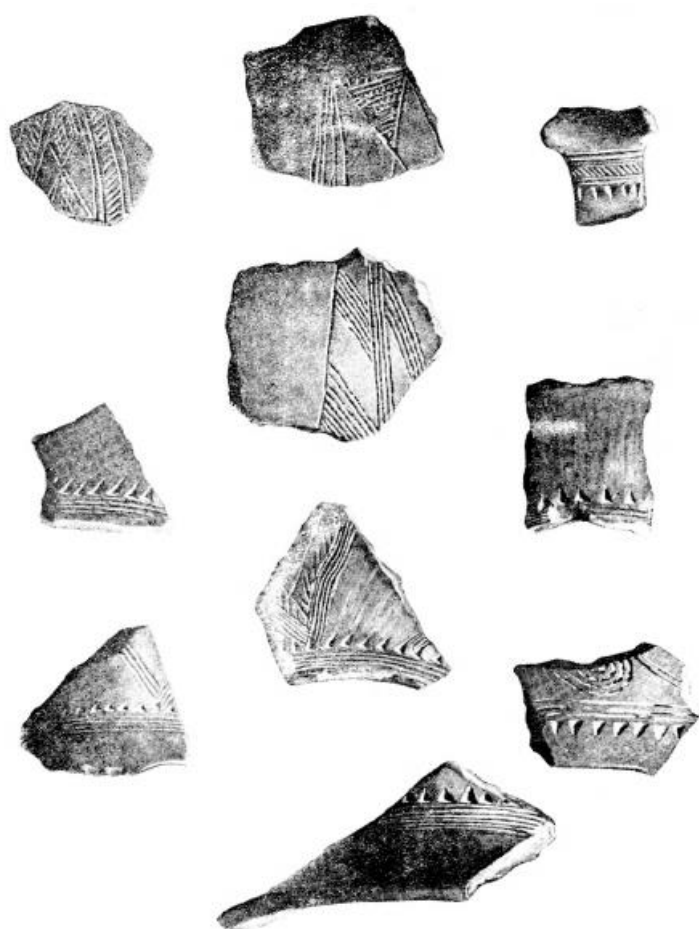
¹⁷³ Obecnie należy uznawać je za przykłady malowanych naczyń w typie mykeńskim.

¹⁷⁴ L. Rey uznał je za rozwinięcie klasy ornamentowanej nacięciami, również wykonywanych w postaci wzorów geometrycznych (1916: 272).

¹⁷⁵ Opisywane i prezentowane już wcześniej przez H. Schmidt’a (zob. rozdz.: 3.1.2.), a także A. Wace’a i M. Thompson’a (1912: 156, 158).

¹⁷⁶ L. Rey uznał te wzory za świadectwo lokalnej macedońskiej wytwórczości ceramicznej (1916: 273).

wnętrze pojemników było zazwyczaj jaśniejsze niż część zewnętrzna. Najmniejsze przykłady tego typu naczyń posiadały bardzo cienkie ścianki, niemniej jednak ze względu na niewielką próbę, niemożliwe było określenie repertuaru kształtów. W jej obrębie występowały formy niedekorowane, lecz także ozdabiane prostymi, rytymi lub malowanymi ornamentami. Warto podkreślić, że L. Rey odnotował na naczyniach ślady białej, matowej i nieścieralnej farby (1916: 274). Kategoria II, w opinii autora opracowania, była tożsama z grupą ceramiki zidentyfikowanej przez A. Wace'a i M. Thompson'a jako Y 1 a 1 (1912: 17, 105, 108).

Ryc. 51. Przykłady fragmentów naczyń ceramicznych zdobionych ornamentem rytym, *toumba* Gona (Rey 1916: 275).

III. Kategoria naczyń o polerowanej powierzchni, jednakże wykonanych z gorzej oczyszczonej gliny i wypalanych w nieregularnej temperaturze, przez co ich barwa była zróżnicowana: od koloru żółtego, przez czerwony i brązowy po czarny, niejednokrotnie w

obrębie tego samego egzemplarza. Grupa ta odpowiadała tesalskiej kategorii Y3 (Wace, Thompson 1912: 19, 156), a za najpopularniejsze jej formy uznano niewielkie garnki z dwoma uchami mocowanymi do brzuśca i krawędzi wylewu naczynia, małe garnki i misy wyposażone w pojedyncze imacze i bez nich, misy z płaskim dnem i zakrzywionymi, jak również rozszerzającymi się, krawędziami i poziomymi imaczami (Rey 1916: 274).

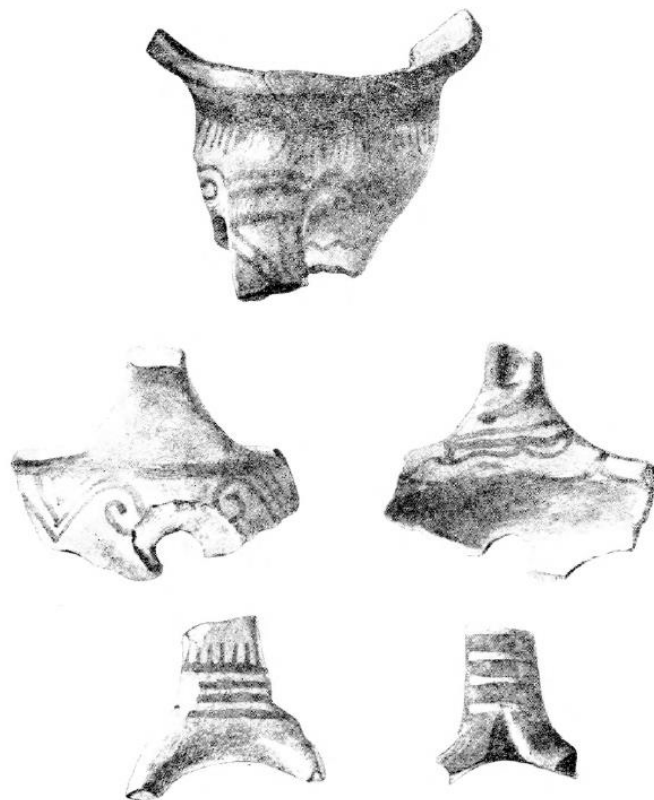
Warstwa B, o głębokości 7-16 m, charakteryzowała się obecnością naczyń o polerowanej powierzchni, przypominających egzemplarze z warstwy A. Pojawiło się w niej kilka nowych form, m.in.: misy o płaskim dnie, wyposażone w imacze mocowane poziomo na krawędzi wylewu¹⁷⁷, oraz naczynia z wysoką szyją zakończone wydłużonym wylewem¹⁷⁸ z pionowym imaczem. Ceramika w tej warstwie była zarówno dekorowana, jak i nieornamentowana. Wyróżniono trzy kategorie zdobnicze:

I. Kategoria I to naczynia noszące na powierzchni zewnętrznej ryte motywy (ryc. 51), wykonywane za pomocą szpica, szpikulca lub rylca w jeszcze miękkiej glinie. Nacięcia te nierzadko wypełniano białym lub różowawym (rzadziej) materiałem, mającym na celu lepsze uwypuklenie charakteru rysunku. Najczęściej powtarzającymi się motywami w warstwie B były czworokąty i trójkąty, kreskowane pasma oraz okrągłe dołki i trójkątne nacięcia. Niektóre z ornamentów zakończone były rodzajem pętli, w której L. Rey dostrzegał prototyp spirali. Linie nacinane tworzące motywy były ciągłe lub przerywane (przypominające ścieg brzdowy). Wykonywano je najczęściej na brzuścu i szyi, a także na powierzchni imaczy, pozostawiając pomiędzy ornamentami puste, niezdobione przestrzenie. Ta kategoria

¹⁷⁷ Uznane przez L. Rey'a za charakterystyczne dla Tesalii i Macedonii, jednakże w tym drugim regionie zdecydowanie bardziej rozpowszechnione (Rey 1916: 275).

¹⁷⁸ Określone przez L. Rey'a jako „prototyp oinochoe” (Rey 1916: 275), obecnie najprawdopodobniej nazywane dzbanami „z odciętą szyją”.

ceramiczna została przyrównana do tesalskiej grupy Y2¹⁷⁹ (Wace, Thompson 1912: 18, 19, 98, 106), niemniej jednak autor raportu uznał, że jej rozpowszechnienie było dużo większe w północnych regionach (Rey 1916: 276).

Ryc. 52. Przykłady fragmentów naczyń ceramicznych zdobionych ornamentem malowanym (matową farbą), *toumba* Gona (Rey 1916: 276).

II. Kategoria ta to naczynia dekorowane malowaniem. Posiadały one repertuar motywów ornamentacyjnych podobny do wykorzystywanego w kategorii naczyń nacinanych, jednakże wykonanych z większą subtelnością, właściwą dla używania miękkiego pędzla, w odróżnieniu od twardego i ostro zakończonego rylca. Stosowana farba była niezmywalna i matowa, o czerwono-brązowym odcieniu, wyróżniającym się na tle jaśniejszej gliny. Zdaniem

¹⁷⁹ L. Rey ponadto zidentyfikował niniejszą klasę jako tożsamą z lokalnymi wyrobami zdobionymi nacięciami, które zostały kilkanaście lat wcześniej opisane przez H. Schmidt'a (1905: 102; zob. rozdz. 3.1.2.).

L. Rey'a, ta kategoria była podobna tesalskiej ceramice D 1 B, głównie ze względu na repertuar użytkowanych kształtów naczyń i wzorów dekoracji (Rey 1916: 277), takich jak: „jodełka”, pętla, trójkąty z wpisanymi mniejszymi figurami wewnątrz, zygzakowate linie i krzyże wpisane w okrąg (ryc. 52).

Ryc. 53. Przykłady fragmentów naczyń importowanych, wykonanych z użyciem koła garncarskiego i zdobionych ornamentem malowanym, *toumba* Gona (Rey 1916: 277).

III. Kategoria ta to naczynia importowane („kreto-mykeńskie” – fr. *Creto-mycenienne*), odkryte na najwyższych poziomach warstwy B. W opinii L. Rey'a były to przykłady form, do których wytwarzania po raz pierwszy w Macedonii zastosowano koło garncarskie (Rey 1916: 278). Autor zauważył, że już podczas wcześniejszych rekonesansów P. Träger'a i A. Wace'a odnaleziono pewną liczbę naczyń opisywanej kategorii (zob. rozdział 3.1.2. i 3.1.3.), a największy udział w opisywanym zbiorze stanowiły pojemniki dekorowane czerwoną farbą motywami pasm i spirali, wyraźnie odróżniającymi się od jaśniejszego tła (ryc. 53).

Zarówno przykłady naczyń malowanych, jak i nacinanych, o często podobnym repertuarze użytkowanych wzorów dekoracyjnych, zostały ujęte w obręb kategorii ceramiki geometrycznej przedmykeńskiej (Rey 1916: 272-278).

Rozpoznanie ceramiczne L. Rey'a uzupełniają obserwacje poczynione na *toumb*'ie w Kapoudjilar. W jej wnętrzu zidentyfikowano ponownie dwie główne warstwy. Od 0 do 2 m głębokości wystąpił poziom odpowiadający warstwie A z *toumb*'y Gona, natomiast od 2 do 4,40 m – materiał zabytkowy był analogiczny Gonie „B”, z tą tylko różnicą, iż nie zarejestrowano w niej naczyń mykeńskich (Rey 1916: 278, 1917: 92-96). Ostatnim stanowiskiem, które włączono do analiz była *toumba* w Sedes (dzisiejsze Thermi). W jej obrębie badający zidentyfikowali 3 warstwy pradziejowe¹⁸⁰. Pierwsza z nich, obejmująca głębokość pomiędzy 0 i 12 m, zawierała naczynia podobne do tych, zarejestrowanych w Gonie A. L. Rey zauważył jednakże w najgłębszych rejestrach fragmenty zdobione odmiennym stylem: malowane czerwoną matową farbą na białym tle. Uznał to za świadectwa wcześniejszej metryki Sedes¹⁸¹ od Gony i Kapoudjilar. W warstwie drugiej (B) odkryto naczynia w typie „geometrycznym przedmykeńskim”¹⁸², a w wyższych jej poziomach – importowaną ceramikę, ujawniającą obecność wpływów mykeńskich (Rey 1916: 279, 1917: 153-159). Warstwa „C” (od głębokości 15 do 15,45 m) charakteryzowała się dużym udziałem naczyń malowanych, noszących dekorację geometryczną, które, zarówno repertuarem stosowanych motywów zdobniczych, technologią wykonania i morfologią form, przynależały do wczesnej epoki żelaza.

Na podstawie danych z trzech, opisanych powyżej, *toumb* ukazano podobieństwa i homogeniczność klas ceramicznych. W okresach od „początków ery neolitu do epoki

¹⁸⁰ Ponadto, zidentyfikowano jedną pochodzącą z okresu hellenistycznego (Rey 1916: 281).

¹⁸¹ Co zostało potwierdzone podczas późniejszych badań *toumb*'y Sedes/ Thermi.

¹⁸² Dziś utożsamiane z ceramiką malowaną matową farbą i nacinaną/ inkrustowaną.

historycznej” (Rey 1916: 291) L. Rey zidentyfikował naczynia wykonane w stylu geometrycznym (zwane „przedmykeńskimi”) i cechujące się ornamentyką rytą lub malowaną, oraz „z importu mykeńskiego” (Rey 1916: 291), a także w stylu geometrycznym „protomykeńskim” i „postmykeńskim”.

Dodatkowo, L. Rey podkreślił, że również na powierzchni innych stanowisk archeologicznych w regionie zarejestrowano podobne przykłady naczyń. Warta odnotowania jest konstatacja autora dotycząca regionalnych odniesień: „(...) wskazaliśmy na pokrewieństwo, a nawet (...) tożsamość tej ceramiki z materiałami z Tesalii (...)” (Rey 1916: 282)¹⁸³, co w kontekście badań realizowanych w pierwszym dwudziestoleciu XX wieku nie dziwi. Były to ówczesne jedyne opublikowane i znane źródła¹⁸⁴. Z przyczyn oczywistych, dostępność zabytków ceramicznych, bądź też opisów czy dokumentacji rysunkowej z północnych regionów nie była powszechna, czyniąc pełniejsze analizy porównawcze niemożliwymi.

Jako wyjątkowo wartościowe poznawczo zostały uznane naczynia mykeńskie lub ich fragmenty. Ich obecność umożliwiła, według autora opracowania, ustanowienie ram chronologii względnej dla pozostałych zabytków, ustalając punkt odniesienia w roku ok. 1100 p.n.e., w momencie pojawienia się naczyń tej charakterystycznej kategorii (Rey 1917: 177-178). W opinii L. Rey’a, w tym czasie porzucono ryty sposób dekoracji, a ewoluowała ornamentyka malowana. Ponadto, użycie koła garncarskiego stało się powszechniejsze, a region Macedonii „(...) znajduje się pod wyraźnie orientalnymi wpływami (...)”¹⁸⁵ (Rey 1917:

¹⁸³ L. Rey zidentyfikował także macedońskie preferencje osadnicze w okresie prehistorycznym, jako przybliżone do tesalskich, z uwagi na dystrybucję przestrzenną stanowisk i charakter znalezisk (Rey 1916: 291).

¹⁸⁴ Rozpoznania berlińskich archeologów, a także Brytyjczyków w Macedonii i Tesalii, opisywane we wcześniejszych sekcjach niniejszej dysertacji.

¹⁸⁵ Wraz z rewolucją technologiczną w produkcji naczyń ceramicznych, według L. Rey’a, pojawił się także nowy typ budownictwa – domy z kamienia i drewna miały zastąpić struktury tworzone z wykorzystaniem suszonej cegły (Rey 1917: 178).

178). Kolejną cezurę wyznaczyło pojawienie się „pomykeńskich” naczyń noszących malowaną dekorację geometryczną¹⁸⁶, które miały być równoczesne zjawisku powstawania nowych siedlisk, w miejscach nazywanych dziś „stołami” (gr. τραπέζια) (Rey 1916: 262, 1917: 17-20, 178).

W 1917 roku ukazała się uzupełniona wersja publikacji obejmującej zagadnienia pradziejów Macedonii. Poza użytecznym katalogiem stanowisk archeologicznych, wyjątkowo istotna jest część poświęcona analizom artefaktów ceramicznych, odkrytych na *toumba*’ch i płynące z niej konstatacje. Francuscy archeolodzy, na podstawie danych ceramicznych, stworzyli trójstopniowy system chronologicznego podziału, dzieląc je na:

- a) Przedmykeńskie;
- b) Mykeńskie;
- c) Post-Mykeńskie.

Pierwsze nawarstwienia macedońskich *toumb* chronologicznie przynależą do „czasów kamienia gładzonego”^{187 188} (Rey 1917: 265). Autorzy zauważają, że kolejne okresy pradziejowe – „epoka miedzi i brązu”¹⁸⁹, były silniej reprezentowane w regionie, co wpływa na ich lepsze rozpoznanie niż czasów wcześniejszych. Dodatkowo, podkreślono swoiste następstwo użytkowanych surowców, zauważając, iż miedź stosowano przed brązem, w niedługim czasie przed pojawieniem się pierwszych naczyń mykeńskich w Macedonii (Rey 1917: 265-267). Z punktu widzenia niniejszej rozprawy, najistotniejsze zabytki ceramiczne skatalogowano w obrębie dwóch pierwszych klas: przedmykeńskiej i mykeńskiej.

¹⁸⁶ Utożsamianych obecnie z naczyniami okresu submykeńskiego i wczesnej epoki żelaza, w typie protogeometrycznym.

¹⁸⁷ Tłumaczenie autora.

¹⁸⁸ Dziś należy utożsamiać go z okresem neolitu.

¹⁸⁹ Tłumaczenie autora.

4.4.1. Okres „przedmykeński”

W tym okresie w Centralnej Macedonii, użytkowane były naczynia dekorowane nacięciami, malowane lub ornamentowane plastycznymi aplikacjami. Zdobienia tworzyły zazwyczaj wzory geometryczne (trójkąty, romby, okręgi, szrafunki etc.). Nigdy nie były one zoo- czy antropomorficzne. W procesie technologicznym nie stosowano koła garncarskiego. Z czasem wzrósł udział procentowy użytkowanej ceramiki nacinanej i malowanej. Ta pierwsza, wraz z końcem „okresu przedmykeńskiego” zanikła (Rey 1917: 179-181; Bahyrycz 2015). L. Rey podkreślał, że w tym czasie mieszkańcy Macedonii pozostawali w kontakcie z ludnością Tesalii, Bałkanów i Azji Mniejszej (Rey 1917: 183). Z uwagi na długotrwałość niniejszego etapu w periodyzacji Serwisu Archeologicznego, zaproponowano dalszy podział wewnętrzny „okresu przedmykeńskiego” na: 1. Czas używania kamienia gładzonego¹⁹⁰ i 2. Epokę miedzi i brązu.

Liczba danych dotyczących aktywności pradziejowej znacząco wzrasta w drugim okresie „przedmykeńskich czasów”¹⁹¹. Pojawiły się wówczas też nowe formy wyrobów: dzbany z charakterystycznymi „dzióbkami”¹⁹² i misy z rozwidlonymi imaczami¹⁹³ (Rey 1917: 183). Jakość wytwarzanych naczyń poprawiła się w stosunku do artefaktów wcześniejszych. Gлина była lepiej wyrabiana a garncarze używali mniejszej ilości domieszki schudzającej, która dodatkowo była również bardziej drobnoziarnista. Pomimo, że koło garncarskie wciąż nie było stosowane, naczynia zyskały bardziej wyrafinowane kształty, a formy, cytując autora, były bardziej „eleganckie” (Rey 1916: 183-184). Proces technologiczny stał się wyraźnie lepiej

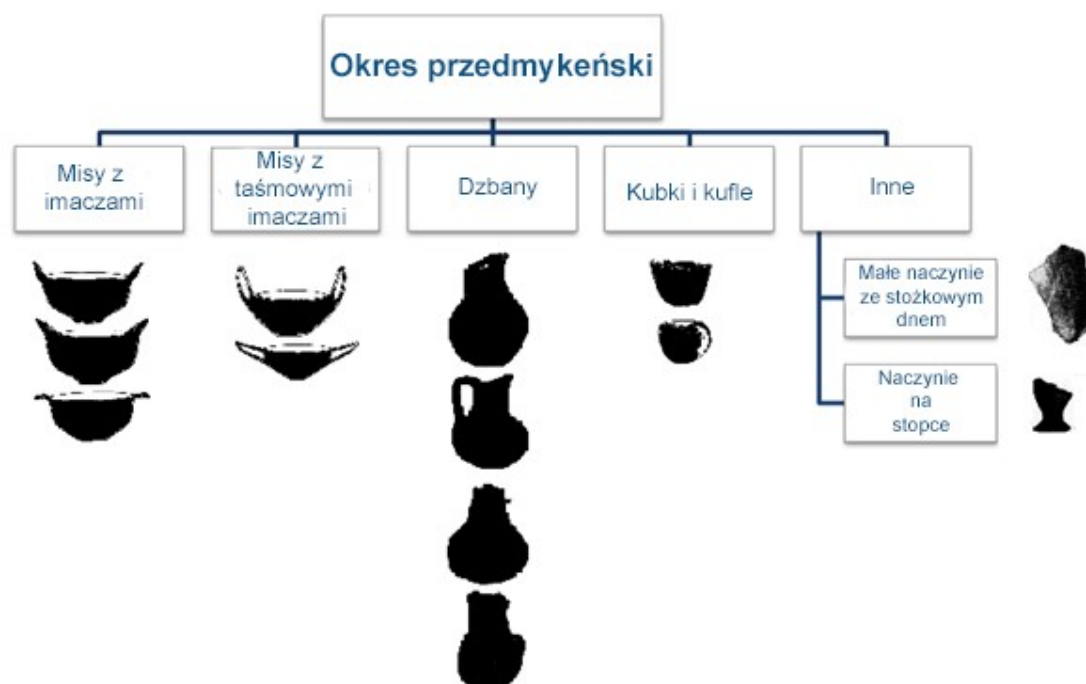
¹⁹⁰ Zob. przyp. 64.

¹⁹¹ L. Rey utożsamiał ten etap dziejów z tzw. czwartym okresem tesalskim (ang. *Fourth Thessalian Period*) wg. A. Wace’a i M. Thompson’a (1912: 237), a więc czasem obecnie nazywanym epoką brązu (Rey 1917: 183).

¹⁹² Ang. *beaked jug*.

¹⁹³ Nazywanymi także „widełkowymi” (ang. *wishbone*; Wace 1914: 129) lub w typie „*Lochenhenkel*” (Schmidt 1905: 98).

kontrolowany, a temperatura wypału stabilniejsza, mająca wpływ na kolorystykę, która występuje w postaci czerwieni, żółci i czerni (niezbyt często). Niekiedy, powierzchnia zewnętrzna naczyń była pokrywana warstwą pewnego rodzaju slipu, który aplikowano za pomocą pędzla lub miotłki. Podobnie jak w poprzednim okresie, wiele artefaktów ceramicznych gładzono, uzyskując efekt polerowanej powierzchni (Rey 1917: 192).

Ryc. 54. Klasyfikacja morfologiczna naczyń ceramicznych okresu przedmykeńskiego¹⁹⁴ na podstawie obserwacji Serwisu Archeologicznego Armii Orientu (Rey 1917: 179-233) (za: Bahyrycz 2015).

4.4.1.1. Formy naczyń ceramicznych

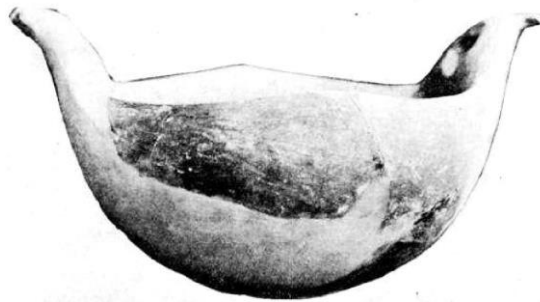
Do najpowszechniej użytkowanych kształtów (ryc. 54) w okresie „miedzi i brązu” należały według L. Rey’a:

¹⁹⁴ Utożsamianego z epoką miedzi i brązu (Rey 1917: 265).

- a) misy z dwoma imaczami¹⁹⁵ (fr. *Ecuelles a poignees*) przyczepionymi na przeciwległych krańcach naczynia (Rey 1917: 192). Mogły być one umocowane prosto (ryc. 55: A), skośnie (ryc. 55: B, 51), bądź horyzontalnie (ryc. 55: C).

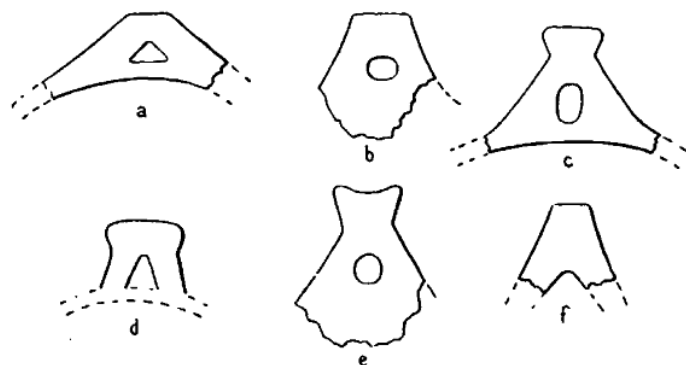
Ryc. 55. Przykłady form naczyń z okresu „miedzi i brązu” – miska z dwoma prostymi (A), skośnymi (B) lub horyzontalnymi (C) imaczami (Rey 1917: 192-193).

Ryc. 56. Przykład formy naczynia z okresu „miedzi i brązu” – miska z dwoma skośnymi imaczami, *tumba Sedes* (dzisiejsze Thermi) (Rey 1917: Pl. VII).

Imacze w tego typu naczyniach często posiadały otwór o zróżnicowanym kształcie: trójkątny (ryc. 57: a, d, f), owalny (ryc. 57: b, c; 38) lub okrągły (ryc. 57: e).

¹⁹⁵ Tłumaczenie autora, podobnie jak wszystkie poniższe terminy w niniejszym rozdziale dysertacji.

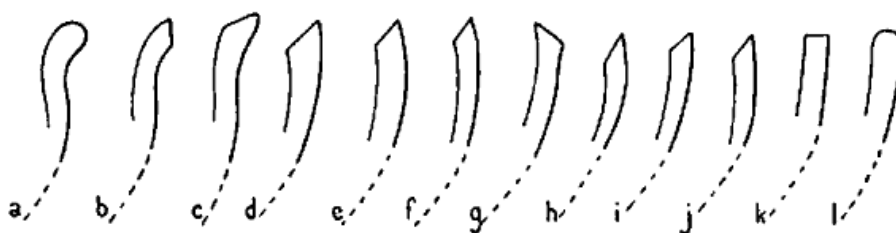

Ryc. 57. Typologia otworów w imaczach z epoki miedzi i brązu: a., d., f. trójkątny; b., e. okrągły; c. owalny (Rey 1917: 195).

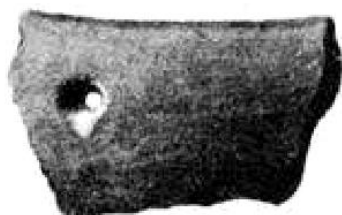
Ryc. 58. Fragment misy z dwoma imaczami z owalnym otworem, *toumba* Gona (Rey 1917: Pl. VIII).

Górne części imaczy mogły być ścięte (ryc. 57: a, b, f), wypukłe (ryc. 57: c, d; 58), lub (rzadziej występujące) – wklęsłe (ryc. 57: e) (Rey 1917: 194). Krawędzie wylewu tego typu naczynia bywały ścięte (ryc. 59: d, e, f, g, h, i, j), lecz istniały także warianty wywinięte na zewnątrz (ryc. 59: b, c), proste (ryc. 59: k) i zaoblone (ryc. 59: a).

Ryc. 59. Warianty krawędzi wylewów mis z dwoma imaczami (Rey 1917: 196).

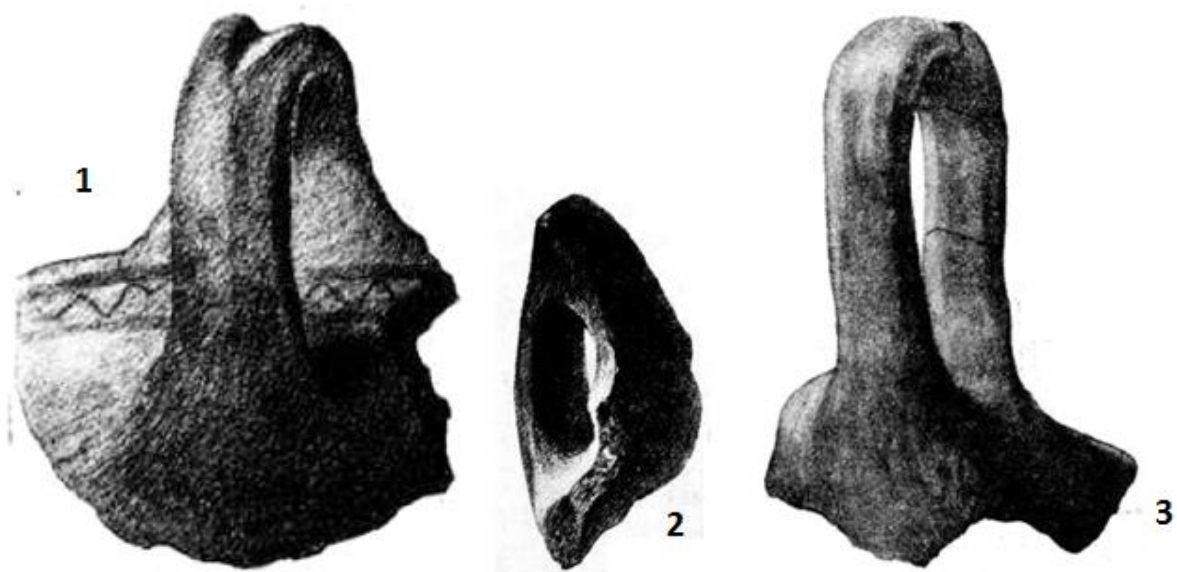
Na niektórych fragmentach mis badacze dostrzegli otwory, zidentyfikowane jako miejsca przeznaczone do zawieszania naczyń lub też ślady po klipsach łączących części połamanych pojemników (Rey 1917: 196) (ryc. 60). Formy opisywanej kategorii posiadały zazwyczaj płaskie dno (Rey 1917: 196).

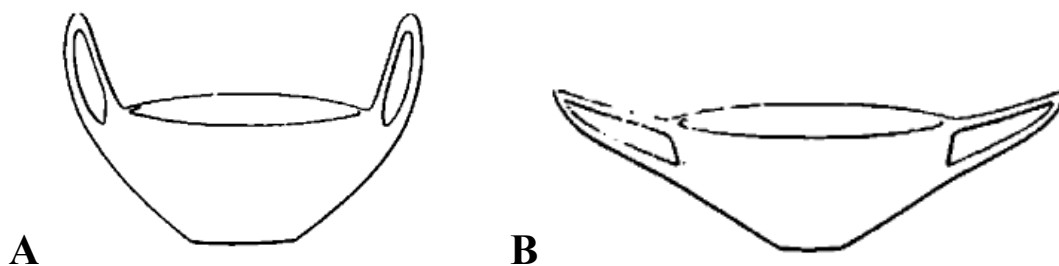
Ryc. 60. Fragment naczynia ceramicznego z otworem, odkryty podczas rekonesansu Serwisu Archeologicznego Armii Orientu na stanowisku archeologicznym Baktche (dzisiejsze Epivatai) (Rey 1917: Pl. IX).

b) misy z uchami „taśmowymi” lub „pętlowymi” (fr. *Ecuelles a anses*) o podobnym kształcie wylewów i den do grupy opisanej powyżej. Różniły się one konstrukcją ucha, które w niniejszym wariantcie było zdecydowanie większych rozmiarów i konstytuuje formę „taśmy” lub „pętli”. Przyczepiane było ono z jednej strony do wylewu naczynia bądź poniżej niego, natomiast z drugiej – do górnej części brzuśca (ryc. 61) (Rey 1917: 196). Francuscy badacze wyróżnili dwa rodzaje orientacji uch: pionowe¹⁹⁶ (ryc. 55: A) i ukośne (ryc. 55: B).

¹⁹⁶ Posiadające analogie w Tesalii i Troi, według L. Rey’a (1917: 197).

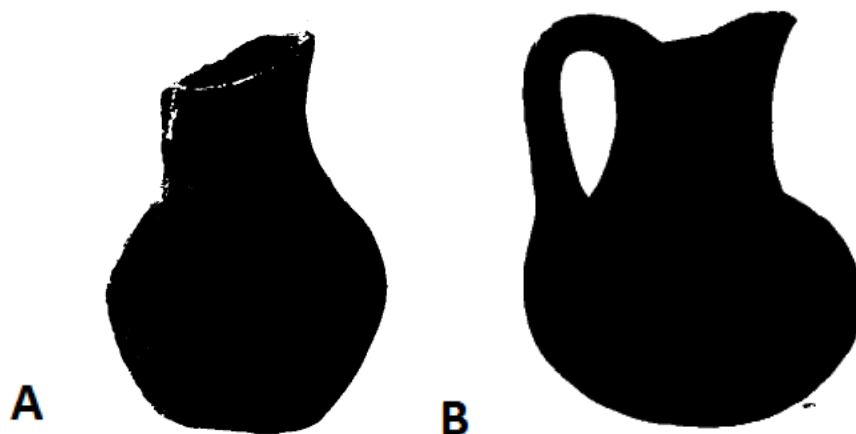
Ryc. 61. Ucha mis w typie „wstążkowym” lub „pętlowym”, *toumba* Gona (Rey 1917: Pl. VIII, IX).

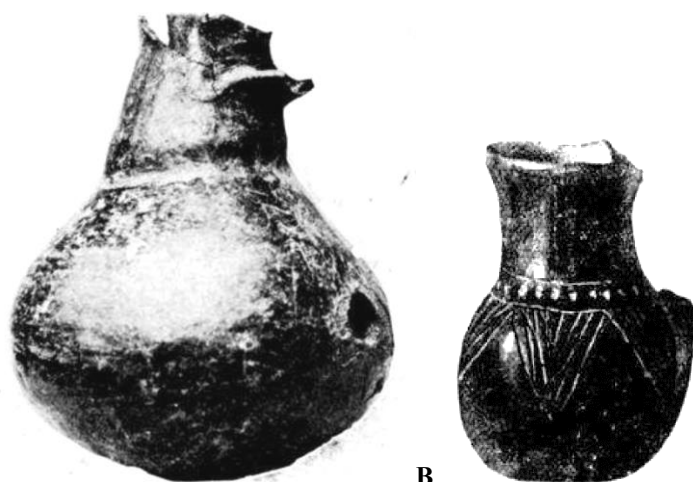
Ryc. 62. Misy z horyzontalnym (A) i ukośnym (B) uchem „taśmowym” (Rey 1917: 196).

Niektóre z uch posiadały na górnej powierzchni wzdłużny rowek wykonany przez garncarza (ryc. 61: 1), bądź też plastyczną wypustkę na kciuk, umożliwiającą pewniejszy chwyt ciężkiego naczynia (ryc. 58) (Rey 1917: 197).

- c) dzbany – charakteryzujące się obecnością „dzióbka”, wywodzące się bezpośrednio z wcześniejszych naczyń z szerokimi szyjami bez wyraźnie wyodrębnionego wylewu (Rey 1917: 198) (ryc. 63, 64).

Ryc. 63. Dzbany, *toumba* Gona (Rey 1917: 198).

Ryc. 64. Dzban z *toumby* Karaman (dzisiejsza Nea Playia) (A) i Salamanli (obecnie zwane Gallikos) (Rey 1917: Pl. VII, XVIII).

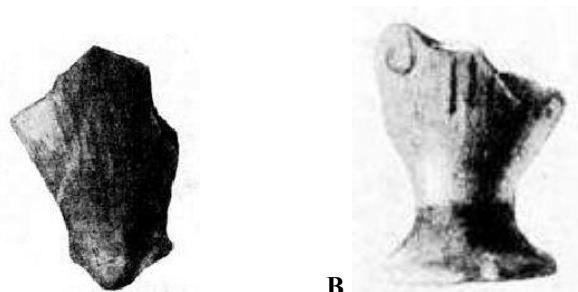
Ucha opisywanych form były przyczepiane do wylewów naczyń, bądź też bezpośrednio pod nimi. Dolna część przyczepu mocowana była do brzuszca (ryc. 63: B; 64: A, B) (Rey 1917: 198). Sam brzusec mógł mieć kształt spłaszczony (ryc. 64: B) kulisty (ryc. 63: B) lub gruszkowaty (ryc. 63: A). Dno naczyń tego typu było zawsze płaskie (Rey 1917: 198). Najbliższe analogie autorzy opracowania znajdują w Troi (Rey 1917: 199-200).

d) Kufle i kubki (ryc. 65) – posiadają ucho wystające ponad krawędź wylewu¹⁹⁷ lub też przyczepione w dolnej partii do brzuśca, a w górnej – do krawędzi wylewu. Opisywane naczynia mają płaskie dna, wypukły brzusec, szeroką szyję i odchodzące od pionu, bądź wywijające się ściany boczne (Rey 1917: 200).

Ryc. 65. Kubek z uchem ponad krawędzią wylewu (A) i kubek z uchem przyczepionym do krawędzi wylewu (B), *toumba* Sedes (dzisiejsze Thermi) (Rey 1917: 200).

Ponadto, do niniejszego zbioru autorzy opracowania włączyli nierozpoznane całkowicie formy naczyń, bazując na odkrytych fragmentach, np.: małe naczynie z stożkowym dnem (ryc. 66: A) lub też naczynie na stopce (ryc. 66: B).

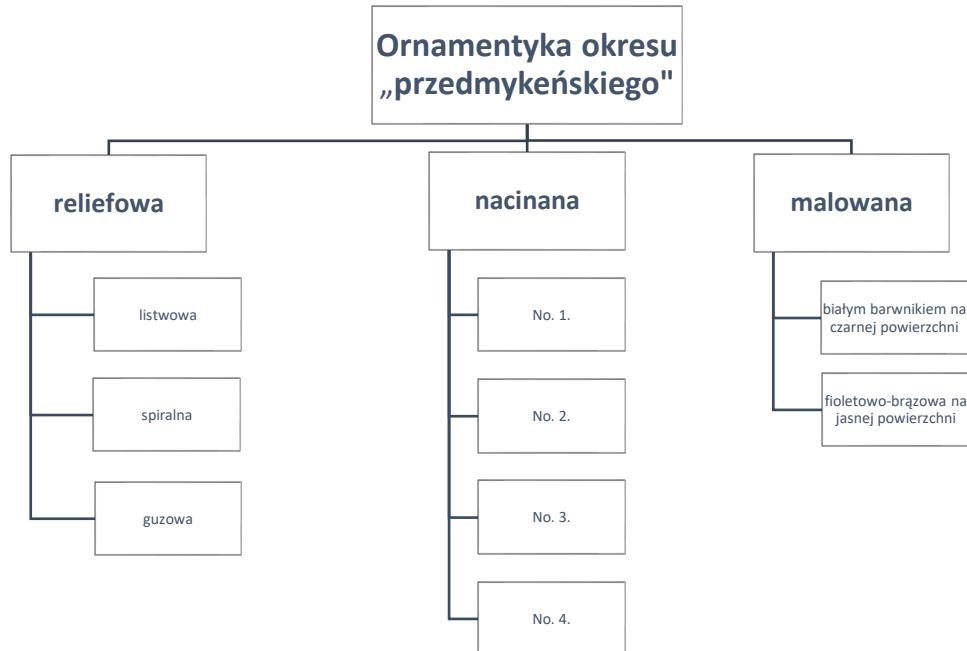

Ryc. 66. Małe naczynie z stożkowym dnem (A) oraz niewielkie naczynie na stopce (B), *toumba* Gona (Rey 1917: Pl. IX, XXVI).

¹⁹⁷ Podobnie jak w przypadku mis z „taśmowym” lub „pętlowym” imaczem (zob. powyżej podpunkt „b”).

4.4.1.2. Ornamentyka naczyń (ryc. 67)

Podczas okresu „przedmykeńskiego” naczynia dekorowano za pomocą kilku technik zdobniczych, używając przy tym szerokiego repertuaru motywów:

Ryc. 67. Klasyfikacja ornamentyki naczyń ceramicznych okresu przedmykeńskiego¹⁹⁸ na podstawie obserwacji Serwisu Archeologicznego Armii Orientu (Rey 1917: 179-233) (za: Bahyrycz 2015).

4.4.1.2.1. Dekoracja reliefowa:

I. W postaci doklejanych do powierzchni naczynia glinianych listew plastycznych. Powszechnie stosowana na dużych naczyniach zasobowych (tzw. *pithos* 'ach), rzadziej na mniejszych formach. Główny motyw stanowiła dekoracja w formie „sznura” bądź „koralii”, doklejana na etapie produkcji. Była ona wykonywana za pomocą odcisnięć palców lub wycięć, najczęściej na szyi naczynia, poniżej krawędzi jego wylewu (ryc. 68: A) oraz na brzuścu (ryc. 68: B) (Rey 1917: 203-204).

¹⁹⁸ Utożsamianego z epoką miedzi i brązu (Rey 1917: 265).

Ryc. 68. Dekoracja reliefowa na szyi naczyń ceramicznych (A) i brzuścu (B), *toumba* Gona (Rey 1917: Pl. X).

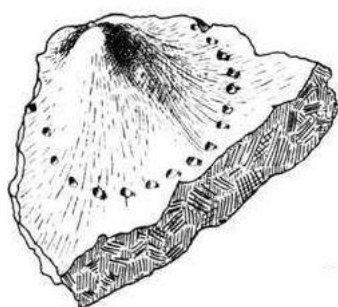
Zazwyczaj listwa ta umieszczana była horyzontalnie, równoległe do wylewu naczynia. W przypadku gdy posiadało ono imacz, często był on również dekorowany (Rey 1917: 204). Autorzy opracowania jako analogie do tego typu dekoracji wskazują znaleziska ze stanowisk archeologicznych w Tesalii (Wace, Thompson 1912: 60, 62, 75, 158), w Troi, Centralnej Grecji, na Peloponezie, Cyprze i Krecie (Rey 1917: 204-208).

II. Oprócz reliefowej listwy występowała również doklejana plastyczna spirala (ryc. 69), aplikowana często na brzuścu naczynia (zazwyczaj zasobowego – Rey 1917: 210), uznawana za współczesną ornamentyce „sznura” bądź „koralu” (Rey 1917: 210) i analogiczna znaleziskom z Tesalii (Wace, Thompson 1912: 29) i Troi (Rey 1917: 211).

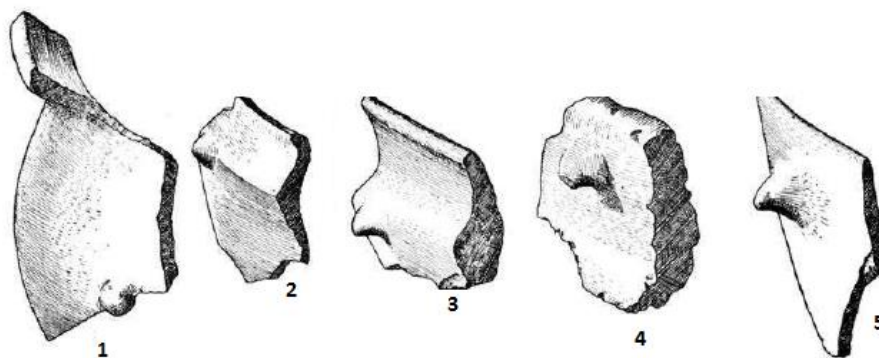

Ryc. 69. Reliefowa listwa dekoracyjna w postaci spirali, stanowisko Baldja (dzisiejsze Melissochori) and Ouzounali (współczesne Playiari) (Rey 1917: 210).

III. Dekoracja guzowa była stosowana zarówno na większych formach naczyń (zasobowych – fig. 70), jak i mniejszych (fig. 71). Guzy mogły mieć kształt stożkowy (fig. 70), baniasty (fig. 71: 1), spłaszczony lub w kształcie rogu z wierzchołkiem skierowanym ku dołowi naczynia (fig. 71: 3, 5). Autorzy opracowania sugerują, że tego typu dekoracja mogła spełniać również rolę użytkową i służyła jako miejsce mocowania i podtrzymywania liny na brzuścu naczynia (Rey 1917: 211). Podobne formy znajdowane były na stanowiskach archeologicznych z epoki brązu w Troi, Frygii, Myzji i Argolidzie (Rey 1917: 211-212).

Ryc. 70. Stożkowa reliefowa dekoracja guzowa na fragmencie naczynia zasobowego (*pithos*'a), *toumba* Dourmousli¹⁹⁹ (Rey 1917: Pl. XII).

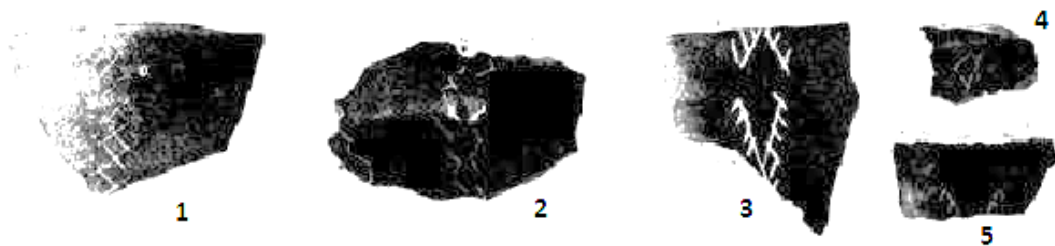

Ryc. 71. Dekoracja guzowa, *toumba* Gona (1, 2), Gomonitch (dzisiejsze Stivos) (3, 5), *toumba* Vassilika B (współcześnie Metamorphosis) (Rey 1917: Pl. XII).

¹⁹⁹ Zwana także Dourmouchlou/ Durmuslu.

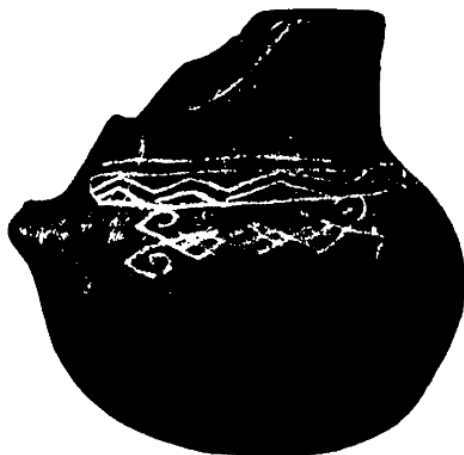
4.4.1.2.2. Dekoracja nacinana, ujęta w cztery podgrupy stylistyczne:

a) bardzo wąskie nacięcia wykonywane ostrym narzędziem na powierzchni naczyń po ich wypaleniu („No. 1”; Rey 1917: 213). Dekoracja sprawiała wrażenie wypełnienia rytych motywów białym barwnikiem, jednakże nacięcia są zbyt wąskie (ryc. 72). Repertuar wzorów był ograniczony. Obejmował układy cieńszych i grubszych rytych linii (ryc. 72: 3, 5), proste zygzaki (ryc. 72: 2) i antytetyczne romby (ryc. 72: 1, 4). Naczynia niniejszej podgrupy wyróżniały się czarną powierzchnią i dobrze wyrobioną gliną. Ich wnętrza zazwyczaj charakteryzowały się ciemniejszą barwą niż powierzchnia zewnętrzna. Ze względu na wysoką fragmentację pozyskanych części ceramicznych – nie udało się odtworzyć makromorfologii naczyń (Rey 1917: 213-214).

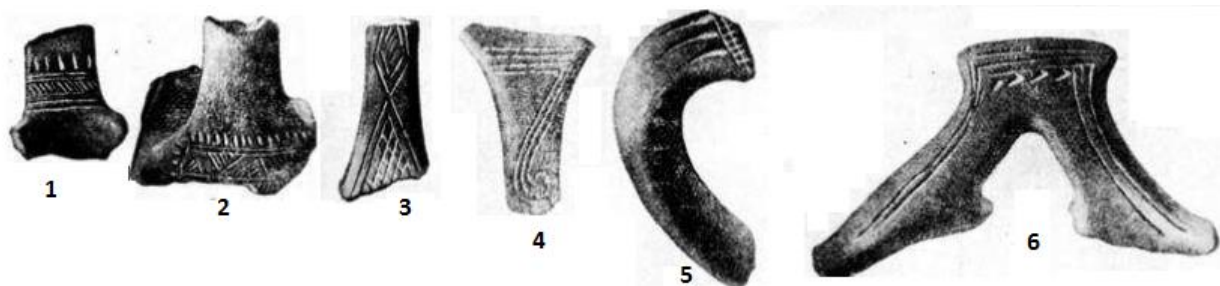

Ryc. 72. Fragmenty naczyń dekorowanych ornamentyką nacinaną (podgrupa „a”, „No. 1”), *tomba* Sedes (dzisiejsze Thermi) (Rey 1917: Pl. XIII).

b) dekoracja nacinana wykonywana przed wypałem naczynia, na wciąż wilgotnej i plastycznej powierzchni gliny („No. 2”; Rey 1917: 214), występująca powszechnie w Centralnej Macedonii. Z tego też względu była najlepiej rozpoznana. Aplikowano ją na misach, dzbanach, większych zasobowych naczyniach (także *pithos*'ach), jak również przęślikach tkackich. Aranżowano ją strefowo, głównie na górnych częściach brzuśców (ryc. 73), imaczach i uchach (ryc. 74), jak też krawędziach wylewów (ryc. 75). Dla podkreślenia reliefu dekoracji nacięcia wypełniano często białą pastą wapienną (ryc. 76) lub, sporadycznie, czerwonym barwnikiem.

Ryc. 73. Dzban dekorowany strefową ornamentyką nacinaną (podgrupa „b”, „No. 2”), *toumba* Gona (Rey 1917: 214).

Ryc. 74. Imacze i ucha dekorowane strefową ornamentyką nacinaną (podgrupa „b”, „No. 2”), *toumba* Gona (1, 4), Dourmousli (2), *toumba* Lembet (3), *toumba* Kalamaria (dzisiaj znana jako Toumba Thessaloniki – 5), Salamanle (obecnie – Gallikos) (6) (Rey 1917: Pl. XVIII).

Ryc. 75. Krawędzie wylewów dekorowane strefową ornamentyką nacinaną (podgrupa „b”, „No. 2”), *toumba* Lembet (z lewej), *toumba* Kalamaria (dzisiaj znana jako Toumba Thessaloniki) (z prawej) (Rey 1917: Pl. XV).

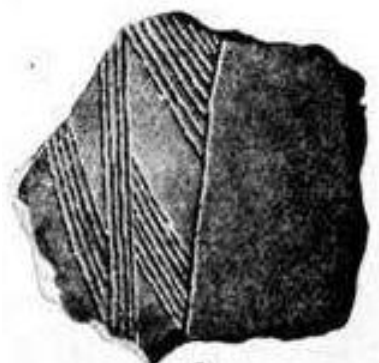

A

B

Ryc. 76. Fragmenty naczyń ceramicznych dekorowane strefową ornamentyką nacinaną (podgrupa „b”, „No. 2”) ze śladami białej pasty inkrustacyjnej w nacięciach, *toumba* Gona (A) i Sedes (dzisiejsze Thermi) (Rey 1917: Pl. XVII, XIX).

Nacięcia wykonywano ostrym narzędziem (w typie rylca) w sposób ciągły, bądź rzadziej – przerywany (ryc. 75: A, 77), składający się z wielu nieciągłych odcinków z rozróżnialnymi przerwami między nimi, tworząc w ten sposób motyw przypominający rezultat techniki ściegu bruzdowego.

Ryc. 77. Fragment naczynia dekorowany strefową ornamentyką nacinaną (podgrupa „b”, „No. 2”) – przykład nieciągłej dekoracji rytej, *toumba* Gona (Rey 1917: Pl. XV).

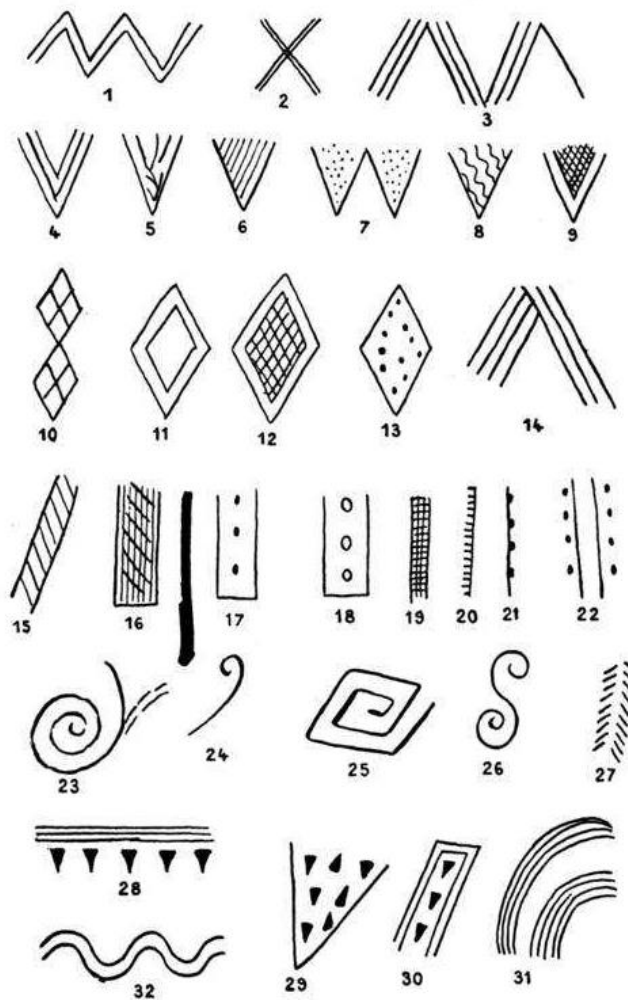
Repertuar motywów zdobniczych obejmował:

- a) pojedyncze, podwójne lub potrójne linie w typie zygzaka (ryc. 73; 78: 1; 79: 1);
- b) krzyże (wg Rey'a – tzw. Krzyże Świętego Andrzeja) (ryc. 78: 2);
- c) szewrony („jodełki”) (ryc. 78: 3; 79: 2);
- d) trójkąty (ryc. 78: 4-9; 79: 8);

- e) romby/ równoległoboki (ryc. 78: 10-13; 79: 3, 11);
- f) pasy (ryc. 78: 15-19; 79: 4-5, 7);
- g) pętle (ryc. 78: 24);
- h) spirale (ryc. 75: A.; 78: 23, 25) i ich podwójny wariant (ryc.: 79: 26);
- i) powtarzalne „krokwie” (ang. *fishbone*) (ryc. 78: 27);
- j) podwójne linie faliste (ryc. 78: 32);
- k) swastyki (w badaniach Serwisu Archeologicznego Armii Orientu – zaledwie jeden przykład – Rey 1917: 216).

Trójkąty, romby, równoległoboki, pasy zdobnicze mogły być pozostawiane niedekorowane wewnątrz, częściej jednak wypełniano je za pomocą:

- a) kropek (ryc. 78: 7, 13, 17; 76: 3-5, 8);
- b) ukośnych linii (ryc. 78: 6, 15; 79: 5, 7);
- c) ukośnych linii falistych (ryc. 78: 8);
- d) trójkątnych nacięć (ryc. 78: 29; 79: 9-10).

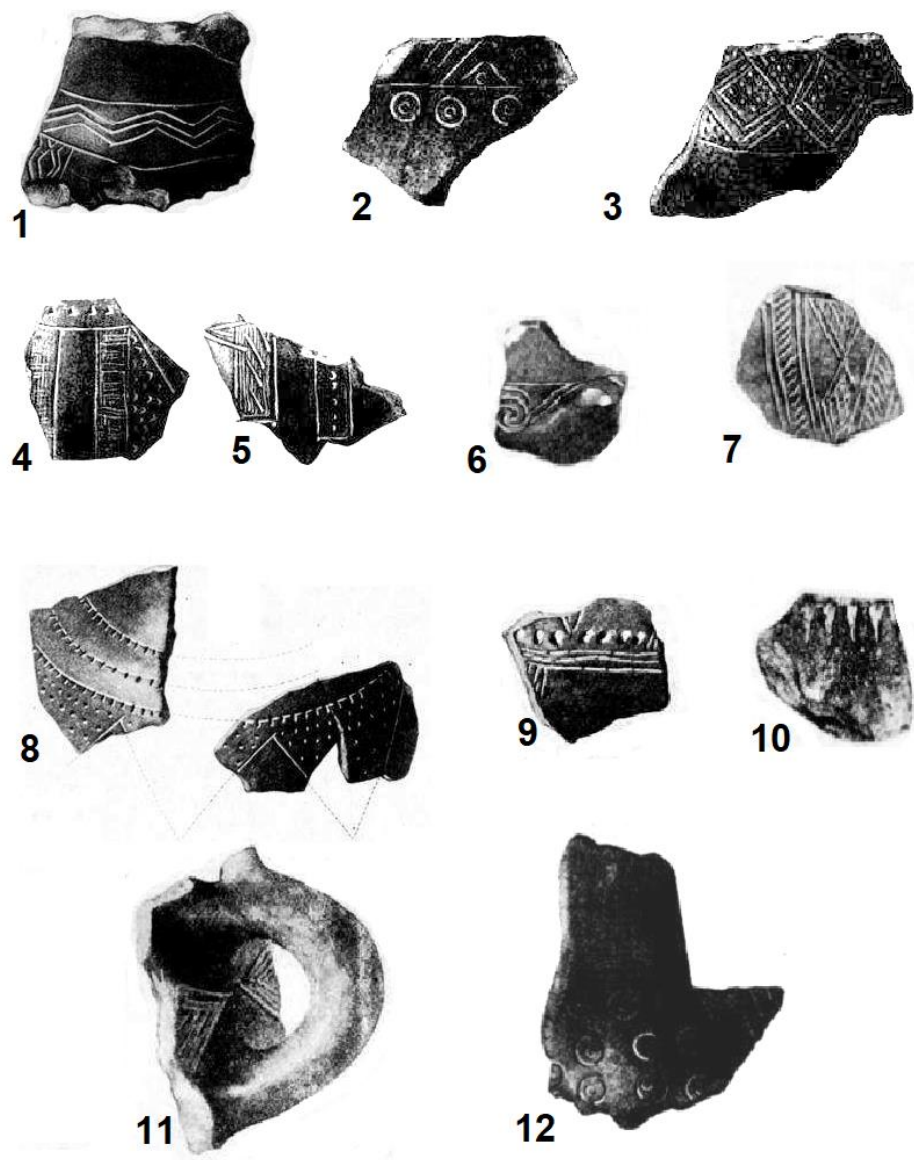
Ryc. 78. Zestaw rytých motywów zdobniczych ornamentyki strefowej (tzw. „No. 2” wg Rey 1917: 214) na naczyniach ceramicznych z późnej epoki brązu z regionu Macedonii, na podstawie badań Armii Orientu (Rey 1917: Pl. XIV).

Powtarzanie tego samego wzoru ornamentu wewnątrz motywu zdobniczego było powszechną procedurą (ryc. 78: 1, 9, 11-12; 79: 3, 7, 11). Regularnie aplikowana dekoracja nierzadko tworzyła pewnego rodzaju ornament w typie „siatkowania” (ryc. 78: 9, 10, 12, 19; 79: 4, 7, 11). Kropki wypełniające pustą przestrzeń wewnątrz większych motywów zdobniczych mogły być aranżowane w liniach (ryc. 78: 21; 79: 1) lub w układach nieregularnych (ryc. 79: 3-4). Trójkątne nacięcia/ odciski wykonywano bez uporządkowanego schematu orientacji (ryc. 78: 29) lub też w systematyczny sposób z

wierzchołkami skierowanymi w określonym kierunku (ryc. 78: 28, 30; 79: 10). Niewielkie okręgi występowały w formie gładkiej, bez żadnego zdobienia wewnętrznego (ryc. 78: 18), z mniejszym okręgiem wpisanym wewnątrz (ryc. 79: 2) oraz niewielkim wgłębieniem w samym ich centrum (ryc. 79: 12).

Zdaniem L. Rey'a, strefowa dekoracja nacinana wykonywana przed wypałem naczynia („No. 2”), wydaje się pozostawać bardzo długo w użyciu. Jej dystrybucja przestrzenna w Macedonii była szeroka i występowała z większą częstotliwością niż współczesne jej kategorie ceramiki malowanej (Rey 1917: 217). Niniejsza klasa poprzedzała również pojawienie się naczyń mykeńskich (Rey 1917: 217-218). Analogiczne egzemplarze odkrywano w Tesalii²⁰⁰, na stanowiskach archeologicznych w Tsangli (Wace, Thompson 1912: 98, 106), Rini i Zerelia (Wace, Thompson 1912: 157). Dalsze analogie wskazano w regionach Attyki, Koryntii, Argolidy, Troi, Frygii i Myzji (Rey 1917: 218-219).

²⁰⁰ Ówcześni pionierzy badań w tym regionie skatalogowali opisywaną klasę ceramiczną jako „γ2” (Wace, Thompson 1912).

Ryc. 79. Repertuar rytych motywów zdobniczych ornamentyki strefowej (tzw. „No. 2” wg Rey 1917: 214) na naczyniach ceramicznych z późnej epoki brązu z regionu Macedonii, na podstawie badań Armii Orientu (Rey 1917). Wybrane egzemplarze ze stanowisk archeologicznych²⁰¹: 1-3, 5-6, 8, 11-12. Gona; 4. Salamanle²⁰²; 7. Kalamaria²⁰³; 9. Lembet.

c) dekoracja nacinana („No. 3”) występowała na naczyniach o bardziej „topornej” charakterystyce i gorszych cechach technologicznych, najczęściej nieregularnie wypalonych, co manifestowało się w ich kolorystyce. Zamykała się ona w zakresie od koloru czerwonego,

²⁰¹ Nr. 10 – lokalizacja nieznaną (Rey 1917: Pl. XX).

²⁰² Obecnie – Gallikos.

²⁰³ Obecnie – Toumba Thessaloniki.

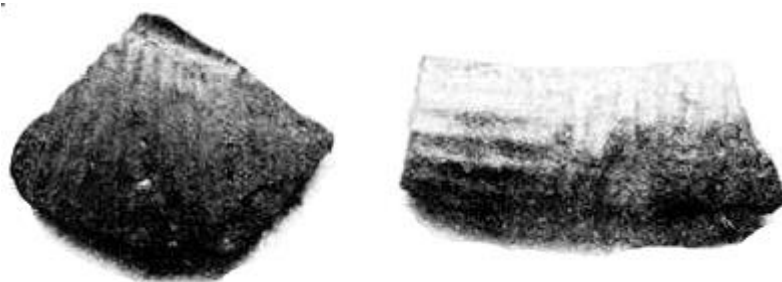
przez szary, brązowy do czarnego. Niestety, z uwagi na dużą fragmentaryczność zebranego materiału zabytkowego, francuskim badaczom nie udało się zrekonstruować całych form naczyń. Charakterystyczna dekoracja wykonywana była przed wypałem naczynia na wciąż miękkiej powierzchni gliny w formie szerszych nacięć, aranżowanych równolegle w niewielkich grupach, najczęściej w układzie horyzontalnym (ryc. 80: A). Krótsze odcinki ryte umiejscawiane były jeden nad drugim (ryc. 80: B) lub nieregularnie (ryc. 80: C) (Rey 1917: 224).

Ryc. 80. Trzecia podgrupa dekoracji nacinanej na naczyniach z późnej epoki brązu z Macedonii. A, B – *toumba* Kapoudjilar; C – Sedes (Rey 1917: Pl. XXII).

d) dekoracja „prążkowana” występowała na ręcznie lepionych i wygładzanych naczyniach („No. 4”, ryc. 81), wykonywanych z dobrze oczyszczonej gliny, o najczęściej brązowej lub czarnej barwie. Charakterystyczne „prążkowania” wykonywano na zewnętrznej powierzchni, gdy glina wciąż pozostawała wilgotna i miękka. Do tego celu używano miotełek, szczotek lub też narzędzi w typie grzebieni. Niekiedy w ten sposób zdobiono też wnętrza form. Z uwagi na duży stopień fragmentacji, w niniejszej kategorii udało się odtworzyć zaledwie dwa kształty: naczynie z rozszerzającymi się ściankami, a także formę z krawędziami zakrzywionymi do wewnątrz (Rey 1917: 225). Tego rodzaju dekoracja, jak konkludują autorzy opracowania, stosowana była na dobrze wykonanych naczyniach zasobowych (Rey 1917: 227). Jako

najbliższe analogie wskazano artefakty z Tesalii²⁰⁴. Uznano ją za współczesną naczyniom dekorowanym odciskami palców i innymi nacinanymi ornamentami (Rey 1917: 227).

Ryc. 81. Dekoracja „prążkowana” na fragmentach naczyń ceramicznych pozyskanych przez Serwis Archeologiczny Armii Orientu w Macedonii. *Toumba Kapoudjilar* (z lewej), *Saratch*²⁰⁵ (z prawej) (Rey 1917: Pl. XXIII).

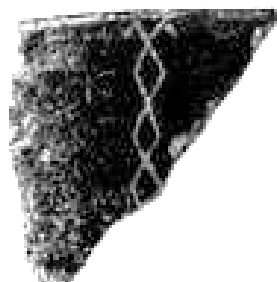
4.4.1.2.3. Dekoracja malowana, ujęta w dwie podgrupy stylistyczne:

a) malowana białym matowym barwnikiem na czarnej lśniącej powierzchni naczyń (ryc. 76; ang. *white on black* – Rey 1917: 227) występowała w postaci prostych ornamentów geometrycznych: zygzaków i równoległoboków, a także ich kombinacji. Z uwagi na płytki relief, czasami widoczna była jedynie przy korzystnym, nachylnym kącie padania światła. Pojawiała się na niewielkich formach naczyń i nie była powszechna. Zarejestrowano ją jedynie na kilku stanowiskach archeologicznych. Z uwagi na podobieństwo wzorów zdobniczych, uznana została za współczesną dekoracji nacinanej wykonywanej ostrym narzędziem po wypale naczynia („No. 1”; Rey 1917: 227). Analogiczna ornamentyka została zaobserwowana w regionie Tesalii²⁰⁶, Myzji i Troady (Rey 1917: 228).

²⁰⁴ Określane jako grupy „γ1” i „γ3” – ang. *rippled or ribbed ware* (Wace, Thompson 1912: 105; Wace 1914: 130).

²⁰⁵ Nazywane również Saratse. Dziś znane jako Perivolaki.

²⁰⁶ Określona tam jako grupa zdobnicza “γ1α1” (Wace 1914: 130).

Ryc 82. Dekoracja malowana białym matowym barwnikiem na czarnej lśniącej powierzchni naczyń (ang. *white on black*), *toumba Sedes*²⁰⁷ (Rey 1917: Pl. XIII).

b) malowana fioletowo-brązowym barwnikiem na jaśniejszej powierzchni naczyń ręcznie lepionych²⁰⁸ (ryc. 83) zauważalna była głównie na misach i dzbanach, jak również formach z uchem w typie „widełkowym”²⁰⁹. Używana do dekoracji nieścieralna farba miała matowe wykończenie w odcieniach fioletowo-brązowych, rzadziej czarnych. Powierzchnie dekorowanych w ten sposób naczyń były bardzo dobrze wygładzane, a sama technologia ich produkcji nie różniła się względem bezzdobnych kategorii. Została ona uznana za równoczesową dekoracji nacinanej przed wypałem naczynia („No. 2”).

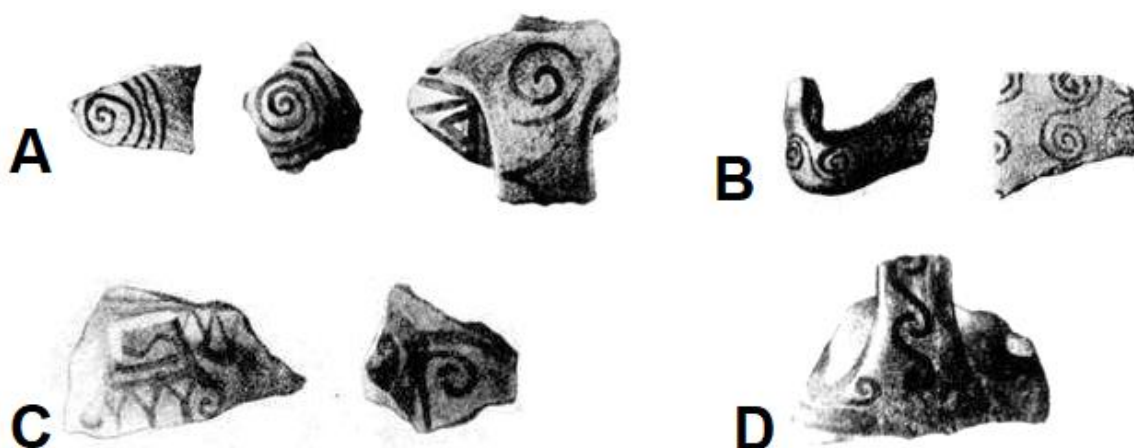
Ryc. 83. Ceramika malowana fioletowo-brązową farbą w Macedonii, *toumba Gona* (Rey 1917: Pl. XXIV, XXV, XXVI, XXVIII).

²⁰⁷ Obecnie – Thermi.

²⁰⁸ Najprawdopodobniej niniejsza kategoria zdobnicza została już wcześniej rozpoznana przez H. Schmidt’a (1905: 106) jako „matowo malowana” (niem. *Mattmalerei*), który to termin odpowiada nomenklaturze stosowanej obecnie do opisu tej klasy ceramicznej. W opinii H. Schmidt’a poprzedzała ona pojawienie się ceramiki mykeńskiej w Macedonii.

²⁰⁹ Zob. więcej – rozdział 3.1.2.

Okres występowania niniejszej kategorii opisano jako „ograniczony”. Zarejestrowano ją wyłącznie w obrębie warstw stratygraficznych „B” na *toumba*’ch Gona i Sedes²¹⁰, chronologicznie przynależących do epok „pre-mykeńskiej” i „mykeńskiej” (Rey 1917: 147). Po pojawieniu się ceramiki mykeńskiej w Macedonii, fioletowo-brązowo malowana klasa uległa przekształceniu, nawiązując, zarówno stylem, jak i repertuarem dekoracji, do naczyń toczonych na kole.

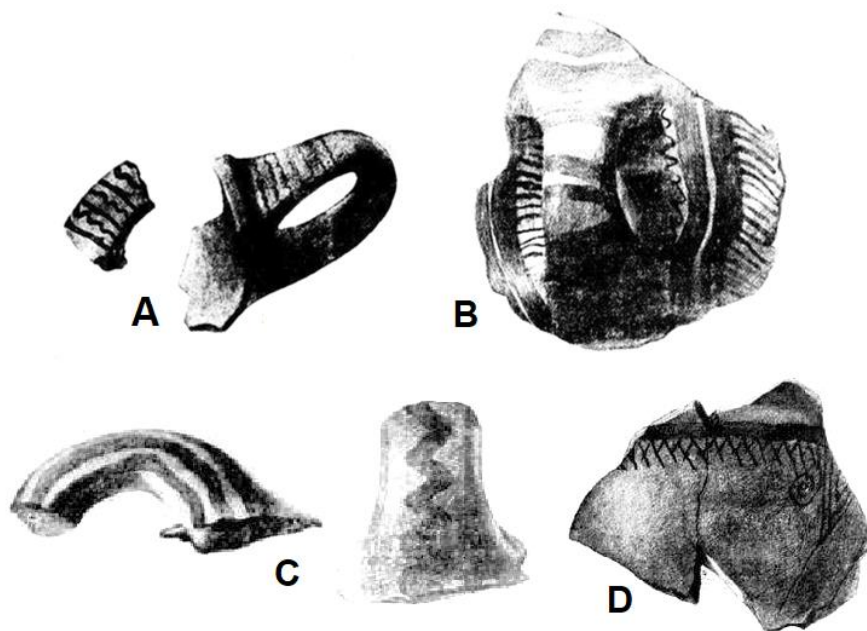
Ryc. 84. Ceramika malowana fioletowo-brązową farbą w Macedonii, przykłady ornamentyki spiralnej, A, B, C. *Toumba* Gona; D. *Toumba* Kalamaria²¹¹ (Rey 1917: Pl. XXVI, XXIX, XXX, XXXII, XXXIII).

Ornamentykę stosowano na brzuścach form (ryc. 84: A-C), lecz także na ich szyjach, imaczach i uchach (ryc. 83: A; 84: A-D), krawędziach wylewów (ryc. 83: B) i dnach (ryc. 83: C) (Rey 1917: 230). Najczęściej stosowano wzory geometryczne, analogiczne do używanych do dekoracji naczyń nacinanych i malowanych białą farbą na czarnej powierzchni. Tę kategorię, pod względem doboru form wzorów ornamentacyjnych, wyróżniał wysoki udział spirali różnych typów: pojedynczych (ryc. 84: A), podwójnych (ryc. 84: B), przypominających motyw

²¹⁰ Obecnie – Thermi.

²¹¹ Dziś – *Toumba* Thessaloniki.

pętli (ryc. 84: C, D) i linii, czy też pasm, malowanych szerokim pędzlem²¹² (Rey 1917: 230-231), będących w praktyce podstawą wszelkich innych dekoracji. Ten ostatni ornament występował również w wariacie falistym. Był widoczny na imaczach i uchach (ryc. 85: B; także na ich bocznych krawędziach), poniżej i wzdłuż nich (ryc. 85: B), jak również na szyjach naczyń i strefach przykrawędnych wylewów. Niemniej jednak, za najpowszechniejszy wzór dekoracji uznano motyw trójkąta (Rey 1917: 231), który mógł być wypełniony różnymi deseniami²¹³: mniejszymi trójkątami wpisanymi w większą figurę (ryc. 85: D), liniami ukośnymi, siatkowaniami lub szachownicami²¹⁴ (ryc. 86: B) i kropkami (zaaranżowanymi strefowo lub nie – ryc. 86: A) (Rey 1917: 232).

Ryc. 85. Ceramika malowana fioletowo-brązową farbą w Macedonii, przykłady ornamentyki linearnej i pasmowej *toumba* Gona (Rey 1917: Pl. XXV, XXVI, XXVIII, XXXI, XXXII).

²¹² Zostały one rozpoznane już przez H. Schmidt'a (1905: 106).

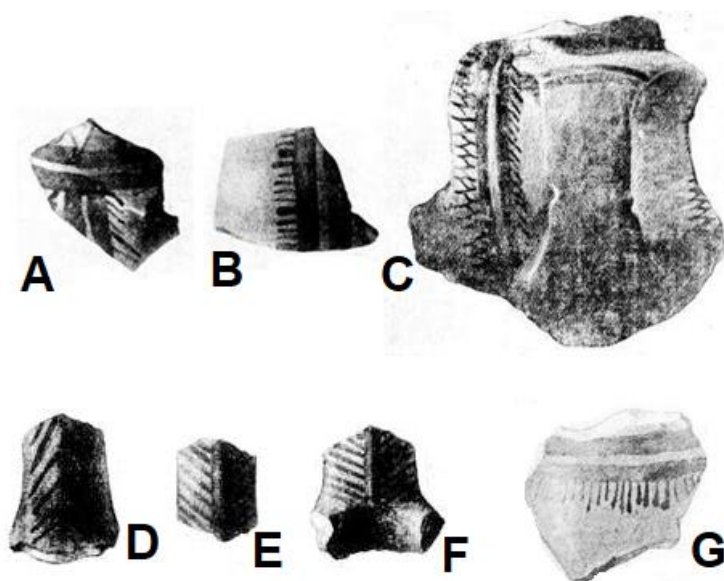
²¹³ W opracowaniu L. Rey'a (1917: 223) desenie wypełniające trójkąty zostały sklasyfikowane jako oddzielna kategoria ornamentacyjna.

²¹⁴ Opisanymi wcześniej przez H. Schmidt'a (1905: 103) jako (niem.) *Gittermuster*.

Ryc. 86. Ceramika malowana fioletowo-brązową farbą w Macedonii, przykłady ornamentyki trójkątnej, A. *Toumba Gona*, B. *Lembet* (Rey 1917: Pl. XXVIII, XXIX, XXXIII).

Często, jako łącznik szerszych malowanych pasm ornamentacyjnych, występowały krótsze, ukośne odcinki pomiędzy nimi (ryc. 87: A, C) bądź linie faliste, nierzadko tworząc motyw jodełki (ryc. 87: D, E, F). Krótkie linie były także dołączane do szerszych pasm prostopadle (ryc. 87: C, G) (Rey 1917: 232).

Ryc. 87. Ceramika malowana fioletowo-brązową farbą w Macedonii, przykłady ornamentyki w postaci krótkich ukośnych linii, *toumba Gona*, B. *Lembet* (Rey 1917: Pl. XXX, XXXI, XXXII, XXXVI).

L. Rey uznawał, że większość prezentowanych tutaj przykładów naczyń ceramicznych kategorii malowanej fioletowo-brązową farbą posiadała analogie w okresie tesalskiej epoki brązu (Rey 1917: 233)²¹⁵.

4.4.2. Okres mykeński

W obrębie niniejszej fazy chronologicznej, którą należy utożsamiać z późną epoką brązu, wyróżniono kilka kategorii klas ceramicznych (ryc. 88).

Ryc. 88. Klasyfikacja kategorii naczyń ceramicznych okresu mykeńskiego na podstawie obserwacji Serwisu Archeologicznego Armii Orientu (Rey 1917: 249-251) (za: Bahyrycz 2015).

4.4.2.1. Ceramika mykeńska²¹⁶

Naczynia mykeńskie, szeroko rozpowszechnione w całym basenie Morza Śródziemnego, pojawiły się również w Macedonii, jako zestawy artefaktów o charakterze „luksusowym” (Rey 1917: 249). W opinii L. Rey’a, ich liczba nie była na tyle duża, aby

²¹⁵ Warto dodać, że A. Wace i M. Thompson (1912: 98, 103, 104, 203) zauważyli, iż niektóre z przedstawionych przez L. Rey’a wzorów funkcjonowały już w okresie neolitu.

²¹⁶ Egzemplarze mykeńskich naczyń i ich fragmenty w Macedonii zostały po raz pierwszy opisane przez H. Schmidt’a (1905: 108-109) jako [niem.] *Firnismalerei*, a następnie przez A. Wace’a i M. Thompson’a w 1909 roku, jako przynależące do okresu późnominojskiego III (Rey 1917: 248).

wytworzyć własną tradycję ceramiczną i wyprzeć z użytku rodzime kategorie. Badacz ten podkreślił, że klasa mykeńskiej ceramiki znajdowała się nie tylko na stanowiskach ulokowanych na wybrzeżu, lecz również w głębi lądu (Rey 1917: 249). Bazując na niewielkiej próbie²¹⁷, zidentyfikowano zaledwie dwa użytkowane kształty: kubek z dwoma imaczami (przypuszczalnie na wysokiej stopce) (ryc. 89) i naczynie z rozciętą szyją²¹⁸. Kolory powierzchni mykeńskich naczyń były jasno-brązowe, beżowe i beżowo-żółte, podczas gdy dekoracja przybierała ciemniejsze barwy: od czerwonego po czarny (Rey 1917: 249).

Ryc. 89. Mykeński kubek z dwoma imaczami, *toumba* Gona (Rey 1917: 248).

Repertuar użytkowanych malowanych wzorów ornamentacyjnych obejmował pasma i linie (ryc. 90: A), spirale, kropki, motywy florystyczne (ryc. 89), siatkowania (ryc. 90: B), meandry (ryc. 90: C) i bardziej skomplikowane układy przestrzenne (ryc. 90: D²¹⁹).

Ryc. 90. Wybór ornamentów na mykeńskiej ceramice w Macedonii na podstawie obserwacji Serwisu Archeologicznego Armii Orientu, *toumba* Gona (Rey 1917: Pl. XLVII).

²¹⁷ Pozyskanej głównie z badań wykopaliskowych na *toumba* 'ch Gona i Sedes (dzisiejsze Thermi).

²¹⁸ Prawdopodobnie L. Rey miał tutaj na myśli formę dzbana z tzw. „odciętą szyją”.

²¹⁹ Niniejszy wzór, w świetle dzisiejszej wiedzy, należałoby uznać za rodzaj stylizowanego florystycznego motywu (Furumark 1941: 264-280), niemniej jednak precyzyjne umiejscowienie tego typu dekoracji w powszechnie uznawanych katalogach dekoracji ceramiki mykeńskiej nie jest możliwe – nie został on w nich ujęty.

4.4.2.2. Lokalna imitacja ceramiki mykeńskiej

Naczynia tej kategorii, podobnie jak pierwowzory, wykonywane były na kole garncarskim. Jednakże ich technologia produkcji była na niższym poziomie niż oryginalne naczynia mykeńskie. Stosowane dekoracje miały skromniejszy repertuar wzorów, a ich wykonanie było mniej precyzyjne w porównaniu do pierwowzorów (Rey 1917: 250). L. Rey wyróżnił trzy formy naczyń w obrębie niniejszej grupy: malowane czerwoną farbą (posiadające dekorację spiralną i pasmową (ryc. 91)), malowane ciemniejszą farbą na szarej powierzchni naczynia (dekorowane spiralami i pasmami), a także filigranowe kubki z lśniąca powierzchnią, o różowawym lub ciemno-szarym kolorze.

Ryc. 91. Przykład lokalnie wyrabianego naczynia w typie mykeńskim w Macedonii, *toumba Sedes*²²⁰ (Rey 1917: Pl. XLVIII).

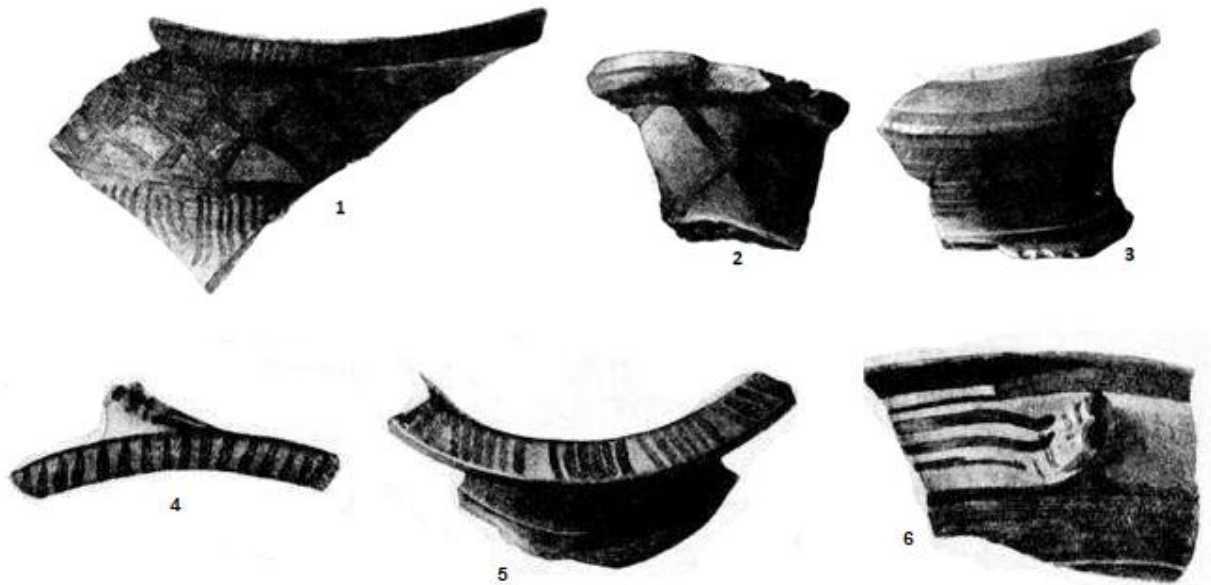
4.4.2.3. „Nowa” fioletowo-brązowo malowana ceramika

Klasa ta wywodzi się z wcześniejszej kategorii naczyń, rozpoznanej już w poprzedzającym ją okresie: „przedmykeńskim”. W epoce mykeńskiej, stała się ona bardziej zaawansowana technologicznie, co objawia się większymi walorami estetycznymi. Szczególnie

²²⁰ Obecnie – Thermi.

dobrze widoczne było to w postaci wykonywania wzorów dekoracyjnych. W opinii autora opracowania, fakt ten wynikał ze zwiększenia się umiejętności i wiedzy lokalnych rzemieślników, na które mogło wpłynąć pojawienie się importowanych naczyń mykeńskich, działających jako katalizator rozwoju (Rey 1917: 250). Największą różnicą pomiędzy „starą” a „nową” klasą malowaną fioletowo-brązową farbą była technologia produkcji. Pierwsza z wymienionych kategorii była całkowicie wytwarzana ręcznie, natomiast w przypadku drugiej stosowano już koło garncarskie. Ponadto, ornament malowany nakładany był na pewnego rodzaju „slip²²¹”, a sam repertuar wybieranych wzorów rozszerzono, m.in. o koncentryczne okręgi. Inne elementy dekoracyjne bezpośrednio wywodziły się z wcześniejszych okresów epoki brązu. Naczynia posiadały większe i bardziej eksponowane wylewy, często wywinięte na zewnątrz, który dekorowano kreskowaniem lub liniami, pasmami i ich zespołami (ryc. 92: 1-3). *Novum* stanowiło pojawienie się podwójnego imacza, w postaci dwóch połączonych ze sobą wałków gliny (ryc. 92: 6), który to, według L. Rey’a, wyznaczał cezurę chronologiczną pomiędzy okresem „przedmykeńskim”, a mykeńskim (Rey 1917: 250).

²²¹ Tj. dodatkową warstwę pokrywającą powierzchnię zewnętrzną naczyń, utworzoną najczęściej za pomocą aplikowania rozrzedzonej wodą gliny, czasami z dodatkiem barwników.

Ryc. 92. Przykłady fragmentów naczyń kategorii malowanej fioletowo-brązową farbą, 1, 3-6. Topchin²²², 2. Gona (Rey 1917: Pl. XLIX).

4.4.2.4. Ceramika minijska

W obręb niniejszej kategorii włączono zaledwie kilka fragmentów, odkrytych podczas badań *toumb'y* Sedes²²³. Posiadały one charakterystyczny szary kolor, wykonane były przy użyciu koła garncarskiego i ozdobiono je ornamentem guzowym. Minijska ceramika z tego stanowiska archeologicznego przypominała naczynia z wykopalisk w Orchomenos w Beocji, rozpowszechnione także w Tesalii (Rey 1917: 251).

4.4.3. Podsumowanie obserwacji ceramicznych Serwisu Archeologicznego Armii Orientu

W opinii L. Rey'a większość kategorii ceramiki rozpoznanych w Macedonii została zidentyfikowana również w Tesalii, Troadzie, południowej Grecji, Azji Mniejszej i na

²²² Obecnie znane jako Gephyra.

²²³ Dzisiejsze Thermi.

Bałkanach, a nawet dalej na północy – w Europie Środkowej²²⁴. Bazując na podobieństwie zarejestrowanych fragmentów, uznał on, że Macedonia nie była odizolowana od wpływów zewnętrznych (1917: 264-265, 267).

Dekoracja reliefowa powszechnie stosowana była m.in.: w Tesalii, na Krecie, w Troi, Kapadocji, w regionie Kaukazu, Bułgarii, Rumunii, Bośni i Węgrzech²²⁵. Pojawienie się jej w Macedonii, z uwagi na szeroki zakres przestrzenny, nie może zatem stanowić podstawy do wnioskowania na temat kontaktów kulturowych. Podobna sytuacja następuje w przypadku doklepanych motywów spiralnych i guzowych, do których L. Rey wskazał analogie m.in.: w Tesalii, Troi, Bośni, Argolidzie, Frygii, Rosji i nawet Europie Zachodniej (1917: 268).

Ceramika zdobiona ornamentami nacinanymi, wykonywanymi przed wypałem naczynia na jeszcze miękkiej i wilgotnej powierzchni gliny („No. 2”), posiadała, w opinii autora opracowania, najbliższe analogie we wszystkich greckich regionach. Jej przykłady dominowały w Macedonii, ale powszechne były także w Tesalii²²⁶, Troadzie, Myzji, Kapadocji, na Cyprze, jak również Wyspach Cykladzkich i w Atenach. Mniej powszechnie występowały również w Koryntii i Argolidzie. Analogiczne przykłady ornamentyki nacinanej zidentyfikowano także na Bałkanach (Serbia, Bośnia, Węgry) i w Europie Centralnej. W epoce żelaza styl nacinany był powszechny w Europie Centralnej i Zachodniej, podczas gdy w Grecji już wcześniej stał się mniej popularny po wprowadzeniu do użytku naczyń mykeńskich (Rey 1917: 268-269).

²²⁴ Prezentowane w niniejszym rozdziale analogie odnoszą się wyłącznie do obserwacji francuskich badaczy Serwisu Archeologicznego Armii Orientu. Bazują one na makroskopowych analizach podobieństw stylistycznych i stosowanych technik ornamentacyjnych. Nie należy wiązać ich ściśle z danymi kategoriami macedońskiej ceramiki, lecz rozpatrywać bardziej w kontekście nawiązań stylistycznych niż bezpośrednich wpływów i cyrkulacji tych samych form artefaktów. Kwestią oddzielną jest podawanie analogii jedynie w regionach, gdzie francuscy badacze prowadzili w owym czasie badania archeologiczne.

²²⁵ L. Rey wymienia kraje, których granice w roku 1917 znacząco różniły się od obecnie obowiązujących. Niektóre z nich dziś nie funkcjonują już pod tą samą nazwą, lub też nie istnieją, co najbardziej widoczne jest w przypadku Serbii (w 1917 roku – Królestwa Serbii), Węgier (monarchii Austro-Węgierskiej), Bułgarii (Królestwa Bułgarii) lub Rosji (Cesarstwa Rosyjskiego).

²²⁶ W postaci prostych geometrycznych ornamentów – styl „γ2” (Wace, Thompson 1912).

Podobny zasięg dystrybucji przestrzennej ukazała trzecia kategoria nacinanych naczyń i klasa zdobiona prążkowaniami („No. 3” i „No. 4”). Jej przykłady odkryto w Serbii, Bośni, dolinie Dniepru, Tesalii, Bułgarii i na Węgrzech. Egzemplarze pojemników podobnych do macedońskich malowanych zostały odkryte w regionach Tesalii i Troady, a sama kategoria mykeńskiej ceramiki jednoznacznie wskazywała, w opinii L. Rey’a, na bezpośrednie kontakty północnej Egei z południem. Podkreślał on też, że przed okresem występowania mykeńskich naczyń w Macedonii i Tesalii można było zidentyfikować więcej śladów kontaktów z północnymi regionami (Rey 1917: 269).

Wszystkie odnotowane klasy ceramiczne na macedońskich *toumba*’ch poświadczały, że jeszcze przed upadkiem cywilizacji egejskiej, regiony Grecji posiadały sprawnie funkcjonującą sieć kontaktów z populacjami żyjącymi w innych częściach Europy (Rey 1917: 270).

Z uwagi na szeroki zakres podejmowanych prac badawczych, publikacje materiałów źródłowych i ich opracowanie, należy uznać L. Rey’a za pierwszego archeologa, który przygotował kompendium wiedzy o pradziejach Macedonii. Jedną z niewątpliwych zalet jego pracy, również ważną dla powstania niniejszej dysertacji, jest bogaty materiał ilustrujący naczynia ceramiczne i ich fragmenty. Obserwacje francuskiego badacza i całego Serwisu Archeologicznego Armii Orientu doskonale uzupełniają stan wiedzy w pierwszym dwudziestoleciu XX wieku, u którego podstaw leżą rozpoznania H. Schmidt’a i brytyjskich pionierów: A. Wace’a i M. Thompson’a.

4.5. Rozpoznania ceramiczne materiałów z badań 20. lecia międzywojennego

4.5.1. Tsautsitsa

Na najniższych poziomach *toumb'y* Tsautsitsa zarejestrowano fragmenty ręcznie lepionych naczyń, w większości małych form (głównie dzbanów z „odciętą szyją”). Posiadały one zdobnictwo nacinane, zaaranżowane w układy linearne i pasma kropek lub nieregularnie wykonywane trójkąty i odciskane okręgi²²⁷. Charakterystyczne dla opisywanej kategorii artefaktów były ucha, modelowane w postaci „skręconych” uchwytów²²⁸, z wyraźnie wyodrębnionym miejscem na kciuk (Casson 1919: 22-25, 1923a: 17-18). S. Casson zaobserwował także współwystępowanie naczyń zdobionych nacięciami z artefaktami żelaznymi w jamach grobowych, stanowiących dary dla pochowanych (Casson 1923: 26; Heurtley 1939: 32).

W Tsautsitsa występowały także naczynia dekorowane malowanymi wzorami geometrycznymi (Heurtley 1939: 32-33), będące świadectwem upowszechniania się koła garncarskiego. W ramach tej kategorii najczęściej pojawiały się dzbany, tzw. „butelki do karmienia” (ang. *feeding bottles*), *skyphos'y*, pojemniki w typie kraterów, misy z dwoma uchwytami i *kantharos'y* (Casson 1923: 18-19).

S. Casson podkreślił współwystępowanie wyraźnie odmiennych klas ceramicznych. Rozróżnił kategorię naczyń ręcznie lepionych i wytwarzanych przy użyciu koła garncarskiego. Pierwszą z nich określił jako „chłopską” (ang. *peasant art*), z uwagi na tradycyjny, mniej zaawansowany technologicznie sposób wytwarzania i bardziej „użytkową” charakterystykę, a

²²⁷ Ceramikę nacinaną z późnej epoki brązu, pozyskaną podczas badań w Tsautsitsa, przedstawiono w Katalogach VII i VIII niniejszej dysertacji. Kwerenda materiałów źródłowych z tego stanowiska była możliwa dzięki uprzejmemu przyjęciu autora przez władze Muzeum Archeologicznego w Salonikach. Aktywności te wykonywano na podstawie zgody na wgląd do magazynów tejże jednostki, udzielonej przez Generalny Dyrektoriat Starożytności i Dziedzictwa Kulturowego greckiego Ministerstwa Sportu i Kultury (nr. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΑΜΘ/ΤΣΚΜ/139865/96857/980/62).

²²⁸ Na kształt sprężyny – ang. *twisted*.

także przypuszczalne przeznaczenie dla uboższej części społeczności. Naczynia tego typu słusznie uważał za powszechniej występujące i spełniające praktyczne, codzienne funkcje, co bezpośrednio przełożyło się na liczbę odkrytych egzemplarzy. Twierdził, że były one także częściej przenoszone, a tym samym bardziej narażone na zniszczenie. Jednakże, dzięki stosowanemu sposobowi wytwarzania, mogły być szybciej wyrabiane i w większej liczbie warsztatów. Natomiast naczynia produkowane przy użyciu koła garncarskiego, z uwagi na swoje właściwości, przeznaczenie, swoistą „unikatowość” i mniejszą powszechność występowania, S. Casson uznał za produkty przeznaczone dla ludzi bogatszych (Casson 1919: 25-26). Rozróżnił je także pod względem miejsca produkcji, bazując na makroskopowych obserwacjach składu gliny. Ręcznie lepiące przykłady utożsamiał z lokalną produkcją, ponieważ zawierały drobnoziarnistą mikę²²⁹. Brak tej grupy minerałów, wraz z czerwonym kolorem masy glinianej, oznaczał dla niego świadectwo wyrobu o obcej proweniencji (Casson 1923: 18).

Dwie odmienne technologie produkcji w naturalny sposób wyznaczały także rozróżnialne kategorie użytkowe, w ramach których występowały inne zestawy stosowanych form. W opinii S. Casson’a kształty naczyń wytwarzanych na kole garncarskim nie były produkowane w technologii ręcznego lepienia i odwrotnie – formy ręcznie wytwarzanych pojemników nie były wyrabiane przy użyciu koła²³⁰. Naczynia obu kategorii technologicznych współwystępowały w zamkniętych kontekstach, co kierownik badań odnotował jako świadectwo ich równoczesowości (Casson 1923: 19).

²²⁹ S. Casson uznał piasek z dużą zawartością drobnej miki za charakterystyczny dla regionu Macedonii (1919: 4).

²³⁰ Z wyjątkiem jednej formy naczynia – dzbana „z odciętą szyją”.

4.5.2. Vardina

Niektóre fragmenty naczyń znalezione na stanowisku Vardina charakteryzowały się dekoracjami wykonanymi z użyciem grafitu²³¹. Środkowa warstwa wewnątrz *toumb*'y zawierała ślady trzech osad funkcjonujących w późnej epoce brązu. Niemalże wszystkie odkryte w niej fragmenty naczyń sprawiały wrażenie lokalnej produkcji. Zaobserwowano duży udział mis z tzw. „widełkowymi” uchwytami i kategorię ceramiki zdobionej nacięciami²³², a także malowanej matową farbą. W obrębie ostatniej z wymienionych grup występowały ornamenty w postaci równoległych pionowych linii, szerokich pasm, czy też pętli. Ostatnia osada środkowej warstwy stratygraficznej w Vardina, charakteryzująca się dużym udziałem spalenizny, została zidentyfikowana jako równoczesowa z przybyciem „łużyckich”²³³ najeźdźców, co zostało wydedukowane również na podstawie wyraźnej zmiany w repertuarze ceramicznym i pojawienia się nieznanej dotąd kategorii naczyń²³⁴. Odnotowano w niej także duży udział fragmentów mykeńskich (Heurtley 1939: 35), określonych wstępnie jako pochodzące z okresu PHII i III²³⁵. Najmłodsza warstwa, w dużej mierze zaburzona i

²³¹ <https://digital.bsa.ac.uk/fieldwork.php?project=2451>

²³² Ceramikę nacinaną z późnej epoki brązu, pozyskaną podczas badań w Vardina, przedstawiono w Katalogach X i XI niniejszej dysertacji. Kwerenda materiałów źródłowych z tego stanowiska była możliwa dzięki uprzejmemu przyjęciu autora przez władze Muzeum Archeologicznego w Salonikach. Aktywności te wykonywano na podstawie zgody na wgląd do magazynów tejże jednostki, udzielonej przez Generalny Dyrektoriat Starożytności i Dziedzictwa Kulturowego greckiego Ministerstwa Sportu i Kultury (nr. YIIIIOA/ΓΔΑΠΚ/ΑΜΘ/ΤΣΚΜ/139865/96857/980/62). Analizy wykonywano w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki zarejestrowanego pod numerem 2016/21/N/HS3/00900, którego kierownikiem był autor niniejszej rozprawy.

²³³ Nazywanych przez S. Cassona „dunajskimi” (Casson 1923: 173, 1927: 181-186). Teza ta została w późniejszym czasie kilkakrotnie weryfikowana (zob. rozdz. 4.6.2.2.).

²³⁴ Co wnioskowano także później *per analogiam* na podstawie obserwacji na stanowiskach w Vardaroftsa (Axiochori) i Kilindir (Kalindria). Opisywana „nowa kategoria” to tzw. ceramika kanelurowana, funkcjonująca jako (ang.) *fluted ware*, a także (ang.) *Lausitz ware* („łużycka”). W. Heurtley utożsamiał ją z obecnością ludności „łużyckiej”, której enklawę określał jako szeroki geograficznie obszar rozciągający się od obecnych granic Czech po tereny półwyspu bałkańskiego. Jej obecność na tak ogromnej połaci obszaru argumentował aktywnym poszukiwaniem przez nich surowców mineralnych. Etnicznie przypuszczałnie identyfikował ich jako lud iliryjski (Heurtley 1939: 124, 128). Niniejsze opinie poddał weryfikacji B. Hänsel uznając, że ceramika tego typu nie stanowi odmiany form łużyckich, lecz naddunajsko-bałkańskich (Hänsel 1989: 338).

²³⁵ <https://digital.bsa.ac.uk/fieldwork.php?project=2451>

nieczytelna, została powiązana z szerokim okresem od wczesnej epoki żelaza po czasy hellenistyczne (Heurtley 1939: 35).

4.5.3. Kilindir

Bazując na opisach pozostawionych przez kierownika badań (Casson 1926), a także późniejszej rekapitulacji rezultatów, ustalono, że sekwencja ceramiczna zidentyfikowana w Kilindir wpasowuje się w schemat widoczny na innych stanowiskach archeologicznych Macedonii Centralnej (Heurtley 1939: 31). Została ona scharakteryzowana w obrębie trzech kategorii chronologicznych: wczesnej epoki brązu (odznaczającej się obecnością mis z zawiniętymi do środka wylewami i *askos* 'ów), środkowej epoki brązu (dla której właściwe było pojawienie się ceramiki zdobionej nacięciami) i późnej epoki brązu (z obserwowalnym udziałem w repertuarze naczyń ornamentowanych nacięciami, malowanych matową farbą i mykeńskich)²³⁶ (Heurtley 1939: 31). Podczas badań odkryto również fragmenty rudy srebra, które określono jako przerobione i przetopione jeszcze w epoce brązu przez mieszkańców Kilindir²³⁷.

4.5.4. Vardaroftsa

Naczynia ceramiczne z tego stanowiska podzielono na dwie główne kategorie: klasy „lokalne” i „intruzywne”. Badacze podkreślili zauważalny „konserwatyzm” macedońskiej wytwórczości ceramicznej w epoce brązu – kształty i dekoracje użytkowane w jednym okresie,

²³⁶ Ceramikę nacinaną pozyskaną podczas badań w Kilindir (Kalindria), przedstawiono w Katalogach III i IV niniejszej dysertacji. Kwerenda materiałów źródłowych z tego stanowiska była możliwa dzięki uprzejmemu przyjęciu autora przez władze Muzeum Archeologicznego w Salonikach. Aktywności te wykonywano na podstawie zgody na wgląd do magazynów tejże jednostki, udzielonej przez Generalny Dyrektoriat Starożytności i Dziedzictwa Kulturowego greckiego Ministerstwa Sportu i Kultury (nr. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΑΜΘ/ΤΣΚΜ/139865/96857/980/62). Analizy wykonywano w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki zarejestrowanego pod numerem 2016/21/N/HS3/00900, którego kierownikiem był autor niniejszej rozprawy.

²³⁷ Na podstawie informacji zawartych w Biuletynie Greckiej Korespondencji z 1925 roku (https://www.persee.fr/doc/bch_0007-4217_1925_num_49_1_22900), niestety – nieznanego autorstwa.

były kontynuowane w kolejnym, bądź też nawet kolejnych etapach (Heurtley, Hutchinson 1925: 12). W pierwszych trzech okresach (A-C) udział naczyń ornamentowanych stanowił niewielki odsetek, natomiast w dwóch ostatnich (D-E) uległ zwiększeniu. Wykopaliska w Vardaroftsa dostarczyły jeden z pierwszych i najbardziej pełnych opisów sekwencji rozwojowych ceramiki pradziejowej w epoce brązu²³⁸.

W pierwszym okresie zasiedlenia *toumb'y* (A) w użyciu przeważała ceramika monochromatyczna, niedekorowana, wytworzona z szarej gliny i wypalona w kontrolowanych warunkach, o czym świadczył jednorodny kolor powierzchni naczyń. Autorzy opracowania zakładali, że wypalanie ceramiki miało miejsce na tym etapie w otwartych paleniskach. Powierzchnia wyrobów mogła być wygładzana, lub też nawet polerowana, niemniej jednak nie stanowiło to reguły. Korzystano głównie z form szerokich mis z płaskimi dnami i zawiniętymi do środka wylewami, często wyposażonych w poziome imacze z otworem, waz o askoidalnym kształcie z uchami w typie pętli, mis z prostymi wylewami, stożkowym dnem i uchwytami w typie „widełkowym”²³⁹, dzbanów z tzw. „odciętą szyją”, kubków i słoików z jednym uchem (ryc. 93). Repertuar ten został uznany za zbieżny z wcześniejszymi znaleziskami w Kilindir (Heurtley, Hutchinson 1925: 13-15). W obrębie opisywanej warstwy zarejestrowano także naczynia o polerowanej, czarnej powierzchni, o porowatej strukturze masy glinianej, występujące w takim samym zestawie kształtów jak w kategorii monochromatycznej niedekorowanej. Zidentyfikowano również klasę „prążkowaną”²⁴⁰, zdobioną na niemalże

²³⁸ Ceramikę nacinaną, pochodzącą z epoki brązu, pozyskaną podczas badań w Vardaroftsa (Axiochori), przedstawiono w Katalogu IX niniejszej dysertacji. Kwerenda materiałów źródłowych z tego stanowiska była możliwa dzięki uprzejmemu przyjęciu autora przez władze Muzeum Archeologicznego w Salonikach. Aktywności te wykonywano na podstawie zgody na wgląd do magazynów tejże jednostki, udzielonej przez Generalny Dyrektoriat Starożytności i Dziedzictwa Kulturowego greckiego Ministerstwa Sportu i Kultury (nr. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΑΜΘ/ΤΣΚΜ/139865/96857/980/62). Analizy wykonywano w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki zarejestrowanego pod numerem 2016/21/N/HS3/00900, którego kierownikiem był autor niniejszej rozprawy.

²³⁹ Ten typ mis został uznany przez W. Heurtley’a za najbardziej charakterystyczny dla macedońskiej ceramiki (Heurtley, Hutchinson 1925: 15).

²⁴⁰ Ang. *striated ware* (Heurtley, Hutchinson 1925: 16).

całkowitej zewnętrznej powierzchni naczynia²⁴¹ za pomocą płytkich, równoległych i nieregularnych linii, wykonywanych przy użyciu ząbkowanego instrumentu. W pierwszym okresie zasiedlenia Vardaroftsa pojawił się ornament nacinany (określony przez autorów „pierwszym stylem nacinanym”²⁴²), wypełniony białą inkrustacją (ryc. 95). Zaobserwowano go na zaledwie dwóch fragmentach ceramicznych – płaskim wylewie misy, w postaci zakreskowanych rytych trójkątów²⁴³ i fragmentu noszącego dekorację w kształcie rzędu linii, któremu towarzyszą pasma nacinanych linii prostych²⁴⁴. W odróżnieniu od następnego – „drugiego” stylu nacinanego, pierwszy charakteryzował się większym uproszczeniem ornamentu, rytego bardzo ostrym narzędziem o pojedynczym zakończeniu. Zauważalny był brak wykorzystania narzędzia w typie „grzebienia”, wyposażonego w wiele ostrych zakończeń, które po zetknięciu z powierzchnią gliny rysowałyby regularne równoległe linie. W przypadku „pierwszego stylu nacinanego” widoczna była pewna nieregularność w wykonywaniu tychże linii (Heurtley, Hutchinson 1925: 16; zob. Katalog IX: A14). Opisywany styl stosowano również w okresach B i C.

Ryc. 93. Zbiorcze zestawienie naczyń ceramicznych użytkowanych w pierwszym okresie (A) funkcjonowania *toumb'y* w Vardaroftsa (Axiochori; Heurtley, Hutchinson 1925: 62).

²⁴¹ Autorzy opracowania uważali, że miało to nadawać lepszą przyczepność powierzchni naczyń i poprawiać stabilność chwytu (Heurtley, Hutchinson 1925: 16).

²⁴² Według L. Rey'a była to kategoria „wczesnej ceramiki nacinanej” (Rey 1917: 217-219).

²⁴³ Katalog IX: A14.

²⁴⁴ Katalog IX: Z.

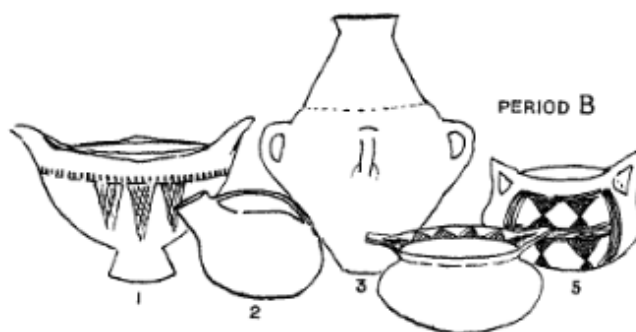
W drugim okresie zasiedlenia *toumb* 'y (B), na głębokości od 12 do 14 metrów poniżej poziomu gruntu, odkryto pozostałości osadnictwa fazy 7 i 8. Zidentyfikowano w niej niedekorowane naczynia monochromatyczne, stanowiące bezpośrednią kontynuację tej samej kategorii okresu „A”. W opisywanej fazie w obiegu były bardziej powszechne naczynia koloru czerwonego i płowego o wygładzanej powierzchni. Do użytku weszły również nowe kształty w postaci form waz z ostrym załomem²⁴⁵. Poza opisywaną klasą występowały także naczynia o polerowanej, czarnej powierzchni, „prążkowane” (bardziej popularne niż w poprzednim okresie) i nacinane (w ramach pierwszego stylu opisanego powyżej). Pojawiły się też amfory z czterema uchami i rozchylonym wylewem²⁴⁶. Wciąż korzystano także z popularnych mis z uchwytem w typie „widełkowym” i *askos* 'ów (ryc. 94). W okresie „B” powstał „drugi styl nacinany”, stanowiący dekorację naczyń o szarym przełamie, wykonywanych z gliny o nie najwyższej jakości i nie najlepszym stopniu wyrobienia masy. Ceramika tej klasy charakteryzowała się zróżnicowaniem kolorystycznym powierzchni: od barwy czarnej, przez brązową i czerwoną, często również występującym na jednym naczyniu. Ścianki zewnętrzne zazwyczaj wygładzano, niekiedy nawet polerowano. W tej kategorii wytwarzano kuliste wazy, duże misy z imaczami, misy z rozszerzonymi wylewami i uchwytami w typie „widełkowym” (Heurtley, Hutchinson 1925: 18). Dla tej grupy były charakterystyczne dekoracje w postaci szerszych pasm równoległych linii, często wykonanych przypuszczalnie za pomocą narzędzia z kilkoma zaostrzonymi końcami (w typie „grzebienia”). Zdobienia tworzyły wzory linii falistych, kształtów spiralnych i układy przypominające ramę dla dekoracji wykonanej wewnątrz niej²⁴⁷. Ponadto, na powierzchni naczyń pojawiły się zakreskowane trójkąty, często z przedłużonymi wierzchołkami za pomocą pojedynczej linii rytej. Nacięcia nie zawsze

²⁴⁵ Ang. *carinated*.

²⁴⁶ Powszechnie wytwarzane i dekorowane w późniejszym „trzecim stylu nacinanym” (Heurtley, Hammond 1925: 17).

²⁴⁷ Rzeczoną ramę ornamentacyjną tworzyły prostopadłe pasma złożone z serii nacięć.

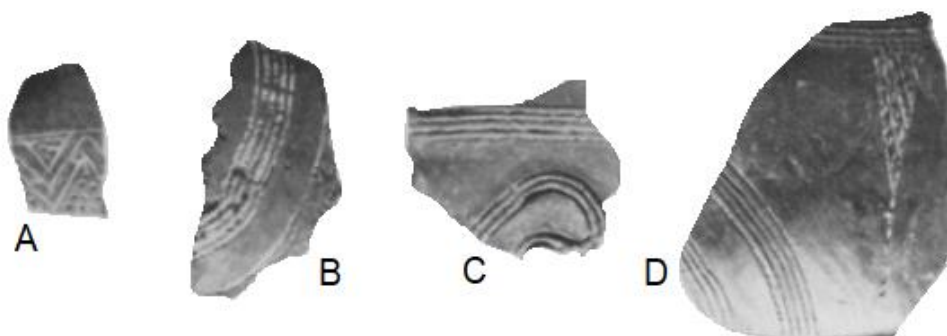
konturowano za pomocą grubszych rowków, często natomiast tworzone serie krótszych odcinków. Opisywane ornamenty wypełniano następnie, w opinii autorów opracowania, „kredą” (ryc. 95). Niniejsza kategoria uznana została za „obcą” genetycznie w Centralnej Macedonii. W. Heurtley i R. Hutchinson wskazywali na jej północne pochodzenie (Heurtley, Hutchinson 1925: 18).

Ryc. 94. Zbiorcze zestawienie naczyń ceramicznych użytkowanych w drugim okresie (B) funkcjonowania *toumb* 'y w Vardaroftsa (Axiochori; Heurtley, Hutchinson 1925: 62).

W trzecim okresie zasiedlenia kopca w Vardaroftsa (C), rozciągającym się od 4 do 12 m poniżej gruntu i obejmującym osiedla 9-17, w użytku pozostała niedekorowana ceramika monochromatyczna, niewiele różniąca się od naczyń produkowanych w fazach pierwszej i drugiej. Powszechnie występowały w tej kategorii misy z wychylonymi na zewnątrz krawędziami wylewów i misy z uchwyty w typie „widełek”. Używano wtedy również waz z ostrym załomem i dzbanów z tzw. „odciętą szyją”, których powierzchnia zewnętrzna była silnie wygładzana, prowadząc niemalże do efektu wypolerowania (Heurtley, Hutchinson 1925: 19). W opisywanych warstwach odkryto także naczynia o polerowanej, czarnej powierzchni, „prążkowane” oraz ornamentowane „pierwszym stylem nacinanym” (jeden fragment), oraz „drugim stylem nacinanym”²⁴⁸.

²⁴⁸ Katalog IX: A15.

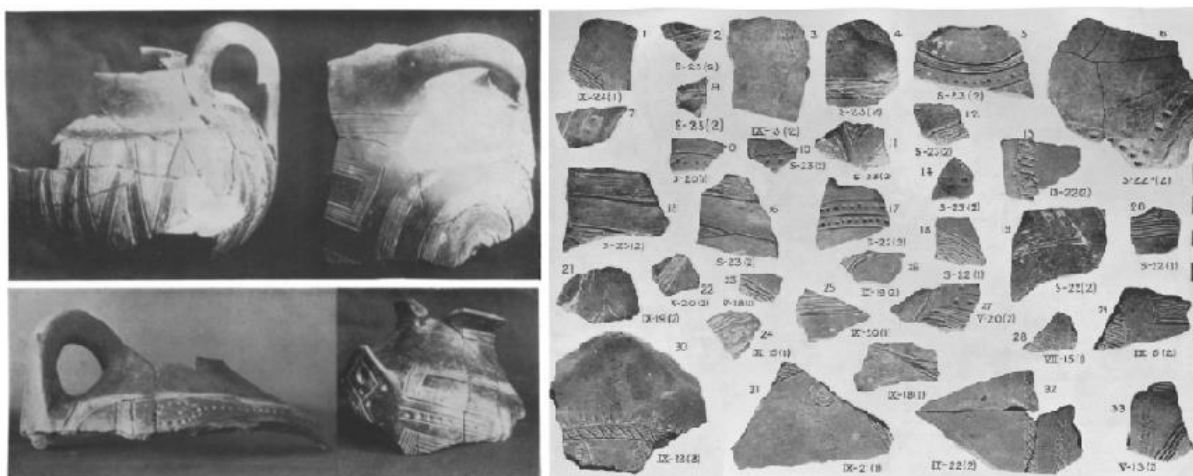
Ryc. 95. Fragmenty naczyń stylu nacinanego – A – pierwszego; B, C, D – drugiego (Heurtley, Hutchinson 1925: Pl. IX a).

Jako *novum* pojawiła się wtedy kolejna, trzecia już, wersja stylu nacinanego²⁴⁹ (ryc. 96). Różnił się od poprzedniego, co wskazała analiza technologiczna surowca tworzącego naczynia. Gлина była lepiej wyrobiona, a same pasma ornamentacyjne zdały się być wykonywane przy użyciu bardziej elastycznego narzędzia, gdyż zaobserwowano fakt niewielkiego rozchylenia się od osi zmultiplikowanych i nieregularnych linii rytych (Heurtley, Hutchinson 1925: 19-20). Ponadto, pojawiały się krótsze linie, które kreskowały pasma ornamentacyjne. W opinii autorów opracowania, opisywany styl zdobniczy całościowo tworzył wrażenie nieporządku, które podkreślało dodatkowo nieregularne wypełnienie nacięć białą lub różową pastą inkrustacyjną. Dekorowano nim głębokie kuliste misy z pionowymi uchami (w typie pętli bądź też wstążki), biegnącymi ponad krawędzią wylewu, waz z ostrym załomem i z niewielkimi imaczami²⁵⁰. Zdobienie obejmowało wzory meandrów, spiral, kropek (również tworzących okręgi), linii, zygzaków i ich układy, często zamknięte w ramie ornamentacyjnej, utworzonej z prostopadłych linii rytych (znanej już w okresie wcześniejszym). Warto podkreślić, że w warstwach odpowiadających trzeciemu okresowi zasiedlenia Vardaroftsa odkryto misę z tzw.

²⁴⁹ M.in. M, S, Y, Z, A11, A12 w Katalogu IX.

²⁵⁰ W. Heurtley i R. Hutchinson porównują tę formę z urnami typu *Villanova*, stanowiącymi charakterystyczną cechą kultury materialnej wczesnej epoki żelaza w Italii (1925: 20).

„widelkowym” typem uchwytu, której ornamentyka stanowiła kombinację wszystkich trzech stylów nacinanych: „pierwszego”, „drugiego” i „trzeciego”²⁵¹ (Heurtley, Hutchinson 1925: 20).

Ryc. 96. Fragmenty naczyń ceramicznych „trzeciego” stylu nacinanego odkryte na stanowisku w Vardaroftsa (Axiochori; Heurtley, Hutchinson 1925: Pl. XII, XIII).

W trzecim okresie funkcjonowania Vardaroftsa w repertuarze stylów użytkowanych naczyń ceramicznych pojawiła się klasa ceramiki ręcznie lepionej malowana matową farbą²⁵² (ryc. 97). Surowiec stosowany do jej produkcji był szarego lub szaro-żółtego koloru, po wypale o płowo-żółtej powierzchni, pokrywany slipem tej samej barwy. Sama powierzchnia zewnętrzna była wygładzana, często obserwowalne są na niej ślady narzędzia gładzącego. Dekoracja malowana występowała najczęściej w kolorze fioletowym, rzadziej czerwonym, niemniej jednak zawsze była matowa (Heurtley, Hutchinson 1925: 20). Najpopularniejszym kształtem stosowanym w opisywanym okresie w obrębie kategorii matowo malowanej ceramiki była misa z profilem z ostrym załomem²⁵³ i rozchylonym wylewem i dzban z „odciętą” szyją. Na niektórych uchach zidentyfikowano doklejane plastyczne guzki, mające za

²⁵¹ Niniejsze znalezisko poddaje w wątpliwość kryteria wydzielenia wszystkich stylów nacinanych, którymi ozdabiano naczynia ręcznie lepiowane w późnej epoce brązu w Centralnej Macedonii.

²⁵² Zidentyfikowana już wcześniej m.in.: przez H. Schmidt’a, A. Wace’a, L. Rey’a (por. rozdziały 5.1.2., 5.1.3., 6.1., 6.2.).

²⁵³ Ang. *carinated*.

zadanie stanowić wzmocnienie uchwytu kciuka. Ornamentyka najczęściej obejmowała horyzontalne pasma, nie zawsze wykonywane w regularny sposób. Dodatkowo stosowano hakowato zakończone spirale, zakreskowane trójkąty, linie faliste i pasma z „frędzlami”. Często dekorowano także bezpośrednią strefę przykrawędną wylewu, a także samą krawędź (Heurtley, Hutchinson 1925: 21).

Ryc. 97. Fragmenty ręcznie lepionych naczyń ceramicznych malowanych matową farbą (Heurtley, Hutchinson 1925: Pl. XV: a).

W tym czasie pojawiła się również nowa technologicznie klasa ceramiki – mykeńska (Heurtley 1939: 38-39). Wytwarzana na kole garncarskim, produkowana była niemalże całkowicie z lokalnych, centralno-macedońskich złóż gliny²⁵⁴. Technika jej wykonania nie różniła się znacząco od ręcznie lepionych naczyń, niemniej jednak pojedyncze fragmenty

²⁵⁴ Ze 150 odkrytych fragmentów w okresie „C” zaledwie 12 nosiło cechy właściwe dla naczyń importowanych (Heurtley, Hutchinson 1925: 21).

ukazały wyższą jakość produkcji, właściwą dla mykeńskich warsztatów (Heurtley, Hutchinson 1925: 21-22). Najczęściej użytkowanymi formami w tym okresie w opisywanej kategorii były misy z uchami w typie „pętli”, amfory, szerokie kratery, *kyliks* 'y, dzbany z „odciętymi” szyjami i głębokie misy (ryc. 98). Część naczyń²⁵⁵ posiadała monochromatycznie malowane wnętrza, większość jednakże zdobionych było horyzontalnymi szerokimi pasmami na zewnątrz. Na podstawie użytkowanych form, dekoracji i analogicznych znalezisk, autorzy opracowania uznali, że najwcześniejsze mykeńskie naczynia w Vardaroftsa powinny być datowane na okres PHIIIB (Heurtley, Hutchinson 1925: 22).

Ryc. 98. Zbiorne zestawienie mykeńskich naczyń ceramicznych użytkowanych w trzecim okresie (C) funkcjonowania *tomb* 'y w Vardaroftsa (Axiochori; Heurtley, Hutchinson 1925: 21).

W opinii W. Heurtley'a i R. Hutchinson'a w trzecim okresie, jako rozwinięcie klasy malowanej matową farbą, w użytkowaniu pojawił się „czwarty” styl nacinany (ryc. 99). Badacze ci dostrzegli powiązania z kategorią ręcznie lepionej ceramiki malowanej w postaci niektórych elementów dekoracyjnych, np. linii z równoległymi „frędzlami” (Heurtley, Hutchinson 1925: Pl. XIV b). Jednocześnie, co zostało podkreślone, pozostał on w kontynuacyjnym związku z „drugim” stylem nacinanym, który manifestował się w kształcie stemplowanych klinów. Gлина wykorzystywana do produkcji „czwartego” stylu nacinanego odróżniała się ciemniejszą barwą, a powierzchnię zewnętrzną naczyń zazwyczaj pozostawiano

²⁵⁵ 9 przykładów (Heurtley, Hutchinson 1925: 21).

niewygładzoną²⁵⁶. Dekoracja opisywanej kategorii obejmowała również ornamenty w formie stemplowanych okręgów, wyciskanych kropek, nacinanych szewronów, linii falistych i prostych, zygzaków. Klasa ta pojawiła się również na stanowisku w Vardina w podobnym kontekście (Heurtley, Hutchinson 1925: 23).

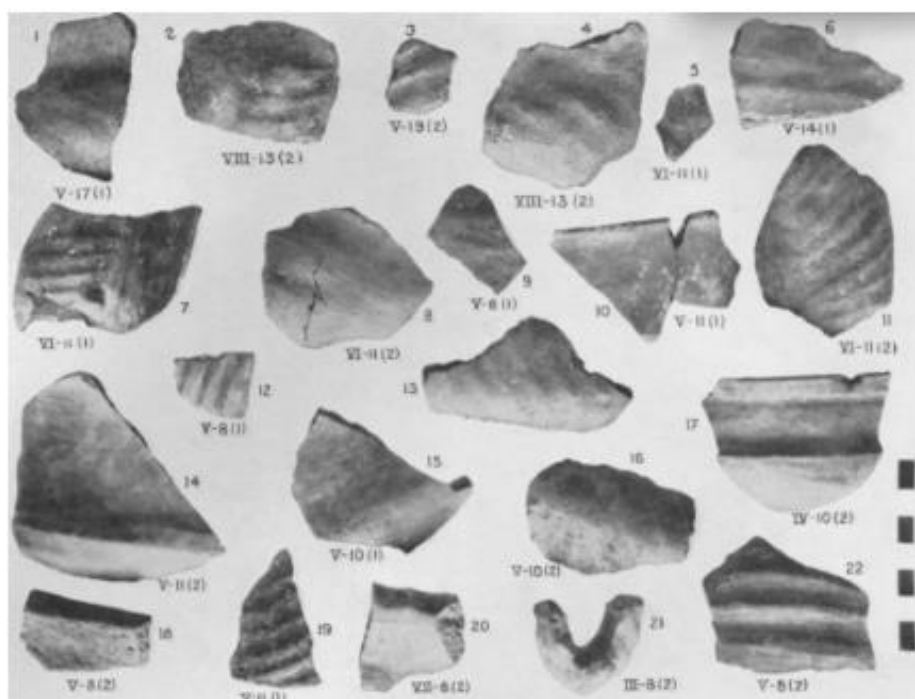

Ryc. 99. Fragmenty naczyń ceramicznych „czwartego” stylu nacinanego odkryte na stanowisku w Vardaroftsa (Axiochori; Heurtley, Hutchinson 1925: Pl. XIV b).

Jako świadectwo wpływów zewnętrznych w opisywanym okresie w Vardaroftsa zidentyfikowano nieznaną dotąd ręcznie lepioną ceramikę, która pojawiła się około piątego metra poniżej poziomu gruntu, w obrębie warstwy o znacznym udziale spalenizny (Heurtley 1939: 39). Tzw. ceramika „dunajska” liczyła kilka odkrytych egzemplarzy, wykonanych w dość

²⁵⁶ Poza dwoma przykładami, o numerach porządkowych 7 i 13, które posiadały jaśniejszy, żółty kolor i bardzo dobre wygładzanie powierzchni zewnętrznej (Heurtley, Hutchinson 1925: 23).

niedbały technologicznie sposób, z nie najlepiej wyrobionej gliny. Ich powierzchnia zewnętrzna traktowana była w niejednolity sposób. Niektóre naczynia wygładzono, niemalże prowadząc do efektu wypolerowania, lecz inne pozostawiano bez wykończenia. Ich kolor był zróżnicowany, od płowego przez szary, aż do czarnego. Nie zawsze był on jednolity. Autorzy opracowania identyfikowali niniejszą kategorię jako ręcznie lepioną, jednakże jeden egzemplarz przedstawili jako wykonany na kole garncarskim (Heurtley, Hutchinson 1925: 23). Na podstawie fragmentów zrekonstruowano naczynie o szerokiej szyi z jednym uchem w typie „pętli”, wychodzącym ponad wylewem, a także misę z dwoma uchami wznoszącymi się ponad wylew. Ornamentyka obejmowała zazwyczaj dolne części naczyń i składała się z wyciśniętych w masie glinianej szerokich żłobień²⁵⁷ (ryc. 100).

Ryc. 100. Fragmenty naczyń ceramicznych stylu „dunajskiego”, odkryte na stanowisku w Vardaroftsa (Axiochori; Heurtley, Hutchinson 1925: Pl. XVII).

²⁵⁷ Ang. *fluted*. Opisywana kategoria w literaturze często określana jest również mianem *fluted ware* bądź *Lausitz ware*.

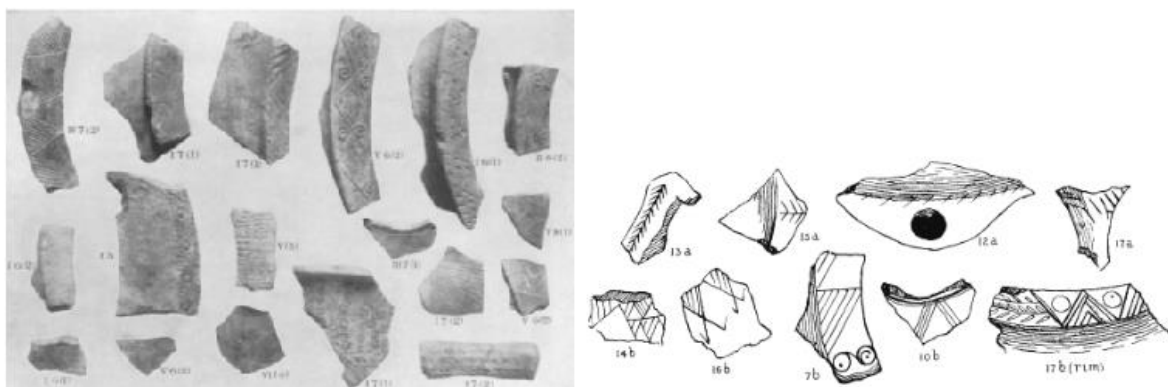
W okresie „D”, znajdującym się pomiędzy 0,5 a 4 m poniżej poziomu gruntu (osiedla oznaczone numerami 18-21), zauważalna była kontynuacja wcześniejszych tradycji wytwórczości (ryc. 101). W większym zakresie widoczny był natomiast udział w zbiorze naczyń produkowanych z użyciem koła garncarskiego. Wyraźniejsze były wpływy z południa, liczba ceramiki mykeńskiej zwiększyła się, przeważały kształty mis. Jednocześnie, genetycznie północne wytwory również pojawiły się w większych ilościach, co widać było w dystrybucji naczyń „dunajskich”, opisanych powyżej. W opinii autorów, równocześnie równie powszechnie występowały lokalne wytwory, przejawiające się w postaci form dzbanów z „odciętymi” szyjami bądź też mis z wychylonym na zewnątrz wylewem, jak również naczynia ornamentowane nacięciami (Heurtley, Hutchinson 1925: 25).

Ryc. 101. Zbiorcze zestawienie mykeńskich naczyń ceramicznych użytkowanych w czwartym okresie (D) funkcjonowania *toumb* y w Vardaroftsa (Axiochori; Heurtley, Hutchinson 1925: 27).

Te ostatnie ujęto w ramy dwóch nowych stylów – „piątego” i „szóstego” (ryc. 102). Pierwszy z nich charakteryzował się nacięciami wykonanymi tępo zakończonym narzędziem. Dekoracje znajdowały się najczęściej na wylewach i uchwytach mis (ryc. 102), rzadziej na

uchach dzbanów. Repertuar wzorów był prosty i ograniczony, przeważały równoległe nacięcia i szeregi zakreskowanych trójkątów (Heurtley, Hutchinson 1925: 26). Drugi, „szósty” styl nacinany, wykonywano natomiast za pomocą ostro zakończzonego instrumentu. Ornamentyka pokrywała zazwyczaj szyje i brzuśce naczyń, a jej wątki obejmowały bardziej zróżnicowane i kompleksowe wzory, z których najbardziej charakterystyczne to: odciskane okręgi w wariacie z kropką w ich centroidzie bądź bez kropki, okręgi połączone liniami stycznymi, nacinane romby i trójkąty z towarzyszącymi im klinami, szewrony oraz zakreskowania. W opinii autorów opracowania, kategoria ta wydawała się być pewną rewizją pierwszego stylu nacinanego, niemniej jednak wyraźnie zauważalne były cechy wspólne z klasą ceramiki malowanej matową farbą (Rey 1917: Pl. XXVI: 7, 9, 12; Pl. XIXa: 8; Heurtley, Hutchinson 1925: 27).

Ryc. 102. Fragmenty naczyń ceramicznych nacinanego stylu „piątego” i „szósteo”, odkryte na stanowisku w Vardaroftsa (Heurtley, Hutchinson 1925: Pl. XIX).

W tym okresie, w zbiorze znacząco zwiększył się udział ceramiki toczonej na kole, w postaci szarych, monochromatycznych naczyń. Pojawiały się także formy malowane matową farbą, kontynuując tradycję (klasy „C2”). Używana na nich farba charakteryzowała się barwą fioletową, czerwoną, nawet czarną. Pokrywała powierzchnię naczyń bezpośrednio na glinie bądź bielonym ślipie. Dekoracje obejmowały wzory geometryczne, w przeważającej części

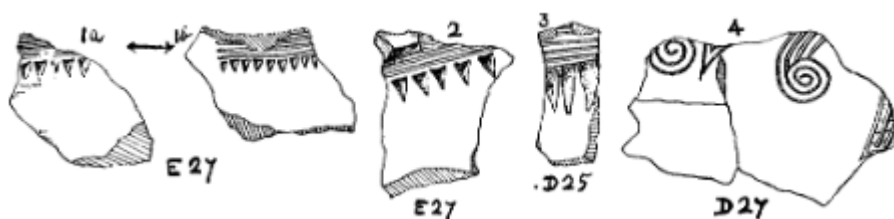
nowy rodzaj okręgów: malowanych w regularny sposób za pomocą cyrkla w rzędach. Często wpisywane były one pomiędzy szerokie, horyzontalne malowane pasma, bądź znajdowały się w układach, wraz z zakreskowanymi i zakratowanymi trójkątami. W opinii W. Heurtley'a i R. Hutchinson'a opisywana kategoria stanowiła lokalną manifestację stylu protogeometrycznego i geometrycznego (Heurtley, Hutchinson 1925: 28).

4.5.5. Saratse

Na tym stanowisku system klasyfikacji ponownie bazował na obserwowalnych zmianach w repertuarze ceramicznym. Najbliższe analogie wskazywały, że sekwencje te, pomimo niewielkich lokalnych różnic, wpisywały się w schemat poznany już ze stanowisk doliny Wardaru (Heurtley, Radford 1929: 118). W trakcie badań wykopaliskowych rozpoznano cztery główne okresy. Analogicznie, jak w opisywanych pozostałych przypadkach, określono je czterema pierwszymi, kolejnymi literami alfabetu.

W pierwszym okresie zasiedlenia *toumb'y* Saratse, tzw. wczesno-macedońskim, większość repertuaru ceramicznego stanowiły monochromatyczne i niedekorowane naczynia, nie różniące się od kategorii odkrytej m.in. także w warstwach Vardaroftsa, Hagios Mamas czy Kilindir. Surowiec gliniany, o sporej zawartości drobnego żwiru, po wypale zyskiwał kolor od szarego po czarny. Często pokrywano go slipem i wygładzano. Wiele przykładów naczyń opisywanej kategorii posiadało zróżnicowaną barwę powierzchni zewnętrznej. Główne kształty, które powstawały w ramach niniejszej klasy, były to m.in.: misy z zawiniętymi krawędziami wylewów do wnętrza naczynia, niewielkie kubki z uchami w typie „pętli”, dzbany z „odciętymi” szyjami i słoje z cylindrycznymi szyjami, wyposażone w cylindryczne imacze (Heurtley, Radford 1929: 121-122; Heurtley 1939: 30-31). Poza kategorią monochromatyczną, w okresie "A" użytkowano naczynia wygładzane o czarnej powierzchni, pośród których najczęściej występowały misy z uchwytem w typie „widełek”, misy z odwiniętymi na zewnątrz

krawędziami wylewów, dzbany z cylindrycznymi szyjami. W tym czasie pojawił się także „pierwszy” styl nacinany, w ramach którego naczynia zdobiono za pomocą linii poziomych, wykonanych z punktów o klinowatym kształcie, wypełnianych białą kredą, a także zakreskowanych trójkątów pośród pasm linii nacinanych i spirali (ryc. 103). Niejednorodność opisywanego zbioru dekoracji nakazała autorom opracowania uznać ją za fazę przejściową pomiędzy stylem nacinanym „pierwszym” a „drugim” (Heurtley, Radford 1929: 125-126).

Ryc. 103. Naczynia „pierwszego” stylu nacinanego, stanowisko Saratse (Heurtley, Radford 1929: 125).

W okresie „B”, jak niemalże w całej Macedonii, przeważały naczynia o jaśniejszych kolorach powierzchni. Formy z zawiniętą do środka krawędzią wylewu zaczęły być wypierane przez wariant mis z imaczem w typie „widełkowym” o zazwyczaj prostej krawędzi, często zdobione nacięciami (Heurtley 1939: 30). Wciąż w użytkowaniu pozostały i przeważały naczynia monochromatyczne niedekorowane, lecz w większych liczbach produkowano pojemniki ornamentowane nacięciami w „drugim” stylu. Charakteryzował się on szerokimi pasmami równoległych linii nacinanych, które niekiedy wykonywano przy użyciu narzędzia o kilku spiczastych zakończeniach (w typie „grzebienia”). Powszechnie występowały także motywy spiralne. Wzory nacinane niekiedy wypełniano białą pastą dekoracyjną. W opinii autorów, pozostałe wątki stanowiły naturalne rozwinięcie „pierwszego” stylu nacinanego. Sama technologia wyrobu tej kategorii nie różniła się znacząco od wytworów monochromatycznych.

Jedynym kształtem naczynia możliwym do rozpoznania w tej grupie, z uwagi na dużą fragmentację materiału, był dwu-uchy kubek²⁵⁸ (Heurtley, Radford 1929: 127-129).

W okresie późno-macedońskim („C”), zidentyfikowano naczynia monochromatyczne niedekorowane, głównie w postaci mis z „widełkowym” uchem i wariantów z odwiniętą na zewnątrz krawędzią wylewu. Rozpoznano także fragmenty kolejnego, trzeciego, nacinanego stylu. Wydawał się on kontynuować wcześniejsze tradycje, niemniej jednak, w opinii W. Heurtley'a i C. Radford'a, stosowane wzory charakteryzowały się większą starannością wykonania. Jako *novum* pojawiały się niewielkie okręgi, które zastąpiły kształty klinów. Jednocześnie, białe wypełnienie nacięć stawało się powszechniejsze. Zrekonstruowano formy kubków o dwóch uchach i dzbanów z „odciętymi” lub ukośnymi szyjami. W opisywanym okresie wytwarzane były także naczynia zdobione matową farbą, niemniej jednak występowały dość rzadko. Zidentyfikowano zaledwie jedno ucho z precyzyjnie wykonanym ornamentem spiralnym w kolorze fioletowym, fragment misy i dzbana z „odciętą” szyją z dekoracją w formie malowanego pasma. W większych liczbach pojawiły się natomiast naczynia mykeńskie, wydatowane przez autorów opracowania na okres PHIIIA i B. Rozpoznano kształty *kyliks* 'ów, kraterów, mis z uchami w typie „pętli”, dzbanów z „odciętymi” szyjami itp. Zdobiono je czerwoną, lśniącą farbą na żółtej powierzchni slipu, a także dekorowano tym samym barwnikiem również wewnątrz naczynia. Ornamentyka obejmowała również rzadkie w Macedonii przedstawienia zwierząt (ośmiornicy) i stylizowanych roślin, w odróżnieniu od powszechnych prostych motywów geometrycznych i linearnych. W opinii W. Heurtley'a i C. Radforda, niemalże wszystkie mykeńskie naczynia z Saratse zostały wykonane z wykorzystaniem lokalnych złóż gliny, analogicznie do przykładów rozpoznanych na pozostałych *toumba* 'ch Macedonii (Heurtley, Radford 1929: 129-133).

²⁵⁸ Funkcjonujący w dzisiejszej typologii jako *kantharos*.

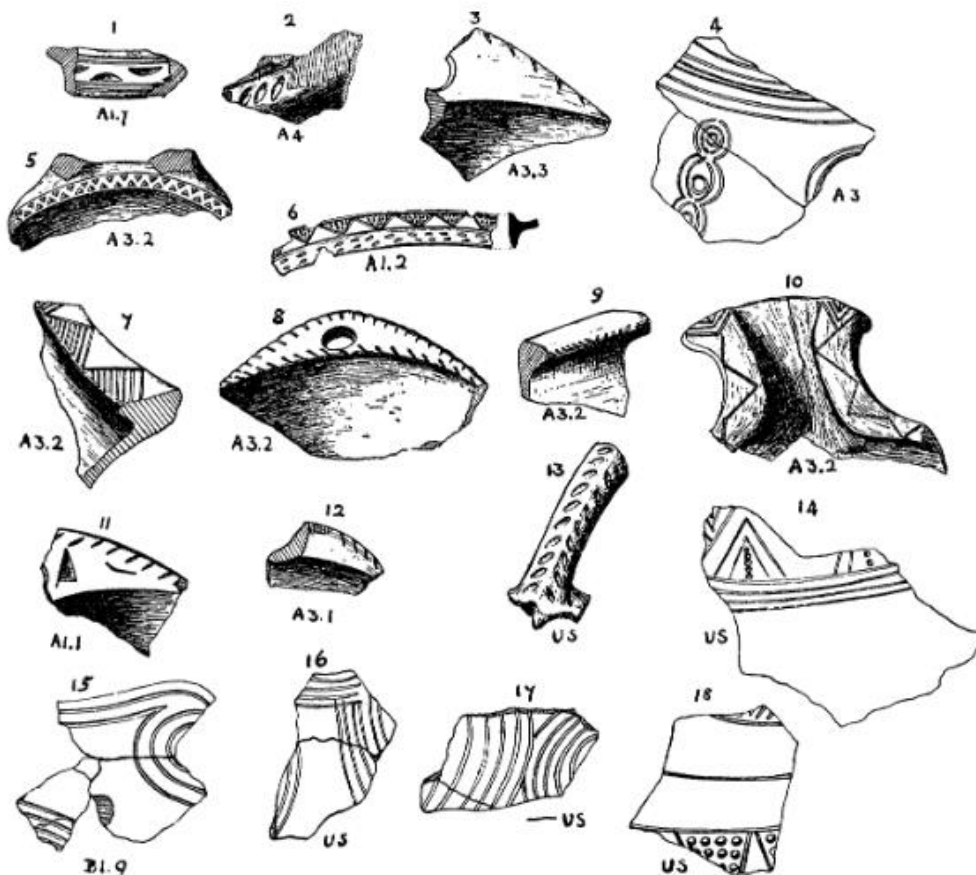
W ostatnim okresie („D”) ceramika w Saratse była prawie identyczna w formach i dekoracjach, jak na pozostałych przebadanych stanowiskach archeologicznych regionu. Jediną różnicą, którą zauważają autorzy opracowania, była grubość ścian naczyń. W Saratse formy zdały się być cieńsze niż analogiczne egzemplarze z Vardaroftsa czy Vardina, co widoczne było nawet w ręcznie lepionych egzemplarzach. W tym czasie wyraźnie zauważalny był podział na dwie główne kategorie naczyń: ręcznie lepione i toczone na kole garncarskim. W obrębie pierwszej z nich, przeważały monochromatyczne naczynia niedekorowane: głębokie misy z cienkimi krawędziami wylewów, misy z uchwytyami w typie „widelkowym”²⁵⁹, niewielkie kubki z uchami w typie „pętli”, dzbany z „odciętymi” szyjami itp. Zarejestrowano także naczynia zdobione nacięciami, w ramach „piątego” i „szóstego” stylu²⁶⁰ (ryc. 104). W tej kategorii użytkowano niemalże identyczny zestaw form, jak w przypadku klasy niezdobionej: głównie dzbany z „odciętymi” szyjami i głębokie misy. Ornamentyka obejmowała proste, lecz starannie wykonane wątki w kształcie klinów, rzędów zakreskowanych trójkątów wypełnionych kropkami, zakrzywionych linii. Odkryto jeden fragment z nacięciami wypełnionymi różową inkrustacją. Pojemniki wykonywane na kole garncarskim konstituowały kategorię szarą monochromatyczną i malowaną matową farbą. Ta druga charakteryzowała się wykorzystaniem czarnego, czerwonego bądź fioletowego barwnika do wykonywania prostych wzorów linearnych i koncentrycznych okręgów, malowanych przy użyciu cyrkla. Niestety, z uwagi na duży stopień fragmentacji materiału, zidentyfikowano zaledwie jedną formę: dzban z „odciętą” szyją (Heurtley 1939: 30). Jako element zewnętrzny w zbiorze scharakteryzowano występującą w opisywanym okresie kategorię naczyń „dunajskich”²⁶¹, analogiczną

²⁵⁹ Często wyposażane w rozpoznaną już „wypustkę” plastyczną dla wsparcia uchwytu kciuka.

²⁶⁰ Fragmenty o numerach 15-17 nie zostały ujęte w ramy któregośkolwiek ze „stylów” nacinanych. Opatrzono je jedynie ogólną adnotacją o reprezentowaniu przez nie „innej tradycji” (Heurtley, Radford 1929: 135).

²⁶¹ Tzw. klasa *fluted* (ang.).

znaleziskom z Vardaroftsa. Odkryto zaledwie trzy fragmenty niniejszej ceramiki (Heurtley, Radford 1929: 133-138).

Ryc. 104. Naczynia „piątego” i „szóstego” stylu nacinanego, stanowisko Saratse (Heurtley, Radford 1929: 138).

Nie ulega wątpliwości, że zabytkowy materiał ceramiczny zidentyfikowany w Saratse odpowiadał charakterystyce i ogólnej tendencji rozwojowej, zarejestrowanej na innych antropogenicznych kopcach Macedonii²⁶² (Heurtley, Radford 1929: 148). W opinii autorów, w środkowej epoce brązu misy z uchem w kształcie „widełkowym” zastąpiły warianty naczyń z rozchylonymi na zewnątrz krawędziami wylewu, a także pojawił się „pierwszy” styl nacinany, cechujący się spiralnymi pasmami zdobniczymi, co odpowiadało schematowi widocznemu chociażby w Vardaroftsa. W okresie późno-macedońskim w Saratse korzystano z naczyń

²⁶² W porównaniu do danych pozyskanych z Vardaroftsa (Axiochori), Kilindir, Kritsana, Gona i Sedes.

zdobionych matową farbą, analogicznych przykładom z innych stanowisk, chociaż próba je reprezentująca była niewielka. Pewna odmienność, bądź też lokalna właściwość, zaobserwowana została na podstawie udziału „trzeciego” i „czwartego” stylu nacinanego w Saratse, które rzadko tam występowały. Zamiast nich popularny był delikatnie zmodyfikowany styl „drugi”²⁶³.

Wszystkie dowody ceramiczne wskazywały na pewne „odseparowanie” Macedonii, którego nie należy mylić z izolacją. Złamania tego „odosobnienia”, według W. Heurtley’a i C. Radford’a, dokonali Mykeńczycy, których obecności w Saratse dowodził zauważalny odsetek charakterystycznej, wykonywanej na kole garncarskim, kategorii malowanych naczyń. Ich stałe osiedlenie w regionie miały potwierdzać dowody na wykorzystywanie lokalnego surowca glinianego do produkcji artefaktów ceramicznych (Heurtley, Radford 1929: 147-148).

Okresowi przejściowemu pomiędzy epoką brązu a żelaza nie towarzyszyły żadne, wyraźnie zauważalne i nagłe, epizody, jak przerwy w zasiedleniu czy też świadectwa zniszczeń, obserwowalne w stratygraficznych zapisach na innych stanowiskach. Tym samym, w opinii autorów opracowania, nie zarejestrowano śladów najeżdżów społeczności północnych²⁶⁴. Niemniej jednak, repertuar ceramiczny w opisywanym okresie został wzbogacony o kilka nowych elementów, znanych chociażby z Vardaroftsa, takich jak np. „skręcone” ucha dzbanów (Heurtley, Radford 1929: 148-149).

Wykopaliska w Saratse nie dostarczyły żadnych dowodów ceramicznych, które nie byłyby zgodne z dotychczasowymi ustaleniami archeologów badających region Macedonii. Ukazały one, że basen Langadas w epoce brązu charakteryzował się niemalże identyczną

²⁶³ Po raz kolejny okazuje się, że klasyfikacja ceramiki nacinanej z epoki brązu w obrębie poszczególnych stylów jest w dość niezunifikowany i nieregularny sposób stosowana do opisu cech naczyń niniejszej kategorii, sprawiając wrażenie nieuporządkowania i pewnej nieprzystawalności rzeczywistemu zdobnictwu.

²⁶⁴ Opisywanych jako „łużyccy” najeżdźcy (ang. *Lausitz*).

kulturą materialną, jaka została zarejestrowana w warstwach kopców doliny Wardaru i Równiny Salonickiej. Zmiany w ceramicznym zapisie stanowią, w opinii W. Heurtley'a i C. Radford'a, odbicie wydarzeń i interakcji zachodzących w regionach sąsiednich, niekoniecznie zaangażowania w nich samych pradziejowych mieszkańców Saratse (Heurtley, Radford 1929: 149-150).

4.5.6. Półwysep Chalcydycki

Na powierzchni pagórków zachodniej części Półwyspu Chalcydyckiego sklasyfikowano ceramikę przedmykeńską, mykeńską i jej współczesną²⁶⁵. W pierwszym sezonie badań, w 1924 roku, zaobserwowano całkowity brak niektórych typów naczyń, znanych z wcześniejszych rozpoznania w dolinie Wardaru i charakteryzujących koniec epoki brązu i początek epoki żelaza²⁶⁶.

Wyszczególniono wtedy, między innymi, kategorię ceramiki przedmykeńskiej²⁶⁷, w ramach której zidentyfikowano naczynia o czarnej i polerowanej powierzchni i szarominijskie²⁶⁸. Ta druga klasa charakteryzowała się repertuarem form odpowiadającym pierwowzorom z Centralnej Grecji, jednakże W. Heurtley twierdził, że została ona wykonana w Macedonii w czasie pomiędzy okresami ŚHI a PHII²⁶⁹. Ponadto, zaobserwowano obecność naczyń zdobionych nacięciami, jednakże w zaledwie dwóch przypadkach²⁷⁰. Jeden z nich posiadał także wypełnienie ornamentu białą masą kredową (Heurtley 1925: 30-32).

²⁶⁵ W tym ceramikę dekorowaną nacięciami i malowaną matową farbą.

²⁶⁶ M.in.: naczyń zdobionych kanelurami, tzw. „łużyckich” bądź „dunajskich” (ang. *Lausitz ware*) (Casson 1923: 173, 1927: 181-186, Heurtley 1939).

²⁶⁷ Określanej jako pochodzącej sprzed okresu PHIII.

²⁶⁸ Ceramikę szarominijską odkryto na stanowiskach „B 8”, „B 9” i „B 12”. Niekiedy nosiła ona ślady technologiczne po toczeniu na kole garncarskim.

²⁶⁹ Okres jej funkcjonowania mógł zatem przypadać na czasy „mykeńskie”.

²⁷⁰ Na stanowiskach „B 9” i „B 12”.

W ramach kategorii mykeńskiej ceramiki i jej równoczesnej wyróżniono trzy klasy. Pierwsza z nich to naczynia „proste”, ręcznie lepiące i monochromatyczne, wykonane z dobrze wyrobionej masy glinianej. Po wypale uzyskiwały one zróżnicowaną kolorystykę powierzchni, od żółto-brązowej, przez ciemno-brązową aż do czerwonej. Użytkowano kształty mis z uchwytem w typie „widelkowym”. Druga klasa opisywanej kategorii to naczynia mykeńskie, które przyporządkowano chronologicznie do okresu PHIII²⁷¹. Zidentyfikowano fragment stopy od *kyliks*'u i misy z malowanymi horyzontalnymi pasmami²⁷². Trzecia kategoria była to ręcznie lepiąca ceramika malowana matową farbą o barwie od brązowo-fioletowej po brązową, aplikowaną na płowej powierzchni naczynia. Klasa ta charakteryzowała się dużym zróżnicowaniem jakości wykonania form (Heurtley 1925: 32-33).

W. Heurtley podsumował rezultaty rekonesansu uznając, że zebrane fragmenty naczyń odpowiadały chronologicznym klasyfikacjom stanowisk, dokonanych przez A. Wace'a. Ponadto uznał, że osady lokowane na wybrzeżu reprezentują tę samą kulturę materialną co stanowiska znajdujące się w głębi lądu (Heurtley 1925: 33)²⁷³.

4.5.6.1. Hagios Mamas

Epokę brązu na *toumb*'ie w Hagios Mamas reprezentują trzy podokresy: A, nazwany wczesno-macedońskim, B – środkowo-macedoński i C – późno-macedoński.

W okresie wczesno-macedońskim przeważały niedekorowane naczynia monochromatyczne, posiadające bliskie analogie ze znaleziskami z Vardaroftsa. Użytkowano

²⁷¹ W. Heurtley celowo przyporządkował do tej grupy jedynie naczynia pochodzące z okresu PHIII, z uwagi na ich cechy dystynktywne. Uznał, że w okresach późniejszych odróżnienie kategorii sub-mykeńskiej od mykeńskiej, z uwagi na duży stopień fragmentacji materiału, może okazać się niemożliwe, co zaobserwował na podstawie swoich doświadczeń w pracy z materiałem z Vardaroftsa (Axiochori; Heurtley 1925: 32).

²⁷² Większość fragmentów naczyń mykeńskich odkryto na stanowiskach „No 2”, „B 9”, „B 12” i „C 9”.

²⁷³ Konstatacje te okazały się być trafnymi. W 1928 roku przebadano wykopaliskowo kopce w Hagios Mamas i Molyvopyrgos, dostarczając dowodów potwierdzających wcześniejsze tezy W. Heurtley'a.

także artefakty o czarnej, polerowanej powierzchni, „prążkowane” i dekorowane nacięciami (ryc. 105). Te ostatnie ornamentowano z użyciem tępo-zakończonego narzędzia, ale także i wariantu o zaostrej końcówce. Czasami wykorzystywano również stemple do odciskania wzorów zdobniczych i prawdopodobnie sznur. Formy, które dekorowano w ten sposób, były to przede wszystkim misy z delikatnie wywiniętym do środka naczynia wylewem, często posiadające ucho w typie „widełkowym”. Zestaw ornamentów obejmował kreskowane trójkąty, szewrony, „wiszące” trójkąty, rzędy stemplowanych okręgów, serie rombów, często hakowato zakończonych, równoległe linie, rzędy kropek i wzory z zygzakami. W opinii autorów opracowania, nacięcia niekiedy wykonywano przed wypałem naczynia (Heurtley, Radford 1928: 133-135). W tym okresie klasy dekorowane nie różniły się pod względem technologii wykonania od kategorii niezdobionej.

Ryc. 105. Naczynia „pierwszego” stylu nacinanego, stanowisko Hagios Mamas (Heurtley, Radford 1928: 135).

W drugim okresie epoki brązu („B” – środkowo-macedońskim) zauważono, pod kątem technologii produkcji naczyń, że ceramika stała się mniej krucha niż w poprzednim etapie. Użytkowane misy zaczęły charakteryzować się także prostymi wylewami, powszechne w użyciu były dzbany z „odciętymi” szyjami, kubki i misy z odwiniętym wylewem. Dalej

stosowano dekorację nacinaną, rozpoznaną jako styl „pierwszy”, która manifestowała się w formie geometrycznych spirali, równoległych linii rytych, kombinacji zygzaków, wzorów w typie drabinki, wiszących i zakreskowanych trójkątów. Zaobserwowano wypełnianie motywów zdobniczych „kredą”. Pojawiła się wtedy również rozwinięta wersja stylu nacinanego²⁷⁴, zaobserwowana na dwóch fragmentach ceramiki. Uznane zostały one za importowane z Centralnej Macedonii. Najbliższe analogie W. Heurtley i C. Radford odnaleźli w warstwach Vardaroftsa, gdzie występowały ukośne nacinane pasma, kończące się motywami spirali i kreskowane trójkąty z przedłużonymi wierzchołkami²⁷⁵ (Heurtley, Radford 1928: 139-142). Dodatkowo, zaobserwowano ornamenty wykonywane za pomocą stempla, które następnie wypełniano białym barwnikiem.

W okresie późno-macedońskim nadal w użyciu pozostała monochromatyczna ceramika, nierozróżnialna od wyrobów wcześniejszych etapów zasiedlenia Hagios Mamas. Najbardziej popularnym użytkowanym kształtem stała się misa z uchwytem w kształcie „widelkowym”, z wywiniętą krawędzią wylewu. Pojawiły się ponadto kubki z wysoko prowadzonymi uchami, które zyskały dodatkowo wsparcie uchwytu dla kciuka²⁷⁶. Ceramika dekorowana nacięciami stała się w tym okresie mniej powszechna, co badacze wiążą z pojawieniem się wariantu malowanego matową farbą. Ten drugi był analogiczny do znalezisk centralno-macedońskich, pod kątem stosowania bardzo podobnych barwników, obróbki powierzchni zewnętrznej i

²⁷⁴ Oznaczanego jako „B3”, bądź też „drugi” styl nacinany (Heurtley, Hutchinson 1925: 18).

²⁷⁵ Były to cechy właściwe klasie nacinanej i inkrustowanej nie tylko dla tych dwóch wymienionych stanowisk, ale i całego obszaru Macedonii Centralnej, występujące także poza nią.

²⁷⁶ Tzw. *thumb-grip* (ang.) – guzek ułatwiający stabilny uchwyt naczynia za pomocą stabilizowania położenia kciuka W. Heurtley i C. Radford początkowo uznali go za element charakterystyczny dla końca epoki brązu, co obserwowalne jest w repertuarze ze stanowiska w Vardaroftsa (Axiochori; Heurtley, Hutchinson 1925; Heurtley, Radford 1926: 142). W późniejszej opinii W. Heurtley'a, ten typ uchwytu posiadał bardzo długą tradycję wytwarzania i użytkowania. Wywodził się z okresu późnego neolitu, jego przykłady zidentyfikowano na stanowisku w Olyncie na Półwyspie Chalcydyckim. Pojawił się on również w nieustratyfikowanych warstwach z wczesnej, a następnie środkowej epoki brązu z Vardaroftsa (Axiochori). Badacz jako analogię przytoczył również przykład ucha z wczesnohelladzkich warstw stanowiska Zygories. Popularny był także w epoce żelaza (Heurtley 1939: 94).

użytkowanych form, w postaci mis z wywiniętymi krawędziami wylewów, wysokimi uchami i waz z ostrym załomem (Heurtley, Radford 1928: 142-144).

W okresie „C” (późno-macedońskim) w Hagios Mamas pojawiło się silne świadectwo kontaktów z południowymi społecznościami: ceramika mykeńska. Zaobserwowano jej obecność od powierzchni do czwartego m głębokości. Wszystkie zidentyfikowane fragmenty wydatowano na okres PHIIIB. W. Heurtley i C. Radford podali cenne dane liczbowe, z punktu widzenia niniejszej dysertacji. Na badanym stanowisku zarejestrowano 220 fragmentów ceramiki mykeńskiej. Z tego zbioru zaledwie mniej niż dziesięć uznali za produkty importowane, z których aż sześć pochodziło z dwóch egzemplarzy naczyń. Były one najwcześniejszej metryki i odznaczały się ponadprzeciętną i wyraźnie odróżniającą się wysoką technologią wykonania. Pozostałe fragmenty mykeńskie, wykonane w nieco mniej zaawansowany technologicznie sposób, pochodziły jednakże z form naczyń identyfikowanych jako właściwe dla południowo-egejskich warsztatów. Stanowiły one części *kyliks*’ów, mis z dwoma uchami w typie „pętli”, z prostymi bądź zawiniętymi krawędziami wylewów, mis z dzióbkiem, dzbanów z zarówno „odciętymi”, jak i prostymi szyjami (Heurtley, Radford 1928: 144-145).

4.5.6.2. Molyvopyrgos

W drugim okresie zasiedlenia *toumb*’y w Molyvopyrgos (B – środkowo-macedońskim) zarejestrowano około 130 fragmentów naczyń. W tym zbiorze przeważała ceramika niedekorowana, monochromatyczna i dobrej jakości. W użytku były misy z uchwytem w typie „widelkowym”, dzbany z „odciętymi” szyjami i głębokie misy z wywiniętą na zewnątrz krawędzią wylewu. Funkcjonowała także klasa o czarnej, polerowanej powierzchni i ceramika minijska (Heurtley 1939: 16-17). Tę ostatnią reprezentowała zdecydowanie większa liczba fragmentów niż w okresie poprzedzającym, co doprowadziło autorów opracowania do uznania

jej za zaadoptowany już element kultury materialnej, produkowany lokalnie. Charakteryzowała się ona w większości szarą bądź żółtą barwą powierzchni. Pośród całego jej zbioru, około 10% stanowiły wyroby wytwarzane przy użyciu koła garncarskiego. Najczęściej użytkowano formy głębokich mis, kubków z wysoko prowadzonymi ponad krawędź wylewu uchami i rowkowanymi szyjami, pucharów na stopkach z uchwytami i dzbanów z „odciętymi” szyjami (Heurtley, Radford 1928: 165-168). Opisowany komponent wyraźnie odróżniał się w repertuarze ceramiki epoki brązu Półwyspu Chalcydyckiego i bardzo silnie uwydatniał udział zewnętrznych bodźców kreujących wytwory lokalnej kultury materialnej.

Okres późno-macedoński reprezentowało zaledwie kilka odkrytych fragmentów ceramicznych, w obrębie których zidentyfikowano przykłady ceramiki malowanej matową farbą. Zrekonstruowano formę misy z wywiniętą na zewnątrz krawędzią wylewu, którą pokryto fioletowymi pasmami, również w górnej, przykrawędniej części wnętrza naczynia (Heurtley, Radford 1928: 170).

W czwartym etapie zasiedlenia Molyvopyrgos („D”) w repertuarze ceramicznym widać było pewną kontynuację w postaci dalszego użytkowania ceramiki malowanej matową farbą, lecz ewidentne stało się świadectwo zmian: pojawiły się „skręcone” ucha, znaczące koniec późnej epoki brązu (Heurtley, Radford 1928: 170).

Porównanie obu badanych stanowisk pod kątem podobieństw sekwencji ceramicznych ukazało, że były one bardzo zbliżone. Okres wczesno-macedoński („A”) wydawał się rozpoczynać w Molyvopyrgos nieco wcześniej niż w Hagios Mamas. W drugim etapie zasiedlenia stanowisk zmiany w obrębie ceramicznego repertuaru były takie same, z jednym tylko wyjątkiem: w Molyvopyrgos zidentyfikowano dużą liczbę fragmentów minijskich naczyń, co przekonało W. Heurtley’a i C. Radford’a do wysnucia hipotezy o umiejscowieniu tam lokalnego warsztatu produkującego ten typ ceramiki. Według autorów opracowania, fakt

ten poświadczał możliwość przybycia innej, obcej grupy ludności. W trzecim etapie zarówno w Centralnej Macedonii, jak i na Półwyspie Chalcydyckim, w użytku znajdowała się ceramika malowana matową farbą, a po niej – kategoria naczyń mykeńskich. Warta odnotowania była konstatacja autorów opracowania, że tak samo jak na stanowisku w Vardaroftsa, w Hagios Mamas wyraźnie dostrzegalny był udział ceramiki mykeńskiej produkowanej lokalnie, co miało stanowić wsparcie hipotezy o osiedleniu się przybyszy z południa (Heurtley, Radford 1928: 177).

4.5.7. Zachodnia Macedonia

Opisując rezultaty badań koncentrujące się na klasyfikacjach i analizie pradziejowych naczyń ceramicznych nie sposób pominąć prospekcji w zaledwie niewielkim stopniu wykraczających poza teren zarysowany w temacie niniejszej dysertacji. Wydają się być one istotne z uwagi na bardzo zbliżony charakter rozpoznanych artefaktów.

4.5.7.1. Dolina rzeki Aliakmonas i Monastir

W opisywanym obszarze skoncentrowano rozpoznania w dwóch regionach Zachodniej Macedonii: w dolinie rzeki Aliakmonas²⁷⁷ i dolinie Monastir²⁷⁸ (Heurtley 1926: 160-161).

W pierwszym obszarze zidentyfikowano fragmenty naczyń malowanych matową farbą, charakterystyczne dla epoki brązu Macedonii Centralnej. W dolinie Monastir zainwentaryzowano siedem *toumb*, zidentyfikowanych uprzednio przez L. Rey'a (1917). Badacze zaobserwowali ich odmienną konstrukcję i nieco mniejsze wymiary niż centralno-macedońskie odpowiedniki. Z powierzchni kopców nie zebrano dużej liczby fragmentów ceramiki naczyniowej, niemniej jednak udało się zidentyfikować materiał wykonany w większości z szarej odmiany lokalnej gliny, który wydawał się być najbliżej powiązany z

²⁷⁷ Nazywanej także Haliakmonas lub Bistritsa.

²⁷⁸ Nieopodal dzisiejszej Bitoli w Republice Macedonii Północnej.

zestawem odkrytym na stanowisku Vardina i niektórymi kategoriami naczyń pochodzącymi z Tesalii²⁷⁹. Dodatkowo, zidentyfikowano ręcznie lepioną kategorię nacinaną, przypominającą styl „No 1”, opisany przez L. Rey’a (1917: Fig. 29, Pl. XIII: 2, 3, 5, 7, 9). Prawdopodobnie fragmenty te pochodziły z form mis, na których nacięcia miały za zadanie wyraźnie podkreślać tektonikę naczynia i strefę przejściową pomiędzy jego szyją a brzuścem. Konkluzją badań w Zachodniej Macedonii było stwierdzenie, że pomimo niewielkiej ilości danych, wytwórczość ceramiczna w epoce brązu w tym regionie przypuszczalnie była blisko powiązana z warsztatami centralno-macedońskimi, o czym świadczą podobieństwa w repertuarach naczyń²⁸⁰ (Heurtley 1925: 34-37).

4.5.7.2. Boubousti

W Boubousti²⁸¹ rozpoznano dwie fazy zasiedlenia, w ramach których pozyskano bogaty materiał ceramiczny, w większości zdobiony malowaniem²⁸² (Heurtley 1939: 43). Miał on jednofazowy charakter. Naczynia były ręcznie lepiące z szarej, dobrze wyrobionej gliny, o płowej, czerwonej bądź brązowej powierzchni, delikatnie wygładzone, czasami aż do wypolerowania. W repertuarze przeważały dzbany z „odciętymi” szyjami, otwarte misy z kulistym brzuścem, misy z imaczem w typie „widełek”, kubki z dwoma uchami²⁸³. Dekoracja polegała na malowaniu matową farbą, aplikowaną bezpośrednio na powierzchnię naczynia (ryc. 106). Zakres kolorystyczny stosowanej ornamentyki zamykał się w zbiorze od czarnego, przez brązowy do fioletowego. Zdobienia aplikowano za pomocą szerokich pędzli, najpowszechniej w postaci motywów linii prostej i zakrzywionej. Stosowano także wzory w

²⁷⁹ <https://digital.bsa.ac.uk/fieldwork.php?project=774>

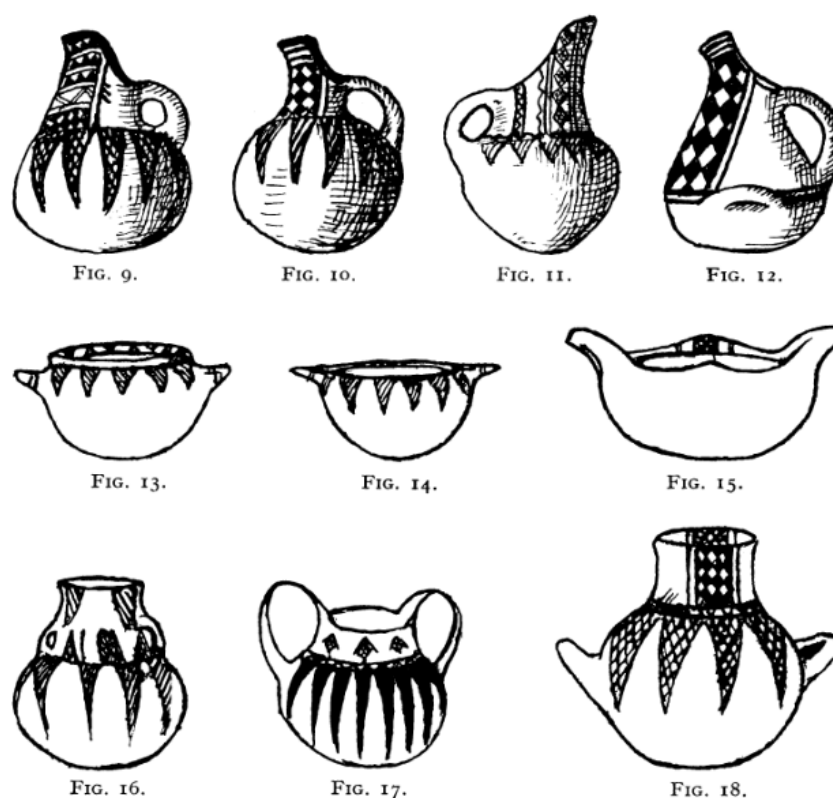
²⁸⁰ Ta konkluzja została potwierdzona badaniami wykopaliskowymi w 1927 roku.

²⁸¹ Dzisiejsza Platania.

²⁸² Ceramika niedekorowana monochromatyczna nie odbiegała technologicznie od malowanej i obejmowała te same formy naczyń (Heurtley 1926: 173)..

²⁸³ Zakres użytkowanych form odpowiadał całkowicie kształtom naczyń stosowanym w Macedonii Centralnej.

postaci haków i kreskowanych figur geometrycznych. Dekoracja wydawała się tworzyć systemy ornamentacyjne, pieczołowicie wykonywane na poszczególnych częściach naczyń. W przypadku dzbanów z „odciętą” szyją koncentrowała się na strefie od krawędzi wylewu przez całą jego szyję i tworzyła pewną, zamkniętą w ramę, kompozycję przestrzenną, złożoną z szachownic, pasm i rombów. Na brzuścach natomiast pojawiały się najczęściej motywy wiszących zaszafrowanych trójkątów z wierzchołkami skierowanymi ku dołowi naczynia, które kończyły się w $\frac{3}{4}$ wysokości. Sposób ornamentowania ceramiki malowanej matową farbą optycznie akcentował tektonikę użytkowanych form (ryc. 106).

Ryc. 106. Ceramika malowana matową farbą ze stanowiska Boubousti (Heurtley 1926: 170).

W Boubousti zidentyfikowano ponadto jeden fragment ceramiki mykeńskiej, wydатовany przez W. Heurtley'a na okres PHIIIB, co pozostaje w zgodności z chronologią dwóch brązowych rapierów odkrytych nieopodal, w okolicach Greveny, w dolinie rzeki Aliakmonas (Casson 1923: 174; Heurtley 1926: 176-179).

Kierownik prac badawczych porównywał ceramiczny materiał dekorowany malowaniem z Boubousti ze znaleziskami z Centralnej Macedonii. Uznał go za podobny, lecz zauważył pewne różnice. W. Heurtley uważał, że ceramika ta jest najbliższa przykładom odkrytym w Lianokladi (w dolinie rzeki Spercheios), Tsangli, Rini i Sesklo w Tesalii, Orchomenos w Beocji, a także naczyniom z Lefkady²⁸⁴. Jednocześnie zauważał, że przykłady ceramiki malowanej matową farbą stanowiły zamkniętą grupę, w której wyroby północno-egejskie były trudno odróżnialne od południowo-greckich (Heurtley 1926: 179-182). W. Heurtley uznawał, że w okresie najpowszechniejszego występowania wyrobów dekorowanych matową farbą²⁸⁵ powstawały one jako silna inspiracja stanowiąca wynik kontaktów z południem. Technologicznie jednak ceramika z Boubousti najbliższa była przykładom centralno-macedońskim²⁸⁶. Dodatkowo, pogląd ten wspierało podobieństwo zestawu użytkowanych form²⁸⁷. W okresie przejściowym pomiędzy późną epoką brązu a wczesną epoką żelaza, w opinii W. Heurtley'a, ręcznie lepiona ceramika malowana matową farbą zanikła, a w jej miejscu pojawiły się naczynia dekorowane koncentrycznymi okręgami – świadectwo nadejścia nowej epoki (Heurtley 1926: 182-188).

4.5.8. Ceramika naczyniowa epoki brązu i początków epoki żelaza – podsumowanie badań 20. lecia międzywojennego

W latach 20. XX wieku intencją badaczy było rozpoznanie wykopaliskowe przynajmniej trzech stanowisk archeologicznych w każdym z regionów greckiej Macedonii, w

²⁸⁴ W. Heurtley dostrzegł ponadto liczne podobieństwa materiału z Boubousti ze znaleziskami z Hagios Mamas i Molyvopyrgos (Heurtley 1926: 179; Heurtley, Radford 1928).

²⁸⁵ Około 1650 r. p.n.e. (Heurtley 1926: 183).

²⁸⁶ Jako cechy wspólne W. Heurtley podaje dobrze wygładzoną beżową powierzchnię naczyń czy też kolor stosowanej farby (Heurtley 1926: 185).

²⁸⁷ Spiczastą, wyciągniętą szyję dzbanów w wariacie z „odciętą” szyją uznaje on za cechę kultur materialnej Centralnej Macedonii, podobnie jak zaokrąglone imacze (Heurtley 1926: 185).

obszarze rozciągającym się na zachód od doliny Strumy²⁸⁸. Celem miało być uzyskanie wstępnego obrazu prahistorii tej części północnej Egei, który stanowiłby punkt wyjścia dla bardziej zaawansowanych studiów. Założenia te udało się zrealizować częściowo, co podsumowuje książka nazywana kamieniem milowym wiedzy o pradziejach Macedonii – *Prehistoryczna Macedonia. Archeologiczny rekonesans greckiej Macedonii w czasach neolitu, epoki brązu i żelaza*, wydana w 1939 roku. Warto podkreślić, że w tej publikacji W. Heurtley położył silny nacisk na stworzenie typologii materiału ceramicznego pozyskanego z *toumb*, od czasów najdawniejszych do roku 600 p.n.e.²⁸⁹.

W. Heurtley w skróty sposób podsumował rezultaty badań wykopaliskowych, które zostały opisane powyżej²⁹⁰. Zauważył, że naczynia ceramiczne zostały przypisane do poszczególnych okresów na podstawie ich układu stratygraficznego. Niekiedy, w przypadku braku szczegółowych danych lub możliwości dokonania własnej analizy, badacz bazował na zdjęciach lub opisach, dostarczonych przez kierowników badań poszczególnych stanowisk. Co ważne, rozczłonkował on sumaryczne zestawienie L. Rey'a, który ujął ceramiczne fragmenty w ramy szerokich okresów chronologicznych: "pre-mykeńskiego", mykeńskiego i "post-mykeńskiego"²⁹¹, doprecyzowując ich przynależność do poszczególnych epok: kamienia, brązu i żelaza (Heurtley 1939: xvi). W publikacji wiele naczyń zostało ukazanych już zrekonstruowanych, podczas gdy w magazynach muzealnych znajdują się jedynie ich niewielkie fragmenty.

²⁸⁸ W. Heurtley wyjaśnił ramy geograficzne niniejszego rozpoznania, twierdząc, że poza wschodnią granicą rekonesansu – doliną Strumy, dane archeologiczne wiążą ten region bardziej z Bułgarią a elementy "egejskie" były tam niewidoczne w zapisie kultury materialnej (1939: xvi-xvii).

²⁸⁹ Rok 600 p.n.e. to czas pojawienia się pierwszego fragmentu ceramiki korynckiej na stanowisku w Vardaroftsa (Axiochori).

²⁹⁰ Zob. rozdz. 3.1.6.

²⁹¹ Opisane w rozdziale 4.4.

W tym czasie zidentyfikowano kilkanaście osad, które w swoich warstwach posiadały artefakty pochodzące z późnej epoki brązu: Kilindir (Kalindria), Tsautsitsa, Vardina, Vardaroftsa (Axiochori), Saribazar (A) , Karaoglou , Dourmousli, Avret Hissar , Salamanle , Giatzilar , Aivate , Saratse, Giouvesne , Gioumenitza B , Kalamaria, Lembet, Kapoudjilar, Mikro Karabournou , Akbounar , Gona, Sedes (Thermi), Tsair , Metamorfofis. Z Półwyspu Chalcydyckiego W. Heurtley wylicza ponadto: Hagios Mamas, Kritsana , Molyvopyrgos, C5=B12 , C6=B15 , C7 i C8 . Z Zachodniej Macedonii wymieniano także: Boubousti, Grevenę i Palaiogratsiano (Heurtley 1939: xxiii).

Analiza ceramicznego materiału z epoki brązu, kolekcjonowanego podczas badań powierzchniowych i wykopaliskowych pierwszych 30 lat XX wieku, zawarta m.in. we wspomnianej syntetycznej publikacji i opracowaniach rozpoznania stanowisk opisanych powyżej, pozwoliła na wysunięcie ogólnych wniosków na temat charakterystyki kulturowej Macedonii Centralnej.

4.6. Analizy materiałów ceramicznych z badań drugiej połowy XX wieku

4.6.1. Rekonesans D. French'a

D. French, twórca indeksu pradziejowych stanowisk archeologicznych z regionu Centralnej Macedonii, podkreślał, że jego pracy nie należy traktować jak skończonej i pełnej publikacji, lecz raczej jako pewną ramową podstawę, stanowiącą asumpt do dalszych działań naukowych (French 1967: V). Jego *Index...*, wraz z kolekcją ceramiki, stał się jednym z głównych źródeł, z którego do dziś korzystają badacze regionu, a także, co równie istotne, studenci Uniwersytetu Arystotelesa w Salonikach poznający cechy lokalnego repertuaru pradziejowej wytwórczości ceramicznej.

Dzięki precyzyjnemu wskazaniu lokalizacji stanowisk archeologicznych i ich zmapowaniu, odnalezienie prahistorycznych śladów osadnictwa w krajobrazie Centralnej

Macedonii stało się nieco bardziej przystępne. Warto dodać, że sam katalog zebranych ceramicznych materiałów zabytkowych nie został opatrzony żadnym komentarzem. Poszczególnym stanowiskom towarzyszą jedynie krótkie wyliczenia fragmentów, a także ramowy zakres przynależności chronologicznej. D. French nie wykonał także żadnych rysunków i fotografii artefaktów.

Index... D. French'a składa się w głównej części z alfabetycznej listy stanowisk archeologicznych Centralnej Macedonii. Zostały one uporządkowane w ramach jednostek geograficznych opatrzonych numerem porządkowym w obszary: Verria, Palatista, Langadas, Gianitsa, Axios²⁹², Vassilika, Chalcidice, Ghalliko²⁹³, Kassandra, Salonika, Nighrita, Sithonia (French 1967: 2).

W całym obszarze podlegającym rozpoznaniu zidentyfikowano łącznie 98 stanowisk archeologicznych. Najwięcej z nich pochodzi z doliny rzeki Wardar, basenu Langadas²⁹⁴ i Półwyspu Chalcydyckiego. W rzeczonym zbiorze z 48 stanowisk zebrano ceramiczny materiał zidentyfikowany jako pochodzący z późnej epoki brązu. 11 z nich znajduje się w dolinie Wardaru, siedem w basenie Langadas, osiem na Półwyspie Chalcydyckim, dwa w regionie Salonik i jedno w obszarze miasta Nigrita (leżącego w dolinie Strumy) (French 1967; ryc. 103).

Do celów niniejszej dysertacji najistotniejsze są stanowiska zgrupowane w obrębie doliny Wardaru, nazywanego w *Index*'ie... „Axios'em”, i regionu Nigrita, znajdującego się w dolinie rzeki Struma. Materiał z późnej epoki brązu D. French zarejestrował na 12 stanowiskach

²⁹² Znany jako „Wardar”.

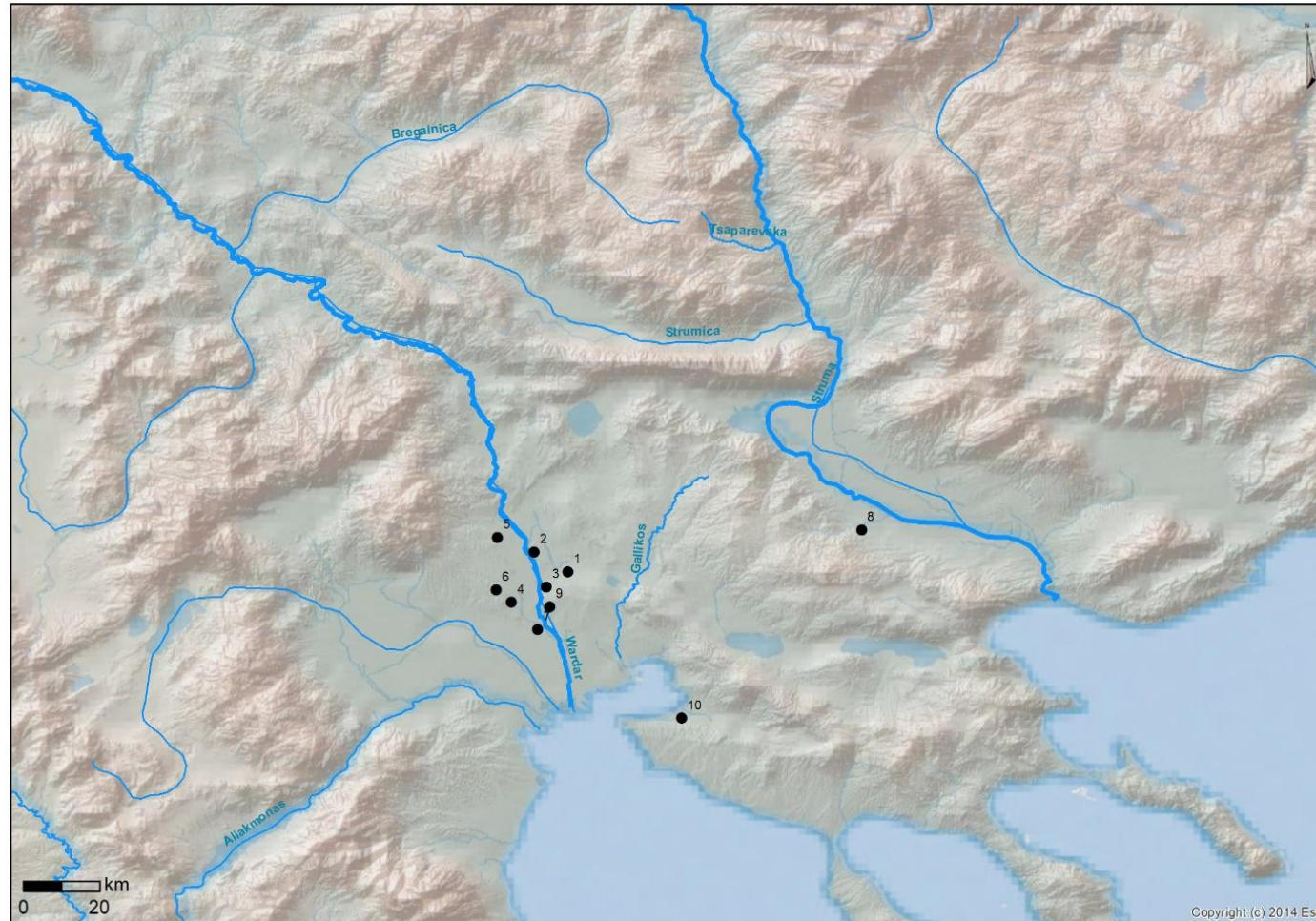
²⁹³ Zwany również „Gallikosem”.

²⁹⁴ Przez którą w opinii W. Heurtley'a i R. Hutchinson'a przebiegał korzystny szlak komunikacyjny łączący doliny Wardaru i Strumy. Ta charakterystyka miała stanowić jeden z impulsów do lokalizacji właśnie w tym miejscu osady Vardaroftsa (Axiochori; Heurtley, Hutchinson 1925: 4; Heurtley 1939: 36).

archeologicznych²⁹⁵ leżących w wymienionych obszarach: Anthophytos A i B, Aspros Toumba, Dourmousli, Kastania, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba, Paionias Toumba, Rakhona Toumba, Valtokhori, Vergyi (ryc. 107).

Praca D. French'a z 1967 roku stanowiła najbardziej pełny spis rozpoznanych stanowisk archeologicznych z epoki brązu z regionu Centralnej Macedonii. Dzięki skatalogowaniu wszystkich dostępnych na tamten czas danych, stała się ona użytecznym narzędziem w prowadzeniu badań, również jako cenne źródło informacji o charakterze kwerendalnym.

²⁹⁵ Niektóre z nich D. French opatrzył dodatkowo dookreśleniem „Toumba”, co miało za zadanie odróżnić je od innych, płaskich stanowisk zlokalizowanych w tych samych miejscowościach.

Ryc. 107. Stanowiska archeologiczne ze zidentyfikowanym materiałem ceramicznym z późnej epoki brązu pochodzącym z rekonesansu D. French'a, który został przeanalizowany w niniejszej dysertacji: 1. Anthophytos A i B; 2. Aspros Toumba; 3. Kastania; 4. Kouphalia A i Kouphalia Toumba; 5. Paionias Toumba; 6. Toumba Rakhona; 7. Valtokhori; 8. Vergyi; 9. Dourmousli; 10. Livadhi Toumba (French 1967).

4.6.2. Assiros²⁹⁶

4.6.2.1. Pradziejowa ceramika naczyniowa

Jednym z celów badań w Assiros było pozyskanie danych na temat sekwencji ceramicznej, która pomogłaby zsynchronizować macedońskie typy naczyń z formami znanymi z innych regionów i tym samym – uzyskać obraz kulturowych i chronologicznych relacji w opisywanym okresie pradziejów. Cel ten udało się osiągnąć jedynie połowicznie. Odkryte lokalne formy nie były użyteczne w określaniu i uszczegóławianiu datowań z uwagi na to, że ręcznie lepienie naczyń charakteryzowały się mniejszą dynamiką zmian stylistycznych od ceramiki toczzonej na kole (Wardle 1998: 447-448; 2007: 453).

Z uwagi na specyficzną lokalizację badanej *toumb*'y, powinna ona reprezentować kulturę materialną o cechach pochodzących zarówno z południa, jak i północy, dlatego, że leży ona na szlaku biegnącym od wybrzeży Morza Egejskiego ku obszarom północno-zachodniej Bułgarii, na jednej z głównych dróg prowadzących do bałkańskiego interioru (Wardle 1980: 234; 2007: 451).

Stołowa, cienkościenna ceramika naczyniowa od samego początku zasiedlenia Assiros do jego końca nie uległa znaczącym zmianom czy przekształceniom. W epoce brązu powszechnie użytkowane formy były wykonywane ręcznie, z umiarkowanie dobrze oczyszczonego i wyrobionego surowca glinianego z niewielką ilością domieszki. Naczynia wypalano w relatywnie wysokiej temperaturze do brązowego koloru, a ich cechą charakterystyczną stanowił szary rdzeń w przełamie. Powierzchnię silnie wygładzano przed wypałem. Przez cały okres użytkowania *toumb*'y repertuar kształtów nie uległ znaczącym zmianom. Nawet w epoce żelaza wiele tych samych form było dalej użytkowanych.

²⁹⁶ Szczegółowe omówienie stratygrafii i chronologii najważniejszych stanowisk, które podlegały rozpoznaniu w drugiej połowie XX wieku, zawarto w rozdziale 5.1.7.

Najpowszechniejsze były: szeroka misa z uchami w typie „widełek”, dzban z „odciętą” szyją, mniejsze dzbany z uchami w formie „pętli”, niewielkie naczynia zamknięte, o kulistym brzuścu z dwoma pionowymi uchami. Opisywana klasa stanowiła około 20-30% całości zespołu użytkowanych naczyń ceramicznych (Wardle 1980: 247; 1998: 452).

Ceramika zdobiona była mniej powszechna niż wariant nieornamentowany, jednakże małe fragmenty naczyń dekorowanych nacięciami i inkrustacją znajdowano niemalże w każdej warstwie odpowiadającej kolejnym poziomom zasiedlenia, co świadczyło o dużej intensywności kontaktów z północnymi regionami. Kategoria ta wydawała się być wykonana nieco gorzej niż lokalne wygładzane brązowe naczynia. Przyjmowała ona zazwyczaj ciemno-brązowe lub czarne barwy po wypale. Do jej produkcji wykorzystywano spiaszczoną glinę (Wardle 1998: 454). Ornamentykę wykonywano za pomocą narzędzia w typie grzebienia, bądź pęku gałązek, wypełniano białą, różową lub (bardzo rzadko) czerwoną pastą. Wzory nacinano na powierzchni w formie dużych spirali, meandrów, zygzaków i wiszących trójkątów²⁹⁷. Najpowszechniej dekorowano w tej technice małe naczynia z kulistym brzuścem, wąskim wylewem i dwoma uchami w formie pętli. K. Wardle podkreślał, że zarówno użytkowane formy ceramiczne, jak i sposób ich ozdabiania, posiadały swoje bliskie odpowiedniki na stanowiskach archeologicznych z późnej epoki brązu w Bułgarii, Rumunii i terenach dawnej Jugosławii, m.in.: w obrębie jednostek archeologicznych Zimnicea, Razkopenica, Verbicioara i Tei (Wardle 1980: 248). Opisywana klasa stała się nieco mniej powszechna w momencie największej popularności ceramiki mykeńskiej. Dekoracja nacinana i inkrustowana w Assiros pod koniec późnej epoki brązu wykonywana była jedynie na dzbanach z „odciętymi” szyjami w formie ornamentów wiszących trójkątów (Wardle 1998: 454). Kategoria ta szczególnie powszechnie miała być reprezentowana na stanowiskach w

²⁹⁷ Opisywana klasa odpowiada tzw. „trzeciemu” stylowi nacinanemu wg. podziału i nomenklatury zaproponowanej przez W. Heurtley’a (zob. rozdz. 4.5.).

Vardaroftsa, Kilindir, Tsautsitsa i Assiros z uwagi na lokalizację bliższą terenom północnym. Na wybrzeżu jej występowanie było rzadsze, gdyż powiązania z północą były nieco mniejsze ze względu na różnicę odległości (Wardle 1980: 261).

Kategorię ceramiki dekorowanej matową farbą odkryto w Assiros jedynie w kilku przykładach. Z układu stratygraficznego wynikało, że poprzedzała ona naczynia mykeńskie. W opinii autora badań, była ona zdecydowanie bardziej powszechnie używana w dolinie Wardaru i Zachodniej Macedonii (Wardle 1980: 249). Odkryte fragmenty przypominały egzemplarze zidentyfikowane w Albanii i Epirze (Wardle 1980: 264).

Najwcześniejsze fragmenty mykeńskich naczyń na opisywanej *toumb*'ie odkryto na poziomie ulic osiedla, w fazie 9. Wszystkie z nich, znacząco wyróżniające się jakością w lokalnym zbiorze, określono jako importowane. Niektóre, jak uważał K. Wardle, mogły pochodzić z Argolidy, podczas gdy inne (nieco gorszej jakości) – z prowincjonalnych centrów wytwórczości. Zdecydowana większość z nich była silnie rozdrobniona, jednakże zakwalifikowano je chronologicznie do okresu PHIIIA2 i początku IIIB. Najwięcej mykeńskich fragmentów zidentyfikowano w obrębie 6 fazy zasiedlenia, choć pojawiały się one już w fazie 10 (Wardle et al. 2014: 5). Rozpoznano formy *kyliks*'ów, stojów gruszkowatych, alabastronów, naczyń strzemiączkowych. W drugiej połowie okresu PHIIIB (faza 7 zasiedlenia) zaczęto lokalnie wytwarzać imitacji mykeńskich naczyń. Były one relatywnie łatwo identyfikowalne wizualnie, gdyż posiadały szary rdzeń, analogiczny lokalnym brązowym naczyniom wygładzanym, jak również porowatą powierzchnię i wyblakłą farbę, stanowiącą ornament. Dekorowano je głównie w prosty sposób: nieregularnymi liniowymi pasmami, liniami falistymi, rzadko używając skomplikowanych zdobień²⁹⁸. Analizy surowca użytego do produkcji wykazały, że glina lokalnych mykeńskich naczyń była taka sama jak kategorii

²⁹⁸ Zaledwie jeden krater był ornamentowany wzorem antytetycznych spirali (Wardle 1980: 252).

brązowej oraz wygładzanej i znacząco różni się od stosowanej w egzemplarzach importowanych (Wardle 1980: 252). Niemniej jednak, lokalne naśladownictwa były dokładnymi kopiami oryginałów. Wytwarzano kratery, głębokie i płytkie misy, *kyliks* 'y, kubki, dzbany, hydrie i naczynia strzemiączkowe. Pomimo pojawienia się mykeńskich klas, wciąż użytkowano głównie rodzime naczynia wygładzane (Wardle 1985: 266). K. Wardle uważał, że mogły istnieć dwa warsztaty specjalizujące się w produkcji odmiennych kategorii naczyń: tradycyjnej ręcznie lepionej i toczonej na kole – mykeńskiej. Warto wspomnieć także o jeszcze jednym wariantcie naczyń mykeńskich – formach importowanych, niewyrabianych lokalnie, nie pochodzących jednakże z terenów rdzennie „mykeńskich”. Charakteryzowały się one gorszą jakością wykonania niż prawdziwie mykeńskie egzemplarze. W opinii autora badań, mogły one być produkowane regionalnie, najprawdopodobniej na Półwyspie Chalcydyckim, gdyż analizy składu surowca użytego do ich wytworzenia wskazywały na macedońską proveniencję gliny, lecz odmienną od tej stosowanej w naczyniach lokalnych. Szeroko rozpowszechniona dystrybucja klasy mykeńskiej stanowiła dowód braku izolacji regionu Macedonii i świadectwo kontaktów ze światem południowo-egejskim jeszcze w okresie PHIIIC (fazy zasiedlenia: 7 i 6). Warto dodać, bazując na obserwacjach badaczy Assiros, że mykeńskie formy znajdowano także w warstwach datowanych na epokę żelaza, niemniej jednak stanowiły one najprawdopodobniej wyroby wyprodukowane wcześniej, ale użytkowane także w późniejszych fazach zasiedlenia (Wardle 1980: 252; 1998: 447; 2007: 454).

W epoce żelaza nie nastąpiła żadna gwałtowna zmiana w repertuarze ceramicznym w Assiros – był on wyraźną kontynuacją tradycji (Wardle 1985: 267; 1989: 462). Naczynia wydawały się być bardziej cienkościennie, twardsze i rzadziej wygładzane, niemniej jednak odróżnienie ceramiki obu okresów nie zawsze było możliwe (Wardle 1998: 451). Występowały niewielkie różnice w postaci „skręconych” uch i ornamentowanych kanelurami

powierzchni²⁹⁹, jednakże wciąż w użytku pozostawały tradycyjne dla epoki brązu formy, np.: dzbany z „odciętymi” szyjami³⁰⁰, niewielkie naczynia zasobowe z czterema pionowymi uchami czy też misy z uchami w typie „widełek”³⁰¹ (Wardle 1980: 252-258, 262; 1985: 267). Incydentalnie zdobiono naczynia za pomocą nacinanych motywów w formie wiszących trójkątów bądź pojedynczych nakłuc na szyjach dzbanów (Wardle 1998: 456).

4.6.2.2. Przełom epok – „łużycki” najazd?

Dane z Assiros umożliwiły weryfikację tez W. Heurtley’a, który w latach 20. XX wieku wyartykułował hipotezę o najeździe północnych agresorów pod koniec późnej epoki brązu, około XII wieku p.n.e.³⁰² Mieli oni dokonać znaczących zniszczeń na *toumba*’ch w regionie Centralnej Macedonii, wiązanych z rozpoznanymi epizodami pożarowymi i spowodować wyraźną zmianę kultury materialnej, stanowiącą świadectwo ruchów dużych grup ludzkich (ryc. 108).

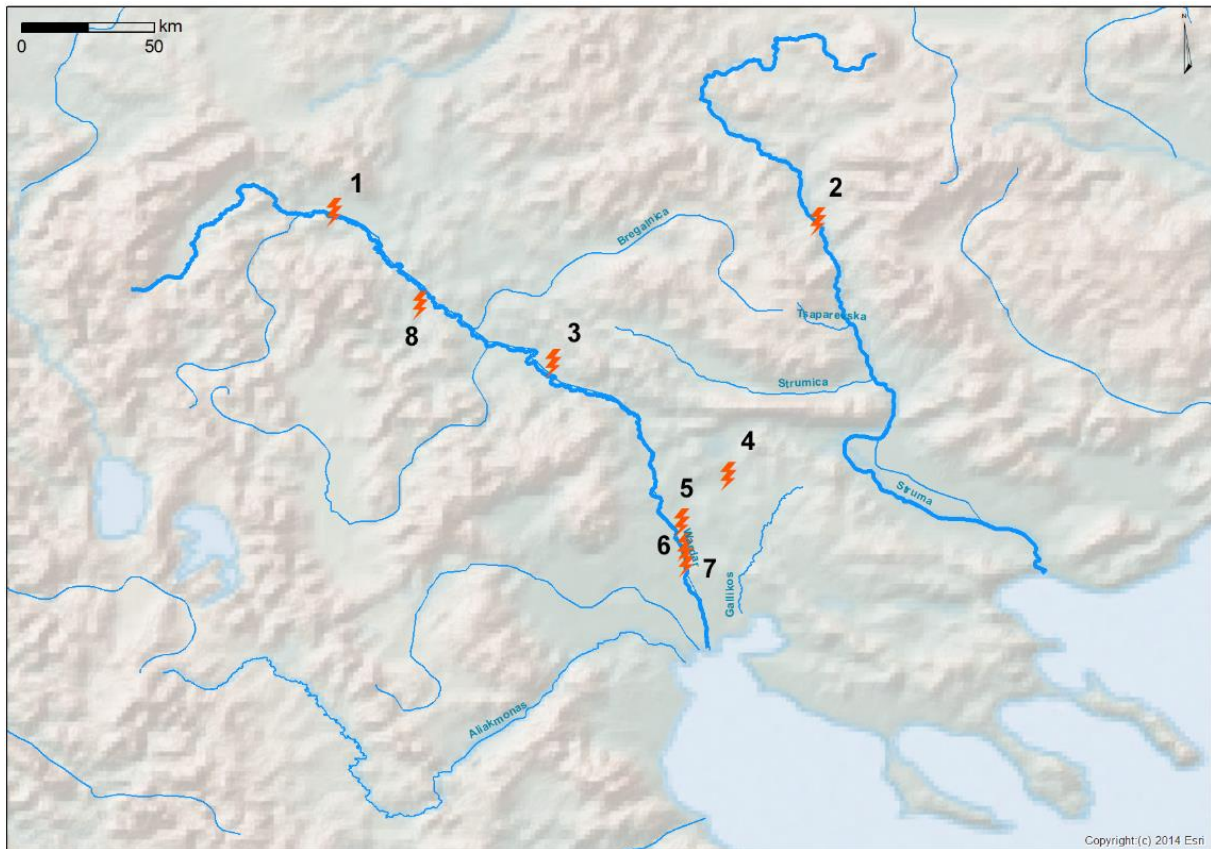
Pomimo ogólnego uznania wysokiej jakości prac W. Heurtley’a i jego zasług dla odkrywania pradziejowej przeszłości Macedonii, idea ta była już wcześniej krytykowana (Milojčić 1948 za Wardle 1980: 230), niemniej sama hipoteza funkcjonowała w naukowym obiegu. W opinii K. Wardle, ówczesnie nierzadko nadinterpretowano dane pochodzące z analiz pozostałości kultury materialnej, nadając im zbyt dużą rolę w kreowaniu przez północnych najeźdźców niemalże każdego okresu greckiej prehistorii (Wardle 1980: 230).

²⁹⁹ Ceramika zdobiona kanelurami uznawana była za świadectwo kontaktów z regionami naddunajskimi (Wardle 1989: 462; 1998: 444).

³⁰⁰ Dzbanki z „odciętymi” szyjami często zyskiwały w epoce żelaza „skręcone” uchwyty i nieco bardziej załamany przebieg szyi naczynia (Wardle 1998: 452).

³⁰¹ W epoce żelaza misy z uchami w typie „widełek” stały się głębsze i węższe niż ich odpowiedniki z epoki brązu (Wardle 1998: 451).

³⁰² Bazując głównie na danych z wykopalisk w Vardaroftsa (Axiochori; zob. rozdz. 4.5.4) i wspierając tezę także na informacjach z Kilindir (zob. rozdz. 4.5.3.) i Saratse (zob. rozdz. 4.5.5).

Ryc. 108. Stanowiska, na których odnotowano epizody pożarowe w późnej epoce brązu. 1 – Skopje-Kale; 2 – Kamenska Cuka; 3 – Stolot-Ulanci; 4 – Kalindria (Kilindir); 5 – Limnotopos (Vardina); 6 – Axiochori (Vardaroftsa); 7 – Kastanas; 8 – Manastir.

Taka sytuacja miała miejsce w przypadku rozpoznania końcowego etapu późnej epoki brązu w Macedonii Centralnej, kiedy to w warstwach wielu *toumb* pojawiły się nowe rodzaje artefaktów ceramicznych w postaci naczyń ze „skręconymi” uchami i zdobionych kanelurami, co stanowiło nieznaną dotąd element kultury materialnej północnej Egei, reprezentujący obcą, tzw. „dunajską” tradycję (Wardle 1998: 444).

Ponowna analiza ceramiki przełomu epoki brązu i żelaza z macedońskich *toumb*, w szczególności klas utożsamianych z napływem „łużyckiej” ludności, wykonana przez K. Wardle, ukazała, że naczynia te nie różnią się w tak znaczący sposób od artefaktów znalezionych w warstwach następujących po okresach mykeńskich, jak opisywał to W. Heurtley. Dodatkowo, ceramika uznawana za „obcą” i napływową na stanowisku w Kastanas

wystąpiła nawet po pojawieniu się naczyń protogeometrycznych, co wskazuje, że była ona następstwem normalnej, postępującej w czasie zmiany rozwojowej sekwencji ceramicznej i lokalnych przemian stylistycznych, niekoniecznie zaś świadczyła o nagłym epizodzie związanym z ruchami ludności³⁰³ (Wardle 1980: 262; 1998: 445). Liczba artefaktów „obcej” proveniencji z Assiros, a także Kastanas³⁰⁴, również nie spełniała założeń intensywnego najazdu i wymiany ludności. Stanowiły one zbyt mały procent całości ceramicznego zbioru (Wardle 1998: 443-444). Co więcej, „skręcone” ucha mające być bezpośrednim świadectwem wpływów północnych wg. W. Heurtley’a, w opinie K. Wardle nie występowały na żadnych stanowiskach archeologicznych poza Macedonią na północ (Wardle 1998: 445).

Pomimo, że przez całą epokę zauważalne były kontakty kulturowe z regionami północnymi: doliną Dunaju i ziemiami bułgarskimi, szczególnie wyraźnie rozpoznawalne w dystrybucji nacinanych klas ceramicznych³⁰⁵, to świadectwa te nie powinny być nadinterpretowane. Pojawianie się nowych elementów kultury materialnej, niekoniecznie w tak gwałtowny sposób jako opisywał to W. Heurtley, świadczyło o wpływach zewnętrznych³⁰⁶, które raczej modyfikowały lokalny repertuar ceramiczny niż go całkowicie zastępowały. W opinii K. Wardle, garncarze z wczesnej epoki żelaza w Macedonii korzystali w głównej mierze ze spuścizny swoich miejscowych poprzedników. Dowody z Assiros wskazywały bardziej na kontynuację niż zmianę. Nie należy całkowicie wykluczyć przybycia „obcej” grupy ludności do Centralnej Macedonii na przełomie epoki brązu i żelaza, lecz przyjmując taką możliwość,

³⁰³ Warto także nadmienić, że K. Wardle dodatkowo poddał w wątpliwość metodykę rozróżniania uch naczyń w typie „łużyckim” od ich macedońskich, bardzo podobnych, odpowiedników (Wardle 1980: 262).

³⁰⁴ Ceramika kanelurowana w Kastanas wystąpiła w warstwach 13 i 12, datowanych na okres PHIIIC w tak niewielkiej liczbie, że nie może wskazywać ona na przybycie żadnej większej grupy ludności (Wardle 1998: 446).

³⁰⁵ M.in.: w Vardaroftsa (Axiochori), Kilindir (Kalindria), Tsautsitsa, Assiros etc.

³⁰⁶ Kierunek wpływów zewnętrznych w tym czasie wskazywany był jednoznacznie jako północny. Ceramika kanelurowana, podobnie jak wcześniejsza nacinana, posiadała analogie m.in.: w regionach środkowego i dolnego Dunaju, Bośni, Albanii, wschodniej Bułgarii i Rumunii (Hochstetter 1984: 356, 360, 365, 368, 372; Hänsel 1981).

mogła ona zostać zasymilowana z lokalną populacją. K. Wardle uznał opinie W. Heurtley'a o możliwości wpływu północnych najeźdźców na wydarzenia prowadzące do upadku cywilizacji mykeńskiej za nieuzasadnione. Ruchy ludności, obserwowalne za pośrednictwem zmian kultury materialnej w północnej Grecji, widział on raczej jako następstwo wydarzeń z południa (Wardle 1980: 264-265; 1998: 443).

Tezy te wzmocniły analizy zniszczeń *toumb*'y w Assiros. Nie wskazywały one by osada ta ucierpiała z powodu wrogiej aktywności. W opinii badacza, warstwy spalenizny należało wiązać z lokalnymi katastrofami (trzęsieniami ziemi³⁰⁷, pożarami), niekoniecznie działaniami sił zewnętrznych (Wardle 1980: 265). Podczas rozpoznania wykopaliskowego tego kopca nie zarejestrowano żadnych śladów opuszczenia go, bądź też przerwy osadniczej, przed IX wiekiem p.n.e. (Wardle 1998: 446). Informacje pozyskane podczas badań *toumb*'y Thessaloniki, również, w opinii K. Wardle, nie dostarczyły dowodów najazdu (Wardle 1998: 443).

4.6.3. Kastanas

4.6.3.1. Pradziejowa ceramika naczyniowa

W Kastanas odkryto ponad 22 tysiące fragmentów naczyń ceramicznych. Ręcznie lepiąca ceramika stanowiła 64% całości. Zbiór wykazuje powiązania z Grecją środkową i południową, terenami byłej Jugosławii, Albanii, Bułgarią, południową Rumunią i Troją.

Liczba zarejestrowanych fragmentów pozwoliła na określenie czasu trwania poszczególnych form i typów ceramicznych. Umożliwiła ona również analizy chronologiczne, szczególnie istotne w synchronizacji ze znaleziskami importowanymi. Alix Hochstetter,

³⁰⁷ Trzęsienia ziemi w północnej Grecji występują dość powszechnie. Obszar ten leży w jednej z głównych, aktywnych tektonicznie stref świata, w rejonie granic płyt tektonicznych - najbardziej sejsmicznym w skali Europy. Jedno z większych w XX wieku miało miejsce ostatnio w 1978 r.

badaczka ceramiki z Kastanas, określiła, że w zbiorze znajdowało się kilka „kotwic” chronologicznych, które ułatwiały przyporządkowanie danych warstw do okresów³⁰⁸.

W tomie publikującym rezultaty analiz ceramicznych z Kastanas zastosowano schemat opisu odwołujący się do zaszeregowania naczyń do podstawowych kształtów: amfor, dzbanów, *kantharos*’ów³⁰⁹, kubków, czarek, garnków, *pithos*’ów, mis, *skyphos*’ów i *pyravnos*’ów³¹⁰. W ramach opisywanych grup wyszczególniono typy różniące się morfologią form, m.in.: kształtami wylewów, miejscem i sposobem mocowania uch i imaczy. Podkreślono także występowanie kształtów specjalnych, np.: pokrywek, lamp, podwójnych naczyń, form sitowych. Ponadto, każdorazowo opisywano rodzaj surowca glinianego i barwę powierzchni naczyń. Poprzez śledzenie częstotliwości występowania kształtów w poszczególnych warstwach, podjęto próbę określenia długości trwania typów ceramicznych. Wynikiem analiz była obserwacja, że zdecydowana większość form ma długą żywotność i występowała w wielu warstwach osady, ukazując silne przywiązanie mieszkańców do tradycji ceramicznej wytwórczości. We wnętrzach domostw *toumb*’y znaleziono nieliczne egzemplarze naczyń bądź ich fragmenty. Większość materiału zarejestrowano w alejkach pomiędzy budynkami, na dziedzińcach i w strefach gruzowisk. W epoce brązu największy udział w zbiorze przypadł kategorii garnków, podczas gdy w kolejnym okresie – epoce żelaza, faworyzowanym kształtem była misa. W całym zakresie czasowym użytkowania *toumb*’y liczba amfor pozostawała na relatywnie stałym poziomie, natomiast kubki wydawały się pełnić większą rolę we wczesnej epoce żelaza niż brązu.

³⁰⁸ Była to m.in.: imitacja naczynia minijskiego o dwóch uchach, stanowiąca odpowiednik artefaktu odkrytego w jednym z grobów szybowych z Myken z końcowego okresu ŚH, ustanawiająca datę około 1600 r. p.n.e. dla warstwy 19 w Kastanas (Hochstetter 1984: 15).

³⁰⁹ Zwanych także „naczyniami w typie *kantharos*’u”.

³¹⁰ Określanych również jako przenośne piecyki – charakterystycznych naczyń służących do gotowania.

Poniżej, w skróty sposób, opisano najważniejsze formy ceramiczne występujące w Kastanas, co stanowi istotny zakres informacji referencyjnych w kontekście analiz zespołów ceramicznych z innych stanowisk i regionów w dolinach Wardaru i Strumy (Hochstetter 1984: 18-29).

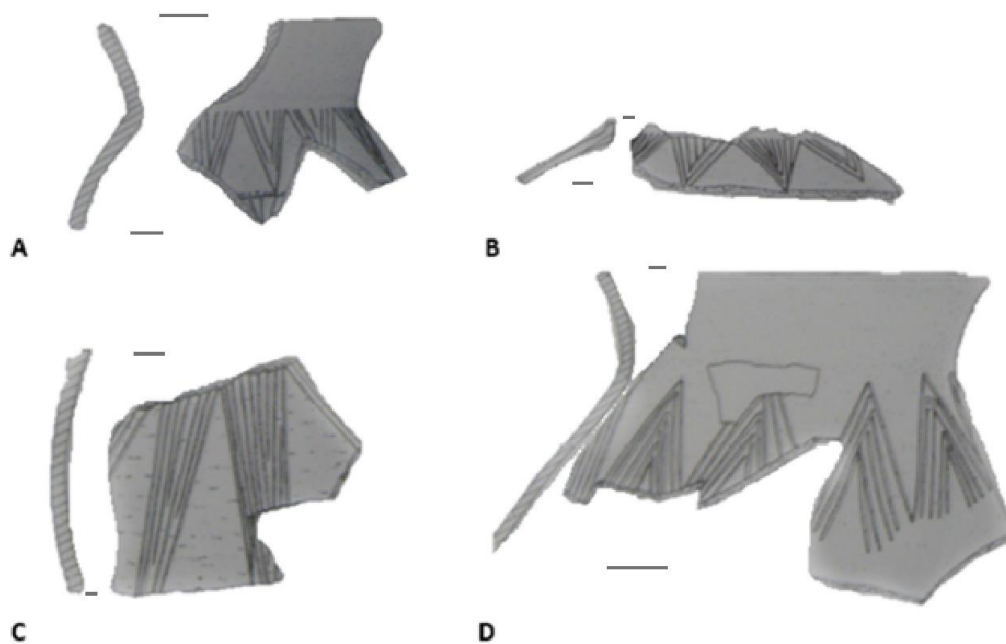
4.6.3.1.1. Formy naczyń ręcznie lepionych

Amfory

Amfory w Kastanas były to smukłe naczynia, z wyraźnym podziałem na strefę brzuśca i szyi. Obwód brzuśca stanowił dwukrotność średnicy szyi. Mogły one posiadać dwa ucha, cztery, bądź nie posiadać żadnego. Odróżnienie niewielkich fragmentów amfor od dzbanów i *kantharos*'ów (z wyjątkiem strefy szyjnej) stanowiło dużą trudność.

Najwięcej tych form zarejestrowano w warstwie 7. Amfory stanowiły wówczas około 10% wszystkich zidentyfikowanych kształtów naczyń. Dużą liczbę odkryto także w warstwie 10 (6%), 13 (7%) i 14b (7%). Średni udział procentowy amfor w Kastanas zamykał się w przedziale od 3 do 10%. Łączna liczba fragmentów przyporządkowanych do opisywanego kształtu wynosiła 1400 (Hochstetter 1984: 39).

W ramach kategorii amfor zidentyfikowano różne ich rodzaje. Niektóre z nich zdobiono nacięciami (ryc. 109). Amfory z krótką, równomierną szyją lejkowatą (typ 1a, obejmujący warstwy od 12 do 1) nosiły dekorację w postaci rzędów wiszących trójkątów, wypełnionych liniami i oddzielonych poziomymi rzędami kropek (Hochstetter 1984: Tab. 205.10). Szczególnie faworyzowane były wzory trójkątne, nanoszone na powierzchni gliny za pomocą cienkich lub głębokich linii (Hochstetter 1984: Tab. 226. 8) oraz płytkich bądź szerokich bruzd (Hochstetter 1984: Tab. 186.10 i 228.8). Dekorowane w postaci pasa z trójkątnymi nacięciami na brzuścu były także amfory z cylindrycznymi szyjami (typ 2a, obecny w warstwach od 18 do 1; Hochstetter 1984: 43-44, Tab. 39.8).

Ryc. 109. Przykłady fragmentów amfor zdobionych nacięciami z Kastanas: A – warstwa 6; B, D – warstwa 4; C – warstwa 13 (Hochstetter 1984: Tab. 205.10, 226.8, 186.10, 228.8).

Warianty czterouche nie posiadały dekoracji, a ich forma wskazywała na przeznaczenie transportowe. Były nieco większe niż inne typy amfor, a aż cztery punkty do podnoszenia w postaci uchwytów sugerują, że wypełniane były cięższą zawartością³¹¹ (Hochstetter 1984: 48).

Co nie było możliwe w przypadku wielu innych kształtów, warianty amfor można rozdzielić chronologicznie na pochodzące z epoki brązu (ryc. 110) i żelaza. W tym kontekście odróżniał się tylko jeden wariant – 2a, który funkcjonował w całym zakresie czasowym zamieszkiwania *toumb*’y. Dodatkowo, w wielu okresach występowała także amfora o czterech uchach (od warstwy 18 do 13).

Amfory charakteryzowały się dobrą jakością wykonania, egzemplarze zidentyfikowane w starszych warstwach częściej bywały polerowane, młodsze – jedynie wygładzane. W epoce

³¹¹ Przymuszczenie w postaci oliwy, co miało szczególnie istotne znaczenie w gospodarce przed wprowadzeniem roślin oleistych w Macedonii.

brązu ponadto użytkowano naczynia relatywnie większe i mocniej zbudowane. W okresie późniejszym amfory były bardziej delikatnej konstrukcji. Dekoracja występowała dość rzadko, a cezurą jej występowania był początek epoki żelaza.

Amfory funkcjonalnie zaliczono do grupy naczyń zasobowych. Przechowywano w nich głównie produkty płynne, co sugeruje sam ich kształt: ograniczający parowanie do minimum i umożliwiający zamknięcie za pomocą zatyczek bądź pokrywek. Przypuszcza się, że te ostatnie wykonywano z niewypalanej gliny bądź materiałów pochodzenia organicznego (np.: skóry, drewna, bądź wosku) (Hochstetter 1984: 48).

Ryc. 110. Przykłady amfor z późnej epoki brązu z Kastanas (warstwa 14b) (Hochstetter 1984: Tab. 265).

Dzbany

Dzbany w Kastanas zostały opisane jako jednouchwytowe naczynia z wąskim otworem. Typową ich cechą była asymetria w części wylewu (Hochstetter 1984: 48). Największe trudności powodowało odróżnienie dzbanów od kubków, w przypadku analizy niewielkich

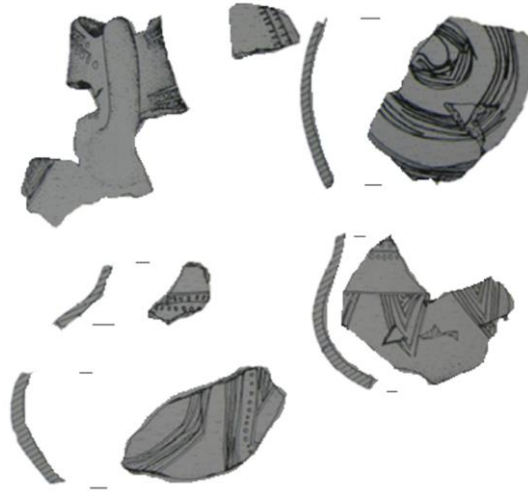
fragmentów. Kubki jednakże były zazwyczaj szersze i bardziej przysadziste. Cechą jednoznacznie identyfikującą dzbany były „skręcone” ucha, występujące jedynie w epoce żelaza (Hochstetter 1984: 49).

Niniejszy kształt identyfikowano powszechnie w okresie funkcjonowania osiedli Kastanas VII i VIII, w największej liczbie w obrębie warstw 6 i 7 (ponad 16% i 14% całości zarejestrowanego zbioru), ale także w dużej ilości w warstwach 2, 4 i 8 (około 9%). Były praktycznie nieobecne w warstwach 19-17 (Kastanas III i IV). Wzorzec ten ukazał, że opisywana forma była zdecydowanie bardziej powszechna w epoce żelaza.

W obrębie kategorii dzbanów zarejestrowano kilka wariantów. Jednym z najpowszechniej występujących był typ ze schodkową szyją³¹², którego górna krawędź wylewu była prosta i nie kończyła się szpicem lub zaokrągleniem. Niewielki ich odsetek dekorowany był nacięciami na szyi (Hochstetter 1984: Tab. 219.4, 233.9), co występowało w warstwach od 11 do 3.

Podobnie zdobione były dzbany ze skośnymi wylewami. Wiele egzemplarzy tego typu ornamentowano wzorami inkrustowanymi, umiejscawianymi przy krawędziach wylewu i na brzuścach (ryc. 111; Hochstetter 1984: Tab. 40.1). Szyje zdobiono za pomocą nacinanych linii, biegnących równoległe do krawędzi wylewu i otaczano nakłuciami (Hochstetter 1984: Tab. 40.2, 5, 56.8-9). Brzuśce pokrywano liniami tworzącymi kąty w formie trójkątów (Hochstetter 1984: Tab. 40. 1-8). Warto zacytować obserwację A. Hochstetter, która rekapitulowała, że wysokość wszystkich inkrustowanych dzbanów nie przekraczała 20 cm. Opisywany wariant ze skośnym wylewem mógł być także niekiedy malowany matową farbą (Hochstetter 1984: 54).

³¹² We wcześniejszych, archiwalnych analizach repertuaru ceramicznego w Macedonii określany jako „dzban z odciętą szyją”.

Ryc. 111. Przykłady fragmentów dzbanów zdobionych nacięciami z późnej epoki brązu z warstwy 14b z Kastanas (Hochstetter 1984: Tab. 40.1, 2, 5-8).

Dzbany z epoki brązu (ryc. 111, 112) charakteryzowały się większymi rozmiarami. Były też częściej dekorowane za pomocą nacięć, a rzadziej malowane. Ich powierzchnia zewnętrzna była równomiernie i silnie wygładzana, co dawało efekt wypolerowania. Przybierały barwy od jasnych do ciemnobrązowych. W epoce żelaza różniły się od form z poprzedniego okresu. Były mniejsze i bardziej kuliste, a najczęściej występującym wariantem był kształt ze schodkową szyją. Dekorowano je za pomocą techniki stemplowania i wygładzania. Po wypale uzyskiwały ciemniejsze kolory, osiągając nawet czarną barwę powierzchni (Hochstetter 1984: 55-58).

Niektóre z dzbanów, jak interpretuje ich funkcję A. Hochstetter, służyły jako pojemniki na olej lub lecznicze zioła. Fakt ten potwierdziły rezultaty analiz pozostałości botanicznych w nich odnalezionych (Kroll 1983). Ponadto, gęstość gliny użytej do ich produkcji wskazywała, że byłyby odpowiednie do przechowywania cieczy. W jednym z egzemplarzy odkryto także głowę sowy, zatem wykorzystanie tego typu form w czynnościach kultowych było prawdopodobne (Hochstetter 1984: 55).

Ryc. 112. Przykłady dzbanów z późnej epoki brązu (B, D – warstwa 14b; C – warstwa 15-16) i okresu przejściowego pomiędzy epoką brązu i żelaza (A – warstwa 13) z Kastanas (Hochstetter 1984: Tab. 266).

Kantharos'y

Niniejsza forma w Kastanas nie występowała powszechnie, niemniej jednak mogło to być spowodowane trudnością w identyfikacji mniejszych ułamków do tego kształtu naczynia. *Kantharos'y* przypominały morfologicznie garnki o dwóch uchwytach. Stanowiły one zaledwie 1% całości zidentyfikowanego zbioru, jednakże wydaje się, że były wykorzystywane we wszystkich etapach zasiedlenia. Częściej występowały w epoce brązu niż żelaza (Hochstetter 1984: 59).

Opisywane formy zostały ujęte w kilka typów. Niektóre z nich charakteryzowały się obecnością dekoracji nacinanej i inkrustowanej. Tzw. grupa 2 były to *kantharos'y* z wąskim wylewem, bez wyraźnie wyodrębnionej strefy przejściowej między brzuścem a szyją. Jeden egzemplarz tego typu został ozdobiony poziomymi nacinanymi liniami i wydłużonymi nakłuciami, które pierwotnie wypełniono inkrustacją. Występowały one w warstwach 13-10 (Hochstetter 1984: 61)

Grupa 4 obejmowała smukłe *kantharos*'y z cylindryczną szyją, które posiadały dekorację w postaci wiszących trójkątów wypełnionych liniami. Często umiejscawiano je poniżej rzędu okrągłych odcisków stempli. Odkryto je w okresie funkcjonowania warstw od 18 do 14b (Hochstetter 1984: 61-62).

Grupa 5 nie była już inkrustowana, lecz dekorowana jedynie nacięciami, lecz mniej starannie wykonywanymi. Zestaw ornamentów obejmował proste poziome linie lub nieskomplikowane dekoracje geometryczne. Wykonywano je na brzuścach lub uchach, podczas zamieszkania *toumb*'y w okresach warstw od 10 do 4 (Hochstetter 1984: 62).

Typ 6a obejmował w większości *kantharos*'y o kulistym korpusie, krótkiej szyi i lekko zaokrąglonym dnie. Posiadały one bogate zdobienia inkrustacją i nacinanymi wzorami. Cała powierzchnia, z wyjątkiem szyi, służyła jako strefa ozdobna. Stosowano różnorodne wzory, a brzusec, wraz ze strefami pod uchami naczyń, traktowano jako główne pole dekoracyjne. Zestaw zdobniczy manifestował się w formie kombinacji biegnących spirali z podziałem na poszczególne pola, wydzielone za pomocą linii prostych w kształcie ram, tworząc w ten sposób pewnego rodzaju „metopową” dekorację. Oddzielne przestrzenie rozdzielano osobnymi pasmami i rzędami kropek, a także rombami i wiszącymi trójkątami. Ten najbardziej ozdobny typ *kantharos*'u występował w warstwach od 17 do 14a (Hochstetter 1984: 62-63).

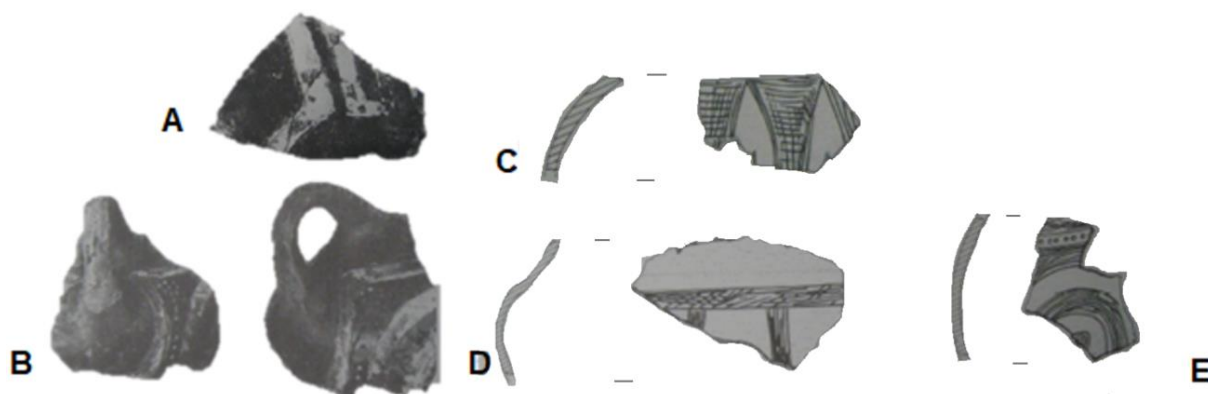
Grupa 6b była silnie powiązana z 6a, jednakże naczynia te posiadały dłuższą szyję. Występowały rzadziej, lecz również zdobiono ją nacięciami. Dobór motywów także był inny: stosowano głównie „metopowe” wzory geometryczne, pionowe i poziome pasy, niekiedy wykonywane również na szyi. Występowały one w warstwach 18-16 (Hochstetter 1984: 63).

W epoce brązu, w ramach warstw 17-14b (ryc. 113, 114), częściej występowały *kantharos*'y kuliste (typ 6), o bardziej delikatnej konstrukcji i silnie wygładzane, co powodowało powstanie efektu wypolerowania. Były one ówczesnie także bardziej

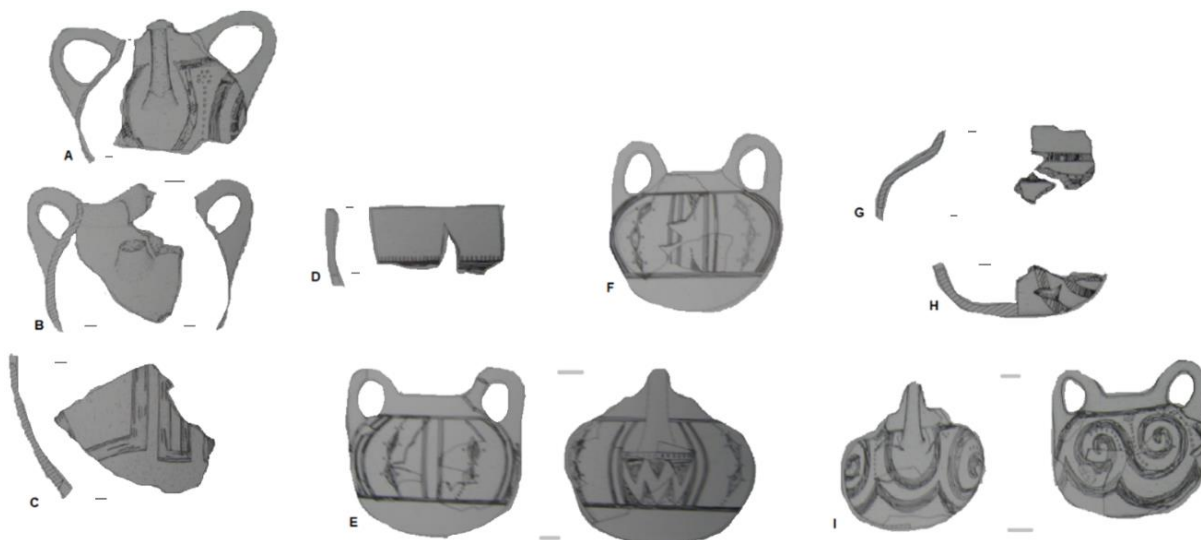
powszechnie dekorowane, głównie z wykorzystaniem techniki inkrustacji. Metoda ta pojawiła się w Kastanas w warstwie 17, kiedy to pastę wapienną, o najczęściej białym kolorze, nakładano na nacinaną powierzchnię naczyń. Rzadziej stosowano także inkrustację o barwie czerwonej, różowej i żółtej. Nieczęsto zachowywały się one w dobrym stanie (Hochstetter 1984: 64-65, Tab. 259.10, 268.4).

Dobór motywów zdobniczych, w opinii A. Hochstetter, był powiązany z rozwojem stylu inkrustowanego. W warstwach 17 i 16 występowały często krzyżujące się linie, które następnie wypełniano inkrustacją, tworząc tym samym regularny wzór siatkowania (ryc. 113: C; Hochstetter 1984: Tab. 12.9, 13.3).

W warstwach 15 i 14 stosowano częściej długie i częściowo nieregularne linie (Hochstetter 1984: Tab. 27.7, 35.1-3, 47.2-3), rzadziej pasma otoczone liniami z krótkimi poziomymi odcinkami (Hochstetter 1984: Tab. 20.1-2, 47.1) (ryc. 113, 114). Tylko sporadycznie wykonywano głębokie i regularne rysy (Hochstetter 1984: Tab. 33.3,11).

Ryc. 113. Przykłady fragmentów *kantharos*'ów z późnej epoki brązu, zdobionych nacięciami i inkrustowaniem: A, B – warstwa 15; C, D – warstwa 17; E – warstwa 16 (Hochstetter 1984: Tab. 12.9, 13.3, 27.7, 259.10, 268.4).

Ryc. 114. Przykłady *kantharos*'ów i ich fragmentów z późnej epoki brązu, zdobionych nacięciami i inkrustowaniem z Kastanas: A, B, C – warstwa 15; D, E, F, I – warstwa 14b; G, H – warstwa 16 (Hochstetter 1984: Tab. 20, 35, 47).

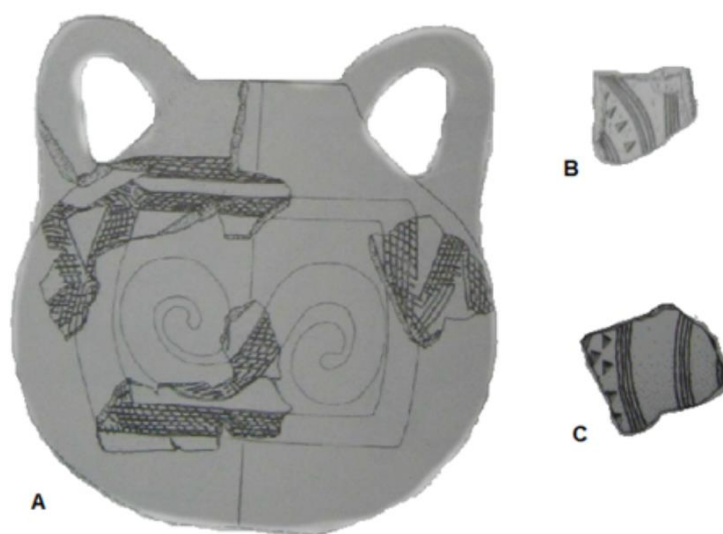
Zmienność zauważono także w samych wzorach, nie tylko technice ich wykonywania. Typ 6a³¹³ charakteryzował się częstszym stosowaniem łuków i spirali (ryc. 113: B, E; 114: A, I), 6b³¹⁴ natomiast – geometrycznymi prostymi liniami (ryc. 113: C, D). Najpowszechniejsze i najbardziej uniwersalne były zakrzywione pasy i linie proste, linie faliste, spirale, półkola³¹⁵, okręgi utworzone z nacinanych odcinków, ale też stempli (ryc. 115: B, C; Hochstetter 1984: Tab. 70.5, 73.6), spirale w formie haczyków i biegnące w ramie ornamentacyjnej (ryc. 114: I; 115: A; Hochstetter 1984: 65, Tab. 27.8, 47.1). Na *kantharos*'ach rzadziej stosowano zdobnictwo w kształcie trójkątnych wzorów. Wykonywano je w formie figur o wierzchołkach skierowanych ku dołowi (ryc. 113: C; Hochstetter 1984: Tab. 12.9), ale też naprzeciw siebie, tworząc pustą przestrzeń formującą zygzak pomiędzy nimi (ryc. 114: E; Hochstetter 1984: Tab. 47.3), a także pionowe łańcuchy rombów (ryc. 114: E, F; Hochstetter 1984: Tab. 47.2-3).

³¹³ Występujący do warstwy 14a (Hochstetter 1984: 65).

³¹⁴ Właściwy dla warstw 16 i 17 (Hochstetter 1984: 65).

³¹⁵ Często realizowane dookoła uchwytów (Hochstetter 1984: Tab. 35.1, 47.1).

Biorąc pod uwagę bogatą dekorację opisywanych naczyń, a także dobrze wygładzoną powierzchnię, w formie niemalże wypolerowania, *kantharos*'y należały do grupy form wysokiej jakości. Stanowiły one rodzaj zastawy stołowej. Ich forma sprawiała, że nie nadawały się do picia, miały zbyt wąskie wylewy i stożkowe szyje. Niemniej jednak, dzięki przysadzistemu kształtowi i wspomnianemu wąskiemu wylewowi dobrze spełniały rolę pojemników na płyny (Hochstetter 1984: 66).

Ryc. 115. Przykłady fragmentów *kantharos*'ów z późnej epoki brązu, zdobionych nacięciami i inkrustowaniem z Kastanas: A – warstwa 16; B – warstwa 13; C – warstwa 12-13 (Hochstetter 1984: Tab. 27, 70, 73).

Kubki

Forma ta została opisana w Kastanas jako naczynia służące do picia, posiadające pionowe ucho. Jej liczebność była zróżnicowana, wahając się w epoce brązu średnio od 4% do 6% całości zbioru³¹⁶. W epoce żelaza wydaje się, że wytwarzano je powszechniej – stanowiły ponad 10% repertuaru ceramicznego³¹⁷. W warstwach 16 i 15 kubki prawie wcale nie występowały, co mogło być spowodowane przez znaczny napływ do Kastanas naczyń o

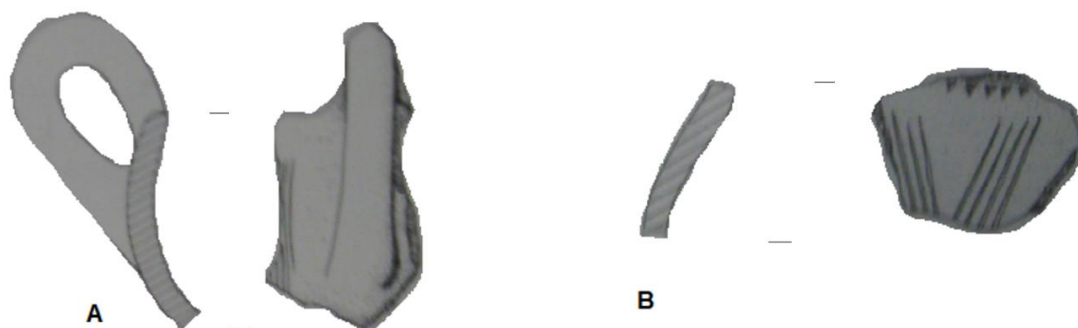
³¹⁶ Największy udział kubki miały w warstwie 19 – 7% (Hochstetter 1984: 67).

³¹⁷ W warstwie 6 (Hochstetter 1984: 67).

podobnej funkcji (do picia) wytwarzanych na kole garncarskim - mykeńskich (Hochstetter 1984: 67. 77-78).

W ramach całej grupy kubków wyróżniono kilka typów, które dekorowano nacięciami i inkrustacją. Były to kopulaste kubki z bardzo wysoko poprowadzonym uchem, oraz egzemplarze przypominające czerpaki z uchem wystającym ponad krawędź wylewu³¹⁸. Zdobiono je rzadko i w bardzo prosty sposób – za pomocą pionowej nacinanej linii (Hochstetter 1984: Tab. 18.3; ryc. 116: A).

Poza wymienionymi typami, jeden egzemplarz kubka z cylindryczną szyją i uchem mocowanym na krawędzi wylewu³¹⁹ posiadał ornamentację w formie rzędu trójkątnych stempli w strefie przykrawędznej (Hochstetter 1984: 72, Tab. 114.9; ryc. 116: B). Ponadto, jeden kubek o profilu w kształcie litery „S”³²⁰ ozdobiono przy dnie poziomymi liniami nacinanymi (Hochstetter 1984: 72, Tab. 198.1).

Ryc. 116. Przykłady fragmentów kubków zdobionych nacięciami i inkrustowaniem i stemplowaniem połączonym z nacięciami z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Kastanas: A – warstwa 18-17; B – warstwa 10 (Hochstetter 1984: Tab. 18:3, 114:9).

Misy

³¹⁸ Typ 1c, który występował od 19 do 10 warstwy (Hochstetter 1984: 70-71).

³¹⁹ Typ 2, występujący w warstwach od 13 do 8 (Hochstetter 1984: 72).

³²⁰ Typ 3f (Hochstetter 1984: 72).

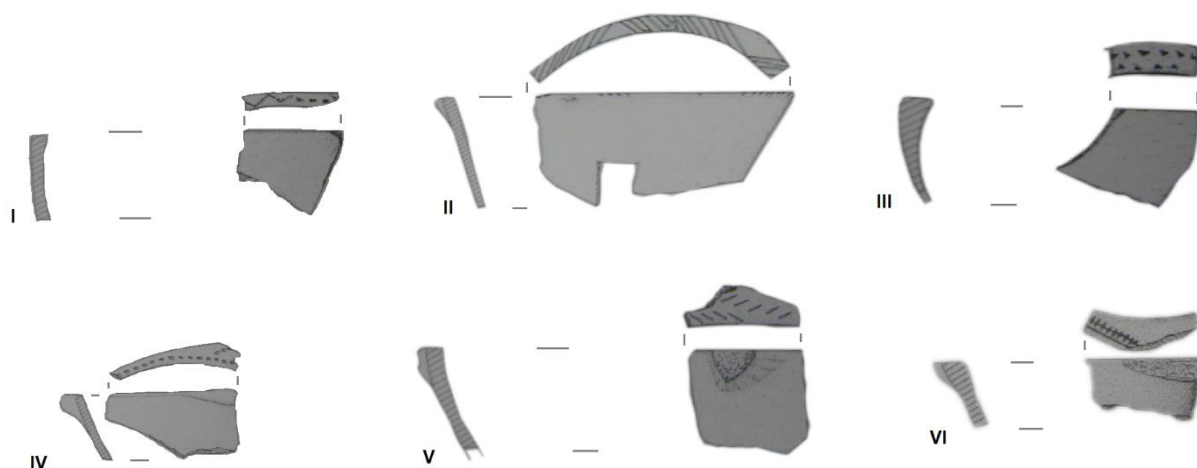
Misy stanowiły drugą z najliczniejszych form naczyń na *toumb*'ie w Kastanas. Posiadały płaski, szeroki i nieprofilowany kształt. Podobne morfologicznie do czerpaków, w przypadku odkrywania mniejszych fragmentów nie zawsze były możliwe do odróżnienia. Cechą bardziej właściwą dla mis była ich większa głębokość i dystynktywna dekoracja.

Opisywana forma występowała w niemalże równomiernym udziale procentowym przez cały okres zasiedlenia *toumb*'y, co wskazywało na jej szerokie zastosowanie. W opinii badaczy Kastanas, była ona nieco bardziej rozpowszechniona w epoce żelaza (Hochstetter 1984: 78).

Wyróżniono kilka kategorii, spośród których zidentyfikowano misę z nacinaną lub stemplowaną dekoracją na krawędzi wylewu³²¹ (ryc. 117). Jej ornamentykę stanowiły nacinane linie, nakłucia, proste zygzaki (Hochstetter 1984: Tab. 223.7; ryc. 117: I), grupy ukośnych linii tworzące pola dekoracyjne (Hochstetter 1984: Tab. 228.1; ryc. 117: II) oraz wzory jodełki (Hochstetter 1984: Tab. 230.6, 241.1, 220.5, 234.2-5; ryc. 117: V). Rzadziej korzystano z motywów trójkątnych nacięć (Hochstetter 1984: Tab. 242.7; ryc. 117: III) i kombinacji nacięć i nakłuć (Hochstetter 1984: Tab. 235.6; ryc. 117: VI). Na żadnym z odkrytych egzemplarzy mis tego typu, które odkrywano w warstwach pomiędzy 8 a 2, nie zarejestrowano śladów pasty inkrustacyjnej³²².

³²¹ Typ 4a (Hochstetter 1984: 88).

³²² A. Hochstetter „wątpi, aby były kiedykolwiek inkrustowane” (Hochstetter 1984: 88).

Ryc. 117. Przykłady fragmentów mis zdobionych nacięciami z *toumb* 'y Kastanas: I, II – warstwa 4; III, VI – warstwa 3; IV – warstwa 5; V – warstwa 3 (Hochstetter 1984: Tab. 220.5, 223.7, 224.5, 228.1, 235.6, 242.7).

Pod koniec późnej epoki brązu występowała także kategoria mis kopulastych z dekoracją rytą lub stemplowaną³²³ (ryc. 118). Górna część tej formy pozostawała zazwyczaj niedekorowana, ornamentyka zaczynała się w strefie środkowej naczynia (Hochstetter 1984: Tab. 39.6; ryc. 118: I). Typowym wzorem zdobniczym był poziomy rząd trójkątnych stempli, których wierzchołki kierowano ku górze naczynia (Hochstetter 1984: Tab. 93.4; ryc. 118: II). Wykorzystywano także poziome pasma linii, niekiedy poprzecznie bruzdowane (Hochstetter 1984: Tab. 47.4-5; ryc. 118: IV, VII). Czasami otaczały one wzór wiszących, wypełnionych liniami trójkątów, który rozciągał się nad dnem mis (Hochstetter 1984: Tab. 12.3; ryc. 118: V). Wszystkie z opisywanych motywów były ryte, a następnie bogato inkrustowane. Linie nacięć szczelnie wypełniała pasta wapienna (Hochstetter 1984: 88).

Wariant mis kopułowych z uchwytami krzyżowymi³²⁴, liczący 6 egzemplarzy, zawierał dwie sztuki naczyń zdobionych nacięciami (Hochstetter 1984: Tab. 94.6, 153.2).

³²³ Typ 4b, odkrywany w obrębie warstw 17-12 (Hochstetter 1984: 88).

³²⁴ Typ 10a2, który występował w warstwach 12-5 (Hochstetter 1984: 95).

Misy z pochylonymi uchami w typie „widelkowym”³²⁵ zostały zidentyfikowane jako naczynia o dużej wartości dla pradziejowych mieszkańców Kastanas, z uwagi na ślady ich napraw (Hochstetter 1984: 97-98). Posiadały bardzo dobrze wygładzoną powierzchnię zewnętrzną (niemalże wypolerowaną) i mogły być nacinane oraz inkrustowane³²⁶. Wątek zdobniczy składał się z poziomych i ukośnych linii, które tworzyły kąty, a zarazem wolne, niedekorowane powierzchnie w kształcie trójkątów (Hochstetter 1984: Tab. 13.1; ryc. 118: VI, VIII, IX). Niektóre z zachowanych uch także posiadały ślady dekoracji w postaci nacinanych linii i trójkątnych wzorów rytych (Hochstetter 1984: Tab. 31.4, 12.10, 93.3, 6.10).

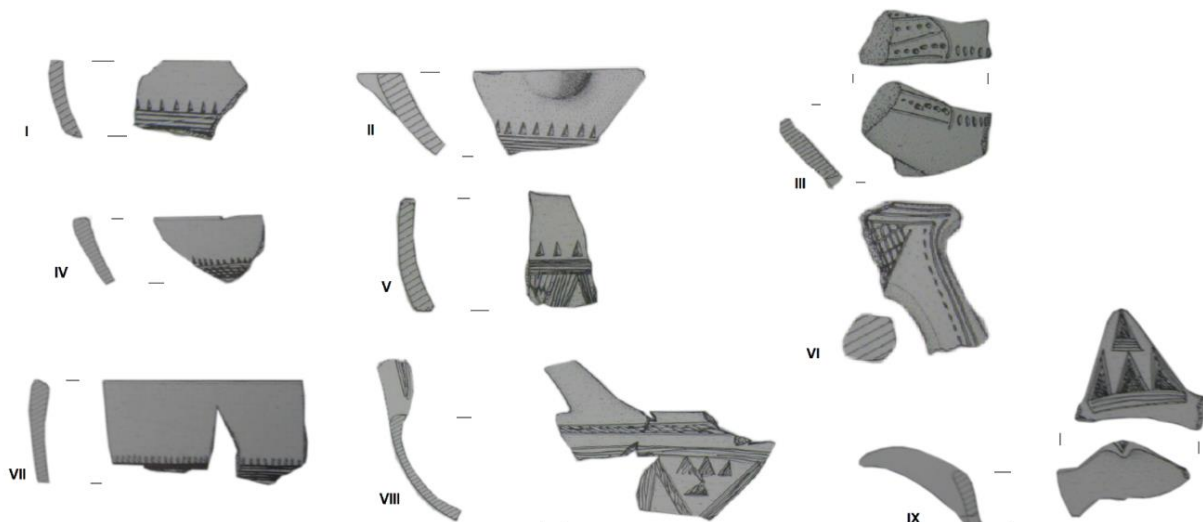
Podtyp 11c, misa z uchwytem w kształcie głowy zwierzęcia, bywał zdobiony podobnym zestawem dekoracji rytych (Hochstetter 1984: Tab. 183.12) lub był stemplowany (Hochstetter 1984: Tab. 185.2).

Pomimo prostoty formy, misy w Kastanas manifestowały się mnogością typów i wariantów (Hochstetter 1984: 100), z których jedynie nieliczne występowały we wszystkich warstwach i miały szeroki zakres chronologiczny użytkowania.

Kształty właściwe jedynie dla epoki brązu były rzadkie, obejmowały tylko kilka typów. Schemat kolorystyki powierzchni, podobnie jak w wypadku innych form, został zachowany: naczynia z epoki brązu były ciemniejsze, w odróżnieniu od ceglasto-czerwonej ceramiki okresów późniejszych (Hochstetter 1984: 100).

³²⁵ Typ 11a2, pojawiający się w Kastanas w warstwach od 18 do 3 (Hochstetter 1984: 97).

³²⁶ Taki zabieg zdobniczy został zastosowany w przypadku jednego naczynia (Hochstetter 1984: 98).

Ryc. 118. Przykłady fragmentów mis zdobionych nacięciami z późnej epoki brązu z *toumb*'y w Kastanas: I, IV, VII – warstwa 14b; II, VI – warstwa 12; III – warstwa 15; V – warstwa 17; VIII – warstwa 17; IX – warstwa 18 (Hochstetter 1984: Tab. 39.6, 93.4, 31.4, 47.4-5, 12.3, 93.3, 13.1, 6.10).

Czerpaki

Ta kategoria naczyń przypominała morfologicznie misy, lecz czerpaki były pojemnikami głębszymi i wyższymi (Hochstetter 1984: 101). W Kastanas wystąpiło ich najwięcej w warstwach 17, 13, 8, 7, 6 i 2. Ich udział zamykał się w przedziale od 4% do 7%³²⁷ całości zbioru.

Reprezentowane były w mniejszym zakresie w całym okresie zasiedlenia *toumb*'y, jednakże najpowszechniej – w epoce żelaza. W późnej epoce brązu wariant kopulastych czerpaków z poszerzoną do wewnątrz krawędzią wylewu³²⁸ posiadał czasami dekorację w postaci pionowych nacięć (Hochstetter 1984: Tab. 52.2).

Osobno wydzielono klasę czerpaków z poszerzonym brzegiem wylewu, które zdobiono nacięciami w formie prostych linii, motywu jodełki (Hochstetter 1984: Tab. 248. 7), grup linii

³²⁷ W warstwie 13 (Hochstetter 1984: 102).

³²⁸ Typ 2a1, występujący w warstwach od 14b do 12 (Hochstetter 1984: 106-107).

ułożonych pod kątem (Hochstetter 1984: Tab. 250.4; ryc. 119: I) lub trójkątów wypełnianych liniami (Hochstetter 1984: Tab. 253.3). W opinii A. Hochstetter, mogły one służyć jako pojemniki do nabierania wina. Wszystkie z nich wydatowano na epokę żelaza³²⁹ (Hochstetter 1984: 107).

Czerpaki z ozdobnym brzegiem poszerzonym na zewnątrz³³⁰ i warianty o wąskich otworach z poszerzonymi brzegami³³¹, także dekorowane były nacięciami kątowymi (Hochstetter 1984: Tab. 164. 6-7, 186.1; ryc. 119: I), trójkątami (Hochstetter 1984: Tab. 231.6, 235.7; ryc. 119: II), zygzakami, motywami spiralnymi (Hochstetter 1984: Tab. 208. 7-8; ryc. 119: III, VI, VIII), stemplami w kształcie koła (Hochstetter 1984: Tab. 220.4, 254.8; ryc. 119: V), trójkątami wypełnionymi liniami (Hochstetter 1984: Tab. 223.8; ryc. 119: IV, VII), jodełkami (Hochstetter 1984: 235.5) i prostymi grupami linii (Hochstetter 1984: Tab. 200.8; ryc. 119: IX). Opisywane pojemniki, w opinii badaczki Kastanas, były dekorowane w wyznaczonych strefach naczyń z uwagi na ich funkcjonalne przeznaczenie: używanie w kontekście libacyjnym. A. Hochstetter uważała, że wykonana ornamentyka służyła oglądaniu jej od góry, dlatego też brzuśce pozostawały niezdobione (1984: 109).

Nacięciami przyozdabiano także niewielkie czerpaki z cylindryczną szyją³³², formując dekorację w postaci rzędu nacinanych trójkątów (Hochstetter 1984: Tab. 64.7, 64.6; ryc. 119: XI).

Opisywane naczynia z późnej epoki brązu, w płytkim, mocno profilowanym i przysadzistym wariacie z lejkowatą szyją i wyraźnym brzuścem³³³ dekorowano bardzo cienkimi liniami (Hochstetter 1984: Tab. 1.1) lub szerszymi, w formie stojących oraz wiszących

³²⁹ Wariant 2a2, zarejestrowany w obrębie warstw od 3 do 1 (Hochstetter 1984: 107).

³³⁰ Typ 2b2, występujący w warstwach 8-2 (Hochstetter 1984: 108).

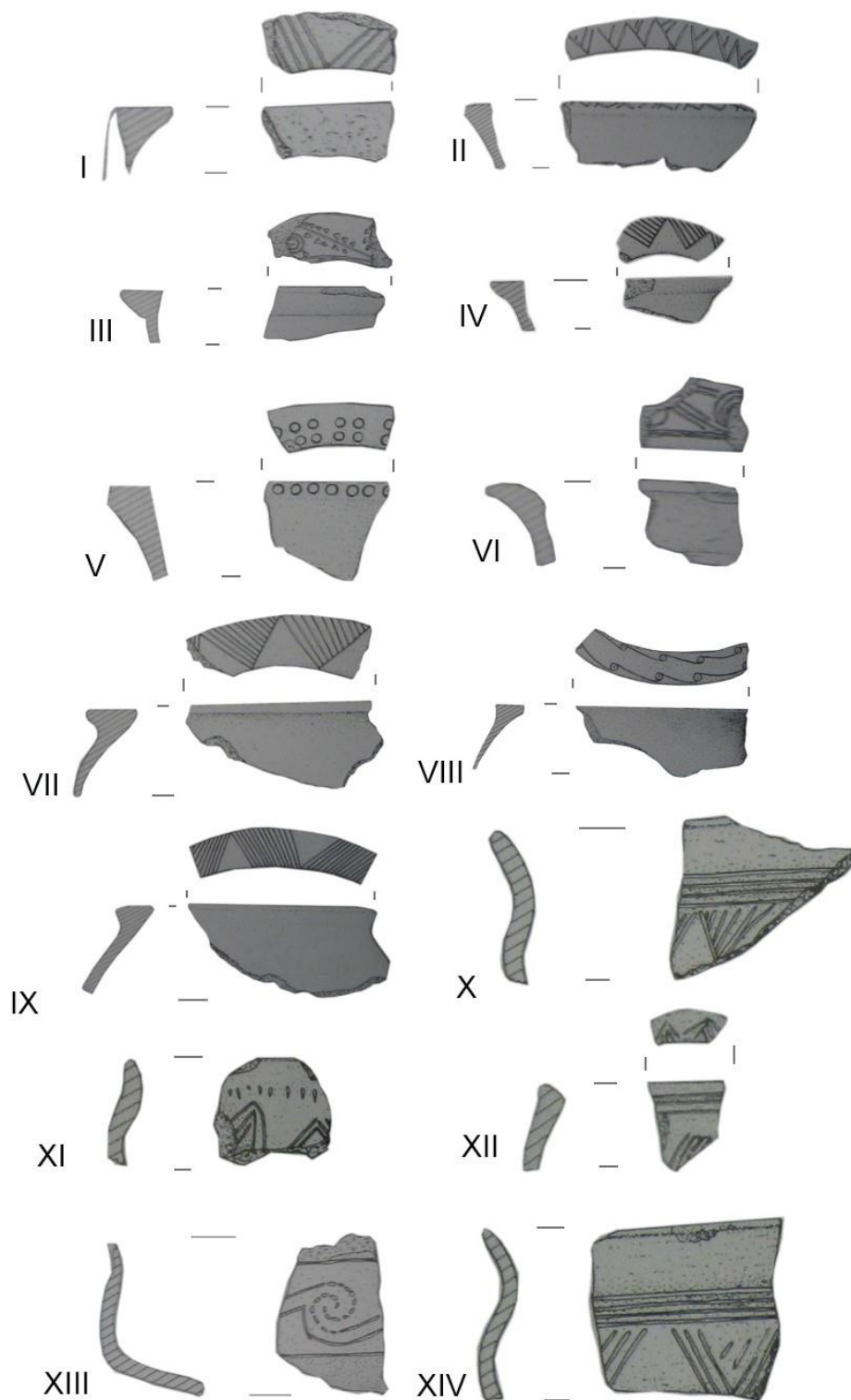
³³¹ Typ 2c, zidentyfikowany w warstwach 8-2 (Hochstetter 1984: 109).

³³² Wariant 3c, zarejestrowany w obrębie warstw 14-9 (Hochstetter 1984: 110-111).

³³³ Typ 3d, występujący w warstwach 19-17 (Hochstetter 1984: 111).

trójkątów (Hochstetter 1984: Tab. 12.2; ryc. 119: X) i haczyków (Hochstetter 1984: Tab. 5.7; ryc. 119: XII). W szerszych nacięciach zidentyfikowano pozostałości pasty inkrustacyjnej (Hochstetter 1984: 111, Tab. 12.1)

Charakterystyka szerokiej grupy zarejestrowanych na *toumb*'ie w Kastanas czepaków wykazuje zmienność i pewną rozwojowość formy. W najstarszych fazach zasiedlenia naczynia te posiadały mocniej profilowane kształty i wydały się być bardziej cienkościenne. Młodsze czepaki miały już grubsze ścianki. W opinii A. Hochstetter mogły mieć one szerokie zastosowanie funkcjonalne: od pojemników na maści po naczynia do jedzenia i kuchenne (Hochstetter 1984: 112).

Ryc. 119. Przykłady fragmentów czepaków zdobionych nacięciami z *toumb*'y Kastanas: I – warstwa 1; II – warstwa 8; III, VI, IX – warstwa 6; IV – warstwa 3; V – warstwa 5; VII – warstwa 4; X, XIV – warstwa 17; XII, XII – warstwa 13; XIII – warstwa 14b (Hochstetter 1984: Tab. 250.4, 164.7, 235.7, 208.7-8, 220.4, 254.8, 223.8, 200.8, 64.6-7, 12.2, 5.7, 12.1).

Garnki

Garnki obejmowały największy udział procentowy form naczyń w Kastanas. Stanowiły 52% wszystkich ręcznie lepionych pojemników (Hochstetter 1984: 113). Z uwagi na charakterystyczną morfologię: większą wysokość niż szerokość naczynia, były stosunkowo łatwo wyróżnialne w zbiorze. Powierzchnia garnków była zazwyczaj niedekorowana i nieobrobiona, a do ich wytworzenia wykorzystywano gruboziarnistą glinę (Hochstetter 1984: 113-115). Najwięcej zidentyfikowano ich w warstwie 13 (10%), 19 (7,5%), 7 i 6 (7,4-7,8%). Zazwyczaj dekorowano je listwami plastycznymi (Hochstetter 1984: 116, 139-140). Niektóre jednakże zdobiono nacięciami, niemniej jednak, z uwagi na dużą fragmentaryczność materiału, jednoznaczne stwierdzenie tego faktu, wraz z wyliczeniem repertuaru motywów ornamentacyjnych, nie jest możliwe (Hochstetter 1984: 122-124). Nacięcia pojawiały się na wariantach cylindrycznych³³⁴, z lejkowatą szyją i jajowatym brzuścem³³⁵, z krótką cylindryczną szyją³³⁶, z cylindryczną szyją i pogrubioną na zewnątrz krawędzią³³⁷, z wąską szyją i zaokrąglonymi ścianami³³⁸, profilowanych w kształcie litery „S”³³⁹. Ponadto, w opinii A. Hochstetter, typ 5, garnek z horyzontalnym uchwytem, przypominał mykeński *skyphos* (Hochstetter 1984: 128).

Zaledwie kilka typów garnków charakteryzowało epokę brązu. Były to głównie głębokie naczynia o jajowatym korpusie, zazwyczaj ozdabiane palcowaną listwą plastyczną pod krawędzią wylewu (Hochstetter 1984: 139). Większość naczyń posiadała ciemnobrązową barwę, była wykonana z dobrze oczyszczonej gliny, często wygładzana, nierzadko silnie.

³³⁴ Typ 2a, występujący w warstwach 19-7 (Hochstetter 1984: Tab. 88.10)

³³⁵ Wariant 1d, zidentyfikowany w obrębie warstw 13-6 (Hochstetter 1984: Tab. 105.1).

³³⁶ Typ 2b z warstw 19-1 (Hochstetter 1984: 124-125, Tab. 210.4).

³³⁷ Typ 2d, zarejestrowany od warstwy 13 do 1 (Hochstetter 1984: 125, Tab. 191.1)

³³⁸ Wariant 3b, występujący w warstwach 17-1 (Hochstetter 1984: 127, Tab. 20.3, 119.8).

³³⁹ Typ 9c, zidentyfikowany w obrębie warstw 11-3 (Hochstetter 1984: 135, Tab. 215.6, 103.5).

W epoce brązu garnki stanowiły relatywnie jednorodną grupę, obejmując swoim zasięgiem chronologicznym warstwę od jej początku do poziomu 14a. W tym czasie trudno dostrzegalne było zróżnicowanie wewnętrzne tej grupy naczyń (Hochstetter 1984: 140).

Warto dodać obserwację A. Hochstetter, że we wczesnej epoce żelaza garnki z Kastanas posiadały zaledwie kilka swoich odpowiedników w środkowej i południowej Grecji. Zdecydowanie więcej wspólnego wydawały się mieć z wytworami pochodzącymi z północy (Hochstetter 1984: 141).

Naczynia te pełniły zróżnicowane funkcje. Służyły do gotowania, transportu żywności i płynów, a także miały zastosowanie w gospodarce magazynowej (Hochstetter 1984: 141-142).

Pithos'y

Obecność tej formy wyraźnie zarysowała się w warstwie 16 – w epoce brązu. Były to duże naczynia zasobowe rzadko dekorowano nacięciami. Pojedyncze egzemplarze zdobiono zygzakowymi i prostymi liniami (Hochstetter 1984: Tab. 19.4) oraz jodełkami (Hochstetter 1984: Tab. 222.1, 238.4, 254.2). Pomimo pierwotnych funkcji, czysto użytkowych, dbano o ich estetykę (Hochstetter 1984: 143, 153).

Niektóre z nich, z warstw 16 i 14b, z uwagi na charakterystyczne bruzdy na kołnierzach, przypominały *pithos'y* pochodzące z terenów rdzennych dla cywilizacji mykeńskiej (Hochstetter 1984: 154). Obecność tego typu naczyń w Kastanas, w opinii A. Hochstetter, była zatem ściśle powiązana z wykorzystaniem *pithos'ów* w mykeńskich społecznościach. Nie zakładała ona, że naczynia tak dużych rozmiarów były bezpośrednio transportowane do ziem Grecji północnej jako gotowe wyroby, lecz ich produkcja odbywała się pod wpływem południowych impulsów (Hochstetter 1984: 154). Według cytowanej badaczki, *pithos'y* w Macedonii mogły być wyrabiane przez wędrownych garncarzy, którzy docierali na północ i

wykonywali je na zamówienie. Niemniej jednak, tego typu zapotrzebowanie było raczej niewielkie, o czym świadczy nieduża liczba odkrytych naczyń (Hochstetter 1984: 154-155). Od warstwy 13 w Kastanas, kiedy to przypuszczalnie doszło do uniezależnienia się macedońskich warsztatów produkujących naczynia na kole, kontakty z południem obserwowane przez pryzmat wymiany ceramiki osłabły, co interpretowane było jako zaprzestanie wizyt południowych, wędrownych garncarzy na północy (Hochstetter 1984: 155).

Pyravnoi

Opisywane naczynia stanowiły charakterystyczną grupę występującą powszechnie, zarówno w epoce brązu, jak i żelaza. Ich nazwa wywodzi się najprawdopodobniej z literatury starożytnej i oznacza „nośniki ognia”³⁴⁰ – pierwotnie naczynia służące do przenoszenia rozżarzonych węgli (Hochstetter 1984: 156). Była to kategoria naczyń kuchennych, występująca także w podobnej w formie na Węgrzech i Słowacji (Hochstetter 1984: 157).

Miały one charakterystyczną, dwudzielną budowę. Dolną partię stanowił pojemnik na rozżarzony materiał bądź niewielkie palenisko, nad którym znajdowało się właściwe naczynie do np. przygotowywania pożywienia. Dzięki temu, w efektywny sposób, ogrzewano naczynia bez strat ciepłych, jednocześnie minimalizując ryzyko pożaru, gdyż palenisko znajdowało się w zamknięciu, co zapobiegało wyrzutowi iskier. Otwory w podstawie *pyravnoi* zapewniały wystarczający dopływ powietrza, aby ogień nie gasł.

Najwięcej zidentyfikowano ich w warstwach 19 i 17, a także 13, a zaobserwowane różnice liczbowe w występowaniu wskazują na odmienne w czasie zwyczaje kulinarne (Hochstetter 1984: 157).

³⁴⁰ Jako najbardziej prawdopodobną genezę nazwy należy wskazać komedie Arystofanesa z IV wieku (Hochstetter 1984: 156).

*Kylik*s'y

Naczynia te zostały ujęte w ramach kategorii „kształty specjalne” przez A. Hochstetter, z uwagi na ich nieliczne występowanie (Hochstetter 1984: 178). Były to typowe formy ceramiki mykeńskiej. Znalaziono kilka egzemplarzy w warstwach 16 i 10-8 (Podzuweit 1979; Jung 2002: 139-146), jednakże wykonanych ręcznie. Stanowiły one wyraźny dowód wpływów mykeńskich w Macedonii, uznawany za ściśle powiązany z południowymi zwyczajami libacyjnymi (Hochstetter 1984: 179).

4.6.3.1.2. Technologia naczyń ręcznie lepionych

W warsztatach ceramicznych Kastanas jako domieszki w składzie gliny naczyń ręcznie lepionych używano surowców o różnej wielkości ziarna. Stosowano czysty piasek, zmielone odłamki ceramiczne, sporadycznie wapno. W przeważającej mierze używano domieszki mineralnej³⁴¹.

W opinii badaczy, wyróżnik czasowy stanowiła barwa form. Naczynia o brązowym kolorze zdecydowanie bardziej powszechnie rejestrowano w warstwach przynależnych do epoki brązu, podczas gdy w epoce żelaza dominowały barwy szaro-czarne (Hochstetter 1984: 34). Warto przytoczyć obserwację A. Hochstetter, że w repertuarze odkrytym na *toumb*'ie w Kastanas brakuje naczyń o czerwonym kolorze powierzchni, charakteryzujących technikę wypału w atmosferze utleniającej, która szeroko znana była w Macedonii Zachodniej (Hochstetter 1984: 36).

Najczęstszym opracowaniem dekoracyjno-funkcjonalnym na powierzchni naczyń było wygładzanie, niekiedy dookreślane jako polerowanie. Zabieg ten powodował powstanie gładkiej powierzchni o matowym finiszu. Czasami prowadził on do jej wypolerowania

³⁴¹ Jedynie w przypadku specyficznego typu naczynia z epoki żelaza – tzw. kształtki do pieczenia stosowano dodatek organicznej domieszki (Hochstetter 1984: 32).

(Hochstetter 1984: 31). Naczynia wygładzano bezpośrednio po wytworzeniu formy, gdy glina pozostawała jeszcze miękka. Dokonywano tego prawdopodobnie za pomocą sukna lub skóry, tak aby powierzchnia uzyskała równą strukturę. Polerowanie następowało w wyniku opracowywania powierzchni przy użyciu gładkiego kawałka drewna, kamienia lub kości w momencie gdy powierzchnia ceramiki była już twarda (Hochstetter 1984: 31). Tego typu naczynia były charakterystyczne dla późnej epoki brązu. W epoce żelaza polerowano zdecydowanie mniejszą liczbę ceramiki (Hochstetter 1984: 34).

4.6.3.1.3. Rodzaje naczyń ręcznie lepionych³⁴²

W warstwach Kastanas zidentyfikowano kilka kategorii klas ceramiki, które różniły się technologią wykonania, doбором użytkowanych kształtów i dekoracją. Poniżej ukazano te, które wydają się posiadać największy potencjał w kontekście rozpoznawania kontaktów ponadregionalnych w późnej epoce brązu.

4.6.3.1.3.1. Ceramika malowana matową farbą

Naczynia malowane matową farbą zostały wyróżnione na podstawie 130 odkrytych fragmentów (Hochstetter 1984: 182-182). Była to kategoria ceramiki wypalanej do wysokiej twardości, o kolorze ochry z jaśniejszym połyskiem na powierzchni. Wyróżniała się w ręcznie lepionym zbiorze z Kastanas grubością ścian – były one cienkie. Malowane wzory wykonywano za pomocą barwników w kolorach od brązu po fiolet. Nakładano je cienkimi pędzlami, szersze stosowano jedynie w przypadku dekorowania większych naczyń.

³⁴² Należy zauważyć, że w opracowaniu ceramiki ręcznie lepionej z Kastanas A. Hochstetter nie wyodrębniła klasy naczyń nacinanych i inkrustowanych w formie osobnego podrozdziału analitycznego, tak jak dokonała tego analizując grupę malowaną matową farbą, co może wynikać z niewielkiej, jak na czas publikacji, ilości danych porównawczych dotyczących tej kategorii ceramicznej. Analiza mykeńskich naczyń toczonych na kole, istotna dla rozważań w niniejszej dysertacji, została zawarta w kolejnym podrozdziale, w oparciu o informacje dostarczone przez Christiana Podzuweit'a (1979). Pełna publikacja wszystkich form toczonych na kole ukazała się ponad 20 lat później – autorstwa R. Jung'a (2002).

Tę grupę zidentyfikowano w obrębie późnej epoki brązu, w warstwie 18 i ze szczytem liczebności w warstwach 17-16. Wyraźnie widoczna była także w warstwach 15 i 14b, po czym jej udział w całości zbioru gwałtownie spadł. W warstwie 13 była już niemal niezauważalna (Hochstetter 1984: 182).

Malowane wzory wyraźnie podkreślały tektonikę dekorowanych naczyń. Tworzono je głównie za pomocą wątków geometrycznych. 50% ornamentów stanowiły trójkąty, popularne były także grupy linii, wstęgi z frędzlami, nieco rzadsze były wzory spiralne (około 20%). Motywy często tworzyły kombinacje (Hochstetter 1984: Tab. 39.1; ryc. 120: I), jednakże bez zauważalnych reguł kompozycyjnych a z wyraźnym rysem indywidualnego podejścia osoby ozdabiającej (Hochstetter 1984: 183).

W opinii A. Hochstetter, popularność trójkątnych ornamentów³⁴³ oznacza ważność tego typu dekoracji dla wykonujących je społeczności (Hochstetter 1984: Tab. 39.2; ryc. 120: II). Mogły być one układane w kompozycje (Hochstetter 1984: Tab. 37.2), przypominać wstęgę w kształcie zygzaka (Hochstetter 1984: Tab. 6.2; ryc. 120: III) lub łączyć się w bardziej skomplikowane wzory (Hochstetter 1984: Tab. 31.5, 37.1; ryc. 120: IV).

Na powierzchni naczyń malowano ponadto linie z odchodzącymi frędzlami: w poprzek (Hochstetter 1984: Tab. 33.7-8; ryc. 120: V), pod kątem (Hochstetter 1984: Tab. 29.7; ryc. 120: VI) lub pionowo (Hochstetter 1984: 11.6; ryc. 120: VII). Popularne były także połączenia zygzaków, prostych linii i frędzli (Hochstetter 1984: 31.8; ryc. 120: VIII), jak również linii falistych, które mogły wyznaczać granicę wypełnienia naczynia (Hochstetter 1984: 183, Tab. 82.1; ryc. 120: X).

³⁴³ Uwidoczniona już w obrębie kategorii naczyń nacinanych i inkrustowanych.

Malowane spirale stanowiły nierzadko zakończenie innych wzorów zdobniczych (Hochstetter 1984: Tab. 46.6). Były typowe także dla ornamentowania uchwytów (Hochstetter 1984: Tab. 24.4, 46.7; ryc. 120: X). Bardzo rzadko stosowano zdobienie w formie okręgów, chociaż pojawiły się one już w najstarszych warstwach³⁴⁴ (Hochstetter 1984: 183).

Malowano wszystkie naczynia kategorii stołowej, nigdy zaś formy kuchenne i magazynowe. W rzeczonyj kategorii często występowały misy w typie *kantharos*'ów (Hochstetter 1984: 46.4). Zdobiono je również od wewnątrz (Hochstetter 1984: 56.1; ryc. 120: XI) i na uchwytach. Zazwyczaj dolna część naczynia pozostawała niedekorowana, podczas gdy górna posiadała bogatszy ornament (Hochstetter 1984: 184-185).

Matowo malowane amfory były mniej powszechne. Stanowiły około 28% całości opisywanej kategorii. Dekorowano je szerszymi pociągnięciami pędzla, a dominującym kolorem farby był fioletowy. Występowały głównie w warstwach 17 i 16 (Hochstetter 1984: 185-186).

Podobnie nielicznie występowały malowane dzbany, odpowiadające odkryciom W. Heurtley'a w Kilindir³⁴⁵ (Heurtley 1939: 218). Zarejestrowano je w największej liczbie w warstwach 17 i 15 (Hochstetter 1984: 186).

Za pomocą matowej farby zdobiono również garnki, misy oraz czerpaki, jednakże w niewielkich ilościach, co potwierdzają podobne obserwacje na innych stanowiskach w Macedonii (Hochstetter 1984: 187).

W opinii A. Hochstetter, ceramika malowana matową farbą była ściśle powiązana z kategorią naczyń mykeńskich i współwystępowała z nią. Fakt ten potwierdzała wg niej dystrybucja ilościowa tej pierwszej: gdy w Macedonii pojawiła się znacząca liczba naczyń

³⁴⁴ W warstwie 18 (Hochstetter 1984: 183).

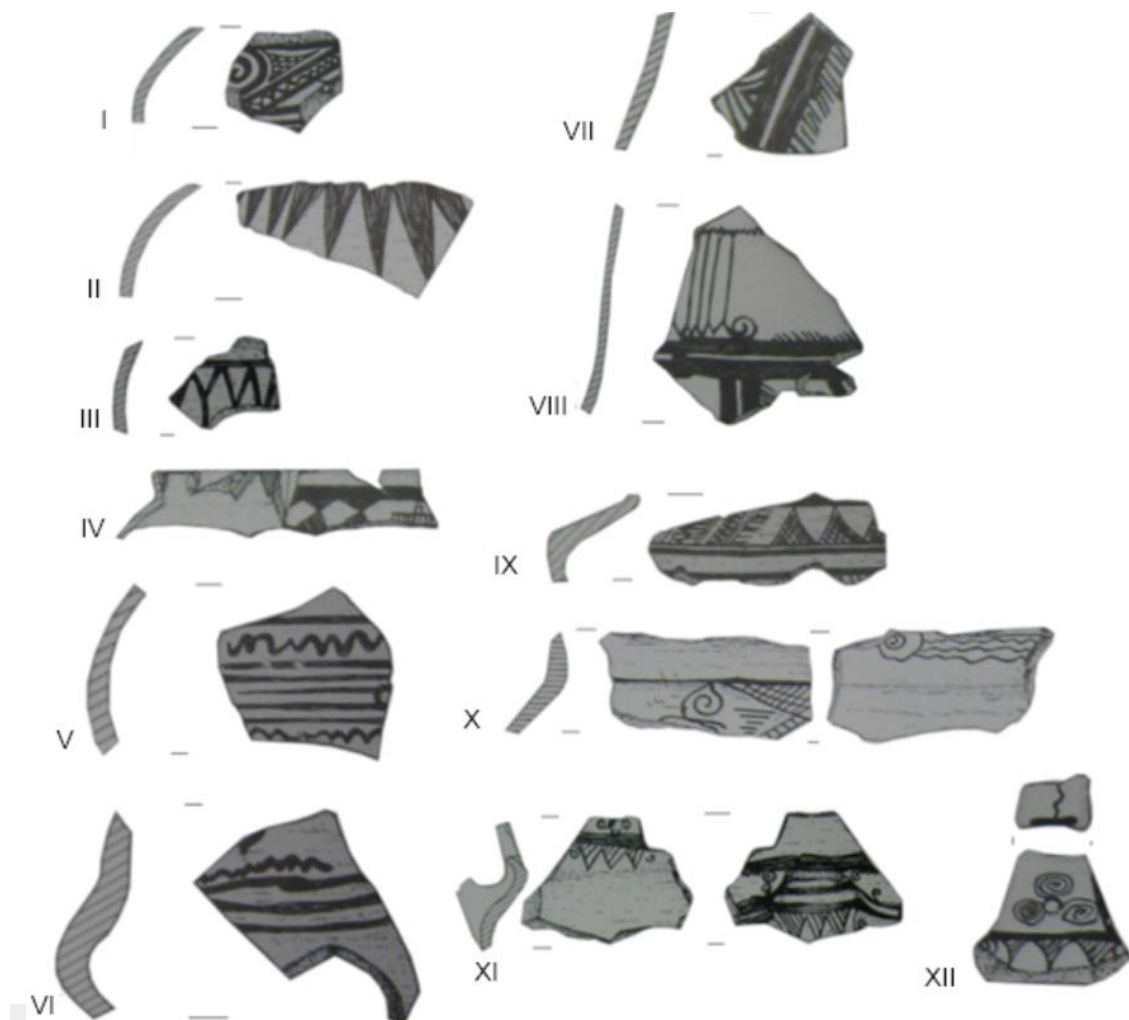
³⁴⁵ Zwanej przez A. Hochstetter Kalindrią (1984: 186).

mykeńskich i zaczęły być one produkowane lokalnie, liczba ceramiki malowanej matową farbą drastycznie zmalała³⁴⁶ (Hochstetter 1984: 187). Z uwagi na delikatną konstrukcję naczyń malowanych matową farbą, dobrze wyrobiony surowiec gliniany, cienkościennosc i pieczołowite wykończenie, A. Hochstetter uznała, że wyroby te bezpośrednio wywodzą się z ceramiki mykeńskiej. Dodatkowo, fakt ten zdawały się potwierdzać pociągnięcia cienkiego pędzla i wykonywanie wzorów analogicznych do tych, które można odnaleźć na naczyniach genetycznie wywodzących się z południowej Grecji. Matowe malowanie było, zdaniem badaczki, próbą naśladowania i częściowego zastąpienia mykeńskich pierwowzorów na etapie, gdy te były wciąż nieliczne w Macedonii. Dopiero szersze wprowadzenie klasy mykeńskiej, toczonej na kole, spowodowało utratę znaczenia naczyń malowanych matowo i szybkie porzucenie ich użytkowania. Warto dodać jednakże, że mykeńskie i matowo malowane formy w Kastanas nie były swoimi całkowitymi odpowiednikami. Niektóre z kształtów były całkowicie nietypowe dla kultury mykeńskiej, jak chociażby *kantharos*'y czy też dzbanki z dzióbkami. Tworząc użytkowane formy w Macedonii nie kierowano się wyłącznie zbiorem zamkniętym w obrębie południowego, mykeńskiego repertuaru, lecz włączano też lokalne kształty. Mogło to wynikać z funkcjonowania na północy odmiennych zwyczajów (np. libacyjnych), które w miarę upływu czasu i pod wpływem idei z południa ulegały stopniowym przemianom, co zaowocowało adaptacją typowych mykeńskich form, takich jak np. *skyphos*'y i *kylix*'y (Hochstetter 1984: 188).

Naczynia malowane matową farbą występowały także w tym samym czasie co formy inkrustowane, niemniej jednak te drugie obejmowały głównie formy garnków i mis w typie *kantharos* 'ów, innego podtypu niż malowane.

³⁴⁶ Prawidłowość ta widoczna była już w obrębie warstwy 14a, apogeum osiąga w 12 (Hochstetter 1984: ryc. 49).

Ceramika malowana matową farbą była produkowana także w epoce żelaza, lecz różniła się znacznie od kategorii wcześniejszej, zarówno pod względem użytkowanych kształtów, jak i barw czy też jakości wykonania (Hochstetter 1984: 188).

Ryc. 120. Przykłady fragmentów naczyń malowanych matową farbą z *toumb*'y w Kastanas: I, II – warstwa 14b; III - warstwa 18; IV, V, VIII – warstwa 15; VI - warstwa 16; VII – warstwa 16; VIII – warstwa 17; IX – warstwa 15; X – warstwa 12; XI – warstwa 16; XII – warstwa 14a (Hochstetter 1984: Tab. 39.1-2, 6.2, 31.5, 33.7-8, 29.7, 11.6, 31.8, 82.1, 24.4, 56.1).

4.6.3.1.3.2. Ceramika kanelurowana³⁴⁷

Kategoria ta wywoływała dyskusje w środowisku naukowym już od czasu publikacji pierwszych rezultatów badań wykopaliskowych w Macedonii. Wyróżniała się nie tylko

³⁴⁷ Zidentyfikowana już podczas badań archiwalnych, por. przypis 121.

charakterystyczną dekoracją, ale też jakością. Wyrabiano ją z gliny z gruboziarnistą domieszką, a następnie wypalano do uzyskania czarnego lub szarego koloru. Odznaczała się staranną obróbką powierzchni i dobrym wygładzaniem, a także polerowaniem³⁴⁸. W zależności od formy naczynia, różnił się układ dekoracji, a także głębokość tworzących go rowków i kanelur.

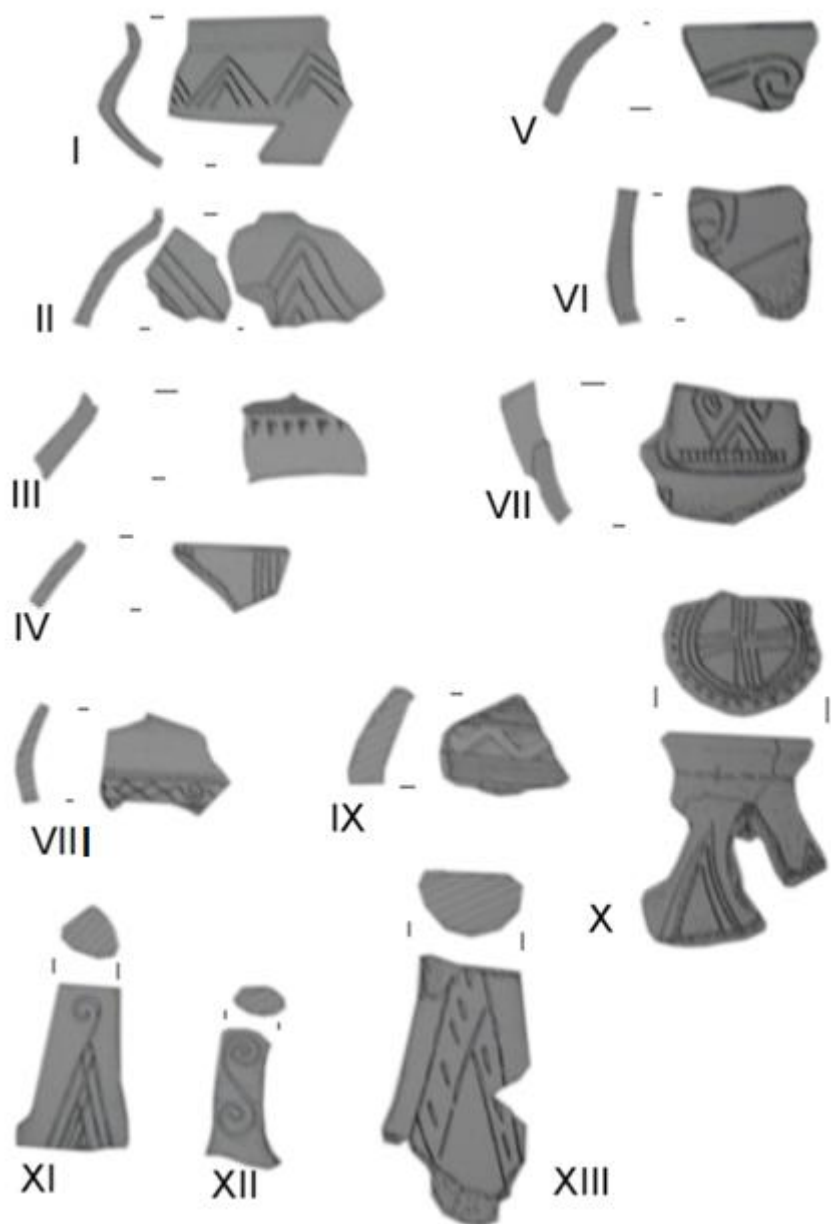
Pierwsze fragmenty noszące kanelowaną dekorację pojawiły się w Kastanas w warstwie 13 (Hochstetter 1984: 189), stanowiły jednakże niewielki odsetek zbioru naczyń ręcznie lepionych. W warstwach 12-10 nastąpił wzrost liczby ceramiki opisywanej kategorii, natomiast w 9 – wyraźny jej spadek, trwający aż do warstwy 5. Najwyższy jej udział zarejestrowano w warstwach 11 i 10 (Hochstetter 1984: 189).

Kanelurami ozdabiano głównie misy, *kantharos*'y, misy w formie *kantharos*'ów, amfory z karbowanymi szyjami i *pithos*'y ze żłobkowanymi pasami ozdobnymi (Hochstetter 1984: 190).

Dekoracje występowały w rozmaitych wariantach: jako ukośne żłobienia, wąskie i szerokie bruzdy o zróżnicowanej szerokości rozstawu dekoracji, kanelury pionowe i poziome, czasami z krawędziami otoczonymi nacięciami (Hochstetter 1984: 191).

W opinii A. Hochstetter, schemat introdukcji naczyń zdobionych kanelurami odpowiadał procesom jakie zachodziły w przypadku innych, obcych genetycznie klas, dlatego też zdecydowano o zawarciu w pracy niniejszego krótkiego ustępu. Nie były one początkowo produkowane lokalnie, o czym świadczy rzadkość ich występowania w warstwie 13 połączona z dobrą jakością wykonania. Prawdopodobnie docierały do doliny Wardaru za pomocą szlaków handlowych. Wzrost liczebności tej kategorii od warstwy 12 może być już oznaką początku lokalnej produkcji (Hochstetter 1984: 194).

³⁴⁸ Staranne wygładzanie i polerowanie stanowiło cechę właściwą wytwórczości ceramicznej epoki brązu.

Ryc. 121. Przykłady fragmentów naczyń dekorowanych nacięciami z warstwy 19 *toumb* 'y w Kastanas (Hochstetter 1984: Tab. 1).

4.6.3.1.3.3. Ceramika nacinana

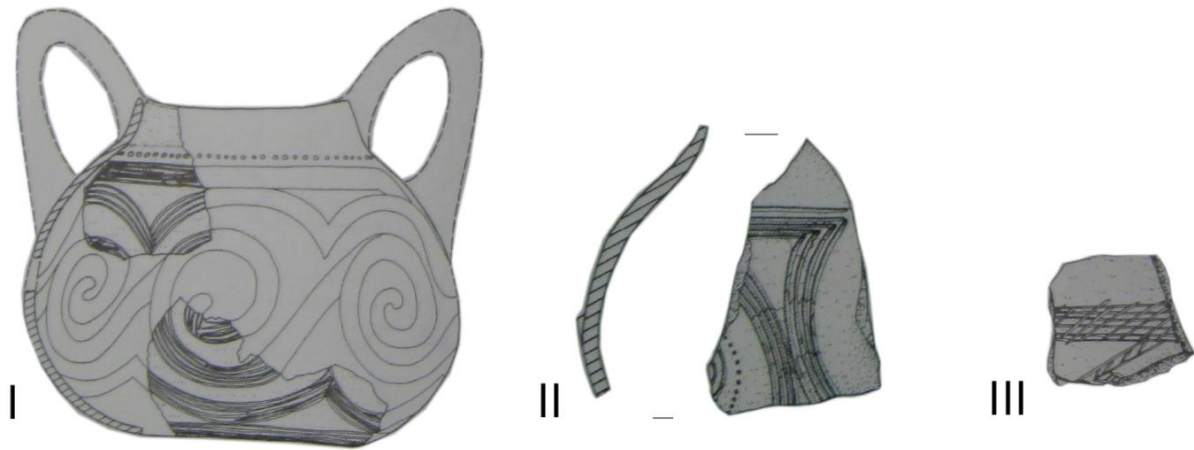
W opinii A. Hochstetter, podział na poszczególne style nacinane, który zapoczątkował L. Rey, a kontynuował W. Heurtley³⁴⁹, jedynie częściowo odpowiadał obserwacjom

³⁴⁹ Zob. rozdz.4.4. i 4.5.

poczynionym w Kastanas. Styl pierwszy charakteryzowały bardzo delikatne, cienkie i inkrustowane pastą wapienną linie z częściowo kreskowanymi wzorami. Według W. Heurtley'a był on właściwy dla wczesnej epoki brązu, jednakże w Kastanas zauważony został najwcześniej w warstwie 19³⁵⁰, stanowiąc najstarszy przykład dekoracji rytej (Hochstetter 1984: Tab. 1.1-8; ryc. 121: I-VIII). Styl drugi manifestował się równomiernymi i równoległymi liniami nacinanymi, ułożonymi w łuki i wzory prostokątne, tworzonymi niekiedy za pomocą ząbkowanego instrumentu. Linie te wypełniano następnie inkrustacją za pomocą pasty wapiennej. Wzmiankowany styl w Kastanas został zidentyfikowany w obrębie warstw od 17 do 14a (Hochstetter 1984: Tab. 13.5, 56.7; ryc. 122: I, II). Styl trzeci stanowiły kreskowane, nierówne linie i pasma wypełnione kropkami i gęstą pastą. Był on obecny w Kastanas najprawdopodobniej w warstwie 17 (Hochstetter 1984: Tab. 12.9,11, 27.8, 39.7; ryc. 113: C, 116: A, 122 : III), jednakże, w opinii A. Hochstetter niemożliwe było rozróżnienie stylu drugiego od trzeciego (Hochstetter 1984: 280). Styl czwarty cechował się obecnością głębokich, częściowo równoległych linii nacinanych, zazwyczaj występujących z nacięciami w formie krótszych odcinków bądź kropkami. Styl piąty tworzyły szerokie bruzdy w formie grup linii lub trójkątów, wykonywane na krawędziach mis i uchwytach, co w Kastanas wydaje się było widoczne najsilniej we wczesnej epoce żelaza³⁵¹. Styl 6 składał się z cienkich linii oraz okrągłych stempli i wzorów nakłuć. Obie ostatnie stylistyki należy wiązać chronologicznie z okresem submykeńskim i epoką żelaza (Hochstetter 1984: 282).

³⁵⁰ Pierwszym *stratum* późnej epoki brązu.

³⁵¹ Szczególnie w warstwach od 8 do 2 (Hochstetter 1984: 88).

Ryc. 122. Przykłady ceramiki klasy nacinanej i inkrustowanej z *toumb*'y w Kastanas: I – warstwa 14a; II – warstwa 17; III – warstwa 14b (Hochstetter 1984: Tab. 56.7, 13.5, 39.7).

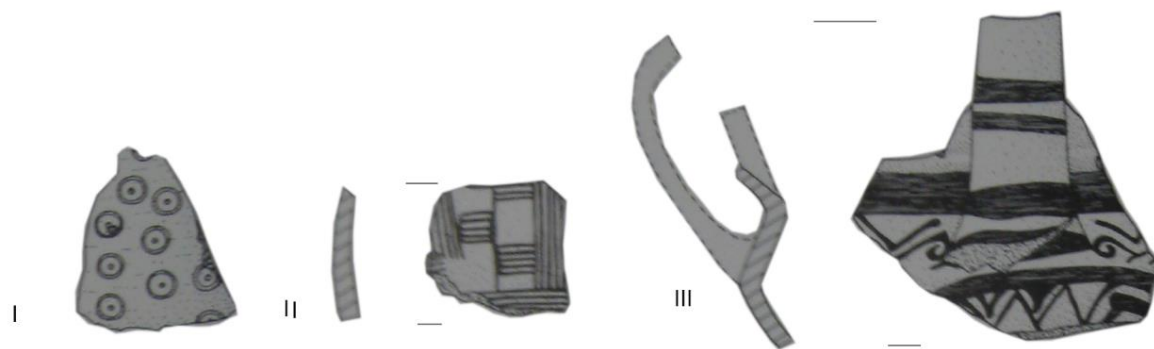
4.6.3.1.4. Zdobnictwo naczyń ręcznie lepionych

Ceramika ręcznie lepiona w Kastanas pozwalała prześledzić schemat rozwoju poszczególnych kategorii naczyń w ujęciu chronologicznym, jak również zaobserwować zmieniające się proporcje stylistyk, co odzwierciedlało udział społeczności opisywanej *toumb*'y w sieci kontaktów ponadregionalnych.

Już w warstwie 19 odkryto tam wiele fragmentów dekorowanych nacięciami lub stemplami, których charakterystyka wskazywała na „delikatniejsze” traktowanie ornamentyki niż w naczyniach z późnej epoki brązu. Nacięcia wykonywano nawet po wypale naczynia (Hochstetter 1984: 199, Tab. 1.1; ryc. 121: I), co nie miało nigdy miejsca w przypadku form zdobionych w okresach młodszych. Najpopularniejsze zdobienia obejmowały wzory trójkątne, których wierzchołki zazwyczaj kierowano ku górze naczynia (Hochstetter 1984: Tab. 1.1, 5.2; ryc. 121: I, II). Rozwijały się one także w bardziej skomplikowane motywy romboidalne, często zakańczane spiralnymi haczykami (Hochstetter 1984: Tab. 1.7-8; ryc. 121: VII, VIII). Powszechnie występowały wątki spiralnych meandrów, będące, jak się wydaje, charakterystyczne dla form mis (Hochstetter 1984: Tab. 1.5-6, 5.7; ryc. 119: 13; 121: V-VI).

Często ozdabiano uchwyty za pomocą kątów, spirali (Hochstetter 1984: 1.11-13; ryc. 121: XI, XII, XIII) czy też rzędów kropek lub wgłębień (Hochstetter 1984: Tab. 1.14, 3.5). Nacięcia niekiedy przypominały techniką ścieg bruzdowy (Hochstetter 1984: Tab. 1.5-6, 10; ryc. 121: V-VI, X). Dekoracje stemplowe występowały w kształtach trójkątnych w połączeniu z grupami linii (Hochstetter 1984: Tab. 1.3; ryc. 121: III), karbowanych trójkątów (Hochstetter 1984: Tab. 1.9; ryc. 121: IX), a także okrągłych stempli z kropką wewnątrz (tzw. oczkiem; Hochstetter 1984: Tab. 5.4; ryc. 123: I).

W warstwie 18 do zbioru technik zdobniczych włączono wapienną inkrustację, która wypełniała nacięcia. Warto przytoczyć obserwację A. Hochstetter co do charakterystyki samej stylistyki nacinanej. W jej opinii nie stanowiła ona wyłącznie formy estetycznej, lecz przede wszystkim użytkową. Miała być sposobem traktowania powierzchni, który przygotowywał ją do utrzymywania inkrustacji, będącej głównym motywem i celem zdobniczym. Dzisiejsze obserwacje makroskopowe ceramiki nacinanej dają poczucie przestrzenności tego motywu, który w opinii niemieckiej badaczki jest błędny, gdyż według niej pierwotnie inkrustacja wypłaszczała wzór. Na potwierdzenie swoich obserwacji przytoczyła przykład jednego odkrytego naczynia, na którym w pradziejach podjęto próbę dekoracji białą pastą na płaskim, nienaciętym podłożu, co nie sprawdziło się, gdyż niemalże całkowicie odpadła ona od nieprzystosowanej powierzchni (Hochstetter 1984: 201, Tab. 6.6, 6.10; ryc. 118: II). W tym czasie po raz pierwszy pojawiło się matowe malowanie na *kantharos*'ie (Hochstetter 1984: Tab. 6.4; ryc. 118: III) i amforze (Hochstetter 1984: Tab. 6.1). Zdawało się ono czerpać z tego samego repertuaru wątków, co stylistka nacinana w warstwie 19. Używano motywów w kształcie kątów i spiralnych haczyków. Nowym elementem zdobniczym na misach były połączenia malowanych spirali, przypominające ornamenty zidentyfikowane na naczyniach mykeńskich (Furumark 1941: 363, fig. 62: 28, 49).

Ryc. 123. Przykłady fragmentów ceramicznych z warstwy 19-20 i 18 z Kastanas: I – warstwa 19; II, III – warstwa 18 (Hochstetter 1984: Tab. 5.4, 6.6, 6.4).

W warstwie 17 zarejestrowano więcej naczyń dekorowanych nacięciami niż wcześniej. Zdobiono nimi najczęściej garnki w typie *kantharos*'u. Używano motywów geometrycznych, liniowych, kątowych, meandrów i pól „metopowych” (Hochstetter 1984: Tab. 12.7, 12.12, 13.3-4, 13.7; ryc. 113: D), a także dekoracji w formie trójkątów (Hochstetter 1984: Tab. 12.9; ryc. 113: C). Wzory nieregularnych linii rytych ponownie zostały zidentyfikowane jako funkcjonalne „szorstkowania” powierzchni dla uzyskania lepszej przyczepności pasty inkrustacyjnej. Ponadto, stosowano motywy spiralne i okręgi. Na misach i czerpakach zazwyczaj wykonywano dekoracje w formie wiszących trójkątów lub pasm zygzaków (Hochstetter 1984: Tab. 12.1-3, 12.6, 13.1; ryc. 118: V, VIII; 119: X, XIV). Popularne były także małe, trójkątne stemple, służące najczęściej jako obramowania innych wzorów (Hochstetter 1984: Tab. 12.8, 18.9). Bogactwo wątków i ich przemyślane kompozycje ukazały rozwój dekoracji nacinanej i inkrustowanej w niniejszej warstwie, w porównaniu do poziomów wcześniejszych (Hochstetter 1984: 204-205). Coraz powszechniejsza stawała się także ceramika malowana matową farbą, której dominującym motywem zdobniczym stał się trójkąt, często łączony ze spiralami na misach, *kantharos*'ach i amforach. Korzystano także ze wzorów siatkowań, zakończonych spiralami. Analiza repertuaru ukazała, że zarówno inkrustacja jak i

matowe malowanie, występowało na wybranych kształtach naczyń, sugerując intencjonalny dobór dekoracji do formy³⁵² (Hochstetter 1984: 204-205).

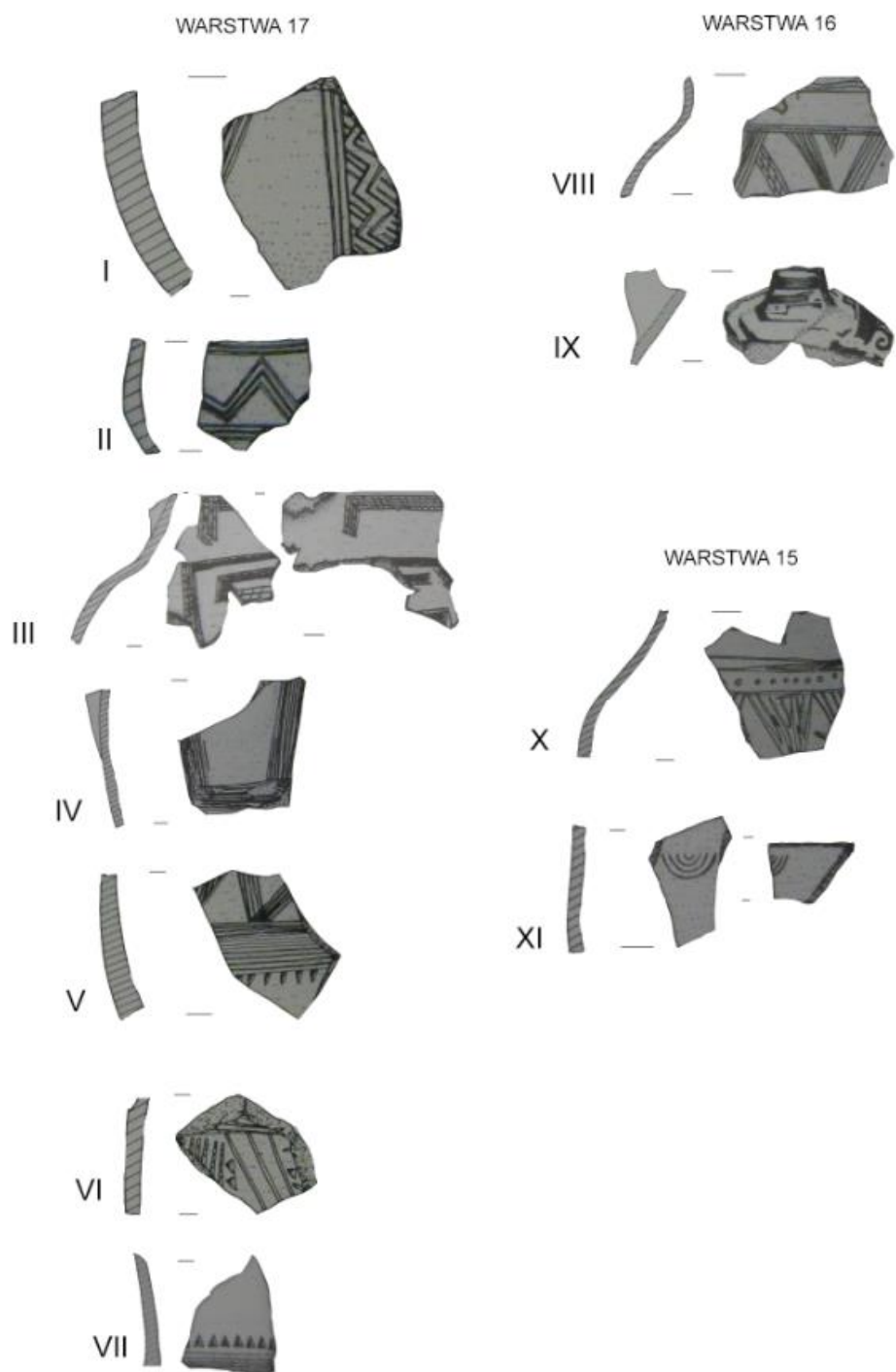
W warstwie 16 technika inkrustacji ograniczała się niemalże wyłącznie do zdobienia naczyń w typie *kantharos*'ów³⁵³. W ornamentyce dominowały wtedy motywy spiralne lub trójkąty (Hochstetter 1984: Tab. 22.7, 29.10; ryc. 124: X). Proste wzory geometryczne tworzyły jedynie ramę ornamentacyjną (Hochstetter 1984: Tab. 27.8; ryc. 115: A). Popularne były także łuki (Hochstetter 1984: Tab. 20.2, 22.10; ryc. 114: H) oraz haczyki i spirale (Hochstetter 1984: Tab. 20.6, 27.7-8; ryc. 113: E; 115: A). Szczególne zróżnicowanie występowało w przypadku ceramiki malowanej matową farbą. Zdobiono w ten sposób misy, również te w typie *kantharos*'ów, i amfory. Używano dekoracji w formie szerokich pasm, linii z frędzlami i małych spirali (Hochstetter 1984: Tab. 27.3, 29.7; ryc. 121: XI). Bardzo często ornamentowano ucha (Hochstetter 1984: Tab. 22.2, 27.5). Warto nadmienić za A. Hochstetter, że ówczesne zdobnictwo matową farbą sprawiało wrażenie bardzo starannie wykonanego (Hochstetter 1984: 208-209).

W warstwie 15 wciąż ważne miejsce w repertuarze zdobniczym zajmuje technika inkrustowania. Używano jej głównie na formach *kantharos*'ów (Hochstetter 1984: Tab. 31.10, 35.1; ryc. 113: A, B; 114: A, B, C; 124: X), które ozdabiano łukami, okręgami lub trójkątnymi wzorami. Na niektórych naczyniach inkrustacja wyjątkowo dobrze się zachowała (Hochstetter 1984: Tab. 259.10; ryc. 113: A). Często stosowano także trójkątne stemple (Hochstetter 1984: Tab. 32.2-3), okręgi i kropkowania (Hochstetter 1984: Tab. 31.4; ryc. 118: III). Matowe malowanie manifestowało się w postaci zróżnicowanych trójkątów: stojących (Hochstetter 1984: Tab. 31.8; ryc. 120: IX), naprzemiennych i tworzących wzór zygzaka, stykających się

³⁵² Inkrustację najczęściej wykonywano na garnkach, misach *kantharos*'ach, matowe malowanie zaś na misach w typie *kantharos*'u i amforach (Hochstetter 1984: 204-205).

³⁵³ Zrezygnowano z dekorowania w ten sposób mis (Hochstetter 1984: 208).

wierzchołkami (Hochstetter 1984: Tab. 31.5; ryc. 120: IV) oraz ułożonych jeden nad drugim w formie szachownicy (Hochstetter 1984: Tab. 33.1, 37.2). Często stosowano także pasma utworzone z falistych (Hochstetter 1984: Tab. 33.6-7; ryc. 120: V) i szerokich linii (Hochstetter 1984: Tab. 33.8, 37.3; ryc. 120: VI). Czasami występowały pionowe paski z frędzlami (Hochstetter 1984: Tab. 31.8; ryc. 120: IX). Po raz pierwszy na ceramice pojawiły się wątki w formie wiszących półkul (Hochstetter 1984: Tab. 37.5; ryc. 124: XI), odpowiadające niektórym mykeńskim wzorom, tzw. „izolowanym półkolom” (Furumark 1941: 343; Hochstetter 1984: 212-213). Wyraźnie widoczne stało się w warstwie 15 większe zróżnicowanie repertuaru naczyń z matowym malowaniem, względem okresów wcześniejszych (Hochstetter 1984: 213).

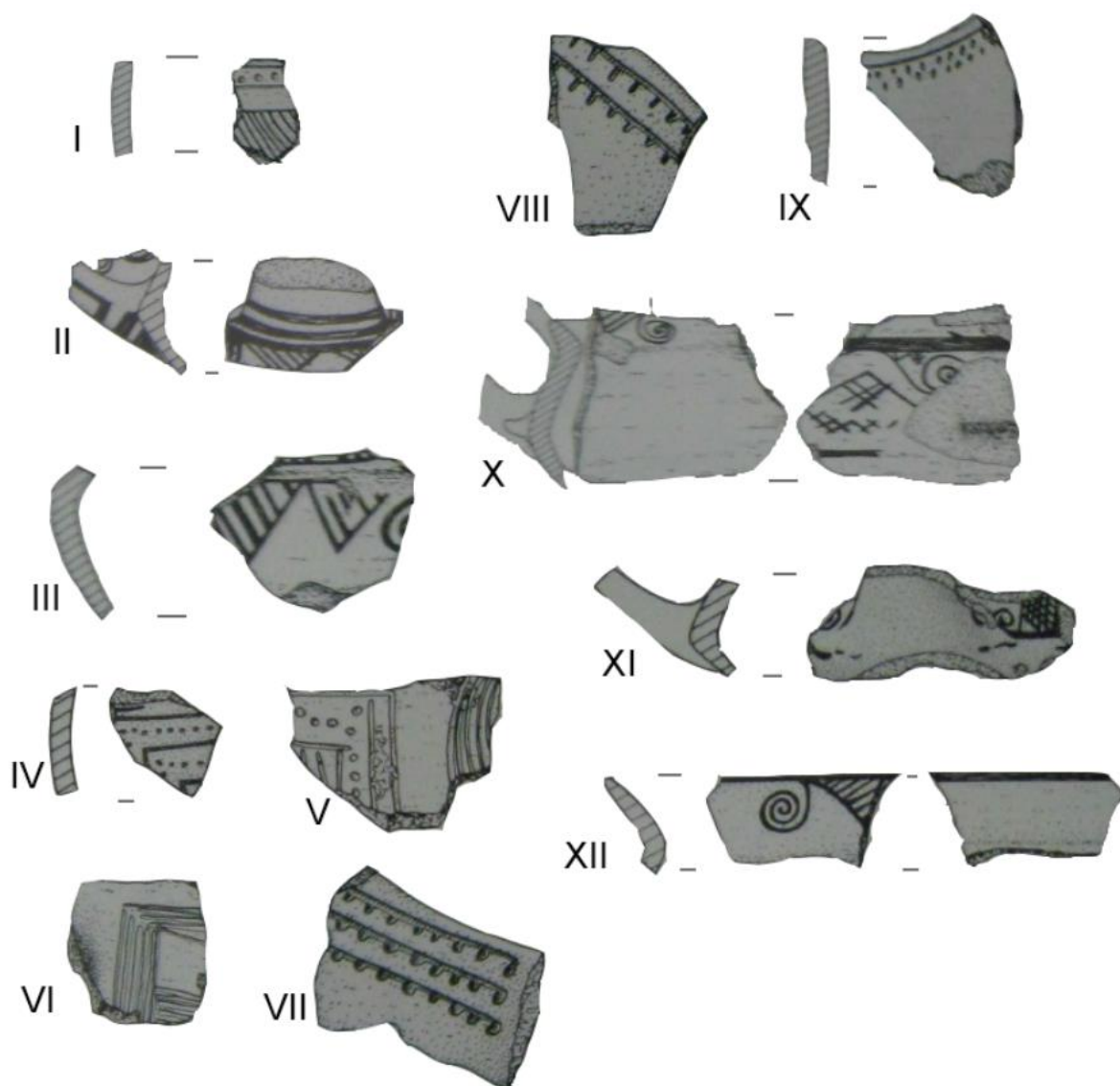
Ryc. 124. Przykłady fragmentów ceramicznych z warstw 17-15 z *toumb*'y w Kastanas: I-VII – warstwa 17; VIII-IX – warstwa 16; X-XI – warstwa 15 (Hochstetter 1984: Tab. 12.7, 12.12, 13.4, 13.7, 12.6, 12.8, 18.9, 29.10, 27.3, 31.10, 37.5).

W warstwie 14b w repertuarze naczyń stołowych nadal dominowało zdobnictwo inkrustacją i matowym malowaniem. Wyjątkowo bogato ornamentowane były garnki w typie *kantharos*'ów. Korzystano ze wzorów spiralnych i falistych, a także dekoracji geometrycznej,

pionowych łańcuchów rombów oraz grup przerywanych pionowych linii. Niektóre ze stojących i wiszących trójkątów (Hochstetter 1984: Tab. 47.3; ryc. 114: E), a także spiralnych pasm, wypełniano kropkami, co stanowiło istotną cechę charakterystyczną zdobnictwa opisywanej warstwy, niewystępującą nigdy tak powszechnie (Hochstetter 1984: Tab. 259). Inkrustację zidentyfikowano również na misach, głównie w postaci poziomych wiązek linii, którym towarzyszyły trójkątne stemple (Hochstetter 1984: Tab. 39.6, 47.4-5; ryc. 118: I, IV, VII) i trójkątów wypełnionych liniami (Hochstetter 1984: Tab. 54.7; ryc. 125: I). Wśród naczyń dekorowanych inkrustowaniem po raz pierwszy wystąpił dzban (Hochstetter 1984: Tab. 40.1-2, 51.13; ryc. 111), którego ornamentyka w formie pasm biegła równoległe do krawędzi wylewów, a także wykonywana była na brzuścach (Hochstetter 1984: Tab. 40.1; ryc. 111). W obrębie kategorii naczyń malowanych matową farbą zidentyfikowano szersze pasma zdobnicze niż rejestrowane wcześniej (Hochstetter 1984: Tab. 39.1, 46.4; ryc. 120: I). Cieńsze pociągnięcia pędzlem nadal były zauważalne, ale było ich zdecydowanie mniej (Hochstetter 1984: Tab. 46. 5-7). Oprócz malowanych trójkątów (Hochstetter 1984: Tab. 39.5, 54.2; ryc. 125: II, III) popularne były także spirale (Hochstetter 1984: Tab. 39.1, 46.7; ryc. 120: I) i zygzaki (Hochstetter 1984: Tab. 39.2, 46.3-5, 51.4). Amfory malowano za pomocą szerokich pasm i frędzli (Hochstetter 1984: Tab. 51.3, 54.1), co zostało już zaobserwowano od warstwy 18 (Hochstetter 1984: 216-217).

W warstwie 14a zidentyfikowano wiele inkrustowanych *kantharos*'ów, niemniej jednak nie występowały one już tak licznie, jak w warstwach wcześniejszych. W dalszym ciągu popularne były wzory łuków i okręgów (Hochstetter 1984: Tab. 56.7; ryc. 123: I). Stosowano także kompozycje linii i figur geometrycznych, składających się z grup pasm i punktów (Hochstetter 1984: Tab. 60.5-7; ryc. 125: IV-VI). Wzrósł udział dzbanów, które dekorowano za pomocą linii kropkowanych i przerywanych, wzdłuż opadającej linii krawędzi wylewów (Hochstetter 1984: Tab. 56.8-9, 58.11; ryc. 125: VII-IX). Nadal wykonywano ornamenty

trójkątne. Ceramiki malowanej matową farbą w warstwie 14a było mniej niż wcześniej. Najpopularniejszymi kształtami tej kategorii były misy w typie *kantharos*'u, zdobione trójkątami i spiralami (Hochstetter 1984: Tab. 56.1-6, 58.4, 60.2-3; ryc. 113: XI; 125: X). Zauważalne stało się pogorszenie jakości malowanych naczyń, co, w opinii A. Hochstetter, świadczy o schyłkowym etapie rozwoju niniejszej kategorii (Hochstetter 1984: 221).

Ryc. 125. Przykłady fragmentów ceramicznych z warstw 14b-14a z Kastanas: I-III – warstwa 14b; IV-XII – warstwa 14a (Hochstetter 1984: Tab. 54.7, 39.5, 54.2, 60.5,6-7, 56.8-9, 58.4,11, 60.2-3).

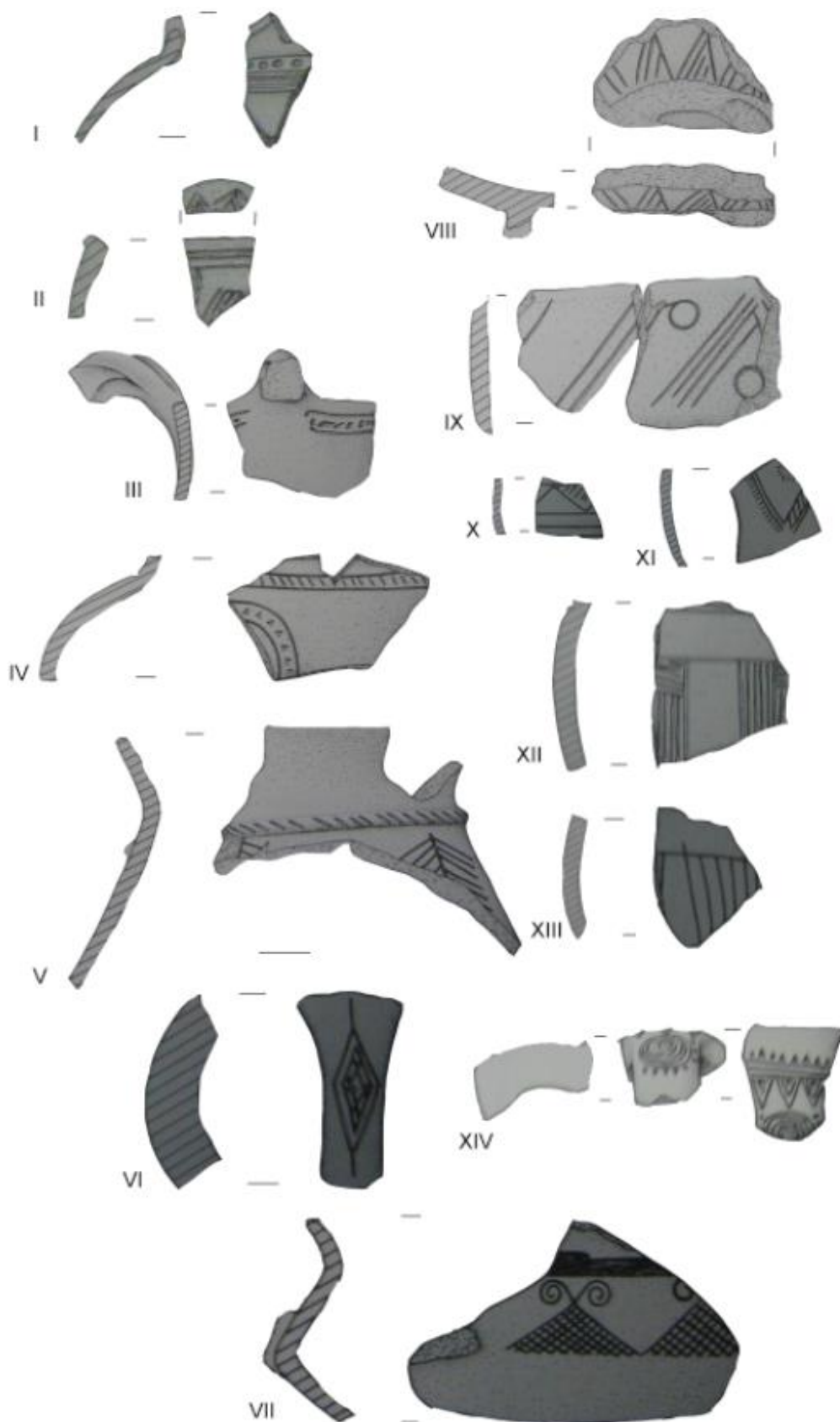
Warstwa 13 uwidaczniała zmianę stylu zdobniczego w Kastanas. Nie występowała już wyszukana ornamentyka inkrustowana. Przetrwali jedynie pojedyncze egzemplarze ze starszych kontekstów, które dekorowano nacinanymi wzorami okręgów i linii (Hochstetter 1984: Tab. 64.8, 70.5; ryc. 115: B; 126: I), a także małe misy ozdobione trójkątami (Hochstetter 1984: Tab. 64.6-7; ryc. 107: XI; 126: II). Na tych fragmentach nie zachowały się żadne ślady pasty inkrustacyjnej. W fazie schyłkowej znajdowała się ówczesnie także kategoria matowo malowana. Naczynia tego typu ozdabiano jedynie za pomocą prostych i falistych pasm. Charakteryzowały się zdecydowanie gorszą jakością wykonania niż starsze egzemplarze. W warstwie 13 po raz pierwszy w Kastanas pojawiła się nowa klasa ceramiczna, która była bogato ornamentowana różnorodnymi wzorami karbowanymi, w formie ukośnych rowków (Hochstetter 1984: 224-225).

W warstwie 12 era ceramiki inkrustowanej dobiegła końca. Choć dekoracja nacinana nadal była obecna w zbiorze, na żadnym z fragmentów nie zidentyfikowano śladów pasty inkrustacyjnej. Linie nacinane, wcześniej służące jako „podpora” białej pasty wapiennej, stały się węższe. Brzegi dzbanów ozdabiała pasma liniowe wypełniane kropkami (Hochstetter 1984: Tab. 75.4; ryc. 126: III). Pojawiały się także trójkątne nacięcia zdobiące krawędzie mis (Hochstetter 1984: Tab. 93.4; ryc. 118: II). Amfory dekorowano liniami rytymi, łukami z trójkątnymi stemplami, wzorem jodełki (Hochstetter 1984: Tab. 75.5, 93.6; ryc. 126: IV-V), siatkowaniem (Hochstetter 1984: Tab. 75.6), wzorami romboidalnymi (Hochstetter 1984: Tab. 93.9; ryc. 126: VI). Często zdobiono także uchwyty. Sporadycznie naczynia malowano matową farbą. Misy w typie *kantharos*'u zdobiono za pomocą malowanych trójkątnych wzorów, zakończonych spiralami lub falistymi pasmami (Hochstetter 1984: Tab. 75.8, 82.1; ryc. 108: X; 126: VII). Cechowały się one, w opinii A. Hochstetter, zaskakująco dobrą jakością, wyższą nawet od produktów zarejestrowanych w poprzedniej warstwie. Badaczka sugerowała, że mogły być one zabrane z warstw wcześniejszych przez mieszkańców *toumb*'y ze względu na

ich wyjątkową dekorację. W grupie stołowej ceramiki naczyniowej przeważały egzemplarze karbowane w formie garnków, kubków i mis (Hochstetter 1984: 229).

Warstwa 11 charakteryzowała się niewielkim odsetkiem form dekorowanych w zbiorze. Nieliczne zdobione naczynia posiadały ornament nacinanych linii, nietworzący żadnych kompozycji przestrzennych, wykonany za pomocą prostych, szerokich i płaskich linii, układających się we wzory trójkątów lub kątowych kreskowań (Hochstetter 1984: Tab. 99.2, 110.5,12-13; ryc. 126: VIII-XI). Bogatszą dekorację zarejestrowano jedynie w obrębie grupy naczyń karbowanych. Matowe malowanie nie występowało już w tym czasie w Kastanas (Hochstetter 1984: 233).

W warstwie 10 okresowo wzrosła liczba naczyń dekorowanych nacięciami za pomocą prostych grup linii (Hochstetter 1984: Tab. 114.7,10; ryc. 126: XII-XIII) i kombinacji trójkątów, okręgów i stempli (Hochstetter 1984: Tab. 114.3; ryc. 126: XIV). Powszechna była za to ornamentyka karbowana (Hochstetter 1984: 236-237).

Ryc. 126. Przykłady fragmentów ceramicznych z warstw 13-10 z *toumb*'y w Kastanas: I-II – warstwa 13; III-VII – warstwa 12; VIII-XI – warstwa 11; XII-XIV – warstwa 10 (Hochstetter 1984: Tab. 64.6,8, 75.4-5, 93.6,9, 75.8, 99.2, 110.5,12-13, 114.7,10).

W warstwie 9 udział ceramiki nacinanej wzrósł, w porównaniu z najstarszymi poziomami epoki żelaza. Popularne były wzory nakłuć, składające się z rzędów kropek, układające się poziomo i podkreślające cechy morfologii naczynia (Hochstetter 1984: Tab. 141.3-4,11-12; ryc. 127: I-III). Mogły one ponadto przebiegać ukośnie lub pionowo, czasami łączono je z trójkątnymi motywami (Hochstetter 1984: Tab. 147.7, 260.14; ryc. 127: IV). Naczynia dekorowane karbowaniem nie były już tak powszechne jak wcześniej (Hochstetter 1984: 240).

W warstwie 8 w zbiorze ceramiki zarejestrowano niewielki odsetek naczyń zdobionych nacięciami. Zaobserwowano je na fragmentach pokrywek, mis, dzbanów, amfor i uchwytów. Tworzyły cienkie i nieregularne linie, które łączyły się w pasma, zdobiąc także czasami dna naczyń (Hochstetter 1984: Tab. 152.11; ryc. 127: V). Nieco szersze i bardziej regularne nacięcia często łączono, tworząc kąty i trójkąty (Hochstetter 1984: Tab. 152.2, 169.2; ryc. 127: VI-VII). Odkryto także jeden fragment zdobiony stemplowanymi girlandami (Hochstetter 1984: Tab. 169.3; ryc. 127: VIII), podobny do wyrobów z terenów leżących na północny-wschód od Grecji. Zidentyfikowano go jako genetycznie obcy w repertuarze z Kastanas (Hochstetter 1984: 244). W warstwie 8 kanelury na ceramice wciąż były obecne.

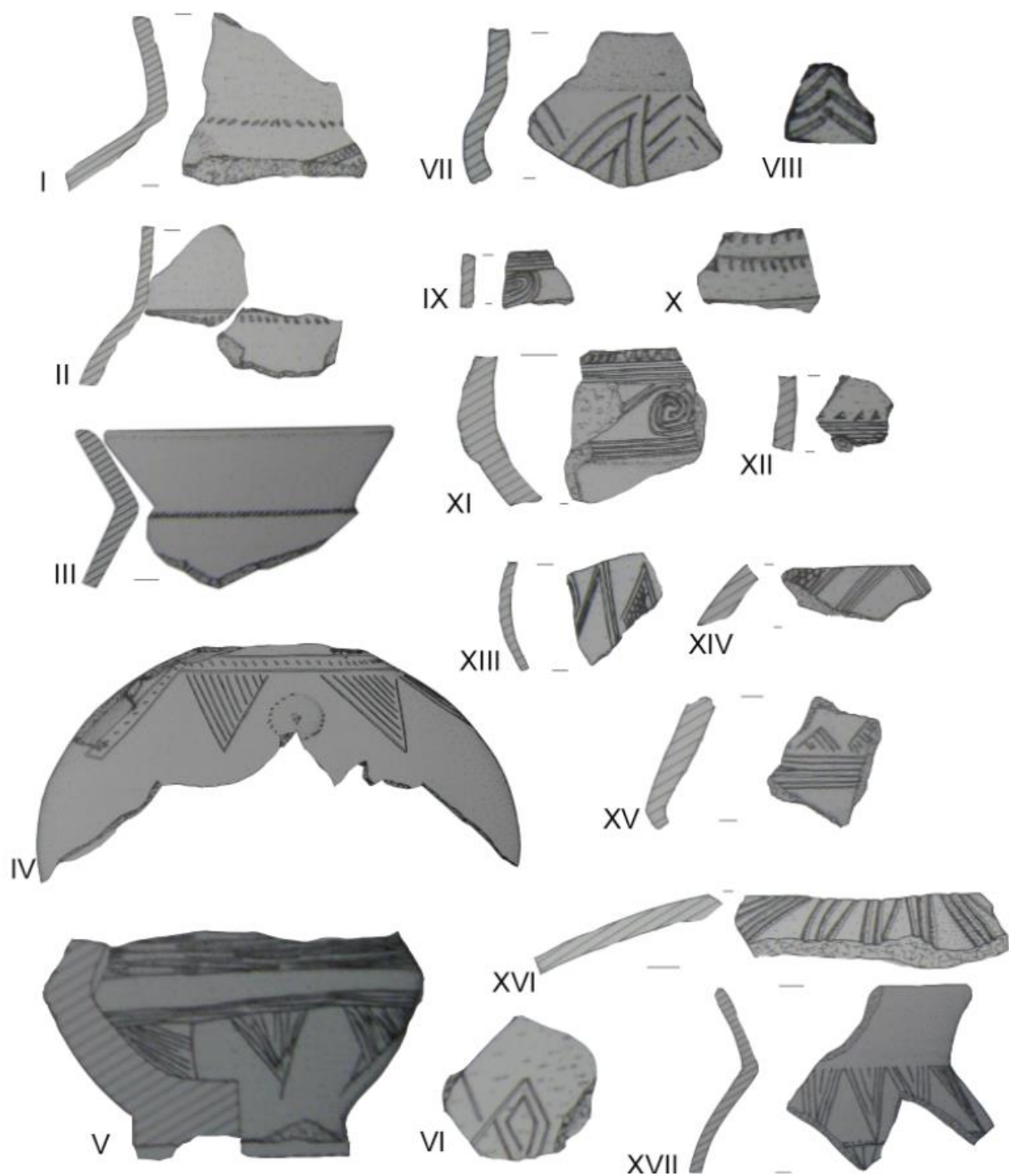
W warstwie 7 nacięcia były już coraz rzadsze i występowały jedynie w bardzo uproszczonej formie. Pojawiały się w postaci łuków i pojedynczych spirali (Hochstetter 1984: Tab. 186.5,7; ryc. 127: IX-XI), a także nakłuć w rzędach, podkreślając morfologię form (Hochstetter 1984: 249, Tab. 183.1-2,6,8; ryc. 127: XII).

W warstwie 6 nacinane wzory tworzyły w większości trójkąty i kąty (Hochstetter 1984: Tab. 198.3-4, 205.4,8,10; ryc. 127: XIII, XIV). Linie były głęboko nacinane (Hochstetter 1984: Tab. 205.1; ryc. 127: XV) lub tworzyły szerokie i płaskie rowki (Hochstetter 1984: Tab. 205.2,4; ryc. 127: XVI-XVII). Wykonywano je także na szerokich krawędziach mis (Hochstetter 1984:

Tab. 200.8, 208.7-8), w postaci kątów, haczyków „s-kształtnych” i spirali, które często otaczano nacięciami (Hochstetter 1984: Tab. 208.7).

Warstwa 5 charakteryzowała się rzadko występującą dekoracją – jedynie w postaci nacięć liniowych na krawędziach mis. Pojawiały się także w repertuarze zdobniczym okrągłe stemple i rzędy nakłuc (Hochstetter 1984: 258-259, Tab. 213.2,5, 215.4, 212.2,4, 220.6).

W warstwach 4 i 3 również występowały nacięcia, które, w opinii A. Hochstetter, mogły nawiązywać do starszych tradycji (Hochstetter 1984: 263). W warstwie 2 były już bardzo rzadkie (Hochstetter 1984: 269).

Ryc. 127. Przykłady fragmentów ceramicznych z warstw 9-6 z Kastanas: I-IV – warstwa 9; V-VIII – warstwa 8; IX-XII – warstwa 7; XIII-XVII – warstwa 6 (Hochstetter 1984: Tab. 141.3-4,11, 147.7, 152.2,11, 169.2-3, 186.5-7, 183.6, 198.3-4, 205.4,8,10).

4.6.3.2. Ceramika mykeńska z Kastanas

Badania wykopaliskowe w Kastanas dostarczyły dużej liczby ceramiki mykeńskiej, co pozwoliło na znaczne poszerzenie wiedzy na temat wpływów południowych społeczności w późnej epoce brązu w Centralnej Macedonii (Podzuweit 1979: 203). Na omawianej *toumb* 'ie ta charakterystyczna kategoria naczyń toczonych na kole pojawiła się w okresie PHIIIB³⁵⁴, osiągając szczyt liczebności w rozwiniętym IIIC, kiedy to dominowały w repertuarze egzemplarze imitowane lokalnie (Podzuweit 1979: 204). W późnym etapie opisywanego okresu współwystępowały one z pierwszymi przykładami ceramiki protogeometrycznej i kanelurowanej. W ogólnym ujęciu rozpoznania ceramiki mykeńskiej w Kastanas, poszczególne kształty i dekoracje pozostawały w dużej mierze niezmiennie przez cały okres ich występowania, aż do okresu geometrycznego (Podzuweit 1979: 204). Zdecydowano o umieszczeniu opisu ceramiki mykeńskiej z Kastanas w osobnym podrozdziale analitycznym, z uwagi na jej odmienność technologiczną i południowy kierunek napływu idei stojącej za tymi charakterystycznymi artefaktami. Poszczególne fragmenty ujęto poniżej w sekcjach podzielonych w porządku stratygraficznym.

Warstwa 16/ 15

W warstwach tych odkryto fragment *kylix*'u, dekorowanego spiralami i pasami (ryc. 128: 1), który Christian Podzuweit zidentyfikował jako egzemplarz importowany, pochodzący z okresu PHIIIB1. Podobne naczynia występowały w Mykenach, Tebach, a także na Rodos (Podzuweit 1979: 205). Odnaleziono także *skyphos* z pasem ornamentacyjnym w kształcie rzędu "s-kształtnych" dekoracji (ryc. 128: 2), również najprawdopodobniej importowany (Podzuweit 1979: 205).

³⁵⁴ W obrębie warstw 16-15.

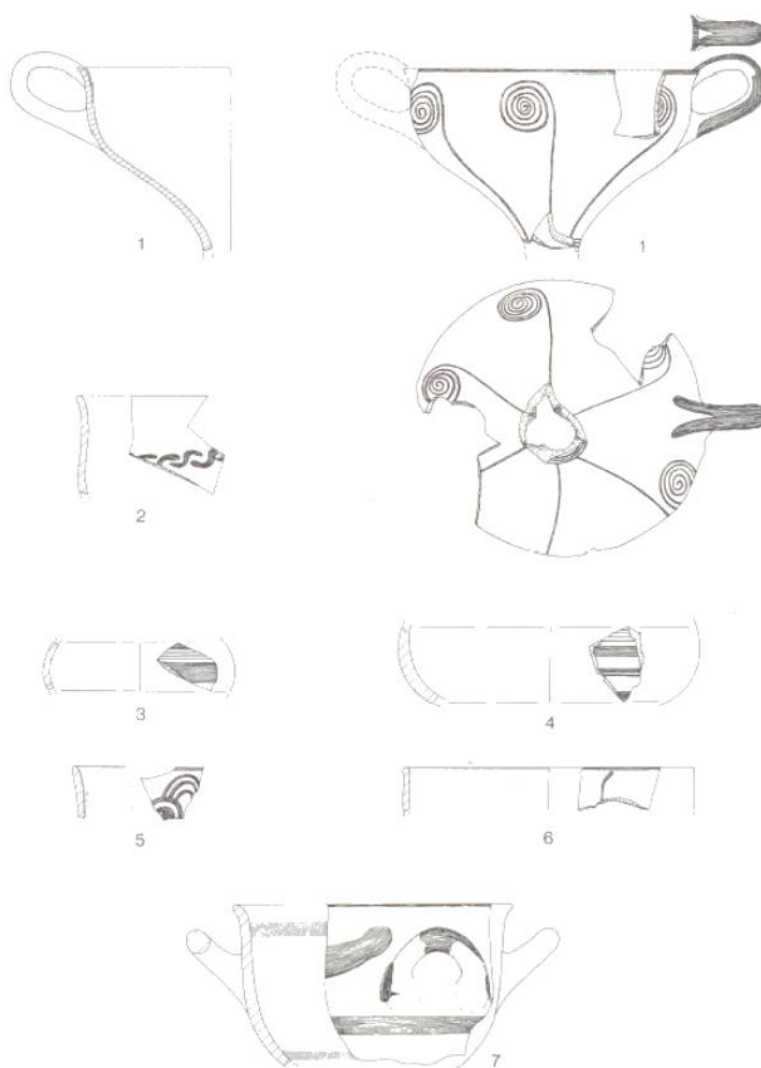
Warstwa 15

W opisywanym *stratum* odkryto fragment korpusu niewielkiego naczynia zamkniętego, prawdopodobnie *amforiskos*'u lub bardzo małego naczynia strzemiączkowego (ryc. 128: 3). Nosił on dekorację w postaci dwóch szerokich pasm, pomiędzy którymi wykonano węższe linie. Barwa powierzchni naczynia była żółta, podczas gdy ornament – czerwony. W opinii Ch. Podzuweit'a, naczynie było importowane (Podzuweit 1979: 205). Kolejny fragment pochodził z brzuśca naczynia zamkniętego, o nieco grubszych ściankach niż powyżej opisane egzemplarze (ryc. 128: 4). Dekoracja składała się z dookólnych malowanych pasm o różnych szerokościach. Mógł on stanowić część naczynia strzemiączkowego. Jego powierzchnię cechowała brązowa barwa, a zdobienie – czerwono-czarna. W opinii odkrywcy, był to egzemplarz importowany z Argolidy (Podzuweit 1979: 205). Zidentyfikowano także fragment krawędzi wylewu *skyphos*'u z monochromatycznym wnętrzem i wąskim malowanym paskiem na zewnętrznej powierzchni (ryc. 128: 5). Tego typu naczynia były charakterystyczne dla końca okresu PHIIIB w Tirynsie. Zachowany malowany wzór przedstawiał motyw florystyczny, zwieńczony koncentrycznymi półkolami (Furumark 1941: 20-26). Ten ornament zdecydowanie częściej występował na formach *kyliks*'ów niż *skyphos*'ów. Egzemplarz omawianego naczynia prawdopodobnie trafił do Macedonii także z Argolidy (Podzuweit 1979: 206). Kolejny fragment był to ułamek krawędzi wylewu otwartej formy. Nosił on dekorację w strefie przykrawędnej (ryc. 128: 6). Zachowana krzywizna i dekoracja sugerowała, że należał on do grupy *kyliks*'ów i zdobiony był, fragmentarycznie zachowanym, motywem tzw. trytona. Tego typu egzemplarze były właściwe dla okresu PHIIIA2-B2, lecz także sporadycznie występowały w IIIC³⁵⁵ (Podzuweit 1979: 207). *Skyphos* z dekoracją pasmową na powierzchni zewnętrznej był ostatnim odkrytym naczyniem mykeńskim w warstwie 15 (ryc. 128: 7). Na jego uchu

³⁵⁵ Analogiczne naczynia odkryto w Mykenach, Tirynsie i Pefkakia Magoula (Podzuweit 1979: 207).

wykonano ponadto ornament w postaci trzech kropek. Główny wążek składał się z szerokiego malowanego pasma w kształcie wstążki. Naczynie to stanowiło przykład lokalnej imitacji stylu mykeńskiego (Podzuweit 1979: 208).

Kształty i wzory dekoracyjne mykeńskich naczyń z warstwy 15 na *toumb*'ie w Kastanas ukazały, że wpływy południowe pojawiły się już tam we wczesnym okresie PHIIIB. Niektóre z fragmentów wskazywały także na chronologię późniejszą, w obrębie okresu PHIIIB2, co poświadczało monochromatyczne zdobnictwo wnętrza *skyphos*'ów i odkrycia analogicznych naczyń z Myken i Tirynsu (Podzuweit 1979: 208).

Ryc. 128. Przykłady mykeńskich naczyń z Kastanas z warstw 16-15 (Podzuweit 1979: Abb. 19).

Warstwa 14

Na opisywanym poziomie odkryto *skyphos* z dekoracją tryglifową w postaci dwóch pionowych linii, pomiędzy którymi wykonano równoległe pasma faliste. Ozdobiono go także koncentrycznymi półokręgami (ryc. 129: 1). Był czerwonego koloru, podobnie jak farba dekoracji. Średnica otworu wylewu mierzyła 16 cm. Wydatowano go na okres PHIIIB, w ramach którego występowała podobna ornamentyka. *Skyphos* ten określono jako południowo-grecki import (Podzuweit 1979: 208). Kolejny fragment tej samej formy dekorowany był szerokim malowanym pasmem, któremu towarzyszyły cieńsze linie (ryc. 129: 2). Na uchach zidentyfikowano ornamenty w postaci trzech kropek. Posiadał on średnicę wylewu równą 14 cm. Ostatnie opisywane naczynie mykeńskie w tej warstwie było także *skyphos*'em, dekorowanym zygzakowatym pasmem na korpusie (ryc. 129: 3). Kształt i wzór ornamentu wskazywał, że powinien być on wydatowany na późną fazę okresu PHIIIB. Analogiczne kształty odkryto w Tirynsie.

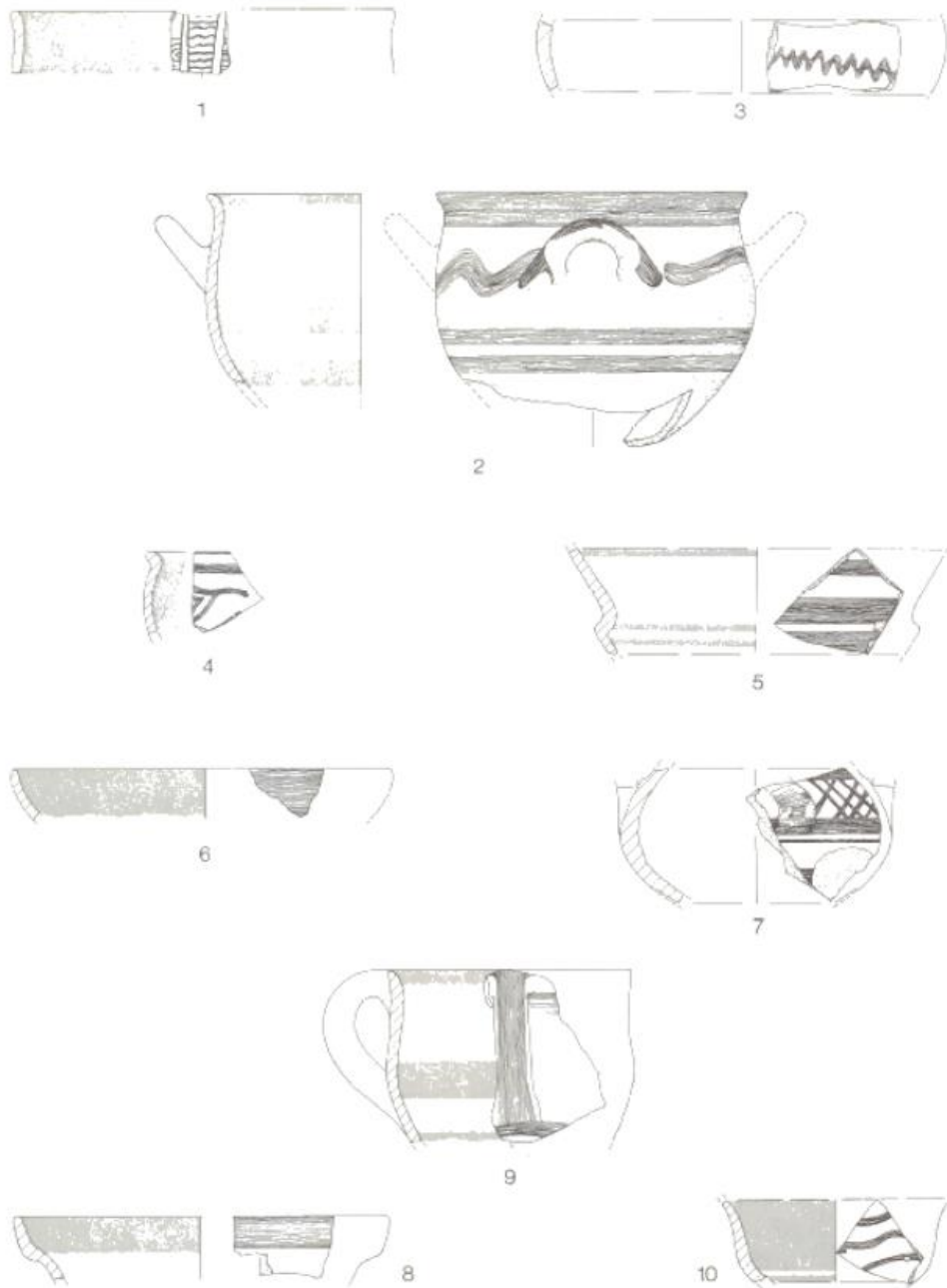
Z uwagi na charakterystykę wymienionych fragmentów, potwierdzono datowanie warstwy 14 na końcowe fazy okresu PHIIIB.

Warstwa 14-13

W niniejszych warstwach zidentyfikowano siedem fragmentów naczyń mykeńskich. Pierwsze z nich to najprawdopodobniej *kylix* z monochromatycznym wnętrzem, dekoracją w postaci pasma w górnej części oraz tzw. wzorem trytona, ułożonym ukośnie na brzuścu (ryc. 129: 4). Z uwagi na cechy naczynia, wydatowano je na okres PHIIIA lub B, udowadniając tym samym funkcjonowanie kontaktów z południową Grecją w tym czasie, gdyż opisywany egzemplarz nie był wyrobem lokalnym (Podzuweit 1979: 209). Drugi z odkrytych fragmentów był prawdopodobnie częścią *skyphos*'u, dekorowanego poziomymi dookołnymi węższymi i szerszymi liniami (ryc. 129: 5). Jakość wykonania naczynia wskazywała, że było importowane.

Analogiczne formy pojawiały się w Tirynsie (Podzuweit 1979: 209). Trzeci fragment, monochromatyczny wewnątrz i na zewnątrz, przynależał do formy *kyliks*'u, najprawdopodobniej importowanego z południa (ryc. 129: 6). Z uwagi na jego kształt, wydatowano go na okres PHIIIC (Podzuweit 1979: 209). Czwartym fragmentem była część brzuśca zamkniętego naczynia z pozostałością uchwytu (ryc. 129: 7). Niewielka krzywizna ścian i średnica sugerowała, że była to nieduża forma o kulistym korpusie, najprawdopodobniej *amforiskos*. W sąsiedztwie uchwytu na brzuścu wykonano ornament w postaci pasm krzyżowych. Został on przypuszczalnie wykonany lokalnie. Analogiczne naczynie odkryto w Perati w kontekście datowanym na okres PHIIIC (Podzuweit 1979: 210). Piąty fragment pochodził z dużego zamkniętego naczynia dekorowanego szerokim pasmem, zarówno na zewnątrz, jak i wewnątrz. Stanowił on przypuszczalnie część amfory (ryc. 129: 8). Jej krawędź wylewu została zakrzywiona, tworząc niewielkie wgłębienie. Tego typu kształty pojawiły się w okresie PHIIIC, stając się powszechne w jego rozwiniętym etapie. Naczynie to zostało zidentyfikowane jako produkt lokalnego warsztatu (Podzuweit 1979: 210). Kolejną zrekonstruowaną formą w opisywanych warstwach był kubek z pojedynczym uchwytem i linearną dekoracją, o znanych analogiach z okresu PHIIIC z Lefkandi. Egzemplarz z Kastanas stanowił przykład pojemnika wykonanego lokalnie (Podzuweit 1979: 210; ryc. 129: 9). Siódmy fragment był częścią otwartego naczynia o ściankach delikatnie wychylonych na zewnątrz. Stanowił on najprawdopodobniej element otwartej, płaskiej misy pozbawionej uchwytu (ryc. 129: 10). Wnętrze formy ozdobiono w monochromatyczny sposób, podczas gdy powierzchnię zewnętrzną pokryto równoległymi i horyzontalnymi liniami falistymi. Zostało ono wydatowane na rozwiniętą fazę okresu PHIIIC, a analogiczne przykłady zarejestrowano w Tirynsie. Egzemplarz z Kastanas najprawdopodobniej wykonano lokalnie (Podzuweit 1979: 210).

Reasumując, naczynia charakterystyczne dla okresu PHIIIC były typowe dla warstw 14-13 w Kastanas.

Ryc. 129. Przykłady mykeńskich naczyń z Kastanas z warstw 14-13 (Podzuweit 1979: Abb. 20).

Warstwa 12

Na tym poziomie zarejestrowano fragmenty kolejnego *skyphos*'u z monochromatycznym wnętrzem i szerokimi pasmami dekoracyjnymi na zewnątrz (ryc. 130: 1). Pomiędzy nimi wykonano wzór w postaci przeciwstawnych zwisających spirali, między

którymi przebiegała linia falista. Niniejszy ornament w analogicznej formie nie występował w południowej Grecji, jednakże zbliżone stylem zdobienia pojawiały się w okresie PHIIIC. Wykonany był on najprawdopodobniej w lokalnym warsztacie z brązowawej gliny, malowany czerwoną, matową farbą (Podzuweit 1979: 210). Ponadto, odkryto płaską misę, analogiczną formie odnalezionej w warstwach 14-13. Posiadała ona monochromatyczne wnętrze i dekorację w postaci dwóch wiszących, antytetycznych haczyków i była lokalnej produkcji (ryc. 130: 2). Zarejestrowano także fragment krawędzi wylewu *skyphos*'u z zachowanym wątkiem dookolnej cienkiej linii falistej lub zygzakowatej (Podzuweit 1979: 212; ryc. 130: 3). Na opisywanym poziomie odkryto również lokalnie wykonaną taką samą formę, dekorowaną pasmem falistym i o monochromatycznym wnętrzu. Od dołu jego dekorację zamykały trzy szerokie pasma. Ornamentyka sugerowała produkcję tego naczynia w późnym okresie, z uwagi na stosunkowo wąskie pole zdobnicze i zakończenie motywu falistego w strefie przyusznej (Podzuweit 1979: 212; ryc. 130: 4). Zidentyfikowano także lokalnie wyprodukowany *skyphos* z szerokim pasmem przykrawędnym i wąskim przydennym, pomiędzy którymi przebiegała linia falista. Analogiczne naczynia odkrywano w Mykenach i Tirynsie w najpóźniejszych fazach okresu PHIIIC. Niemniej jednak, opisywana dekoracja była również właściwa dla okresu protogeometrycznego, w którym pole ornamentacyjne często było ograniczane. W opinii Ch. Podzuweit'a naczynie to było przykładem formy przejściowej (Podzuweit 1979: 212; ryc. 130: 5). Fragment dużego i lokalnie wytworzonego zamkniętego kształtu również znalazł się w warstwie 12. Pochodził on najprawdopodobniej z amfory lub dzbana i został ozdobiony poziomym ornamentem w formie litery „S” oraz dookolnym pasmem liniowym. Wydatowano go na okres PHIIIC³⁵⁶ (Podzuweit 1979: 212; ryc. 130: 6). Odkryto także fragment szyi małego zamkniętego naczynia, ornamentowanego na zewnątrz i wewnątrz za pomocą pasma.

³⁵⁶ Od fazy rozwiniętego okresu PHIIIC po późny.

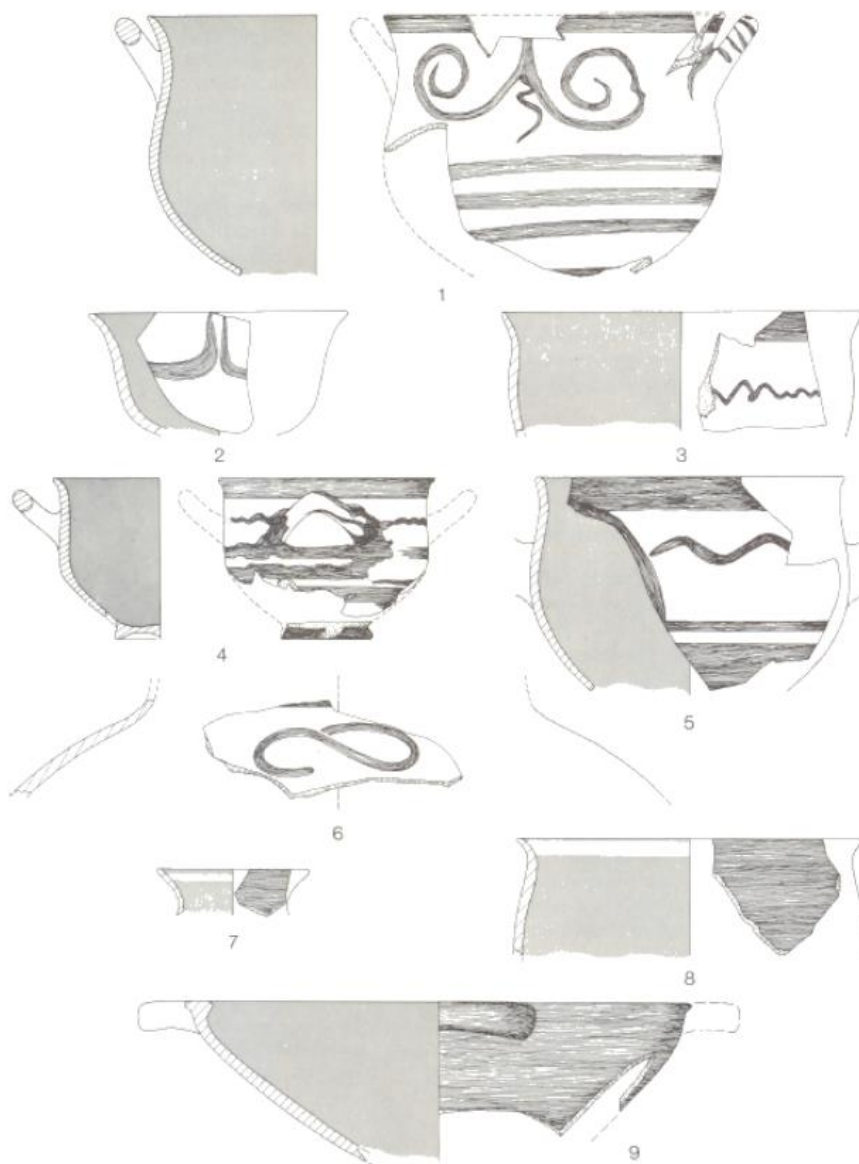
Zdobienie wykonano matowym malowaniem w kolorze czarno-brązowym (Podzuweit 1979: 212-214; ryc. 130: 7). Ponadto zidentyfikowano część krawędzi wylewu monochromatycznego *skyphos*'u z dekoracją pasmową wewnątrz naczynia, datowanego na okres PHIIIC, który został wytworzony lokalnie (Podzuweit 1979: 214; ryc. 130: 8). W opisywanej warstwie znaleziono także misę z pogrubioną krawędzią wylewu i dwoma poziomymi uchami w kształcie taśmowym. Jej powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna była całkowicie monochromatyczna (ryc. 130: 9). Tego typu naczynia pojawiały się już w okresie PHIIIB, jednakże w wariacie monochromatycznym stały się powszechne w kolejnym etapie – PHIIIC. Zidentyfikowano także lokalnie wyprodukowany *skyphos* z szerokim pasmem na zewnętrznej powierzchni i podstawą całkowicie pokrytą farbą (ryc. 131: 1). Pomiędzy jego uchami wykonano dekorację w formie potrójnej linii falistej. Analogiczne kształty odkrywano również na terenie Argolidy. Kolejny mykeński fragment naczynia posiadał dwa ucha na brzuchu, pomiędzy którymi wykonano szerokie i zakrzywione pasmo zakończone punktowo (ryc. 131: 2). Od góry ograniczono je trzema pasmami, od dołu – dwoma. Rozpoznano je jako część amfory, charakterystycznej dla okresu PHIIIC, jednakże funkcjonującej aż do czasów protogeometrycznych. W warstwie 12 odkryto również fragment krawędzi *skyphos*'u, ozdobionego wzorem lancetu lub frędzla, produkcji lokalnej (ryc. 131: 3). Cechą charakterystyczną opisywanej dekoracji była obecność centralnego chwostu, który zaprojektowano w postaci falistego paska. Tego typu ornamentyka w południowej Grecji częściej wykonywana była na zamkniętych formach naczyń.

Jak opisano powyżej, w warstwie 12 w Kastanas zidentyfikowano dużą liczbę ceramiki mykeńskiej. Prawie wszystkie zarejestrowane formy wyprodukowano w lokalnych warsztatach. Jedyne naczynia rozpoznane jako importowane najprawdopodobniej pochodziły ze starszych kontekstów. Widoczny stał się schemat, w którym liczba naczyń „z zewnątrz” zmniejszała się.

Warstwa 12 zawierała wiele elementów mykeńskiej wytwórczości ceramicznej z czasów wcześniejszych, które w innych regionach Grecji nie były już wykorzystywane. Były to m.in.: *skyphos*'y z rzędami zygzakowatych linii, misy z pogrubionymi krawędziami oraz duże naczynia zamknięte z poziomym wzorem w kształcie litery „S”. Na podstawie obserwacji samej ceramiki mykeńskiej, warstwę tę należałoby datować na rozwinięty okres PHIIIC, bazując na porównaniach z materiałami południowo-greckimi. Jednakże, rezultaty analiz radiowęglowych i informacje pochodzące z rozpoznania naczyń ręcznie lepionych, ukazały, że warstwy 11 i 12 przynależą chronologicznie już do okresu protogeometrycznego, który nastąpił bezpośrednio po najstarszych etapach PH (Podzuweit 1979: 215).

Warstwa 12-11

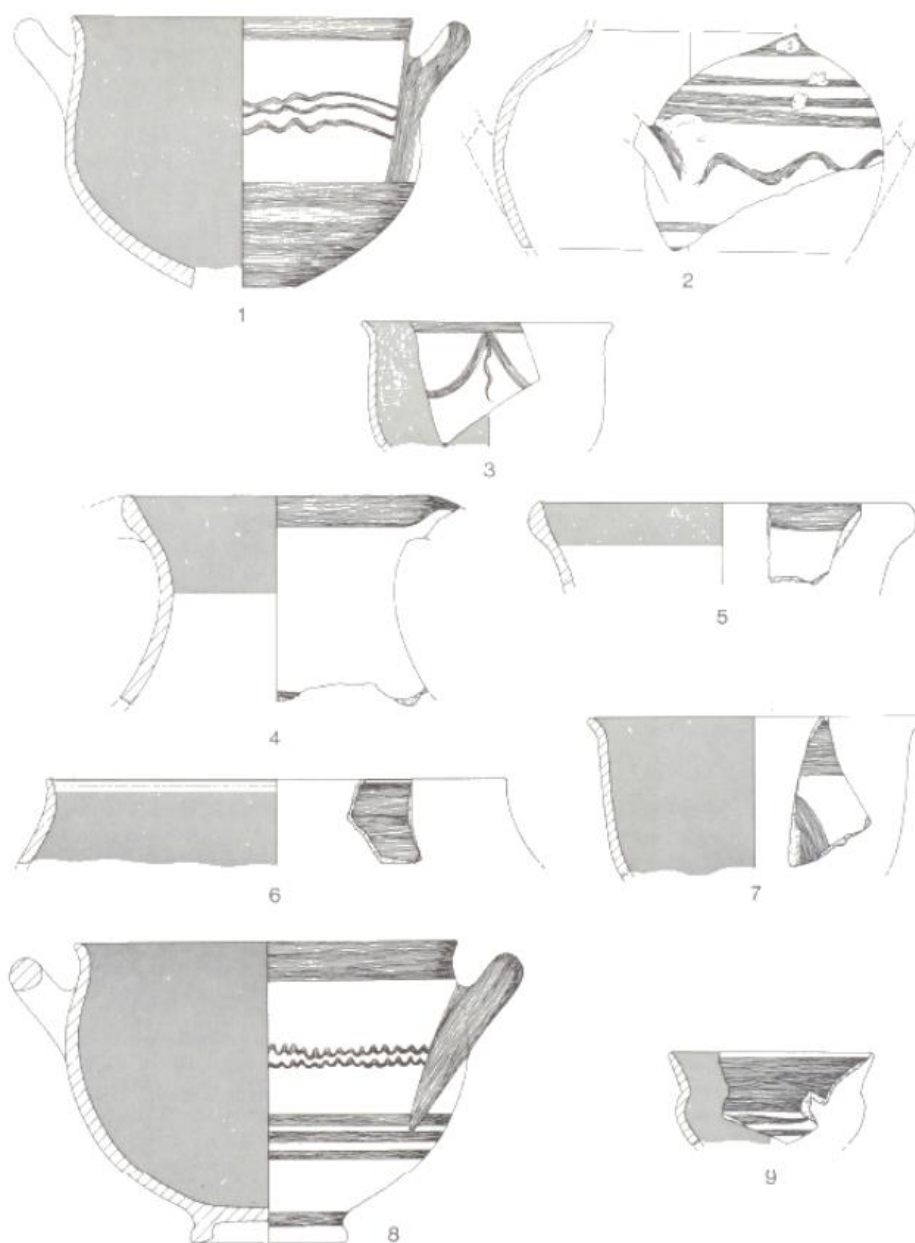
W poziomach na styku warstw 12 i 11 w Kastanas zidentyfikowano cztery fragmenty naczyń mykeńskich. Pierwszym z nich była krawędź dużego naczynia zamkniętego z uchem, najprawdopodobniej pochodząca z formy dzbana lub amfory (ryc. 131: 4). Wzdłuż linii wylewu wykonano na niej dekorację w postaci szerokiego horyzontalnego pasma. Naczynie to wyprodukowano lokalnie w Macedonii (Podzuweit 1979: 215). Drugi fragment stanowił krawędź wylewu, zakończoną ostrzejszym „dziobem” i również został wytworzony w Macedonii (ryc. 131: 5). Trzeci był częścią otwartego naczynia z niemalże całkowicie monochromatycznym wnętrzem i powierzchnią zewnętrzną, z wyjątkiem pojedynczego niedekorowanego pasma na zewnątrz i dwóch wewnątrz (ryc. 131: 6). Z uwagi na krzywiznę ścian naczynia uznano, że był to najprawdopodobniej *skyphos*, wykonany lokalnie (Podzuweit 1979: 215). Czwarty ułamek również stanowił część *skyphos*'u, dekorowanego bardzo szerokim pasmem na zewnętrznej powierzchni naczynia (ryc. 131: 7). Na jego uchu wykonano ornament w postaci kropki (Podzuweit 1979: 215).

Ryc. 130. Przykłady mykeńskich naczyń z Kastanas z warstwy 12 (Podzuweit 1979: Abb. 21).

W warstwie 11 zidentyfikowano dwa mykeńskie fragmenty. Pierwszym z nich była część *skyphos*'u, dekorowanego szerokim pasmem na brzuścu, trzema węższymi u dołu naczynia i pojedynczym wykonanym w obrębie podstawy formy (ryc. 131: 8). Pomiędzy uchwytami namalowano dwa równoległe, cienkie i wąskie pasy faliste, zaczynające swój bieg w strefie ucha. Tego typu *skyphos*'y weszły do użytku w rozwiniętym okresie PHIIC, będąc

szczególnie charakterystyczne dla najpóźniejszych jego etapów (Podzuweit 1979: 215). Drugi fragment pochodził z otwartego naczynia, ponownie niemalże całkowicie monochromatycznego, z wyjątkiem trzech niedekorowanych pasm tuż poniżej największej wydętości brzuśca (ryc. 131: 9). Podobna dekoracja występowała na formach późnych *skyphos*'ów, jednakże z uwagi na niewielkie wymiary naczynia należałoby je uznać za kubek (Podzuweit 1979: 217).

Ryc. 131. Przykłady mykeńskich naczyń z Kastanas z warstw 12-11 (Podzuweit 1979: Abb. 22).

Warstwa 11-10

W kontekstach niedających się jednoznacznie przypisać do warstwy 11 czy też 10 odkryto fragmenty dwóch naczyń mykeńskich. Pierwszy z nich pochodził najprawdopodobniej z kubka monochromatycznego, pierwotnie wyposażonego w taśmowate ucho, biegnące powyżej wylewu naczynia (ryc. 132: 1). Formy te pojawiły się w horyzoncie przejściowym pomiędzy okresami PHIIIB i C w południowej Grecji. Został on zidentyfikowany ponadto jako przedmiot importowany (Podzuweit 1979: 217). Drugim fragmentem była krawędź lokalnie wytworzonego *skyphos*'u, malowanego monochromatycznie wewnątrz naczynia i dekorowanego pasmem na zewnętrznej powierzchni, a także ornamentem w formie zygzaka lub linii falistej (ryc. 132: 2).

Warstwa 10

W warstwie 10 zidentyfikowano 7 fragmentów ceramiki mykeńskiej. Pierwszy z nich stanowił krawędź otwartego naczynia z monochromatycznym wnętrzem i malowanym pasmem na zewnątrz (ryc. 132: 3). Szczątkowo zachowany ornament został zidentyfikowany jako pozostałość tryglifu. Fragment ten mógł pochodzić z formy dużego *skyphos*'u bądź też małego krateru. Drugi ułamek stanowił część krawędzi monochromatycznego *skyphos*'u (ryc. 132: 4), natomiast trzeci – brzeg dużego i otwartego naczynia z lekko wychyloną na zewnątrz krawędzią wylewu. Posiadał on monochromatyczne wnętrze i dekorację w postaci szerokiego pasma na zewnętrznej powierzchni (ryc. 132: 5). Kolejny fragment pochodził najprawdopodobniej z krateru (Podzuweit 1979: 217). Pozostałe ułamki stanowiły części naczynia otwartego o monochromatycznych powierzchniach (przypuszczalnie *skyphos*'u; ryc. 132: 6), a także formy o szerokiej pasmowej dekoracji falistej, charakterystycznej dla rozwiniętego okresu PHIIIC w Argolidzie (najprawdopodobniej również *skyphos*'u; ryc. 132: 7). Ponadto zidentyfikowano część importowanego *skyphos*'u z szerokim malowanym pasmem przykrawędnym i śladami

słabo zachowanego wzoru zygzakowatego (ryc. 132: 8). Wydatowano go na wczesny okres PHIIIC, uznając, że było to naczynie wtórnie przeniesione, pierwotnie pochodzące ze starszych warstw *toumb'y* (Podzuweit 1979: 218). W warstwie 10 odkryto także fragment dużego *skyphos'u* z ornamentem dwóch spirali zakończonych hakami, pod którymi wykonano dodatkowo dwa szerokie pasma ornamentacyjne (ryc. 132: 9). Podstawa tego lokalnie wyprodukowanego naczynia została w całości pokryta farbą. Sam główny motyw zdobniczy wstępnie zinterpretowano przez Ch. Podzuweit'a jako wzór lancetowy (1979: 218).

Ryc. 132. Przykłady mykeńskich naczyń z Kastanas z warstw 11-10 (Podzuweit 1979: Abb. 23).

Warstwa 10-9

W warstwie przejściowej pomiędzy *stratum* 9 i 10 odkryto pięć mykeńskich fragmentów. Pierwszym z nich było ucho o owalnym przekroju, które pokryto dekoracją od góry w postaci falistego pasa, wpisanego pomiędzy dwie równoległe linie (ryc. 133: 1). Tego typu uchwyt należał najprawdopodobniej do dużej amfory datowanej na rozwinięty okres PHIIC, wykonanej w Macedonii. Kolejny fragment należał do lokalnego naczynia w typie *skyphos*'u, które posiadało monochromatyczną dekorację na zewnętrznej i wewnętrznej powierzchni (ryc. 133: 2). Trzeci odłamek stanowił krawędź zamkniętego naczynia (ryc. 133: 3), natomiast czwarty – część lokalnie wytworzonego *skyphos*'u malowanego wewnątrz, ze szczątkowo zachowaną dekoracją na zewnętrznej powierzchni o nieustalonej formie (ryc. 133: 4). Ostatni fragment mykeński, który wystąpił w opisywanej sekwencji, był to ułamek lokalnej płytkiej misy lub kubka z monochromatycznym wnętrzem i powierzchnią zewnętrzną (Podzuweit 1979: 219; ryc. 133: 5).

Warstwa 9

W ostatniej warstwie, w której wystąpiły naczynia mykeńskie – 9, odkryto pięć ich przykładów. Pierwszy z nich stanowił fragment ścianki amfory, dekorowanej szerokim malowanym pasmem na zewnętrznej powierzchni (ryc. 133: 6). Naczynie to zostało najprawdopodobniej wykonane w lokalnym macedońskim warsztacie (Podzuweit 1979: 220). Drugi zidentyfikowany mykeński fragment stanowił część stopy *kylix*'u, która została w całości pokryta malowaniem (ryc. 133: 7). W opinii Ch. Podzuweit'a, ilustrował on przeżywalność mykeńskich typów naczyń w okresach protogeometrycznym i geometrycznym poza ekumeną tej cywilizacji. Naczynie to, pochodzące najprawdopodobniej z okresu PHIIC, przypuszczalnie było przekazywane z pokolenia na pokolenie, co tłumaczy jego obecność w młodszych warstwach *tomb*'y w Kastanas. Jako analogiczne formy badacz wskazuje egzemplarze z Tirynsu, Lefkandi, Teichos Dymaion, Korakou i Myken (Podzuweit 1979: 220). Kolejnym przykładem mykeńskiego naczynia w warstwie 9 był fragment lokalnie

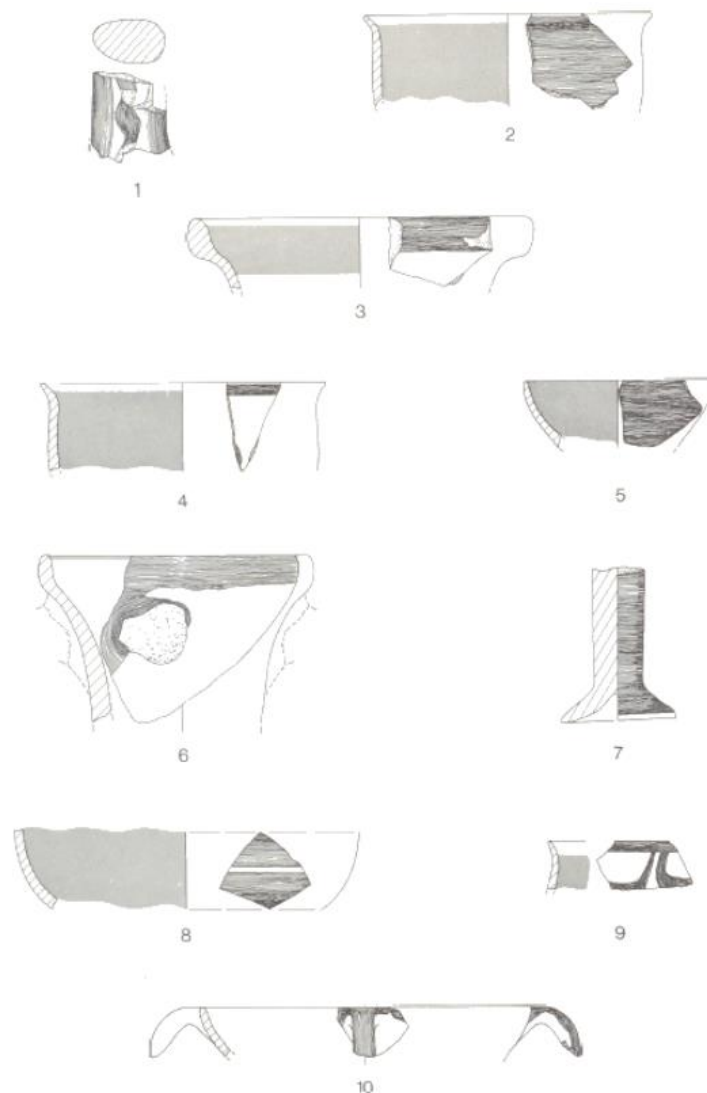
wytworzonego monochromatycznego *skyphos*'u (ryc. 133: 8). Takie formy były właściwe dla późnego okresu PHIIIC z Tirynsu lub Myken (Podzuweit 1979: 220). Przedostatnim fragmentem był kolejny, lokalnie wytworzony *skyphos* z monochromatycznym wnętrzem i wąskim pasem na zewnętrznej powierzchni (ryc. 133: 9). Do dekoracji dodano ponadto dwa antytetyczne, zakrzywione haczyki. W opinii Ch. Podzuweit'a wzór ten można było postrzegać jako lokalny wariant antytetycznych spirali mykeńskich. Ostatnim fragmentem w niniejszej warstwie była część *kyliks*'u z pozostałością całkowicie malowanego ucha (ryc. 133: 10). Wokół krawędzi jego wylewu zidentyfikowano wąski pas zdobniczy (Podzuweit 1979: 220).

Zaprezentowane powyżej fragmenty z warstw 11-9 z Kastanas wyraźnie ukazywały silną przeżywalność mykeńskich wzorców w lokalnej wytwórczości ceramicznej. Z wyjątkiem zaledwie jednego egzemplarza, wtórnie przemieszczonego, wszystkie formy wykonano w warsztatach macedońskich. Warto nadmienić także, że pod względem użytkowanych form stanowiły one kontynuację wcześniejszego zbioru. Dominowały ornamenty w typie fal i równoległych pasm, dekoracje monochromatyczne z jednym lub kilkoma niezdobionymi paskami, wzory lancetowe lub pokrewne motywy wiszące. Wszystkie z nich były już obecne w podobnym stylu w starszych warstwach *toumb*'y.

Podsumowanie

Bazując na zidentyfikowanej próbie mykeńskich naczyń z Kastanas, Ch. Podzuweit nie był w stanie jednoznacznie określić natężenia południowych wpływów w okresie PHIIIA. Uznał, że kontakty rozpoczęły się w początkach okresu PHIIIB. W miarę jego rozwoju i we wczesnym okresie PHIIIC liczba importowanych naczyń mykeńskich wzrosła, jednocześnie pojawiły się także pierwsze lokalne imitacje. W tym zakresie wyniki badań z Kastanas były komplementarne względem rezultatów analiz W. Heurtley'a z Axiochori (Vardaroftsa) lub

Limnotopos (Vardina). Zaskakujący był silny wpływ ceramiki mykeńskiej w rozwiniętym okresie PHIIC, co znalazło odzwierciedlenie także w licznych lokalnych imitacjach. Warto dodać, że w późnym okresie PHIIC zależności te nie ustały, o czym świadczyły lokalne imitacje późnomykeńskich naczyń w Kastanas w warstwach, które zawierały już wyraźne elementy protogeometryczne. Lokalne imitacje południowych form występowały jeszcze przez długi czas, prawdopodobnie nawet do VIII lub VII wieku p.n.e. (Podzuweit 1979: 222).

Ryc. 133. Przykłady mykeńskich naczyń z Kastanas z warstw 10-9 (Podzuweit 1979: Abb. 24).

4.6.3.3. Podsumowanie analiz naczyń ceramicznych z Kastanas

W zastawie stołowej w Kastanas przez większość okresu zasiedlenia *toumb*'y nie zachodziło wiele zmian. Podstawowy użytkowany inwentarz pozostawał w dużej mierze taki sam, zamykając się w zbiorze kilku typów naczyń, które zostały opisane powyżej.

Toumba ta, w świetle analiz ceramicznych, stanowiła doskonały przykład stanowiska z regionu Centralnej Macedonii. Ulokowana w dolinie Wardaru, wchodziła w skład strefy kulturowej, w której użytkowane naczynia cechowały się dużym podobieństwem, pomimo obserwowalnego występowania niewielkich różnic regionalnych. Szereg cech tworzył swoiste *koine*, obejmując zarówno formy, jak i dekoracje.

W omawianym regionie identyfikowalne były wpływy południowe: w postaci ceramiki mykeńskiej i dystrybucji większych form naczyń magazynowych – *pithos*'ów. Kontakty północne poświadczały powiązania z terenem byłej Jugosławii, Pelagonią, doliną Wardaru i Bułgarią. Przybrały one postać analogicznych form i dekoracji, m.in.: dzbanów ze schodkową szyją, stożkowych amfor z pionowymi uchami oraz wzorów stempli i nacięć. Cechy te A. Hochstetter określiła jako przynależność do horyzontu ceramiki ręcznie lepionej (Hochstetter 1984: 369, 379).

Warto podkreślić szczególnie wyraźne konotacje Macedonii Centralnej z Bułgarią i południową Rumunią, obserwowalne przez pryzmat naczyń nacinanych i inkrustowanych, a także form w typie *kantharos*'ów i amfor stożkowych z pionowymi imaczami. Podobieństwa obejmowały również stosowane wzornictwo, jego schemat i sposób wykonania. Jak twierdzi niemiecka archeolog – trudno ocenić, które z wymienionych form powstały w Macedonii Centralnej i zostały przetransmitowane do regionów północnych, a które genetycznie wywodziły się z północy i zostały introdukowane na południu. Genezę niektórych naczyń A. Hochstetter identyfikowała na podstawie częstotliwości ich występowania. Zakładała, że im

częściej dana forma występowała, tym bardziej właściwa była dla tego obszaru. Tym samym, misa z uchami w typie „widełkowym” została określona jako pochodząca z Macedonii Centralnej, z uwagi na fakt, że jej dystrybucja przestrzenna była dużo rzadsza w Bułgarii niż w Grecji. Podobne założenie przyjęto przy rozpoznawaniu *pyravnos*'u, identyfikując go jako genetycznie północno-grecki, pomimo występowania niemalże w całym obszarze Europy południowo-wschodniej, a także we Włoszech (Hochstetter 1984: 381). Z uwagi na brak szczegółowych danych liczbowych, ceramika nacinana i inkrustowana, została powiązana z szerokim obszarem rozciągającym się od Rumunii po Macedonię Centralną (Hochstetter 1984: 381).

4.6.4. Analizy repertuaru ceramicznego z Toumba Thessaloniki

Badania ręcznie wyrabianej ceramiki z opisywanej osady w Salonikach wykonała Kyriaki Psaraki. W jej opinii, analizy zespołów naczyń z Toumby były utrudnione. Forma stanowiska i fakt jego lokalizacji w terenie zabudowanym skutkowały nierównomiernym przestrzennie przeprowadzeniem wykopalisk i niekompletnym odsłonięciem starszych faz, w porównaniu z nowszymi, a także nieadekwatnym reprezentowaniem znalezisk ruchomych pochodzących z poszczególnych etapów zasiedlenia. Naczynia z fazy IV stanowiły 54% całkowitej próby, a ceramika z pozostałych dziesięciu okresów zaledwie 46%. Brak hiatusów osadniczych lub rozległych zniszczeń, które wyraźnie podzieliłyby sekwencję stratygraficzną, nie pozwalał na wyraźne rozróżnienie faz. W efekcie, znaczna część materiału pochodziła z jednostek przypisanych do dwóch lub nawet trzech kolejnych etapów zasiedlenia (Ψαρακη 2004: 100-101).

Ceramikę naczyniową poddano analizom makroskopowym i mikroskopowym. Celem rozpoznania było dostarczenie ogólnego obrazu różnorodności wytwórczości, w odniesieniu do

kształtów i typów naczyń oraz opisanie głównie tych klas, które wystąpiły w fazach od VI do XIII³⁵⁷.

4.6.4.1. Technologia naczyń ręcznie lepionych

Pradziejowa ceramika ręcznie lepiona z Toumby została podzielona na 10 kategorii technologicznych.

Pierwsza z nich stanowiła grupę szarych i brązowych naczyń, w przekroju brązowych i ciemnoszarych. Były one w większości niedekorowane³⁵⁸, jednakże wygładzane do uzyskania wysokiego połysku powierzchni zewnętrznej. Nierzadko obserwowalne były na nich ślady użytego gładzika. Do masy ceramicznej dodawano domieszkę o wielkości od 0,5 mm do 1 mm, sporadycznie sięgającą 2 mm. Pośród niej wyraźnie widoczne były ziarna białego i żółtego kwarcu, często zaokrąglonego. Dodatkowo, zarejestrowano mineralne okrągłe, czarne punkty domieszki i skrzącą się srebrzyscie mikę. Rzadziej obserwowano występowanie czerwonych inkluzji, przypominających nieregularne i zaokrąglone grudki gliny. Zawartość domieszki określono na 5-10%. W przypadku 60% masa ceramiczna była drobna, a w 40% – średnia (Ψαρακη 2004: 132-133).

Kategoria 2 obejmowała wygładzane formy ciemnobrązowe i brązowo-czarne, o najczęściej szarym rdzeniu. Na wielu naczyniach zarejestrowano równoległe, pionowe lub ukośne, ślady gładzika polerskiego. Charakterystyczną cechą kształtów niniejszej grupy były grube ścianki naczyń, a także duża ilość gruboziarnistej domieszki. Ziarna miały wymiary od

³⁵⁷ W ujęciu K. Psaraki zastosowano tożsamą nomenklaturę zarówno dla opisu kategorii technologicznych, stanowiących wyniki analiz makroskopowych i mikroskopowych, jak również grup zdobniczych. W obu przypadkach badaczka użyła terminu „Κατηγορία” (gr.). W rezultacie trudno jest odróżnić poszczególne grupy technologiczne i zestawić je z klasami dekoracji, aby uzyskać informacje na temat wybranej kategorii naczyń. Wynikiem takiego podejścia jest niemożność ustalenia, na podstawie rezultatów analiz K. Psaraki, czy ceramika nacinana i inkrustowana, poza dystynktywnym sposobem dekoracji, stanowiła także zwartą i jednolitą grupę pod względem chociażby stosowanej domieszki, jej wymiarów czy też temperatury wypału.

³⁵⁸ Pewna część naczyń nosiła dekorację nacinaną technikami „B” i „C” (Ψαρακη 2004: 132).

0,5 mm do 1 mm, stanowiąc 30% masy. W obrębie opisywanej kategorii zarejestrowano także domieszkę drobnoziarnistą, o rozmiarach od 0,5 mm do 3 mm, której udział zawierał się w przedziale 10-20% całości. Wśród inkluzji wyróżniał się kanciasty, przezroczysty i biały kwarc, rzadziej czerwony. Ponadto, zadokumentowano obecność srebrzystej miki. Połowa naczyń opisywanej kategorii posiadała średnio-drobną masę ceramiczną. Niektóre fragmenty dekorowano nacięciami w technikach „B”, „C” i „K”³⁵⁹. Naczynia kategorii 2 występowały we wszystkich fazach zasiedlenia *toumb*'y (Ψαρακη 2004: 133-134).

Kategoria 3 zawierała naczynia wygładzane o ciemno-brązowym i błyszczącym wykończeniu powierzchni zewnętrznej. W przekroju formy niniejszej klasy posiadały jednolity kolor, tożsamy z powierzchnią zewnętrzną i wewnętrzną. Na zewnątrz możliwe były do zaobserwowania ślady gładzika polerskiego. Wielkość ziaren domieszki wahała się od 0,5 mm do 2 mm, a ich udział wynosił 10%. Pośród nich rozróżnialny był biały i żółtawy kwarc, rzadziej czerwony. Ponadto, zaobserwowano czarne, okrągłe punkty, a także mikę. Kategoria 3 obejmowała w większości przypadków naczynia średniej jakości, najczęściej otwarte. Koncentrowała się ona w fazach X i XI *toumb*'y (Ψαρακη 2004: 134-135).

Kategoria 4 była powiązana z poprzedzającą ją grupą, różniła się jednakże kolorem powierzchni – był on czerwony. Naczynia tej klasy wygładzono do średniego bądź wysokiego połysku, a na ich powierzchni dostrzegalne były ślady gładzika. Przełam fragmentów miał jednolity kolor, tożsamy z powierzchniami zewnętrznymi. Ziarna domieszki miały wielkość od 0,5 mm do 1,5 mm, a ich udział wynosił 10% masy. Wyróżniał się wśród nich biały, żółtawy i czerwony kwarc, a także czarne, okrągłe i owalne punkty. Widoczne były także rzadkie czerwone inkluzje, przypominające grudki gliny oraz mika. Makroskopowo naczynia kategorii

³⁵⁹ Zob. rozdz. 4.6.4. – tam objaśnienia kategorii technik nacinanych zdobiących ceramikę.

4 zakwalifikowano do cienkościennych, o średniej jakości wykonania. Występowały one najczęściej w fazach X/XI (Ψαρακη 2004: 135-136).

Kategoria 5 obejmowała brązowe i brązowo-czerwone wygładzane i wypolerowane naczynia. Przełam większości opisywanych form posiadał szary kolor. Na ich powierzchni zewnętrznej można było dostrzec ślady gładzika, w postaci ciemnobrązowych lub czarnych linii. Domieszka zawierała ziarna o rozmiarach od 0,5 mm do 2 mm, sporadycznie do 5 mm. Ich udział w masie ceramicznej zawierał się w zakresie od 10 do 30%. Pośród nich rozróżniono biały, żółty i (rzadziej) czerwony kwarc, węglan wapnia i nieliczne niewielkie czarne i okrągłe wtrącenia. Większość naczyń tej kategorii zakwalifikowano do form o średniej jakości wykonania i średniej grubości ścianek. Obejmowała ona głównie naczynia otwarte, rzadziej zamknięte, występujące we wczesnych etapach zasiedlenia *toumb'y* – od X do XII fazy, z największym skupieniem w XI (Ψαρακη 2004: 137).

W kategorię 6 zebrano naczynia o pomarańczowym kolorze, nie najlepiej wypolerowanej powierzchni i sporadycznie obserwowalnymi na niej śladami gładzika. Większość z nich posiadała szary rdzeń, w niewielu przypadkach – różowy. Cechą charakterystyczną niniejszej kategorii była duża liczba wapiennych wtrąceń, które były możliwe do zauważenia makroskopowo w przekroju badanych fragmentów. Wielkość zairen domieszki wahała się pomiędzy 0,5 do 3 mm. Stanowiła ona od 10 do 20% zawartości masy ceramicznej. Opisywanej grupy nie można było przypisać jednoznacznie do określonej klasy ze względu na jakość wykonania. Występowały fragmenty zarówno kwalifikujące ją do kategorii średniej, jak i grubej. W jej obrębie rozpoznano formy otwarte, lecz częściej zaobserwowano zamknięte. Niektóre z nich nosiły dekorację nacinaną technikami „B”, „C” oraz „D” (zaledwie kilka). Największe skupisko naczyń kategorii 6 odkryto w ramach faz VI i VI/VII (Ψαρακη 2004: 137-138).

Kategoria 7 obejmowała naczynia czerwonego koloru, silnie wygładzane do uzyskania efektu wypolerowania. Ślady tego zabiegu były łatwo obserwowalne na powierzchni zewnętrznej, lecz płytkie. Wszystkie formy posiadały szary rdzeń. Udział domieszki w masie ceramicznej określono jako zróżnicowany, wahający się od 5% do 20%³⁶⁰. Makroskopowo materiał scharakteryzowano jako dobrej lub średniej jakości. Wszystkie badane fragmenty pochodziły z fazy X i XI i obejmowały formy „s-kształtnych” mis i amfor (Ψαρακη 2004: 137-138).

W kategorii 8 ujęto brązowe i silnie wygładzane naczynia, których kolor powierzchni był zróżnicowany: od ciemnobrązowego, przez brązowy do czerwobrązowego. W 70% badanej próby stwierdzono obecność szarego rdzenia. Ślady narzędzia polerskiego na powierzchni naczyń były widoczne. Większość form niniejszej kategorii była niezdobiona, zdarzały się jednakże naczynia ornamentowane techniką nacinaną i inkrustowaną: „A” i „C”. Warto nadmienić, za autorką opracowania, że opisywana kategoria 8 i kolejna – 9³⁶¹, pomimo, że zostały przedstawione w osobnych sekcjach, ukazały w świetle analiz chemicznych i petrograficznych bliskie podobieństwo składu masy ceramicznej. Różniły się one jednakże sposobem dekoracji, kształtami użytkowanych naczyń, kolorami powierzchni i obecnością białych inkluzji (w przypadku ceramiki malowanej). Rozmiar domieszki wahał się od 0,5 do 2 mm, a jej udział w masie ceramicznej wynosił od 10 do 30%. Makroskopowo naczynia te zakwalifikowano do ceramiki średniej jakości. W ramach kategorii 8 zidentyfikowano formy otwarte, takiej jak głębokie misy, misy „s-kształtne”, misy z krawędzią zakrzywioną do wnętrza

³⁶⁰ Niniejsza kategoria wydaje się była dość silnie zróżnicowana, co autorka opracowania konkluduje: „(...) różnice w jakości materiału ceramicznego [kategorii 7 – przyp. autora] podważają jednolitość kategorii (...) konieczne są dodatkowe analizy petrograficzne i chemiczne (...)” (Ψαρακη 2004: 138).

³⁶¹ Zdobiona za pomocą malowania matową farbą.

naczynia, ale też zamknięte: kubki, dzbany, *kantharos*'y, amfory. Kategoria ta była w użytku podczas faz IV, V i VI, pojawiając się także sporadycznie wcześniej (Ψαράκη 2004: 138-139).

Kategoria 9 obejmowała naczynia o brązowej powierzchni i dekoracji malowanej w kolorze ciemnym. Niektóre z form opisywanej grupy pokrywano powłoką o jaśniejszych odcieniach niż kolor wypalanej gliny. Sama powierzchnia zewnętrzna była wygładzana, a ślady użycia narzędzia do tego celu – wyraźne. Ornamentyka malowana była wykonywana po wygładzeniu i wypolerowaniu powierzchni. Dawała ona efekt matowego finiszu barwnika. W ponad 80% przypadków zaobserwowano obecność szarego rdzenia w przełamie opisywanych naczyń. Oprócz dekoracji, charakterystycznym elementem kategorii 9 były białe wtrącenia w masie ceramicznej, obserwowalne makroskopowo. Zostały one zidentyfikowane jako wapienne skorupy mikroorganizmów, cechujące większość ciemnych naczyń. Oprócz nich, jako domieszkę stosowano biały i czerwony kwarc, wapienne dodatki i srebrzystą mikę. Rozmiar ziaren wahał się od 0,5 mm do 1-2 mm, a ich udział w masie ceramicznej – od 10 do 30%. Makroskopowo ceramikę kategorii 9 zidentyfikowano jako średniej jakości. W jej ramach zainwentaryzowano zarówno kształty otwarte: misy, również w wariacie „s-kształtnym”, jak i zamknięte: dzbany i amfory. Niniejsza grupa była najbardziej powszechna na *toumb*'ie w fazach IV i V (Ψαράκη 2004: 139-140).

Kategorię 10 charakteryzowały formy o jasnożółtej lub brązowo-czerwonej powierzchni, nie najlepiej wygładzane. Ślady gładzika były widoczne na ich powierzchni. Wszystkie z egzemplarzy posiadały szary rdzeń. Domieszka składała się z ziaren o rozmiarze od 0,5 mm do 1 mm, których udział w masie wynosił 5%. Pośród nich wyróżniał się kwarc, białe i brązowo-czerwone wtrącenia oraz mika. Makroskopowo materiał ten przyporządkowano do klasy ceramiki średniej jakości. Kategoria 10 obejmowała naczynia

otwarte, głównie głębokie misy i zamknięte: dzbany i amfory. Największy ich udział zaobserwowano w fazie IV zasiedlenia stanowiska (Ψαρακη 2004: 140-141).

4.6.4.2. Zdobnictwo naczyń ręcznie lepionych

Na naczyniach pochodzących z *toumb* y w Salonikach stosowano sposoby dekoracji, które zmieniały ich powierzchnię: nacinanie, wyciskanie, usuwanie części gliny i tłoczenie za pomocą cylindrycznego narzędzia. Przy użyciu tych technik wykonywano obróbkę powierzchni zewnętrznej brzuśca. Dekoracja uchwytów i krawędzi wylewu ograniczała się do prostych motywów zdobniczych.

Wszystkie z wymienionych technik podzielono na osobne kategorie. Każdą z nich wykonywano przed wygładzaniem i polerowaniem powierzchni gotowego wyrobu. Charakterystyczne było to, że niektóre z tych zabiegów mogły współwystępować na tym samym naczyniu.

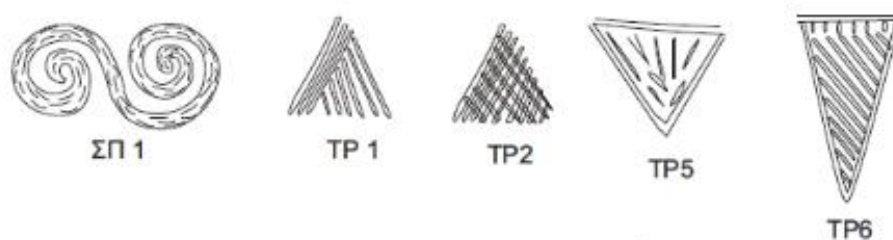
4.6.4.2.1. Ceramika nacinana i inkrustowana:

Technika „A”

Obejmowała ona wykorzystanie nacięć o średniej głębokości i szerokości (ryc. 135). Motywy dekoracyjne były tworzone za pomocą skupisk gęstych i często przeplatających się linii. Zewnętrzne nacięcia każdego skupiska były stosunkowo głębokie, o znacznej grubości i ciągłe, w przeciwieństwie do wewnętrznych linii, które zazwyczaj wykonywano płycej i mniej starannie. Często początki poszczególnych linii przeplatały się z końcami lub częściami innych. Opisywane skupiska nacięć całkowicie pokrywano grubą warstwą białej, rzadziej czerwonej,

pasty inkrustacyjnej. Powodowało to, że na niektórych fragmentach trudno zauważyć same nacięcia, które tworzyły podkład do aplikacji pasty³⁶².

Stosowane motywy dekoracyjne obejmowały głównie spirale, wątki krzywoliniowe, proste i krzywoliniowe ramy, tworzące panele zdobnicze, oraz trójkąty (ryc. 134). Technikę „A” wykorzystywano tylko na brzuścach naczyń. Była ona całkowicie nieobecna w strefie przykrawędnej i na uchwytych (Ψαρακη 2004: 121).

Ryc. 134. Przykłady ornamentyki naczyń ręcznie lepionych z *toumb*'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „A” (Ψαρακη 2004: πιν. 5.24).

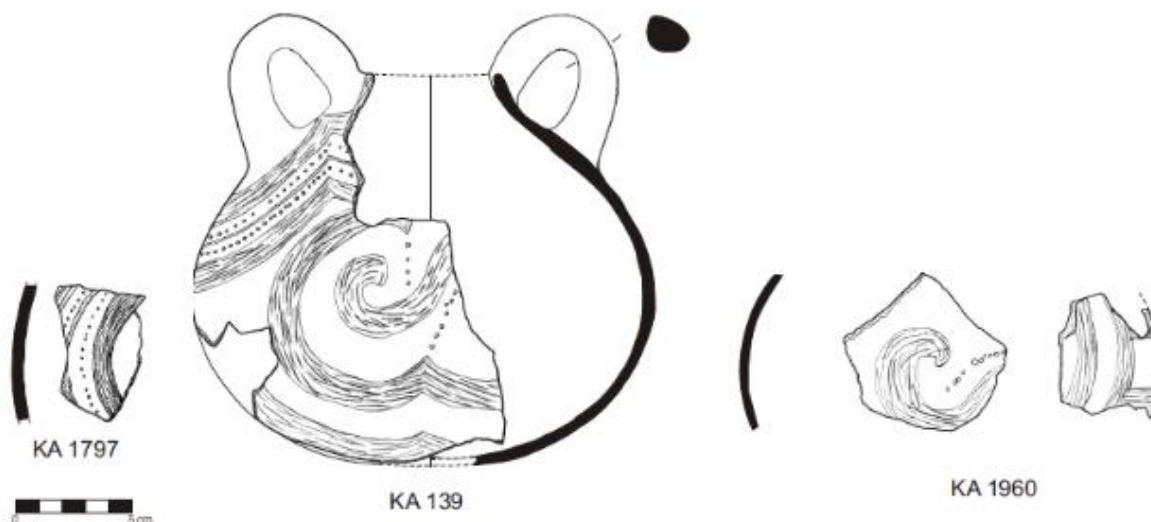
Kolor powierzchni naczyń zdobionych opisywaną techniką był ciemny: czarny (10YR2/1, 10YR3/1, 5YR3/1, 7.5YR2.5/1, 7.5YR3/1, 1 gley 2.5/N), w mniejszym stopniu ciemnobrązowy (5YR4/2 do 4/4 i 7.5YR4/3 do 5/4) i w bardzo niewielkim zakresie – jasnobrązowy (7.5YR6/5 i 6/6). Wygładzanie i polerowanie zewnętrznej powierzchni w około 70% zarejestrowanych przypadków było na wysokim poziomie. Ślady używanego gładzika były sporadyczne. Wewnętrzna powierzchni zamkniętych naczyń była szorstka i w żaden sposób nieobrabaniana. Kolejną charakterystyczną cechą opisywanej kategorii była niewielka grubość ścianek naczyń, która średnio wynosiła 5 mm (Ψαρακη 2004: 121-122).

³⁶² Co zauważyła już A. Hochstetter (1984), zob. rozdz. 4.6.3.

Technika „A” była stosowana na *kantharos*’ach (ryc. 136). Najwcześniejsze ich fragmenty zostały zlokalizowane w obrębie fazy VI. Stała się ona powszechna w fazach IV i V, w których zidentyfikowano ogółem 285 fragmentów (99%) (Ψαρακη 2004: 122).

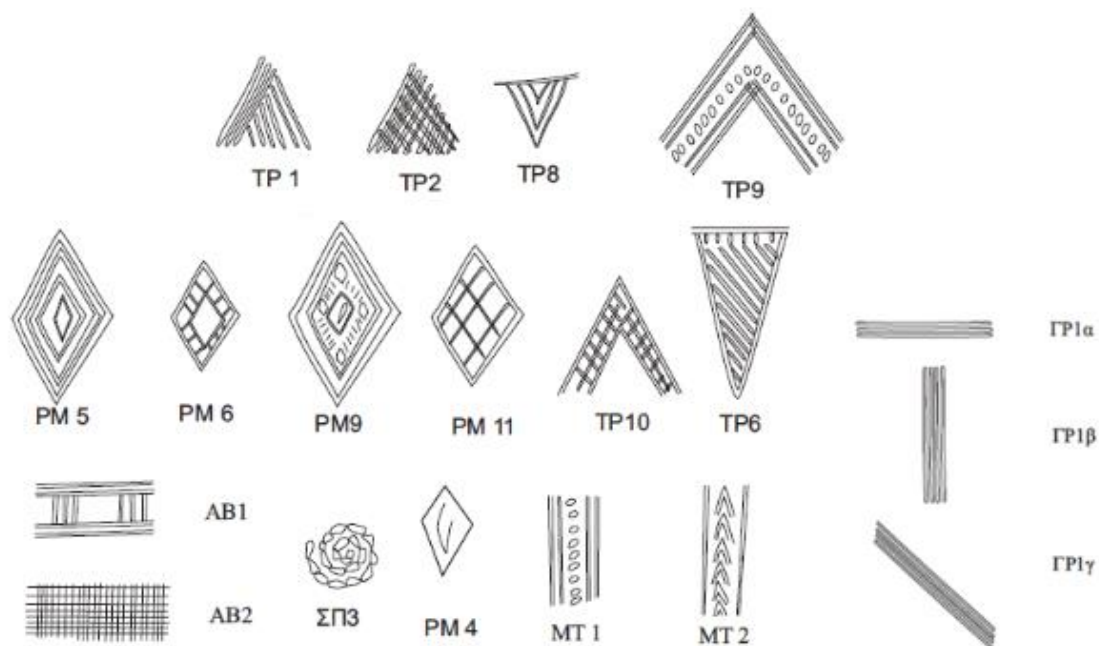
Ryc. 135. Przykłady fragmentów naczyń ręcznie lepionych z *toumb*’y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „A” (Ψαρακη 2004: εκ. 1).

Ryc. 136. Przykłady *kantharos*'ów z *toumb*'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „A” (Ψαρακη 2004: πιν. 6.4, 6.6).

Technika „B”

W opisywanej kategorii nacięcia były stosunkowo płytkie i wąskie, lecz starannie wykonywane przy użyciu wyjątkowo cienkich i ostrych narzędzi (ryc. 138). Grawerunki pokrywano, podobnie jak w przypadku techniki „A”, białą pastą, która jednak nie wychodziła poza ich granice. Proste wzory były egzekwowane z dużą precyzją, a wątki równoległych linii posiadały stałe odstępy między sobą. Była to najbardziej starannie wykonana technika nacinania. Na brzuścach przeważały proste wzory: trójkąty, romby i taśmy (ryc. 137). Motywy krzywoliniowe stosowano rzadziej. Oprócz zdobień brzuśców, technikę „B” wykorzystywano do ornamentowania stref krawędzi, przy pomocy prostoliniowych wzorów, trójkątów, rombów oraz spirali (Ψαρακη 2004: 122).

Ryc. 137. Przykłady ornamentyki naczyń ręcznie lepionych z *toumb*'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „B” (Ψαρακη 2004: πιν. 5.23, 5.24).

Kolor powierzchni ozdabianych w ten sposób naczyń był głównie czarny (*10YR2/1*, *10YR3/1*, *2.5YR2.5/1*, *2.5YR3/1*, *7.5YR2.5/1* do *3/1*) i brązowy (*10YR5/2* do *6/3*, *7.5YR4/3* do *6/4*), rzadziej brązowawo-czerwony (*5YR4/4* do *5/6* i *6/8*) i w bardzo niewielu przypadkach – czerwony (*2.5YR5/6* do *6/8*). Ślady wygładzania i polerowania na większości fragmentów były wyraźne (Ψαρακη 2004: 122).

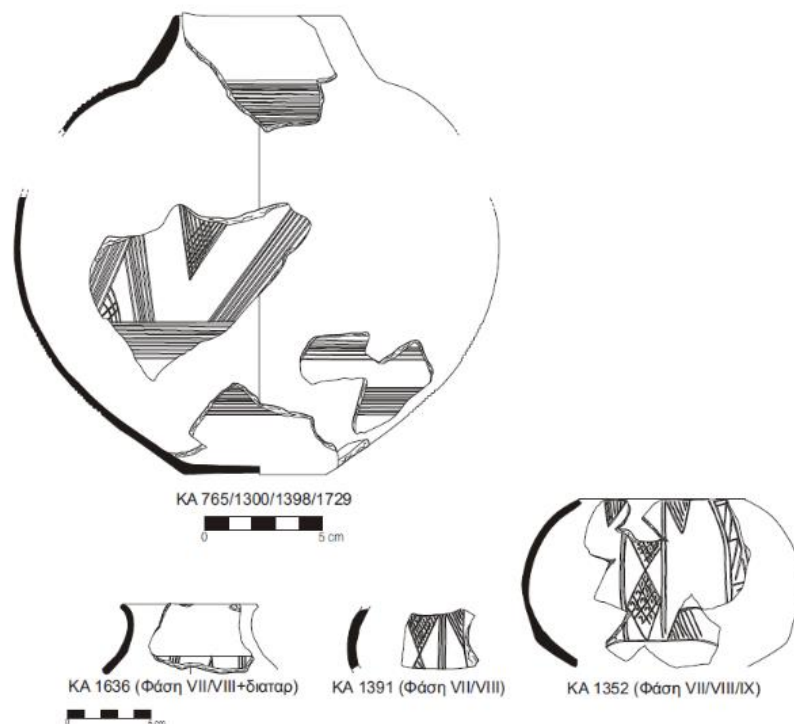
W przeciwieństwie do naczyń zdobionych techniką „A”, w przypadku opisywanej kategorii wewnętrzna powierzchnia form była w większości wygładzona, a w mniejszym stopniu szorstka. Utrudniało to rozróżnienie poszczególnych fragmentów pomiędzy tymi, które należały do otwartych i zamkniętych naczyń. Charakterystyczną cechą tej kategorii były szczególnie cienkie ścianki naczyń, które miały grubość średnio od 3 do 5 mm (Ψαρακη 2004: 122).

Występowała ona głównie w fazach VI i VII. Najwcześniejsze pojawienie się tej techniki określono na fazę IX. W późniejszych fazach (IV i V) odnaleziono kilka bardzo małych fragmentów brzuśców lub uchwytów, które były ozdobione techniką „B” (ryc. 139).

Łącznie zarejestrowano 202 fragmenty opisywanej kategorii (Ψαρακη 2004: 122-123).

Ryc. 138. Przykłady fragmentów naczyń ręcznie lepionych z *toumb*’y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „B” (Ψαρακη 2004: εικ. 2).

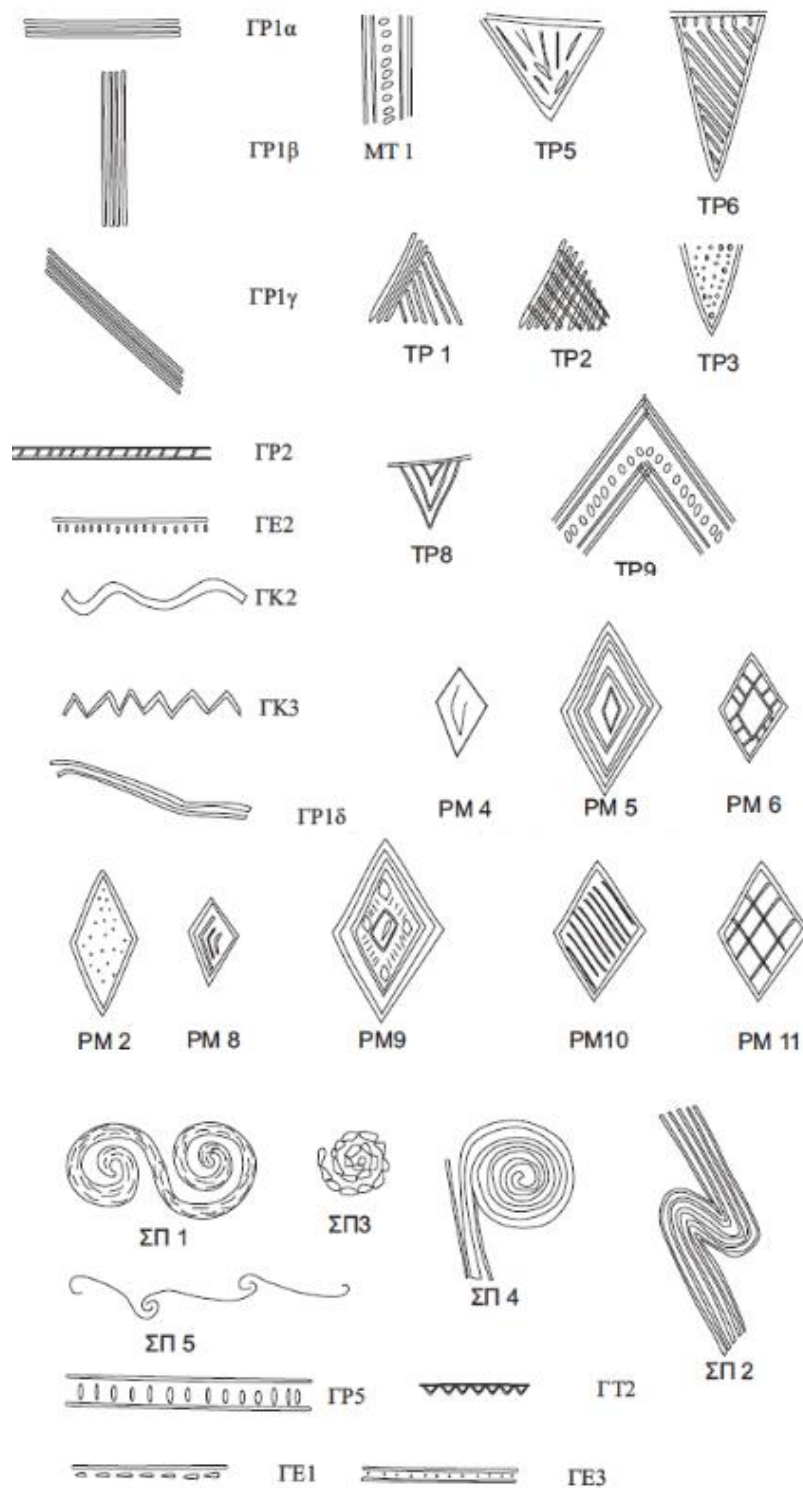

Ryc. 139. Przykłady fragmentów naczyń ręcznie lepionych z *toumb*'y w Salonikach z fazy IV i V, zdobionych za pomocą techniki „B” (Ψαρακη 2004: πιν. 6.1, 6.3).

Technika „C”³⁶³

Opisywana technika charakteryzowała się wykorzystaniem średnio-głębokich i umiarkowanie szerokich nacięć, wykonywanych ostrym narzędziem, czasami jednakże o zaokrąglonym końcu (ryc. 143). Była to najczęściej rejestrowana kategoria techniki nacinanej, cechująca się zróżnicowaniem jakości zdobień. Grawerunki były wypełniane białą pastą lub, rzadziej, czerwona, która nie zakrywała całkowicie ich krawędzi. Czerwona pasta była używana głównie w przypadku zamkniętych naczyń. Wzory były precyzyjnie zaprojektowane, ale mniej starannie wykonane niż w kategorii „B”. Technika „C” często występowała na tym samym naczyniu razem z innymi kategoriami, takimi jak „A”, „D”, „H” i „I” (Ψαρακη 2004: 124).

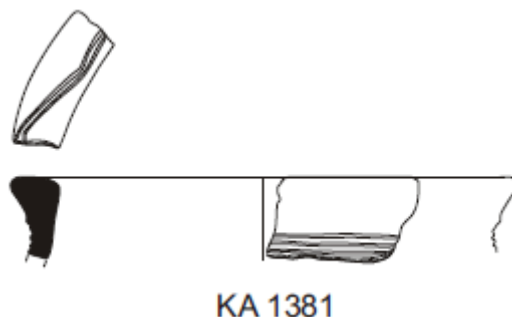
³⁶³ Pierwotnie – „Κατηγορία Γ” (gr.).

Ryc. 140. Przykłady ornamentyki naczyń ręcznie lepionych z *toumb*'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „C” (Ψαράκη 2004: πιν. 5.23, 5.24).

Wykorzystywano głównie proste i zakrzywione wzory, ale także złożone motywy taśm, faliste grawerunki i żłobienia, trójkąty, romby i spirale (ryc. 140). Zewnętrzne powierzchnie

uchwytów, w niektórych przypadkach, zdobione były trójkątami, rombami, spiralami, taśmami i abstrakcyjnymi wzorami. Górna powierzchnia krawędzi wylewu była ozdobiona tylko w jednym przypadku, za pomocą grawerunków egzekwowanych na brzegu otwartego naczynia (ryc. 141).

Ryc. 141. Przykład fragmentu naczynia o ozdobionej krawędzi wylewu za pomocą techniki „C” (Ψαράκη 2004: πιν. 6.9).

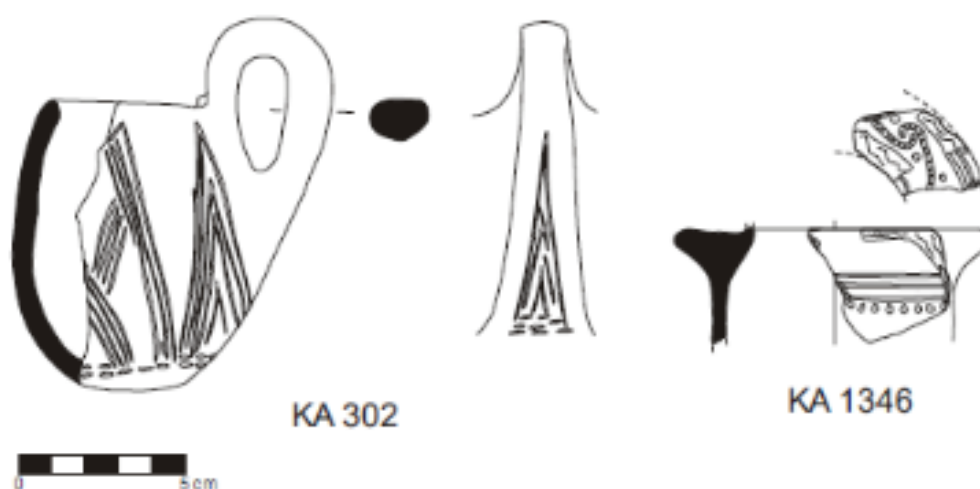
Kolor otwartych naczyń był głównie czerwony lub brązowy (2.5YR5/6, 5/8, 5YR 4/3 do 6/4) oraz kasztanowy (7.5YR4/3 do 6/6 i 10YR4/1 do 6/3), a w mniejszym stopniu – ciemnobrązowy lub czarny (2.5Y4/1, 1 gley 3/N, 10YR2/1, 7.5YR2.5/1, 3/1). W zamkniętych naczyniach dominowały natomiast odcienie ciemnobrązowe do czarnych (10YR2.5/1 do 3/2, 7.5YR2.5/1 do 3/3, 2.5Y2.5/1 do 4/1 oraz 1 gley 2.5/N) i czerwone (5YR2.5/1 do 3/3 i 2.5YR2.5/2 do 3/1, 10YR4/1 do 6/4, 7.5YR4/2 do 6/6 i 5YR4/2 do 6/6) (Ψαράκη 2004: 124-125).

Otwarte naczynia były zazwyczaj wygładzane do uzyskania efektu wypolerowania. Im mniejsza była forma, tym silniejsze polerowanie stosowano. Ślady gładzika najczęściej były dobrze widoczne na powierzchniach. Wnętrze było zazwyczaj szorstkie, podczas gdy wewnętrzną powierzchnię szyi lub wylewu polerowano lub gładzono (Ψαράκη 2004: 125).

Większość form zdobionych nacięciami na *toumb*’ie w Salonikach była ornamentowana z wykorzystaniem techniki „C”. Łącznie zarejestrowano 537 fragmentów. Większość z nich pochodziła z brzuśców naczyń, natomiast niewiele zidentyfikowano krawędzi wylewów

pokrytych opisywanym przykładem dekoracji. W przypadku otwartych kształtów odkryto półkuliste formy, a zamkniętych: głównie dzbany, *amforiskos*'y w typie *kantharos*'u i niewielką liczbę amfor. Technika „C” została również zastosowana na kubku oraz w części trójnogu (Ψαρακη 2004: 125; ryc. 142).

Opisywaną technikę odkryto przede wszystkim w fazach IV, V i VI, podczas gdy mniejsza liczba egzemplarzy pochodziła z okresów VII, IX i X.

Ryc. 142. Przykłady fragmentów naczyń ozdobionych za pomocą techniki „C” z *toumb*'y w Salonikach (Ψαρακη 2004: πιν. 6.2, 6.10).

Ryc. 143. Przykłady fragmentów naczyń ręcznie lepionych z *toumb* 'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „C” (Ψαράκη 2004: εικ. 3).

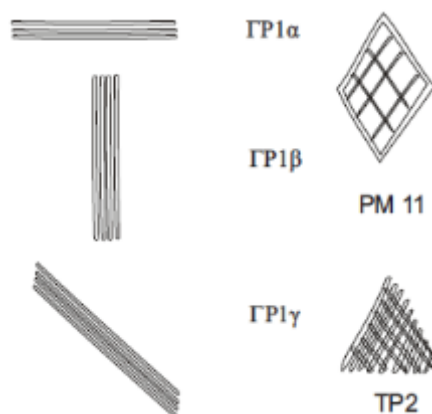
Technika „D”³⁶⁴

Charakteryzowała się ona niewielkiej głębokości nacięciami, o średniej lub dużej szerokości (ryc. 145). Jej cechą było to, że krawędzie motywów zdobniczych sprawiały wrażenie chropowatych. Prawdopodobnie, podczas wykonywania dekoracji powierzchnia

³⁶⁴ Pierwotnie określana jako „Κατηγορία Δ” (gr.).

naczynia była sucha, przez co powstał charakterystyczny efekt zadrapania. Same nacięcia miały stałą szerokość i odległość między nimi, co sugerowało, że do ich wykonania użyto narzędzia z ząbkowanym końcem, np. w typie grzebienia. Biała pasta inkrustacyjna w większości przypadków nie zachowała się, ze względu na płytkie nacięcia na powierzchni naczyń, a tym samym słabszą przyczepność do podłoża (Ψαρακη 2004: 125).

W ramach opisywanej kategorii stosowano proste motywy zdobnicze, jednakże w kilku przypadkach można było dostrzec fragmenty nieczytelnych spirali. Ponadto zidentyfikowano romb i trójkąt (ryc. 144). Motywy wykonane techniką „D” występowały głównie na brzuścach naczyń, lecz także mniej powszechnie na krawędziach wylewów³⁶⁵, ozdabianych skupiskami prostych linii, pomiędzy które wpisano odcinki ukośne (Ψαρακη 2004: 126).

Ryc. 144. Przykłady ornamentyki naczyń ręcznie lepionych z *toumb*'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „D” (Ψαρακη 2004: πιν. 5.23, 5.24).

Kolor powierzchni, w około połowie przypadków, był brązowy (7.5YR3/2, 4/3, 5/4 do 6/6), lub brązowo-czerwony (5YR3/3 do 6/6) i czerwony (2.5YR5/6 i 6/6). Naczynia wygładzono w średnim stopniu, w niewielu przypadkach prowadząc do wypolerowania ich powierzchni. Często możliwe do obserwacji były ślady gładzika. Wewnętrzna powierzchnia

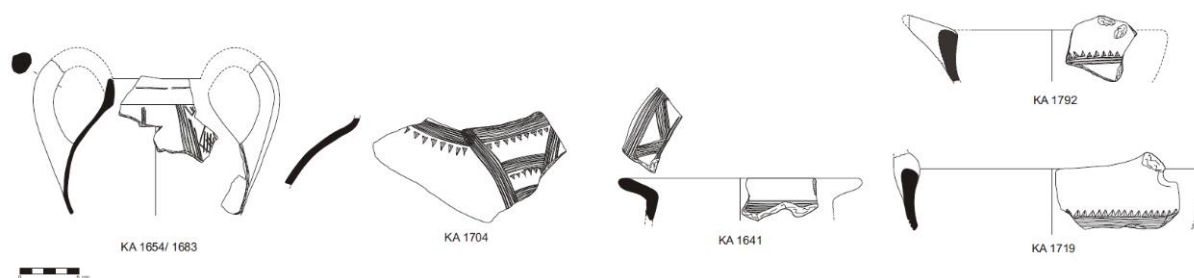
³⁶⁵ Prawdopodobnie pochodzących z form amfor (zob. ryc. 137: KA 1641).

zamkniętych form, w około połowie przypadków, była chropowata, a w pozostałych gładko wygładzona lub wypolerowana. Grubość ścianek kształtów wahała się od 4 do 6 mm w przypadku naczyń zamkniętych i 6 mm w wariantach otwartych (Ψαρακη 2004: 126).

Technika ta była stosowana w fazach IV, V i VI na formach zamkniętych i półkolistych misach (ryc. 146). Reprezentowało ją 75 fragmentów.

Ryc. 145. Przykłady fragmentów naczyń ręcznie lepionych z *toumb* 'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „D” (Ψαρακη 2004: εικ. 4).

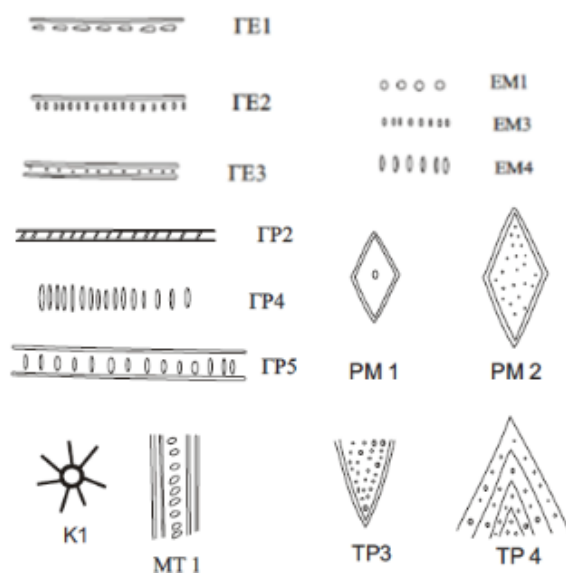

Ryc. 146. Przykłady fragmentów naczyń ozdobionych za pomocą techniki „D” z *tomb'y* w Salonikach (Ψαρακη 2004: πιν. 6.2, 6.4, 6.5).

Technika „E”³⁶⁶

W opisywanej kategorii zdobniczej stosowano wyciśnięcia na powierzchni gliny w kształcie okręgów, kropli lub niewielkich linii. Pokrywano je białą pastą inkrustacyjną, rzadziej czerwoną (ryc. 148). Wzmiankowane ornamenty były uzupełnieniem motywów prostych lub krzywoliniowych, formowanych technikami „A”, „B”, „C” i w mniejszym stopniu „D”, „E” i „F”. W naczyniach w typie *kantharos*’u tworzone serie wklęsłych zdobień, które bieły równoległe do podstawowych krzywoliniowych lub prostych motywów dekoracyjnych, uzupełniając je (ryc. 147). W przypadku dzbanów, zdobienia otaczały proste nacięcia lub tworzyły niezależne rzędy okrągłych ornamentów, kropli lub linii. W innych egzemplarzach wyciśnięcia stanowiły wypełnienie rombów, trójkątów, kół i pasm (Ψαρακη 2004: 126; ryc. 148).

³⁶⁶ Pierwotnie określana jako „Κατηγορία E” (gr.).

Ryc. 147. Przykłady ornamentyki naczyń ręcznie lepionych z *toumb*'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „E” (Ψαρακη 2004: πιν. 5.23, 5.24).

Ryc. 148. Przykłady fragmentów naczyń ręcznie lepionych z *toumb*'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „E” (Ψαρακη 2004: εικ. 5).

Technika „F”³⁶⁷

W niniejszym stylu nacięcia były zarówno bardzo cienkie, jak i głębokie. Pokrywano je białą pastą inkrustacyjną. Narzędzie, które zostało użyte do celu wykonania grawerunku, było szczególnie cienkie i ostre, być może wykonane z krzemienia lub metalu (Ψαρακη 2004: 126).

Do egzemplarzy zdobionych techniką „F” przypisano tylko trzy fragmenty naczyń: ucho zamkniętej formy, które było ozdobione rombem i przynależało do fazy VI/VII, ucho z motywem spiralnym i trójkątnym z nieznanego fazy, oraz krawędź wylewu amfory, która łączyła techniki C i F i była ozdobiona na szyi (Ψαρακη 2004: 127; ryc. 149).

Ryc. 149. Przykłady fragmentów naczyń ozdobionych za pomocą techniki „F” z *toumb*’y w Salonikach (Ψαρακη 2004: πιν. 6.1, 6.4).

Kolor wzmiankowanych form był czarny (2.5Y2.5/1) lub brązowy (7.5YR5/4, 6/4), a ich powierzchnia zewnętrzna – wygładzona.

Technika „F”³⁶⁸

W opisywanej kategorii zdobniczej wciąż stosowano szerokie nacięcia, pomiędzy którymi wykonywano mniejsze punktowe wygniecenia (ryc. 150). Linie proste tworzone

³⁶⁷ Pierwotnie określana jako „Κατηγορία Ζ” (gr.).

³⁶⁸ Pierwotnie określana jako „Κατηγορία Η” (gr.).

najprawdopodobniej za pomocą narzędzia w typie koła zębatego. Ornamenty te następnie wypełniano białą pastą inkrustacyjną (Ψαρακη 2004: 127).

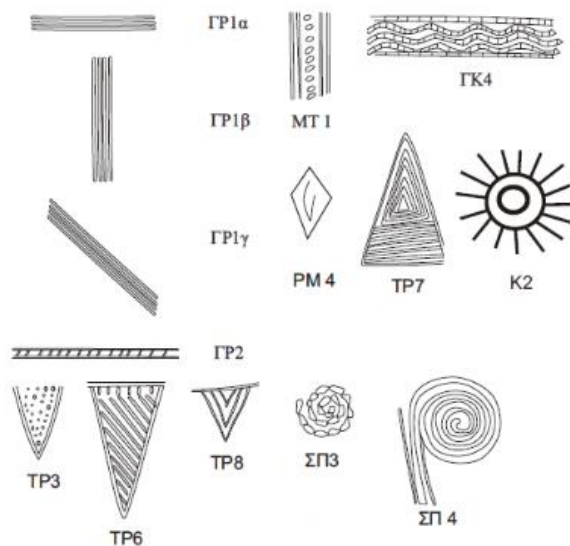

Ryc. 150. Przykłady fragmentów naczyń ręcznie lepionych z *toumb* 'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „F” (Ψαρακη 2004: εικ. 6: Α).

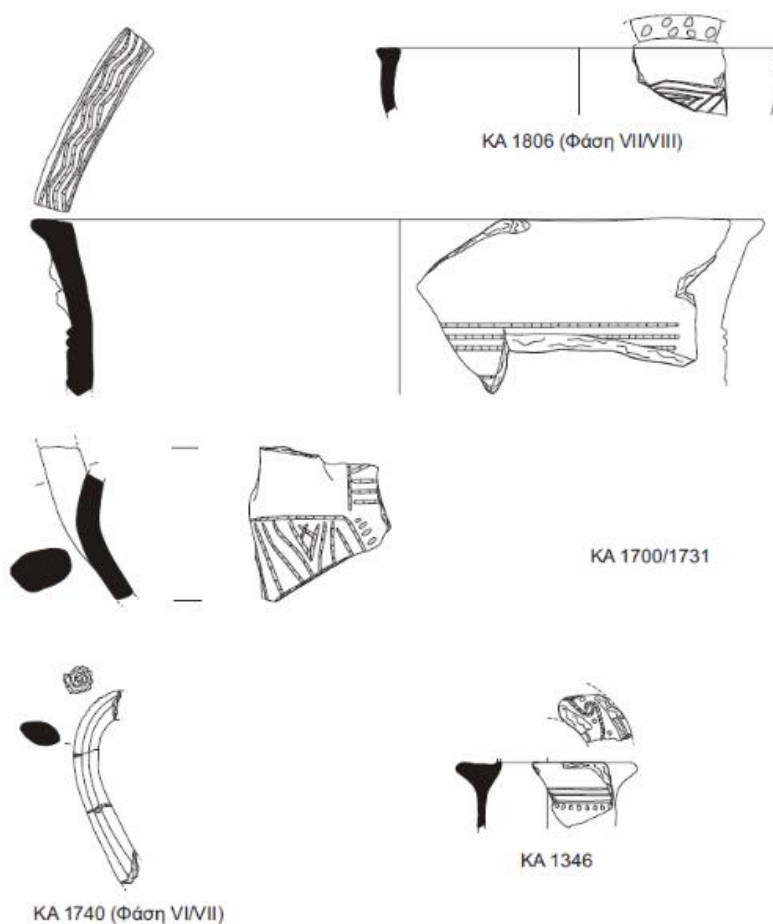
Dekorując brzuśce używano prostych wzorów liniowych, bardziej skomplikowanych pasm, trójkątów, rombów, motywów opartych o krzywe linie oraz spirali. Na uchwytach często stosowano trójkąty, spirale i w jednym przypadku – koncentryczne okręgi (Ψαρακη 2004: 127; ryc. 151).

Kolor zewnętrznej powierzchni naczyń był przeważnie brązowy (5YR4/3, 5/4, 5/6, 7.5YR5/3 do 6/4 i 10YR5/3 do 6/4), rzadziej – czarny (2.5Y2.5/1, 1 gley 2.5/N). Formy rzadko polerowano na wysoki połysk, zazwyczaj były one jedynie wygładzane. W zamkniętych naczyniach wewnętrzna powierzchnia była zazwyczaj szorstka, chociaż występowały również egzemplarzem z gładkim finiszem (Ψαρακη 2004: 127-128).

Większość zidentyfikowanych form otwartych pochodziła z faz V, VI, VII, VIII i IX. Zamknięte kształty obejmowały naczynia w typie *kantharos*'u i były odkrywane w warstwach chronologicznie przynależących do faz IV, V, VI i VII (ryc. 152). W jednym przypadku zarejestrowano naczynie specjalnego przeznaczenia – trójnóg pochodzący z fazy V (Ψαρακη 2004: 128).

Ryc. 151. Przykłady ornamentyki naczyń ręcznie lepionych z *toumb'y* w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „F” (Ψαρακη 2004: πιν. 5.23, 5.24, 5.25).

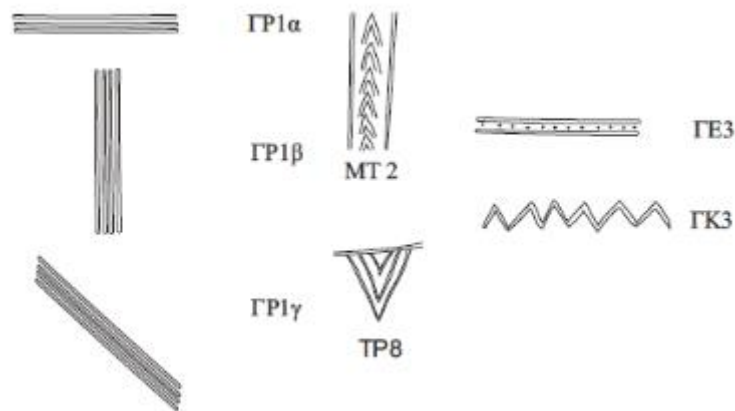
Ryc. 152. Przykłady fragmentów naczyń ozdobionych za pomocą techniki „F” z *toumb'y* w Salonikach (Ψαρακη 2004: πιν. 6.1, 6.2, 6.9).

Łącznie zainwentaryzowano 53 fragmenty. Jedynie w dwóch przypadkach zachowała się znaczna część naczynia.

Technika „G”³⁶⁹

Technika ta obejmowała metodę wykonywania płytkich rowków na powierzchni naczyń za pomocą najprawdopodobniej narzędzia z zaokrąglonym końcem: otoczaka rzecznego bądź też innego typu instrumentu służącego również do wygładzania i polerowania. W niniejszej kategorii nie odkryto śladów stosowania pasty inkrustacyjnej (Ψαρακη 2004: 128).

Brzuśce były dekorowane prostymi wzorami, takimi jak linie, pasma, trójkąty, zygzakowate motywy i nieokreślone krzywoliniowe ornamenty (ryc. 153). Na jednym z dzbanów zewnętrzna strona ściętego dzióbka była ozdobiona ukośnymi i równoległymi nacięciami (Ψαρακη 2004: 128).

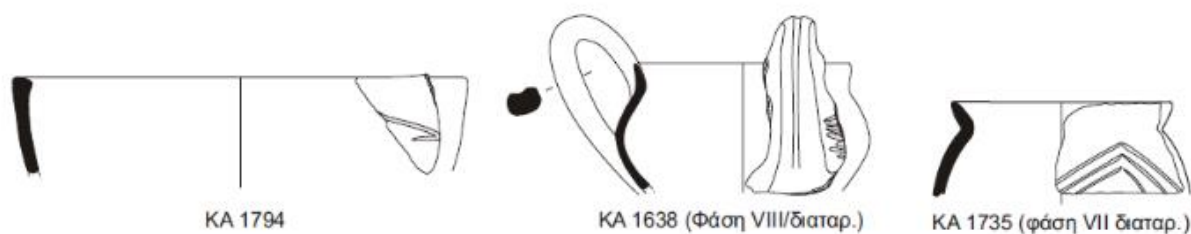

Ryc. 153. Przykłady ornamentyki naczyń ręcznie lepionych z *toumb* 'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „F” (Ψαρακη 2004: πιν. 5.23, 5.24).

³⁶⁹ Pierwotnie określana jako „Κατηγορία Ι” (gr).

Kolor naczyń był ciemno-brązowy (7.5YR2.5/2 do 6/3 i 10YR3/1 do 5/3), a w kilku przypadkach czarny (2.5Y2.5/1 i 4/1). Niemal połowę egzemplarzy wygładzano, uzyskując efekt średniego wypolerowania. Na powierzchni zewnętrznej naczyń uchwycono ślady gładzika. Zamknięte formy były wewnątrz szorstkie i niewykończone, wygładzane tylko na wysokości dzióbka dzbanów (Ψαρακη 2004: 128).

Trzy kształty naczyń były zdobione niniejszą techniką: dzbany z fazy IV, otwarte głębokie misy z fazy V, oraz misy „s-kształtne” z faz VIII i VII (ryc. 154). W sumie zainwentaryzowano piętnaście fragmentów opisywanej kategorii.

Ryc. 154. Przykłady fragmentów naczyń ozdobionych za pomocą techniki „G” z *toumb’y* w Salonikach (Ψαρακη 2004: πιν. 6.1, 6.5).

Technika „H”³⁷⁰

Opisywana kategoria obejmowała zdobienie powierzchni naczyń za pomocą narzędzi o okrągłym przekroju, takich jak np.: trzcina czy kość. W wyniku ich użycia tworzono niewielkie, punktowe okręgi o średnicy wahającej się od 5 mm do 1 cm. Często wewnątrz nich znajdowały się dodatkowo małe wgłębienia (w ich centroidzie) (Ψαρακη 2004: 129).

³⁷⁰ Pierwotnie określana jako „Κατηγορία Κ” (gr.).

Ryc. 155. Przykłady fragmentów naczyń ręcznie lepionych z *toumb* 'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „H” (Ψαρακη 2004: εκ. 6: B).

Technika „H” występowała dość rzadko, przede wszystkim jako uzupełnienie motywów zdobniczych na naczyniach ornamentowanych kategorią „G”.

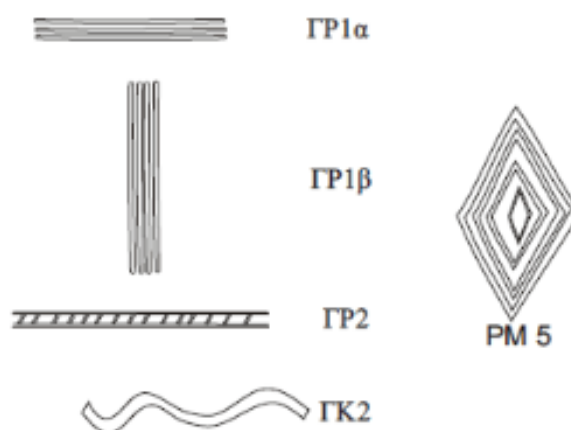
Ryc. 156. Przykłady ornamentyki naczyń ręcznie lepionych z *toumb* 'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „H” (Ψαρακη 2004: πιν. 5.23).

Technika „I”³⁷¹

W przypadku niniejszej grupy szerokie nacięcia wykonywano głęboko przy użyciu narzędzia o grubej krawędzi. Tylko w dwóch z ośmiu przypadków, w których rozpoznano tę technikę, zachowały się ślady białej pasty inkrustacyjnej, którą pokrywano grawerunki (Ψαρακη 2004: 129).

³⁷¹ Pierwotnie określana jako „Κατηγορία Μ” (gr.).

Motywy obejmowały prostoliniowe wzory, bardziej złożone pasma, jeden romb oraz jedną falistą linię (ryc. 157).

Ryc. 157. Przykłady ornamentyki naczyń ręcznie lepionych z *toumb* 'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „I” (Ψαρακη 2004: πιν. 5.23, 5.24).

Kolor powierzchni naczyń zdobionych niniejszą techniką, był zazwyczaj brązowy (5YR4/4 do 6/4 i 10YR6/4), ciemnobrązowy lub czarny (2.5Y2.5/1, 3/1), a w jednym przypadku czerwony (2.5YR5/8). Jakość wygładzania zewnętrznej powierzchni form była średnia, jednakże ślady gładzika były dostrzegalne (Ψαρακη 2004: 129).

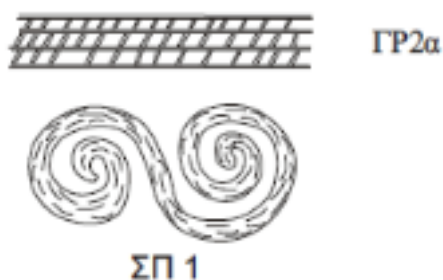
Za pomocą techniki „I” ozdobiono zaledwie osiem fragmentów naczyń ceramicznych. Były to kształty zamkniętych brzuśców, ale także formy otwarte o znacznej grubości ścianek. Nie znaleziono diagnostycznych fragmentów, na podstawie których można by powiązać tę technikę z określonymi kształtami. Opisywane naczynia pochodziły z fazy IV, jeden fragment z fazy VIII, a dwa nie były możliwe do określenia (Ψαρακη 2004: 129).

Technika „J”³⁷²

³⁷² Pierwotnie określana jako „Κατηγορία N” (gr.).

W opisywanej technice wykonywano niewielkie i stosunkowo płytkie nacięcia w różnych kierunkach, które przecinały się ze sobą. Pokrywano je białą pastą inkrustacyjną, podobnie jak w technice „A”, przez co często trudno odróżnić te dwa style od siebie (ryc. 135). Obie techniki dodatkowo wykorzystują wspólny zestaw motywów zdobniczych i form naczyń (Ψαράκη 2004: 129).

Technika „J” jednakże, w opinii K. Psaraki, posługiwała się głównie złożonymi ornamentami pasmowymi, które tworzyły ramę dekoracyjną dla głównego motywu zdobniczego – najczęściej w formie spirali (ryc. 158). Najpowszechniej występowała na kształtach *kantharos*’ów (Ψαράκη 2004: 129).

Ryc. 158. Przykłady ornamentyki naczyń ręcznie lepionych z *toumb*’y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „J” (Ψαράκη 2004: πιν. 5.23, 5.24).

Kolor powierzchni naczyń zdobionych w technice „J” był czarny lub ciemnobrązowy (2.5Y2.5/1, 7.5YR2.5/1 do 4/3). Wygładzano je w średnim lub wysokim stopniu, często prowadząc do wyswieceń. Rejestrowano także ślady gładzika na powierzchniach. Wnętrza zamkniętych naczyń, w większości przypadków, były wygładzane, a w mniejszej części – chropowate (Ψαράκη 2004: 130).

Zainwentaryzowano dziewięć fragmentów zdobionych wyłącznie w technice „J”, a kolejnych dziewięć dekorowano w połączeniu z kategoriami „A”, „B”, „C”, „D”, „E” i „G”.

Były to głównie części zamkniętych naczyń, pochodzące najprawdopodobniej z form *kantharos*'ów, które przynależały chronologicznie do faz IV, V i VI (Ψαράκη 2004: 130).

Technika „K”³⁷³

Technika ta charakteryzowała się powszechnym wykorzystaniem wątków w postaci wyciskanych trójkątów w kształcie klinów (ryc. 159). Były one tworzone za pomocą ostrego narzędzia, które ingerowało dość głęboko w powierzchnię naczynia i usuwało kawałki gliny. Wymiary trójkątów pozostawały niewielkie, gdyż ich maksymalna wysokość nie przekraczała 6 mm. Na jednym tylko fragmencie otwartego naczynia z fazy V wyciśnięty trójkąt miał większy rozmiar – jego szerokość wynosiła 2,5 cm (Ψαράκη 2004: 130).

Ryc. 159. Przykłady fragmentów naczyń ręcznie lepionych z *toumb*'y w Salonikach, zdobionych za pomocą techniki „K” (Ψαράκη 2004: εικ. 6: Γ).

Podobnie jak technika „E”, „K” miała charakter uzupełniający i łączyła się głównie z kategoriami „B”, „C” i „D”, a w mniejszym stopniu z „A”, „E” i „F”. Występowała zarówno na otwartych, jak i zamkniętych naczyniach, zazwyczaj tworząc proste rzędy trójkątów, które były równoległe do innych nieskomplikowanych wzorów i grup linii. Była to jedna z

³⁷³ Pierwotnie określana jako „Κατηγορία Σ” (gr.).

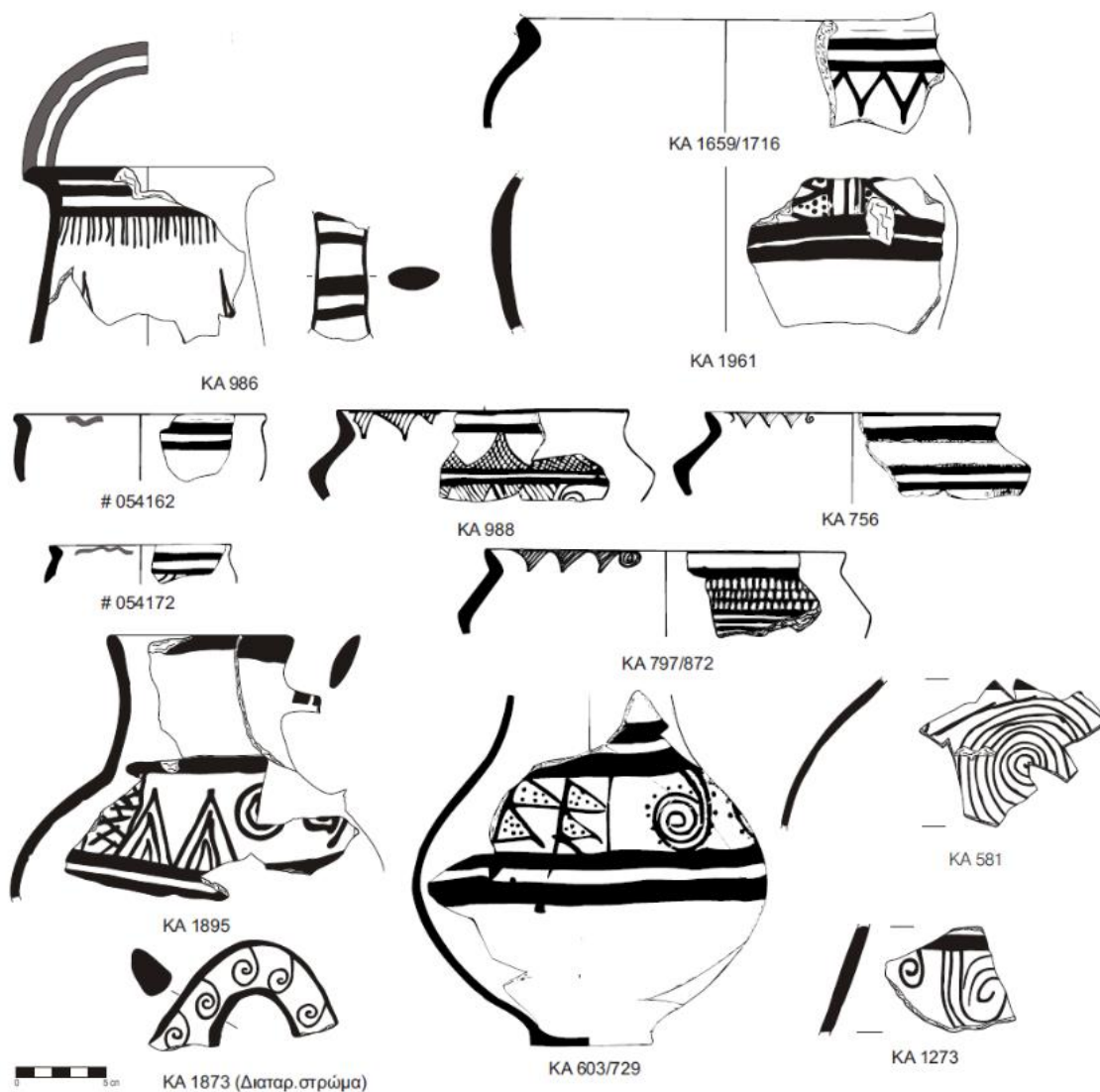
najczęściej stosowanych technik dekoracji na formach z *toumb*'y Thessaloniki (Ψαράκη 2004: 130).

4.6.4.2.2. Naczynia malowane matową farbą

Na *toumb*'ie w Salonikach odkryto również zespoły ceramiki malowanej matową farbą, szeroko rozpoznane wcześniej w obrębie regionu Centralnej Macedonii. Analiza tych wytworów pozwoliła na pozyskanie dodatkowych danych na temat tej kategorii ceramicznej.

Do ich dekoracji używano farby manganowej (Kyriatzi 2000: 64, 146-147), która manifestowała się odcieniami fioletowymi, czerwonymi i brązowymi (od *10R2.5/2* do *10R 3/2*, *3/3*, *3/4* i *10R4/2*, od *2.5YR3/2*, *2.5YR3/3*, *3/4* do *2.5YR4/3* i od *5YR3/2* do *5YR 4/3*, *4/4*, *5/4*). Malowanie było wykonywane po wygładzeniu i wypolerowaniu naczynia, co w połączeniu z chemicznym składem farby podkreślało jej matowy wygląd, kontrastując z błyszczącą powierzchnią. Szerokość dekoracyjnych wzorów wahała się zazwyczaj od 2 do 5 mm, a w nielicznych przypadkach pociągnięcia pędzla odpowiadały grubości cienkiej linii. Farba na ogół zachowała się w dobrym stanie, a wzory były wyraźne. Zidentyfikowano jednakże egzemplarze, w przypadku których farba była wyblakła.

Motywy dekoracyjne charakteryzowały się, w opinii K. Psaraki, mniejszą różnorodnością, w porównaniu do wzorów nacinanych i inkrustowanych. Popularne były proste poziome i pionowe pasy, zygzakowate i faliste linie oraz niewielkie spirale (ryc. 160). Chociaż trójkąty nie stanowiły częstego motywu dekoracyjnego w przypadku ceramiki malowanej, można było zauważyć znaczną różnorodność w ich wykonywaniu. Korzystano także z szeregu wzorów dekoracyjnych, które pojawiały się w ograniczonej liczbie, takich jak: spirale, promieniste okręgi, motywy w kształcie słońca i koncentryczne półkola. Malowana dekoracja pokrywała większość powierzchni brzuśców naczyń, zewnętrzną część uchwytów, szyje i nierzadko również całą powierzchnię krawędzi wylewów.

Ryc. 160. Przykłady fragmentów naczyń ręcznie lepionych z *toumb*'y w Salonikach, zdobionych za pomocą malowania matową farbą (Ψαράκη 2004: 6.12, 6.14, 6.15, 6.17).

Malowana matową farbą dekoracja była stosowana na otwartych i zamkniętych naczyniach z faz VI, V i IV (Ψαράκη 2004: 6.11-6.21). Wykonywaną ją na misach (zarówno płytkich, głębokich, „s-kształtnych” i wyposażonych w dwa ucha), kubkach, ale też amforach i dzbanach. Dwa najwcześniejsze fragmenty naczyń tego typu pochodziły z faz VII/VIII/IX i VII. W pierwszym przypadku był to mały fragment z brzośca zamkniętej formy, a w drugim – uchwyt z niezidentyfikowanego otwartego kształtu.

4.6.4.3. Ceramika mykeńska³⁷⁴

Najwcześniejsze przykłady niewielkiej liczby ceramiki mykeńskiej pojawiły się na *toumb*'ie w fazie V. W tym czasie naczynia zdobione matową farbą były w najczęstszym użyciu (Andreou 2009: 20). Uważa się (Andreou, Psaraki 2007: 416), że z początku ceramika mykeńska wprowadzana była jako rzadkie importy z południa, dopiero z czasem naczynia te wykonywano lokalnie (Andreou, Psaraki 2007: 416). Nigdy jednak ich procentowy udział w całości materiału nie przekroczył 5,5 % (Andreou et al. 1996: 582). Znaleźiska naczyń mykeńskich w Salonikach były bardzo podobne do form odkrytych w Assiros i Kastanas. Tabelę synchronizującą znaleźiska z Kastanas i *toumb*'y w Salonikach przedstawia rycina 167.

Poniżej został przedstawiony rozwój ceramiki mykeńskiej w Salonikach, podzielony na poszczególne fazy, w odniesieniu do stosowanej technologii, użytkowanych form i dekoracji.

4.6.4.3.1. Technologia

Na *toumb*'ie ceramika mykeńska wykazywała znaczne zróżnicowanie technologiczne. W fazie 4 jej zarejestrowana liczba pozwoliła na zidentyfikowanie różnych rodzajów stosowanej gliny, odmiennych technik wykończenia, niejednorodnych warunków wypału i odmiennych barwników. Zbiór ten cechowała polerowana lub delikatnie wygładzana powierzchnia. W tej fazie wyróżniono dwie główne grupy technologiczne. Pierwszą tworzyły naczynia dobrej jakości, koloru czerwono-pomarańczowego, zdobione ciemnoczerwonymi farbami. Druga grupa składała się z form o różowo-ślówym kolorze gliny i zdobnictwu czarnymi barwnikami. Analizy chemiczne wskazały, że druga z nich mogła pochodzić z terenów Grecji południowej (Andreou 2009: 20-21).

W fazie 3 pojawiły się dwa nowe zespoły technologiczne. Kolory gliny stały się pomarańczowo-czerwone i śłowe. Sam surowiec charakteryzował się gorszą jakością, mimo,

³⁷⁴ Na podstawie: Bahyrycz 2013.

że był on lepiej wypalony. Powierzchnię ceramiki wygładzano z mniejszą dokładnością, a także stosowano ciemniejsze farby (Andreou 2009: 22).

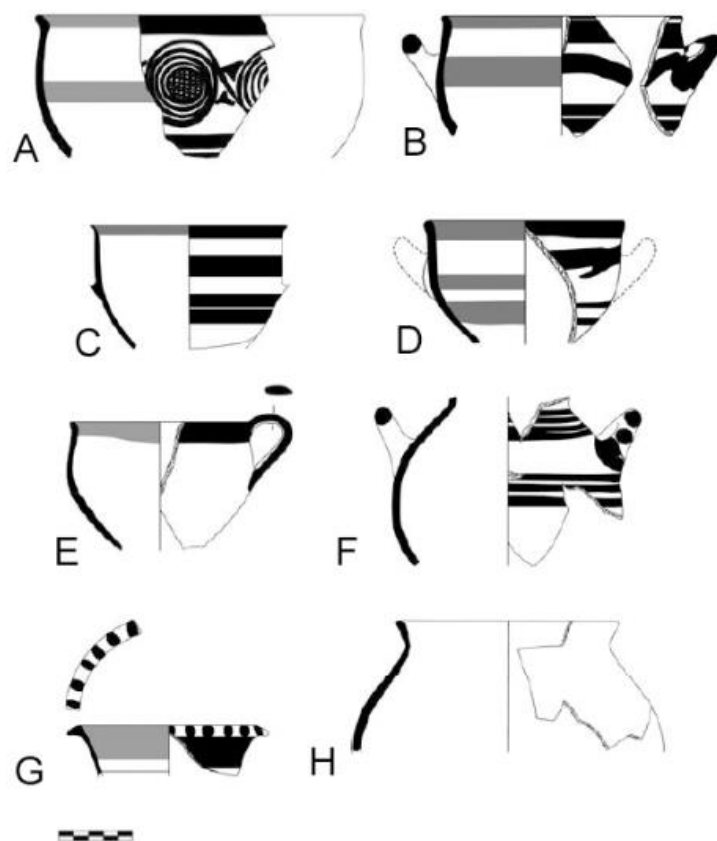
Podczas trwania fazy 2B zostały zidentyfikowane dwie nowe grupy, które stopniowo zastępowały ceramiczną tradycję dominującą w poziomach 4 i 5. Ogólną cechą tych zespołów był ponowny spadek jakości, zarówno pod względem ziarnistości surowca, jak i traktowania powierzchni czy aplikacji barwników. W przypadku wypału, standardy pozostały takie same jak we wcześniejszych okresach (Andreou 2009: 22-23).

W fazie 2A na *toumb'*ie w Salonikach nie produkowano już wielu naczyń charakterystycznych dla poziomów wcześniejszych. Nowy zestaw ceramiki wyrabiany był lokalnie, co wskazały analizy chemiczne i petrograficzne. W produkcji dobrze widoczna była mniejsza staranność, szczególnie pod względem aplikacji farb we wnętrzu mis. Duże partie form pokrywano bardzo cienką warstwą, a niższe sekcje wewnątrz głębokich mis pozostawiano celowo niepomalowanymi (Andreou 2009: 23-24).

4.6.4.3.2. Formy

W fazie 4D i 4C najbardziej popularnymi kształtami były dzwonowate głębokie misy, zarówno z odwiniętym, jak i pochylonym wylewem³⁷⁵ (ryc. 161: A, B, C, D). Występował również półkolisty głęboki kubek, właściwy dla wczesnego okresu PHIIIC w centralnej i południowej Grecji (ryc. 161: E). W przeciwieństwie do Kastanas, nie odkryto żadnych mis na stopkach. W opisywanych fazach pojawiły się również zamknięte formy, także charakterystyczne dla wczesnego okresu PHIIIC. Były to: *amforiskos*'y (ryc. 161: F), duże zamknięte naczynia (ryc. 156: G), a także garnki służące do gotowania (ryc. 161: H) (Andreou 2009: 20).

³⁷⁵ Według katalogu A. Furumark'a: kształt 284/285 (Furumark 1941).

Ryc. 161. Przykłady naczyń mykeńskich z *toumb* 'y w Salonikach z faz 4D/ 4C (Andreou 2009: 33).

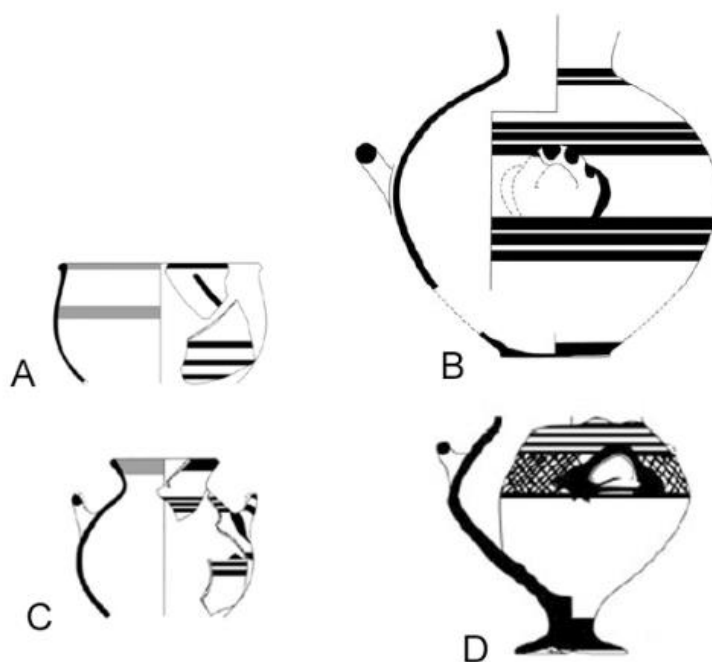
Poziomy 4B i 4A zawierały, podobnie jak we wcześniejszym okresie, głównie głębokie misy różnych rozmiarów³⁷⁶, ale również kilka kraterów³⁷⁷ (ryc. 162: A), które były właściwe dla środkowego okresu PHIIC. Zamknięte kształty obejmowały, przede wszystkim, amfory z uchami na brzuścu³⁷⁸ (ryc. 162: B), a także *amforiskos* 'y z trzema uchami³⁷⁹ (ryc. 162: C). Naczynia te stały się popularne na południu w środkowym okresie PHIIC. W fazach 4B i 4A najbardziej charakterystycznym naczyniem był słój gruszkowaty ze stopą od *kyliks* 'u (ryc. 162: D), datowany na wczesny lub środkowy okres PHIIC (Andreou 2009: 20-21).

³⁷⁶ Według katalogu A. Furumark'a - kształt 284/285 (Furumark 1941).

³⁷⁷ Kształt 298 (Furumark 1941).

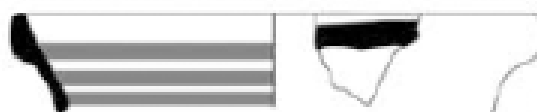
³⁷⁸ Typ 58 (Furumark 1941).

³⁷⁹ Typ 59 i 61 (Furumark 1941).

Ryc. 162. Przykłady naczyń mykeńskich z *toumb*'y w Salonikach z faz 4B/ 4A (Andreou 2009: 34-35).

W fazie 3 pojawiła się na *toumbie* w Salonikach nowa forma – dzban z „odciętą” szyją, a także duże zamknięte naczynie z poszerzonym wylewem (ryc. 163) (Andreou 2009: 22). Często używane były również głębokie misy, kubki, duże zamknięte naczynia z lejkowatymi szyjami i kratery (Jung, Andreou, Weninger 2009: 189-190).

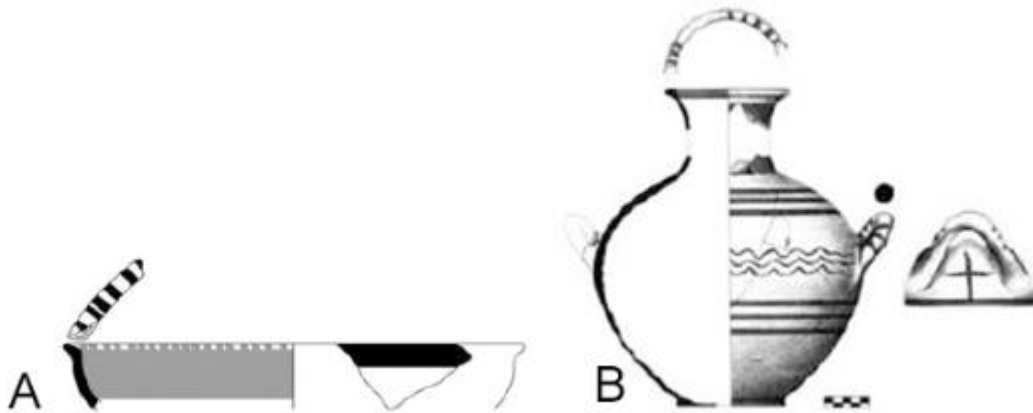

Ryc. 163. Duże mykeńskie naczynie z poszerzonym wylewem, faza 3, *toumba* w Salonikach (Andreou 2009: 37).

Faza 2B charakteryzowała się dużą popularnością mis. Jako nowe rodzaje pojawiły się: niska misa z poziomymi uchami³⁸⁰ (ryc. 164: A), krater z wywiniętym na zewnątrz wylewem,

³⁸⁰ Typ 295 (Furumark 1941).

a także zamknięte naczynie z uchami przytwierdzonymi do szyi, amfora i hydria (ryc. 164: B) (Andreou 2009: 22-23).

Ryc. 164. Przykłady naczyń mykeńskich z *toumb'y* w Salonikach z fazy 2B (Andreou 2009: 38).

W fazie 2A niezmiennie w użytku pozostały specyficzne mykeńskie głębokie misy (również te z poziomymi uchami) i kratery (Andreou 2009: 23-24). Po raz pierwszy pojawiły się duże dekorowane naczynia (Jung, Andreou, Weninger 2009: 190-191).

4.6.4.3.3. Zdobnictwo

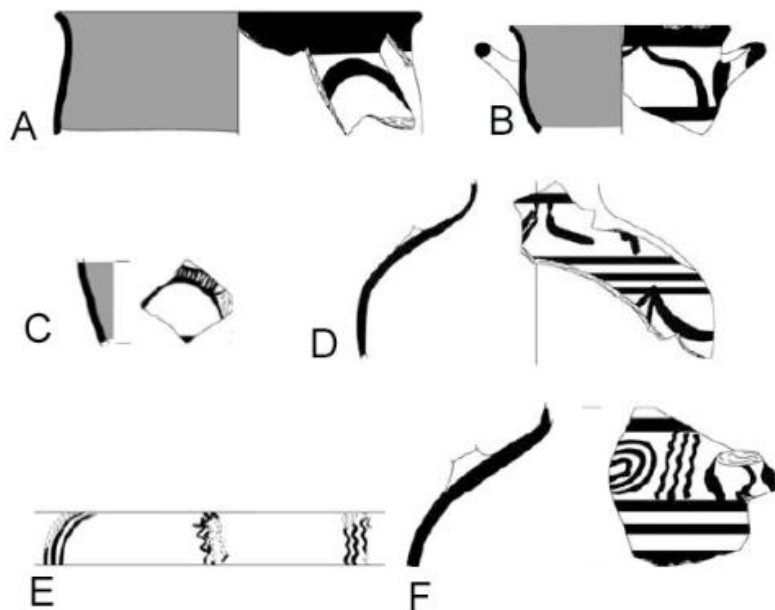
Większość form ozdabiano szerokimi poziomymi liniami falistymi, właściwymi dla okresu PHIIIA-B i początku C. Podczas trwania faz 4D i 4C pojawiła się dekoracja wnętrza naczyń. Taki typ ornamentyki był specyficzny dla południowej Grecji w okresie PHIIIB i wczesnym C. Faza ta, wydaje się była równoczesowa poziomom 14b i 14a w Kastanas (Andreou 2009: 20).

Na poziomach 4B i 4A bardziej popularna stała się dekoracja wnętrza form, często monochromatyczna (ryc. 165: A). Większość naczyń posiadało jedynie zdobnictwo linearne w postaci motywu linii falistej. W tym czasie pojawiły się nowe wątki ornamentacyjne: odwrócone rogi (ryc. 165: B) i tzw. frędzel. Analogie do nowych wzorów występowały w południowej i centralnej Grecji we wczesnym i środkowym okresie PHIIIC. Dodatkowo,

powierzchnia naczyń mogła być dekorowana rzędami odwróconych półkul lub przestrzeniami wypełnionymi koncentrycznymi łukami (ryc. 165: C) (Andreou 2009: 20-21).

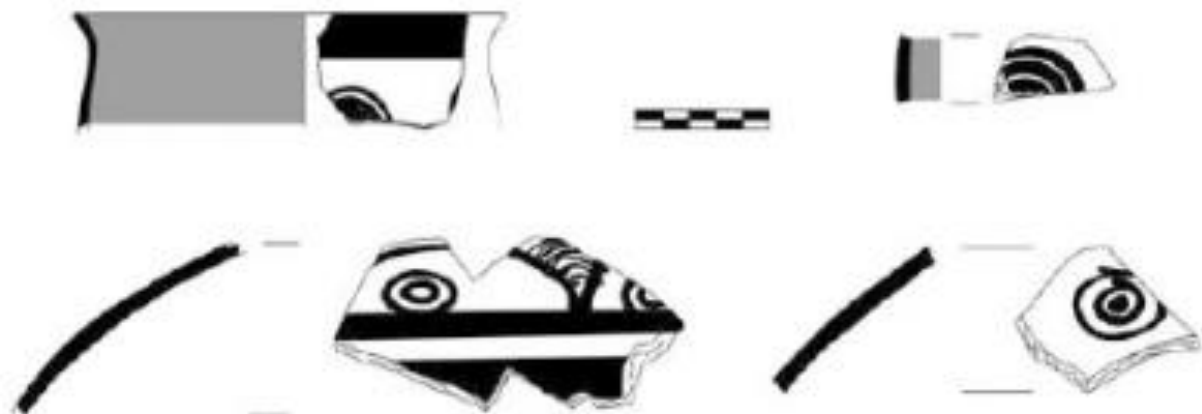
Podczas trwania fazy 3, po raz pierwszy formy z monochromatycznie zdobionym wnętrzem były dominujące w materiale. Motyw frędzla występował częściej na misach i większych zamkniętych naczyniach (ryc. 165: D). Po raz pierwszy pojawił się również ornament podwójnych lub potrójnych, poziomych albo pionowych linii falistych (ryc. 165: E). Był to charakterystyczny motyw dla środkowego okresu PHIIIC na południu i w centrum Grecji (Andreou 2009: 22).

W fazie 2B powszechna była monochromatyczna ornamentyka wnętrza naczyń, a także wywodząca się z okresów wcześniejszych – wewnętrzna dekoracja motywami linearnymi. Wprowadzono także wijącą się poziomo linię i szeroką strefę zdobniczą na zewnątrz naczyń. Niskie misy otrzymały malowane zdobienie wylewu. Dodatkowo, występowała dekoracja złożona z pionowych linii, poprzedzielanych motywem spirali (ryc. 165: F). Ornamentyka fazy 2B wskazywała na jej przynależność do późnego okresu PHIIIC (Andreou 209: 22-23).

Ryc. 165. Przykłady naczyń mykeńskich z *toumb'y* w Salonikach z fazy 4B-2B (Andreou 2009: 34, 37-38).

Repertuar motywów zdobniczych w fazie 2A poszerzył się o potrójny róg z wieloma liniami falistymi. Najważniejszą jednak cechą tego okresu było pojawienie się ornamentyki właściwej dla okresu protogeometrycznego – dekoracji koncentrycznymi okręgami, malowanymi rozdwojonym pędzlem (ryc. 166) (Andreou 2009: 23-24).

Ryc. 166. Przykłady naczyń mykeńskich z *toumb*'y w Salonikach z fazy 2A (Andreou 2009: 40).

4.6.4.4. Podsumowanie analiz ceramiki pradziejowej z Toumba Thessaloniki

Rezultatem analizy naczyń z *toumb*'y Thessaloniki było rozpoznanie procesu ewolucji wytwórczości ceramicznej oraz związanych z nim zmian społecznych i ekonomicznych. K. Psaraki wnioskuje, że styl form na *toumb*'ie podlegał relatywnie dynamicznym procesom i ewoluował w reakcji na przemiany, co można obserwować w różnych aspektach naczyń, od kształtów po techniki dekoracyjne i technologię. Podkreślała jednakże, że analiza tych zmian wymaga uwzględnienia ograniczeń przebadanej próby, które mogły wpłynąć na dokładność wyników.

Społeczeństwo zamieszkujące *toumb*'ę w różnych okresach zarządzało swoją wytwórczością ceramiczną, przyswajając innowacje i przekształcając je, w zależności od potrzeb. Wczesne fazy zasiedlenia charakteryzowały się relatywną stagnacją, podczas gdy

późniejsze wykazywały większą dynamikę zmian w strukturze zbioru naczyń. Styl ręcznie wykonywanej ceramiki ewoluował, łącząc elementy znane z okresów wcześniejszych z nowymi, co zapewniało płynne przejście między epokami. Relacja z przeszłością była ciągła i dominująca w codziennych praktykach. Wykorzystywanie innowacji jednakże wskazywało na pojawianie się nowych i obcych elementów, które kształtowały lokalny charakter wytwórczości. Nie wykluczone również, że innowacje te były wynikiem miejscowego rozwoju rzemiosła, które mogło być inspirowane czynnikami zewnętrznymi. Kluczowe zmiany miały miejsce w fazach VIII/VII/VI oraz IV, kiedy to pojawienie się wysoce-ornamentowanej ceramiki i włączenie mykeńskiej klasy do lokalnego repertuaru stanowiło istotny wskaźnik dynamiki interakcji kulturowych.

Rozpoznanie materiału ceramicznego na *toumb*'ie w Salonikach umożliwiły bardziej precyzyjną synchronizację pomiędzy stanowiskami w regionie Centralnej Macedonii. Dwie najlepiej przebadane osady: Toumba Thessaloniki i Kastanas ujawniły porównywalny zestaw naczyń ceramicznych. Na jego podstawie możliwe stało się porównywanie faz obu tych stanowisk, co zostało ukazane w poniżej zamieszczonej tabeli (ryc. 167).

Daty bezwzględne (p.n.e.)	Fazy ceramiczne	Fazy z Toumby Thessaloniki	Kastanas
1000 1050/1025	Wczesny okres protogeometryczny	2A	12
1100/1090	Okres submykeński Późny późnohelladzki IIIC	2B	
1150/1140	Zaawansowany późnohelladzki IIIC	3	13
	Rozwinięty późnohelladzki IIIC		
1200/1190	Wczesny późnohelladzki IIIC		14a
		4D-B	14b

Ryc. 167. Tabela synchronizująca znaleziska ceramiczne z *toumb* Thessaloniki i Kastanas (na podstawie: Andreou 2009: 28).

4.6.5. Ceramika z prospekcji powierzchniowych lat 90. XX wieku

W katalogu greckich badaczy – D. Grammenos’a M. Besios’s i S. Kotsos’s zamieszczono listę 243 stanowisk archeologicznych. Na 132 zidentyfikowano pozostałości naczyń ceramicznych pochodzących z późnej epoki brązu (ryc. 168 i 172). 33 stanowiska ukazały obecność fragmentów mykeńskich³⁸¹ (ryc. 169 i 172), 28 – nacinanych³⁸² (ryc. 170 i 172), a 15 – malowanych matową farbą³⁸³ (ryc. 170 i 172). Warto nadmienić, że w 23 przypadkach współwystępowały co najmniej dwie z wymienionych kategorii ceramicznych na jednym stanowisku, co stanowi 17% wszystkich zarejestrowanych osad z późnej epoki brązu. 13 stanowisk podlegało rozpoznaniu za pomocą badań wykopaliskowych (ryc. 171 i 172)³⁸⁴.

Na ukazanych materiałach kartograficznych zaobserwować można wzorzec dystrybucji stanowisk archeologicznych z późnej epoki brązu: koncentrowały się one wzdłuż cieków wodnych. Największe ich nagromadzenie wystąpiło w dolinie Wardaru – 18 stanowisk. Również w dolinie rzeki Gallikos obserwowalna jest zwiększona gęstość osadnictwa. Kolejnym obszarem, który był chętnie zasiedlany przez pradziejowe społeczności jest region Langadas. Wyraźnie widoczne jest także skoncentrowanie osadnictwa wzdłuż wybrzeża Zatoki Termajskiej. Dane te warto uzupełnić obrazem płynącym z analizy przestrzennej występowania poszczególnych kategorii ceramicznych. Klasa mykeńska jest najpowszechniejsza na stanowiskach wybrzeżowych i w dolinach rzek. Nie została zarejestrowana na najdalej wysuniętych na północ osadach ze zidentyfikowanymi pozostałościami z późnej epoki brązu. Bardzo interesujące poznawczo rezultaty ukazała analiza dystrybucji naczyń nacinanych i

³⁸¹ Co stanowi 25% wszystkich stanowisk z późnej epoki brązu.

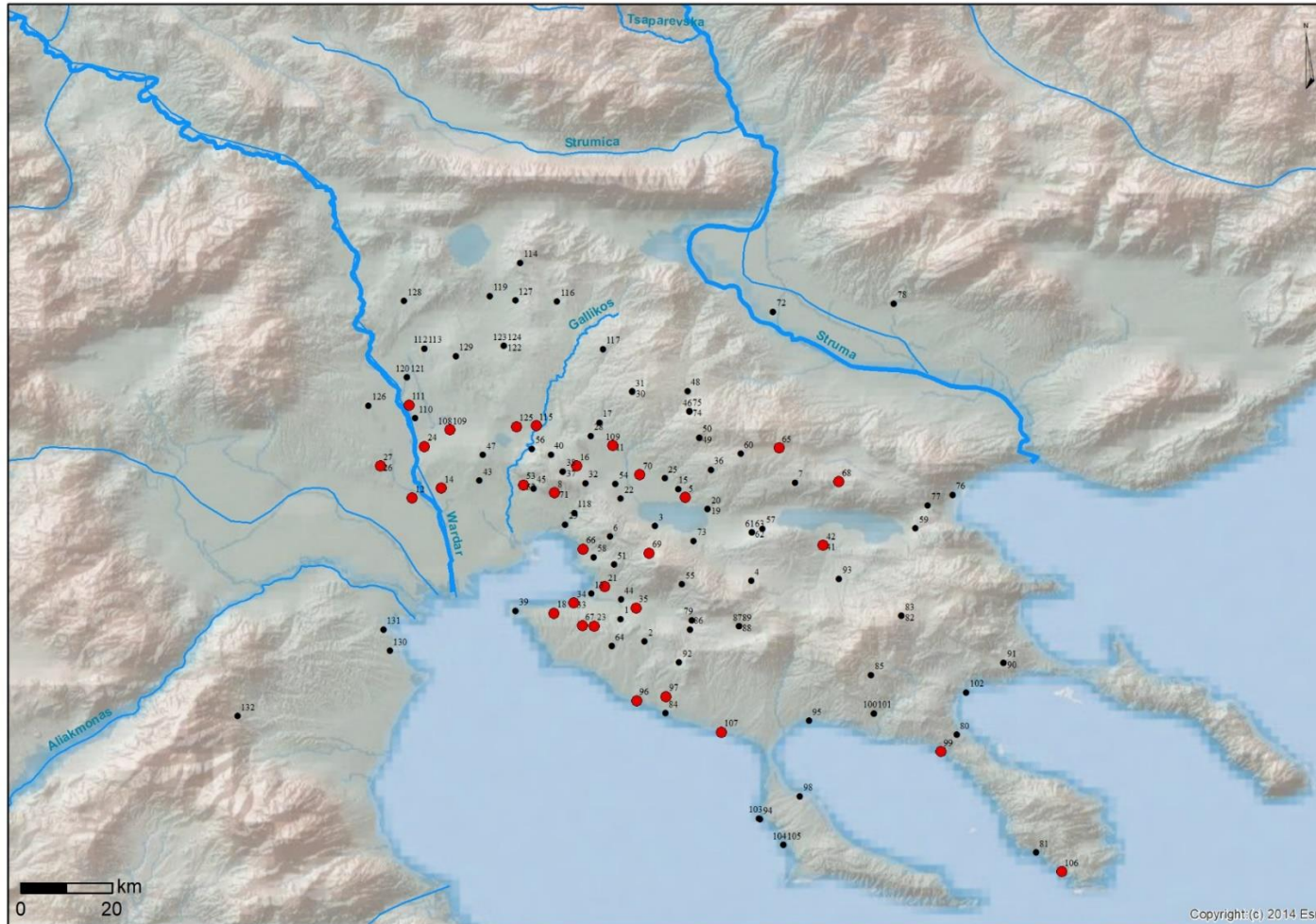
³⁸² 21% całego zbioru zidentyfikowanych osad z ceramiką z późnej epoki brązu.

³⁸³ 11% wszystkich zarejestrowanych osad z późnej epoki brązu.

³⁸⁴ Przy wszystkich analizach statystycznych dotyczących stanowisk z materiałami zabytkowymi pochodzącymi z badań powierzchniowych należy zachować ostrożność, z uwagi na przyjętą metodykę prospekcji. Obecność artefaktów na powierzchni stanowisk zależy od wielu zmiennych: okresu, w którym odbywały się badania powierzchniowe, stanu roślinności, pogody, zespołu badawczego, jego liczebności i doświadczenia i wielu innych. W ujęciu niniejszej dysertacji liczba odkrytych fragmentów naczyń nie ma aż tak dużego znaczenia jak sam fakt wystąpienia danej kategorii ceramicznej.

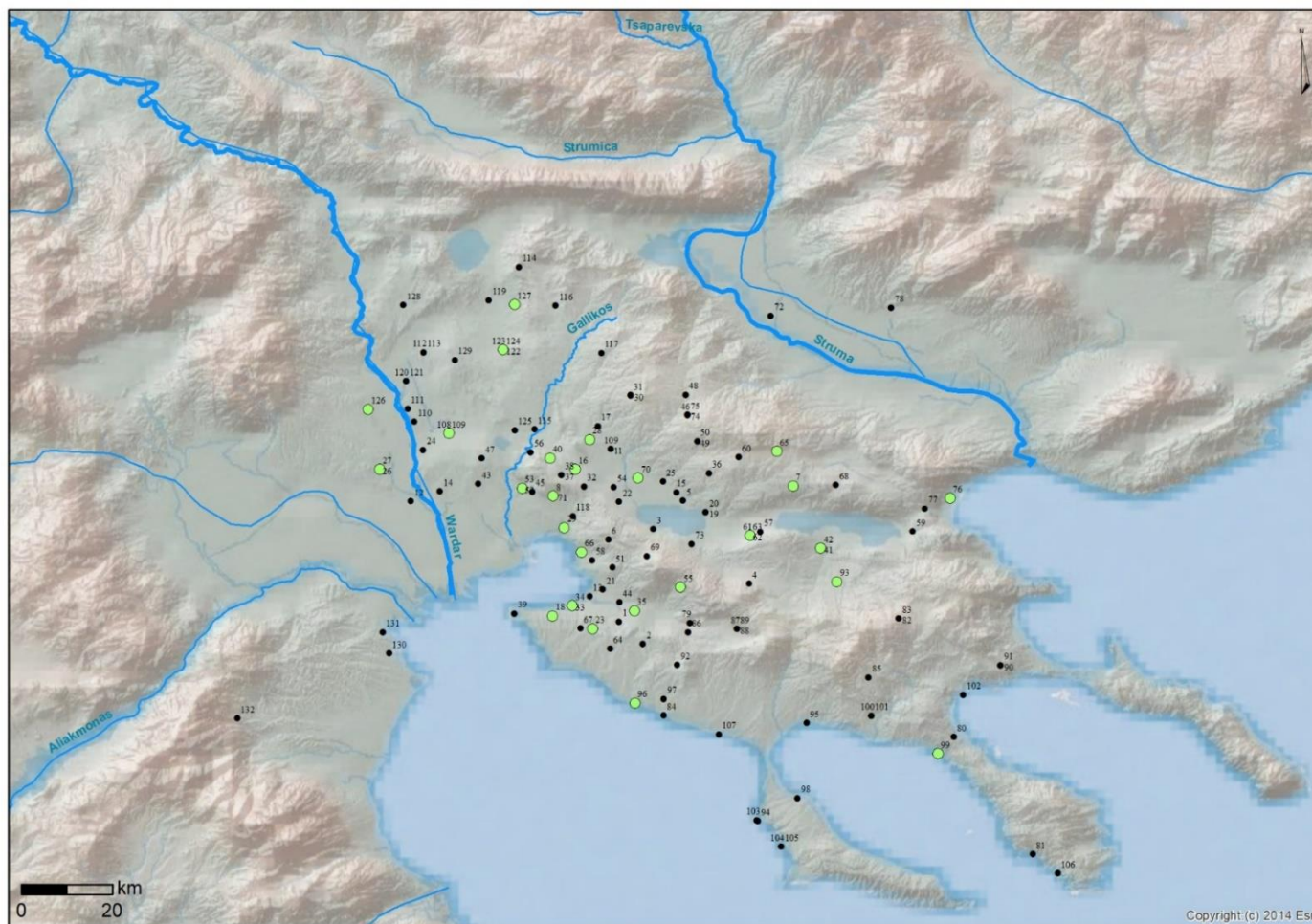
inkrutowanych. Wykazują one niemalże identyczny schemat występowania co kategoria mykeńska i zostały odkryte na niewiele mniejszej liczbie stanowisk³⁸⁵. Jediną zauważalną różnicą jest niewielkie przesunięcie ich koncentracji w kierunku północnym. Ceramika malowana matową farbą występuje zarówno na wybrzeżu, jak i w dolinach rzek, jednakże zaobserwowano ją na zdecydowanie mniejszej liczbie stanowisk (11% wszystkich osad z późnej epoki brązu).

³⁸⁵ Ceramika mykeńska wystąpiła na 25% wszystkich stanowisk, a klasa nacinana i inkrutowana na 21%.

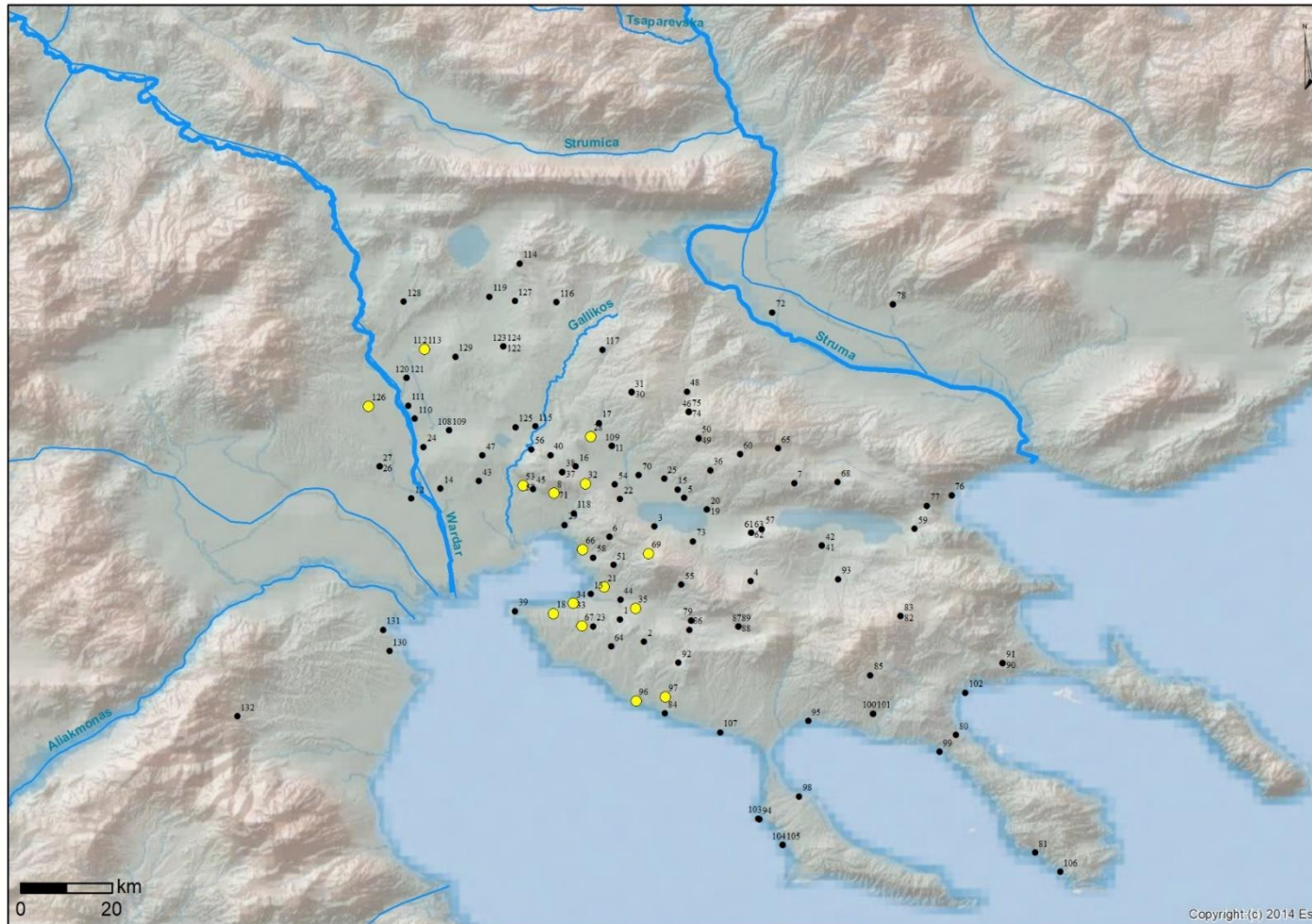
Ryc. 168. Stanowiska archeologiczne zidentyfikowane podczas rekonesansów D. French'a (1967) i D. Grammenos'a et al. (1997) z zarejestrowanymi na powierzchni fragmentami naczyń ceramicznych z późnej epoki brązu. Kolorem czerwonym oznaczono występowanie ceramiki mykeńskiej³⁸⁶.

³⁸⁶ Numeracja odpowiada zapisowi z katalogu („Nr kat.”), stanowiącego rycinę nr 172.

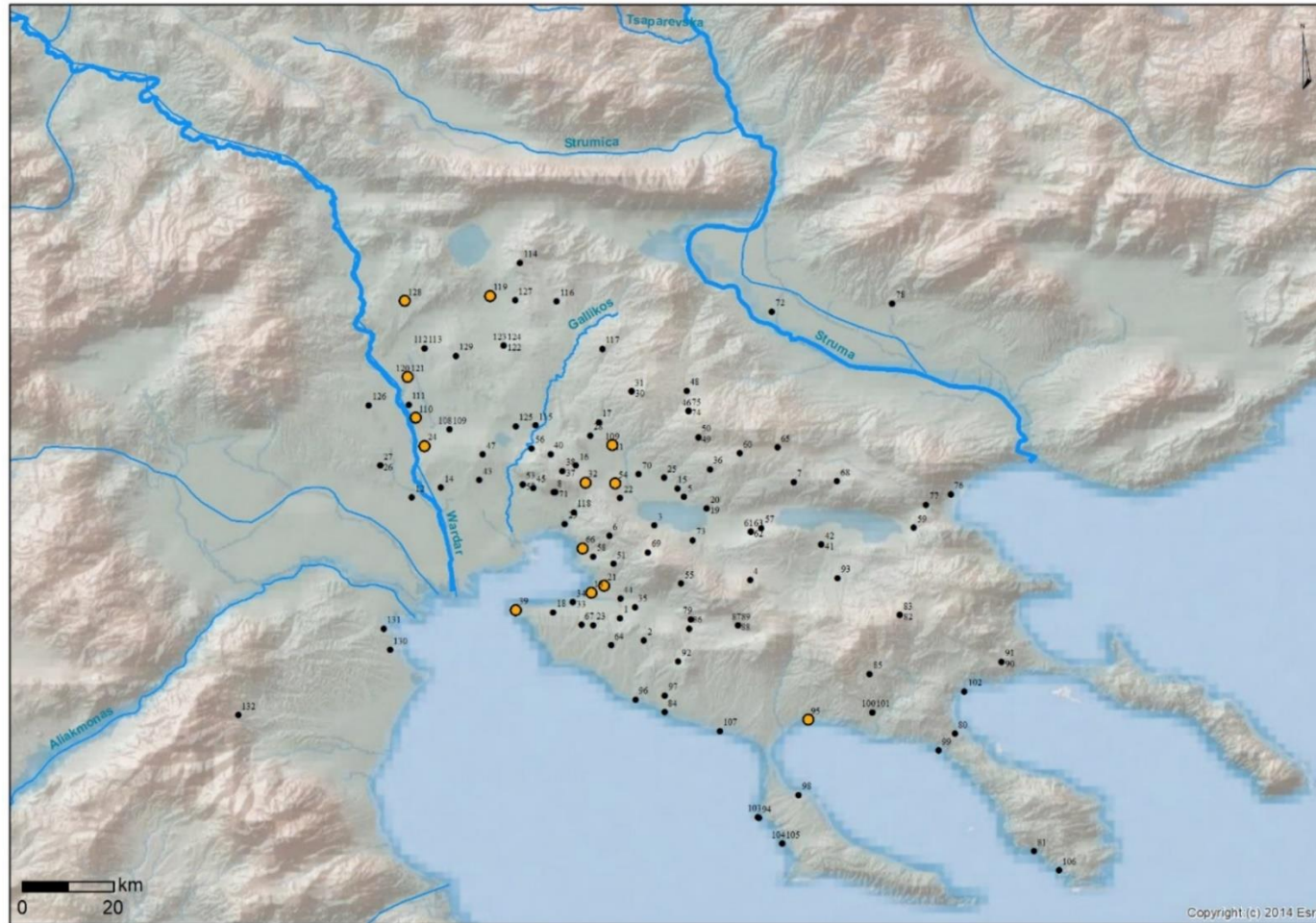
Ryc. 169. Stanowiska archeologiczne zidentyfikowane podczas rekonesansów D. French'a (1967) i D. Grammenos'a et al. (1997) z zarejestrowanymi na powierzchni fragmentami naczyń ceramicznych z późnej epoki brązu. Kolorem zielonym oznaczono występowanie ceramiki nacinanej i inkrustowanej³⁸⁷.

³⁸⁷ Numeracja odpowiada zapisowi z katalogu („Nr kat.”), stanowiącego rycinę nr 172.

Ryc. 170. Stanowiska archeologiczne zidentyfikowane podczas rekonesansów D. French'a (1967) i D. Grammenos'a et al. (1997) z zarejestrowanymi na powierzchni fragmentami naczyń ceramicznych z późnej epoki brązu. Kolorem żółtym oznaczono występowanie ceramiki malowanej matową farbą³⁸⁸.

³⁸⁸ Numeracja odpowiada zapisowi z katalogu („Nr kat.”), stanowiącego rycinę nr 172.

Ryc. 171. Stanowiska archeologiczne zidentyfikowane podczas rekonesansów D. French'a (1967) i D. Grammenos'a et al. (1997) z zarejestrowanymi na powierzchni fragmentami naczyń ceramicznych z późnej epoki brązu. Kolorem pomarańczowym oznaczono stanowiska przebadane wykopaliskowo (stan na rok 1997)³⁸⁹.

³⁸⁹ Numeracja odpowiada zapisowi z katalogu („Nr kat.”), stanowiącego rycinę nr 172.

Lp.	Nr kat.	Stanowisko	French 1967	Bad. wykop.	Myk.	Nac.	Mpt.
1.	4	Adamiotissa					
2.	81	Adzapiko Toronis					
3.	1	Ag. Paraskevi - Toumba Aggelaki					
4.	2	Agios Antonios					
5.	78	Agios Ioannis					
6.	79	Agios Kirikos					
7.	80	Agios Nikolaos - Vetrino	X				
8.	3	Agios Vasilios B	X				
9.	5	Analipsi			X		
10.	108	Anthofytos A	X		X	X	
11.	109	Anthofytos B	X		X		
12.	82	Arnea A					
13.	83	Arnea B					
14.	7	Askos				X	
15.	111	Aspros Toumba	X		X		
16.	76	Asprovalta				X	
17.	8	Asprovrysi	X		X	X	X
18.	9	Assiros A	X	X	X		
19.	11	Assiros E	X				
20.	10	Assiros G					
21.	6	Asvestohori	X				
22.	110	Axiochori (Vardaroftsa)	X	X			
23.	69	Chortiatis Abelia			X		X
24.	129	Chorygi	X				
25.	70	Chrysavgi	X		X	X	
26.	16	Dhrymos	X		X	X	
27.	14	Dourmousli	X		X		
28.	15	Drakodio	X				
29.	118	Efkarpia					
30.	17	Eksamili					
31.	18	Epivatai	X		X	X	X
32.	117	Eptalofos					
33.	19	Evangelismos A	X				
34.	20	Evangelismos B					
35.	86	Galarinos					
36.	89	Galatisa E					
37.	87	Galatista B					
38.	88	Galatista G					
39.	115	Gallikos	X		X		
40.	114	Gavra					
41.	116	Gerakario					
42.	90	Gomati A					
43.	91	Gomati B					

44.	13	Gona	X	X			
45.	119	Kalindria	X	X			
46.	23	Kardia	X		X	X	
47.	24	Kastanas	X	X	X		
48.	22	Kawalari B					
49.	25	Kolhiko					
50.	120	Kotyli					
51.	27	Kouphalia	X		X	X	
52.	26	Kouphalia A	X		X		
53.	92	Krini					
54.	28	Krithia	X			X	X
55.	47	Ksirochori A	X				
56.	29	Lakhanokipos	X			X	
57.	31	Lefkohori	X				
58.	30	Lembet	X				
59.	121	Limnotopos (Vardina)	X				
60.	32	Liti B / Lete	X	X			X
61.	33	Livadhi	X				
62.	34	Livadhi Toumba	X		X	X	X
63.	36	Lofiskos					
64.	35	Loutra Thermis	X		X	X	X
65.	130	Makryialos B					
66.	93	Marathousa				X	
67.	37	Melissochori A	X				
68.	38	Melissochori B					
69.	123	Metalliko D				X	
70.	124	Metalliko E					
71.	122	Metalliko G					
72.	94	Mikri Kipsa Sanis					
73.	39	Mikro Karabournou	X	X			
74.	95	Molyvopyrgos	X	X			
75.	40	Monolofos Toumba				X	
76.	131	Nea Agathoupoli					
77.	41	Nea Apollonia A (Kastri)					
78.	42	Nea Apollonia B - Toumba Tsair			X	X	
79.	98	Nea Fokea	X				
80.	96	Nea Kalikratia	X		X	X	X
81.	43	Nea Mesimvria					
82.	44	Nea Raideustos	X				
83.	97	Nea Syllata A	X		X		X
84.	45	Neochorouda	X				
85.	99	Nikiti A	X		X	X	
86.	46	Nikopoli A	X				
87.	74	Nikopoli B					
88.	75	Nikopoli G					

89.	71	Oreokastro B					
90.	100	Ormylia B	X				
91.	101	Ormylia G					
92.	49	Ossa A					
93.	50	Ossa B					
94.	126	Paionias Toumba	X			X	X
95.	51	Panorama					
96.	52	Pentalofos A	X		X	X	X
97.	53	Pentalofos B	X		X	X	
98.	55	Peristera Amalara				X	
99.	54	Perivolaki (Saratse)	X	X			
100.	56	Petroto					
101.	68	Philadelphiana A Toumba	X		X		
102.	107	Phloyita	X		X		
103.	127	Plagia Kilkis				X	
104.	57	Plateia					
105.	58	Pylaia	X	X			
106.	102	Pyrgadikia					
107.	59	Redinas Kastro					
108.	132	Ritinis Paleokastro					
109.	103	Sani B					
110.	60	Sapoudksi Milos					
111.	104	Siviri A					
112.	105	Siviri B					
113.	64	Skolari	X				
114.	65	Sochos - Toumba Ourda	X		X	X	
115.	61	Stivos B	X				
116.	63	Stivos D				X	
117.	62	Stivos G				X	
118.	21	Thermi A	X	X	X		X
119.	106	Toroni	X		X		
120.	66	Toumba Thessaloniki - Kalamaria	X	X	X	X	X
121.	67	Trilofos B - Mesimeriani Toumba	X		X		X
122.	128	Tsautsitsa	X	X			
123.	112	Vafiochori A					X
124.	113	Vafiochori B					
125.	12	Valtokhori	X		X		
126.	72	Vamvakia					
127.	73	Vasiloudi B					
128.	84	Veria	X				
129.	77	Vrasna - Petrovuni					
130.	85	Vrasta	X				
131.	48	Xilopoli					
132.	125	Xylokeratia	X		X		

Ryc. 172. Stanowiska archeologiczne ze zidentyfikowanym materiałem ceramicznym z późnej epoki brązu, pochodzącym z rekonesansu D. French'a, (1967) i D. Grammenos'a et al. (1997). W kolumnach zaznaczono obecność ceramiki mykeńskiej, nacinanej i inkrustowanej, oraz malowanej matową farbą.

4.6.6. Analiza ceramiki naczyniowej z badań powierzchniowych doliny rzeki Anthemous

Podczas kilkuletniego rekonesansu powierzchniowego grecko-polski zespół przebadał 26 stanowisk archeologicznych (Andreou et al. 2016: 45), jednocześnie gromadząc materiały zabytkowe. Na siedmiu z nich zidentyfikowano ceramikę pochodzącą z późnej epoki brązu: Loutra Thermis, Nea Raideostos, Peristera Amalara, Galatista Panikova, Agios Kirikos, Galatista Hagia Tetradi, Galatista Hagia Paraskevi (ryc. 173, 174, 175)³⁹⁰.

Zidentyfikowany zabytkowy materiał ceramiczny był głównie ręcznie lepiony, niemniej jednak rozpoznano również kilka fragmentów ceramiki mykeńskiej, toczonej na kole (na trzech stanowiskach: Galatista Panikova, Peristera Amalara, Nea Raideostos, ryc. 173). W opinii autorki rozdziału dotyczącego opracowania ceramicznego, mykeńskie fragmenty wystąpiły w repertuarze pozyskanym z *toumb* doliny Anthemous w niewielkiej liczbie, co koresponduje z innymi rozpoznanymi w regionie stanowiskami. Zauważa ona jednakże, że kategoria ta została odkryta nawet na niewielkich osadach, co może oznaczać, że w późnej epoce brązu mogła być ona szeroko rozpowszechniona. Dwa fragmenty zachowały się w stanie umożliwiającym ramowe datowanie. Zostały przypisane do okresu PHIIIB i IIIC. Makroskopowe obserwacje wskazały, że ceramika ta została najprawdopodobniej wykonana lokalnie (Vliora 2016: 162).

Większość repertuaru ceramicznego z późnej epoki brązu stanowiły ręcznie lepiące naczynia o przeważnie brązowym kolorze i wygładzanej powierzchni zewnętrznej, czasami

³⁹⁰ Na dwóch kolejnych rozpoznano ją już podczas badań archiwalnych: Gona i Sedes (obecnie Thermi).

również wewnętrznej. Głównie wyrabiano kształty otwarte. Odkryto najwięcej fragmentów mis, również w wariantach z uchem w formie „widełkowej”.

Poza tą niedekorowaną klasą, zarejestrowano przykłady naczyń pokrywanych wapiennym slipem o żółtym zabarwieniu, które dekorowano malowanymi matowo motywami o kolorach czerwono-fioletowych. Zidentyfikowano je na trzech stanowiskach: Nea Raidestos, Galatista Panikova i Peristera Amalara (ryc. 174). Większość fragmentów pochodziła z zamkniętych form, choć zarejestrowano także dwa przykłady otwartych mis. Zdobnictwo obejmowało wzory drabinek, pionowych i poziomych szerokich pasm, linii falistych, zygzaków i wiszących frędzli. Przykłady naczyń tej klasy wpisywały się w schemat rozpoznany na innych stanowiskach ulokowanych dookoła Zatoki Termajskiej, w dolinie Wardaru czy Półwyspie Chalcydyckim (Vliora 2016: 162-163).

Kategorię nacinaną reprezentowały jedynie cztery fragmenty brzuśców naczyń (ryc. 175). Na ich powierzchni wyryto wzory linearne, które łączono z niewielkimi odciskami i wypełniano białą inkrustacją. Dwa z nich należały najprawdopodobniej do form niewielkich kulistych naczyń.

Podczas prospekcji w dolinie Anthemous dostarczono nowych danych dotyczących *toumb* lokowanych w późnej epoce brązu w dolinach rzek. Informacje te wpisują się w tematykę niniejszej dysertacji, umożliwiając analizę porównawczą ceramicznych materiałów zabytkowych z kilku dolin. Bazując na rezultatach rekonesansu i archiwalnych badaniach, w omawianym regionie w późnej epoce brązu funkcjonowało dziewięć osad. Stanowiska te lokowano w trudniej dostępnych miejscach, po północnej stronie doliny, co wydaje się potwierdzać rozpoznany schemat osadniczy Centralnej Macedonii w tym czasie (Andreou 2010: 649). Warto nadmienić, że gęstość osadnictwa w dolinie rzeki Anthemous była

ponadprzeciętna. Obliczono, że ulokowano tam trzy stanowiska na 100 km² powierzchni³⁹¹. Stanowi to najwyższy wynik w porównaniu do innych obszarów, które podlegały archeologicznemu rozpoznaniu. W regionie Lankadas zidentyfikowano 12 stanowisk z późnej epoki brązu na około 2500 km², co daje 0,5 osady na 100 km². W najlepiej rozpoznanym obszarze, w dolinie rzeki Wardar, zarejestrowano 35 stanowisk na obszarze 1300 km². W przeliczeniu oznacza to: 2,68 osady na 100 km² (Andreou et al. 2016: 258).

Pewne świadectwa braku kontynuacji zasiedlenia i nieciągłości pod koniec późnej epoki brązu również widoczne były w dolinie rzeki Anthemous, co wpisuje się w schemat rozpoznany już w innych regionach Centralnej Macedonii. Cztery stanowiska zostały opuszczone, ale także cztery nowe założono. Nastąpiła również wtedy znacząca zmiana w organizacji przestrzeni osad, zrezygnowano z zamieszkiwania tych samych terenów w ramach *toumb* i lokowano osiedla u ich stóp – tworząc tzw. *stoty*³⁹². Jak zaznaczyli kierownicy badań, zmiany, w połączeniu z nowymi typami artefaktów ceramicznych i metalowych, mogą dowodzić początku nowej ery dla społeczności zamieszkujących wtedy Centralną Macedonię, co objawiło się także w postaci zwiększonej aktywności na arenie ponadregionalnej, zarówno w formie kontaktów z obszarami leżącymi na południe, jak i na północy (Andreou et al. 2016: 258).

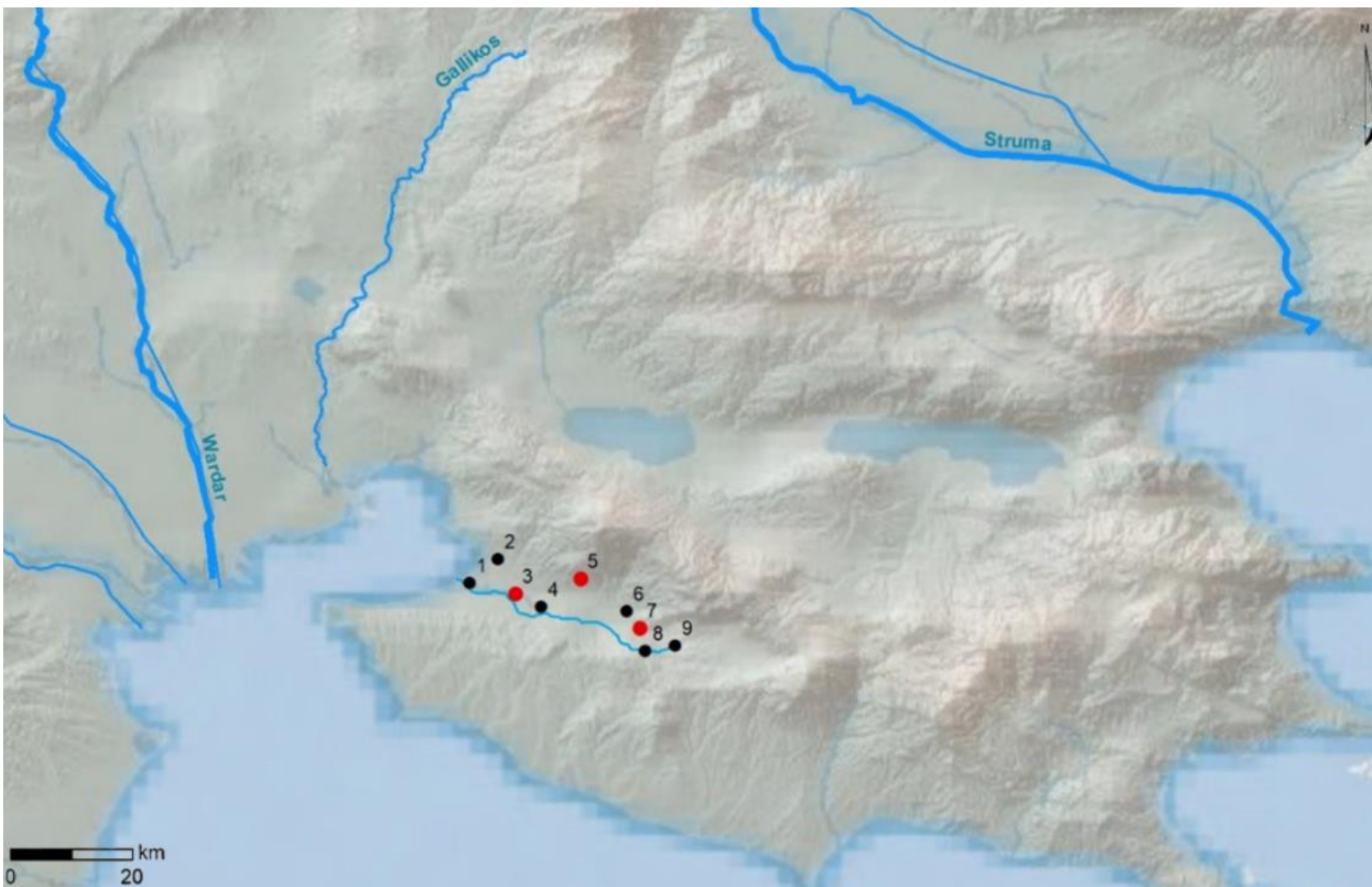
Badania w dolinie rzeki Anthemous ukazały, że pradziejowi mieszkańcy tego regionu w umiejętny sposób korzystali zarówno z płaskich, aluwialnych i żyznych terenów, które umożliwiały uprawę ziemi, hodowlę zwierząt i polowania, jak również wyższych, górskich partii, bogatych m.in. w surowce mineralne³⁹³. Dzięki temu, rozwinęli szerokie spektrum strategii egzystowania i interakcji (Andreou et al. 2016: 259), co widoczne było także w odkrytym repertuarze ceramicznym. Warto zauważyć, że na dwóch stanowiskach

³⁹¹ Łącznie: dziewięć stanowisk z późnej epoki brązu w dolinie liczącej 300 km² powierzchni.

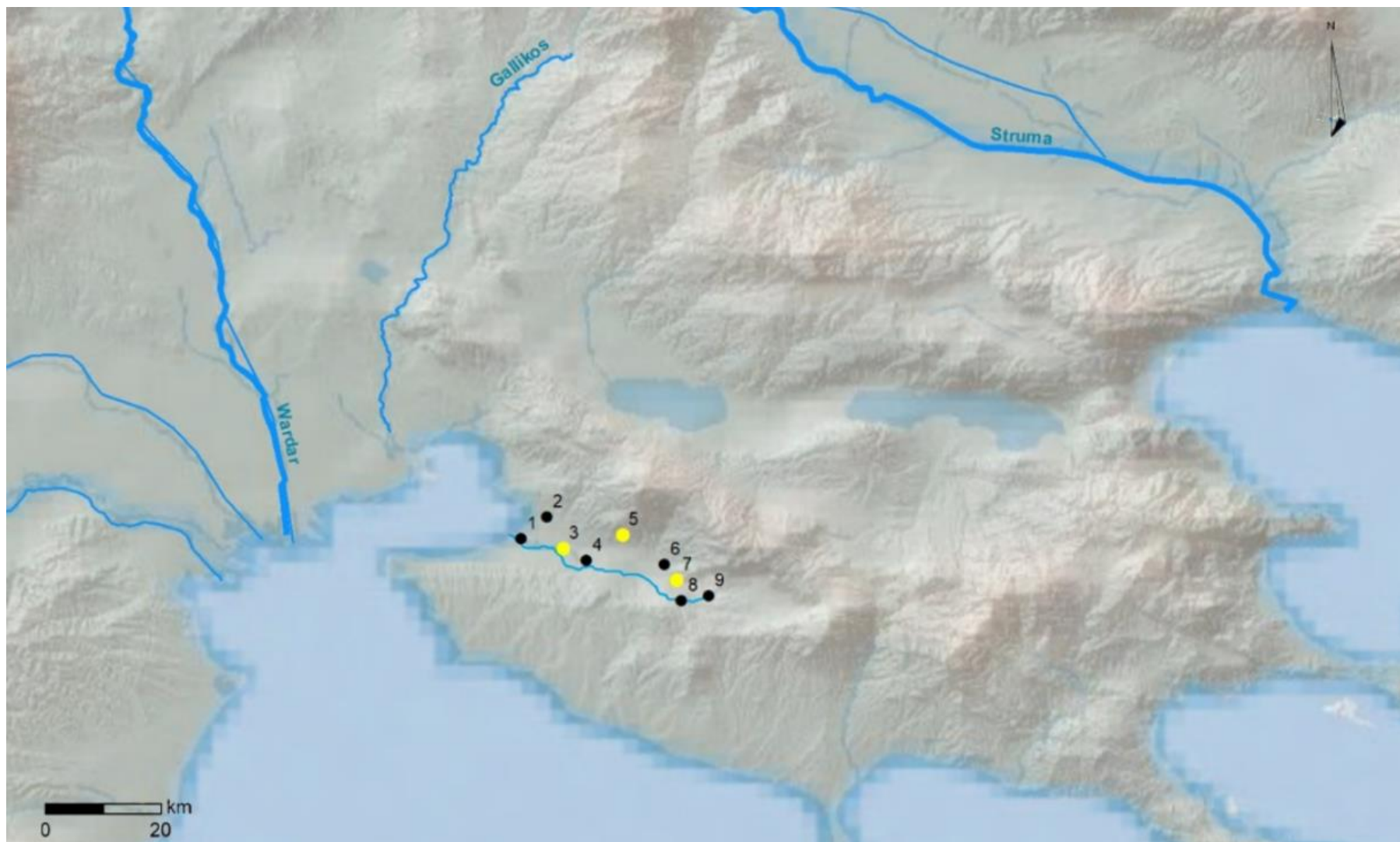
³⁹² Opiswane powyżej w rozdziale 5.

³⁹³ Takie jak miedź i złoto (Vavelidis, Andreou 2008).

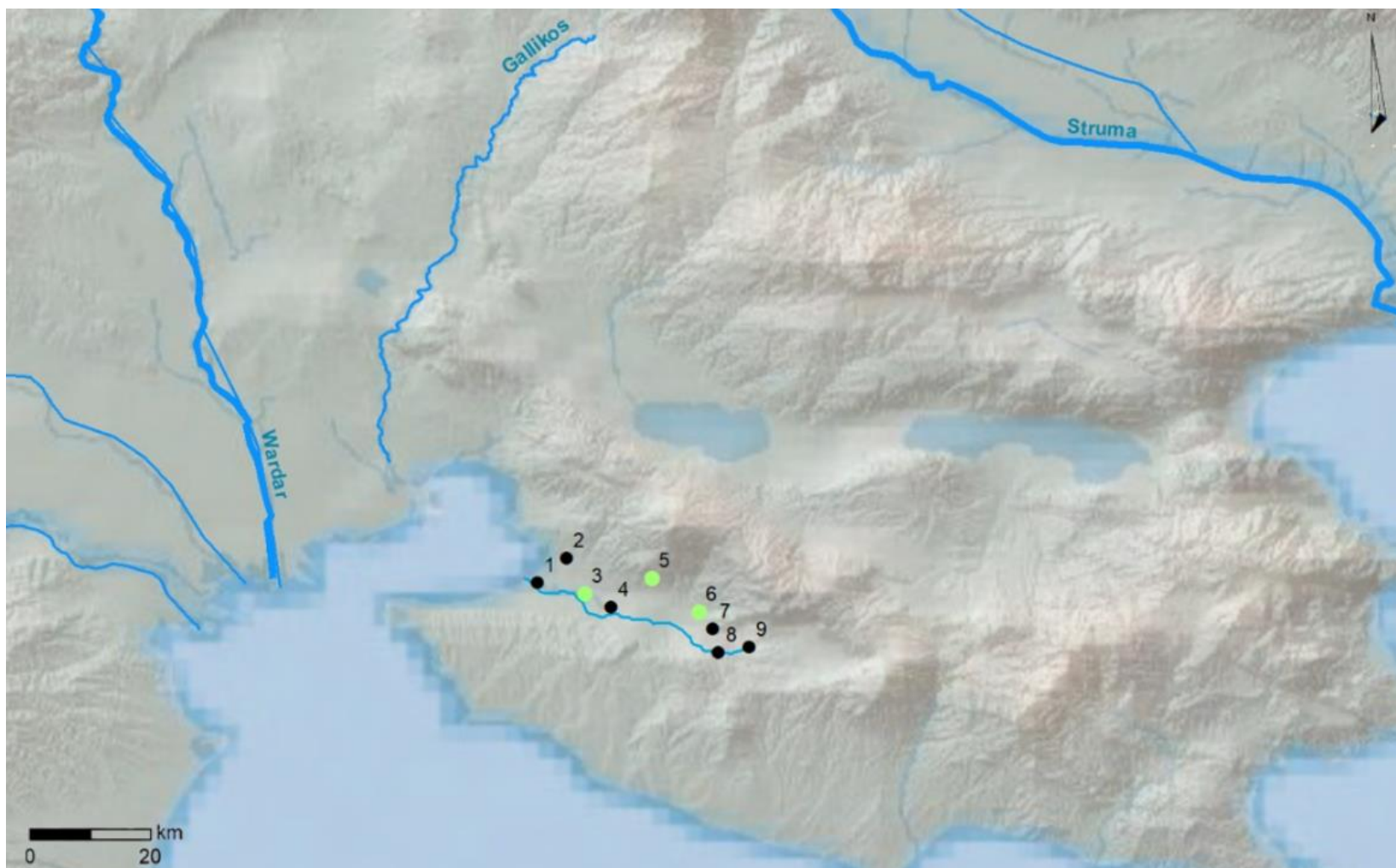
zidentyfikowano współwystępowanie trzech klas ceramicznych, które uznawane są za istotne do celów rozpoznawania roli Centralnej Macedonii w sieci kontaktów ponadregionalnych (Peristera Amalara i Nea Raideostos). Na stanowisku Galatista Panikova odkryto współwystępowanie ceramiki mykeńskiej i malowanej matową farbą. W repertuarze ceramicznym dostrzeżono także naczynia, które ornamentowane były grafitową dekoracją (Georgopoulou 2016: 165, 168).

Ryc. 173. Stanowiska archeologiczne z późnej epoki brązu przebadane w ramach projektu rozpoznania doliny rzeki Anthemous. Kolorem czerwonym zaznaczono osady, na których zidentyfikowano ceramikę mykeńską (Andreou et al. 2016). 1. Gona; 2. Thermi Toumba; 3. Nea Raidestos; 4. Loutra Thermis; 5. Peristera Amalara; 6. Agios Kirikos; 7. Galatista Panikova; 8. Galatista Hagia Tetradi; 9. Galatista Hagia Paraskevi.

Ryc. 174. Stanowiska archeologiczne z późnej epoki brązu przebadane w ramach projektu rozpoznania doliny rzeki Anthemous. Kolorem żółtym zaznaczono osady, na których zidentyfikowano ceramikę malowaną matową farbą (Andreou et al. 2016). 1. Gona; 2. Thermi Toumba; 3. Nea Raidestos; 4. Loutra Thermis; 5. Peristera Amalara; 6. Agios Kirikos; 7. Galatista Panikova; 8. Galatista Hagia Tetradi; 9. Galatista Agia Paraskevi.

Ryc. 175. Stanowiska archeologiczne z późnej epoki brązu przebadane w ramach projektu rozpoznania doliny rzeki Anthemous. Kolorem zielonym zaznaczono osady, na których zidentyfikowano ceramikę nacinaną i inkrustowaną (Andreou et al. 2016). 1. Gona; 2. Thermi Toumba; 3. Nea Raidestos; 4. Loutra Thermis; 5. Peristera Amalara; 6. Agios Kirikos; 7. Galatista Panikova; 8. Galatista Hagia Tetradi; 9. Galatista Hagia Paraskevi.

4.7. Świadczenia ponadregionalnych powiązań kulturowych Centralnej Macedonii na podstawie analiz ceramiki naczyniowej

W niniejszym rozdziale przedstawione zostanie podsumowanie rezultatów prac archeologów, którzy zajmowali się ceramiką naczyniową z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. W porządku chronologicznym ujęte będą ustalenia badaczy w kontekście rozważań najistotniejszych dla niniejszej dysertacji – identyfikacji świadectw kontaktów kulturowych, ukazując tym samym komplementarny przyrost stanu wiedzy na ten temat.

W pierwszych sekcjach będą zaprezentowane wyniki archiwalnych prospekcji obejmujących grupy stanowisk. Następnie rezultaty nowszych analiz badaczy, którzy rozpoznawali materiały ceramiczne pozyskane podczas wieloletnich sezonów wykopaliskowych na najlepiej rozpoznanych *toumba*'ch: Assiros i Kastanas.

4.7.1. Rozpoznania przed dwudziestoleciem międzywojennym

Prób rozpoznawania interakcji kulturowych, poprzez analizę pozostałości z przełomu II i I tysiąclecia p.n.e. z Centralnej Macedonii dokonywano niemalże od samego początku historii badań tego regionu. Już na przełomie wieków XIX i XX, H. Schmidt i P. Träger wyróżnili kategorie ceramiki lokalnej i importowanej, podkreślając tym samym możliwość obserwacji kontaktów kulturowych poprzez analizę wytwórczości ceramicznej społeczności zamieszkujących północną Egeę (Träger 1902; Schmidt 1905). Podobne ustalenia poczynili A. Wace i M. Thompson, którzy wyszczególnili klasę „importowaną” w zbiorze ceramicznym (Wace 1914). Ponadto, podjęli oni próbę określenia zasięgu przestrzennego wpływów cywilizacji mykeńskiej, bazując na obserwacjach dystrybucji naczyń określonej grupy. L. Rey, rozpoznając poszczególne klasy ceramiki, analizował ich proveniencję i przytaczał analogiczne artefakty, również spoza obszaru Centralnej Macedonii. Bazował na dostępnych danych, wspierając się na rezultatach prac, które odbyły się wcześniej między innymi w Tesalii,

Attyce, Koryntii, Argolidzie, Troi, Bałkanach, a nawet Europie Środkowej i regionie Kaukazu. Ważną konstatacją cytowanego badacza była obserwacja, że Macedonia nie była odizolowana od wpływów zewnętrznych i wchodziła w skład sieci kontaktów z populacjami żyjącymi w innych częściach Europy.

4.7.2. Rozpoznania od lat 30. do 60. XX wieku³⁹⁴

W niniejszym podrozdziale zostaną przedstawione ustalenia badaczy, którzy po raz pierwszy w historii odkrywania pradziejów Centralnej Macedonii, podjęli wysiłek przeprowadzenia systematycznych badań wykopaliskowych na *toumba*'ch. Ich celem było ukazanie charakterystyki opisywanego regionu w szerszym kontekście, a także sieci powiązań, które istniały pomiędzy społecznościami lokalnymi, zarówno w formacie wewnętrznych interakcji, jak i relacji z ludnością zamieszkującą tereny ościenne. Dane, na których opierali swoje ustalenia pochodziły w większości z analiz ceramiki.

4.7.2.1. Relacje wewnętrzne

Główną bazę przywoływanych analiz tworzyła grupa następujących stanowisk: Tsautsitsa, Vardaroftsa, Vardina, Kilindir, Kapoudjilar, Gona i Sedes (ryc. 176). Poza tymi danymi, informacje na temat stratygrafii pradziejowych osad znane były jedynie w ogólnych zarysach.

Dzięki szczegółowemu rozpoznaniu klas naczyń ustalono, że sekwencja występowania ceramiki dekorowanej jest zgodna, porównywalna i konwergentna na stanowiskach w Vardaroftsa i Kilindir (Heurtley, Hutchinson 1925: 47; Heurtley 1939: 39). W Tsautsitsa, pomimo braku wcześniejszych, obserwowalnych na pozostałych stanowiskach, okresów zasiedlenia i małej liczby odnalezionych fragmentów mykeńskich i północnych przykładów

³⁹⁴ Jako dane referencyjne posłużyły także rezultaty francuskich badań wykopaliskowych sprzed 1920 roku z *toumb* Gona i Kapoudjilar (Rey 1916, 1917).

naczyń, sekwencje ceramiczne wydały się ukazywać podobny przebieg. Dane ze stanowiska w Vardina przedstawiały odmienny obraz. W. Heurtley i R. Hutchinson byli zdania, że stanowisko to wykazywało silniejsze powiązania z regionem „dunajskim”, o czym świadczyła duża liczba zidentyfikowanych fragmentów naczyń o domniemanej północnej genezie. W ich opinii, mogły one tam docierać przez zachodnią Trację³⁹⁵ (Heurtley, Hutchinson 1925: 47-48). Na stanowisku Kapoudjilar (Rey 1916; 1917) znaleziska datowane na okres „przedmykeński” wydały się również charakteryzować odmienną sekwencją chronologiczną, niż zidentyfikowana w Vardarofitsa i Kilindir. Kapoudjilar zostało nawet określone metaforycznie „wysuniętą placówką kultury dunajskiej” (Heurtley, Hutchinson 1925: 50), z uwagi na udział w repertuarze naczyń o genezie północnej, tzw. „dunajskiej” klasy.

Pomimo występowania pewnych różnic w sekwencjach ceramicznych, ówcześni badacze byli przekonani, że kultura materialna w epoce brązu w Centralnej Macedonii tworzyła spójną całość, w przeważającej części posiadającą zbieżne cechy. Osią kontaktu dla poszczególnych społeczności lokalnych miała być rzeka Wardar (Casson 1923: 170). Miejscowa kultura materialna wykazywała w pradziejach silne cechy autochtoniczne i konserwatyzm. Ceramika monochromatyczna stanowiła stały element, od samego początku zasiedlenia osad, aż do ich końca, a dekorowane kategorie, nacinane i inkrustowane oraz malowane, były nieodłączną częścią powolnego procesu ewolucji i wewnętrznego rozwoju wytwórczości garncarskiej (Heurtley, Hutchinson 1925: 11). Lokalna kultura charakteryzowała się także otwartością na zmiany, ale adaptacja zewnętrznych wzorców nie następowała w szerokim zakresie (Heurtley, Hutchinson 1925: 64). W. Heurtley zauważył ponadto, że

³⁹⁵ W. Heurtley i R. Hutchinson na potwierdzenie swojej tezy podają również przykłady obecnej w warstwie „I” w Vardina ceramiki dekorowanej grafitem, charakterystycznej dla regionu Tracji (Heurtley, Hutchinson 1925: 49).

Centralna Macedonia cechowała się wyjątkową uniformizacją sekwencji ceramicznych (Heurtley 1939: xvi).

Periods.	Vardaróftsa.	Gona.	Sedes.	Kilindir.	Chauchitza.	Várdino.	Kapoudjilar.
A.	A.	Couche A. "Primitive."	Couche A. "Primitive."	I.		I. Danubian (?)	Couche A. "Pré-Myc."
B.	B.			II. a, II. b			
C.	C. C 2	Couche B. "Géom. Pré-Myc." (= C 2)	Couche B. "Géom. Pré-Myc." (= C 2)	II. c "Matt-painted." (= C 2)	"Matt-Painted." (= C 2)	II. C 2	Couche B. "Pré-Myc."
	Mycenaean. Sub-Mycenaean.	Mycenaean.	Mycenaean.	Mycenaean.	Mycenaean.	Mycenaean. Sub-Mycenaean.	Site abandoned.
D.	D. D 4, D 5	Site abandoned.	Couche C. "Géom. Post-Myc." (= D 4, D 5)	Site abandoned.	"Iron Age Pottery."	III. D 4, D 5	
	Hellenic.				Hellenic.	Hellenic.	
E.	E. Hellenic. Hellenistic.		Couche D. Hellenistic.		Hellenistic.	IV. Hellenic. Hellenistic.	

Ryc. 176. Synchronizacja etapów zasiedlenia macedońskich *toumb*, na podstawie badań wykopaliskowych z lat 20. XX wieku (Heurtley, Hutchinson 1925: 50).

Stanowiskiem „referencyjnym”, na którym odkryto i zadokumentowano warstwy stratygraficzne o szerokim zakresie chronologicznym, stała się Vardaróftsa, m.in.: z uwagi na zakres i stan opublikowanych rezultatów badań wykopaliskowych. Autorzy opracowania wyników reasumując uznali, że materiał odkryty tam reprezentował wszystkie kategorie stylów, kształtów i dekoracji, które były stosowane na całym obszarze stanowiącym zakres przestrzenny niniejszej pracy (Heurtley, Hutchinson 1925: 50).

Pewne nieścisłości wystąpiły w charakterystyce i nazewnictwie poszczególnych typów ceramiki zdobionej nacięciami. System używany przez W. Heurtley’a i R. Hutchinsona bazował

na klasyfikacji L. Rey'a, jednakże różnił się od niej. „Pierwsza” klasa nacinana W. Heurtley'a i R. Hutchinson's obejmowała zdecydowanie więcej technik i motywów zdobniczych od tak samo nazwanej kategorii L. Rey'a. W. Heurtley i R. Hutchinson włączyli do niej elementy m.in. z klasy „drugiej”, która w ujęciu L. Rey'a stanowiła oddzielny byt typologiczny. Co więcej, w „Stratum II” na stanowisku Kilindir odkryto „wczesny” styl nacinany³⁹⁶, który nazywany był przez W. Heurtley'a i R. Hutchinson'a „drugim”. Z kolei ich „trzeci” styl nacinany odpowiadał w większości „zaawansowanemu” nacinanemu³⁹⁷, jak określał go S. Casson, kierownik badań w Kilindir. Brak uporządkowania nomenklatury we wczesnych etapach prób opisanie fenomenu ceramiki nacinanej i inkrustowanej nie ułatwiał podejmowania analiz porównawczych. Niemniej jednak, pewna część elementów była wspólna, podobnie jak miało to miejsce w przypadku stylu „drugiego” i „trzeciego”³⁹⁸.

Z perspektywy autora niniejszej dysertacji, niezwykle cennego wkładu w rozpoznanie charakterystyki pradziejowej kultury materialnej Centralnej Macedonii dokonał W. Heurtley, opisując w syntetyczny sposób znaleziska ceramiczne (Heurtley 1939). Pogrupował je w obrębie sekwencji chronologicznych w całym regionie. Warto przytoczyć spostrzeżenia tego badacza, obejmujące okresy od środkowej epoki brązu po wczesną epokę żelaza.

W środkowej epoce brązu, wg. W. Heurtley'a, misy z zawiniętą do środka naczynia krawędzią wylewu zostały zastąpione przez warianty z prostymi lub wywiniętymi wylewami, często wyposażone w ucho w typie „widelkowym”. W Centralnej Macedonii pojawiła się wtedy niewielka ilość ceramiki minijskiej (na stanowiskach w Vardaroftsa i Kilindir), którą charakteryzowały rowkowane powierzchnie zewnętrzne. Wnioskując po liczbie zidentyfikowanych fragmentów opisywanej klasy, W. Heurtley uznawał, że kategoria ta nie

³⁹⁶ Ang. *Early Incised*.

³⁹⁷ Ang. *Advanced Incised*.

³⁹⁸ Oznaczonych przez L. Rey'a jako „No 2” i „No 3” (zob. rozdz. 4.4.1.2.2.).

stanowiła znaczącego udziału w ceramice Centralnej Macedonii, w odróżnieniu od zbioru rozpoznanego na Półwyspie Chalcydyckim (Heurtley 1939: 89). Na zlokalizowanym tam stanowisku Molyvopyrgos ceramika minijska stanowiła większość materiału zabytkowego. Co warte odnotowania, formy uznawane za charakterystyczne dla północnej Egei (Centralnej Macedonii i Półwyspu Chalcydyckiego) – misy z uchwytami w typie „widełkowym” i dzbany z „odcięta” szyją, były również produkowane w minijskiej stylistyce. Tę kategorię ceramiczną zidentyfikowano także w warstwach Hagios Mamas (Heurtley 1939: 91-92).

W Centralnej Macedonii charakterystyczny był natomiast udział ceramiki zdobionej nacięciami, tworzącej najczęściej wątki w postaci linii zakrzywionej, spirali, kombinacji linii prostych i zakrzywionych i pasm linii równoległych, wykonywanych przy użyciu narzędzia w typie „grzebienia”. Zdobnictwo pokrywało całą powierzchnię brzuśców naczyń, ich ucha, a czasami wpisywane było w „ramę” ornamentacyjną. Nacięcia zazwyczaj charakteryzowały się starannym wykonaniem. Wypełniano je białą inkrustacją. Naczynia zdobione niniejszymi wzorami wytwarzane były z tego samego surowca glinianego, co pojemniki niedekorowane. Wykonywano je z żwirowatej gliny i wypalano do barwy o zróżnicowanych odcieniach: czarnym, brązowym bądź szarym. Ich powierzchnię zewnętrzną czasami wygładzano, niekiedy aż do uzyskania efektu wypolerowania (Heurtley 1939: 90-91). Kształty obejmowały głównie misy z uchami w typie „widełek”, dzbany z kulistym brzuścem i ukośną szyją, kuliste misy z uchami przyczepionymi do krawędzi wylewu i kubki z uchami w typie „pętli”. Pojawiały się też formy rzadkie, czego przykładem była mała paleta bądź lampka z Kilindir z nacinaną krawędzią wylewu, która, w opinii W. Heurtley'a, nie posiadała analogii³⁹⁹. Zauważalna była kontynuacja stosowanych wzorów dekoracyjnych, np. w przypadku stylu nacinanego zdobiono naczynia przy użyciu równoległych linii, kreskowanych trójkątów, zygzaków i rzędów

³⁹⁹ Niemalże identyczne naczynie, jednakże większych rozmiarów, zostało niedawno odkryte na stanowisku w Strumicy w Republice Macedonii Północnej – w odległości około 60 km w kierunku północnym (Rujak 2020).

niewielkich dołków. W nowy sposób organizowany był wątek zdobniczy: trójkąty lokowano w bliskiej odległości od siebie, ze stykającymi się niemalże podstawami. Zazwyczaj jednakże ornamentyka nacinana przejawiała się w prostych kształtach geometrycznych, najczęściej linearnych. W Kilindir, gdzie opisywana kategoria występowała licznie, obserwowalny był motyw „biegnącej” spirali (Heurtley 1939: 90). W Saratse także dostrzeżono fragmenty z dekoracją spiralną towarzyszącą prostym linearnym motywom, które wykonano za pomocą wąskiego narzędzia w typie „grzebienia”. W Vardaroftsa użycie tego typu instrumentu zostało rozpoznane na wielu fragmentach naczyń. Stosowano tam ornamentykę w postaci spirali wykonanych z krótkich nacięć czy też zakreskowanych trójkątów z przedłużanymi wierzchołkami za pomocą linii prostych⁴⁰⁰ bądź też motywów w kształcie haka. Ponadto, zidentyfikowano dekoracje typu zygzak (w postaci multiplikowanych linii), którym towarzyszyły przestrzenie wypełniane kropkowaniami (Heurtley 1939: 90).

W późnej epoce brązu stanowisko Tsautsitsa zostało zasiedlone po raz pierwszy, a Vardina zamieszkało ponownie, po przerwie osadniczej trwającej od wczesnej epoki brązu. Na Półwyspie Chalcydyckim opuszczono Molyvopyrgos. W. Heurtley tłumaczył niniejsze zjawiska możliwą zmianą w kierunku nomadycznego trybu życia mieszkańców opisywanych stanowisk, którzy przenieśli się w wyższe partie (Heurtley 1939: 93). Niemniej jednak, w Centralnej Macedonii nie dostrzeżono symptomów ogólnych i nagłych przerw osadniczych. Kultura materialna charakteryzowała się kontynuatywnością cech, czego potwierdzeniem mogą być chociażby formy użytkowanych naczyń ceramicznych, np. mis z imaczami w typie „widełek”, naczyń z ukośnym wylewem lub dzbanów ze „ściętym” wylewem.

⁴⁰⁰ Tę dekorację W. Heurtley opisuje jako identyczną motywom malowanym matową farbą z późnej epoki brązu (1939: 90).

Zdobnictwo malowane w tym czasie pojawiło się na płytkich misach (o workowatych lub ostro-załamywanych brzuścach⁴⁰¹), często wyposażonych w ucho z plastyczną wypustką stabilizującą kciuk⁴⁰², misach z uchami w typie „widelkowym”, dzbanach z „odciętą” szyją, dzbanach z uchami w typie „pętli” i misach z kloszowymi wylewami i cylindrycznymi imaczami (Heurtley 1939: 94). Sama ornamentyka, mimo, że wykazywała niewielkie różnice lokalne, składała się głównie z zakreskowanych i zakratowanych trójkątów, czasami wyposażonych w dodatkowy motyw w typie spiralnego haka, stycznych okręgów, krótszych odcinków, zygzaków i ich kombinacji, spirali i wielokrotnych szewronów. Używana farba posiadała najczęściej odcienie fioletowe, czasami brązowe, czarne lub czerwone. Wątki wykonywano na żółto-żółtym lub pomarańczowym slipie pokrywającym powierzchnię naczynia, która była zazwyczaj wygładzana. Niekiedy, slip przybierał biały kolor⁴⁰³ (Heurtley 1939: 94).

Jednocześnie, wraz z pojawieniem się ceramiki malowanej matową farbą, zaszły zmiany w zbiorze naczyń nacinanych. Precyzyjnie wykonywany ornament, złożony głównie z prostych linii, zanikł, a w jego miejscu stosowane były wyraźne i grube dekoracje nacinane, spośród których najczęściej używano wątków taśmowych spirali. Były one wykonywane za pomocą wrytych niestarannie linii, które rzadko stanowiły idealnie równoległe układy. Często również nakładały się na siebie. Towarzyszyły im ukośne krótsze nacięcia. Po wykonaniu, wypełniano je białą lub różową pastą inkrustacyjną, co wyraźnie odróżniało je od ciemnych powierzchni naczyń. Ornamenty nierzadko tworzyły kompozycje, złożone z różnych elementów: spirali, trójkątów, dołków i kropek, zygzaków, dysków, a często główny motyw zdobniczy wpisywany był w ramę dekoracyjną utworzoną z prostych linii lub pasm, przecinających się ze sobą prostopadle (Heurtley 1939: 95). W opisywany sposób dekorowano

⁴⁰¹ Ang. *Carinated*.

⁴⁰² Opisywany już powyżej tzw. *thumb-grip*.

⁴⁰³ Np. na stanowisku w Tsautsitsa (Heurtley 1939: 94).

głębokie kuliste misy, czasami pozbawione wyraźnie wyodrębnionych partii szyjnych i wyposażone w dwa ucha w typie „pętli” umocowane do krawędzi wylewu, naczynia z ostrym załomem brzuśca z imaczami, misy z uchami w typie „widełkowym”, małe dzbany, misy z kłoszowymi wylewami. Również pokrywki zdobione były tego typu dekoracją. Odnaleziono dwa tego typu przykłady w Kilindir (Heurtley 1939: Fig. 91).

W. Heurtley dostrzegł powiązanie stylu malowanego z nacinanym⁴⁰⁴, uznając, że za oboma stała ta sama tradycja. Dobór ornamentów i ich połączenia w postaci biegnących spirali, zamkniętych pomiędzy równoległymi liniami, zakreskowanych trójkątów, także z wierzchołkami przedłużonymi prostymi liniami, służył za potwierdzenie niniejszej tezy.

W ramach późnej epoki brązu cytowany badacz wyróżniał ponadto późniejszy styl nacinany, charakteryzujący się uproszczeniem wątków, rozpoznany na stanowiskach w Vardarofitsa, Vardina, Saratse i Sedes. W. Heurtley ukazał analogiczne dekoracje we wczesnej i środkowej epoce brązu⁴⁰⁵ (Heurtley 1939: 95-96).

Równoczesowa rozwiniętemu stylowi nacinanemu, w ujęciu W. Heurtley'a, była ceramika mykeńska. Wiele pozyskanych fragmentów umożliwiło rekonstrukcję pełnych form naczyń tej kategorii z Saratse, Kilindir, Hagios Mamas, Gony, Vardarofitsa i Vardina i uzyskanie danych na temat charakterystyki opisywanej klasy w regionie północnej Egei. Zdecydowana większość fragmentów została wydatowana na okres PHIII (Heurtley 1939: 95-96).

Sekwencję rozwojową ceramiki w Macedonii pod koniec epoki brązu przerwała „inwazja łużycka”, jak określił ją W. Heurtley⁴⁰⁶. Jej ślady zaobserwowano nie tylko w

⁴⁰⁴ Co zaobserwował już L. Rey (Rey 1917).

⁴⁰⁵ Te podobieństwa występują, ale nie są niczym zaskakującym w przypadku stylu nacinanego, który ze względu na swoją charakterystykę i technologię wykonywania posiada określony i skończony zbiór motywów zdobniczych. Ukazane przez W. Heurtley'a naczynia nie są jednakowe, zostały ozdobione podobnymi motywami nacinanymi.

⁴⁰⁶ Teza ta została w późniejszym czasie kilkakrotnie weryfikowana (zob. rozdz. 4.6.2.2.).

warstwach spalenizny na niektórych *toumba*'ch, ale również w zmianach widocznych w ceramice.

Ceramikę „łużycką”⁴⁰⁷ pozyskano w dużej liczbie ze spalonych nawarstwień w Vardarofitsa, Vardina i Saratse. Znajdowała się ona w tych samych kontekstach co późne naczynia mykeńskie. Wykonywana była z surowca glinianego wzbogaconego o zauważalny udział żwiru, wypalana do ciemnych barw powierzchni i wygładzana, osiągając niemalże efekt wypolerowania. Dekoracja obejmowała pionowe lub ukośne rowki bądź żłobienia. Na podstawie fragmentów rozpoznano kilka kształtów: szeroką dwuuuchą urnę z wychyloną na zewnątrz krawędzią wylewu, żłobionym brzuścem i uchami, a także dzbany z wywiniętymi na zewnątrz wylewami. Ponadto, rozpoznano wiele żłobionych bądź rowkowanych uchwytów, które przynależały najprawdopodobniej do opisywanej klasy. W. Heurtley zauważał, że najwcześniejsze przykłady macedońskich „skręconych” uchwytów zostały odkryte wraz z fragmentami opisywanej ceramiki „łużyckiej”. Na tej podstawie uznał, że wywodzą się one bezpośrednio z tej drugiej klasy (Heurtley 1939: 98-99).

Po czasie niepokoju, we wczesnej epoce żelaza nastąpiło ponowne zasiedlenie osad i produkcja naczyń ceramicznych, które były zarówno ręcznie lepiące (w przeważającej liczbie) jak i wytwarzane na kole garncarskim (Heurtley 1939: 103). W obrębie pierwszej z wymienionych, najczęściej użytkowano misy, w wariacie z płaskimi horyzontalnymi uchami przedłużającymi krawędź wylewu. Na samych wylewach i uchwytach czasami wykonywano krótkie ukośne linie nacinane lub rowkowania. Wyrabiano także misy z kulistym brzuścem, dzbany, również w wariacie z „odciętą” szyją i „skręconym” uchem, wywodzącym się z kanelurowanej klasy ceramiki przełomu późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (Heurtley 1939: 104). We wczesnej epoce żelaza pojawiły się także charakterystyczne szare naczynia,

⁴⁰⁷ Zwaną także „kanelurowaną”.

często w formie dzbanów z „odciętymi” szyjami bądź *kantharos*'ów, zazwyczaj niezdobionych, czasami dekorowanych jedynie prostymi nacinanymi bądź odciskanymi wzorami (Heurtley 1939: 131).

Jako osobną kategorię wyróżniono ceramikę zidentyfikowaną na stanowisku w Boubousti (Heurtley 1926, 1939). Odkryta tam w dużych ilościach klasa malowana matową farbą posiadała odmienną charakterystykę od przykładów naczyń z regionu Centralnej Macedonii i Półwyspu Chalcydyckiego. Pomimo, że użytkowane kształty były podobne: dzbany z ukośnymi lub ściętymi szyjami, kuliste misy, warianty naczyń z uchami w typie „taśmowym” itp. to dekoracja sprawiała wrażenie bardziej wyszukanej estetycznie i skomplikowanej. Ornamenty koncentrowały się często na szyjach naczyń i górnych ich częściach, obejmując zamknięty zbiór wątków w postaci kreskowanych trójkątów z wierzchołkami, często przedłużanymi liniami prostymi, skierowanymi ku dołowi naczynia, bądź też motywów zamkniętych w ramach, utworzonych z malowanych linii, pasm, kształtów geometrycznych oraz meandrów (Heurtley 1939: 100).

4.7.2.2. Relacje zewnętrzne

Seria badań wykopaliskowych na wzmiankowanych stanowiskach dostarczyła danych, które pozwoliły na stworzenie bardziej szczegółowych opisów roli Centralnej Macedonii w relacjach z regionami ościennymi. Istnienie kontaktów kulturowych pomiędzy nierzadko odległymi obszarami potwierdziły już we wczesnej epoce brązu znaleziska dwóch fragmentów melijskiego obsydianu, wraz z towarzyszącymi im wczesno-helladzkimi fragmentami ceramicznymi (Heurtley 1939: xx). W tych wczesnych etapach zasiedlenia *toumb* Macedonii Centralnej największe podobieństwa wytworów kultury materialnej występowały w szerokim geograficznym paśmie, rozciągającym się od Anatolii po Egeę (Heurtley 1939: xx). Niniejszą hipotezę miały poświadczać przede wszystkim pierwsze formy mis z wywiniętymi wylewami, dzbanów z „odciętymi” szyjami i naczyń askoidalnych. Charakterystyka ornamentyki

potwierdzała opisywany kierunek przepływu idei, bliskie analogie zauważalne były na stanowiskach archeologicznych w Troi, Tesalii (Tsangli i Lianokladi), Grecji Środkowej, Koryntii, Argolidy, a nawet na Wyspach Cykladzkich czy Krecie (Heurtley, Hutchinson 1925: 52). Warto dodać do niniejszej konstatacji, że stanowiska w Vardina⁴⁰⁸ i Kapoudjilar⁴⁰⁹ ukazywały nieco odmienną charakterystykę: silniej powiązaną z terenami naddunajskimi, na co miały wskazywać świadectwa obecności naczyń o genezie północnej (Heurtley, Hutchinson 1925: 54).

W kolejnym okresie, utożsamianym ze środkową i początkiem późnej epoki brązu, w zasiedleniu *toumb* nie dostrzeżono przerwy lub znaczących zmian w technologii, stylistyce i repertuarze stosowanych form ceramicznych. Zauważalna była ciągłość tradycji wcześniejszych, oraz pojawienie się innowacji, będących świadectwem kontaktów z regionami sąsiednimi. W środkowej epoce brązu miejsca w interregionalnej sieci powiązań Centralnej Macedonii i Półwyspu Chalcydyckiego należy rozpatrywać oddzielnie. Ten drugi obszar charakteryzował się obecnością poświadczonych kontaktów południowych, których intensyfikacja była widoczna w postaci nowej kategorii ceramicznej - minijskiej. W Centralnej Macedonii wpływy zewnętrzne mogły przejawiać się w formie występowania bardziej zaawansowanego technologicznie stylu nacinanego i pojawienia się waz z ostrym załomem. Pomimo, że tzw. „drugi” styl nacinany stanowił wyraźną kontynuację „pierwszego”, niektóre wzory dekoracyjne⁴¹⁰, w opinii W. Heurtley’a i R. Hutchinson’a, miały charakter „anatolijski”. Niemniej jednak, kombinacja kreskowanych trójkątów z szerokimi nacinanymi pasmami w formie spiralnie zakręconych wstęg, wykonywanymi za pomocą narzędzia w typie „grzebienia”, miała, ich zdaniem, konotacje północne (Heurtley, Hutchinson 1925: 55). W.

⁴⁰⁸ Warstwa oznaczona jako „Stratum I”.

⁴⁰⁹ Osiedle opisane literą „A”.

⁴¹⁰ Ornamenty w postaci np. zakreskowanych trójkątów, bądź też motywów typu zygzak zamkniętych w pasmach równoległych linii.

Heurtley porównywał także macedońskie przykłady naczyń zdobionych nacięciami w kształcie spirali bądź klinów do słynnych „patelni”, bądź pater z Naksos, Paros i Siknos, stanowiących emblematyczny element kultury cykladzkiej. Jednakże brak jest jakichkolwiek fizycznych świadectw bezpośrednich kontaktów (Heurtley 1939: 122). Konstatacja autorów badań zamykała się w stwierdzeniu, że ta specyficzna mozaika anatolijsko-naddunajskich elementów widocznych w zbiorze ceramicznym Centralnej Macedonii stanowiła cechę charakterystyczną, właściwą dla lokalnej kultury materialnej, nie występującą nigdzie indziej (Heurtley, Hutchinson 1925: 55-56).

W późnej epoce brązu wpływy zewnętrzne w Macedonii były jeszcze wyraźniej widoczne w kulturze materialnej. „Zaawansowany”⁴¹¹ styl nacinany, według S. Casson’a, stanowił nowy, odróżnialny od wcześniejszych, fenomen, będący świadectwem inspiracji zewnętrznych. Z tą opinią nie zgadzali się jednakże W. Heurtley i R. Hutchinson, uznający, że było to naturalne rozwinięcie wcześniejszych tradycji (stylu „drugiego”)⁴¹². Pewne elementy naczyń dekorowanych malowaniem w tym czasie uznano za reminiscencję wpływów północnych, podobnie jak konstrukcje szerokich uch na naczyniach, przypominające kształty bośniackie, a nawet włoskie (Heurtley, Hutchinson 1925: 57). Warto nadmienić, że w opisywanym okresie styl malowany matową farbą był ściśle powiązany z ceramiką nacinaną („drugą”), z uwagi na zbieżność stosowanych wątków ornamentacyjnych (Heurtley 1939: 124), dlatego też w egzemplarzach niniejszej kategorii również dostrzegano nawiązania do wytworów znajdujących pozalokalnie. Duża popularność stosowania złotego slipu na powierzchni naczyń wskazywała z kolei na kontakty z południem, gdyż wytwory pokrywane tego rodzaju powłoką ściśle korespondowały z ceramiką środkowo-helladzką i złotą minijską.

⁴¹¹ Według nomenklatury S. Casson’a. Według opisów W. Heurtley’a i R. Hutchinson’a – „trzeci”.

⁴¹² Ich argumentacja opierała się na analizie porównawczej repertuaru motywów zdobniczych obu klas i jej rezultacie, z którego wynika, że są w zasadzie takie same. Jedyna różnica widoczna była w technice wykonywania ornamentów (Heurtley, Hutchinson 1925: 56).

Potwierdzeniem niniejszego faktu był także spory udział naczyń mykeńskich w lokalnym zbiorze⁴¹³.

Mykeńskie element w Centralnej Macedonii uznawano za napływowe a sam fenomen, jak dotąd, nie podlegał szczegółowemu rozpoznaniu. Pierwszą rekapitulację niniejszej problematyki podjął S. Casson. Według niego ceramika mykeńska została zidentyfikowana na dziewięciu *toumba*'ch w regionie: Gonie⁴¹⁴, Sedes⁴¹⁵, Metamorfosis⁴¹⁶, Gidi Dere⁴¹⁷, Karydii⁴¹⁸, Trapezi⁴¹⁹, Kalamarii⁴²⁰, Lembet⁴²¹, Arapli⁴²², Tsautsitsa. Lokalizacja wymienionych osad *tell'owych* blisko wybrzeża, skłoniła go do wysnucia wniosku, że dystrybucja naczyń mykeńskich była jedynie ograniczona do tego wąskiego odcinka nadmorskiego. S. Casson wątpił, że ceramika opisywanej kategorii może być odkryta jeszcze na innych stanowiskach położonych dalej na północ w głębi lądu, poza Tsautsitsa, na której zidentyfikował zaledwie jeden jej fragment. W jego opinii naczynia mykeńskie pojawiały się w Centralnej Macedonii w późnej epoce brązu jako rzadkie importy pozostawiane przy okazji wymiany towarów, a dostarczane były drogą morską do Zatoki Termajskiej z południa (Casson 1923: 171). Tej tezie przeciwstawiał się W. Heurtley, uznając, że po okresie początkowego występowania i przeważania w zestawie importów, naczynia te były następnie produkowane

⁴¹³ Wszystkie zidentyfikowane przez S. Casson'a naczynia mykeńskie zostały wydatowane na okres PHIII (pomiędzy rokiem 1300 a 1200 p.n.e.; Casson 1923: 172). W. Heurtley i R. Hutchinson datowali przykłady odkryte przez siebie jako „nie wcześniejsze niż pochodzące z okresu PHIIIC” (Heurtley, Hutchinson 1925: 59).

⁴¹⁴ Określanej jako „B2” (Wace 1912: 127) lub „No 12” (Rey 1917: Pl. XLVII).

⁴¹⁵ Dzisiejsze Thermi, wewnątrz którego znaleziska mykeńskie były wzmiankowane w opracowaniu A. Wace'a i M. Thompson'a (1909: 158, 161), a także L. Rey'a (1917: 154).

⁴¹⁶ Określanym jako „B7” (Wace 1912), rozpoznany także przez L. Rey'a jako „No 2” (1917: 129).

⁴¹⁷ Znanym jako „B10” (Wace 1912) i „No 3” (Rey 1917: 162). Najprawdopodobniej późniejsza Nea Trighlia.

⁴¹⁸ Określanym na austriackich mapach jako „Kardia”, a także „B11” (Wace 1912) i „No 4” (Rey 1917: 162).

⁴¹⁹ Oznaczonym jako „B 16” (Wace 1912) i „No 7” (Rey 1917: 162).

⁴²⁰ Określanej też jako Hagio Elias, na której ani A. Wace ani L. Rey nie zidentyfikowali mykeńskich fragmentów.

⁴²¹ Dzisiejsza Efkarpia, wcześniej funkcjonująca jako „B 21” i nieprawidłowo nazywana „Karaissi” (Wace 1912). Badana wykopaliskowo przez T. Makridy Bey'a w 1908 roku (Casson 1923: 171).

⁴²² Rozpoznany przez A. Wace'a jako „B 24” (1912) i L. Rey'a jako „No 13” (1917: 88).

lokalnie. Pomimo pewnej mechanicznej odtwórczości, charakteryzowały się one jakością bliską pierwowzorom – stanowiły prawdziwie mykeńską ceramikę, nie zaś lokalną, uproszczoną imitację (Heurtley, Hutchinson 1925: 57; Heurtley 1939: 124-125).

Ceramika mykeńska w rozwiniętej późnej epoce brązu była rozpowszechniona w Centralnej Macedonii i produkowana w dużych ilościach na terenie śródlądowych *toumb.* W. Heurtley jako jej centrum produkcyjne wskazywał stanowisko Saratse. Stamtąd mogłaby ona trafiać do drugiego centrum produkcji i dystrybucji (Vardaroftsa) za pomocą szlaku rzecznego – Wardaru. To drugie stanowisko przypuszczalnie mogło zaopatrzać w produkty mykeńskie mieszkańców Vardina, Kilindir i Tsautsitsa. Cytowany badacz uważał, że Mykeńczycy zakładali pewnego rodzaju „stacje handlowe” na wybrzeżu i obszarach nadrzecznych, gdzie mogli wytwarzać ceramikę i wymieniać ją za lokalne produkty i surowce (Heurtley 1939: 124).

Formy produkowane w ramach klasy mykeńskiej obejmowały misy z „pętlowymi” imaczami, *kyliks*’y, dzbany, naczynia strzemiączkowe⁴²³, pękate słoje⁴²⁴, hydrie, kratery na stopkach, dzbany z „odciętymi” szyjami oraz naczynia z dzióbkami. Ich ornamentyka obejmowała motywy w postaci stylizowanych wzorów roślinnych, biegnących spirali, zakrzywionych linii, kreskowań, linii i pasm falistych, a także prawdopodobnie jeden wzór mątwy. Glina zazwyczaj nie była najlepiej wyrobiona a farba sprawiała wrażenie zmatowiałej. W opinii W. Heurtley’a jakością wyróżniały się formy mis i *kyliks*’ów (Heurtley 1939: 123-124).

Wcześniejsze relacje mieszkańców Macedonii z populacjami południowej Egei istniały jedynie sporadycznie, natomiast w późnej epoce brązu ukształtowały się one na kształt stabilnych powiązań. Brak danych na temat specyfiki wymiany handlowej pomiędzy mieszkańcami Macedonii a Mykeńczykami, a także charakteru towarów, które podlegały

⁴²³ Ang. *stirrup jars* lub *stirrup vases*.

⁴²⁴ Ang. *squat jars*.

transakcjom, skłonił S. Casson'a do uznania, że najprawdopodobniej najcenniejszym surowcem północnej Egei było drewno, nie wykluczył on jednakże możliwości handlu złotem czy też srebrem (Casson 1923: 172).

Świadectwa mykeńskiej penetracji północnych regionów nie ograniczały się jedynie do danych ceramicznych. S. Casson opisywał, że były one wyraźnie widoczne także w innych znaleziskach, pośród których wymienił dwa brązowe rapiery odkryte w okolicach Greveny (w dolinie rzeki Aliakmonas) i jeden przykład podobnego artefaktu z centralnej Bułgarii. Uznał, że znalazły się one tam, podobnie jak naczynia mykeńskie: w rezultacie wymiany handlowej⁴²⁵. Region Macedonii, wraz z doliną Strumy, S. Casson uznawał za graniczny obszar oddziaływania mykeńskich wpływów, które nie sięgały poza wymienione terytorium. Kolejny port, w jego opinii, do którego mogły docierać mykeńskie statki to Troja, co argumentował także możliwościami żegludowymi i brakiem bezpiecznych przystani pomiędzy współczesnymi Salonikami a Cieśniną Dardanele (Casson 1923: 174).

Kategoria naczyń niedekorowanych z późnej epoki brązu wydawała się również czerpać z kulturowych wpływów zewnętrznych, obserwowalnych w postaci ceramiki mykeńskiej, o czym świadczy duża reprezentacja charakterystycznych mis o wysokich „pętlowych” uchach (Heurtley 1939: 100).

Pod sam koniec późnej epoki brązu obserwowalny był najsilniejszy, od czasów późnego neolitu, napływ artefaktów o obcej, zewnętrznej i jednoznacznie północnej proveniencji: kanelurowanej ceramiki naczyniowej⁴²⁶. W. Heurtley i R. Hutchinson łączyli jej pojawienie się z migracją dużej grupy ludzkiej około 1150 roku p.n.e., z uwagi na jej wyraźną

⁴²⁵ Warto podkreślić, że S. Casson podawał doliny rzeczne (Wardaru, Aliakmonasu, Strumy i Maritsy) jako prawdopodobne szlaki, którymi docierały wymienione artefakty tak daleko od ich ekumeny (Casson 1923: 172).

⁴²⁶ Ceramika kanelurowana funkcjonuje jako (ang.) *fluted ware*, a także (ang.) *Lausitz ware* („łużycka”).

reprezentację w repertuarze i obecność w warstwach spalenizny na *toumba*'ch Vardaroftsa i Vardina (Heurtley, Hutchinson 1925: 58; Heurtley 1939: 125). Analiza danych z niniejszych nawarstwień ukazała obraz, w którym ludność używająca tę specyficzną klasę naczyń przybyła na tereny dolnej doliny Wardaru i osiedliła się tam. Nie jest pewne czy przybysze dokonali wzmiankowanych wyżej zniszczeń w momencie przybycia, czy też to ich własne osady zostały splądrowane i spalone przez tubylców, co poświadczałby fakt natychmiastowego odbudowania osiedli z obserwowalnym udziałem lokalnej, macedońskiej ceramiki na zgliszczach „łużyckich” warstw (Heurtley 1926: 188).

Przełom późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza ukazywał zmiany w kulturze materialnej Centralnej Macedonii. Był to czas popularyzacji koła garncarskiego i pojawienia się nowych typów malowanych klas ceramicznych, wywodzących się z naczyń mykeńskich. Kategoria ręcznie lepionej ceramiki zdobionej matową farbą przestała być użytkowana. Niemniej jednak, kontynuatywność i pewna „konserwatywność” macedońskiej wytwórczości znajdowała swoje potwierdzenie w repertuarze stosowanych form. Wciąż użytkowane były misy z uchami w typie „widełek”⁴²⁷, stanowiące charakterystyczny element kultury materialnej opisywanego regionu od kilkuset lat, jak również dzbany z „odciętymi” szyjami, które zyskały jednakże czasami „skręcane” bądź karbowane ucha. Nowym elementem były dekoracje malowane w postaci koncentrycznych okręgów wykonywane z użyciem cyrkla, również w wariacie matowego wykończenia. Zarówno ten barwnik, jak i farba o błyszczącej charakterystyce, były aplikowane na lokalne, macedońskie formy naczyń, ale też takie, które wywodziły się z kategorii mykeńskich. Poza ornamentami malowanymi w formie koncentrycznych okręgów lub półokręgów, repertuar zdobniczy był skromny. Naczynia dekorowano strefowo, liniami falistymi, kompozycjami wertykalnych pasm, siatkowaniami, a

⁴²⁷ Uchwyty „widełkowe” mis przytwierdzano w tym okresie poziomo do wylewów naczyń (Heurtley 1926: 188).

czasami nawet pokrywaniem farbą całych powierzchni. Poza naczyniami malowanymi i toczonymi na kole, w Centralnej Macedonii wytwarzano proste, nieornamentowane formy szarego koloru (Heurtley 1939: 106). Na zewnętrznych powierzchniach pojawiały się także odciskane okręgi, które przypominały motywy zdobnicze funkcjonujące w ramach „pierwszego” stylu nacinanego. Po okresie niepokojów końca epoki brązu, dane ceramiczne z *toumb* wskazywały na bliskie powiązania z regionem południowej Grecji (Heurtley, Hutchinson 1925: 61; Heurtley 1939: 105).

4.7.3. Centralna Macedonia w regionalnej i ponadregionalnej sieci powiązań kulturowych w świetle archiwalnych badań ceramicznych

Już w środkowej epoce brązu zauważalna była unifikacja wytwórczości, chociażby w postaci używania do zdobienia tych samych narzędzi w typie „grzebieni”, doboru identycznych motywów ornamentacyjnych i tworzenia z nich podobnych kompozycji, jak również stosowania analogicznych form naczyń. W. Heurtley uważał, że uprawnionym było twierdzenie, że Centralna Macedonia posiadała homogeniczną kulturę materialną (Heurtley 1939: 111). Półwysep Chalcydycki wydawał się cechować nieznaczną odmiennością w tym czasie, która najwyraźniej manifestowała się w postaci użytkowania ceramiki minijskiej. Niemniej jednak, ludność tego regionu pozostawała w bezpośrednim kontakcie z mieszkańcami terenów ulokowanych na północy od niego (Heurtley 1939: 111), o czym świadczył rozpoznany już schemat wytwórczości ceramiki właściwy dla szerszego regionu północnej Egei.

W późnej epoce brązu kultura materialna zidentyfikowana na stanowiskach Centralnej Macedonii i Półwyspu Chalcydyckiego wykazywała wiele podobieństw. W obu regionach obserwowalny był niemalże identyczny zestaw ręcznie lepionych naczyń dekorowanych matową farbą, co świadczyło o głębokich relacjach wzajemnych między nimi. Co więcej, niemal w tym samym momencie, zarówno w Centralnej Macedonii, jak i na Półwyspie Chalcydyckim, pojawiła się nowa kategoria ceramiki – mykeńska. Naczynia malowane matową

farbą, stanowiące miejscowy macedoński element, nie uległy dużym zmianom pod wpływem wprowadzenia form mykeńskich. Te drugie były zauważalne w znaleziskach krótko po rozpoczęciu produkcji naczyń malowanych matową farbą. Ceramika mykeńska stała się dość powszechnie występującym elementem na stanowiskach Macedonii, docierając zarówno do obszarów wybrzeżnych, jak i śródlądowych (Heurtley 1939: 129). Warto podkreślić, że w obu obszarach nie powodowała ona zaprzestania użytkowania lokalnych klas naczyń. Pozostały one wciąż w obiegu i były produkowane.

W Centralnej Macedonii, w odróżnieniu od terenów Półwyspu Chalcydyckiego, obserwowalne było silniejsze zróżnicowanie nacinanego stylu dekorowania ceramiki⁴²⁸. W tym drugim obszarze pod koniec późnej epoki brązu brak był również świadectw „napadu łuzycyckiego”⁴²⁹, co może wynikać z jego geograficznego oddalenia od potencjalnego północnego zagrożenia (Heurtley, Radford 1928: 178). Skłoniło to W. Heurtley’a i C. Radford’a do uznania, że społeczności Centralnej Macedonii i Półwyspu Chalcydyckiego ulegały wpływom i podejmowały interakcje. Ich świadectwa widoczne były w postaci obcych i pozalokalnych cech niektórych wytworów ceramicznych. Katalizatorem, który stymulował kontakty ponadregionalne mogły być surowce naturalne: złoża złota⁴³⁰ i srebra. Ich eksploatacja w okresie starożytnym została potwierdzona (Heurtley, Radford 1928: 181). W opinii S. Casson’a prawdopodobnie najcenniejszym surowcem Centralnej Macedonii mogło być drewno. Przypuszczalnie stanowiło ono element wymiany, na chociażby importowane produkty znajdujące się wewnątrz ceramicznych naczyń, z obcymi, południowymi społecznościami

⁴²⁸ Potwierdzona typologią poszczególnych stylów nacinanych: „pierwszego”, „drugiego”, „trzeciego”, „czwartego”, „piątego” i „szóstego” (Heurtley, Hutchinson 1925: 13-27). Niemniej jednak, niniejszy podział nie posiada, w opinii autora dysertacji, stabilnych podstaw w postaci np. powtarzalnie identyfikowalnych i możliwych do opisu cech rozwojowych znaczących kolejne etapy w ramach sekwencji.

⁴²⁹ Warstwy spalenizny z intruzywną ceramiką proveniencji „dunajskiej” wcześniej zidentyfikowano w Centralnej Macedonii np. w Vardaroftsa (Axiochori) i Vardina (Heurtley, Hutchinson 1925).

⁴³⁰ Niewielkie ślady obróbki złota odkryto na powierzchni stanowiska Hagios Mamas, co według W. Heurtley’a i C. Radforda mogło poświadczать, że już w czasach pradziejowych wykorzystywano ten surowiec w regionie (Heurtley, Radford 1928: 181).

(Casson 1923: 172), z czym zgadzali się także W. Heurtley i R. Hutchinson (1925: 64-65). Obecność i znacząca reprezentacja elementów o proveniencji południowej w zestawie ceramicznym⁴³¹ Hagios Mamas i Molyvopyrgos, przekonały autorów opracowania, że „(...) Chalkidiki [Półwysep Chalcydycki] stanowiło integralną część świata egejskiego (...) przechodziło przez wszystkie etapy dziejowe Egei. Zarówno Anatolijczycy, Minijscy, jak i Mykeńscy odcisnęli na nim swoje piętno (...)” (Heurtley, Radford 1928: 186).

W kulturze materialnej mieszkańców Centralnej Macedonii widoczne były w epoce brązu także wpływy z północy, co nie powinno zaskakiwać z uwagi na lokalizację tego regionu i relatywną bliskość rozwiniętych kulturowo ośrodków wschodnich Bałkanów, którą badacze charakteryzowali w następujący sposób: „Specyficzne położenie Macedonii zawsze narażało ją na naprzemienne, a czasem jednoczesne, naciski z Północy i Południa”⁴³² (Heurtley, Hutchinson 1925: 65). Opisywane przez W. Heurtley’a i R. Hutchinson’a presje mykeńskie z południa i naddunajskie z północy wymusiły w ich opinii intensywne migracje i tymczasowe zaprzestania użytkowania niektórych osad⁴³³ pod koniec późnej epoki brązu. W tym czasie w dolinie Wardaru pojawiła się charakterystyczna klasa naczyń, nazywana "łużycką", znacząca w opinii W. Heurtley'a najazd obcej grupy ludności, zwiastujący zakończenie późnej epoki brązu i początek wczesnej epoki żelaza. W tym drugim okresie nastąpił czas izolacji, widoczny w dużym stopniu w uniformizacji form, technologii i zdobnictwa naczyń ceramicznych, który trwał do około VI wieku p.n.e. (Heurtley 1939: 129).

Południowe powiązania Macedonii we wczesnej epoce żelaza uległy osłabieniu, głównie ze względu na wzmiankowaną działalność zewnętrznych, obcych grup ludności.

⁴³¹ W postaci ceramiki minijskiej i mykeńskiej.

⁴³² Piętno lokalizacji Macedonii wielokrotnie odcisnęło swój znak na ziemiach tego regionu również w epoce starożytnej, średniowieczu, nowożytności i historii najnowszej, co autorzy wczesnych badań mogli obserwować na własne oczy podczas zawieruchy pierwszej wojny światowej, zaledwie kilkanaście lat przed napisaniem cytowanych ustępów.

⁴³³ Vardaroftsa (Axiochori), Vardina, Sedes (Thermi) i Tsautsitsa zostały we wczesnej epoce żelaza ponownie zamieszkane.

Niemniej jednak, wkrótce po „powrocie Macedończyków do ich domów” (Heurtley 1939: 125) w lokalnych warsztatach wznowiono produkcję naczyń ceramicznych, które zdobiono motywami wywodzącymi się z południa (w postaci np. koncentrycznych okręgów malowanych przy użyciu cyrkla), a następnie wytwarzano pojemniki w stylu proto-geometrycznym (Heurtley 1939: 125).

W opinii W. Heurtley’a, Macedonia w pradziejach podążała tą samą ścieżką rozwoju co Grecja, z jedną różnicą: nie ulegała bezpośrednim wpływom Krety. Autor uznawał ją za „odległą i odosobnioną prowincję egejską” (Heurtley 1926: 191). Poświadczono kontakty południowe, w opinii W. Heurtley’a, były dość częste. Najsilniej widoczne były w późnej epoce brązu, kiedy to mykeńskie naczynia stały się powszechnym elementem macedońskiego zestawu ceramicznego (Heurtley 1939: 130). W. Heurtley przeciwstawiał się hipotezie włączającej Macedonię do kręgu kultur północnych, uznając, że wszystkie dane archeologiczne wskazywały, iż obszary znajdujące się na zachód od Strumy najsilniej łączą się z Egeą pod względem podobieństwa artefaktów (Heurtley 1939: xvii). Jedyne momenty dziejów, w którym, według niego, Macedonia znalazła się pod bezpośrednimi wpływami północnymi nastąpił pod koniec późnej epoki brązu, kiedy to na krótko „łużycka” ludność najechała ziemię w dolinie dolnego Wardaru⁴³⁴. Ta obca grupa nie pozostała długo na terenie północnej Egei, jednakże dla tego krótkiego okresu W. Heurtley uznał za uprawomocnione stwierdzenie, że Macedonia była częścią północnego kręgu kulturowego.

Warto pamiętać, że w momencie publikacji syntetycznego opracowania W. Heurtley’a nie dysponowano żadnymi pewnymi danymi o chronologii bezwzględnej. Badacz umiejscawiał „inwazję łużycką”, a więc przełom epoki brązu i żelaza, na czas „przed wojny trojańskiej” - około 1150 roku p.n.e.⁴³⁵. Wzmacniał swoje ustalenia identyfikacją długich sekwencji

⁴³⁴ Teza ta została w późniejszym czasie kilkakrotnie weryfikowana (zob. rozdz. 4.6.2.2.).

⁴³⁵ Utożsamiając homerycki opis z faktem historycznym.

ceramicznych, obejmujących okres od około 1050 do 600 r. p.n.e., a także synchronizacją z precyzyjnie rozpoznanymi formami mykeńskimi⁴³⁶. Najwcześniejsze natomiast pojawienie się ceramiki mykeńskiej w Centralnej Macedonii W. Heurtley datował na rok około 1350 p.n.e. Na podstawie jej stratygraficznej relacji do naczyń malowanych matową farbą, proponował, by początek późnej epoki brązu umiejscowić około 1500 roku p.n.e. (Heurtley 1939: 125-126).

Reasumując, w opinii W. Heurtley'a kulturowy poziom Macedonii nigdy nie był wysoki: „na tym obszarze żyli (...) samowystarczalni chłopci, charakteryzujący się tendencją do preferowania izolacji, pozwalający na eksploatację ich lasów przez przedsiębiorczych południowców, w nieświadomy sposób podtrzymując swoją tradycyjną rolę pewnej zasłony, ulokowanej pomiędzy hellenizmem a barbaryzmem (...)” (Heurtley 1939: 132). Rzeczona „zasłona”, pełniąca rolę swoistej bariery⁴³⁷, w niektórych okresach nie była w pełni nieprzepuszczalna, umożliwiając wybiórczy transfer przedmiotów, ludzi, idei. Naturę kultury materialnej w epoce brązu w Macedonii i pewną jej „zachowawczość” widać w stopniu adaptacji technologicznych innowacji przez miejscowe społeczności. Pomimo poznania sposobu wytwarzania naczyń ceramicznych na kole garncarskim, wciąż w przeważającej mierze stosowano tradycyjny rodzaj produkcji. Zarówno minijski, jak i mykeński zewnętrzny impuls nie wpłynęły na zmianę lokalnych przyzwyczajzeń (Heurtley 1939: 132).

Za ostateczną konstatację podsumowującą rolę analizowanego regionu w ponadregionalnej sieci powiązań epoki brązu należałoby uznać stwierdzenie jednego z czołowych ówczesnych badaczy: „W tym czasie Macedonia (...) stała się częścią greckiego świata” (Heurtley 1939: 132). Tę, dość lakoniczną, lecz znaczącą, konstatację wypada uzupełnić opinią kolejnej osoby, która w ogromnym stopniu przyczyniła się do rozwoju stanu

⁴³⁶ W warstwach z „ceramiką łużycką” zidentyfikowano mykeńskie naczynia w dobrze rozpoznanym stylu „spichlerzowym” (ang. *granary style*) (Heurtley 1939: 125)

⁴³⁷ Do czego nawiązała niemal 70 lat później B. Horejs określając Macedonię strefą buforową (Horejs 2007).

wiedzy na temat badanego regionu, szczególnie, że jest to zdanie nieco odmienne. Macedonia, w opinii S. Casson'a, była regionem pod licznymi wpływami, jak żaden inny w Europie. Wielokrotnie najeżdżany, był on areną rozmaitych interakcji kulturowych, które pozostawiły po sobie piętno w postaci mozaiki cech kultury materialnej o genezie zarówno północnej, jak i południowej⁴³⁸, co, w opinii badacza, było wyraźnie dostrzegalne poprzez pryzmat wytwórczości ceramicznej (Casson 1919: 27-29). Ta swoista „rola” Macedonii w sieci powiązań kulturowych wynikała bezpośrednio z jej specyficznej lokalizacji. Główna arteria komunikacyjna od tysiącleci, dolina Wardaru, przypominała, według S. Cassona, lejek, którym spływały różnorakie społeczności z głównych szlaków naddunajskich, zmierzając w kierunku Morza Śródziemnego⁴³⁹ (Casson 1919: 29). Doszukiwał się on ech interakcji kulturowych przełomu II i I tysiąclecia p.n.e. w warstwach spalenizny w Tsautsitsa, podkreślając możliwe do obserwacji nawiązania północne. Interpretował je, zgodnie z ówczesnie panującym paradygmatem, jako potwierdzenie przybycia do północnej Egei przedstawicieli obcych społeczności. Przybysze złupili i zniszczyli osadę w Tsautsitsa, co widoczne było w destrukcjach nawarstwień z późnej epoki brązu, lecz nie utworzyli długotrwałego osadnictwa w postaci osiedla wczesnej epoki żelaza⁴⁴⁰. Badacz akcentował jednocześnie brak widocznych śladów wpływów z południa w pozostałościach kultury materialnej odkrywanych na stanowisku⁴⁴¹. Na podstawie dostępnych danych S. Casson konkludował, że mieszkańcy doliny Wardaru pod koniec epoki brązu, żyjąc w pokojowych relacjach ze światem mykeńskim, byli w tym samym

⁴³⁸ Poza cechami kultury materialnej obce wpływy w Macedonii widoczne są wyraźnie również i dziś – m.in. chociażby w postaci toponimów i architektury.

⁴³⁹ S. Casson jako przykłady podał kilka fal migracji, m.in. Frygów, Peonian, Pierian i Dorów (1919: 29-30).

⁴⁴⁰ S. Casson interpretował samo cmentarzysko w Tsautsitsa jako przypuszczalne miejsce pochówku ofiar wojennych (Casson 1923: 29).

⁴⁴¹ Poza znaleziskami ceramiki mykeńskiej, uznawanej przez S. Casson'a jako element napływowy kultury materialnej właściwy jedynie dla obszarów nadmorskich (Casson 1919: 31).

czasie w stałym zagrożeniu najazdami społeczności północnych, których świadectwa obserwowalne były w postaci obcych genetycznie artefaktów (Casson 1923: 29).

4.7.4. Rozpoznania powiązań kulturowych Centralnej Macedonii w świetle analiz z Assiros – badania z lat 80. i 90. XX wieku

Badania na *toumb*'ie w Assiros dostarczyły bogatego zasobu nowych danych, pozyskanych w nowoczesny sposób, które w znaczący sposób uzupełniały stan wiedzy na temat epoki brązu i okresu przejściowego do epoki żelaza w północnej Egei. W niemalże każdym rozpoznanym etapie zasiedlenia Assiros odnotowano zabytki posiadające analogie zarówno na północy jak i południu (Wardle 1980: 290).

Zauważalny udział ceramiki mykeńskiej w warstwach Assiros zachęcił K. Wardle do ponownej analizy elementów południowo-egejskich w regionie północnej Grecji. Kolekcjonowane były one podczas badań od samego początku rozpoznawania pradziejów Macedonii, lecz, co wykazały wykopaliska, zawsze stanowiły zaledwie niewielką część pozostałości kultury materialnej. Obecność mykeńskich zabytków ceramicznych w opisywanym regionie rozpoczynały znaleziska z Półwyspu Chalcydyckiego – ze stanowiska Torone, datowane na okres PHI (Cambitoglou, Papadopoulos 1988: 216; 1990), a kończą naczynia submykeńskie lub „późne mykeńskie protogeometryczne”, zdobione prostymi malowanymi poziomymi i pionowymi pasmami oraz liniami falistymi, bezpośrednio poprzedzające powstanie w Macedonii wytwórczości geometrycznej (Wardle 1993: 117-120).

W Okresie Grobów Szybowych mykeńskie powiązania handlowe były szeroko rozdystrybuowane. K. Wardle sugerował, że złoto, które posłużyło do wyrobu artefaktów odkrytych w grobach szybowych mogło pochodzić z Macedonii: regionu masywu Pangajon lub aluwialnych złóż rzecznych północnej Grecji. Swoją hipotezę poparł wczesnymi znaleziskami fragmentów naczyń ceramicznych z okresu PHI i IIA z Torone uznając, że osada ta mogła

stanowiąc korzystnie ulokowany przyczółek, gdzie dochodziło do wymiany towarów między lokalną ludnością a Mykeńczykami (Wardle 1993: 124-125).

Szczyt kontaktów z południem Egei w Macedonii przypadał na okres PHIIIA-III B, kiedy to rozprzestrzenienie mykeńskich naczyń było największe. W obrębie tej kategorii rozpoznano różnice technologiczne. Najwyższa jakościowo przypominała wyroby importowane (argolidzkie), gorsza – zawierała zauważalny dodatek mineralnej domieszki i została powiązana z prowincjonalnymi warsztatami mykeńskimi, przypuszczalnie znajdującymi się blisko wybrzeża na Półwyspie Chalcydyckim. Wyróżniono także ceramikę mykeńską produkowaną lokalnie w obrębie warsztatów garncarskich macedońskich *toumb* (Wardle 1993: 127).

Importowano najczęściej głębokie misy na stopkach lub bez nich, słoje gruszkowate oraz *kyliks* 'y. Ich fragmenty odkryto m.in.: w Gonie, Kastanas i Assiros. Pomimo zwiększonej popularności, objawiającej się liczbą egzemplarzy, ceramika mykeńska ciągle stanowiła niewielki ułamek używanego zbioru naczyń⁴⁴². W Assiros dokonano przeliczenia, bazując na danych statystycznych, w którym w obrębie całego stanowiska funkcjonowało maksymalnie 10 naczyń mykeńskich w roku⁴⁴³. 25% wszystkich mykeńskich form stanowiły egzemplarze importowane, 35% wyrabiano lokalnie (w obrębie stanowiska lub basenu Langadas) a 40% pochodziło z warsztatów prowincjonalnych (przypuszczalnie ulokowanych na wybrzeżu) (Wardle 1993: 128). Więcej niż 50% rozpoznanych form stanowiły głębokie misy na stopkach i bez nich, małe zamknięte słoje gruszkowate, zaokrąglone lub wypłaszczone w strefie brzuścowej alabastronu, a także *kyliks* 'y. Dekorowano je głównie liniami falistymi i prostymi pasmami, czasami pokrywając szyję motywem siatkowania. K. Wardle zauważył, że

⁴⁴² W Assiros na 400 m³ odkryto zaledwie mniej niż 200 fragmentów w porównaniu do tysięcy ręcznie lepionych naczyń (Wardle 1993: 128).

⁴⁴³ Niniejsze estymacje zostały tutaj przytoczone celem uplastycznienia niewielkiego odsetku mykeńskiej ceramiki w Centralnej Macedonii, mając w świadomości pewną ich umowność (zob. więcej Wardle 1993: 128).

incydentalnie wyrabiano miejscowe kształty za pomocą mykeńskiej technologii, podając przykład dzbana z „odciętą” szyją jako świadectwo łączenia cech macedońskiej wytwórczości z południowo-egejską (Wardle 1993: 127-129).

W okresie PHIIIC zmiany w repertuarze macedońskiej ceramiki mykeńskiej odzwierciedlały przemiany społeczności i upadek cywilizacji południowo-egejskiej. Pomimo ponad dwukrotnego wzrostu ilościowego⁴⁴⁴, większość naczyń produkowana była lokalnie. Importy stanowiły zaledwie 10% całości (Wardle 1993: 133). Najpopularniejsze były głębokie misy, również w wariacie na stopkach, kubki, *kyliks*’y, *amforiskos*’y, słoje gruszkowate oraz alabastrony o prostych i zaokrąglonych ściankach. Zauważalny był mniejszy udział naczyń strzemiączkowych, a także pojawienie się dużych naczyń produkowanych w lokalnej technice, takich jak: hydrie, amfory, dzbany, kratery i baseny. Większość form dekorowano w prosty sposób: za pomocą motywów linii prostych, falistych i pasm (Wardle 1993: 133).

Mykeńskie artefakty znacząco wyróżniały się spośród lokalnych wytworów z uwagi na cechy technologiczne. Użycie koła garncarskiego do ich wyrobu stanowiło największą innowację⁴⁴⁵. Dodatkowo, wypalano je w atmosferze utleniającej, powodując powstanie jasnego koloru powierzchni, odróżniającego się w porównaniu do ciemniejszych lokalnych macedońskich naczyń. Co więcej, stosowano także dekoracyjną polewę, tzw. „slip”, znany w północnej Grecji jedynie w przypadku naczyń malowanych matową farbą. W opinii K. Wardle, do wytwarzania mykeńskich form konieczne było użycie lepszej jakości pieca garncarskiego, nieznanego uprzednio w Macedonii. Uznaje się, że lokalne brązowe i wygładzane kategorie naczyń produkowane były w obrębie każdej społeczności, jeżeli nie w każdym gospodarstwie

⁴⁴⁴ W tym czasie w Assiros zidentyfikowano 500 mykeńskich fragmentów w 400 m³ przebadanego gruntu. W Kastanas w pierwszej warstwie w okresie PHIIIC (13) proporcje kategorii mykeńskiej do reszty repertuaru były podobne do tych zaobserwowanych w okresie wcześniejszym. Później, w obrębie poziomów 12-11 stały się one powszechniejsze. W warstwie 13 odkryto mniej niż 400 fragmentów mykeńskich, co stanowiło około 4% całości zbioru naczyń ceramicznych (Wardle 1993: 133-135).

⁴⁴⁵ Nie było ono powszechnie wykorzystywane w Macedonii aż do okresu archaicznego (Wardle 1993: 128).

domowym, podczas gdy mykeńskie wytwarzano jedynie w kilku warsztatach obsługujących określoną i zamkniętą liczbę osiedli. W związku z powyższym, mykeńskie naczynia stanowiły produkt luksusowy o ograniczonym zasięgu, nawet jeżeli ich jakość nie zawsze porównywalna była egzemplarzom z południa Grecji (Wardle 1993: 129).

Pomimo wyraźnych śladów wpływów zewnętrznych, w postaci obcych genetycznie klas ceramicznych, w świetle danych pochodzących z analizy kultury materialnej opisywanego *tell'u*, widoczny był, tak często postulowany przez wcześniejszych badaczy, konserwatywny charakter mieszkańców pradziejowej Macedonii. Jego odbicie najsilniej obserwowalne było w rozwoju lokalnych, brązowych i wygładzanych zestawów naczyń ceramicznych, a w zasadzie jego braku, jak również jedynie selektywnej adopcji i adaptacji niektórych cech i wytworów genetycznie obcych.

W opinii badacza Assiros, *toumba* ta pozostawała w epoce brązu nieco na uboczu areny intensywnych interakcji kulturowych, na której główne role pełniły osady ulokowane bliżej wybrzeża bądź szlaków komunikacyjnych, tj. dolin rzecznych, takie jak Kastanas czy Vardaroftsa. Należy jednak zauważyć, że w miejscu najłatwiejszego szlaku prowadzącego z wybrzeża Zatoki Termajskiej do basenu Langadas przebiegała w późniejszym okresie rzymska Via Egnatia, a już w VIII i VII wieku p.n.e. w zapisie kultury materialnej Assiros wyraźnie widoczne było wzmożenie wymiany i kontaktów z południem. K. Wardle domniemywał, że utworzenie często używanego korytarza komunikacyjnego pomiędzy regionami północnymi i południowymi wymagało obecności miejsc do bezpiecznego zatrzymania się i odpoczynku dla wędrowców. Możliwe, że apsydalne budynki z epoki żelaza w Assiros służyły właśnie takim celom, bądź też pełniły role strażnic lub posterunków sygnalizacyjnych, jak głosi lokalna tradycja (Wardle 2007: 479). Niemniej jednak, K. Wardle zauważał, że cały region Centralnej Macedonii w tamtym czasie stanowił ważny element sieci osadniczej, będąc niejako

pośrednikiem pomiędzy południową Egeą a regionem dunajskim (Wardle 1980: 265), co widoczne było także w zabytkach ceramicznych Assiros.

4.7.5. Kontakty regionalne i ponadregionalne – rezultaty badań ceramicznych z Kastanas

Znaleziska ceramiczne z *toumb*'y w Kastanas wskazywały, że Centralna Macedonia była miejscem łączącym wpływy z różnych regionów. Osady w dolinie Wardaru miały intensywne kontakty, zarówno z południowymi, jak i północnymi obszarami, co potwierdziła obecność ceramiki mykeńskiej oraz wielu ręcznie lepionych form z północy (Hochstetter 1984: 276-277). Kastanas dostarczyło najbogatszy materiał ceramiczny, co umożliwiło szczegółowe analizy porównawcze z innymi stanowiskami w regionie i wykazanie szerokich powiązań kulturowych (Hochstetter 1984: 276).

Badania porównawcze przeprowadzone w Centralnej Macedonii ukazały istotne podobieństwa między Kastanas a sąsiednimi osadami. W Axiochori⁴⁴⁶, znajdującym się 5 km od Kastanas, odkryto cztery okresy zasiedlenia, z ceramiką odpowiadającą znaleziskom z *toumb*'y badanej przez niemieckich archeologów, w tym: misy z uchami w kształcie „widełek” oraz naczynia nacinane i inkrustowane (Hochstetter 1984: 280-282). Podobne znaleziska odnotowano w Kalindria⁴⁴⁷, oddalonej o 30 km, gdzie ceramika nacinana i inkrustowana oraz dekorowane amfory ze stożkową szyją przypominały znaleziska z warstw 19 i 18 w Kastanas (Casson 1926: Tab. 14-16; Hochstetter 1984: 288-289). Vardina⁴⁴⁸, leżąca 12 km od opisywanego *tell*'u, ujawniła kategorię mykeńską, malowaną matową farbą oraz nacinaną i inkrustowaną, analogiczną do warstwy 18 i IV fazy z Kastanas (Hochstetter 1984: 284-285). Assiros dostarczyło materiału podobnego do ceramiki z Kastanas IV-VI, w tym klasy nacinanej

⁴⁴⁶ Nazywane wcześniej Vardaroftsa.

⁴⁴⁷ Nazywanej także Kilindir.

⁴⁴⁸ Zwana obecnie Limnotopos, znana także w przeszłości jako „Kolibi”.

i inkrustowanej oraz malowanej matową farbą (Hochstetter 1984: 291-293). W Tsautsitsa, położonej 25 km od Kastanas, odkryto ceramikę nacinaną i inkrustowaną, misy z uchami „widełkowymi” oraz fragmenty naczyń mykeńskich, co również korespondowało z warstwami 14b-14a w Kastanas (Hochstetter 1984: 287). W Saratse⁴⁴⁹ zidentyfikowano cztery fazy zasiedlenia, z których dwie były istotne dla porównań z Kastanas. Faza B, z misami z uchami w typie „widełek” i naczyniami zdobionymi nacięciami, odpowiadała Kastanas III i IV (Hochstetter 1984: 293). Faza C, z ceramiką malowaną matową farbą oraz lokalnie produkowaną mykeńską, była równoczesna Kastanas IV i trwała do początków V (Hochstetter 1984: 293-294). W fazie D, odpowiadającej Kastanas V i VII, używano mis z nacinanymi brzegami, typowymi dla epoki żelaza (Hochstetter 1984: 294). Na stanowisku Gona natomiast występowały fragmenty naczyń analogiczne ceramice Kastanas IV, szczególnie z warstwy 19. Znaleziono tam również bogaty zbiór kategorii malowanej matową farbą, która bardziej przypominała wzornictwo mykeńskie niż formy z Kastanas (Hochstetter 1984: 295). W fazach C i D dominowała klasa geometryczna, co odpowiadało etapowi VII i VIII w Kastanas.

Półwysep Chalcydycki wykazywał wyraźne powiązania kulturowe z osadami w Centralnej Macedonii, w tym również z Kastanas. W Hagios Mamas zidentyfikowano trzy istotne fazy zasiedlenia. Faza B ujawniła *kantharos*'y zdobione nacięciami, podobne do tych z warstwy 19 w Kastanas. Odkryto także pojedyncze uchwyty w kształcie „widełek” (Hochstetter 1984: 297). Faza C, z ceramiką malowaną matową farbą i fragmentami mykeńskiej, odpowiadała okresowi Kastanas IV, ale niektóre formy wskazywały na kontynuację do fazy Kastanas V (Hochstetter 1984: 297). Molyvopyrgos wykazało podobne związki. W okresie B znaleziono tam formy naczyń analogiczne do tych z warstwy 19 w Kastanas, a w okresie C

⁴⁴⁹ Zwanym obecnie Perivolaki.

pojawiła się ceramika malowana matową farbą, odpowiadająca Kastanas V (Hochstetter 1984: 298).

W Macedonii Wschodniej i Tracji, podzielonych przez rzeki Strumę, Nestos i Evros, zidentyfikowano wpływy mykeńskie oraz elementy lokalne. W Angista odkryto czterouche amfory i ceramikę nacinaną oraz inkrustowaną, podobną do przykładów z Kastanas IV, ale z lokalną specyfiką, jak grafitowe zdobienia (Κουκουλι-Χρυσανθακάκη 1980; Hochstetter 1984: 310-311). W Exochi odnaleziono bogato zdobione amfory nacinane i inkrustowane, ale bez charakterystycznych *kantharos*'ów, co odróżniało je od Kastanas (Γραμμενος 1979; Grammenos 1982; Hochstetter 1984: 314). Na stanowisku w Potami, podobnie jak w Angista, zarejestrowano nacinane i inkrustowane misy na wysokich stopkach, co wskazuje na wspólne wzorce kulturowe z Kastanas (Γραμμενος 1979; Grammenos 1982; Hochstetter 1984: 315). W Amfipolis (Λαζαρίδης 1973) zainwentaryzowano fragmenty amfory, która stylistycznie odpowiadała wyrobom z późnej epoki brązu z bułgarskiego okręgu Psenicevo. Analogiczne artefakty zarejestrowano także w 10 warstwie Kastanas (Hochstetter 1984: 315).

Tesalia, pomimo naturalnej bariery w postaci masywu Olimpu, miała liczne powiązania z Centralną Macedonią w późnej epoce brązu, co odzwierciedlało się w podobieństwach ceramiki odkrywanej na obu obszarach. W Argissa Magoula odkryto naczynia przypominające formy z Kastanas VI, w tym profilowane „s-kształtne” misy oraz małe kuliste garnki (Hanschmann 1981; Hochstetter 1984: 330). Z Sesklo pochodzą znaleziska ceramiki mykeńskiej oraz mis z uchami w kształcie „widełek”, które miały swoje odpowiedniki w Kastanas IV (Hochstetter 1984: 331). W Pefkakii zidentyfikowano ręcznie lepiące fragmenty oraz ceramikę mykeńską. Naczynia te odpowiadały w ujęciu ogólnym warstwom 19-16 i 18-14b w Kastanas. Misy dzwonowate, charakterystyczne dla warstwy 16 w Kastanas, w Pefkakii przypisano do okresu PHIIIA1 (Hochstetter 1984: 332-333). Ręcznie lepiące *skyphos*'y, występujące w warstwie 19 w Kastanas, w Pefkakii pojawiają się od okresu PHIIB (około

1400–1350 p.n.e.) do IIIA1. W Pefkakii zidentyfikowano ponadto również niewielką liczbę mis z uchami w typie „widełek”, które w Kastanas były powszechne w warstwach od 19 do 14b (Hochstetter 1984: 332-333).

Wraz ze wzrostem odległości od Centralnej Macedonii malała liczba analogicznych znalezisk ceramicznych. Jednym z niewielu miejsc Grecji Środkowej, gdzie odnaleziono artefakty porównywalne do odkrytych w Kastanas było stanowisko Lefkandi, Wśród zabytków zinwentaryzowano tam naczynia wykonane bez użycia koła garncarskiego. Były to dzbany ze schodkową szyją, analogiczne do form macedońskich. Ponadto, zarejestrowano liczne analogie z okresu żelaza z depozytami z Kastanas, m.in.: kubek wariantu 3a z korpusem profilowanym w kształcie litery „S”. W Kastanas znany był on z warstwy 12. Użytkowano go przez prawie całą epokę żelaza (Hochstetter 1984: 338).

Region dawnej Jugosławii, w tym Serbia i Macedonia Północna, również wykazywały powiązania z Kastanas. W Macedonii Północnej, w Varos koło Prilepu, odkryto misy i amfory podobne do tych z Kastanas, jednak większość była pozbawiona dekoracji (Китаноски 1980; Hochstetter 1984: 348). Materiał z osady Vucidol, ulokowanej niedaleko Skopje (Kilian 1975: Tab. 56), ukazał obecność ceramiki ozdabianej nacięciami na szyi i wiszącymi trójkątami wypełnionymi liniami na brzuścu. Ornamenty te były szersze i płycej wycinane, przypominając wyroby z warstw 8-6 w Kastanas. Wokół miejscowości Stip i Radan znajdowano także garnki w typie *kantharos*'u noszące nacinaną dekorację w kształcie małych wiszących trójkątów i prostych wzorów poziomych pasów na szyi (Kilian 1975: Tab. 45.11).

W Serbii dolina Morawy stanowiła kluczowy szlak komunikacyjny. W Lapotince odkryto ceramikę zdobioną motywami spiralnymi, porównywalną z egzemplarzami z warstw 13 i 14b w Kastanas (Гарашанин 1955: рuc. 4.6; Гарашанин 1973: Tab. 55; Hochstetter 1984: 351-353). Na cmentarzysku Paracin znaleziono misy bogato dekorowane spiralnymi

nacięciami, które odpowiadały formom z warstw 13 i 14b w Kastanas (Гарашанин 1973: рyc. 10.1; Hochstetter 1984: 352).

W Kosowie materiał ceramiczny z Kastanas nie znajdował bliskich analogii. Pewne ogólne podobieństwa form można było zauważyć jednakże w urnach, przypominających amfory stożkowe, znane z cmentarzyska ciałopalnego w Donja Brnjica, niedaleko Prisztiny (Срејовић 1959; Hochstetter 1984: 350). Choć miały one zbliżony kształt do ceramiki z Kastanas VI i VII, brak im charakterystycznych cech dekoracyjnych, takich jak inkrustacje czy nacięcia, typowych dla ceramiki macedońskiej.

W południowej Albanii, na stanowisku Maliq, odkryto klasę malowaną matową farbą, której dekoracje, takie jak trójkąty wypełnione liniami i romby, przypominały znaleziska z Kastanas, szczególnie z warstw 14b i 14a (Korkuti 1971; Hochstetter 1984: 359-360). Odkryto tam także uchwyty z plastycznymi guzkami, typowe dla Kastanas V (Hochstetter 1984: 359-360). Kurhany w Barc również zawierały malowaną matowo ceramikę ręcznie lepioną: amfory, *kantharos*'y, naczynia podwójne i potrójne, podobne do egzemplarzy odkrywanych w północnozachodniej Grecji (Andrea 1971, 1976) i datowane na początek epoki żelaza. Na południu od Tirany odkryto formy mające swoje analogie w zespołach ceramicznych Macedonii Zachodniej i Epiru: garnki w typie *kantharos*'u z ukośnymi korbami na brzuścach (Bodinaku 1982: Tab. 3-4, 9-11), przypominające formą wyroby z warstw 8 i 7 z Kastanas (Hochstetter 1984: 358).

W Bułgarii w Płowdiw zarejestrowano amfory i misy z uchami w typie „widełek”, odpowiadające osadom Kastanas IV-V (Hochstetter 1984: 363). Na stanowisku w Razkopenica ceramika nacinana i inkrustowana posiadała trójkątne i okrągłe wzory, typowe dla późnej epoki brązu (Detev 1981; Hochstetter 1984: 363). W strefie pomiędzy masywem Starej Zagory a turecką granicą zidentyfikowano stanowisko Asenovets, z którego pozyskano naczynia porównywalne z egzemplarzami z Kastanas, w postaci mis z uchami w typie „widełek”

(Канцев 1982: рyc. 4a). W tym samym regionie, w miejscowości Nova Zagora odkryto także bogato inkrustowaną amforę (Hochstetter 1984: 364). W ramach tzw. grupy Psenicevo zainwentaryzowano naczynia ozdabiane rzędami okrągłych stempli, datowane na wczesną epokę żelaza i posiadające analogie w Centralnej Macedonii (Цицикова 1968: фиг. 8, 10-12; Hochstetter 1984: 364). W jaskini Emen, niedaleko miejscowości Tarnovo, zebrano naczynia dekorowane stemplami (Николова, Ангелов 1961: фиг. 18), analogiczne do zidentyfikowanych w Kastanas VIII (Hochstetter 1984: 366). Ceramikę kaneluowaną, datowaną na epokę żelaza, zarejestrowano na terenie twierdzy Sumener (Антонова 1973). Odpowiadała ona egzemplarzom z Kastanas VI, podobnie jak kilka mis z Ruse (Георгиев, Ангелов 1957: рyc. 5; Hochstetter 1984: 366). W tej samej miejscowości zarejestrowano obecność tzw. grupy Cerkovna. Konstrukt ten charakteryzował się obecnością dużych amfor ręcznie lepionych z pionowymi uchami i garnkami w typie *kantharos*'u. Były one zdobione za pomocą dekoracji nacinanej, w postaci zestawów trójkątów, wzorów krzyża wpisanych w okrąg, połączonych rombów, a także ram ornamentacyjnych utworzonych z prostopadłych nacięć. Wszystkie te motywy zostały zidentyfikowane także w Kastanas, w obrębie warstw 14b, 14a i 10 (Hänsel 1976: tab. 34:6, 36: 4,7; Hochstetter 1984: 367). W północnej Bułgarii, w jaskini Devetaki, odkryto ceramikę o analogicznych zdobieniach do tych z Kastanas (Миков, Дзамбазов 1960: таб. 1.5-6, 5.7; Hochstetter 1984: 367). Warto przytoczyć także opinie A. Hochstetter na temat ówczesnego stanu badań w górnym odcinku doliny Strumy, który uznała ona za niewystarczający. Jest faktem, że w latach 80. XX wieku znana była niewielka liczba zidentyfikowanych osad pradziejowych, które mogłyby odpowiadać chronologicznie *tomb*'ie Kastanas (Hochstetter 1984: 362). Jedyne dostępne dla niej informacje obejmowały region Kjustendil, w okolicach Bresto, gdzie zidentyfikowano ceramikę kaneluowaną. Nieco dalej na północ, na *tell'u* „Kraka”, niedaleko Pernik, zarejestrowano porównywalne wytwory ceramiczne do tych z Kastanas: naczynia nacinane i inkrustowane (Pernik 1981: 45, рyc. 34).

Niektóre z nich mogły być starsze od znalezisk z Centralnej Macedonii, natomiast inne były z wczesnej epoki żelaza (Hochstetter 1984: 363). W Orsoya zarejestrowano cmentarzysko kultury Girła Mare (Филипов 1976), która wspólnie z grupą Dubovac-Zuto-Brdo, tworzyła jedną całość kulturową. W jej ramach szczególnie powszechnie stosowano dekorację inkrustowaną, jednakże o zdecydowanie odmiennej charakterystyce niż dotychczas omawiana, a także realizowaną na nieco odmiennych formach ceramicznych. Jedynie niektóre warianty amfor rzeczonyj kultury przypominały naczynia z Kastanas z późnej epoki brązu (Hochstetter 1984: 368).

W Rumunii, na cmentarzysku w Zimnicea, stanowiącym odłam bułgarskiej grupy Psenicevo, zarejestrowano garnki w typie *kantharos*'u, występujące tam jako najczęstsza forma naczyń. W większości były one niedekorowane, jednakże kilka egzemplarzy nosiło zdobienia w postaci inkrustacji szerokimi, zakreskowanymi pasmami⁴⁵⁰, przypominając wytwory z Centralnej Macedonii (Alexandrescu 1973; Hochstetter 1984: 370). W regionach Oltenii i Muntenii kultura Verbicioara charakteryzowała się techniką nacinania i inkrustacji, podobną do Kastanas IV. Na eponimicznym stanowisku Verbicioara odnaleziono *pyravnos*, analogiczny do naczyń z Kastanas (Hochstetter 1984: 370). Kultura Tei wykazywała podobieństwa w motywach spiralnych i meandrujących, podobnych do warstwy 19 w Kastanas (Hochstetter 1984: 370). Grupa Coslogeni, datowana na późną epokę brązu, również wykazywała analogie do materiału z Kastanas IV-V, szczególnie w ornamentyce naczyń i formach takich jak profilowane misy "s-kształtne" (Hanesel 1976, Morintz 1978; Hochstetter 1984: 371).

W opracowaniu ceramiki ręcznie lepionej z Kastanas dokonano także porównania zbioru naczyń ze znaleziskami z terenu Azji Mniejszej. Jako dane referencyjne posłużyły materiały z Troi, ukazując podobieństwa pomiędzy Kastanas i osadą Troja VIIb (datowaną na

⁴⁵⁰ Forma zdobnictwa w Zimnicea była zdecydowanie mniej szczegółowa od ornamentyki grupy Girła Mare w Bułgarii.

okres 1100-700 r. p.n.e.) w postaci analogicznych dekoracji w formie nacięć i stempli. Wyjątkowo bliskie konotacje ujawniły cylindryczne misy, zdobione trójkątnymi nacięciami, powszechnie występujące w warstwie 10 w Kastanas. Analogiczne były także wzory nacinanych wiszących trójkątów, które wypełniano liniami, a także zygzaków, pojawiające się w czasie funkcjonowania Kastanas VI (Blegen 1958: Tab. 282.8, 285.7; Hochstetter 1984: 374). W opinii A. Hochstetter, jedyne możliwe do identyfikacji powiązania kulturowe pomiędzy Azją Mniejszą a Centralną Macedonią, bazując na przedstawionych danych, występowały w epoce żelaza. W epoce brązu omawiany region północnej Grecji był mocniej połączony z terenami Europy południowo-wschodniej (Hochstetter 1984: 374-375).

Podsumowując, Kastanas było silniej powiązane kulturą materialną z północno-wschodnim regionem Bałkanów niż z zachodem. Liczne podobieństwa w ceramice wskazywały na wpływy bułgarskie i rumuńskie, zwłaszcza w technice inkrustacji i formach naczyń. Pradziejowa kategoria ręcznie lepiona z Kastanas wykazywała elementy wspólne z Bałkanami, co tworzyło jednolity horyzont kulturowy (Hochstetter 1984: 369). Nie należy jednak zapominać o istnieniu wpływów południowych w postaci wytwórczości ceramiki malowanej matową farbą i mykeńskiej.

4.7.6. Powiązania kulturowe Centralnej Macedonii w świetle analiz ceramicznych

W niniejszym rozdziale zaprezentowano zbiorczo najważniejsze rezultaty badań archiwalnych, począwszy od pierwszych aktywności archeologów na terenie Centralnej Macedonii przed I wojną światową, przez działalność przedstawicieli zagranicznych instytucji w dwudziestoleciu międzywojennym, aż po nowsze wielosezonowe rozpoznania wykopaliskowe na osadach *toumb*'owych w regionie. Te ostatnie, szeroko płaszczyznowe badania archeologiczne na stanowiskach w Assiros, Kastanas i Toumba Thessaloniki w znaczny sposób uzupełniły wcześniejszy stan rozpoznania pradziejowej przeszłości omawianego obszaru. Większość danych archiwalnych pochodziła głównie z prospekcji powierzchniowych.

Miały one niewątpliwe zalety w postaci szybkiego rozpoznania wzorca osadniczego, identyfikacji stanowisk archeologicznych w krajobrazie i pozyskania pierwszych artefaktów z powierzchni gruntu, co umożliwiało wstępne opracowanie względnych ram chronologicznych. Wraz z nastaniem nowej ery w badaniach, w latach 70. XX wieku, archeolodzy podczas wykopalisk trzech wspomnianych *toumb*, wyposażeni już byli w nowoczesne metody, m.in. datowania radiowęglowe. Dzięki temu, wcześniejsze ustalenia mogły zostać precyzyjniej umiejscowione na osi czasu. Pozyskane fragmenty ceramiczne zyskały kontekst chronologiczny, a analiza naczyń umożliwiła synchronizację pomiędzy poszczególnymi stanowiskami, obszarami i regionami. Warto również nadmienić, że dzięki przeprowadzonym badaniom wykopaliskowym możliwe było pozyskanie zdecydowanie większej liczby pradziejowych naczyń ceramicznych, które charakteryzowały się lepszym stanem zachowania. Analizy oparte na rezultatach prospekcji powierzchniowych często musiały bazować na materiale, który charakteryzował się dużym stopniem fragmentacji, przez co wnioski na temat użytkowanych form naczyń nie zawsze były możliwe i w pełni wiarygodne, pomimo, że ornamentyka w grupie trzech wybranych kategorii w niniejszej pracy stanowi cenne źródło informacji. Zarysowane w początkowych etapach rozpoznawania pradziejów Centralnej Macedonii powiązania z regionami ościennymi, które można identyfikować jako świadectwo kontaktów kulturowych na poziomie ponadregionalnym, dzięki wielosezonowym badaniom wykopaliskowym zostały bardziej szczegółowo rozpoznane. Dostarczono szerszego zakresu danych ceramicznych, które wiążą *toumb*'y zarówno z północą, jak i południem, pod względem podobieństwa użytkowanych artefaktów.

Poniżej zaprezentowano tabelę (ryc. 177), która synchronizuje wszystkie rozpoznane fazy podczas dużych projektów wykopaliskowych w Centralnej Macedonii, ze stanowisk w Assiros, Kastanas i Toumba Thessaloniki. Bazuje ona na danych ceramicznych i analizach ^{14}C . Wskazano w niej również chronologię bezwzględną i fazy ceramiczne, które stanowią

podstawę periodyzacji w Grecji. Nie zawsze, na podstawie dostępnych danych, możliwe było precyzyjne powiązanie poszczególnych okresów zaobserwowanych na wspomnianych *toumba*'ch.

Daty p.n.e.	Fazy ceramiczne	Thessaloniki	Kastanas	Assiros
1000 1050/1025	Wczesny protogeometryczny	2A	12	2
1100/1090	Submykeński/ Późny PHIIC	2B		3
1150/1140	Późny PHIIC	3	13	4
	Rozwinięty PHIIC			
1200/1190	PHIIC	4D-B	14A	5
1265/1200			14B	
				6

1300/1250				7
1370/1330	PHIIIB			8
1390/1340	PHIIIA2			9

Ryc. 177. Tabela synchronizująca fazy zasiedlenia trzech najlepiej rozpoznanych stanowisk archeologicznych w Centralnej Macedonii: Toumba Thessaloniki, Kastanas i Assiros na podstawie danych ceramicznych i analiz ^{14}C (Jung et al. 2009; Wardle et al. 2014).

5. Doliny Wardaru i Strumy w sieci powiązań kulturowych Centralnej Macedonii

W niniejszym rozdziale przedstawione zostaną dane, które mogą być istotnymi w kontekście rozważań nad rolą dwóch głównych osi geograficznych tej pracy: dolin rzecznych Wardaru i Strumy oraz ich znaczenia dla sieci powiązań Centralnej Macedonii w późnej epoce brązu i na początku wczesnej epoki żelaza. Pod uwagę wzięto dane ceramiczne obejmujące trzy wybrane kategorie technologiczno-stylistyczne, informacje otrzymane z analiz przestrzennych i widoczności, a także dane archeologiczne obejmujące praktyki i zwyczaje pogrzebowe.

5.1. Ceramika późnej epoki brązu i początków wczesnej epoki żelaza w obszarze rozpoznania⁴⁵¹

Poniżej zostanie zaprezentowane podsumowanie stanu wiedzy na temat wytwórczości ceramicznej późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Centralnej Macedonii, Republice Macedonii Północnej i Bułgarii. Powstał on na kanwie ponad stuletniego procesu rozpoznawania pradziejów tego obszaru północnej Egei. Poniżej dokonano podziału kategorii naczyń ceramicznych na te, które uznawane są za genetycznie „południowe” i „północne”.

5.1.1. Klasy „południowe”

5.1.1.1. Ceramika malowana matową farbą⁴⁵²

W Macedonii Centralnej naczynia malowane matową farbą były najwcześniej obserwowalne w warstwach przynależących do późnej epoki brązu. Posiadały one jednakże dłuższą metrykę i były lepiej rozpoznane dzięki pracom prowadzonym w bardziej południowych regionach Grecji kontynentalnej. Od czasu pierwszych badań, kategoria ta wzbudzała kontrowersje i nieścisłości w dyskursie archeologicznym, zwłaszcza w odniesieniu

⁴⁵¹ Niniejszy rozdział powstał m.in. na podstawie: Bahyrycz 2019, 2020, 2023.

⁴⁵² Termin „ceramika malowana matową farbą” został po raz pierwszy użyty przez Adolfa Furtwängler’a i Georga Loeschke’go w ich klasyfikacji ceramiki z Okręgu Grobów Szybowych A w Mykenach (Furtwängler, Loeschke 1879; 1886).

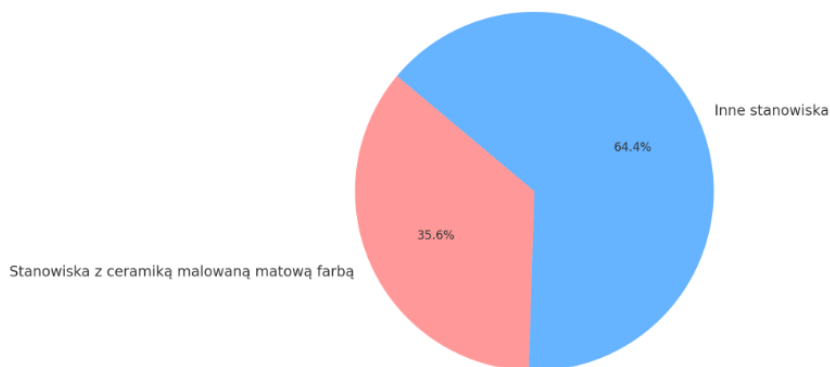
do jej proveniencji. Niektórzy badacze spekulowali, czy malowane matową farbą naczynia środkowohelladzkie były kontynuacją tradycji wczesnohelladzkiej, czy też miały nawet jeszcze starsze, neolityczne, korzenie (Buck 1964: 231). Inni sugerowali, że ta kategoria pochodziła z rejonu Wysp Cykladzkich, bądź też stanowiła wskaźnik migracji dużych grup ludzkich z Azji Mniejszej (Dickinson 1994: 108-109). Najbliższe pokrewieństwa stylistyczne dla przykładów macedońskich B. Horejs odnalazła w ceramice z przełomu środkowej i późnej epoki brązu, użytkowanej w Tesalii i Grecji Centralnej. Warto dodać, że i w tym przypadku w dyskursie naukowym nie ma zgody, gdyż Jan Bouzek wywodził grupę malowaną matową farbą z Macedonii Zachodniej ze stylu frygijsko-geometrycznego (Bouzek 1983: 275). Natomiast Julia Vokotopoulou uważała, że powstanie tej grupy było wynikiem migracji „plemion macedońskich” z Centralnej Grecji na północ i północny wschód (Βοκοτοπούλου 1986: 255).

Ceramika malowana matową farbą w Centralnej Macedonii ukazuje postępujący przyrost danych ilościowych i komplementarny rozwój stanu wiedzy na temat jej dystrybucji. Pod koniec lat 60. XX wieku, kiedy powstała pierwsza pełna lista stanowisk pradziejowych w regionie (French 1967), zidentyfikowano ją na 15 stanowiskach archeologicznych ze wszystkich 98. 48 stanowisk charakteryzowało się obecnością materiałów ceramicznych z późnej epoki brązu, zatem ceramika malowana matową farbą została zarejestrowana na ponad 31% wszystkich osad z tego okresu. Ustalenia B. Horejs (2007) zwiększyły liczbę stanowisk z tą klasą znalezisk do 33, co w odniesieniu do 132⁴⁵³ osad pochodzących z późnej epoki brązu (na podstawie: Γραμμενος et al. 1997) stanowiło 25%. Najnowsze badania w dolinie rzeki Anthemous w rezultacie dodały kolejne 3 stanowiska archeologiczne⁴⁵⁴ do tej listy (Andreou et al. 2016). Ponowna analiza materiałów zgromadzonych w katalogu znalezisk Brytyjskich Sił

⁴⁵³ 132 stanowiska archeologiczne wydatowane na późną epokę brązu zostały skatalogowane w ramach listy przygotowanej w formie spisu przez D. Grammenos'a, M. Besios'a i A. Kotsos'a w 1997 roku (zob. 3.1.7.3. i 4.6.5.).

⁴⁵⁴ Nea Raideostos, Peristera Amalara, Galatista Panikowa (Andreou et al. 2016).

Zbrojnych i zasobów Muzeum Archeologicznego w Salonikach ustanowiła końcową liczbę osad ze znaleziskami ceramiki malowanej matową farbą w niniejszej pracy na co najmniej 47, co w odniesieniu do listy stanowisk D. Grammenos'a, M. Besios'a i A. Kotsos'a stanowi 35% (ryc. 178).

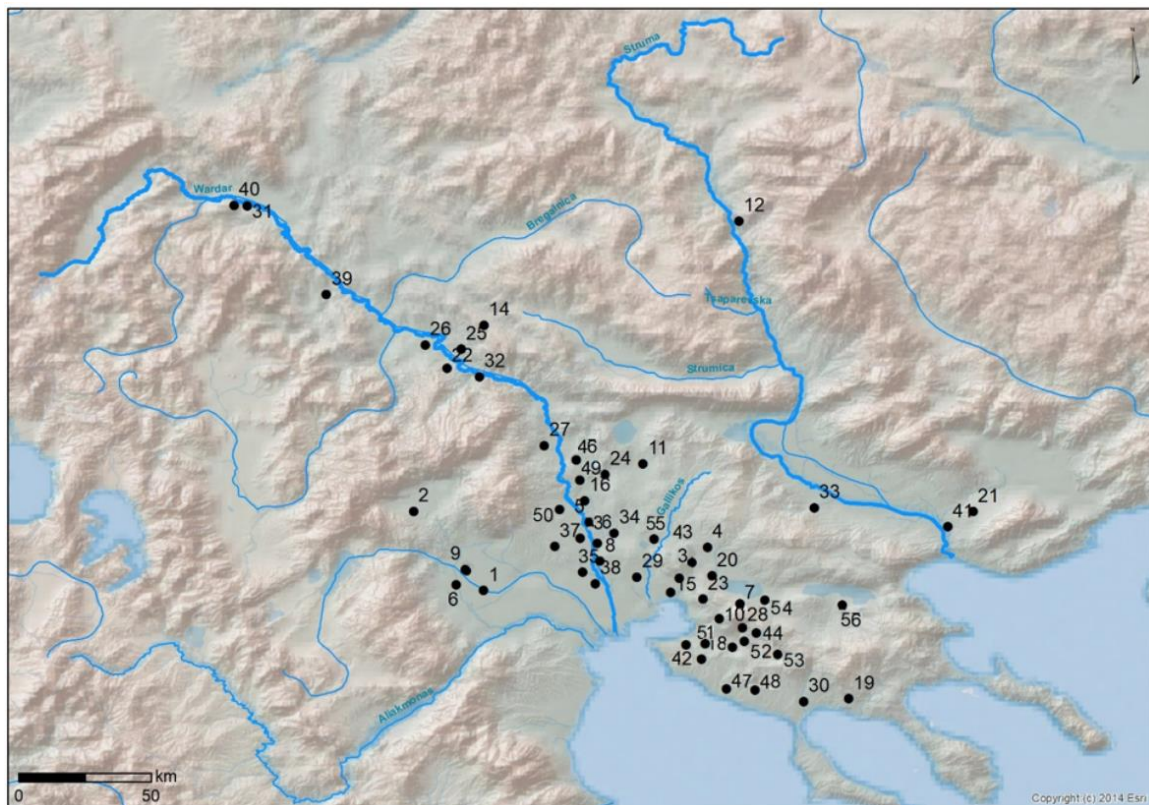

Ryc. 178. Udział procentowy stanowisk ze znaleziskami ceramiki malowanej matową farbą w stosunku do pozostałych osad z późnej epoki brązu (na podstawie: Schmidt 1905; Wace 1914; Rey 1917; Heurtley 1939; French 1967; Γραμμενος et al. 1997; Horejs 2007; Andreou et al. 2016; Katalogi I, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

W późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza dystrybucja ceramiki malowanej matowo została zidentyfikowana na obszarze rozciągającym się od środkowego biegu rzeki Struma (stanowisko Kamenska Cuka) w Bułgarii po dolinę Devoll w Albanii, a także Argolidę i Lakonię na Peloponezie (za: Horejs 2007b; ryc. 179). W zakresie nakreślonym w temacie niniejszej dysertacji, klasa malowana matowo jest najlepiej rozpoznana w obszarze doliny dolnego Wardaru i Strumy. Wiele miejsc znalezisk tej kategorii odpowiada rozmieszczeniu ceramiki mykeńskiej. Niemniej jednak, nowe dane ukazują, że ten rodzaj ceramiki był dostępny również w środkowych i górnych odcinkach badanych dolin (najbardziej wysunięty na północ przykład wydaje się być znaleziony na stanowisku Skopje Kale (Mitrevski 2016: 133-142)). Na podstawie dostępnych danych, zwizualizowano na rycinie 179 dystrybucję ceramiki malowanej matową farbą w obrębie Centralnej Macedonii i dolin rzecznych Wardaru i Strumy (French 1967; Митревски 1995; Stefani, Meroussis 1997; Horejs 2007b; Jovčevska 2008; Mitrevski 2016; Soukantos, Malamidou 2019; Katalogi I-XXIII).

5.1.1.1.1. Chronologia

Nie istnieją precyzyjne i pewne dane dotyczące tego, kiedy garncarze zaczęli używać farby matowej do ozdabiania swoich naczyń, lecz najwcześniejsze ich przykłady pochodzą z fazy przejściowej między okresami WHIII a ŚH (Zerner 1978: 151). Na obszarze północnej Egei tego typu ceramika pojawiła się dopiero około XVII w. p.n.e. i pozostawała w użyciu do końca XII w. p.n.e. i początków wczesnej epoki żelaza (Horejs 2007: 346; Aslaksen 2013: 160). Szczyt tego stylu ceramicznego przypada na XIII i XII wiek p.n.e. (Tsonos 2018). Na *toumb* 'ie w Salonikach pojawił się on w VI fazie zasiedlenia (w około XIV wieku p.n.e; Andreou, Psaraki 2007). W Macedonii Zachodniej rejestrowano znaleziska ceramiki malowanej matową farbą w warstwach datowanych za pomocą analiz ^{14}C na okres od 1420 do 1134 r. p.n.e. (dane z Angelochori; Stefani, Merousis 1997: 357).

Ryc. 179. Dystrybucja ceramiki malowanej matową farbą w Centralnej Macedonii, a także dolinach Wardaru i Strumy: 1 – Angelochori; 2 – Apsalos; 3 – Asprovrysi; 4 – Assiros; 5 – Axiochori; 6 – Chadsinot; 7 – Chortiatis; 8 – Dourmousli; 9 – Episkopi; 10 – Gona; 11 – Kalindria; 12 – Kamenska Cuka; 13 – Kastanas; 14 – Krivi Dol; 15 – Lembet; 16 – Limnotopos; 17 – Liti; 18 – Mesimeriani

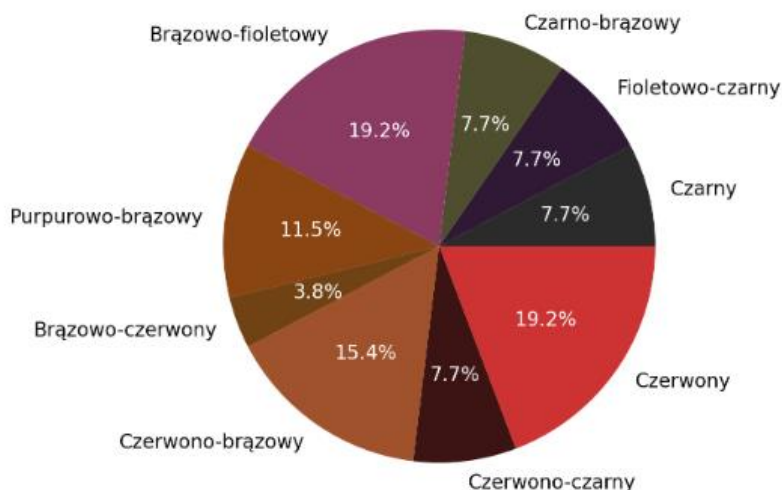
Toumba; 19 – Molyvopyrgos; 20 – Perivolaki (Saratse); 21 - Stathmos Angistas; 22 – Stobi; 23 - Toumba Thessaloniki; 24 – Tsautsitsa; 25 – Ulanci; 26 – Vodovrati; 27 – Vardarski Rid; 28 – Thermi A (Sedes); 29 – Anchialos; 30 – Hagios Mamas; 31 – Klučka-Hipodrom; 32 – Demir Kapija; 33 – Vergyi; 34 – Anthophytos A i B; 35 – Toumba Kouphalia; 36 – Kouphalia; 37 – Toumba Rakhona; 38 – Valtokhori; 39 – Manastir; 40 – Skopje-Kale; 41 – Toumba Ofrynio; 42 – Asprovrysi; 43 – Krithia; 44 – Livadhi Toumba; 45 – Loutra Thermis; 46 – Pentalofofos A; 47 – Nea Kalikratia; 48 – Nea Syllata; 49 – Vafiochori A; 50 – Toumba Paionias; 51 – Nea Raideostos; 52 – Peristera Amalara; 53 – Galatista Panikova; 54 – Langadikia; 55 – Gallikos; 56 – Apollonia (French 1967; Митревски 1995; Γραμμενος et al. 1997; Stefani, Meroussis 1997; Horejs 2007b; Jovčevska 2008; Andreou et al. 2016; Mitrevski 2016; Soukantos, Malamidou 2019; Katalogi I-XXIII).

5.1.1.1.2. Udział w zespołach archeologicznych

Nie jest dostępnych zbyt wiele informacji dotyczących ogólnego odsetka ceramiki malowanej matowo na poszczególnych stanowiskach archeologicznych w Centralnej Macedonii. Osiągalne dane charakteryzują się znacznym zróżnicowaniem. Na *toumb*'ach Hagios Mamas i Angelochori do omawianej kategorii zaliczono odpowiednio 8 i 40 % ceramiki (Horejs 2003: Tab II; Stefani, Merousis 1997: 357). Na *toumb*'ie w Salonikach ceramika malowana matowo pojawiła się w fazie VI, stanowiąc 5% całości. Następnie w fazie V osiągnęła szczyt ilościowy, sięgając poziomu 22%. Jednak w fazie IV natomiast nastąpił gwałtowny regres jej dystrybucji, która stanowiła zaledwie 8% wszystkich naczyń (Ψαρακη 2004:107).

5.1.1.1.3. Technologia, morfologia, ornamentyka

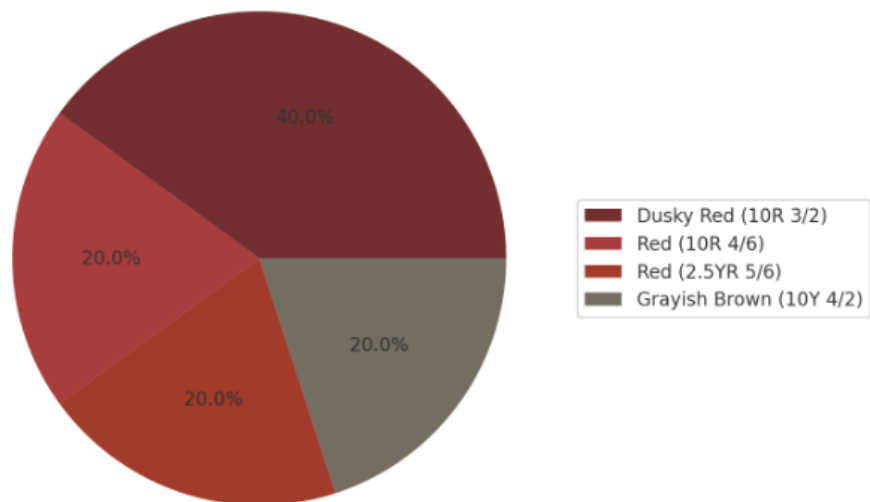
W dolinach dolnego Wardaru i Strumy nie zachowały się żadne dowody poświadczające procesy produkcji ceramiki malowanej matowo (Horejs 2003: 345), niemniej jednak analiza technologiczna wskazała, że eksploatowano lokalne źródła gliny jako surowiec do jej wytwarzania (Kiriati et al. 1997). Pomimo długiego okresu użytkowania, kategoria ta pozostawała „konserwatywna”. Nie zmieniała się znacząco pod względem kompozycji zdobniczej ani sposobu wykonania (Horejs 2007: 350).

Ryc. 180. Kolorystyka dekoracji fragmentów (26) naczyń malowanych matową farbą ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, zebranych podczas aktywności badawczych Brytyjskich Sił Zbrojnych (Katalog I).

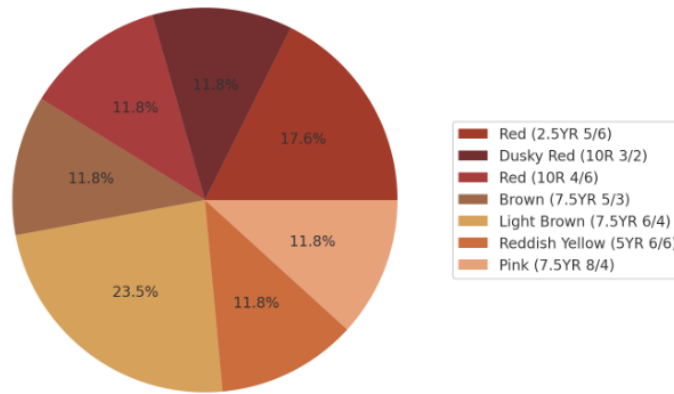
Naczynia malowane matową farbą mogły być monochromatyczne, dwubarwne, a nawet trójbarwne. Różnice w odcieniach dekoracji mogły wynikać z dyferencjacji jakości wypalania (Rutter 1976: 9). Kolory ornamentyki malowanej zawierały się w zbiorze od fioletu (najbardziej powszechnego), przez brąz i czerń, aż po czerwień, a analizy fragmentów ze zbioru z kolekcji Muzeum Brytyjskiego w Londynie (ryc. 180) również potwierdzają ten schemat. Przeważały barwy brązowo-fioletowe i czerwone (łącznie prawie 40% próby). Czerwone i ciemnoczerwone (*10R 4/6*, *2.5YR 5/6 Red*, *10R 3/2 Dusky Red*⁴⁵⁵) zidentyfikowano jako główne w próbie z kolekcji D. French'a (80%), uzupełnione przez szaro-brązowe (*10Y 4/2 Grayish Brown*) (20%) (ryc. 181).

⁴⁵⁵ Niniejsze określenia anglojęzyczne wynikają z zastosowanej metodyki i używania tzw. *Skali Kolorów Munsell'a* (ang. *Munsell Soil Color Book*). W dalszej części rozdziału występują analogiczne opisy.

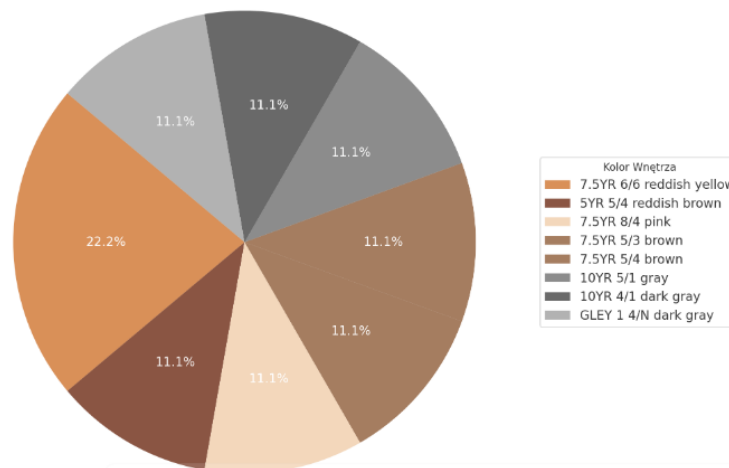

Ryc. 181. Kolorystyka dekoracji fragmentów (8) naczyń malowanych matową farbą z rekonesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XV, XVII, XVIII, XIX, XX).

Podstawowym kolorem niedekorowanej powierzchni zewnętrznej gliny był żółtopłowy lub pomarańczowy. Analiza fragmentów zebranych ze stanowisk podczas rekonesansu D. French'a ukazała, że w zbiorze kategorii malowanej matową farbą najczęściej było skorup o barwach czerwonych (*2.5YR 5/6*, *10R 4/6 Red*, *10R 3/2 Dusky Red* – ponad 41%; ryc. 182). Występowały także kolory brązowe (*7.5YR 5/3 Brown*, *7.5YR 6/4 Light Brown* – 35,3%), pomarańczowe (*5YR 6/6 Reddish Yellow* – niecałe 12%) i różowe (*7.5YR 8/4 Pink* – 11,8%), a potwierdza to schemat rozpoznany na stanowisku Toumba Thessaloniki (Andreou, Psaraki 2007). Charakterystyka kolorystyczna wewnętrznych części naczyń nieco się różniła (ryc. 183). Najbardziej popularne jednak były barwy brązowe (*7.5YR 6/6 Reddish Yellow*, *5YR 5/4 Reddish Brown*, *7.5YR 8/4 Pink*, *7.5YR 5/3 Brown*, *7.5YR 5/4 Brown* – ponad 66%). Pozostałą część stanowiły fragmenty szare (*10YR 5/1 Gray*, *10YR 4/1 Dark Gray*, *GLEYI 4/N Dark Gray* – nieco ponad 30%).

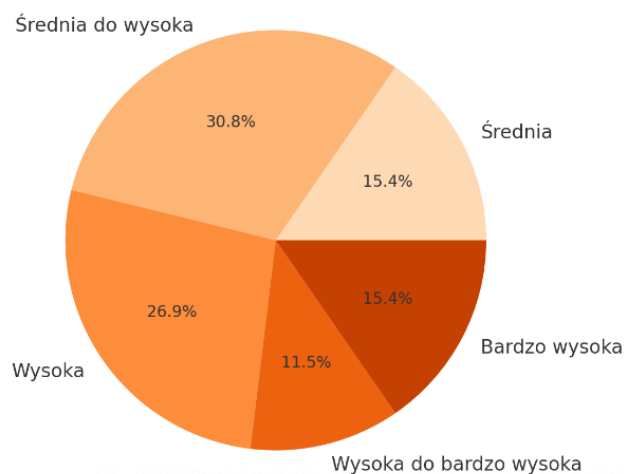
Ryc. 182. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej fragmentów (8) naczyń malowanych matową farbą z rekoncesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

Ryc. 183. Kolorystyka powierzchni wewnętrznej (8) fragmentów naczyń malowanych matową farbą z rekoncesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

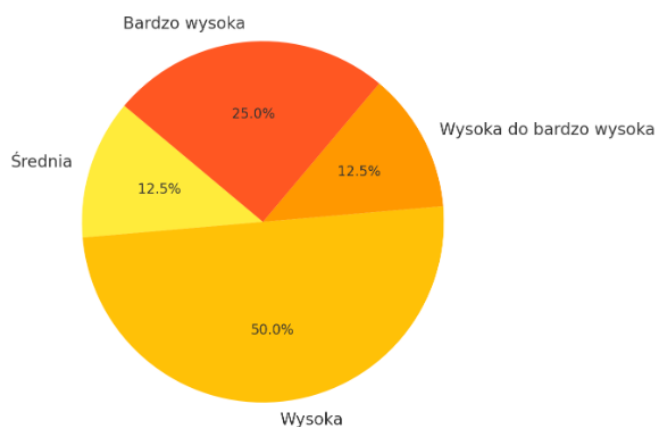
Naczynia ceramiczne w tej kategorii posiadały gładkie wykończenie⁴⁵⁶ o tzw. „mydlanym” dotyku. Ich powierzchnia była także zazwyczaj nieporowata, a sam surowiec gliniany był dobrze oczyszczony i zagęszczony. Analiza kolekcji Muzeum Brytyjskiego w Londynie ukazała, że fragmenty charakteryzowały się średnią i wysoką jakością wykonania (ponad 73% całości próby), jednakże występowały także skorupy o ponadprzeciętnie wysokiej jakości (ponad 26%) (ryc. 184).

⁴⁵⁶ Porównywane do kategorii żółtej ceramiki minijskiej (Heurtley 1939: 94-95).

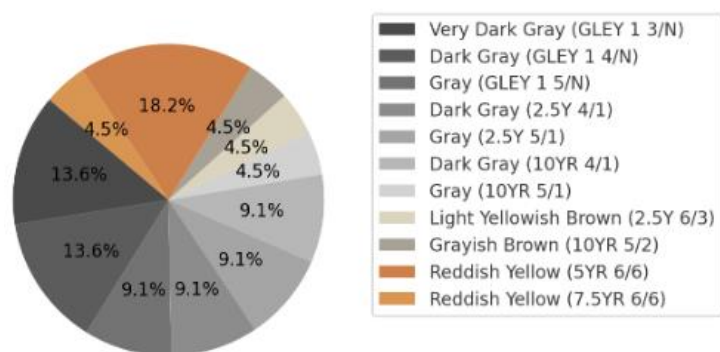
Ryc. 184. Jakość wykonania fragmentów (26) naczyń malowanych matową farbą ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, zebranych podczas aktywności badawczych Brytyjskich Sił Zbrojnych (Katalog I).

Wysoką jakość ceramiki malowanej matową farbą potwierdzają znaleziska ujęte zbiorczo w ramy kolekcji D. French'a z 1967 roku. Niemalże 90% tej próby stanowiły naczynia o wysokiej (50%) lub bardzo wysokiej (25%) jakości, lub wysokiej do bardzo wysokiej (12,5%). Średnią jakością posiadało 12,5% całego repertuaru malowanego matową farbą (ryc. 185).

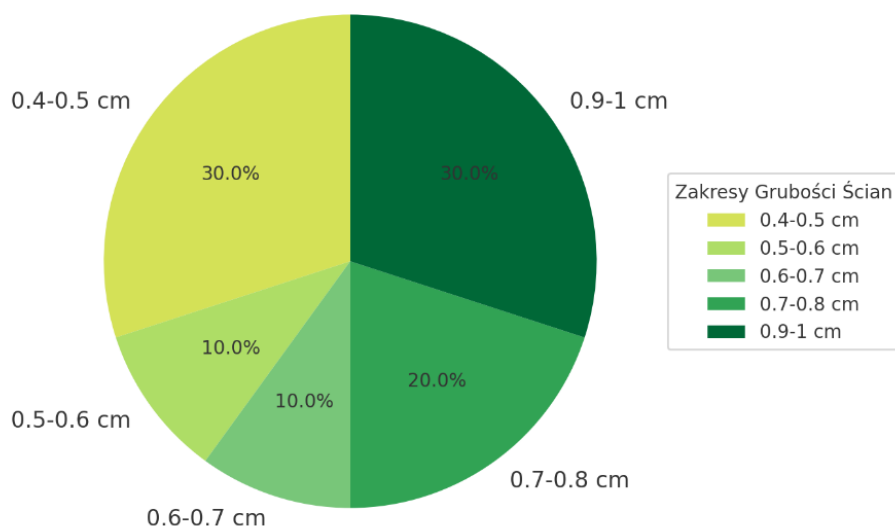
Ryc. 185. Jakość wykonania fragmentów (8) naczyń malowanych matową farbą z rekoniesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

Analiza kolorystyki rdzenia fragmentów z kolekcji D. French'a dostarczyła danych na temat technologii wykonania naczyń. 73% ułamków posiadało szary rdzeń (*GLEYI 3/N Very Dark Gray, GLEYI 4/N Dark Gray, GLEYI 5/N Gray, 2.5Y 4/1 Dark Gray, 2.5Y 5/1 Gray, 10YR 4/1 Dark Gray, 10YR 5/1 Gray*), a nieco ponad 27% brązowy i brązowo-żółty (*2.5Y 6/3 Light Yellowish Brown, 5YR 6/6 Reddish Yellow, 7.5YR 6/6 Reddish Yellow*) (ryc. 186). Z uwagi na zróżnicowanie kolorystyczne można domniemywać, że wypał naczyń zdobionych matową farbą nie był ściśle kontrolowany i jednorodny termicznie. Potwierdzają ten fakt ustalenia poczynione na podstawie obserwacji fragmentów z Angelochori (Stefani, Meroussis 1997: 356).

Ryc. 186. Kolory rdzenia fragmentów (8) naczyń malowanych matową farbą z rekonesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

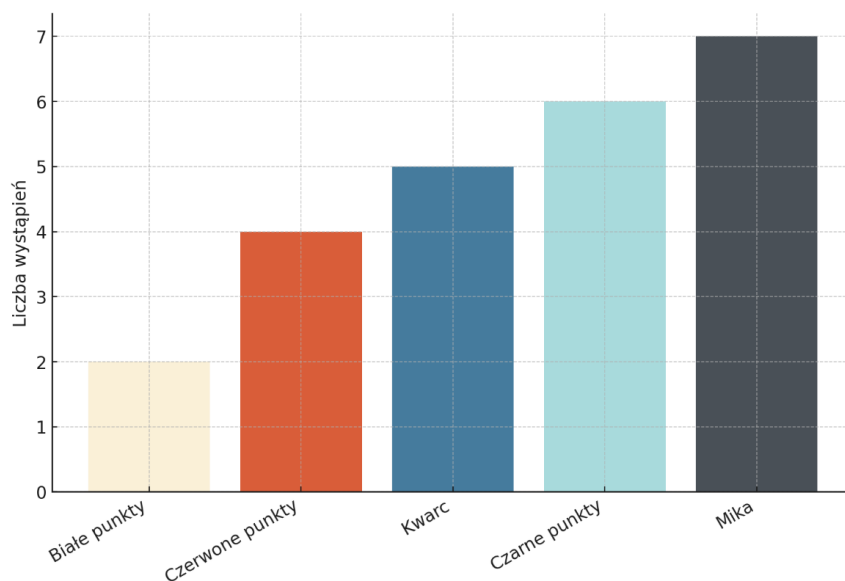
Podczas analizy fragmentów dokonano pomiaru grubości ścianek naczyń. Ogólna tendencja wskazywała, że zamykała się ona w przedziale od 0,4 cm do 0,7 cm (50%; ryc. 187). 30% próbek charakteryzowała się grubością od 0,9 do 1 cm.

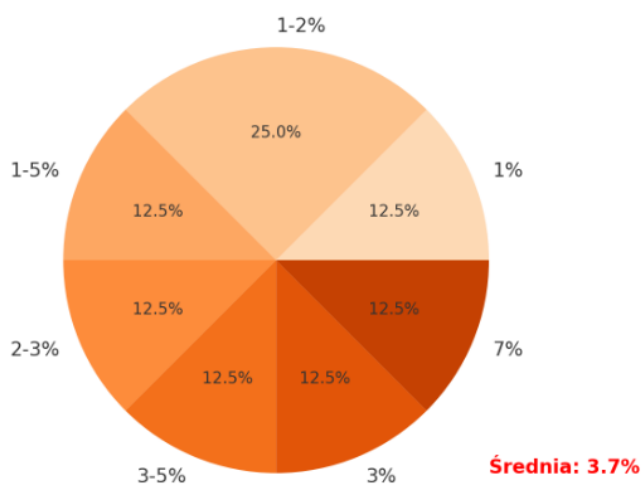
Ryc. 187. Grubość ścian fragmentów (8) naczyń malowanych matową farbą z rekonstrucji D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

W ramach analizy opisywanych fragmentów z kolekcji D. French'a zaobserwowano obecność domieszki mineralnej w obrębie używanej masy ceramicznej. W 88% skorup zanotowano ślady miki, w 75% – czarne punkty. W ponad 62% wystąpił kwarc, a w 50% – czerwone punkty. W 25% fragmentów zidentyfikowano białe punkty⁴⁵⁷ (ryc. 188). Średni procentowy udział dodatku domieszki, liczony według przyjętej metodyki, wynosił 3,7% (ryc. 189). Wszystkie analizowane fragmenty charakteryzowały się domieszką jedynie drobno- lub średniouziarnioną (ryc. 190). Informacje te pokrywają się z ustaleniami płynącymi z rozpoznania ceramiki malowanej matową farbą na *toumb*'ie w Salonikach (Andreou, Psaraki 2007).

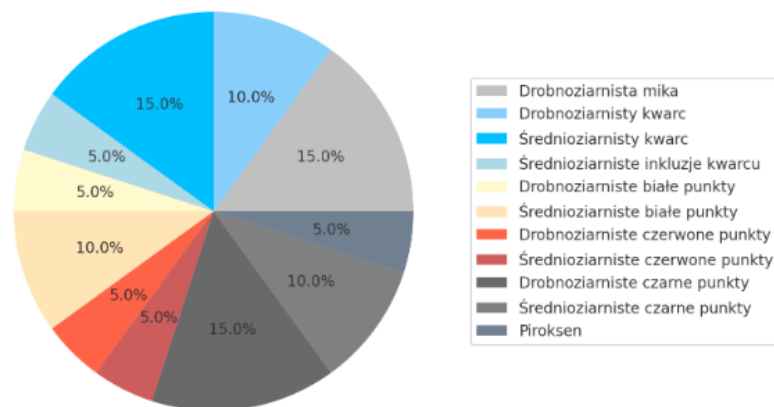
⁴⁵⁷ Objasnienia do stosowania niniejszej uproszczonej nomenklatury zawarto w sekcji poświęconej opisowi tabeli materiału zabytkowego w rozdziale 2.3.

Ryc. 188. Rodzaje domieszki fragmentów (8) naczyń malowanych matową farbą z rekonesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

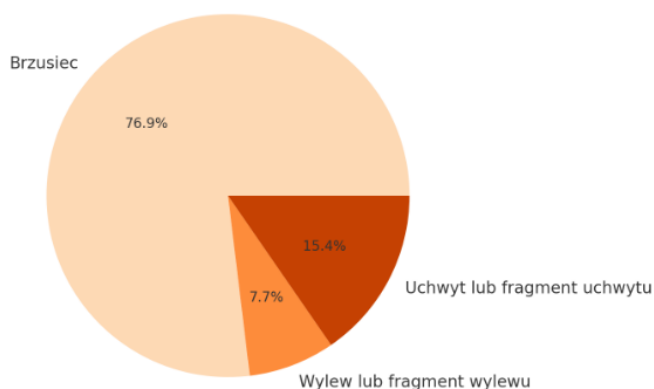

Ryc. 189. Procentowy udział domieszki w masie ceramicznej fragmentów (8) naczyń malowanych matową farbą z rekonesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

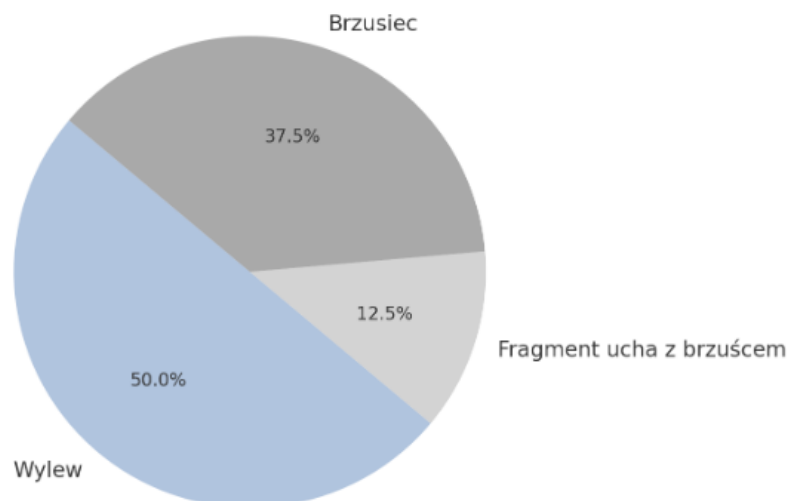

Ryc. 190. Frakcje domieszki naczyń malowanych matową farbą z rekonosansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

Fragmenty naczyń malowanych matową farbą zebrane podczas rekonosansu badaczy Brytyjskich Sił Zbrojnych i magazynowane w kolekcji Muzeum Brytyjskiego w Londynie cechują się dużym stopniem fragmentacji. 76,9% z nich zidentyfikowano jako części brzuśców naczyń, zaledwie 7,7% to wylewy bądź ich fragmenty, a 15,4% pochodzi z uchwytów (ryc. 191). W przypadku kolekcji D. French'a udział wylewów był znacząco większy – 50%. Fragmenty uch stanowiły 12,5%, a resztę (37,5%) – brzuśce (ryc. 192).

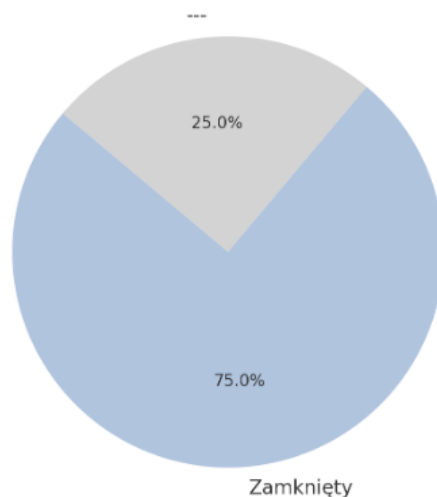

Ryc. 191. Fragmenty (26) naczyń malowanych matową farbą ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, zebranych podczas aktywności badawczych Brytyjskich Sił Zbrojnych (Katalog I).

Ryc. 192. Fragmenty (8) naczyń malowanych matową farbą z rekonstrucji D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

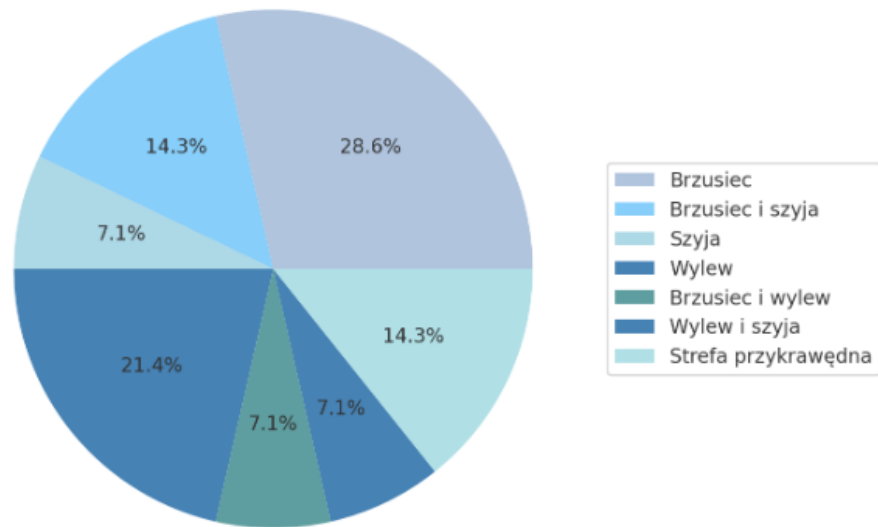
W Macedonii Centralnej formy naczyń malowanych matową farbą obejmowały *kantharos*'y, płytkie misy o ostrym załomie lub workowatych brzuścach i uchwytach z charakterystyczną plastyczną wypustką, niewielkie misy o profilu w kształcie litery „S” z podniesionymi, pionowymi uchwytami, zamknięte garnki, kubki z wyniesionymi uchami ponad wylew oraz *pithoi* z pionowymi, przypominającymi paski, uchwytami (Heurtley 1939: 218–220, 224–225; Andreou, Psaraki 2007: 408, Aslaksen 2013: 159–160). Repertuar kształtów obejmował również misy i amfory z uchwytami w kształcie „widełek” (Heurtley 1939: 218–220, 224–225; Stefani, Merousis: 1997: 356–357), dzbany z „odciętymi” szyjami, garnki z załamanymi profilami, niewielkie dzbany z wysokimi uchami w kształcie pętli, misy z rozszerzającymi się krawędziami na zewnątrz i imaczami (Heurtley 1939: 94, 218–220, 224–225).

Ryc. 193. Formy naczyń malowanych matową farbą z rekoniesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

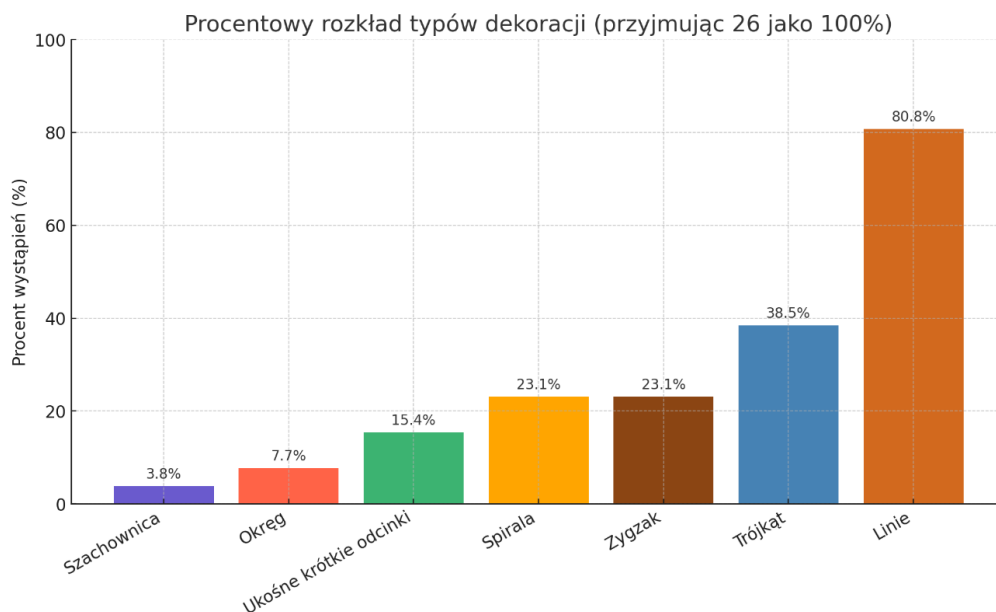
Niniejszy repertuar potwierdzają rezultaty analiz materiału ceramicznego malowanego matową farbą z kolekcji D. French'a. 75% wszystkich fragmentów zidentyfikowano jako pochodzące z form zamkniętych (ryc. 193).

Dekoracją pokrywano głównie brzuśce naczyń (około 50% całości zbioru), czasem również z ich szyjami (około 20%), jak również wylewy (około 28%) i strefę przykrawędną (14,3%) (ryc. 194).

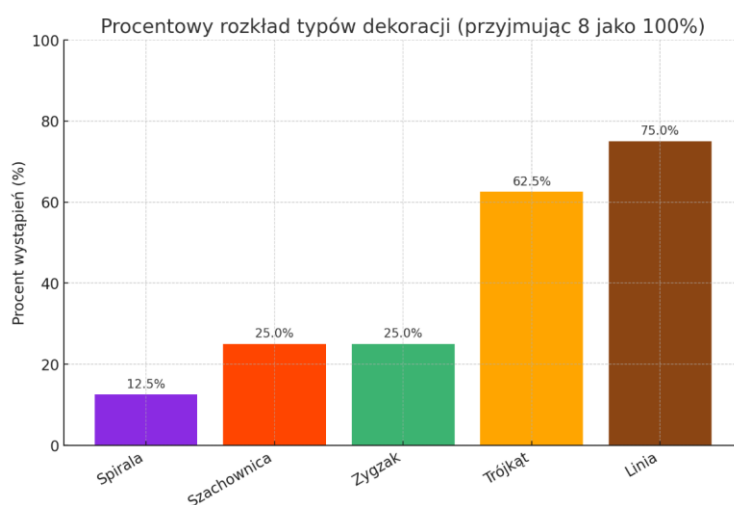
Ryc. 194. Miejsce dekoracji fragmentów (8) naczyń malowanych matową farbą z rekoniesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

Techniki dekoracyjne, stosowane przy produkcji naczyń, obejmowały polerowanie, nakładanie podkładu i malowanie (Horejs 2007: 52, 218). Ornamentyka malowana obejmowała głównie wzory geometryczne: trójkąty (kreskowane, kratkowane, z dołączonymi spiralami bądź haczykami), linie proste, ząbkowane i faliste, pasy, pojedyncze i wielokrotne zygzaki, spirale (również tzw. „biegnące”) i szewrony (Heurtley 1939: 218–219, 224; Stefani, Merousis 1997: 356; Aslaksen 2013: 159–160). Niniejsze ustalenia wcześniejszych badaczy potwierdzają analizy zbioru zebranego przez Brytyjskie Siły Zbrojne. Procentowo dominowały w nim linie horyzontalne (wystąpiły w ponad 80% przypadków) i malowane trójkąty (ponad 38%). Występowały także zygzaki i spirale (nieco ponad 23%), ukośne krótkie odcinki (15,4%), okręgi (7,7%) i szachownice (3,8%) (ryc. 195).

Ryc. 195. Wątki zdobnicze fragmentów (26) naczyń malowanych matową farbą ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, zebranych podczas aktywności badawczych Brytyjskich Sił Zbrojnych.

Obserwacje materiału skolekcjonowanego przez D. French'a dostarczyły dodatkowych danych. Powyżej 75% wszystkich fragmentów zdobiono najprostszymi motywami malowanej linii i pasma. W 62,5% próby zastosowano wątki trójkątów, a w 25% – zygzaki i szachownice. W 12,5% zbioru ułamków zidentyfikowano motyw spirali (ryc. 196).

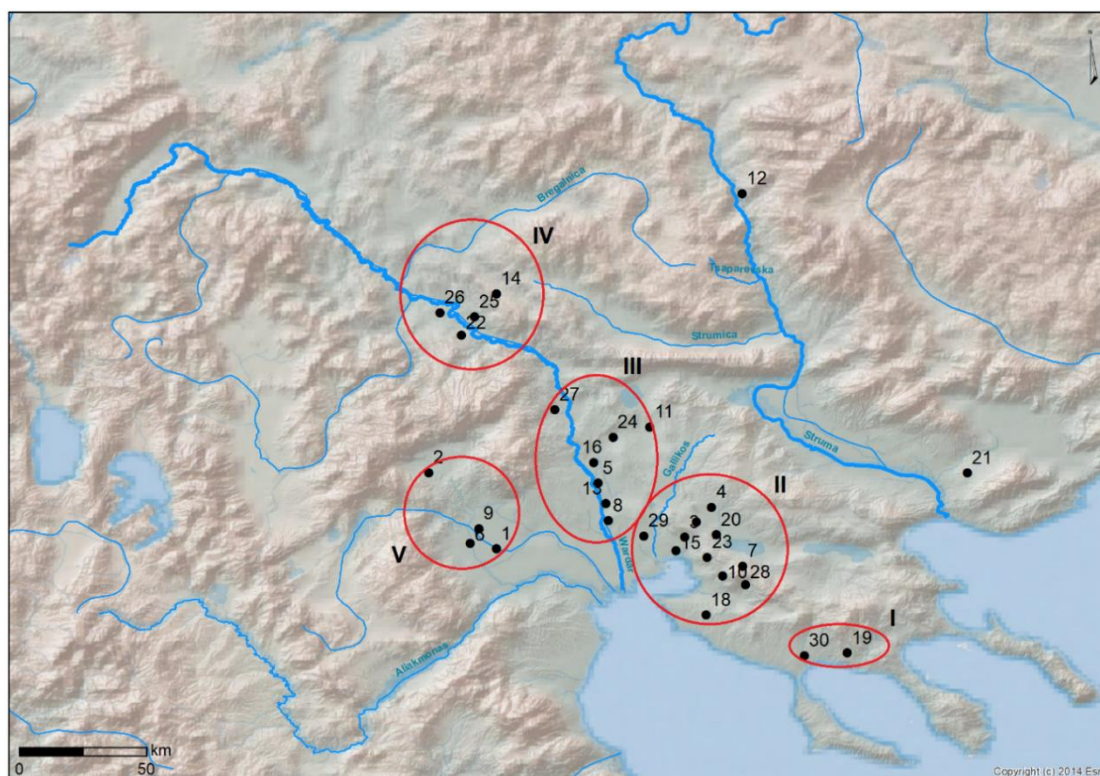

Ryc. 196. Wątki zdobnicze fragmentów (8) naczyń malowanych matową farbą z rekoniesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Dourmousli, Kouphalia A, Kouphalia Toumba, Livadhi Toumba i Toumba Paionias (Katalog XVI, XVII, XVIII, XIX, XX).

5.1.1.1.4. Funkcja

Rozpoznanie morfologii naczyń malowanych matową farbą doprowadziły do wniosku, że najpowszechniej używanymi formami były te, które służyły do przechowywania, transportu i konsumpcji żywności (Aslaksen 2013: 159). Warto nadmienić, że pojemniki wykorzystywano zarówno do celów domowych, codziennych, ale też i ceremonialnych. Naczynia malowane matową farbą miały tym samym również znaczenie symboliczne, szczególnie w kontekstach pogrzebowych, gdzie często znajdowano je jako dary grobowe (dane z Manastir, Ulanci, Kluck-Hipodrom; Jovčevska 2008; Videski 2022; Mitrevki 1995).

Charakterystyka badanej próby wskazuje na to, że naczynia malowane matową farbą mogły być używane jako zastawa stołowa podczas uroczystych posiłków. Dekoracyjne wzory i staranne wykonanie sugerują, że były to luksusowe zestawy serwisowe, z których korzystano podczas specjalnych uroczystości, takich jak uczyty. Miały one na celu podkreślenie statusu społecznego uczestników. Ceramika malowana matową farbą może tym samym stanowić świadectwo pojawienia się „(...) nowej etykiety [podczas rytuału – przyp. autora] picia, obowiązującej podczas pewnych specjalnych okazji” (Andreou, Psaraki 2007: 408).

Ryc. 197. Dystrybucja ceramiki malowanej matową farbą w Centralnej Macedonii, na podstawie ustaleń B. Horejs (2007b) wraz z zaznaczonymi grupami mikroregionalnymi. 1 – Angelochori; 2 – Apsalos; 3 – Asprovrysi; 4 – Assiros; 5 – Axiochori; 6 – Chadsinot; 7 – Chortiatis; 8 – Dourmousli; 9 – Episkopi; 10 – Gona; 11 – Kalindria; 12 – Kamenska Cuka; 13 – Kastanas; 14 - Krivi Dol; 15 – Lembet (Efkarpia); 16 – Limnotopos; 17 – Liti; 18 - Mesimeriani Toumba; 19 – Molyvopyrgos; 20 – Perivolaki; 21 - Stathmos Angistas; 22 – Stobi; 23 – Toumba Thessaloniki; 24 – Tsautsitsa; 25 – Ulanci; 26 – Vodovrati; 27 – Vardarski Rid; 28 – Thermi A (Sedes); 29 – Anchialos; 30 – Hagios Mamas.

5.1.1.1.5. Kontekst ponadregionalny

B. Horejs na podstawie analizy podobieństw i różnicy w obrębie niniejszej kategorii wyróżniła osiem grup mikroregionalnych. Pierwszą z nich (ryc. 197: I) umiejscowiła w południowym obszarze Półwyspu Chalcydyckiego. Według badaczki była to jedna z najstarszych grup ceramiki malowanej matową farbą w późnej epoce brązu⁴⁵⁸. Pojawiła się ona na *toumb*'ie Hagios Mamas po raz pierwszy w warstwach 8 i 7, datowanych na okres od PHI do IIA⁴⁵⁹. Druga grupa (ryc. 197: II), otaczająca od wschodu Zatokę Termajską, rozpoznana głównie na podstawie znalezisk z Toumb'y Thessaloniki, stanowiła bezpośrednią kontynuację wytwórczości zdobionej matowym malowaniem, wywodzącej się ze środkowej epoki brązu. Trzecia (ryc. 197: III), obejmująca obszar doliny dolnego Wardaru⁴⁶⁰ pojawiła się we wczesnych etapach późnej epoki brązu i została zidentyfikowana w większości na kanwie analiz ceramicznych ze stanowiska Kastanas. Ceramikę malowaną matowo rozpoznano tam najwcześniej w warstwie 18, datowanej na czas przed okresem PHIIIA⁴⁶¹ (Jung 2002: 218). Grupa czwarta (ryc. 197: IV), znajdująca się na terenie środkowej doliny Wardaru, została umiejscowiona przez B. Horejs w rozwiniętej fazie późnej epoki brązu⁴⁶². Natomiast piąta (opracowana głównie na podstawie znalezisk ze stanowiska Angelochori; ryc. 197: V) wykazywała bliskie analogie do Kastanas i Hagios Mamas, wskazując na początek jej użytkowania we wczesnym okresie późnej epoki brązu (Horejs 2007b).

5.1.1.1.6. Podsumowanie

Ceramika malowana matową farbą została włączona do lokalnego, macedońskiego repertuaru i dostosowana do rodzimych tradycji wytwórczości. Naczynia tej kategorii, według

⁴⁵⁸ B. Horejs jako równoczesową przytacza także grupę ósmą z Tesalii (Horejs 2007b).

⁴⁵⁹ Zob. rozdz. 3.1.6.6.1. i 4.5.6.1.

⁴⁶⁰ Zwanego w Grecji Axios'em.

⁴⁶¹ Zob. rozdz. 5.1.1.1.

⁴⁶² Do tej grupy należałoby również najprawdopodobniej zaliczyć stanowiska ulokowane w bardziej północnym biegu Wardaru, takie jak Skopje-Kale, Hipodrom-Klucka czy też Manastir.

opinii B. Horejs, wywodziły się z okresu ŚH, a świadczyć o tym miały cechy technologiczne, morfologiczne oraz ornamenty i ich kompozycje. Jako możliwą strefę kontaktu badaczka podaje Zatokę Wolos w Tesalii, gdzie zaobserwowała najliczniejsze analogie. Jednocześnie odnotowała, że najstarsza macedońska ceramika malowana matowo nie była produktem społeczności, które wyemigrowały z Grecji Środkowej na północ, ale raczej wynikiem długiego i ciągłego kontaktu pomiędzy wzmiankowanymi regionami. Technologia, ornamenty i kompozycje zostały przyjęte i zaadoptowane do lokalnej wytwórczości ceramiki (Horejs 2007b).

5.1.1.2. Ceramika mykeńska⁴⁶³

Historia odkrywania pradziejów Macedonii Centralnej, opisana w rozdziale pierwszym, ukazała ciągły wzrost danych dotyczących ceramiki mykeńskiej. W świetle źródeł archeologicznych, społeczności mykeńskie nawiązywały kontakty w obszarze między Morzem Egejskim a Morzem Czarnym, z rozszerzeniami aż do Dunaju w regionie Karpat (Kristiansen 1998). Dlatego też ceramika mykeńska stanowi użyteczne narzędzie do śledzenia wzorców komunikacji międzyregionalnej ze względu na jej szerokie rozmieszczenie przestrzenne. Jej obecność w dolinach Wardaru/ Axiosu i Strumy mogą potwierdzać złożoność i zaawansowanie sieci interakcji społecznych w opisywanym okresie.

Naczynia ceramiczne tej kategorii, pochodząca pierwotnie z centrum obszaru egejskiego, były szeroko omawiane w literaturze w kontekście ich obecności w Centralnej Macedonii (m.in.: Wardle 1975; Cambitoglou, Papadopoulos 1993; Wardle 1993; Andreou et al. 1996; Andreou 2003; Καραμητρού-Μεντεσίδη 2003; Horejs 2007; Andreou 2009, 2010; Aslaksen 2013). Różnią się one całkowicie od lokalnego repertuaru ceramiki naczyniowej swoją misternie malowaną dekoracją i zastosowaną technologią produkcji – toczeniem na kole

⁴⁶³ Niniejszy rozdział powstał na podstawie: Bahyrycz 2019, 2020, 2023.

garncarskim. Dlatego też przykuwały uwagę naukowców od samych początków badań archeologicznych w tym regionie.

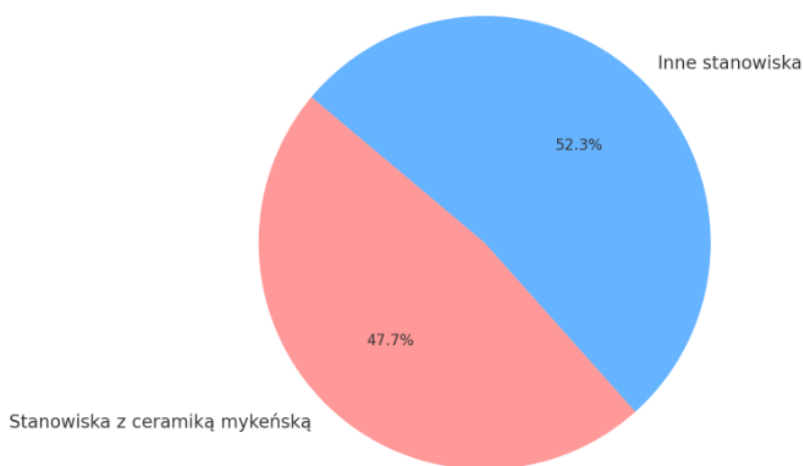
Publikacja	Liczba stanowisk z ceramiką mykeńską	% rozpoznanych stanowisk pradziejowych ⁴⁶⁴
Schmidt, H., 1905, „Die Keramik der makedonischen Tumuli”	3	Bd.
Wace, A., J., B., Thompson, M., S., 1914, „The Mounds of Macedonia”	7	Bd.
Rey, L., 1917, „Observations sur les premières habitations de la Macédoine”	9	Bd.
Heurtley, W.A., 1939, „Prehistoric Macedonia. An archaeological reconnaissance of Greek Macedonia”	10	18%
French, D. H., 1967, „Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia and Catalogue of Sherd Material”	31	30,7%
Γραμμενός, Δ., Βέσιος, Β., Κώτσος, Σ., 1997, „Από Τους Προϊστορικούς Οικισμούς Της Κεντρικής Μακεδονίας”	57	43%

Ryc. 198. Wzrost liczby danych dotyczących zidentyfikowanych stanowisk ze znaleziskami ceramiki mykeńskiej w Macedonii Centralnej w miarę rozwoju stanu badań archeologicznych (na podstawie Schmidt 1905, Wace 1914, Rey 1917, Heurtley 1939, French 1967, Γραμμενός et al. 1997; Katalogi I-XXIII).

Począwszy od pionierskich działań z przełomu XIX i XX wieku, każde kolejne rozpoznania identyfikowały nowe przykłady ceramiki mykeńskiej (ryc. 198). P. Träger i H. Schmidt rozpoznali tylko trzy stanowiska w Macedonii Centralnej z tym typem ceramiki na początku XX wieku (Schmidt 1905). W 1914 roku liczba ta wzrosła do siedmiu (Wace 1914), a po 1917 roku rozpoznano dwa dodatkowe stanowiska z ceramiką mykeńską (Rey 1917). Do 1939 roku zidentyfikowano łącznie 57 stanowisk archeologicznych z późnej epoki brązu, a naczynia mykeńskie zaobserwowano na dziesięciu. Stanowi to prawie jedną piątą wszystkich

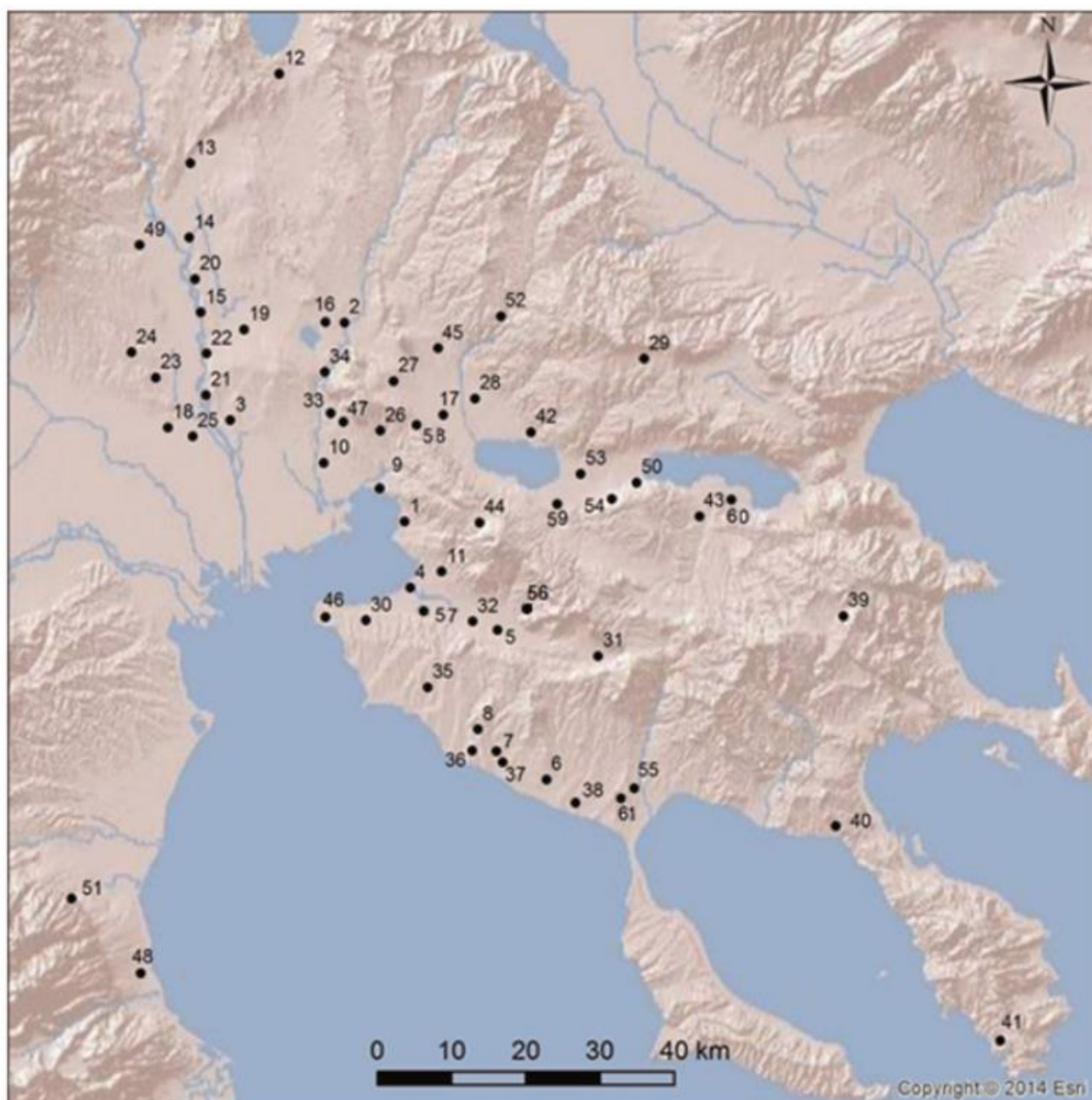
⁴⁶⁴ W stosunku do stanowisk ujętych w zbiorczym katalogu D. Grammenos’a, M. Besios’a i A. Kotsos’a (1997). Zob. rozdz. 3.1.7.3. i 4.6.5.

rozpoznanych stanowisk (17,5%; Heurtley 1939; ryc. 198). Pod koniec lat 60. kategoria mykeńska została zarejestrowana na ponad jednej trzeciej stanowisk archeologicznych na tym obszarze (31 ze 101 stanowisk z późnej epoki brązu – ponad 30%; Heurtley 1939; French 1967; ryc. 198). W 1997 roku, po opublikowaniu najnowszego, kompletnego indeksu znanych stanowisk, ceramikę mykeńską zidentyfikowano na ponad 43% osad pradziejowych Centralnej Macedonii w późnej epoce brązu (Heurtley 1939; French 1967; Γραμμενος et al. 1997; ryc. 199). Styl ten odnotowano zatem na prawie połowie wszystkich znanych stanowisk z późnej epoki brązu na tym obszarze. Jedną z głównych osi dystrybucji przypuszczalnie była dolina rzeki Wardar, najprawdopodobniej ze względu na unikalne połączenie optymalnych lokalizacji osadniczych i gęstości rozmieszczenia *toumb* w tej części Macedonii. Największe ich zagęszczenie zaobserwowano na wybrzeżu i w pozostałych dolinach rzek (ryc. 200; Horejs 2007). Po zakończeniu projektu rozpoznania doliny rzeki Anthemous i analizie katalogu Brytyjskich Sił Zbrojnych⁴⁶⁵, a także weryfikacji zbiorów Muzeum Archeologicznego w Salonikach, liczba wylistowanych stanowisk z ceramiką mykeńską w Centralnej Macedonii, przedstawiona na ryc. 200, wyniosła łącznie co najmniej 63.

Ryc. 199. Udział procentowy stanowisk ze znaleziskami ceramiki mykeńskiej w stosunku do pozostałych osad z późnej epoki brązu (na podstawie: Schmidt 1905; Wace 1914; Rey 1917; Heurtley 1939; French 1967; Γραμμενος et al. 1997; Horejs 2007; Andreou et al. 2016; Katalogi I-XXIII).

⁴⁶⁵ „Katalog I”.

Ryc. 200. Stanowiska archeologiczne ze zidentyfikowaną ceramiką mykeńską w Centralnej Macedonii. 1 – Toumba Thessaloniki; 2 – Galikos; 3 – Gefyra (Hagios Athanasios); 4 – Gona; 5 – Galatista Panikova Toumba; 6 – Nea Triglia; 7 – Nea Syllata; 8 – Nea Gonia; 9 – Lembet; 10 – Nea Magnisia/ Lakhanokipos; 11 – Thermi; 12 – Kalindria; 13 – Tsautsitsa; 14 – Limnotopos/ Vardina; 15 – Axiochori/ Vardaroftsa; 16 – Xilokeratia; 17 – Perivolaki/ Saratse; 18 – Livadhi; 19 – Anthophytos A i B; 20 – Aspros Toumba; 21 – Dourmousli; 22 – Kastanas; 23 – Kouphalia i Kouphalia A; 24 – Toumba Rakhona; 25 – Valtokhori; 26 – Asprovrysi; 27 – Drymos; 28 – Chrysavgi /Khrysavi; 29 – Sokhos; 30 – Epivatai; 31 – Galatista; 32 – Loutra Thermis; 33 – Pentalofos A i B; 34 – Philadelphiana Toumba; 35 – Mesimeriani Toumba; 36 – Nea Kallikratia; 37 – Nea Syllata; 38 – Phloyita; 39 – Neohori; 40 – Nikiti; 41 – Torone; 42 – Analipsi; 43 – Nea Apollonia B; 44 – Chortiatis (Abelia); 45 – Assiros; 46 – Angelochori; 47 – Neochorouda; 48 – Palio Leptokaria; 49 – Paionias; 50 – Peristeronas; 51 – Petra (Tries Elies); 52 – Pigi; 53 – Scholario; 54 – Stivos A; 55 – Hagios Mamas; 56 – Amalara Peristera; 57 – Kardia; 58 – Liti; 59 – Langadikia; 60 – Apollonia; 61 – Molyvopyrgos (za: Schmidt 1905; Wace 1914; Rey 1917; Heurtley 1939; French 1967; Γραμμενος et al. 1997; Horejs 2007; Andreou et al. 2016; katalog I).

Należy zaznaczyć, że tylko niewielka liczba stanowisk została zbadana wykopaliskowo. Wiele z fragmentów naczyń mykeńskich było znaleziskami powierzchniowymi, pozbawionymi danych kontekstualnych (French 1967; Γραμμενος et al. 1997). Co więcej, stopień fragmentacji materiału bywał zazwyczaj znaczny.

5.1.1.2.1. Chronologia

Ze względu na cechy charakterystyczne naczyń mykeńskich, w niektórych przypadkach możliwe było określenie chronologii zarejestrowanych fragmentów na podstawie szeroko opisanych i przeanalizowanych malowanych wątków zdobniczych, zestawianych z południowymi oryginałami. Największa ilość danych dotyczących technologii produkcji, kształtów, dekoracji, a tym samym i chronologii, mykeńskich naczyń pochodzi z wielosezonowych projektów wykopaliskowych, które prowadzone były na ograniczonej liczbie stanowisk w regionie, głównie: Assiros, Kastanas i Toumba Thessaloniki.

Pierwsze analizy chronologiczne wykazały, że ceramika mykeńska pojawiła się w Macedonii w okresie PHIII (Heurtley 1939: 96). Brytyjskie rozpoznania wykopaliskowe przeprowadzone na *toumb*'ie Assiros potwierdziły tę pierwotną teorię i umiejscowiły początki użytkowania ceramiki mykeńskiej w Macedonii w XIV wieku p.n.e.⁴⁶⁶ (Wardle 1988: 40). Pod koniec lat 60. XX wieku ustalono, że niektóre fragmenty ceramiki mykeńskiej mogły pochodzić z okresów znacznie wcześniejszych. D. French w swoim indeksie stanowisk archeologicznych i katalogu fragmentów naczyń ceramicznych sugerował, że mogły pojawić się one już w okresie PHI i II (French 1967). Tezę tę potwierdziła obecność fragmentów na *toumb*'ie w Salonikach, które zostały wydatowane na okres PHIIB (Andreou 2009: 18). Pod koniec lat 90. XX wieku, podczas ekspedycji wykopaliskowej Australijskiego Instytutu Archeologicznego w Atenach na stanowisku Torone na Półwyspie Chalcydyckim, odnaleziono najwcześniejsze, jak dotąd,

⁴⁶⁶ Tj. w okresie późnohelladzkim IIIA-B (Wardle 1988: 40).

fragmenty ceramiki mykeńskiej. Były to dwa fragmenty charakterystycznego naczynia otwartego, tj. kubka w typie „*Vapheio*”. Zostały one wydatowane na wczesny okres mykeński – PHI. Fragmenty te odkryto w jednym z najdalej na południe wysuniętych stanowisk w Macedonii Centralnej (na półwyspie Sithonia; Cambitoglou, Papadopoulous 1993: 292).

5.1.1.2.2. Udział w zespołach archeologicznych

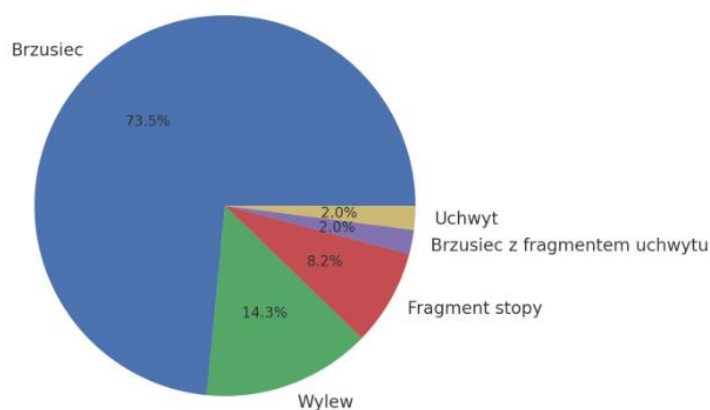
W późnej epoce brązu w dolnym biegu Wardaru odsetek naczyń mykeńskich w zespołach ceramicznych stopniowo wzrastał, ale nigdy nie przekroczył kilku procent (np. 5,5% na *toumb*'ie w Salonikach (Andreou et al. 1996: 582)). Ta kategoria artefaktów została wprowadzona w tym obszarze początkowo jako rzadkie importy, a następnie była lokalnie naśladowana przez miejscowych wytwórców (Andreou i Psaraki 2007: 416). Technologia produkcji nie różniła się znacząco od znanej dla centrum cywilizacji mykeńskiej. Naczynia toczono na kole garncarskim, pokrywano polerowaną powłoką i wypalano w wysokich temperaturach (Wardle 1993: 133). Niektóre egzemplarze ukazały jednak, że lokalnie produkowane naczynia były zróżnicowane i nie tak jednolite technologicznie, jak ich oryginały z Grecji południowej (Andreou 2009: 20–21). Garncarze wykorzystywali różne źródła surowca glinianego, odmienne techniki wykańczania wyrobu i warunki wypału, oraz zróżnicowane barwniki. Niektóre z naczyń wydawały się nawet nie być wypalane w piecach garncarskich (Garrigos et al. 2003: 280–281).

5.1.1.2.3. Technologia, morfologia, ornamentyka

Lokalna produkcja ceramiki mykeńskiej została zidentyfikowana na północnym wybrzeżu Morza Egejskiego (Smit 1989: 175-176; Videski 2007: 212; Jovčevska 2008: 95), a potwierdzeniem tego faktu są analizy naczyń z Assiros. Badania artefaktów ceramicznych z tej *toumb*'y ujawniły trzy różne kategorie w obrębie całościowej grupy ceramiki mykeńskiej: importowaną („oryginały” pochodzące z centrum cywilizacji mykeńskiej), prowincjonalną

(wytwarzaną prawdopodobnie na stanowiskach w dolinach rzecznych lub w pobliżu wybrzeża) i lokalną (produkowaną na miejscu). Częstotliwość występowania każdej z tych kategorii zmieniała się w czasie. Początkowo najliczniejsza była importowana. Wraz z upływającym czasem i nabywaniem nowych umiejętności przez macedońskich garncarzy, udział kategorii lokalnej i prowincjonalnej mykeńskich naczyń wzrastał. Pod koniec późnej epoki brązu zespoły tej ceramiki w Macedonii Centralnej, w przeważającej mierze, naśladowały prawdziwie południowe artefakty, lecz wytwarzane były na miejscu (Andreou, Psaraki 2007: 416).

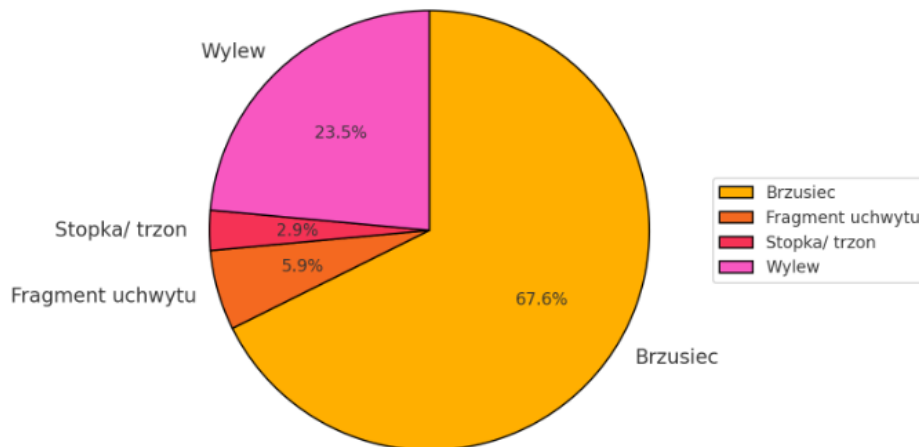
Stopień fragmentacji analizowanego zbioru, podobnie jak ceramiki malowanej matową farbą, był znaczny. W przypadku zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie⁴⁶⁷ aż 73,5% wszystkich zebranych mykeńskich fragmentów stanowiły brzusce (ryc. 201), 14,3% wylewy a 8,2% – ułamki stopek. Zaledwie 2% całości materiału tworzyło grupę uchwytów. Podobny obraz przedstawiały analizy ceramiki mykeńskiej zgromadzonej podczas rekonesansu D. French'a⁴⁶⁸. Ponad 67% wszystkich odkrytych wówczas fragmentów były to brzusce naczyń (ryc. 202), a 23,5% – wylewy. Części uchwytów stanowiły 5,9% całości, natomiast stopki/trzony – zaledwie niecałe 3%.

Ryc. 201. Fragmenty (47) naczyń mykeńskich ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, zebranych podczas aktywności badawczych Brytyjskich Sił Zbrojnych (Katalog I).

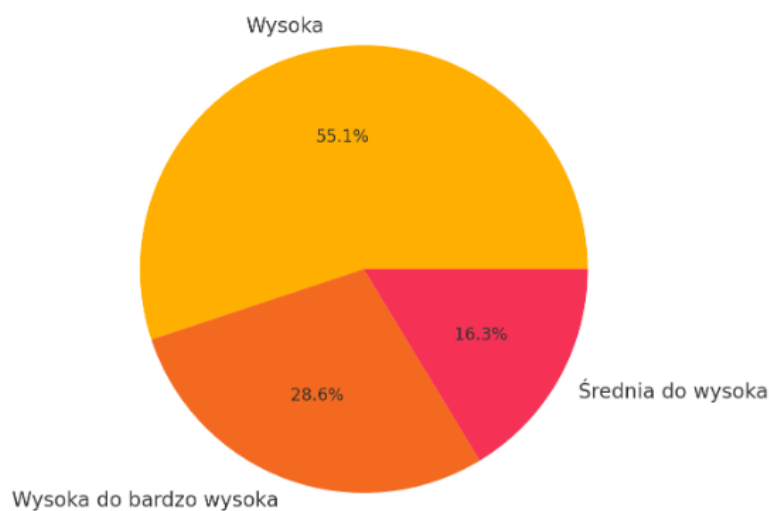
⁴⁶⁷ Zob. Katalog I na końcu pracy.

⁴⁶⁸ Zob. Katalogi XII-XXIII zgromadzone na końcu niniejszej dysertacji.

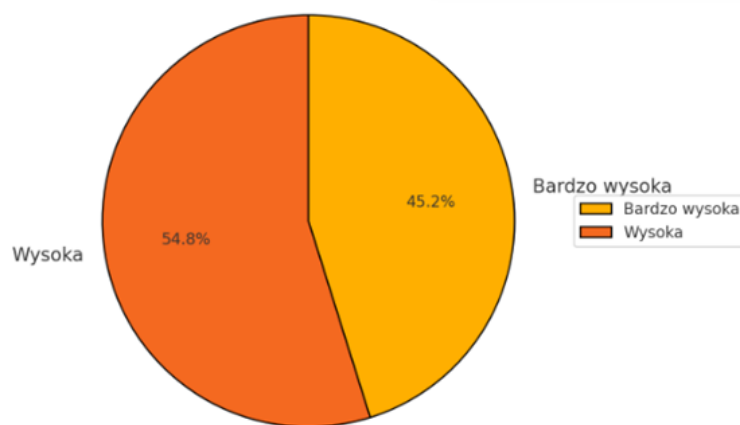
Ryc. 202. Fragmenty (31) naczyń mykeńskich z rekoncesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Anthophytos A, B, Aspros Toumba, Dourmousli, Kastania, Kouphalia A, Livadhi Toumba, Toumba Rakhona Valtokhori (Katalogi XII-XXIII).

Większość tej grupy charakteryzowała się wysoką lub bardzo wysoką jakością wykonania (83,7%), co wykazały analizy zespołu zebranego przez Siły Brytyjskie (ryc. 203). Nieco gorszą jakość wytworzenia zaobserwowano na 16,3% znalezisk.

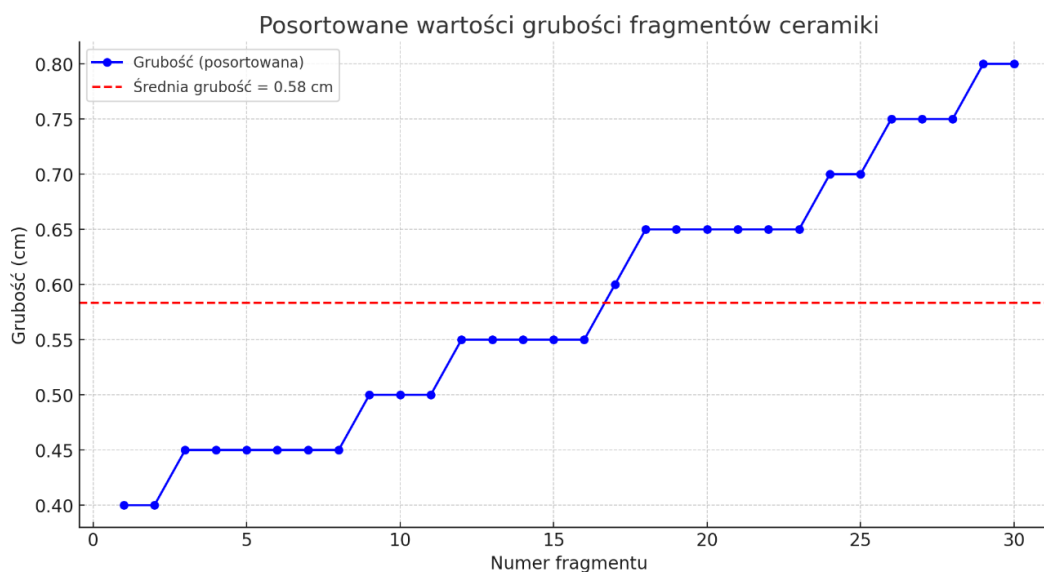
Ryc. 203. Jakość wykonania fragmentów (47) naczyń mykeńskich ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, zebranych podczas aktywności badawczych Brytyjskich Sił Zbrojnych.

W przypadku analizy mykeńskich materiałów z kolekcji D. French'a, grupę tę podzielono jedynie na dwie kategorie. Obejmowały one fragmenty o wysokiej (54,8%) i bardzo wysokiej (45,2%) jakości wykonania (ryc. 204).

Ryc. 204. Jakość wykonania fragmentów (31) naczyń mykeńskich z rekonosansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Anthophytos A, B, Aspros Toumba, Dourmousli, Kastania, Kouphalia A, Livadhi Toumba, Toumba Rakhona Valtokhori (Katalogi I-XXIII).

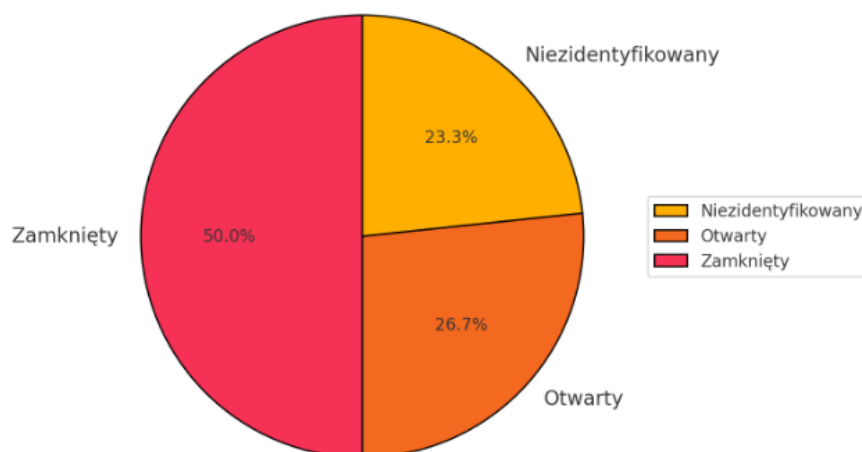
Pomiary grubości ścian wykazały zróżnicowanie, niemniej jednak wynikało to z dużej fragmentacji materiału podlegającego analizie i braku możliwości zmierzenia każdego z elementów w tej samej strefie. Warto jednakże odnotować, że średnia grubość ścianek wszystkich zmierzonych skorup mykeńskich wyniosła mniej niż 0,6 cm (ryc. 205).

Ryc. 205. Grubość ścian fragmentów (31) naczyń mykeńskich z rekonensansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Anthophytos A, B, Aspros Toumba, Dourmousli, Kastania, Kouphalia A, Livadhi Toumba, Toumba Rakhona Valtokhori (Katalogi I-XXIII).

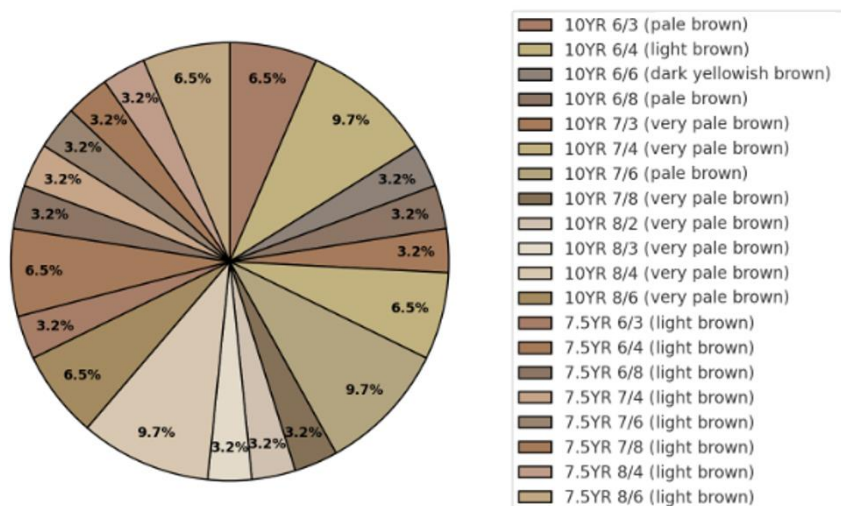
Repertuar form ceramiki mykeńskiej w Centralnej Macedonii składał się głównie z małych naczyń: kubków, pucharów, dzbanów z „odciętą” szyją, *amforiskos*’ów, alabastronów, *kyliks*’ów, mis z uchami w kształcie pętli, *skyphos*’ów, naczyń strzemiączkowych i pękatych dzbanów (Heurtley 1939: 96–97; Jung 2002; Mitrevski 2007: 445; Valla 2007: 369; Videski 2007: 212; Andreou 2009: 20–21; Jung et al. 2009: 189–191; Aslaksen 2013: 163–166; Mitrevski 2013: 186; Stefani 2015). Zdecydowanie mniej odkryto większych form (Wardle 1993: 133) i tak zwanych naczyń „specjalnego przeznaczenia” (na przykład mis z dzióbkami, czy też wariantów z wylewem mostkowym⁴⁶⁹; Wardle 1993: 133). Niniejszy schemat potwierdzają analizy zbiorów D. French’a. Co najmniej 50% znalezisk opisywanej kategorii pochodziło najprawdopodobniej z form zamkniętych (ryc. 206).

⁴⁶⁹ Zwanych po angielsku *bridge-spouted bowls*.

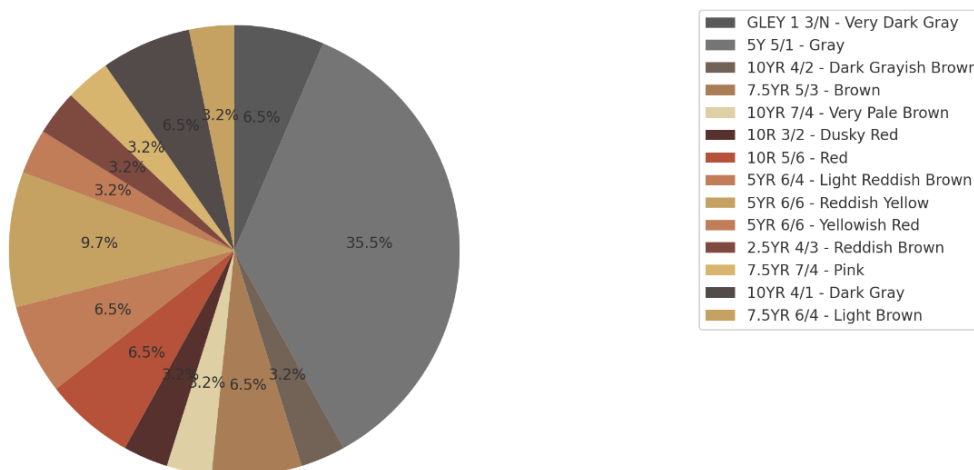
Ryc. 206. Rodzaje form naczyń mykeńskich z rekoncesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Anthophytos A, B, Aspros Toumba, Dourmousli, Kastania, Kouphalia A, Livadhi Toumba, Toumba Rakhona Valtokhori (Katalogi I-XXIII).

Kolorystyka zewnętrznej powierzchni ceramiki mykeńskiej odpowiadała schematowi rozpoznanemu w całej Centralnej Macedonii. W przeważającej mierze występowały takie barwy jak jasnobrązowe i brązowe, z odcieniami żółtymi: *10YR 6/3 Pale Brown, 10YR 6/4 Light Brown, 10YR 6/6 Dark Yellowish Brown, 10YR 6/8 Pale Brown, 10YR 7/3 Very Pale Brown, 10YR 7/4 Very Pale Brown, 10YR 7/6 Pale Brown, 10YR 7/8 Very Pale Brown, 10YR 8/2 Very Pale Brown, 10YR 8/3 Very Pale Brown, 10YR 8/4 Very Pale Brown, 10YR 8/6 Very Pale Brown, 7.5YR 6/3 Light Brown, 7.5YR 6/4 Light Brown, 7.5YR 6/8 Light Brown, 7.5YR 7/3 Light Brown, 7.5YR 7/4 Light Brown, 7.5YR 7/6 Light Brown, 7.5YR 7/8 Light Brown, 7.5YR 8/4 Light Brown, 7.5YR 8/6 Light Brown* (ryc. 207).

Ryc. 207. Kolory powierzchni fragmentów (31) naczyń mykeńskich z rekonosansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Anthophytos A, B, Aspros Toumba, Dourmousli, Kastania, Kouphalia A, Livadhi Toumba, Toumba Rakhona Valtokhori (Katalogi I-XXIII).

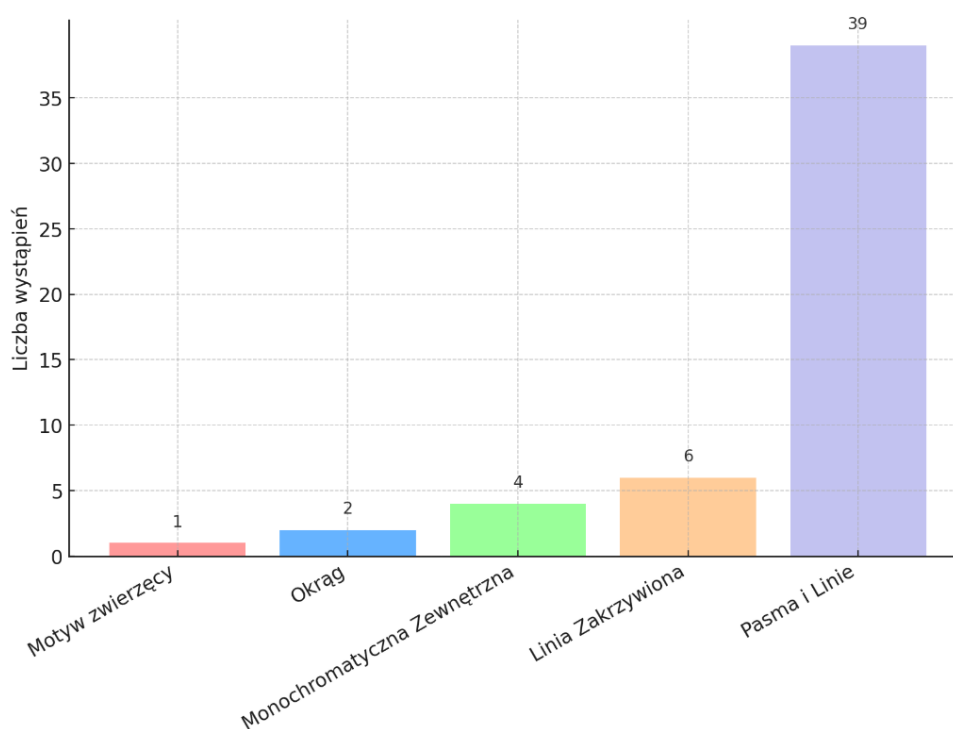
Ponad 50% fragmentów posiadało szary rdzeń, możliwy do identyfikacji w przełamie (*GLEY 1 3/N Very Dark Gray, 5Y 5/1 Gray, 10YR 4/2 Dark Grayish Brown, 10YR 4/1 Dark Gray*; ryc. 208). Obserwacja ta oznacza, że produkcja dużej części ceramiki mykeńskiej odbywała się w warunkach o niejednorodnej temperaturze wypału.

Ryc. 208. Kolory rdzenia fragmentów (31) naczyń mykeńskich z rekonosansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Anthophytos A, B, Aspros Toumba, Dourmousli, Kastania, Kouphalia A, Livadhi Toumba, Toumba Rakhona Valtokhori (Katalogi I-XXIII).

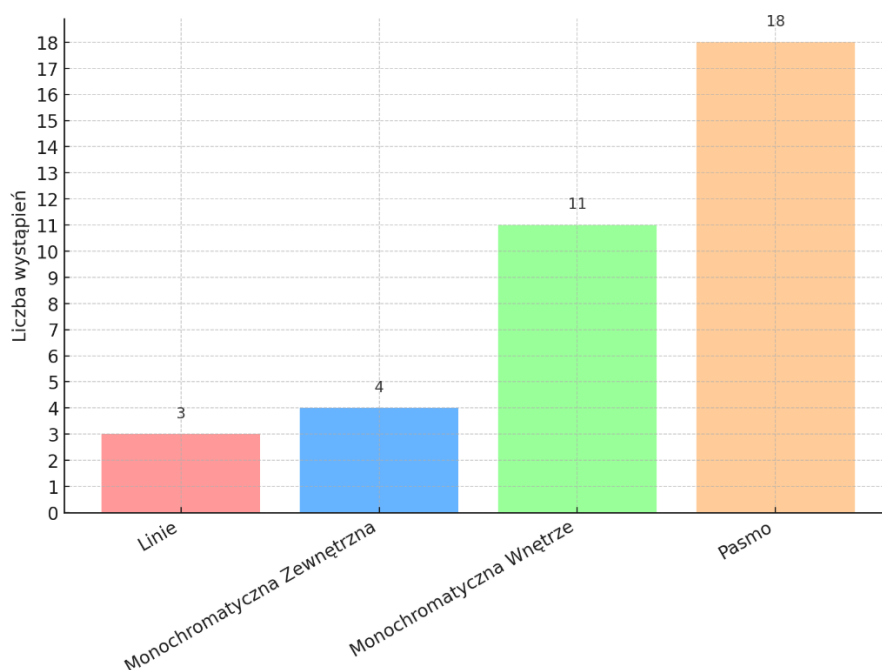
Mykeńskie formy w badanym rejonie były zdobione dość skromnymi i prostymi motywami, w większości pasami, kropkami, liniami falistymi, siatkowaniami, meandrami, jodełkami, chwostami, spiralami, odwróconymi rogami i motywami kwiatowymi. Warto nadmienić, że zdobienia figuratywne stanowiły prawdziwą rzadkość (Heurtley 1939: 96–97; Videski 2007: 212; Mitrevski 2007: 445; Andreou 2009: 20-24; Aslaksen 2013: 163–166). We wczesnym i środkowym etapie okresu PHIIIA ornamentowano także wewnętrzne powierzchnie naczyń, wybierając proste motywy pasmowe bądź dekorację monochromatyczną (Andreou 2009: 20-24).

Niniejszy, rozpoznany w literaturze schemat, bardzo dobrze dokumentują rezultaty analiz kolekcji ceramiki zebranej przez Brytyjskie Siły Zbrojne i D. French'a. W pierwszym przypadku wątek zdobniczy, jak zauważyli już wcześniejsi badacze, był raczej prosty, ponieważ dominowało malowanie w postaci linii, pasów i pasm. Rzadziej występowały okręgi, haki i spirale (ryc. 209).

Ryc. 209. Ornamentyka fragmentów (47) naczyń mykeńskich ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, zebranych podczas aktywności badawczych Brytyjskich Sił Zbrojnych (Katalog I).

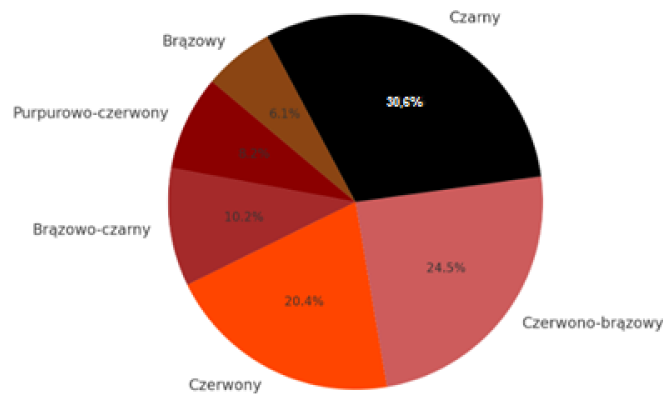
W zbiorze D. French'a również dominują fragmenty naczyń zdobionych prostymi wątkami ornamentacyjnymi, głównie w formie pasm i linii (ryc. 210). Jednakże, około 1/3 badanego zespołu ukazała pozostałości zdobnictwa monochromatycznego we wnętrzu naczyń, a 13% również i na zewnętrznej powierzchni⁴⁷⁰ (ryc. 210).

Ryc. 210. Rodzaj dekoracji fragmentów (31) naczyń mykeńskich z rekoncesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Anthophytos A, B, Aspros Toumba, Dourmousli, Kastania, Kouphalia A, Livadhi Toumba, Toumba Rakhona Valtokhori (Katalogi I-XXIII).

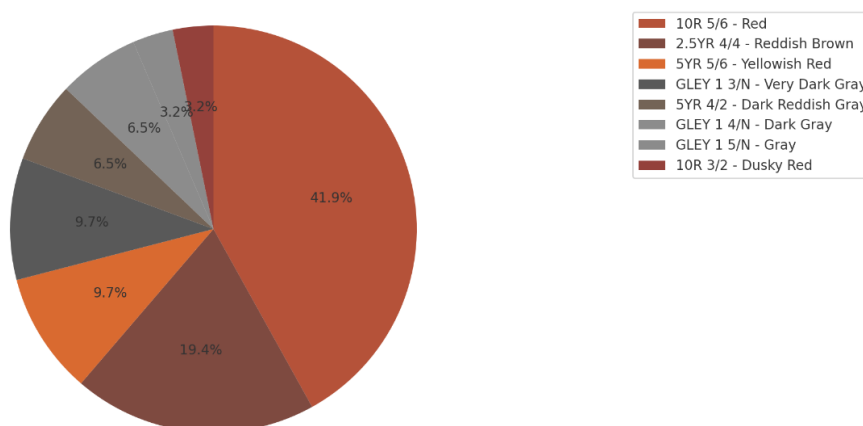
W przypadku zbiorów Brytyjskich Sił Zbrojnych dekoracje były wykonywane w kolorach stosunkowo ciemnych, a mianowicie czarnym (10,2%), brązowym (6,1%), purpurowo-czerwonym (8,2%), czerwono-brązowym (24,5%) i czerwonym (20,4%) (ryc. 211).

⁴⁷⁰ Wnioskując po zachowanym fragmencie naczynia.

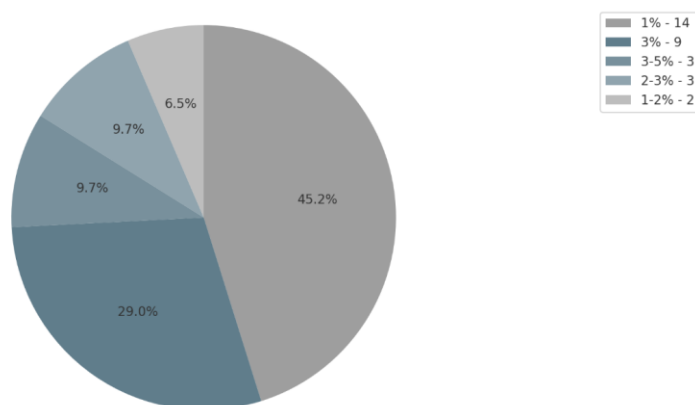
Ryc. 211. Kolor dekoracji fragmentów (47) naczyń mykeńskich ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, zebranych podczas aktywności badawczych Brytyjskich Sił Zbrojnych.

Kolorystyka malowanej dekoracji na fragmentach zebranych przez zespół D. French'a koresponduje z barwami rozpoznanymi na skorupach skolekcjonowanych podczas działań Sił Brytyjskich. Dominują barwy czerwone, ciemnoczerwone i niemalże brązowe: *10R 5/6 Red*, *2.5YR 4/4 Reddish Brown*, *5YR 5/6 Yellowish Red*, *10R 3/2 Dusky Red* (prawie 71% całości zbioru – ryc. 212). Warto jednakże zauważyć, że kolory bardzo ciemne (czarny i pochodne: *GLEY 1 3/N Very Dark Gray*, *5Y 4/2 Dark Reddish Gray*, *GLEY 1 4/N Dark Gray*, *GLEY 1 5/N Gray*) występują rzadziej (łącznie na niemal 30% – ryc. 212). Niniejsze rozpoznania w pełni korespondują z wynikami analiz z *toumb'y* Kastanas (Podzuweit 1979: 203-222).

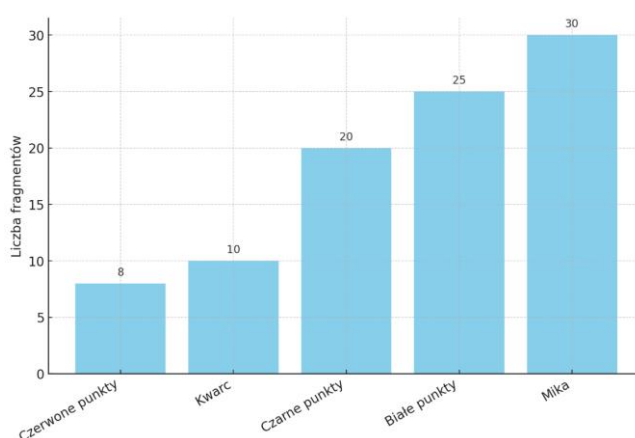

Ryc. 212. Kolorystyka dekoracji malowanej fragmentów (31) naczyń mykeńskich z rekonesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Anthophytos A, B, Aspros Toumba, Dourmousli, Kastania, Kouphalia A, Livadhi Toumba, Toumba Rakhona Valtokhori (Katalogi I-XXIII).

Zaobserwowano również, że w przypadku fragmentów naczyń mykeńskich dodatek domieszki mineralnej był niewielki. Ponad połowę zbioru cechował jej udział na poziomie od 1 do 2 %, wyraźnie ukazując, że domieszki było zdecydowanie mniej niż w przypadku chociażby ręcznie lepionych naczyń malowanych matową farbą (ryc. 213). W większości fragmentów zaobserwowano ślady miki i białych punktów ostrokrawędnych. Zidentyfikowano także czarne elementy w masie ceramicznej, a w mniej niż 1/3 próby – dodatek kwarcu. Kilka fragmentów charakteryzowało się ponadto obecnością domieszki w postaci czerwonych punktów (ryc. 214).

Ryc. 213. Udział domieszki zidentyfikowanej we fragmentach (31) naczyń mykeńskich z rekonesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Anthophytos A, B, Aspros Toumba, Dourmousli, Kastania, Kouphalia A, Livadhi Toumba, Toumba Rakhona Valtokhori (Katalogi I-XXIII).

Ryc. 214. Rodzaj domieszki we fragmentach (31) naczyń mykeńskich z rekonesansu D. French'a z 1967 roku. Stanowiska: Anthophytos A, B, Aspros Toumba, Dourmousli, Kastania, Kouphalia A, Livadhi Toumba, Toumba Rakhona Valtokhori (Katalogi I-XXIII).

5.1.1.2.4. Funkcja

Pojawienie się mykeńskich naczyń w ceramice Centralnej Macedonii było znaczącą innowacją w kulturze materialnej społeczności późnej epoki brązu. Warto nadmienić, że w użytku pozostawały także wciąż ręcznie lepione kategorie o starszej metryce, wywodzące się z lokalnej tradycji. Wkrótce po wprowadzeniu pierwszych importów⁴⁷¹, ta klasa naczyń zaczęła być naśladowana przez lokalnych garncarzy, chociaż zawsze stanowiła tylko niewielką część całego zespołu wyrobów stołowych. Repertuar kształtów naczyń był ograniczony (z pewną chronologiczną zmiennością) do form używanych na południu Grecji, które służyły do spożywania wina (*kyliks*'y, dzbany, kubki, puchary itp.) lub przechowywania substancji aromatycznych (np. *amforiskos*'y). Z tego powodu postuluje się, że mykeńskie naczynia były wykorzystywane również w kontekstach ceremonialnych, podczas uczt lub do spełniania ofiar libacyjnych, o czym świadczą formy o specjalnych kształtach, takie jak misy z wylewem mostkowym. Niestety, dotychczas nie zidentyfikowano dowodów na istnienie rytualnej aktywności w późnej epoce brązu w Macedonii Centralnej. Mykeńskie naczynia były najprawdopodobniej uważane za luksusowe i egzotyczne przedmioty ze względu na ich odległe pochodzenie i technologiczną wyższość nad ówczesnymi ręcznie wykonywanymi lokalnymi odpowiednikami. W Macedonii Zachodniej naczynia te również były uznawane za bardziej prestiżowe, a ich użytkowanie ograniczone i zarezerwowane jedynie dla najwyższych rangą członków społeczności, podczas gdy inni korzystali z wyrobów zdobionych matową farbą (Καραμητρού-Μεντεσιδη 1999; 2003). Nieco odmienna sytuacja miała prawdopodobnie miejsce w Macedonii Centralnej, gdzie mykeńskie naczynia, jak się wydaje, były bardziej powszechne, przypuszczalnie ze względu na specyficzne warunki geograficzne opisywanego regionu. W opinii S. Andreou i K. Psaraki, dzięki nim handel w późnej epoce brązu wzduż

⁴⁷¹ Jak uważają S. Andreou i K. Psaraki – prawdopodobnie przywiezionych przez organizatorów uczt i innych wydarzeń społecznych (Andreou, Psaraki 2007: 216).

wybrzeża był ułatwiony i najprawdopodobniej nie podlegał regulacji przez „elitę”. Rzeki wnikały głęboko w ląd w kierunku północnym⁴⁷², bezpośrednio łącząc miejsca śródlądowe z Zatoką Termajską i szerzej – z terenami dostępnymi poprzez Morze Egejskie. Obieg ceramiki nie był ograniczony, dlatego też członkowie niższych warstw hierarchii społecznej mogli kopiować zachowania lokalnych „elit”, używając wykonanych na kole, pochodzących z daleka, egzotycznych i luksusowych zestawów naczyń. Te procesy zostały nazwane zbiorczo „wywrotowym oddziaływaniem mykeńskiej ceramiki” (Andreou, Psaraki 2007: 416-417).

5.1.1.2.5. Kontekst ponadregionalny

Rozprzestrzenianie się ceramiki mykeńskiej nie było ograniczone jedynie do północnej granicy Centralnej Macedonii. Chociaż częstotliwość występowania tej klasy naczyń maleje dalej w kierunku północnym, możliwa jest identyfikacja jej przykładów zaobserwowanych szczególnie w dolinach rzecznych. Jedną z najważniejszych jednostek archeologicznych, w których występowała ta zaawansowana technologicznie, wyrabiana na kole ceramika, jest kultura Ulanci, zwana także w przeszłości kulturą doliny Wardaru. Została ona zidentyfikowana na terenach Republiki Macedonii Północnej. W jej osadach (Stolot-Ulanci), ale zwłaszcza cmentarzyskach (Dimov Grob) zainwentaryzowano ograniczoną liczbę naczyń mykeńskich. Ich przykładem jest alabastron o kolistym korpusie i trzech poziomych uchwytach z malowanymi pasami dekoracyjnymi, odkryty w grobie numer 76 (ryc. 215; Videski 2022). Został on wykonany z bardzo dobrze oczyszczonej gliny i wypalony w wysokiej temperaturze. Ten wyjątkowy przykład naczynia stanowi, według jego odkrywców, najbardziej na północ wysunięty egzemplarz importowanego naczynia mykeńskiego (Videski 2007: 211-212). Jako jego proveniencję zaproponowano region Tesalii (Митревски 2013: 186). Warto jednakże zaznaczyć, że lokalne społeczności również imitowały ceramikę mykeńską, produkując ją w

⁴⁷² Sięgając dużo dalej niż północne granice Centralnej Macedonii, o czym świadczą znaleziska ceramiki mykeńskiej z terenów Bułgarii i Macedonii Północnej.

tradycyjnym ręcznie lepionym stylu (Mitrevski 2003: 46-51, 2013: 183-188). W tej kategorii znajdowały się głównie niewielkie naczynia: alabastrony i *amforiskos*'y. Elementem odróżniającym tę grupę od prawdziwie „mykeńskich” pierwowzorów była dekoracja. W przypadku lokalnej grupy nie była ona tak błyszcząca i starannie wykonana, jak na naczyniach importowanych. Poszczególne części morfologiczne naczyń były dzielone poziomymi i pionowymi pasami malowanymi, a motywy głównie umieszczano między uchwytami a obrzeżem. Repertuar dekoracji był dość prosty, ponieważ przeważały kreskowane i wiszące trójkąty, biegnące spirale i, w największej liczbie, malowane pasy. Niektóre formy nie nosiły śladów dekoracji malowanej, lecz również zostały zakwalifikowane do kategorii lokalnych imitacji naczyń mykeńskich.

Ryc. 215. Mykeński alabastron ze stanowiska Dimov Grob (Videski 2022: 199).

W południowo-zachodniej Bułgarii, na stanowisku Koprivlen, znajdującym się w pobliżu miasta Gotse Delchev, w dolinie Mesty, odkryto sześć fragmentów ceramiki wyrabianej na kole garncarskim, które znacząco wyróżniały się na tle lokalnej ceramiki późnej epoki brązu. Została ona rozpoznana jako grupa naczyń mykeńskich, obejmująca od pięciu do sześciu naczyń (Jung et al. 2017: 275). Jeden z wyrobów mógł być alabastronem, oznaczonym jako FS85 (Furumark 1941; wśród kilku innych alternatyw – por. Jung et al. 2017: 277, Fig. 7/2;

278; Cat. no 2). Ten niewielki pojemnik został wytworzony w północnym obszarze Morza Egejskiego, prawdopodobnie w Macedonii, na co wskazały rezultaty analizy aktywacyjnej neutronów⁴⁷³ (NAA, ang. *Neutron Activation Analysis*; Jung et al. 2017, 278; 283). Posiada on bliskie analogie w regionie południowo-zachodniej Bułgarii i w Macedonii Północnej⁴⁷⁴. Analiza NAA drugiego naczynia mykeńskiego z Koprivlen ukazała, że pochodziło ono z Etolii-Akarnanii⁴⁷⁵. Ponadto zidentyfikowano inne mykeńskie formy: *skyphos*⁴⁷⁶, amforę⁴⁷⁷ i *kyliks*⁴⁷⁸. Posiadały one malowaną dekorację w postaci prostych pasów, ale także dwa bardziej zaawansowane motywy w kształcie muszli. Fragmenty te znacznie różnią się od lokalnych przykładów, zarówno pod względem technologicznym, jak i stylistycznym. Zostały wykonane z lepszej jakości gliny, używając wcześniej nieznannej w regionie technologii i wzorów ornamentacyjnych (Alexandrov 2002: 74-75). Zidentyfikowane *skyphos*'y przypominają wyroby z południowej i centralnej Grecji, odkrywane w Tesalii oraz Centralnej i Wschodniej Macedonii. Podobne naczynia mykeńskie rozpoznano również na stanowiskach w Kastanas (w warstwie 14b – okresie PHIIC), Assiros (podczas trwania fazy 9 i 7 – w okresie od PHIIIA do PHIIIB/ IIIC) oraz na Toumba Thessaloniki (w fazie 4 – okresie PHIIC), a także – Perivolaki (Saratse). Dokładna lokalizacja warsztatów garncarskich, w których wytwarzano opisywane naczynia mykeńskie, używane w Koprivlen, jest nieznaną, niemniej jednak, niemal wszystkie zidentyfikowane formy uważa się za wyroby macedońskie – północno egejskie (Jung et al. 2017: 269-302).

⁴⁷³ Przypisano go do grupy NAA X057 (Jung et al. 2017: 283).

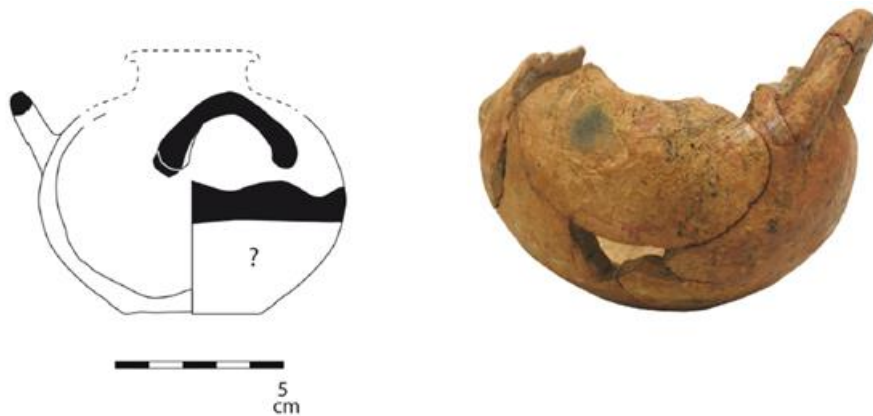
⁴⁷⁴ Zob. więcej – poniżej: w sekcji poświęconej stanowisku Bresto.

⁴⁷⁵ Przypisano je do grupy AkaR (Jung et al. 2017: 283).

⁴⁷⁶ Zidentyfikowany jako forma FS284/285A z ornamentem FM23.3 (Furumark 1941; Jung et al. 2017).

⁴⁷⁷ Zidentyfikowaną jako kształt FS34/35 (Furumark 1941; Jung et al. 2017).

⁴⁷⁸ Określony jako forma FS257, dekorowana motywem FM23.5 (Furumark 1941; Jung et al. 2017).

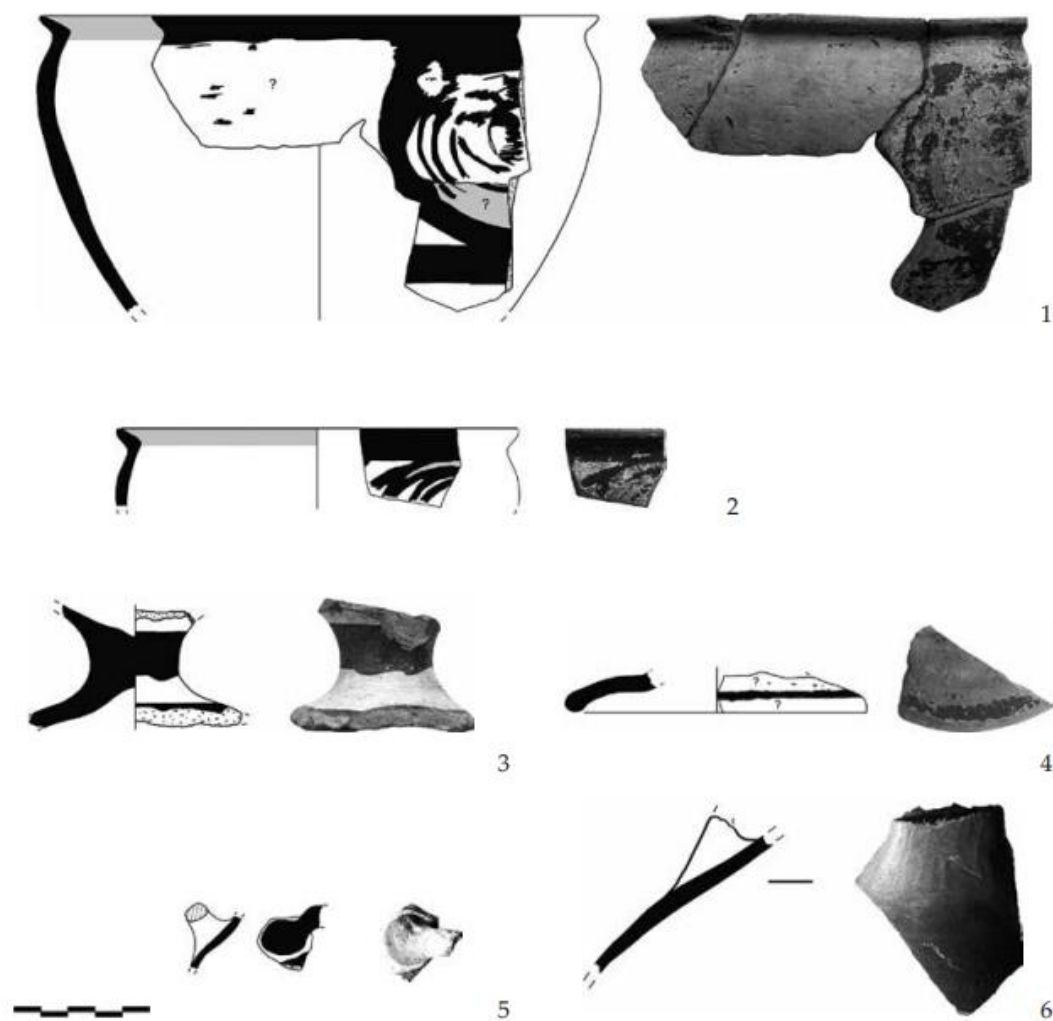
Ryc. 216. Mykeński alabastron ze stanowiska Bresto⁴⁷⁹ (Stockhammer et al. 2020: Fig. 3).

Najnowsze odkrycia poszerzają stan wiedzy na temat dystrybucji prawdziwie mykeńskich wyrobów poza egejską ekumeną. W 2016 roku, w południowo-zachodniej Bułgarii, podczas prac wykopaliskowych w ufortyfikowanej osadzie Bresto, ulokowanej w dolinie rzeki Razlog, znaleziono mykeński alabastron (kształtu FS85 z dekoracją motywu skały – FM32 (Furumark 1941; ryc. 216). Pomimo, że został on wyprodukowany najprawdopodobniej pomiędzy latami 1380/1360 i 1250 p.n.e., odkryto go w kontekstach wydatowanych na podstawie analiz ¹⁴C na lata 1180/1160 – 1120/1050 p.n.e. (faza zasiedlenia 2; Stockhammer et al. 2020). Był on zatem używany w długim zakresie czasu, lub też został przyniesiony do Bresto dawno po jego wytworzeniu. Ten znaczący okres pomiędzy produkcją artefaktu a jego depozycją jest obserwowanym fenomenem na Bałkanach, także w kontekście wyrobów metalowych (Athanasov et al. 2020). Zebrano siedem fragmentów rzeczonoego alabastronu, co umożliwiło rekonstrukcję dolnej i środkowej części oraz jednego z trzech uchwytów. Brakujące części zrekonstruowano⁴⁸⁰. Podobne naczynia zainwentaryzowano w warstwach innych stanowisk archeologicznych w dolinach rzecznych, które opisano w niniejszej pracy: w Ulanci w dolinie Wardaru (Mitrevski 2003; Митревски 2013; Videski 2007, 2022), w Koprivlen w dolinie Mesty (Jung et al. 2017), a także w Dragojna (Божинова,

⁴⁷⁹ Zob. też Katalog XXIV.

⁴⁸⁰ Jw.

АНДОНОВА 2009, 2010, 2011, 2012, 2013; Bozhinova, Jung 2010). W ramach przeprowadzonych analiz aktywacyjnych neutronów (NAA) rzeczony alabastron przypisano do grupy X010, której większość próbek pochodzi z północnych rubieży Morza Egejskiego, okolic dzisiejszych Salonik: głównie stanowisk Kastanas i Toumba Thessaloniki. Ponadto, podobny alabastron ze stanowiska Koprivlen (opisany powyżej), pomimo, że wykazujący podobieństwo stylistyczne i także rozpoznany jako wyrób północnoegejski, został wykonany z innej mieszanki gliny i najprawdopodobniej w innym warsztacie garncarskim niż egzemplarz odkryty w Bresto. Dodatkowo, analiza pozostałości organicznych wewnątrz wykazała obecność tłuszczów, prawdopodobnie oleju rybnego oraz miliacyny (markera prosa), a analizy izotopowe potwierdziły te dane. W archeologii egejskiej uznaje się, że niewielkie mykeńskie pojemniki w typie alabastronów wykorzystywane były jako pojemniki na perfumowane maści lub oleje – substancje zapachowe bazujące na mieszaninie tłuszczów zwierzęcych lub olejów roślinnych oraz aromatów (Leonard 1981). Odkrywcy alabastronu zadawali sobie pytanie czy pojemnik ten został przywieziony do Bresto razem z jego cenną zawartością czy tylko ze śladami po materiale, który się wewnątrz znajdował. Zakładali, że dowody na obecność miliacyny wewnątrz niego wskazują, iż był on wtórnie wykorzystywany do picia piwa z prosa. Tym samym naczynie to miało uzyskać nowy kontekst użytkowania, dostosowany do lokalnych praktyk picia lub też doprowadziło do powstania nowych (Stockhammer et al. 2020: 98). Warto dodać, w kontekście śledzenia powiązań kulturowych, że jedno z głównych połączeń komunikacyjnych Bresto z południem biegło przez dolinę rzeki Mesta, dlatego też wydaje się, iż stanowisko Koprivlen, opisywane powyżej, mogło odgrywać ważną rolę w transmisji egejskich obiektów na północ. Reasumując, mykeński alabastron z osady Bresto stanowi istotny dowód na kontakty handlowe i wymianę kulturową między Egeą a Bałkanami w późnej epoce brązu, wskazując na złożone interakcje społeczne i adaptacyjne procesy wśród lokalnych społeczności.

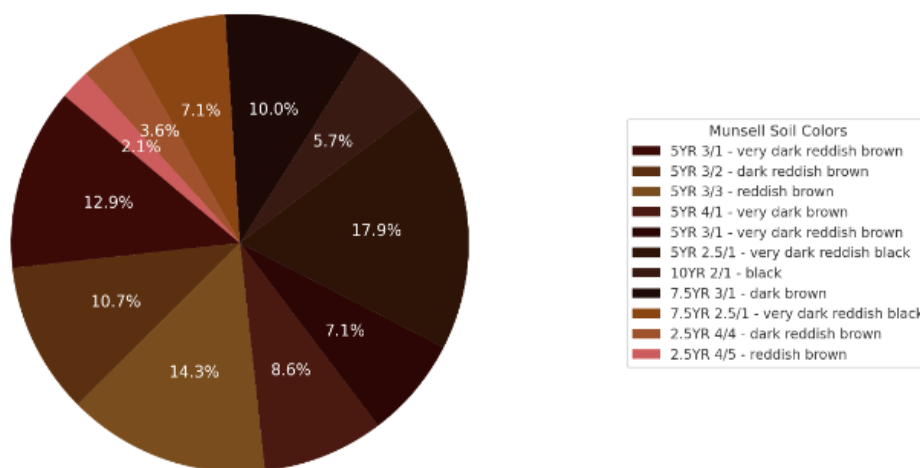

Ryc. 217. Mykeńskie naczynia z Dragojna (Bozhinova et al.2010: 68-71).

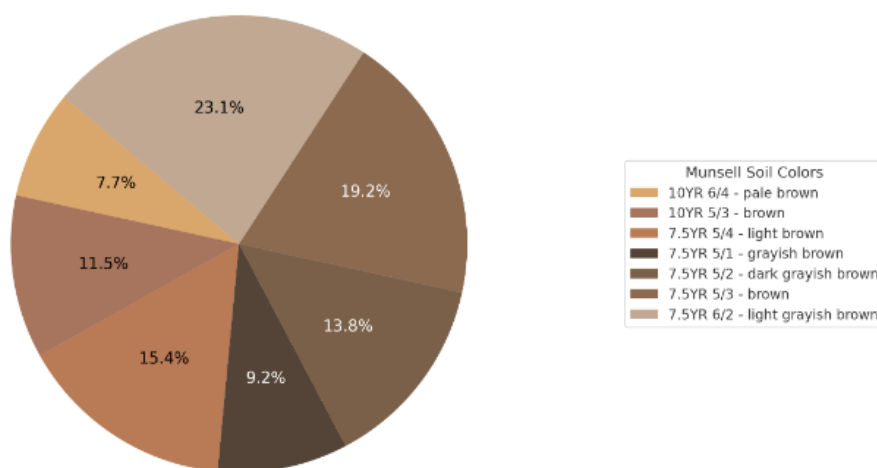
Północne obrzeża pasma Rodopów ujawniły kolejny zestaw importowanych fragmentów ceramiki mykeńskiej (ryc. 217). Na stanowisku Dragojna badacze odkryli fragmenty pucharu (identyfikowanego jako forma FS255.7), dekorowanego motywem spiralnym (FM6.3 (Furumark 1941) ryc. 217: 1) i wzorami linearnymi. Malowanie wykonano za pomocą barw ciemnoszarych (5YR 3/1 do 3/2 i 3/3⁴⁸¹) na białej angobie pokrywającej powierzchnię naczynia. Posiadała ona kolor jasnobrażowy z żółtym odcieniem (10YR 6/4). W glinie zaobserwowano domieszkę w postaci czerwonych punktów (być może szamotu), a także

⁴⁸¹ W skali kolorów gleb Munsell'a (ang. *Munsell Soil Color Charts*).

białych i czarnych inkluzji. Drugi mykeński wyrób reprezentował podobny typ (FS255), dekorowany szerokim pasmem i spiralą (FM46; ryc. 217: 2). Pokryty został białą angobą, a malowanie wykonano barwami ciemnoszarymi i czarnymi (od 5YR 4/1, 3/1 do 2.5/1). Wewnętrzny rdzeń naczynia miał kolor szary, a powierzchnia zewnętrzna – brązowy (10YR 5/3). Rozpoznano także białe i czarne punkty domieszki. Zainwentaryzowano także stopkę od naczynia (najprawdopodobniej pucharu FS255; ryc. 217: 3), pokrytą białą angobą i malowaną czarną farbą (10YR 2/1). Kolor powierzchni tego fragmentu był brązowy (7.5YR 5/4). Zidentyfikowano białe i czarne inkluzje domieszki, miejscami gruboziarniste. Kolejnym odkrytym fragmentem była płytka stopa od *kyliks*'u lub pucharu (ryc. 217: 4), malowana barwami ciemnoszarymi do czarnych (7.5YR 3/1 do 2.5/1). Kolor rdzenia zidentyfikowano jako szary (N6/ do N5/). Powierzchnię zewnętrzną określono kolorystycznie od szarej po brązową (7.5YR 5/1 do 5/2 i 5/3). Zauważono niewielki dodatek drobnej miki, służącej jako domieszka. Mykeńską grupę reprezentowało także małe zamknięte naczynie (ryc. 217: 5), udekorowane za pomocą zakrzywionych i prostych pasm w kolorach od czerwonego po brązowy (od 2.5YR 4/4 do 4/6). Pokryto je beżową angobą (10YR 8/2). Powierzchnia zewnątrz była brązowa (7.5YR 5/3 do 5/4), a rdzeń szary. Domieszka składała się z białych i czerwono-brązowych ziaren. Ostatnim przykładem mykeńskiego fragmentu była część ścianki dużego zamkniętego naczynia (ryc. 217: 6), z trudną do identyfikacji malowaną ornamentyką, szarym rdzeniem i brązową powierzchnią zewnętrzną (7.5YR 6/2). Jako jego domieszkę zidentyfikowano jedynie drobne cząstki miki (Bozhinova, Jung, Mommsen 2010: 68-71).

Ryc. 218. Kolorystyka dekoracji naczyń mykeńskich z Dragogna (na podstawie: Bozhinova et al.2010: 68-71).

Ryc. 219. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej naczyń mykeńskich z Dragogna (na podstawie: Bozhinova et al.2010: 68-71).

Opisane fragmenty (11) posiadały kilka wspólnych cech technologicznych, lecz nie są one jednak na tyle daleko idące, aby można było przypisać je wszystkie do tej samej grupy wyrobów. Wszystkie z nich jednakże pokryte były białawą angobą. Z wyjątkiem jednego, wszystkie naczynia miały szary wewnętrzny rdzeń. Z typologicznych i technologicznych obserwacji wynika, że fragmenty te można przypisać co najmniej trzem różnym pucharom i jednemu małemu zamkniętemu naczyniu.

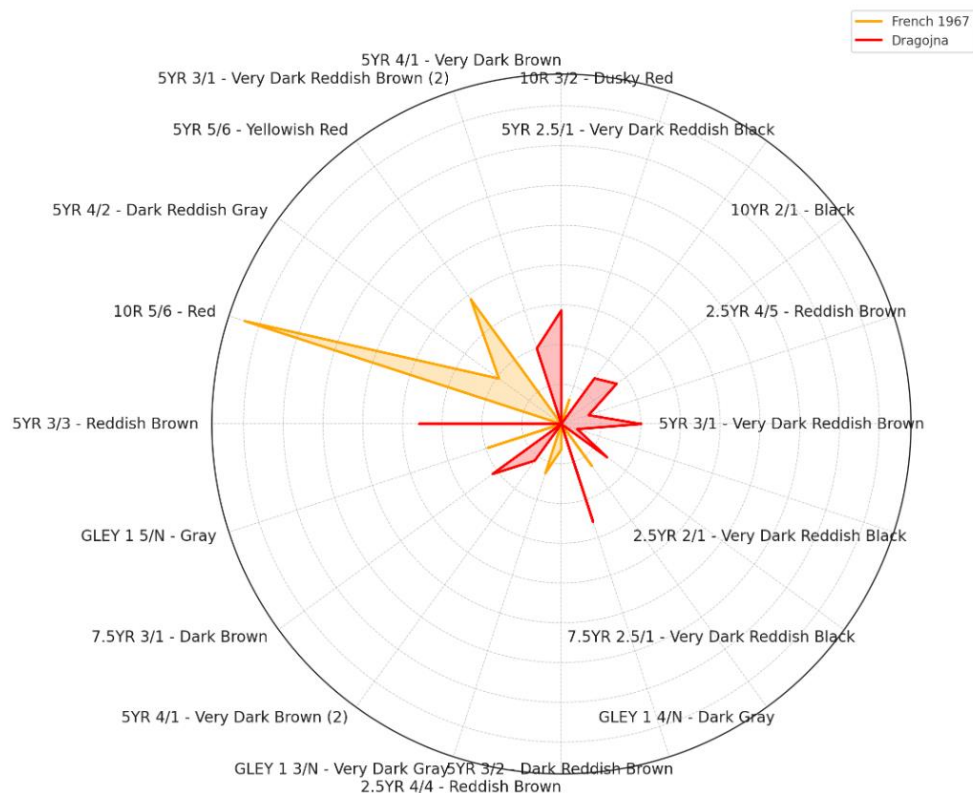
Pokrycie powierzchni białawą i grubą angobą odpowiada opublikowanym opisom mykeńskiej ceramiki z faz PHIIB i IIIA1 z regionu Wolos. Jednakże cecha ta występuje również

w mykeńskiej ceramice znalezionej w innych regionach Tesalii (Bozhinova, Jung, Mommsen 2010: 69-70). Fragmenty naczyń z Dragojna zostały przebadane w laboratorium w Bonn przy użyciu analizy aktywacyjnej neutronów. Wyniki pokazują, że mają one statystycznie ten sam skład pierwiastkowy, wskazując tym samym na ich wspólne pochodzenie. Dodatkowo, starsze dane z trzech innych próbek z bazy danych z Bonn zostały użyte do porównania, wykazując zgodność składu pierwiastkowego. Były to próbki gliny z Dimini, pobrane z miejsc w pobliżu nowoczesnej garncarni. Fragmenty ceramiki mykeńskiej znalezione w Dragojna z dużym prawdopodobieństwem pochodzą z warsztatu garncarskiego, który eksploatował te same złoża gliny, co współczesny garncarz w Dimini, łącząc tym samym obszar współczesnej Bułgarii ze strefą przybrzeżną Tesalii (Bozhinova, Jung, Mommsen 2010: 77).

Interesujący jest fakt, że mykeńska ceramika produkcji tesalskiej była eksportowana na północ i dotarła do tak odległego miejsca jak Dragojna, znajdującego się na północnych krańcach Rodopów. Warto jednakże zauważyć, że geograficzne położenie Zatoki Wolos i Zatoki Pagasańskiej sprawia, że tamtejsze mykeńskie osady były odpowiednim punktem wyjściowym do podróży do bardziej północnych regionów. Podczas mykeńskiego okresu pałacowego, Dimini było najbardziej wysuniętym na północ mykeńskim ośrodkiem administracyjnym (Pantou 2010: 381), do którego docierały również towary importowane. W tym kontekście osada ta mogła funkcjonować jako stacja przesiadkowa lub centrum redystrybucji, łącząca społeczeństwa bałkańskie z ustrukturyzowanymi systemami basenu Morza Śródziemnego (Bozhinova, Jung, Mommsen 2010: 78). Jednakże nie tylko ceramika z Dragojna została zidentyfikowana jako pochodząca z regionu Tesalii. Na *toumbie* Hagios Mamas odkryto mykeński fragment, przypuszczalnie pucharu lub *kyliks*'u (FS255 lub FS256; Furumark 1941). Został on zarejestrowany w obrębie warstwy 6, datowanej na okres PHIIB/IIIA1. W opinii badaczy, jego biała angoba, szary rdzeń i ogólne podobieństwo technologiczno-stylistyczne wskazują na pochodzenie podobne artefaktom odkrytym w Dragojna (Bozhinova,

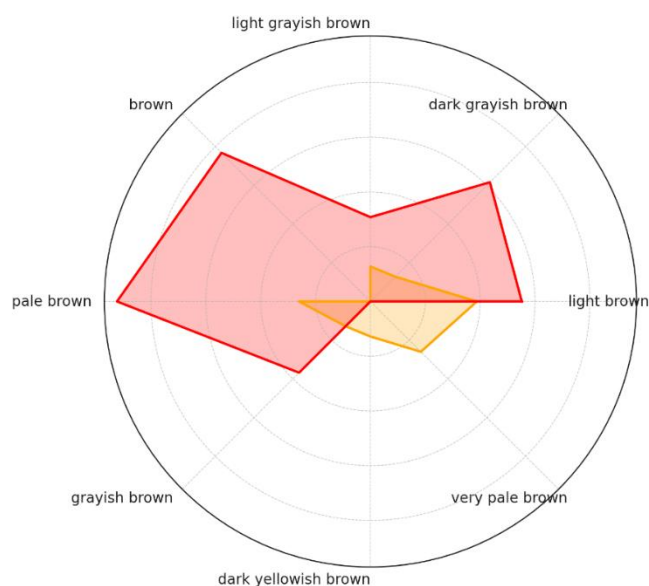
Jung, Mommsen 2010: 78). Niemniej jednak, bez wyników analiz fizykochemicznych, jednoznaczne przypisanie tego naczynia do konkretnej grupy nie jest możliwe.

Zestawiając dostępne dane z Dragojna z informacjami płynącymi z analizy ceramiki mykeńskiej ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, jak również kolekcji D. French'a, można zauważyć, że wszystkie wymienione grupy charakteryzują się podobieństwem w dominujących kolorach malowanej dekoracji (zob. powyżej). Jednakże, egzemplarze z Dragojna wydają się cechować użyciem ciemniejszej farby (ryc. 218, 220).

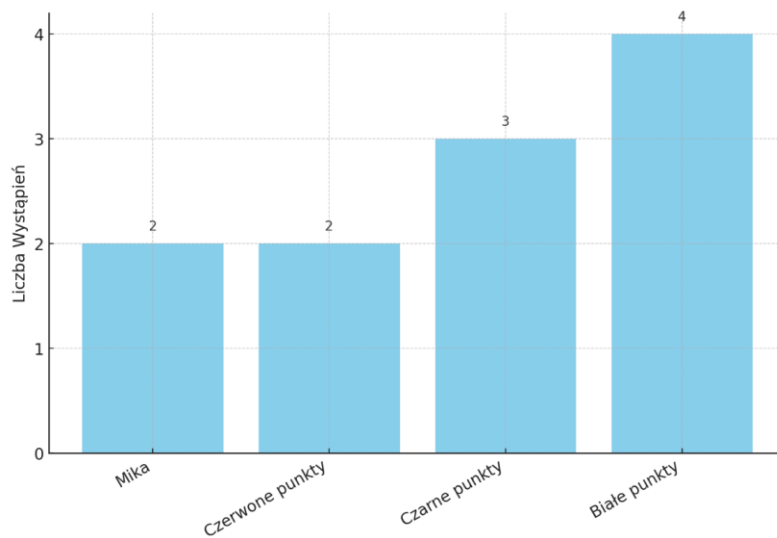
Ryc. 220. Zbieżność kolorystyki dekoracji naczyń mykeńskich z Dragojna i fragmentów ceramiki mykeńskiej z kolekcji D. French'a (na podstawie: Bozhinova et al.2010: 68-71; French 1967; Katalogi I-XXIII).

Zbieżności obserwowalne są także w kolorach powierzchni zewnętrznej naczyń (ryc. 221). Dominują barwy brązowe, o odcieniach jaśniejszych, szarawych bądź żółtawych. Wydają się być one jednak bardziej jednorodne dla grupy z Macedonii Centralnej (ryc. 221).

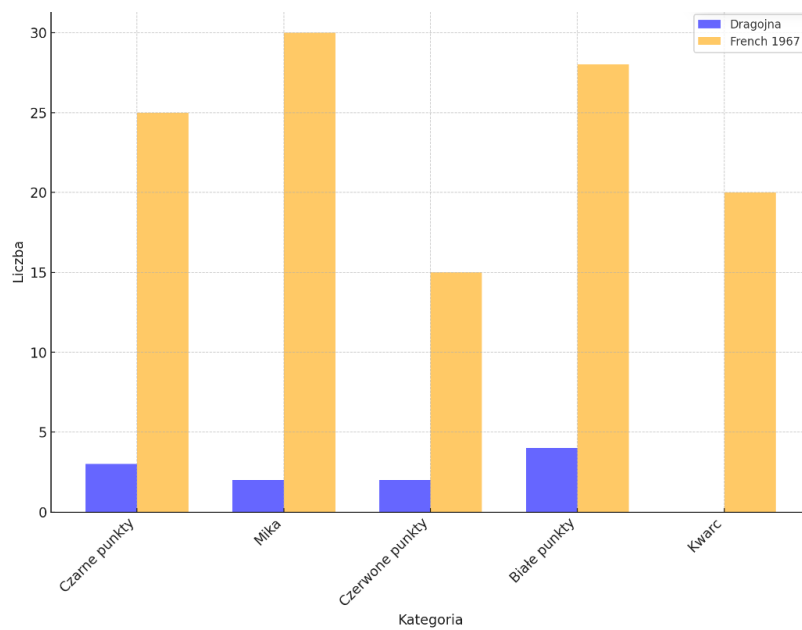

Ryc. 221. Zbieżność kolorystyki powierzchni zewnętrznej naczyń mykańskich z Dragojna (zaznaczone żółtym kolorem) i fragmentów ceramiki mykańskiej z kolekcji D. French'a (zaznaczone czerwonym kolorem) (na podstawie: Bozhinova et al.2010: 68-71; French 1967; Katalogi I-XXIII).

Podobnie wygląda udział domieszki schudzającej w masie ceramicznej. W Dragojna dominowały czarne, czerwone i białe punkty, uzupełniane przez dodatek miki (ryc. 222). Zbiór ten, wyłącznie mineralnych dodatków, jest taki sam jak w analizowanych fragmentach z kolekcji D. French'a (ryc. 223). W Dragojna nie zarejestrowano występowania domieszki kwarcowej, niemniej jednak może to wynikać z metodyki opisu i inkluzje kwarcu zostały włączone do zbiorczej kategorii „białych punktów”. Warto mieć na uwadze, że wszystkie dane liczbowe z Dragojna bazują na małej próbie ilościowej.

Ryc. 222. Rodzaje domieszki w grupie naczyń mykeńskich z Dragojna (na podstawie: Bozhinova et al.2010: 68-71).

Ryc. 223. Zbieżność używanej domieszki w grupie naczyń mykeńskich z Dragojna i fragmentów ceramiki mykeńskiej z kolekcji D. French'a (na podstawie: Bozhinova et al.2010: 68-71; French 1967; Katalogi I-XXIII).

5.1.1.2.6. Podsumowanie

Ceramika mykeńska ukazuje, że społeczności Centralnej Macedonii z późnej epoki brązu były aktywnymi uczestnikami kontaktów z sąsiednimi regionami. Badacze podkreślali

jej rolę jako „najmocniejszego dowodu” na obecność interakcji pomiędzy północną Egeą a społecznościami południowymi (Andreou et al. 1996: 585-586). Impulsy, idea i wiedza technologiczna z południa były rozprzestrzeniane na rozległy obszar na północ, prawdopodobnie poprzez jedyne dostępne szlaki, czyli doliny rzeczne, przecinające trudno dostępne pasma górskie. Warto pamiętać, że przykłady ceramiki mykeńskiej na północ od Centralnej Macedonii są rzadkimi znaleziskami, choć może to odzwierciedlać zróżnicowany stan rozpoznania archeologicznego opisanych regionów. Centralna Macedonia jest przedmiotem badań o różnym natężeniu przez ponad sto lat, podczas gdy obszary na północ od niej cieszyły się nieco mniejszym zainteresowaniem archeologów. Sytuacja ta ulega poprawie, a współpraca z badaczami bałkańskimi prowadzącymi rozpoznania na północ od wybrzeża Morza Egejskiego zwiększyła się w ostatnich kilku dekadach (Gimatidis, Pieniążek 2018: 14).

5.1.2. Klasa „północna” – ceramika nacinana i inkrustowana⁴⁸²

W niniejszym podrozdziale przedstawiono rezultaty analizy ceramiki kategorii nacinanej i inkrustowanej. W przeciwieństwie do dwóch pozostałych, powyżej opisanych, klas ceramiki, była ona zdobiona z wykorzystaniem narzędzi usuwających glinę z powierzchni naczyń. Wykonanie tego specyficznego rodzaju zdobienia odbywało się dwuetapowo. Po uformowaniu naczynia garncarz wycinał nacięcia w niewypalanej powierzchni świeżej i miękkiej gliny. Do tego celu przypuszczalnie używano kościanych lub drewnianych ryłców, ostrych krzemieni, cienkich metalowych blach lub narzędzia w rodzaju grzebienia (Stefani, Meroussis 1997: 354–355; Becker, Kroll 2008: 162). Wykonane w ten sposób wąskie nacięcia były często wypełniane przez garncarza białą, żółtobiałą, różową lub, rzadziej, czerwoną pastą inkrustacyjną, wytworzoną na bazie minerałów wapiennych lub piaskowców (Stefani, Meroussis 1997: 355; Valla 2007: 366).

⁴⁸² Niniejszy rozdział powstał na podstawie: Bahyrycz 2019, 2020, 2023 i najnowszych rezultatów analiz.

Przeanalizowano artefakty ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, które zebrano podczas działań Brytyjskich Sił Zbrojnych w Macedonii podczas I wojny światowej⁴⁸³. Wykonano także badania fragmentów zebranych w trakcie kampanii wykopaliskowych na stanowiskach w Tsautsitsa (zwanej ówczesznie także Tsautsitsa), Vardina (dzisiejsze Limnotopos), Kilindir (dzisiejsza Kalindria), Vardaroftsa (obecnie Axiochori), Saratse (dzisiejsze Perivolaki), Gefyra (Casson 1919, 1923, 1923a, 1926; Heurtley, Hutchinson 1925; Heurtley, Radford 1929; Heurtley 1939)⁴⁸⁴. Porównano je z katalogiem D. French'a (1967)⁴⁸⁵, jak również fragmentami naczyń zebranych podczas systemowych prospekcji powierzchniowych z Bułgarii⁴⁸⁶, biorąc pod uwagę dane ze stanowisk: Kamenska Cuka, Krsto Pokrovnik, Kresna, Buchino, Crancha, Marena, Levunovo, Leshko (Godłowski 1983; Гергова, Зунг 1985; Домарадски и др. 2001; Кулов 2001; 2009; Перничева, Кулов 1978, 1980, 1981, 1984; Стефанович, Кулов 2003; Grębska-Kulowa, Kulov 2007; Pernicheva-Perets et al. 2011).

Od samego początku systematycznych badań archeologicznych w Macedonii Centralnej (koniec XIX – początek XX wieku) zidentyfikowano charakterystyczny typ ręcznie lepionych naczyń ceramicznych, zdobionych za pomocą nacięć i inkrustacji. W przeciwieństwie do opisywanych powyżej kategorii wyrobów południowych, szczególnie w postaci mykeńskich naczyń toczonych na kole garncarskim, nacinana i inkrustowana ceramika nigdy nie była przedmiotem szerokich dyskusji, analiz ani badań. Dziś, stan ten ulega zmianie. Tej kategorii ceramiki poświęcane jest coraz więcej uwagi archeologów. Często podkreślane jest jej znaczenie dla rekonstrukcji sieci kontaktów kulturowych na badanym obszarze (Horejs 2007; Aslaksen 2013; Τσαφου 2015; Nenova 2018).

⁴⁸³ Zob. rozdz. 3.1.5., 4.3. Dane te zebrano w ramach Katalogu I.

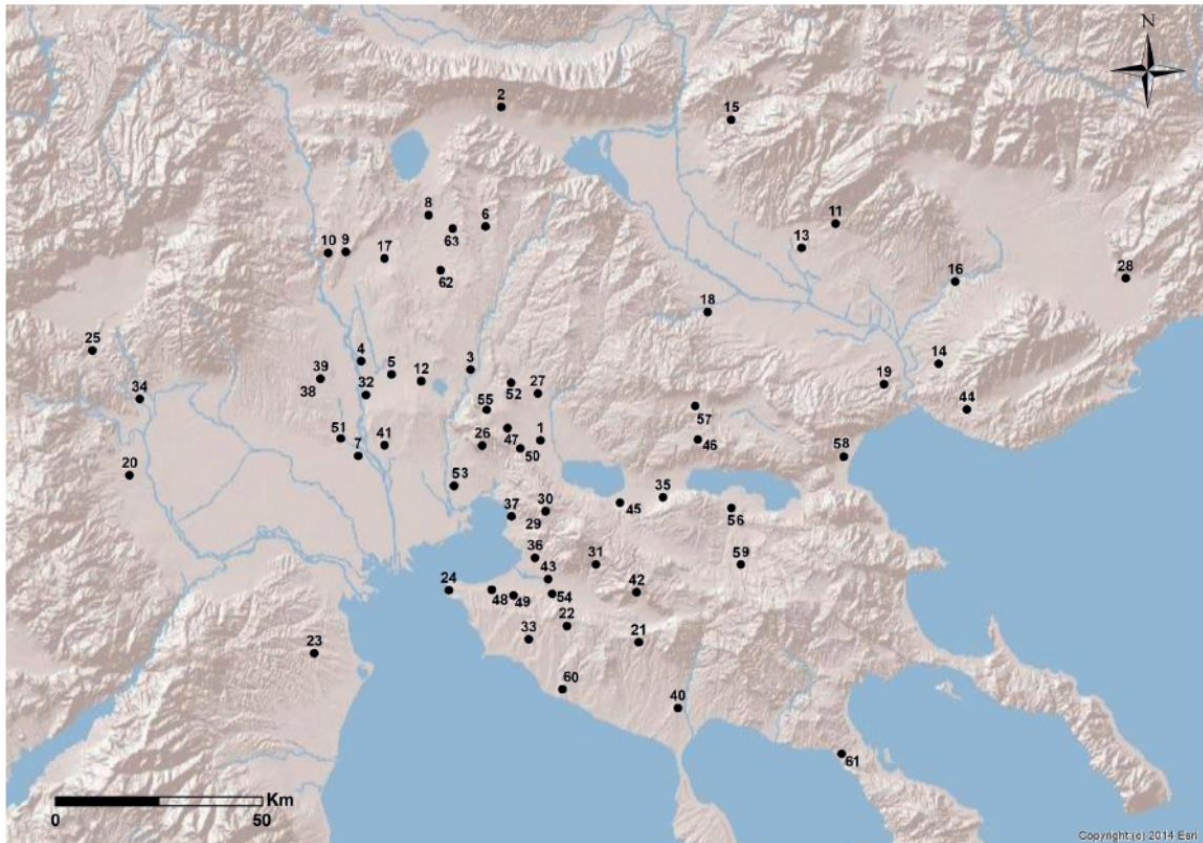
⁴⁸⁴ Katalogi II-XI.

⁴⁸⁵ Katalogi XII-XXIII.

⁴⁸⁶ Katalogi XXIV-XXXIII.

5.1.2.1. Chronologia

Moment pojawienia się naczyń nacinanych i inkrustowanych w Centralnej Macedonii pozostaje wciąż kwestią nierozstrzygniętą z uwagi na niewystarczające zainteresowanie tą problematyką. Istnieją wskazówki, że ceramika ta w dolinie dolnego Wardaru poprzedzała naczynia malowane matową farbą i mykeńskie, a jej pojawienie się należy datować na pierwszą połowę II tysiąclecia p.n.e., według danych ze stanowiska w Archontiko (Aslaksen 2013: 129, 132). Informacje z innej osady, a mianowicie Angelochori, ukazują, że kategoria nacinana i inkrustowana była równoczesowa z malowaną matową farbą, która pojawiła się w drugiej połowie II tysiąclecia p.n.e. (Stefani, Meroussis 1997: 356). Z kolei na stanowisku Toumba Thessaloniki naczynia nacinane i inkrustowane występują w fazach VII, VI, V i IV (Ψαράκη 2004: 110), ukazując ich długotrwałość od samego początku późnej epoki brązu (Ανδρεου, Κοτσακης 1996; Andreou et al. 1996: 582), aż po XI wiek p.n.e. (Ψαράκη 2004: 95). Uważa się również, że inkrustacja, jako technika dekoracyjna ceramiki, pojawiła się na stanowiskach południowych Bałkanów w drugiej połowie II tysiąclecia (Jovčevska 2008: 97-98).

Ryc. 224. Stanowiska archeologiczne ze zidentyfikowaną ceramiką nacinaną i inkrustowaną w obszarze badań: 1 – Perivolaki (Saratse); 2 – Lembet (Platanaki); 3 – Galikos (Salamanle); 4 – Vardaroftsa (Axiochori); 5 – Saripazar A and B (Anthophytos); 6 – Dourmousli; 7 – Valtokhori; 8 – Kalindria; 9 – Tsautsitsa; 10 – Vardina; 11 – Hagio Pneuma; 12 – Mikrokampos; 13 – Monovrisi; 14 – Palaiokomi; 15 – Fea Petra; 16 – Stathmos Angistas; 17 – Valtouda; 18 – Veryi; 19 – Kastri (Serres); 20 – Episkopi; 21 – Ai Vlasis Pentapolis; 22 – Agios Antonios; 23 – Alonia; 24 – Angelochori; 25 – Apsalos; 26 – Asprovrissi (Akounar); 27 – Assiros; 28 – Dikili Tash; 29 – Exochi; 30 – Gona; 31 – Amalara Peristera; 32 – Kastanas; 33 – Mesimeriani Toumba; 34 – Profitis Ilias; 35 – Stivos; 36 – Thermi A – Sedes; 37 – Thessaloniki Toumba; 38 – Livadi; 39 – Toumba Paionias; 40 – Hagios Mamas; 41 – Gefyra (Topsin); 42 – Agios Kirikos; 43 – Nea Redestos; 44 – Toumba Ofrynio; 45 – Langadikia; 46 – Askos; 47 – Dhrymos; 48 – Epivatai; 49 – Kardía; 50 – Liti; 51 – Kouphalia; 52 – Krithia; 53 – Lakhanokipos; 54 – Loutra Thermis; 55 – Monolofos Toumba; 56 – Nea Apollonia (Tsair); 57 – Sokhos; 58 – Asprovalta; 59 – Marathousa; 60 – Nea Kallikratia; 61 – Nikiti A; 62 – Metalliko D; 63 – Plagia Kilkis (za: Schmidt 1905; Wace 1914; Rey 1917; Heurtley 1939; French 1967; Γραμμενος et al. 1997; Stefani, Merousis 1997; Horejs 2007; Andreou et al. 2016; Katalog I).

5.1.2.2. Udział w zespołach archeologicznych

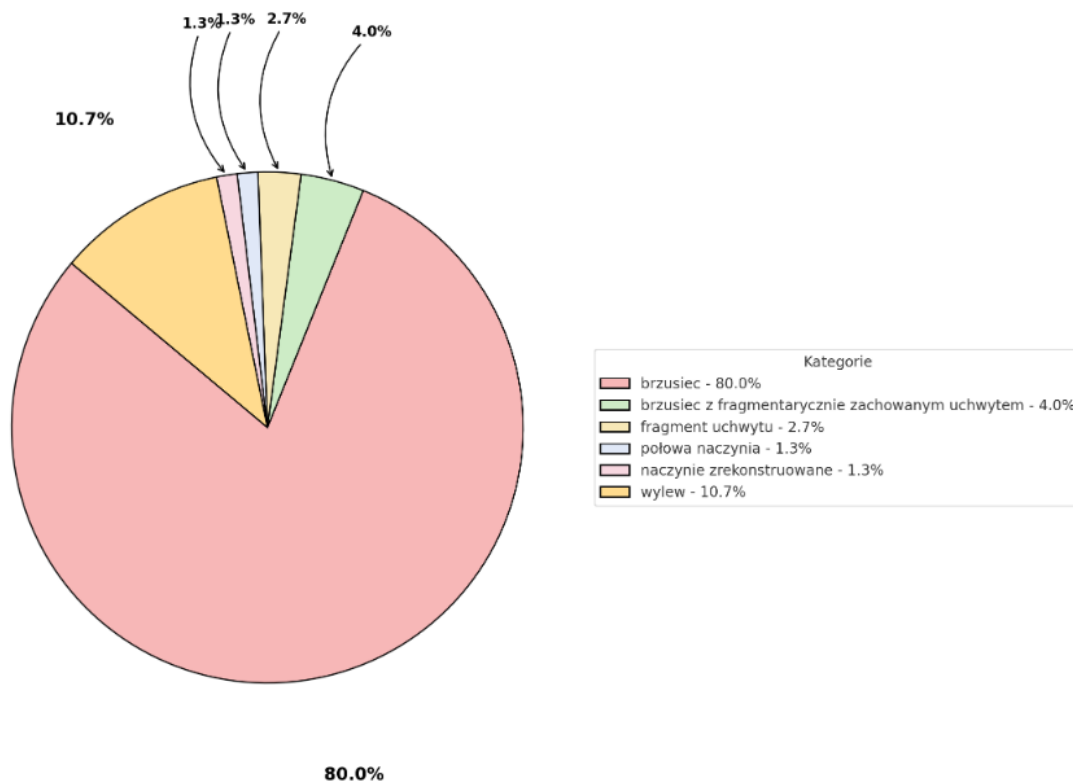
Nieznane są precyzyjne dane ilościowe dotyczące ceramiki nacinanej i inkrustowanej oraz jej udziału w całości zbioru późnej epoki brązu Macedonii Centralnej. Ze względu na fakt, że została ona scharakteryzowana jako kategoria naczyń stołowych (Horejs 2007: 50), uznaje

się, iż stanowiła zaledwie niewielki procent użytkowanych form. Jedyne dostępne dane liczbowe wskazują na około 2% odsetek, w oparciu o analizy z *toumb*'y w Hagios Mamas (Horejs 2003, 2007: 344-345). Nieco więcej informacji dostarczyła analiza jej dystrybucji w obrębie faz w Thessaloniki Toumba. Kategoria ta pojawiła się w VII fazie niniejszej osady, w 23% udziale w zbiorze. W fazie VI zmalał on do 13%, a w V – 9%. Faza IV natomiast charakteryzowała się udziałem ceramiki nacinanej i inkrustowanej na poziomie 5% (Ψαράκη 2004: 110).

Warto uzupełnić niniejszą konstatację o informacje pochodzące z cmentarzyska w Faia Petra. Archeolodzy w tym miejscu odkryli 28 w pełni zachowanych naczyń, z których aż 22 zostało wytworzonych w stylistyce nacinanej i inkrustowanej (Valla 2007: 369). Podobny obraz ukazują dane ze środkowej doliny Wardaru. Na stanowisku sepulkralnym w Manastir ta kategoria ceramiczna stanowiła większość form użytkowanych podczas obrzędów pogrzebowych (Jovčevska 2008: 34). Niniejsza różnica może sugerować istnienie odmiennych wzorców użytkowania ceramiki nacinanej i inkrustowanej na osadach i cmentarzyskach, a dalsze badania ilościowe mogą dostarczyć dodatkowych danych na ten temat.

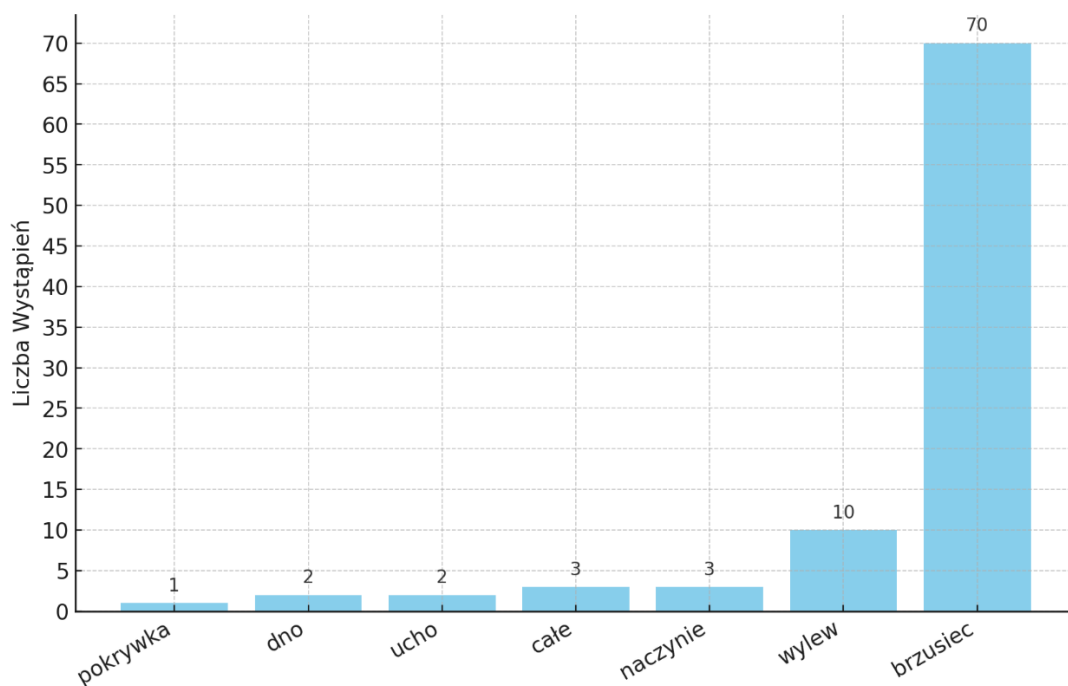
5.1.2.3. Technologia, morfologia, ornamentyka

Analizowany materiał charakteryzował się dużym stopniem fragmentacji. Dane pochodzące ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie ukazały, że zdecydowana większość niniejszej kolekcji naczyń nacinanych i inkrustowanych składa się z części brzuśców (ponad 80% – ryc. 225). Wylewy naczyń stanowią zaledwie nieco ponad 10% całości zgromadzonej próby.

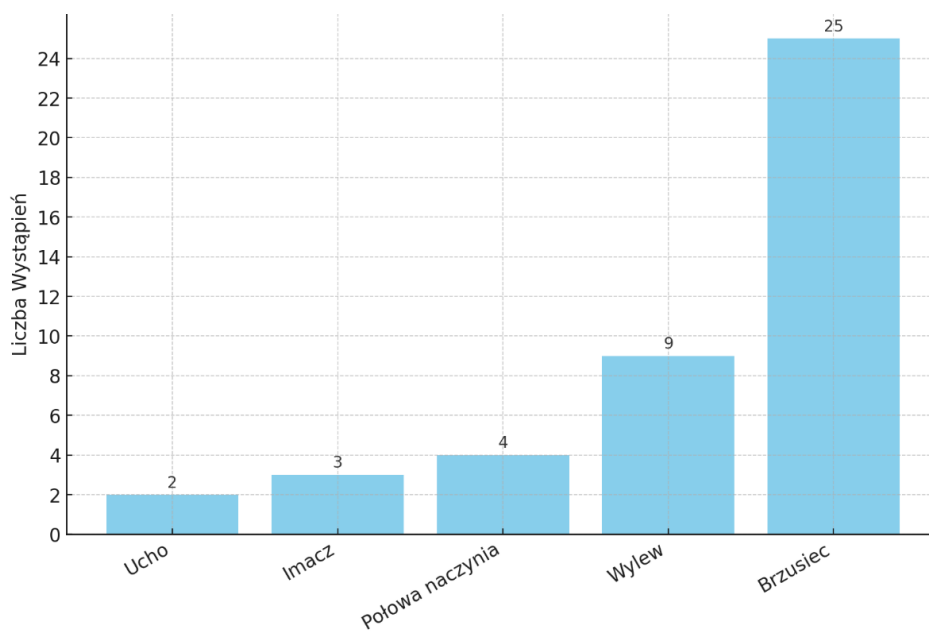

Ryc. 225. Fragmenty (66) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, zebranych podczas aktywności badawczych Brytyjskich Sił Zbrojnych (Katalog I).

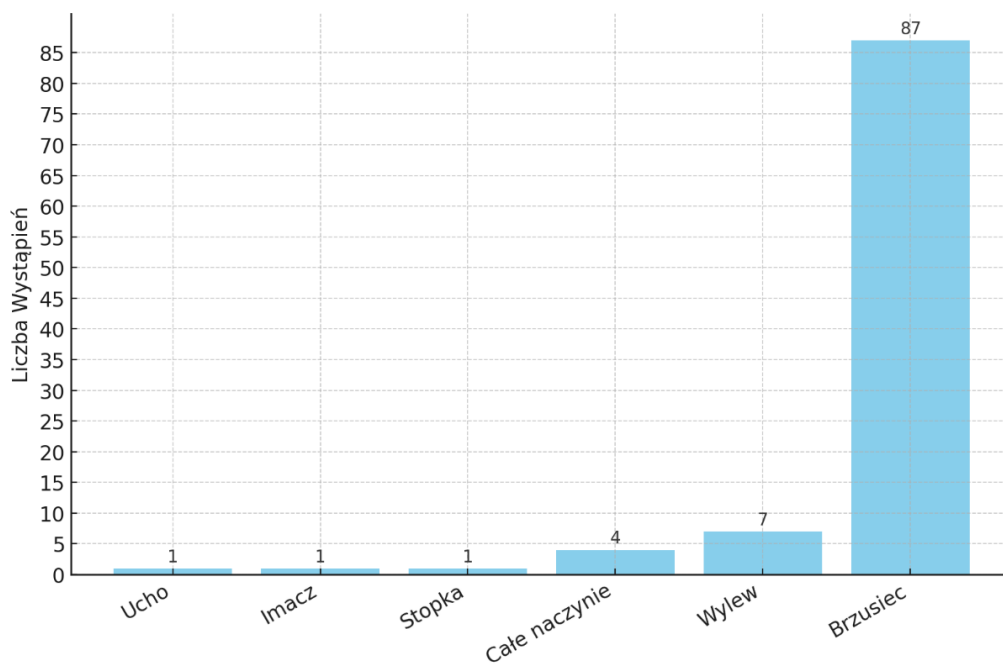
Podobne rezultaty ujawniła analiza zbiorów ceramiki nacinanej i inkrustowanej ze stanowisk archeologicznych podlegających badaniom wykopaliskowym w latach 20. XX wieku. W Kilindir (Kalindria), Vardaroftsa (Axiochori) i Saratse (Perivolaki) zdecydowaną większość materiału stanowiły fragmenty brzuśców. Drugą kategorią pod względem liczebności były części wylewów naczyń (ryc. 226; 227; 228).

Ryc. 226. Fragmenty (88) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalog III i IV).

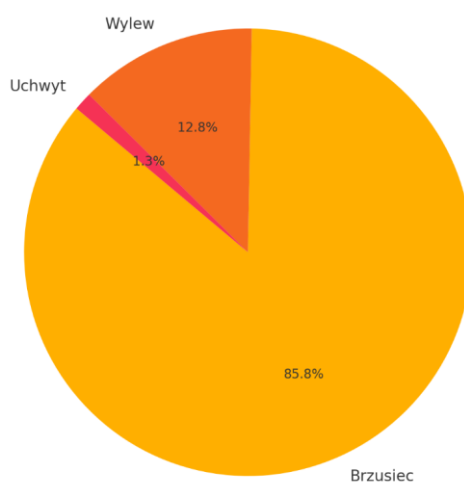

Ryc. 227. Fragmenty (40) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

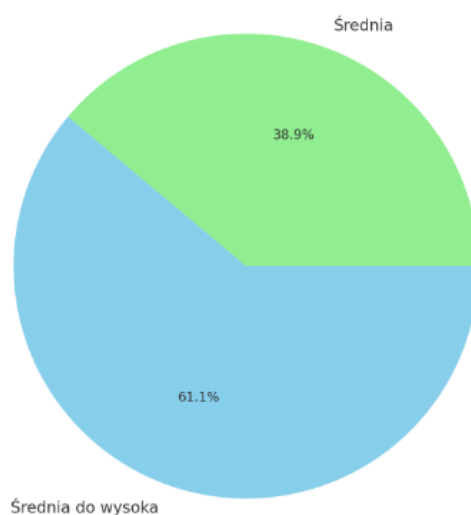
Ryc. 228. Fragmenty (98) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalog V i VI).

Bardzo zbliżony obraz przedstawiły także rezultaty analiz na próbce z kolekcji D. French'a. Ponad 85,5% fragmentów nacinanych i inkrustowanych tego zbioru były to części brzuśców (ryc. 229). Wylewy obejmowały zbiór niemalże 13% całości. Uchwyty, podobnie jak w kolekcji Muzeum Brytyjskiego w Londynie stanowiły ponad 2% próby.

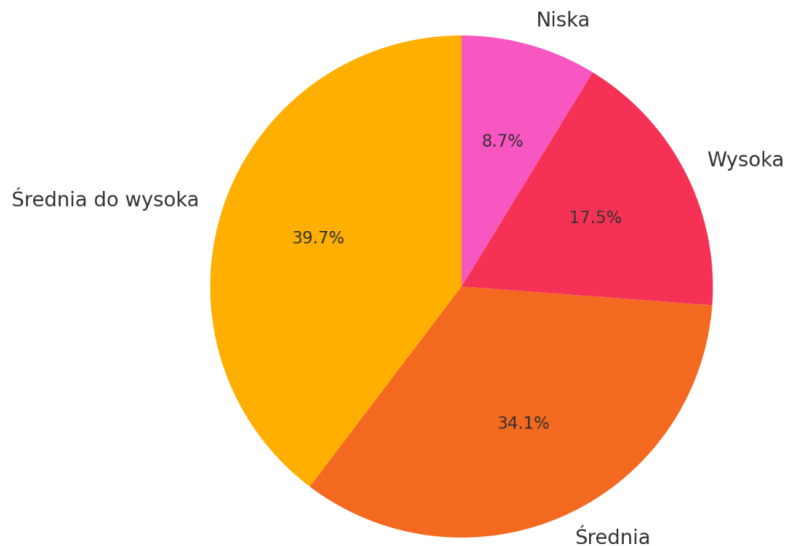
Ryc. 229. Fragmenty (12) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze zbiorów D. French'a (Katalogi XV, XVIII, XIX, XX, XXIII).

Jakość naczyń ujmowanych w kategorię nacinaną i inkrustowaną była nieco niższa niż form malowanych matową farbą, czy też mykeńskich. Analiza zbioru z Muzeum Brytyjskiego w Londynie ukazała, że większość próby powinna być ujęta w ramy grupy o średniej lub średniej do wysokiej jakości wykonania (ryc. 230).

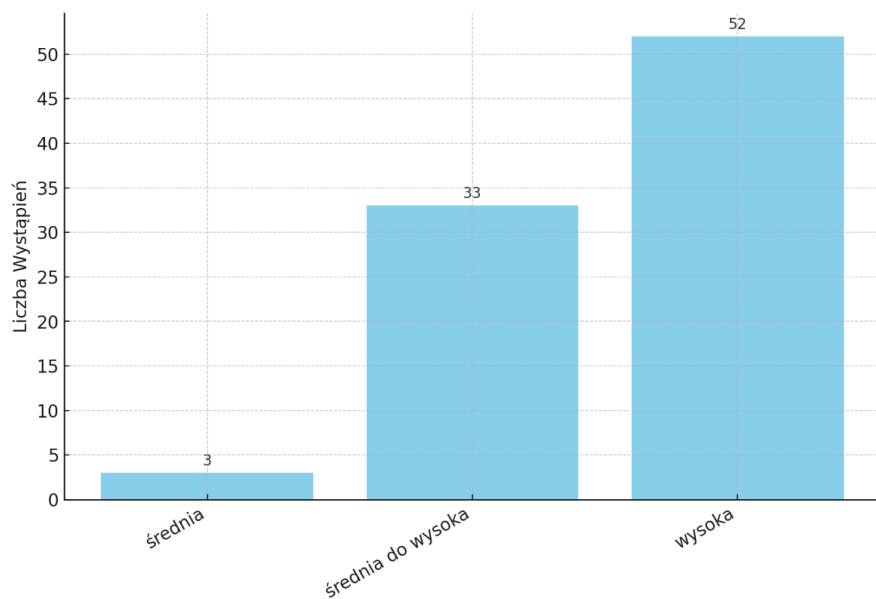
Ryc. 230. Jakość wykonania fragmentów (66) naczyń nacinanych i inkrustowanych z kolekcji Muzeum Brytyjskiego (Katalog I).

Podobny obraz przedstawia rezultat analizy kolekcji D. French'a. Ponad 70% ceramicznych ułamków, zgromadzonych podczas prospekcji pod jego nadzorem, zostało skatalogowanych w ramach kategorii średniej i średniej do wysokiej jakości wykonania (ryc. 231). Warto dodać, że ujawniono niejednorodność tej grupy, ponieważ zaobserwowano dodatkowo naczynia o niskiej jakości wykonania (około 9%) i wysokiej (około 18%).

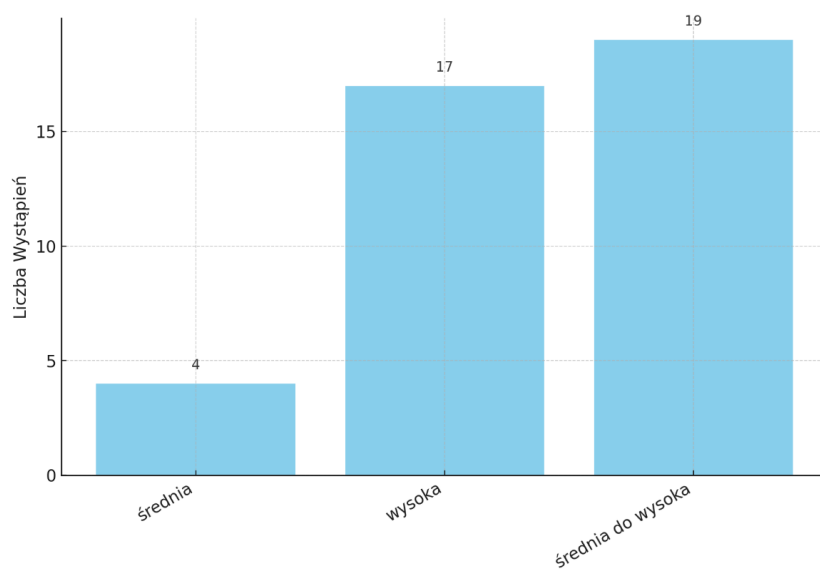

Ryc. 231. Jakość wykonania fragmentów (12) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze zbiorów D. French'a (Katalogi XV, XVIII, XIX, XX, XXIII).

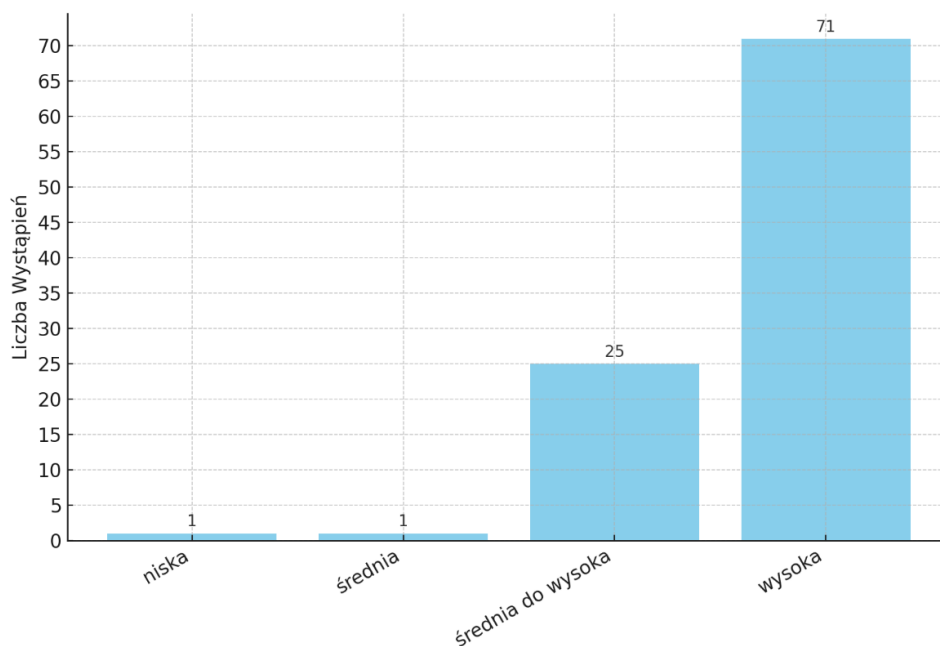
Niejednorodność opisywanej kategorii ukazują dane ze stanowisk w Tsautsitsa, Vardina, Kilindir (Kalindria; ryc. 232), Vardaroftsa (Axiochori; ryc. 233) i Saratse (Perivolaki; ryc. 234). W większości przypadków fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z tych stanowisk ujęto w kategorię pojemników wykonanych w jakości „średnia” lub „średnia do wysoka”. Wyższą jakość wykonania, ukazaną jako przewagę kategorii „wysoka”, zaobserwowano na stanowiskach w Tsautsitsa (w stosunku 4:2), Kilindir ((Kalindria; ryc. 232) w postaci pięciu fragmentów o jakości średniej do wysokiej i wysokiej, w porównaniu do jednego fragmentu o średniej jakości) i Saratse (Perivolaki; ryc. 234). Ponadto odnotowano, że bardzo niewielka liczbę fragmentów charakteryzuje się niską jakością wykonania (jedynie na stanowiskach z kolekcji D. French'a i w Saratse (Perivolaki) - ryc. 231; 234). Dodatkowo, nie zainwentaryzowano żadnego fragmentu oznaczonego jako „bardzo wysokiej” jakości wykonania.

Ryc. 232. Jakość wykonania fragmentów (88) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalogi III, IV).

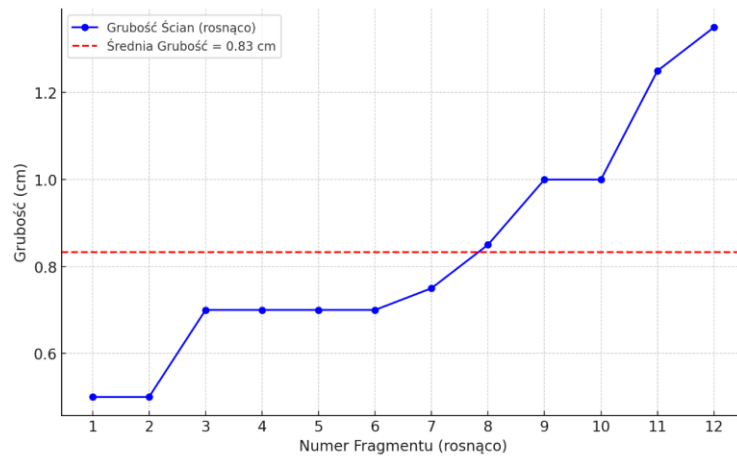

Ryc. 233. Jakość wykonania fragmentów (40) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

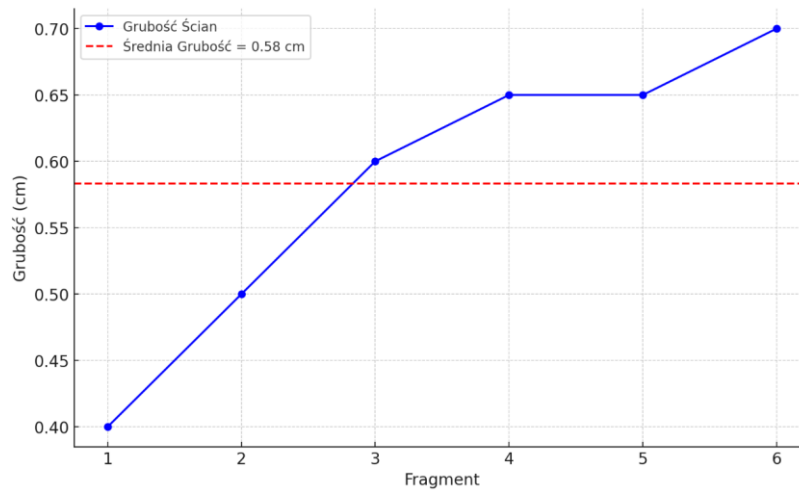

Ryc. 234. Jakość wykonania fragmentów (98) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalogi V, VI).

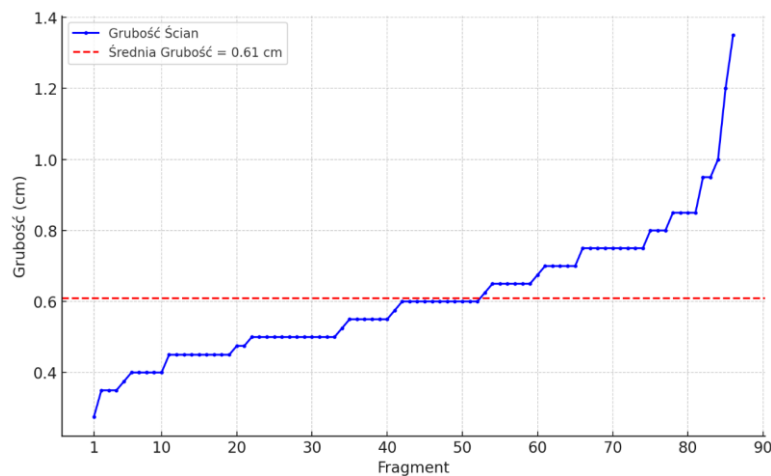
Opisywaną jakość wykonania odzwierciedlają także pomiary grubości ścian fragmentów. Analiza ich rezultatów, na podstawie próby kategorii nacinanej i inkrustowanej z kolekcji D. French'a, ukazała, że średnia grubość wynosiła około 0,83 cm (ryc. 235). Bardzo zbliżone wartości przedstawiały pomiary ze stanowiska Tsautsitsa (0,58 cm – ryc. 236), Kilindir (Kalindria – 0,61 cm – ryc. 237), Vardaroftsa (Axiochori – 0,8 cm – ryc. 238) i Saratse (Perivolaki – 0,73 cm – ryc. 239), ukazując jednorodność badanej grupy pod względem szerokości ścianek ułamków.

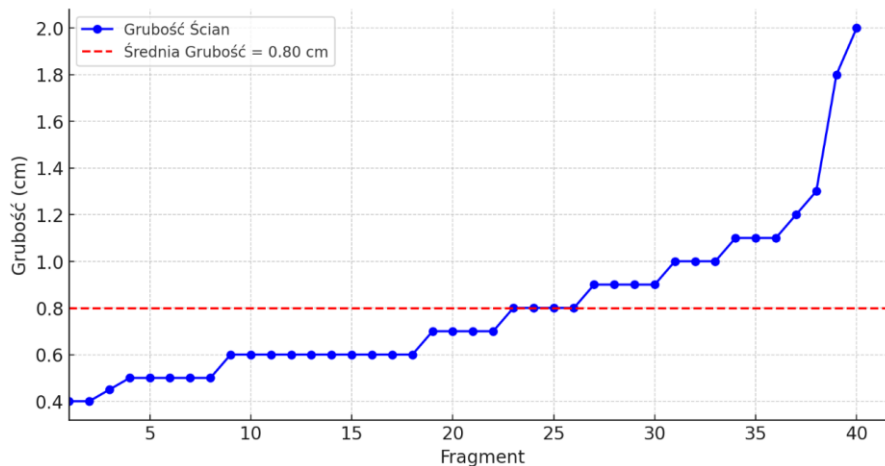
Ryc. 235. Grubość ścian fragmentów (12) naczyń nacinanych i inkrustowanych zebranych podczas rekoncesansu D. French'a (Katalogi XV, XVIII, XIX, XX, XXIII).

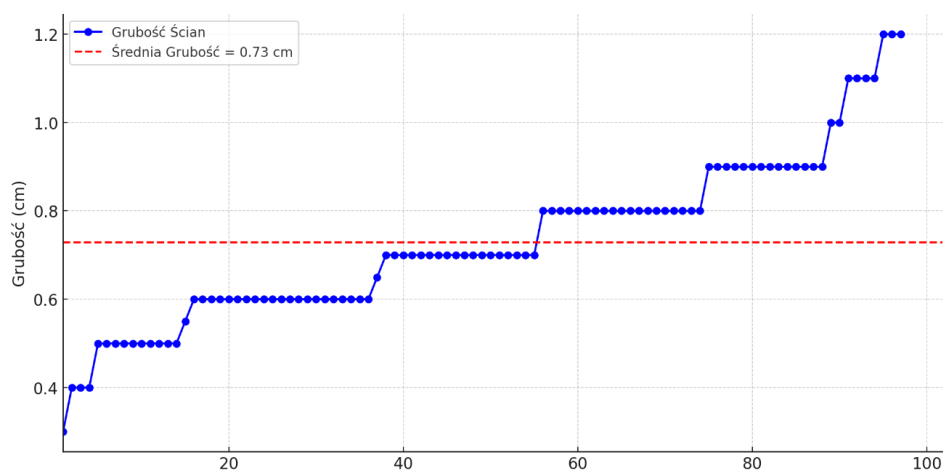
Ryc. 236. Grubość ścian fragmentów (6) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Tsautsitsa (Katalogi VII, VIII).

Ryc. 237. Grubość ścian fragmentów (88) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalogi III, IV).

Ryc. 238. Grubość ścian fragmentów (40) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

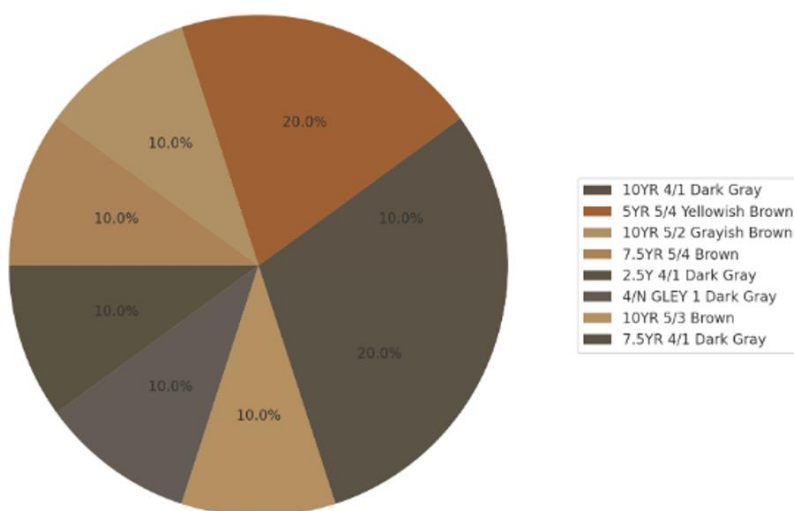
Ryc. 239. Grubość ścian fragmentów (98) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalogi V, VI).

Opisywana kategoria ceramiczna odznacza się wśród naczyń Centralnej Macedonii charakterystyczną ornamentyką. Wydaje się, że biała inkrustacja była częściej stosowana we wcześniejszych okresach epoki brązu, na co wskazują dane ze stanowiska Kastanas (Hochstetter 1987: 65).

Kolory powierzchni naczyń nacinanych i inkrustowanych nie były zunifikowane. Najczęściej występujące barwy były szare, szaro-czarne, brązowe, beżowe, ciemnoczerwone, czarno-bordowe lub wielokolorowe (nazywane „nakrapianymi”). Niniejsze zróżnicowanie kolorystyczne wynikało najprawdopodobniej ze stosowanej technologii produkcji i

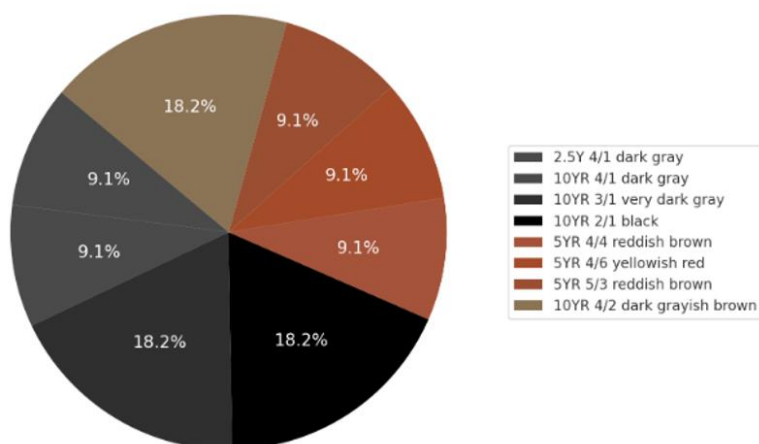
nierównomiernej, niestabilnej temperatury wypału w warunkach redukcyjnych w piecu garncarskim.

Opisywaną dyferencjację kolorystyczną bardzo dobrze ilustrują dane z analizy fragmentów nacinanych i inkrustowanych z kolekcji D. French'a. Połowa badanego zbioru ułamków posiadała barwę szarą (*10YR 4/1 Dark Gray, 2.5Y 4/1 Dark Gray, 4/N GLEY 1 Dark Gray, 7.5YR 4/1 Dark Gray*), 30% – brązowo-beżową i płową (*7.5YR 5/4 Brown, 10YR 5/2 Grayish Brown, 10YR 5/3 Brown*) i 20% – brązową (*7.5YR 5/4 Brown*) (ryc. 240).

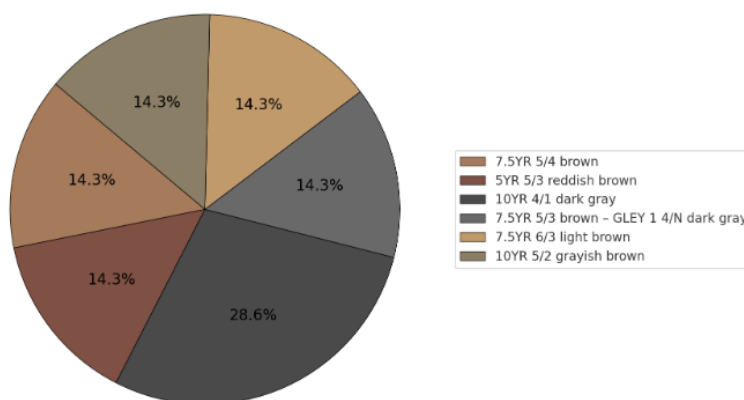
Ryc. 240. Kolory powierzchni fragmentów (12) naczyń nacinanych i inkrustowanych zebranych podczas rekonesansu D. French'a (Katalogi XV, XVIII, XIX, XX, XXIII).

Dobrym uzupełnieniem przedstawionych informacji są dane z obserwacji fragmentów opisywanej kategorii ze stanowiska Tsautsitsa (ryc. 241). W tym wypadku zauważalny jest schemat szaro-czarnych barw, zidentyfikowanych na ok. 55% zestawu (*2.5Y 4/1 Dark Gray, 10YR 4/1 Dark Gray, 10YR 3/1 Very Dark Gray, 10YR 2/1 Black*), natomiast na niecałych 30% – brązowych (*5YR 4/4 Reddish Brown, 5YR 4/6 Yellowish Red, 5YR 5/3 Reddish Brown*), a 20% – beżowo-brązowych (*10YR 4/2 Dark Grayish Brown*).

Ryc. 241. Kolory powierzchni fragmentów (6) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Tsautsitsa (Katalogi VII, VIII).

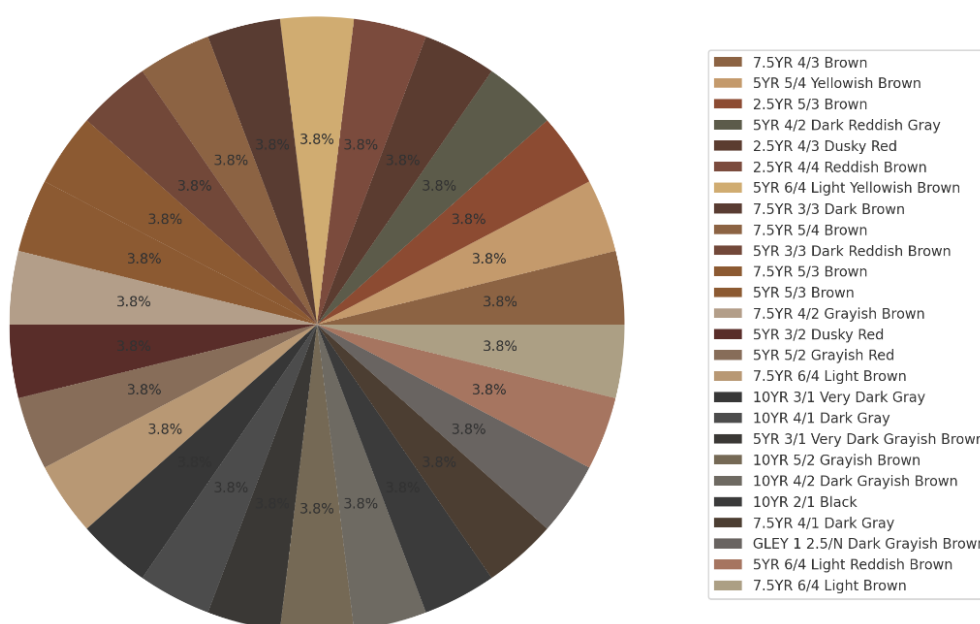
Podobny wzorec ukazują informacje ze stanowiska Vardina. Brązowe kolory (*7.5YR 5/4 Brown, 5YR 5/3 Reddish Brown, 10YR 5/2 Grayish Brown, 7.5YR 6/3 Light Brown*) zidentyfikowano na ok. 57%, natomiast szare (*10YR 4/1 Dark Gray, 7.5YR 5/3 Brown - GLEY 1 4/N Dark Gray*) na ok. 43% (ryc. 242).

Ryc. 242. Kolory powierzchni fragmentów (6) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardina (Katalogi X, XI).

Na stanowisku Kilindir (Kalindria) zaobserwowano największy udział barw brązowych (niemal 35%: *7.5YR 4/3 Brown, 5YR 5/4 Yellowish Brown, 2.5YR 5/3 Brown, 2.5YR 4/4 Reddish Brown, 5YR 6/4 Light Yellowish Brown, 7.5YR 4/2 Grayish Brown, 7.5YR 3/3 Dark Brown, 7.5YR 5/4 Brown, 7.5YR 6/4 Light Brown*). Na drugim miejscu odnotowano kolory szare i

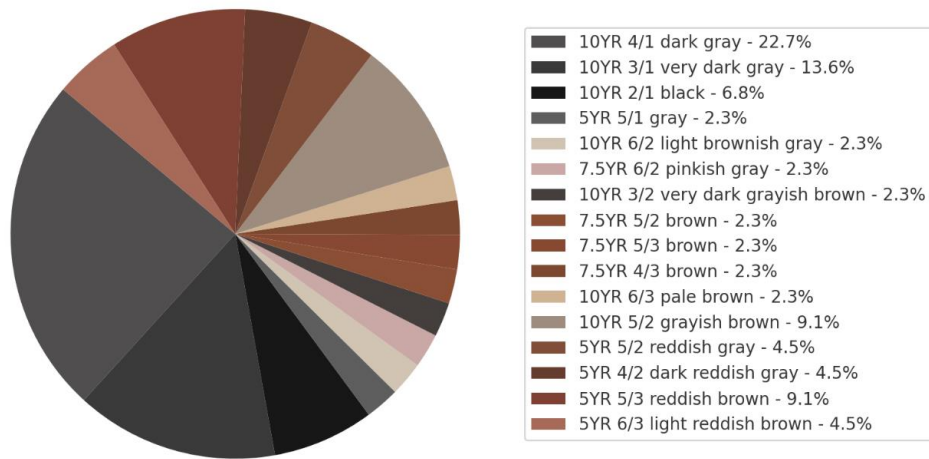
ciemnoszare (niemal 27%: *10YR 3/1 Very Dark Gray*, *10YR 4/1 Dark Gray*, *5Y 3/1 Very Dark Grayish Brown*, *10YR 5/2 Grayish Brown*, *10YR 4/2 Dark Grayish Brown*, *10YR 2/1 Black*, *GLEY 1 2.5/N Dark Grayish Brown*). Nieco ponad 23% objęło barwy brązowo-czerwone: *5YR 4/2 Dark Reddish Gray*, *2.5YR 4/3 Dusky Red*, *5YR 3/3 Dark Reddish Brown*, *7.5YR 4/4 Grayish Red*, *5YR 5/2 Grayish Red*, *5YR 3/2 Dusky Red*). Kolory beżowe były na 15,4% fragmentów: *10YR 4/1 Dark Grayish Brown*, *5YR 4/4 Light Reddish Brown*, *5YR 5/3 Brown*, *5YR 3/2 Dusky Red*, *2.5YR 8/3 Light Reddish Brown* (ryc. 243).

Ryc. 243. Kolory powierzchni fragmentów (88) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalogi III, IV).

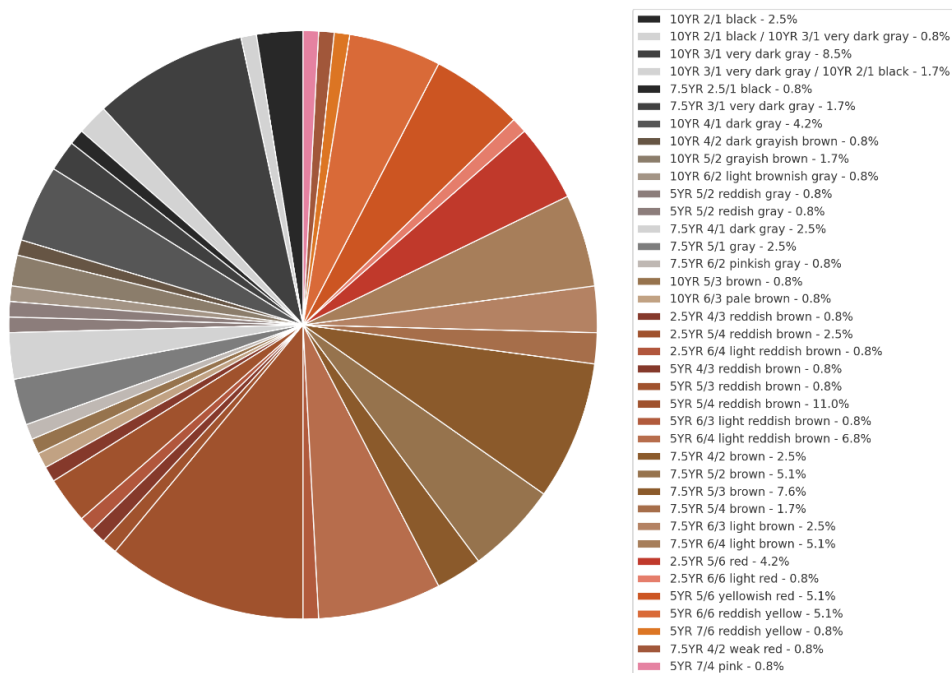
Nieco więcej szarych naczyń zidentyfikowano w obrębie zestawu ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori). W tym wypadku szare i ciemnoszare naczynia stanowiły niewiele ponad 52% (*10YR 4/1 Dark Gray*, *10YR 3/1 Very Dark Gray*, *10YR 2/1 Black*, *5YR 5/1 Gray*, *10YR 6/2 Light Brownish Gray*, *7.5YR 6/2 Pinkish Gray*, *10YR 3/2 Very Dark Grayish Brown*), brązowo-czerwone nieco ponad 22% (*5YR 5/2 Reddish Gray*, *5YR 4/2 Dark Reddish Gray*, *5YR 5/3 Reddish Brown*, *5YR 4/4 Reddish Brown*, *5YR 6/3 Light Reddish Brown*). Brązowe i beżowe

objęły łącznie 18% (7.5YR 5/2 *Brown*, 7.5YR 5/3 *Brown*, 7.5YR 4/3 *Brown*, 10YR 6/3 *Pale Brown*, 10YR 5/2 *Grayish Brown*) (ryc. 244).

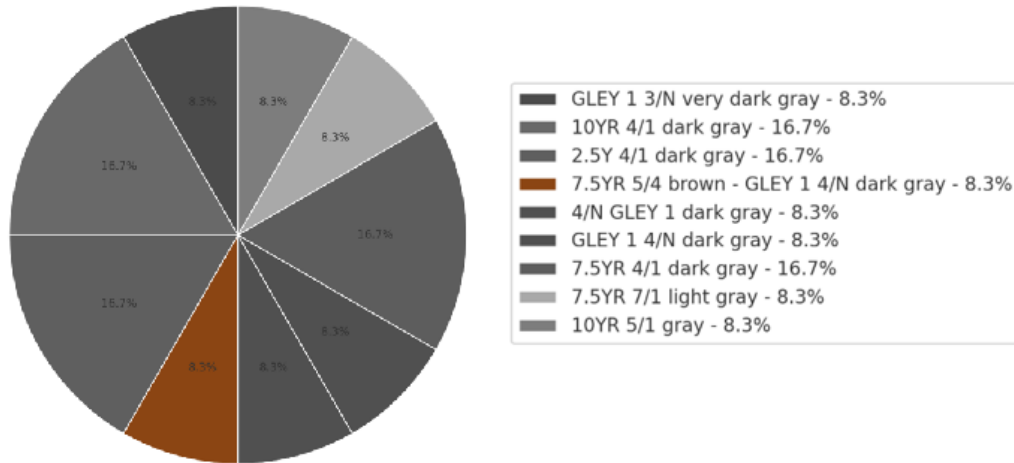
Ryc. 244. Kolory powierzchni fragmentów (42) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

Podobne rezultaty dostarczyła analiza materiału z Saratse (Perivolaki) (ryc. 245). Barwy brązowe (5YR 5/4 *Reddish Brown*, 5YR 4/4 *Reddish Brown*, 5YR 6/4 *Light Reddish Brown*, 10YR 5/3 *Brown*, 7.5YR 5/3 *Brown*, 7.5YR 5/2 *Brown*, 7.5YR 6/3 *Light Brown*) zidentyfikowano na ponad 43% wszystkich fragmentów. Szarości i czernie objęły niewielką próbkę – ok. 40% (10YR 3/1 *Very Dark Gray*, 10YR 4/1 *Dark Gray*, 10YR 2/1 *Black*, 5YR 5/1 *Gray*, 7.5YR 2.5/1 *Black*, 10YR 6/2 *Light Brownish Gray*, 5Y 5/1 *Gray*, 7.5YR 4/1 *Dark Gray*). Na niecałych 11% zaobserwowano barwy czerwone (5YR 4/6 *Red*, 7.5YR 4/6 *Reddish Brown*, 2.5YR 4/6 *Red*, 7.5YR 6/4 *Reddish Yellow*, 7.5YR 6/8 *Reddish Yellow*, 7.5YR 7/6 *Reddish Yellow*). Beże objęły 5,7% wszystkich fragmentów (10YR 6/3 *Pale Brown*, 10YR 6/2 *Light Brownish Gray*, 10YR 5/2 *Grayish Brown*, 2.5YR 8/4 *Light Reddish Brown*).

Ryc. 245. Kolory powierzchni fragmentów (98) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalogi V, VI).

Podczas realizacji celów projektu analizowano także przełamy fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych, oraz określono ich barwę dla elementów w dobrym stanie zachowania. W przypadku kolekcji D. French'a dominowały kolory szare, ciemnoszare i szaro-brązowe (*GLEY 1 3/N Very Dark Gray, 10YR 4/1 Dark Gray, 2.5Y 4/1 Dark Gray, 4/N GLEY 1 Dark Gray, GLEY 1 4/N Dark Gray, 7.5YR 4/1 Dark Gray, 7.5YR 7/1 Light Gray, 10YR 5/1 Gray* – ponad 90%) (ryc. 246). Jedynie w ok. 10% zidentyfikowano beżowo-szary przełam (*7.5YR 5/4 Brown - GLEY 1 4/N Dark Gray*).

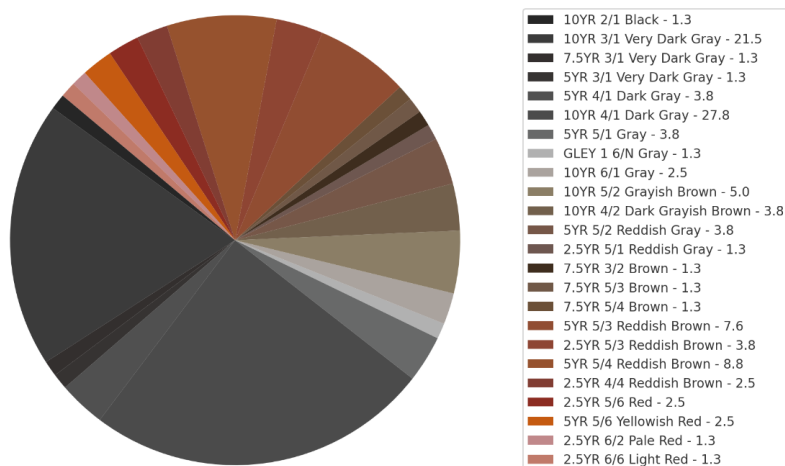

Ryc. 246. Kolory rdzenia naczyń nacinanych i inkrustowanych zebranych podczas rekonesansu D. French'a (Katalogi XV, XVIII, XIX, XX, XXIII).

Na stanowisku w Tsautsitsa zarejestrowano ponad 66% udziału barw szaro-czarnych w obrębie rdzenia analizowanych fragmentów (*10YR 4/1 Dark Gray*, *10YR 3/1 Very Dark Gray*). Pozostała część legitymowała się kolorem czerwono-brązowym (*5YR 4/4 Reddish Brown*, *5YR 5/3 Reddish Brown*).

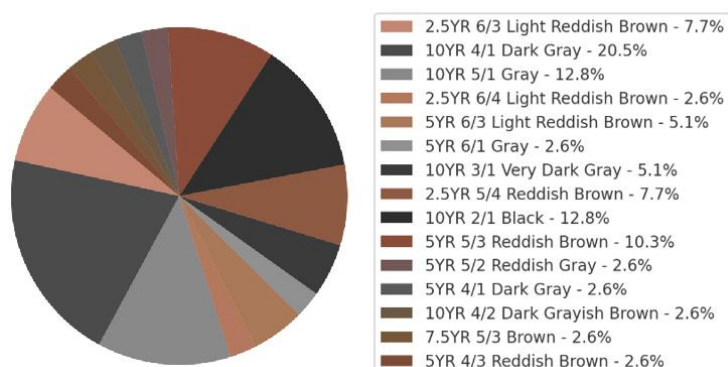
W Vardina zaobserwowano wyłącznie barwy szare przełamu (40%: *2.5Y 7/1 Light Gray*, *10YR 5/1 Gray*) i ciemnoszare (60%: *GLEY 1 4/N Dark Gray*, *10YR 4/1 Dark Gray*).

W Kilindir (Kalindria) kolor szary, ciemnoszary i czarny w przełamie (*10YR 2/1 Black*, *10YR 3/1 Very Dark Gray*, *7.5YR 3/1 Very Dark Gray*, *5YR 3/1 Very Dark Gray*, *5YR 4/1 Dark Gray*, *5YR 5/1 Gray*, *GLEY 1 6/N Gray*, *10YR 6/1 Gray*, *10YR 4/1 Dark Gray*) odnotowano na niemalże 57% fragmentach. Barwy czerwone i pokrewne zidentyfikowano na nieco ponad 24% próby (*5YR 5/2 Reddish Gray*, *5YR 5/4 Reddish Brown*, *2.5YR 4/4 Reddish Brown*, *2.5YR 5/6 Red*, *5YR 5/6 Yellowish Red*, *2.5YR 6/2 Pale Red*, *2.5YR 6/6 Light Red*). Około 14% charakteryzowało się barwą brązową (*10YR 5/2 Grayish Brown*, *10YR 4/2 Dark Grayish Brown*, *7.5YR 3/2 Brown*, *7.5YR 5/3 Brown*, *7.5YR 5/4 Brown*). Na reszcie zbioru występowały beże (około 5%: *10YR 6/2 Light Brownish Gray*) (ryc. 247).

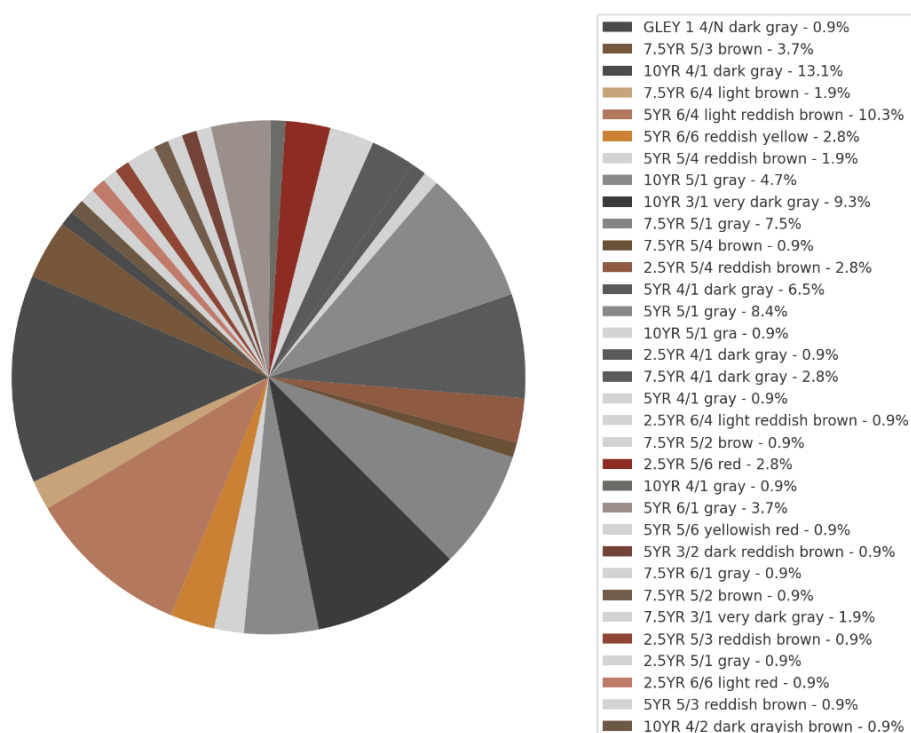
Ryc. 247. Kolory rdzenia naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalogi III, IV).

W Vardaroftsa (Axiochori) rozpoznano bardzo podobny wzorec, gdyż około 46% posiadało szary rdzeń (*10YR 4/1 Dark Gray, 10YR 5/1 Gray, 5YR 6/1 Gray, 10YR 3/1 Very Dark Gray, 10YR 2/1 Black, 5YR 4/1 Dark Gray*). Niemal 36% legitymowało się barwą brązową (*7.5YR 5/3 Brown, 5YR 6/3 Light Reddish Brown, 2.5YR 5/4 Reddish Brown, 5YR 5/3 Reddish Brown, 2.5YR 6/3 Light Reddish Brown, 5YR 4/3 Reddish Brown*), a ok. 8% – odcieniami czerwonymi (*2.5YR 6/4 Light Reddish Brown, 5YR 5/2 Reddish Gray, 10YR 4/2 Dark Grayish Brown*) (ryc. 248).

Ryc. 248. Kolory rdzenia naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

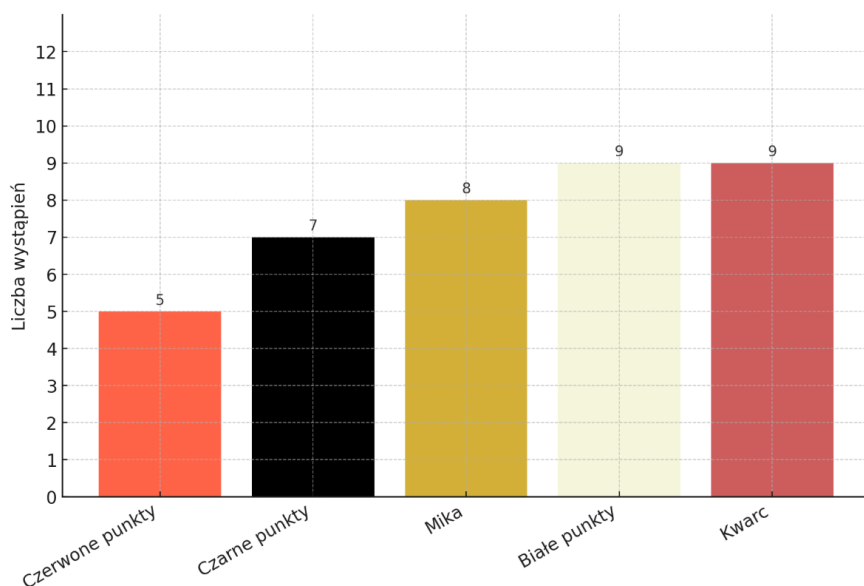
Jeszcze większy udział barw szarych i czarnych zaobserwowano w Saratse (Perivolaki) – na poziomie 60,5% (*GLEY 1 4/N Dark Gray, 10YR 4/1 Dark Gray, 10YR 5/1 Gray, 10YR 3/1 Very Dark Gray, 7.5YR 5/1 Gray, 10YR 5/1 Gra (Gray), 5YR 4/1 Dark Gray, 5YR 5/1 Gray, 2.5YR 4/1 Dark Gray, 7.5YR 4/1 Dark Gray, 5YR 4/1 Gray, 10YR 4/1 Gray, 10YR 4/2 Dark Grayish Brown, 7.5YR 3/1 Very Dark Gray, 5YR 5/1 Gray*). Około 26% fragmentów miało kolorystykę czerwoną i pokrewną (*5YR 6/4 Light Reddish Brown, 5YR 6/6 Reddish Yellow, 5YR 5/4 Reddish Brown, 2.5YR 5/4 Reddish Brown, 2.5YR 5/6 Red, 5YR 3/2 Dark Reddish Brown, 2.5YR 6/4 Light Reddish Brown, 2.5YR 6/6 Light Red, 5YR 5/3 Reddish Brown*). Resztę stanowiły kolory brązowe (ok. 13%: *7.5YR 5/3 Brown, 7.5YR 6/4 Light Brown, 7.5YR 5/4 Brown, 7.5YR 5/2 Brown, 7.5YR 6/1 Gray (odcień brązu), 7.5YR 5/2 Brown*) (ryc. 249).

Ryc. 249. Kolory rdzenia naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalogi V, VI).

Obserwacje przełamu zgromadzonych fragmentów kategorii nacinanej i inkrustowanej umożliwiły także określenie domieszki dodanej do masy ceramicznej dla ułamków w dobrym stanie zachowania. Wstępnie zidentyfikowano jej rodzaj, uziarnienie frakcji a także procentową

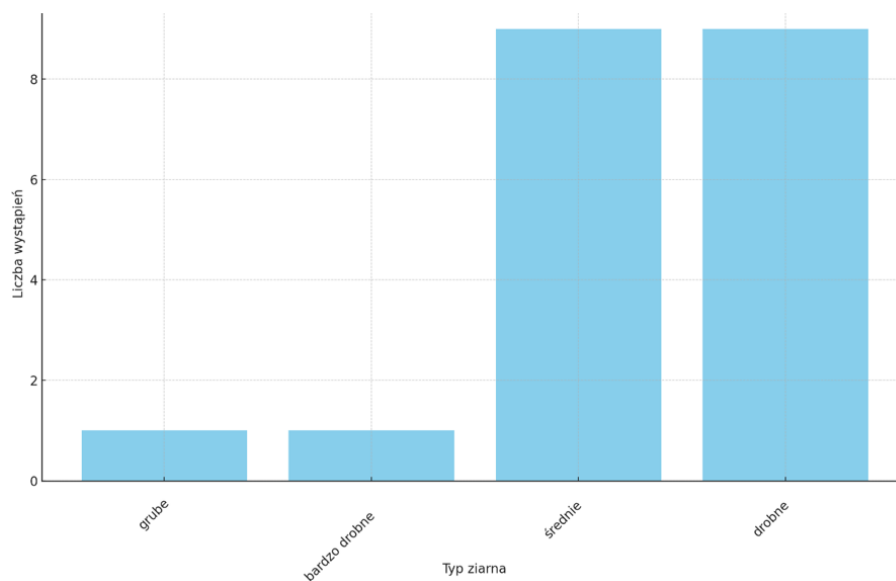
zawartość⁴⁸⁷. We wszystkich częściach zaobserwowano obecność domieszki mineralnej. W próbie pochodzącej z rekonosansu D. French'a najwięcej fragmentów charakteryzowało się obecnością białych punktów i kwarcu. Zauważono także ziarna użytej miki, jak również czarnych punktów i w najmniejszej liczbie – czerwonych (ryc. 250).

Ryc. 250. Podstawowa i wstępna analiza domieszki w masie glinianej naczyń nacinanych i inkrustowanych zebranych podczas rekonosansu D. French'a (Katalogi XV, XVIII, XIX, XX, XXIII).

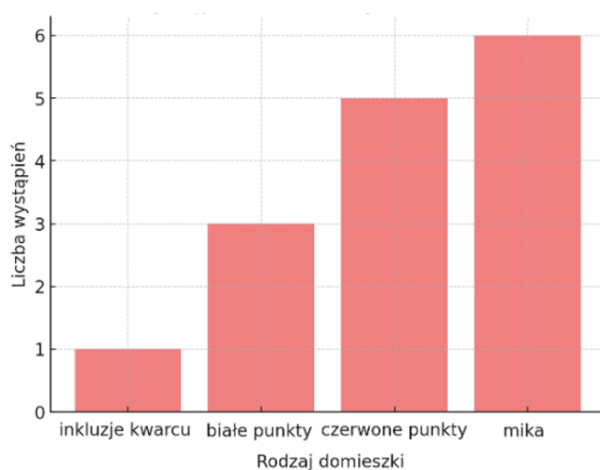
Uziarnienie w największej liczbie pozostawało w kategorii „drobne” lub „średnie”. Widoczne też były, choć w małej ilości, bardzo drobne i grube ziarna domieszki (ryc. 251).

⁴⁸⁷ W oparciu o makroskopowe i podstawowe mikroskopowe obserwacje. Bardziej szczegółowe dane mogą zostać pozyskane jedynie na drodze analiz laboratoryjnych.

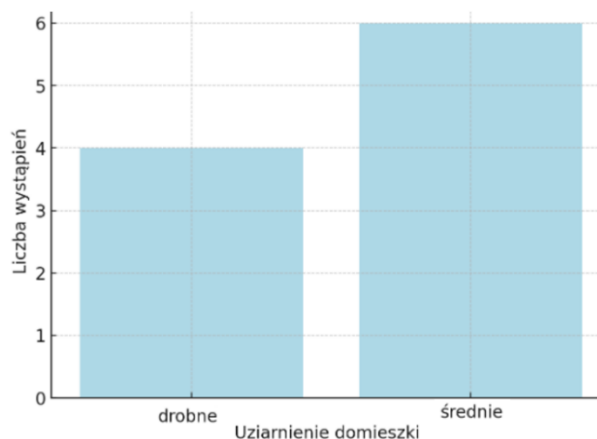
Ryc. 251. Uziarnienie domieszki w masie glinianej naczyń nacinanych i inkrustowanych zebranych podczas rekonstrukcji D. French'a (Katalogi XV, XVIII, XIX, XX, XXIII).

W przypadku danych ze stanowiska Tsautsitsa (ryc. 252) zarejestrowano największą liczbę wystąpień miki w domieszce glinianej (w sześciu przypadkach). Na drugim miejscu zaobserwowano czerwone punkty, a na trzecim białe. Kwarc zauważono wyłącznie w jednym fragmencie.

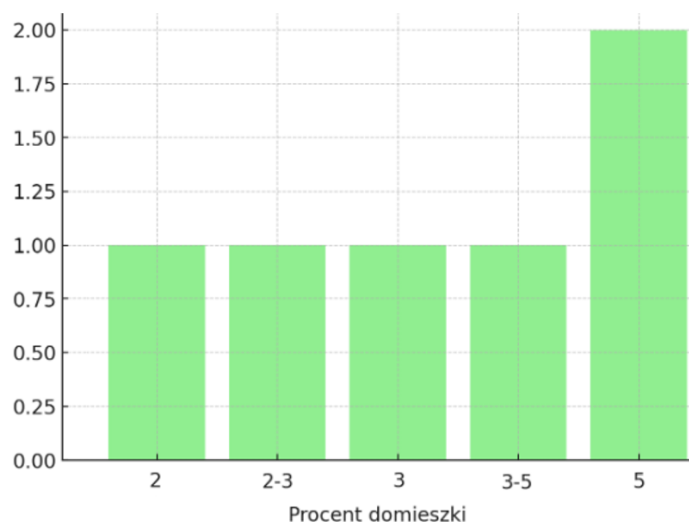

Ryc. 252. Rodzaje domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Tsautsitsa (Katalogi VII, VIII).

Uziarnienie charakteryzowało się występowaniem drobnej i średniej frakcji (ryc. 253). Zarejestrowano wiele przypadków z drobną domieszką, która stanowiła od 2% do 5% masy ceramicznej⁴⁸⁸, jednakże najczęściej fragmentów naczyń legitymowało się 5% udziałem (ryc. 254). Średnio zaobserwowano 3,58% zawartości domieszki (ryc. 253).

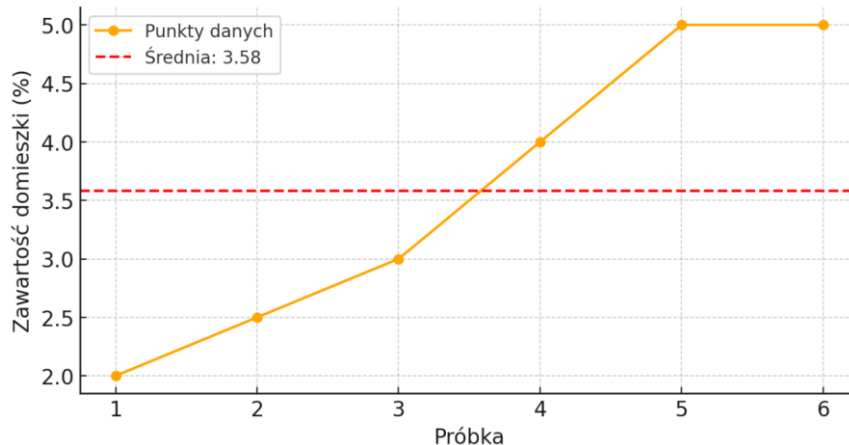

Ryc. 253. Uziarnienie domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Tsautsitsa (Katalogi VII, VIII).

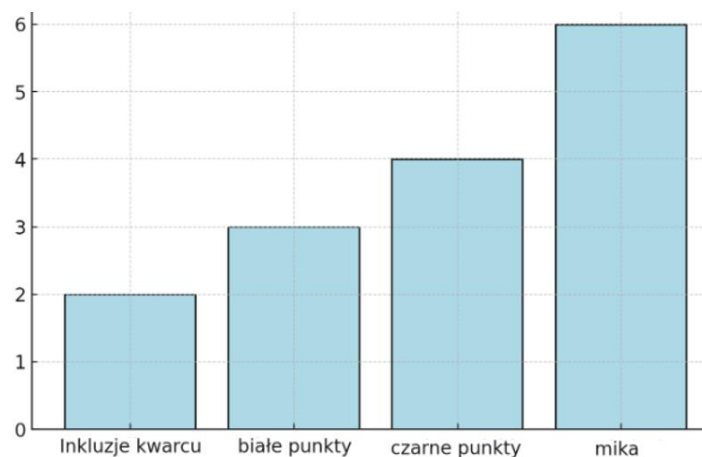
Ryc. 254. Zawartość procentowa domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Tsautsitsa (Katalogi VII, VIII). Na osi „y” przedstawiono liczbę fragmentów.

⁴⁸⁸ Na podstawie obserwacji makroskopowych.

Ryc. 255. Zawartość procentowa domieszki wraz ze średnią wartością dla naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Tsautsitsa (Katalogi VII, VIII). „Punkty danych” odpowiadają poszczególnym analizowanym fragmentom.

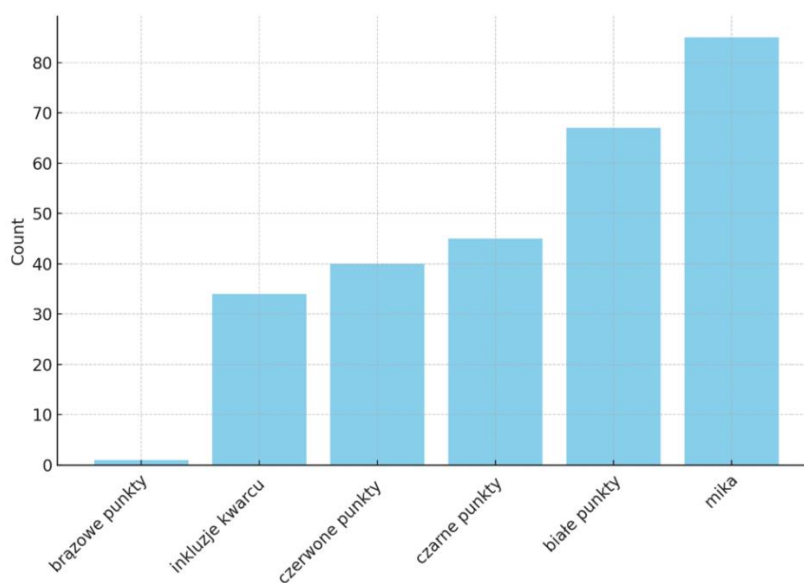
Podobne dane ukazują analizy materiału z Vardina (ryc. 256). W największej liczbie ułamków występowała mika, a następnie czarne i białe punkty. Ponownie, najmniej zarejestrowano inkluzji kwarcu.

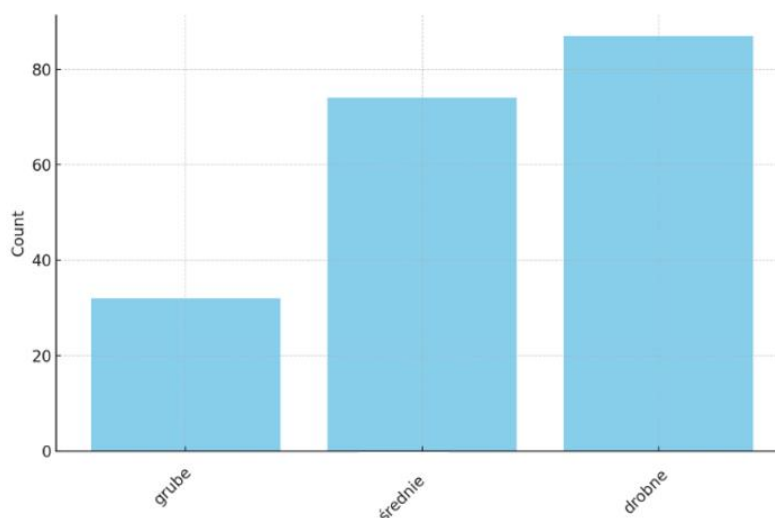
Ryc. 256. Rodzaje domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardina (Katalogi X, XI).

Niemalże identyczne wnioski poczyniono na podstawie analizy ceramiki nacinanej i inkrustowanej z Kilindir (Kalindria). Najwięcej odnotowano wystąpień miki (ponad 80), a następnie białych, czarnych i czerwonych punktów. Najmniej zainwentaryzowano inkluzji kwarcu, oraz pojedynczych wystąpień domieszki w postaci brązowych punktów (ryc. 257). W

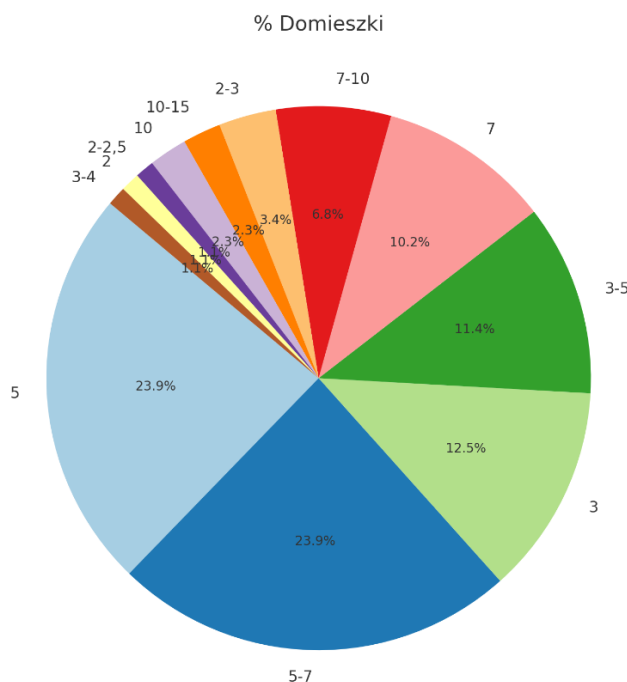
większości przypadków domieszkę tworzyły drobne ziarna (w ponad 80 wystąpieniach). Średnie zarejestrowano ponad 70 razy, natomiast grube – znacznie rzadziej (w około 30 fragmentach) (ryc. 258). Największą grupę fragmentów z domieszką w masie ceramicznej tworzył zbiór procentowy od 3% do 5% (wystąpił w 50% przypadków). Nieco ponad 34% znalezisk legitymowało się udziałem domieszki na poziomie od 5% do 7% (ryc. 259). Średnia dla wszystkich skorup z Kilindir (Kalindria) wyniosła 5,43% (ryc. 260).

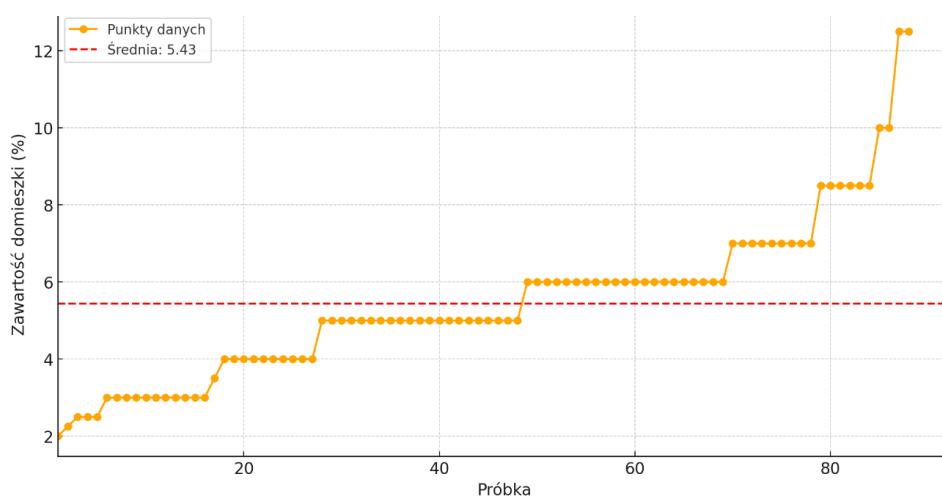
Ryc. 257. Rodzaje domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalogi III, IV).

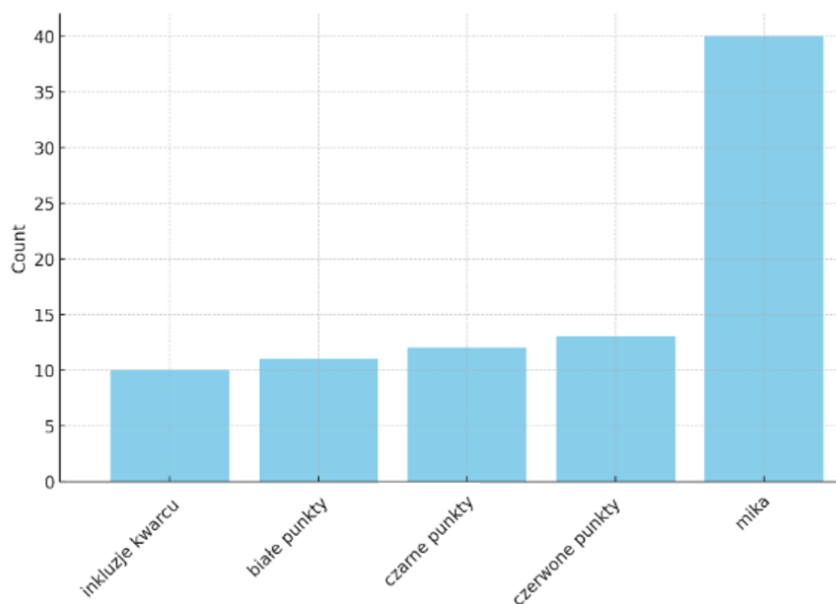
Ryc. 258. Uziarnienie domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalogi III, IV).

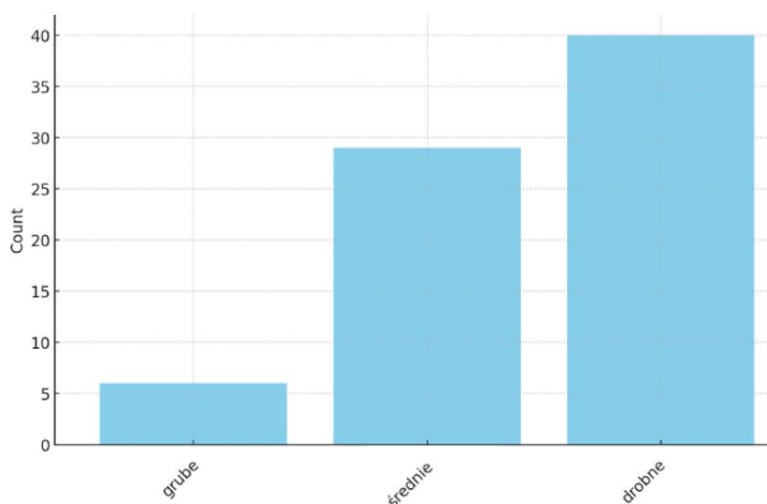
Ryc. 259. Zawartość procentowa domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalogi III, IV). Wartości dookoła grafu przedstawiają procentowe wartości i zakresy udziału domieszki w całości masy ceramicznej.

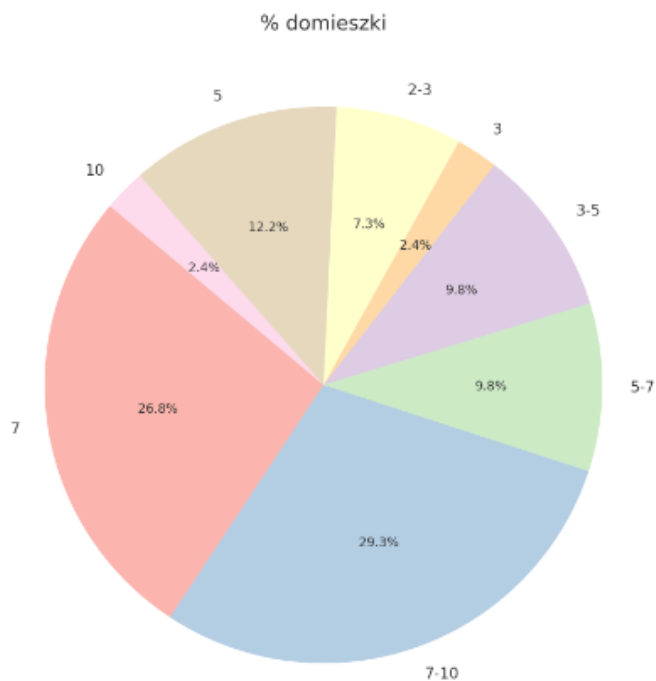
domieszki w masie ceramicznej na poziomie od 7 do 10% (ryc. 263). 22% objęło zbiór procentowej zawartości od 5% do 7%. 12,2% wszystkich analizowanych fragmentów legitymowało się udziałem domieszki od 3 do 5%. Średnia wyniosła 6,45% (ryc. 264) i była zauważalnie wyższa niż notowana w przypadku analiz z Tsautsitsa i nieco podwyższona względem Kilindir (Kalindria).

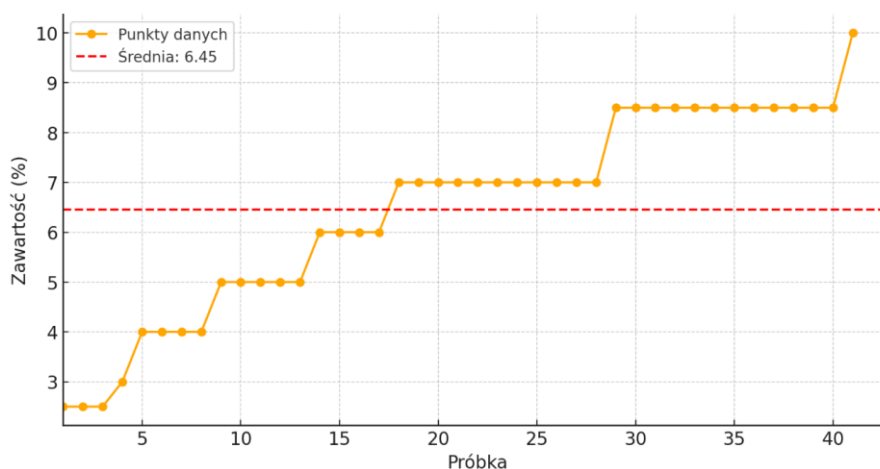
Ryc. 261. Rodzaj domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

Ryc. 262. Uziarnienie domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

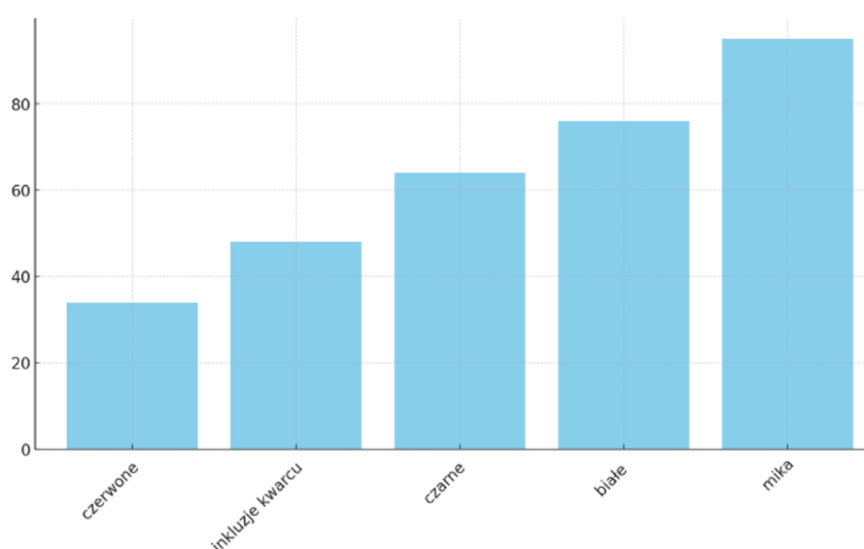
Ryc. 263. Zawartość procentowa domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

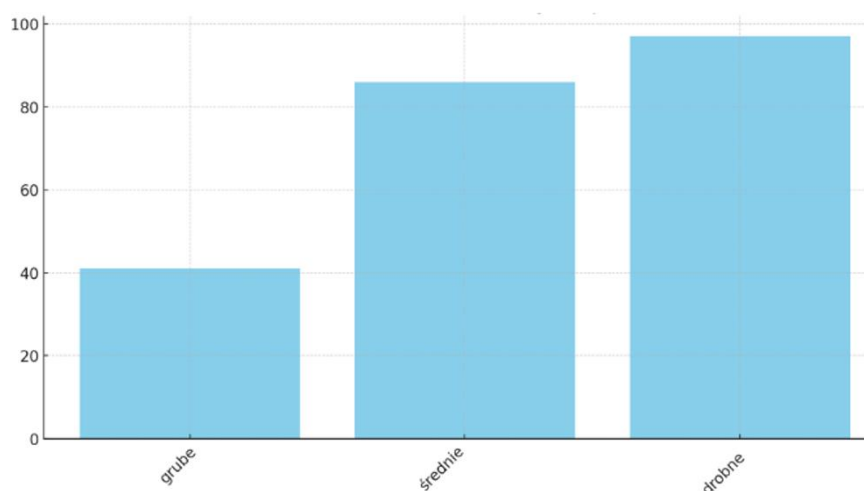
Ryc. 264. Zawartość procentowa domieszki wraz ze średnią dla naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

W Saratse (Perivolaki) zaobserwowano największą liczbę wystąpień miki (ponad 90). Nieco ponad 70 fragmentów zawierało dodatek białych punktów, ponad 60 – czarnych, ponad 40 – inkluzji kwarcu. Mniej zarejestrowano przypadków czerwonych ziaren (niecałe 40) (ryc. 265). Uziarnienie ujęto głównie w grupy: drobne (niecałe 100 wystąpień) i średnie (ponad 80).

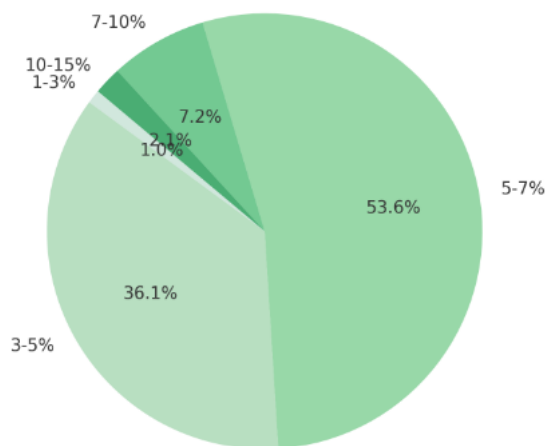
Zdecydowanie rzadziej rejestrowano przypadki dodatku gruboziarnistej domieszki (w ok 40 fragmentach) (ryc. 266). Największy udział procentowy domieszki określono na przedział od 5% do 7% całości masy ceramicznej (w 53,6% fragmentów). Drugą z kolei grupą w tej kategorii był zakres od 3% do 5% (zaobserwowany w 36,1% fragmentów) (ryc. 267). Średnia wyniosła 5,04% (ryc. 268) i znajdowała się pomiędzy wartościami płynącymi z analizy z Tsautsista a Kilindir (Kalindria) i Axiochori (Vardaroftsa). Najbliżej jej było wartościom rozpoznany na podstawie danych z Kilidnir (Kalindria).

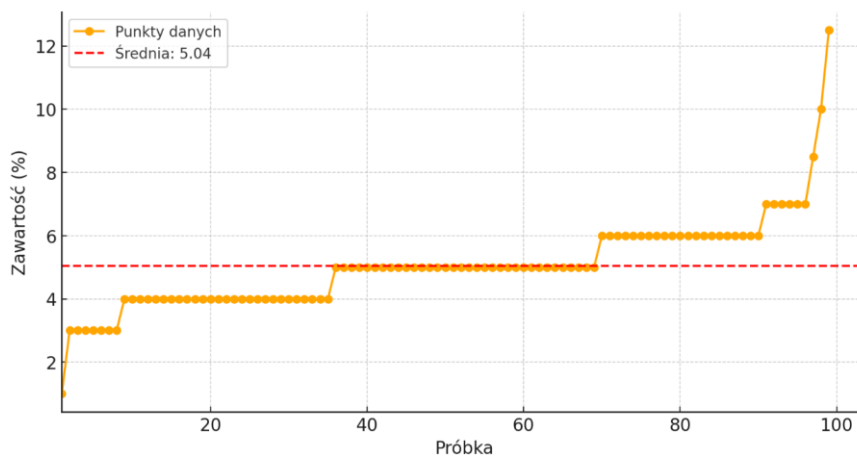
Ryc. 265. Rodzaj domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalog V i VI).

Ryc. 266. Uziarnienie domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalog V i VI).

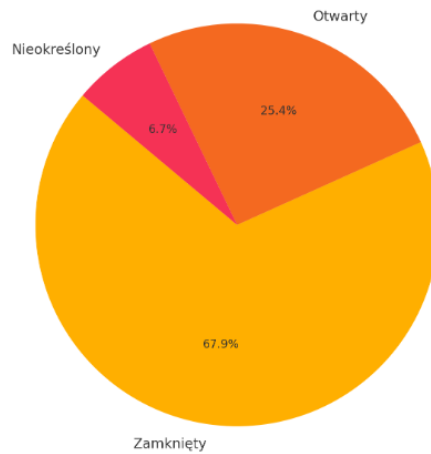

Ryc. 267. Zawartość procentowa domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalog V i VI).

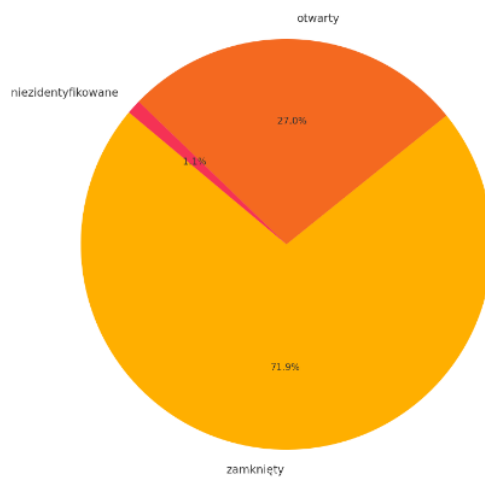
Ryc. 268. Zawartość procentowa domieszki wraz ze średnią dla naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalog V i VI).

Najczęściej wytwarzanymi oraz użytkowanymi formami kategorii nacinanej i inkrustowanej były niewielkie naczynia. Przeważały *kantharos*'y (najczęściej kuliste), kubki, dzbany z „odciętą” szyją, dzbanki, czterouche amfory, *amforiskos* 'y, misy z uchwytami w typie „widełek” (Stefanovich, Bankoff 1998: 274; Videski 2005: 95, 2007; Alexandrov et al. 2007: 377; Horejs 2007; Valla 2007: 366-369; Stefanovich, Kulov 2007: 393; Jovčevska 2008; Aslaksen 2013: 132). Zidentyfikowano także tzw. „specjalne” formy, charakteryzujące się nietypowym kształtem, takie jak trójnogi (Stefani, Meroussis 1997: 355; Pilali-Papasteriou, Papaefthymiou-Papanthimou 2002: Fig. 7).

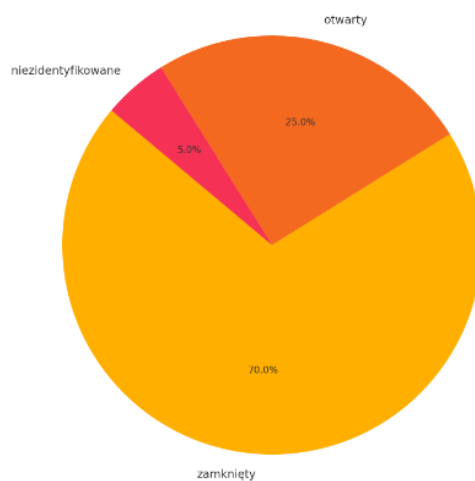

Ryc. 269. Formy naczyń nacinanych i inkrustowanych, zebrane podczas rekonesansu D. French'a (Katalogi XV, XVIII, XIX, XX, XXIII).

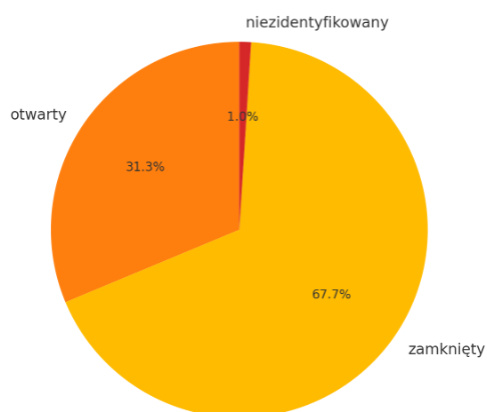
W wyniku analizy ceramiki nacinanej i inkrustowanej ze stanowisk wizytowanych podczas prospekcji pod nadzorem D. French'a ujawniono, że większość fragmentów pochodziła najprawdopodobniej z form zamkniętych (ryc. 269). Zaledwie około ¼ scharakteryzowano jako pochodzącą z kształtów otwartych (ryc. 269). Podobnych danych dostarczyły rezultaty badań ceramiki z Tsautsitsa, gdzie 100% fragmentów zakwalifikowano do grupy naczyń zamkniętych (Katalogi VII i VIII), a także z Kilindir (Kalindria). W ramach tej ostatniej próby zidentyfikowano niemal 72% naczyń zamkniętych, przy 27% otwartych (ryc. 270). 70% form zamkniętych określono również na podstawie analizy danych z Vardaroftsa (Axiochori). 25% stanowiło naczynia otwarte (ryc. 271). Bardzo podobny wzorzec ukazały także dane z Saratse (Perivolaki) (ryc. 272). Fragmenty ceramiki z tego zbioru ukazały ponad 67% przewagę form zamkniętych nad otwartymi (ok. 31%).

Ryc. 270. Formy naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalogi III, IV).

Ryc. 271. Formy naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

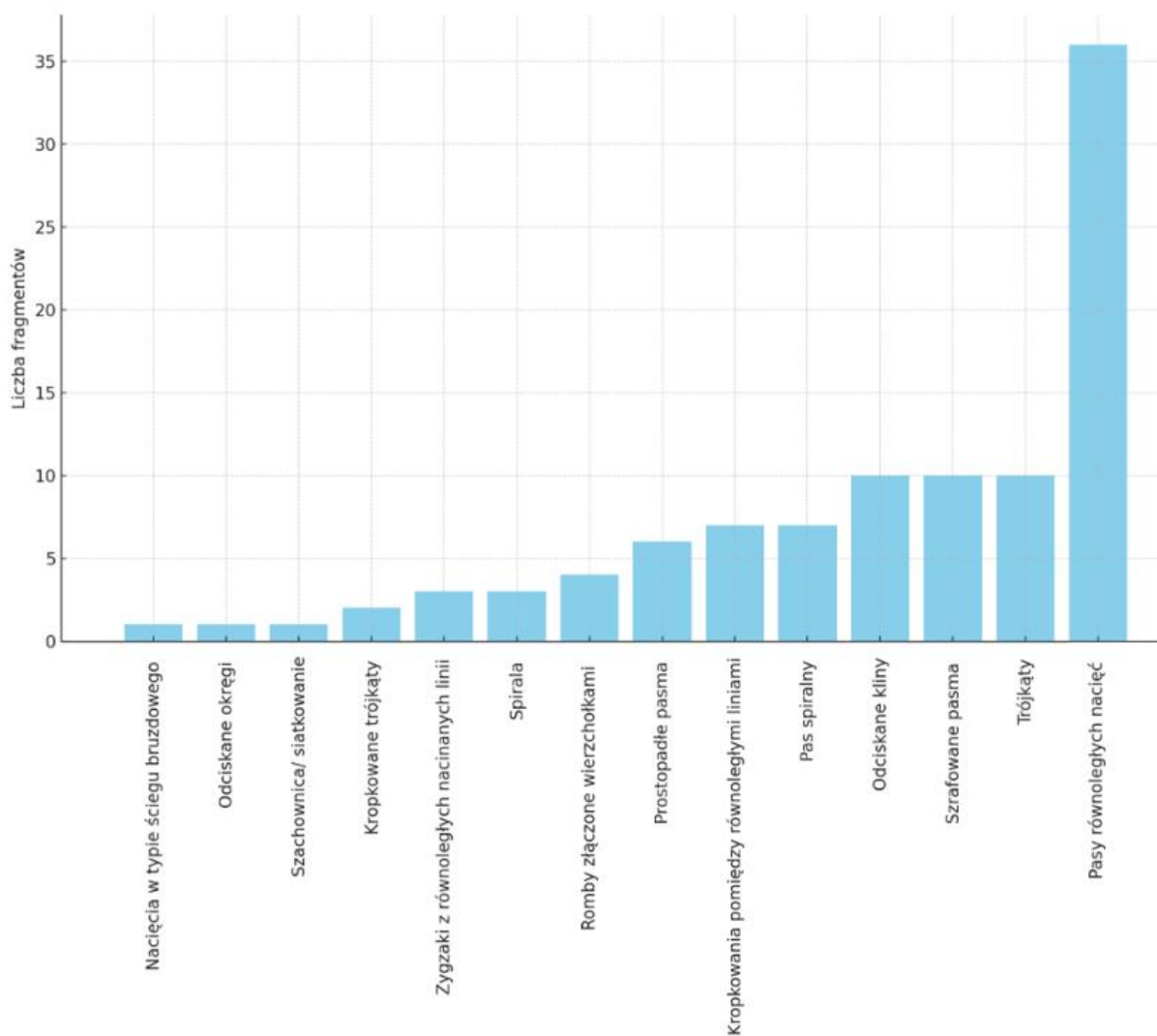

Ryc. 272. Formy naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalog V i VI).

Repertuar użytkowanych form wyraźnie ukazuje, że naczynia nacinane i inkrustowane, jak chociażby odkryte amfory i *kantharos*'y, miały różne funkcje, służyły np. przechowywaniu żywności i napojów. *Kantharos*'y uznaje się często za pojemniki na substancje i oleje aromatyczne, które mogły stanowić cenne przedmioty wymiany handlowej pomiędzy członkami społeczności późnej epoki brązu w południowo-wschodnich Bałkanach (Roumbou et al. 2008 za Andreou 2010: 652). Naczynia opisywanej kategorii wykorzystywane były także do konsumpcji (np. formy mis i dzbanów).

Zdobnictwo naczyń obejmowało zamknięty zbiór wątków. Nacięcia na powierzchni naczyń tworzyły głównie wzory prostoliniowe i geometryczne, takie jak: trójkąty, linie ukośne, nieregularne i równoległe, meandry, spirale i okręgi, czasami formując ramę ornamentacyjną (Stefani, Meroussis 1997: 356; Stefanovich, Bankoff 1998: 274; Stefanovich, Kulov 2007: 393; Andreou, Psaraki 2007: 408, 412; Valla 2007: 366-369; Jovčevska 2008; Aslaksen 2013; Τσαφου 2015).

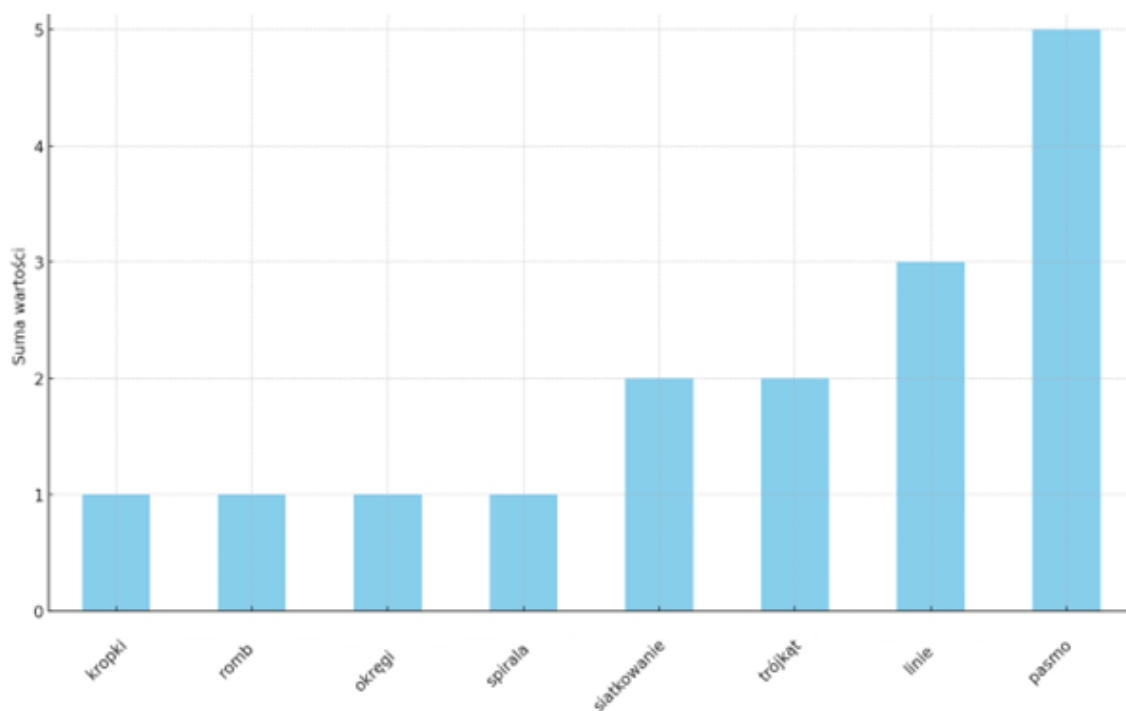
Na podstawie analizy danych z Muzeum Brytyjskiego w Londynie wykazano, że najczęściej występującym motywem zdobniczym były pasy równoległych nacięć (ryc. 273). Trzykrotnie rzadziej zarejestrowano wykorzystywanie wzorów trójkątów, szrafowanych pasm i odciskanych klinów (w 10 przypadkach). Jeszcze rzadziej wystąpiły wątki w postaci pasm spiralnych i kropkowań (na 6 fragmentach). Odnotowano także nacinane pasma prostopadłe, połączone wierzchołkami romby, spirale, zygzaki, kropkowane trójkąty, szachownice/siatkowania, odciskane okręgi i nacięcia w typie „ściegu bruzdowego” (ryc. 273).

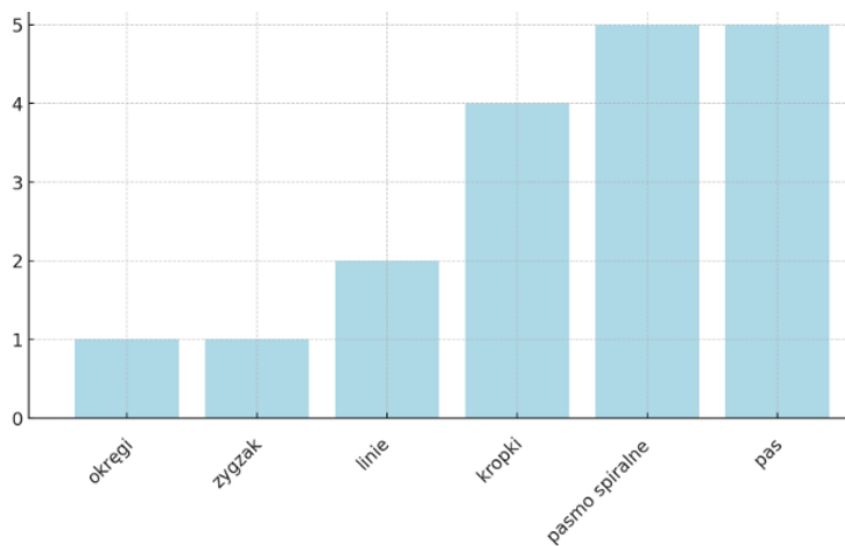
Ryc. 273. Ornamentyka fragmentów (66) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze zbiorów Muzeum Brytyjskiego w Londynie, zebranych podczas aktywności badawczych Brytyjskich Sił Zbrojnych (Katalog I).

Analizy zbioru fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych podczas prospekcji D. French'a (1967) ukazały podobny obraz do rezultatów rozpoznania zbiorów Muzeum Brytyjskiego. Najwięcej skorup nosiło ślady ornamentyki w postaci nacinanego pasma (5 fragmentów), linii (3 fragmenty), trójkątów (2) i siatkowania (2). Zidentyfikowano także po jednym fragmencie z dekoracją spiralną, w kształcie okręgu, rombu i kropek (ryc. 274). Podobnych wyników dostarczyły analizy ceramiki nacinanej i inkrustowanej ze stanowiska Tsautsitsa (ryc. 275). Najwięcej zidentyfikowano tam pasm nacinanych i spiralnych,

kropkowań oraz linii. Zarejestrowano także po jednym przykładzie zygzaka i okręgu (ryc. 275).

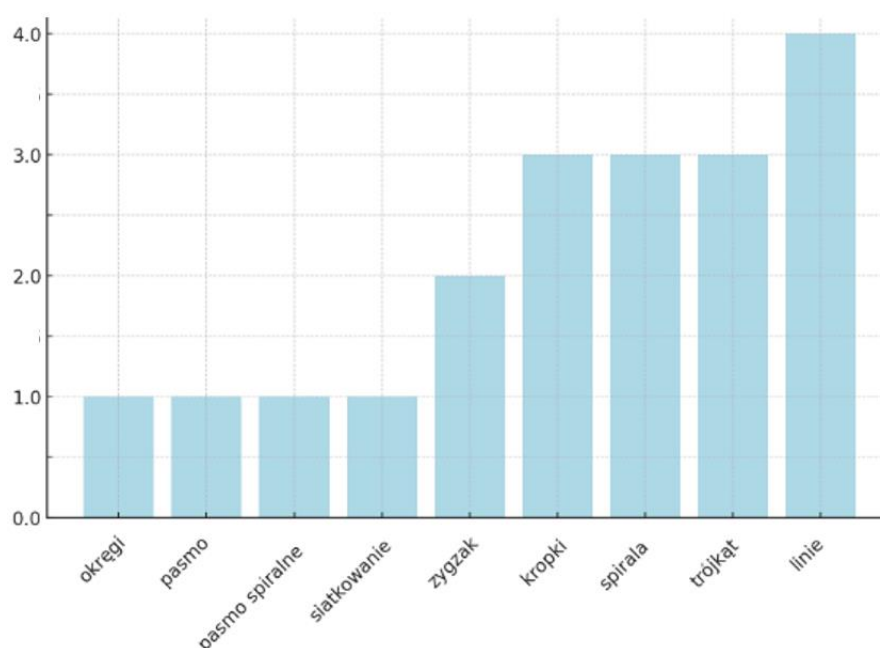

Ryc. 274. Ornamentyka fragmentów (12) naczyń nacinanych i inkrustowanych zebranych podczas rekonosansu D. French'a (Katalogi XV, XVIII, XIX, XX, XXIII).

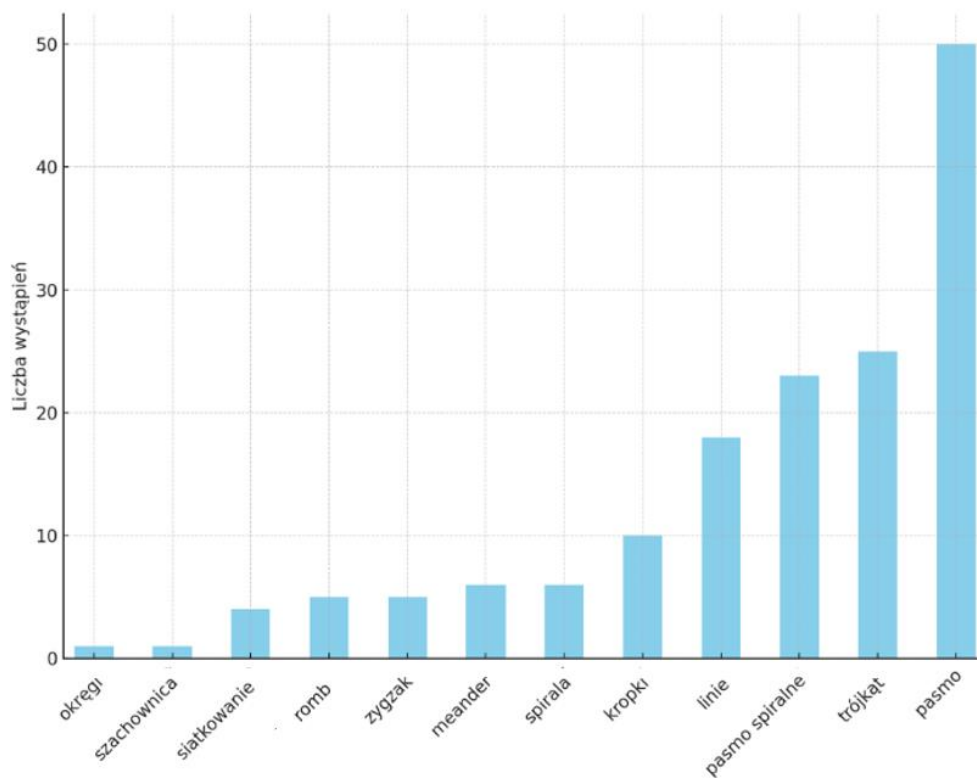

Ryc. 275. Ornamentyka fragmentów (6) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Tsautsitsa (Katalogi VII, VIII).

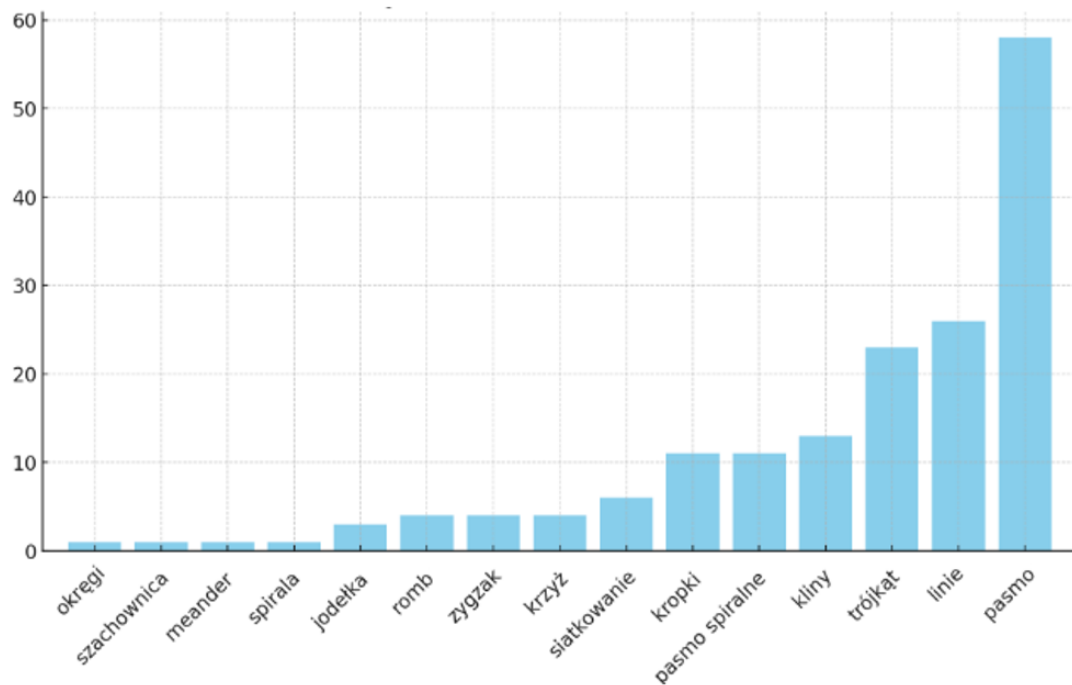
W Vardina większość fragmentów nacinanych i inkrustowanych ornamentowano za pomocą linii (4), trójkątów (3), spirali (3) i kropek (3). Nieco rzadziej stosowano zygzaki (2), siatkowania (1), pasma spiralne (1), pasma nacinane (1) i okręgi (1) (ryc. 276). W Kilindir (Kalindria) zaobserwowano analogiczny do poprzednich stanowisk wzorec. Najczęściej jako ornament stosowano pasmo nacinane (50 fragmentów). O połowę rzadziej pojawiły się trójkąty (25). Na ponad 20 ułamkach zidentyfikowano pasma spiralne, mniej za to było linii i kropek (10). Pięć fragmentów ozdobiono spiralą, meandrem, zygzakiem i rombem, a cztery siatkowaniem. Najrzadziej wystąpiły szachownice i okręgi (po jednym przypadku) (ryc. 277). W Vardaroftsa (Axiochori) stosowano głównie pasma nacinane (13 fragmentów), linie (12), pasma spiralne (9), kliny (9). Mniej zaobserwowano trójkątów (6), siatkowań (5), okręgów (4). Ponadto, odnotowano po jednym przykładzie spirali, meandra, szachownicy, jodełki, krzyża i zygzaka (ryc. 278).

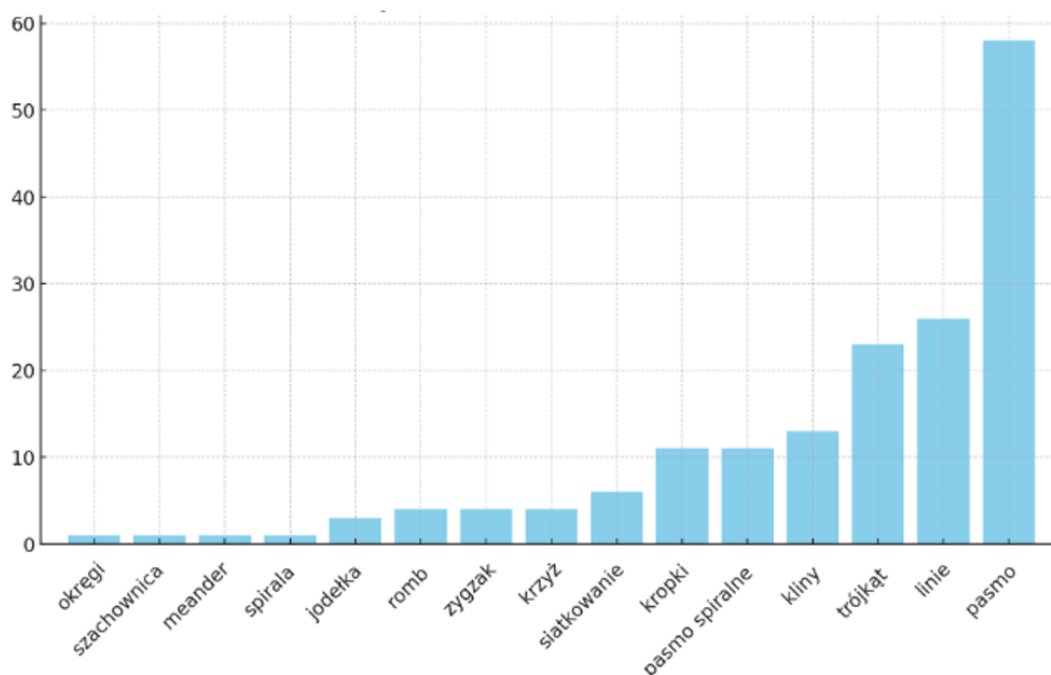
Ryc. 276. Ornamentyka fragmentów (6) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardina (Katalogi X, XI).

Ryc. 277. Ornamentyka fragmentów (88) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalogi III, IV).

Ryc. 278. Ornamentyka fragmentów (42) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

Ryc. 279. Ornamentyka fragmentów (98) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalog V i VI).

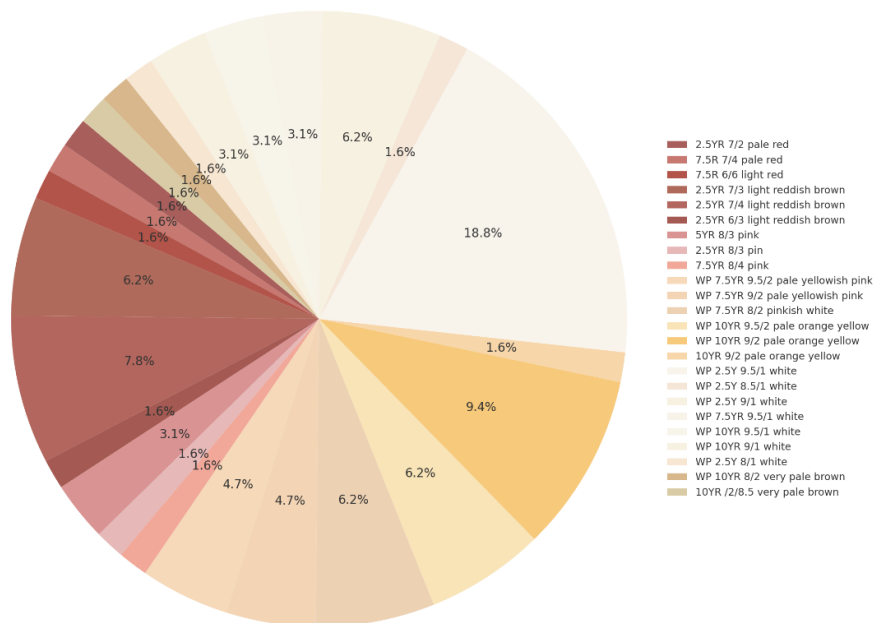
W Saratse (Perivolaki) zestaw użytkowanych motywów dekoracyjnych nie uległ zmianie. Dominowały nacinane pasma (w 58 przypadków). Ponad połowę mniej zarejestrowano nacinanych linii i trójkątów. Kliny zastosowano na 12 fragmentach, pasma spiralne i kropkowania na 11. Nieco rzadziej stosowano ornament w postaci siatkowania, krzyża, zygzaka, rombu i jodelki. Zainwentaryzowano po jednym przypadku zdobienia w formie spirali, meandra, szachownicy i okręgu (ryc. 279).

Podczas analizy fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych nie zawsze możliwe było określenie koloru wypełnienia rytych ornamentów. Niektóre przykłady form nie posiadały go wcale, inne zaś manifestowały zbyt słabym stanem zachowania, aby móc je przeanalizować. Niemniej jednak, tam gdzie było to możliwe, poczyniono obserwacje na temat kolorystyki zastosowanej pasty inkrustacyjnej.

W przypadku fragmentów naczyń skatalogowanych podczas badań wykopaliskowych na stanowisku w Tsautsitsa najczęściej stosowano (w 60% zbioru) białą i kremową inkrustację: *10YR /1 /8 White, WP 10YR 8.5/1 White, WP 7.5YR 8.5/2 Pinkish White*. Nieco rzadziej (w 20%) zaobserwowano wystąpienie beżowo-brązowej (*10YR /2/8.5 Very Pale Brown*) i czerwonej inkrustacji (*10R 7/4 Pale Red*).

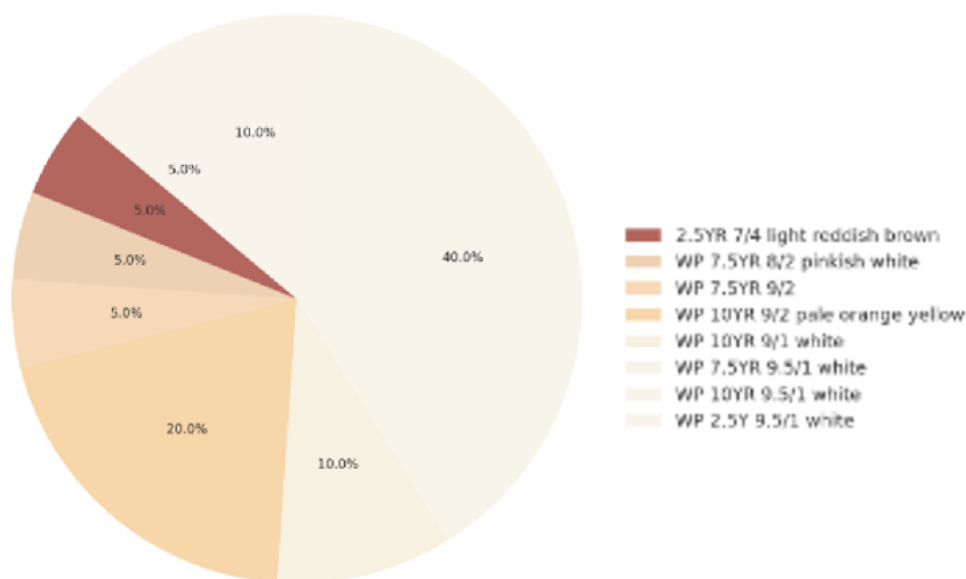
W Vardina pasta inkrustacyjna była biała (w 75% fragmentów: *WP 10YR 9.5/1 White, WP 2.5Y 9.5/1 White, 2.5Y/1 /9 White*) bądź beżowo-żółta (w 25%: *10YR /2 /9 Pale Orange Yellow*).

W Kilindir (Kalindria) udało się zarejestrować większą próbę fragmentów z wypełnieniem w postaci pasty inkrustacyjnej (ryc. 280). Największy odsetek odnotowano białej i beżowej inkrustacji (nieco ponad 45%: *WP 2.5Y 9.5/1 White, WP 2.5Y 8.5/1 White, WP 2.5Y 9/1 White, WP 7.5YR 9.5/1 White, WP 10YR 9/1 White, WP 10YR 8/1 White, WP 2.5Y 8/1 White, WP 10YR 8/2 Very Pale Brown, 10YR 2/8.5 Very Pale Brown*). Drugą w kolejności była dekoracja różowa i jasnoczerwona (ok. 32%: *5YR 8/3 Pink, 2.5YR 8/3 Pink, 7.5YR 8/4 Pink, WP 7.5YR 8/2 Pinkish White, WP 7.5YR 9.5/2 Pale Yellowish Pink, WP 7.5YR 9/2 Pale Yellowish Pink, WP 10YR 9.5/2 Pale Orange Yellow, WP 10YR 9/2 Pale Orange Yellow*). Czerwienie i jasne brązy objęły około 20% próby (*2.5YR 7/2 Pale Red, 7.5R 4/4 Pale Red, 7.5R 6/6 Light Red, 2.5YR 7/3 Light Reddish Brown, 2.5YR 7/4 Light Reddish Brown, 2.5YR 6/3 Light Reddish Brown*).

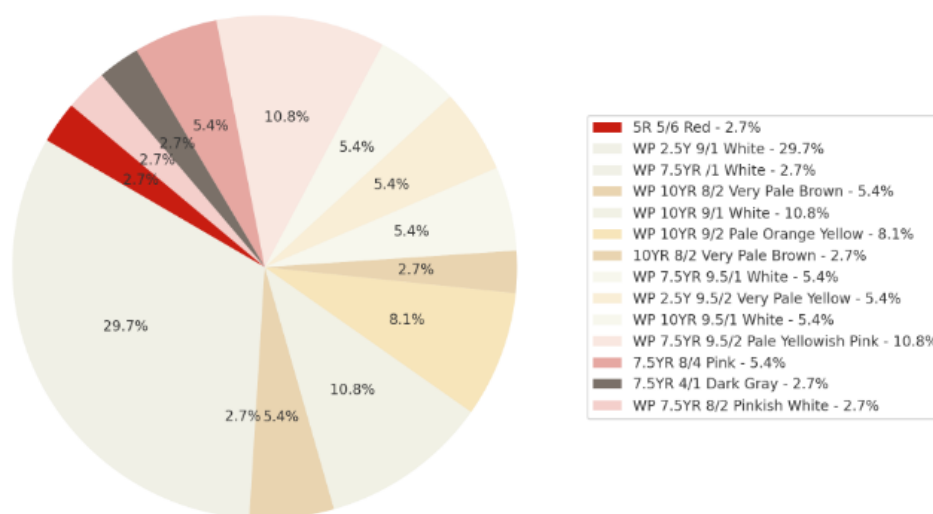
Ryc. 280. Kolorystyka pasty wypełniającej ornamenty naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalogi III, IV).

W Vardaroftsa (Axiochori) na 65% wszystkich fragmentów inkrustowanych zarejestrowano białą pastę (*WP 10YR 9/1 White, WP 7.5YR 9.5/1 White, WP 10YR 9.5/1 White, WP 2.5Y 9.5/1 White*). Beżowo-żółty odcień zaobserwowano na 25% (*WP 10YR 9/2 Pale Orange Yellow, WP 7.5YR 9/2 Pale Yellowish Pink*), czerwony natomiast – na 10% (*2.5YR 7/4 Light Reddish Brown, WP 7.5YR 8/2 Pinkish White*) (ryc. 281).

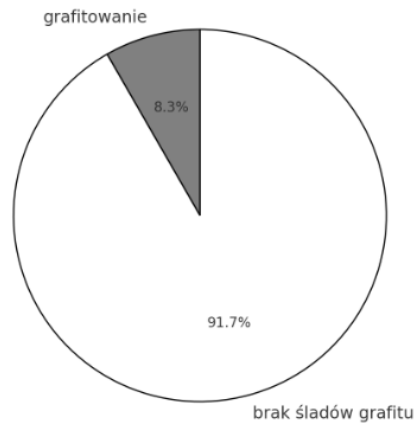
Ryc. 281. Kolorystyka pasty wypełniającej ornamenty naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

W Saratse (Perivolaki) używano głównie inkrustacji o białym zabarwieniu (54%: *WP 2.5Y 9/1 White*, *WP 7.5YR 9/1 White*, *WP 10YR 9/1 White*, *WP 7.5YR 9.5/1 White*, *WP 10YR 9.5/1 White*), beżowym i jasno-żółtym (21,6%: *WP 10YR 8/2 Very Pale Brown*, *WP 10YR 9/2 Pale Orange Yellow*, *WP 2.5Y 9.5/2 Very Pale Yellow*, *10YR 8/2 Very Pale Brown*) oraz różowym i czerwonym (21,6%: *5R 5/6 Red*, *WP 7.5YR 9.5/2 Pale Yellowish Pink*, *7.5YR 8/4 Pink*, *WP 7.5YR 8/2 Pinkish White*) (ryc. 282).

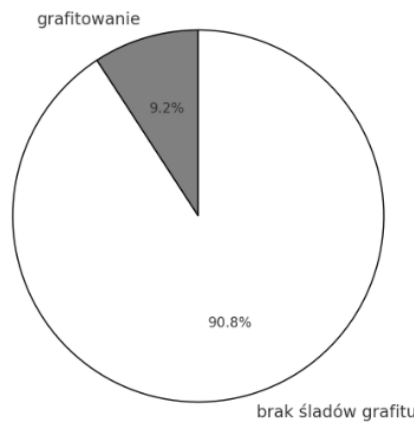

Ryc. 282. Kolorystyka pasty wypełniającej ornamenty naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalog V i VI).

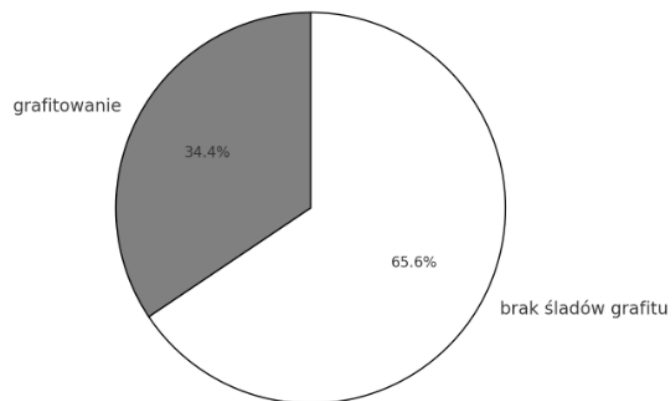
Należy wspomnieć również o obecności fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z dodatkową ornamentyką w postaci grafitowania. Technikę tę, polegającą na pokryciu powierzchni form cienką warstwą grafitu i tym samym nadaniu im lśniącego, metalicznego wykończenia, rozpoznano w obrębie badanej próby. W Vardaroftsa (Axiochori) zarejestrowano ślady grafitu na 8,3% wszystkich nacinanych i inkrustowanych fragmentach (ryc. 283), podobnie jak w Saratse (Perivolaki) (niecałe 10%; ryc. 284). W Kilindir (Kalindria) ujawniono natomiast zdecydowanie większy udział tego rodzaju zdobnictwa, ponieważ zarejestrowana ją na 34,4%, całej próby (ryc. 285).

Ryc. 283. Zarejestrowane ślady techniki grafitowania naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Vardaroftsa (Axiochori) (Katalog IX).

Ryc. 284. Zarejestrowane ślady techniki grafitowania naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Saratse (Perivolaki) (Katalog V i VI).

Ryc. 285. Zarejestrowane ślady techniki grafitowania naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kilindir (Kalindria) (Katalogi III, IV).

Ceramika nacinana i inkrustowana na północ od Centralnej Macedonii występuje zdecydowanie bardziej powszechnie niż opisane powyżej wyroby mykeńskie. Jej dystrybucja

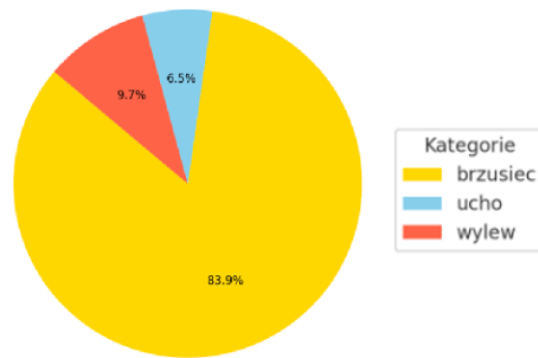
przyczyniła się nawet do powstania określenia definiującego zakres występowania – horyzont⁴⁸⁹ ceramiki inkrustowanej (Κουκουλι-Χρυσανθακάκη 1992: 820), rozciągający się pomiędzy regionami naddunajskimi a północną Egeą.

Podczas prowadzenia opisywanego projektu dokonano analizy zespołów fragmentów naczyń odkrytych w dolinie Strumy i w południowo-zachodniej Bułgarii. Jedne z najbliższych analogii do ceramiki nacinanej i inkrustowanej z regionu Centralnej Macedonii, opisanej powyżej, zainwentaryzowano na stanowiskach w miejscu, gdzie łączą się doliny rzeczne Strumy i Strumicy. Na stanowiskach w Levunovo i Marena, odkrytych podczas ekspedycji „Struma”⁴⁹⁰ zarejestrowano materiał nacinany i inkrustowany o dużym stopniu fragmentacji. W Levunovo wszystkie fragmenty pochodziły z brzuśców naczyń (Katalog XXII). Schemat ten potwierdziło rozpoznanie materiału z Marena (ryc. 286). Niecałe 84% stanowiły brzuśce, wylewy – 9,7% i ucha – 6,5%.

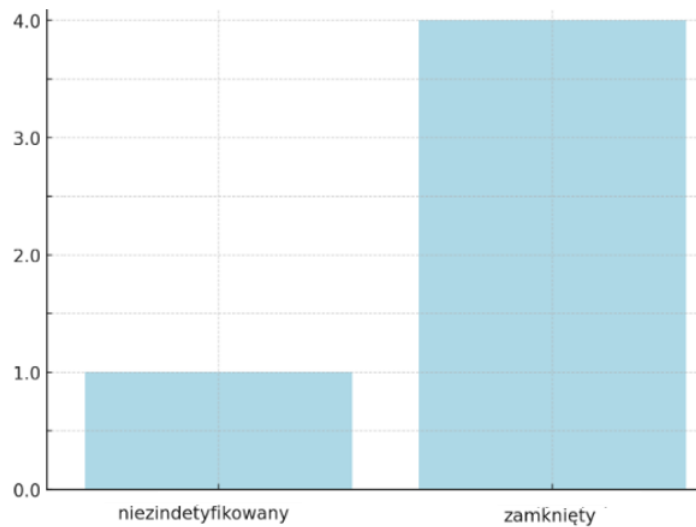
W przypadku obu stanowisk większość form określono jako zamknięte (ryc. 287, 288). Jakość większości opisywanych fragmentów skatalogowano jako „średnia do wysoka” (w przypadku stanowiska Levunovo – ryc. 289), bądź „średnia” i „średnia do wysoka” (Marena – ryc. 288). Pozostała część ułamków charakteryzowała się wysoką jakością wykonania. Jedynie w Marena zidentyfikowano trzy fragmenty opisane jako „niskiej do średniej” jakości wykonania (ryc. 290).

⁴⁸⁹ Określany w oryginale jako „koine” (Κουκουλι-Χρυσανθακάκη 1992: 820).

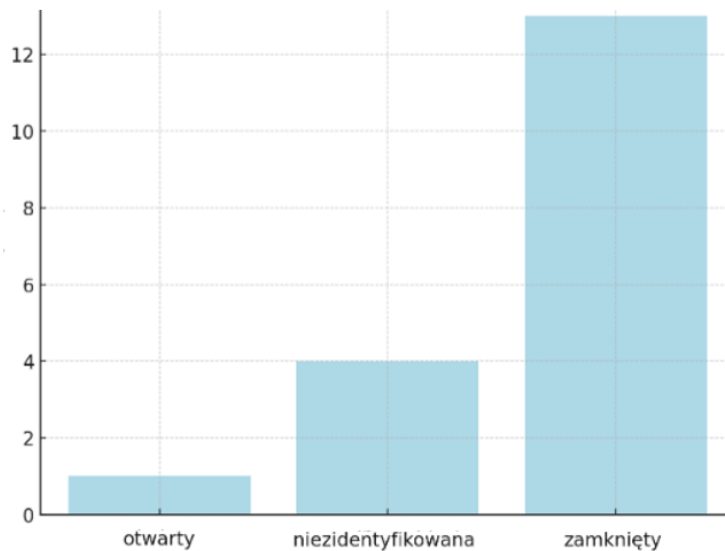
⁴⁹⁰ Zob. rozdz. 3.2.1.1.

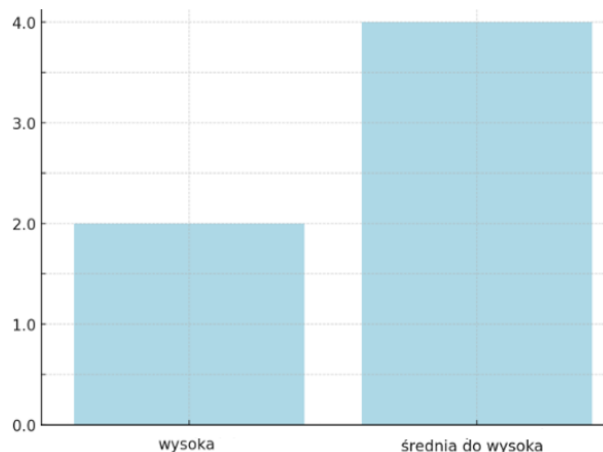
Ryc. 286. Fragmenty (30) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Marena (Katalog XXXIII).

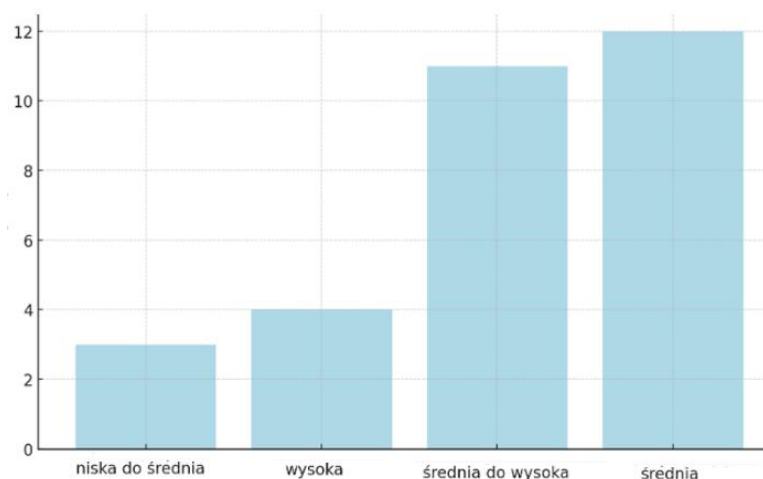
Ryc. 287. Rozpoznane wstępnie formy naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Levunovo (Katalog XXXII). Oś „y” ukazuje liczbę fragmentów danej kategorii.

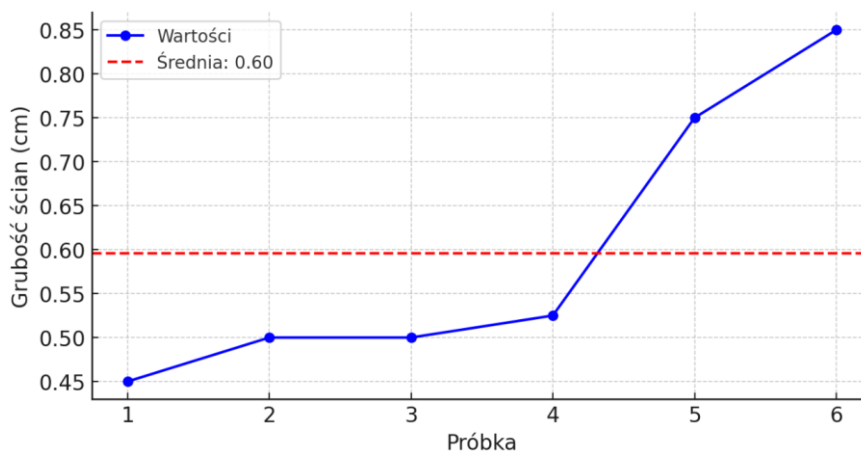
Ryc. 288. Rozpoznane wstępnie formy naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Marena (Katalog XXXIII). Oś „y” ukazuje liczbę fragmentów danej kategorii.

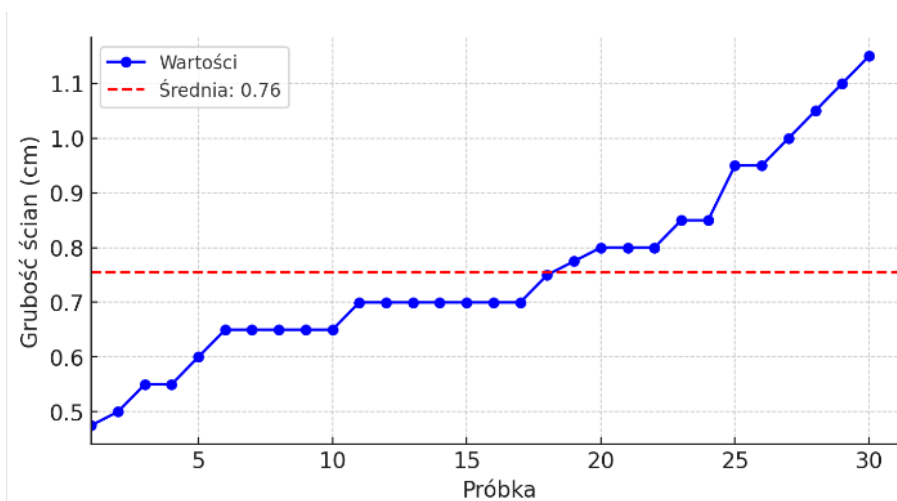
Ryc. 289. Jakość wykonania naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Levunovo (Katalog XXXII). Oś „y” ukazuje liczbę fragmentów danej kategorii.

Ryc. 290. Jakość wykonania naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Marena (Katalog XXXIII). Oś „y” ukazuje liczbę fragmentów danej kategorii.

Ryc. 291. Grubość ścian naczyń nacinanych i inkrustowanych wraz ze średnią ze stanowiska Levunovo (Katalog XXXII). Oś „x” ukazuje numerację fragmentów poddanych analizie. Niebieskie kropki oznaczają dane fragmenty naczyń.

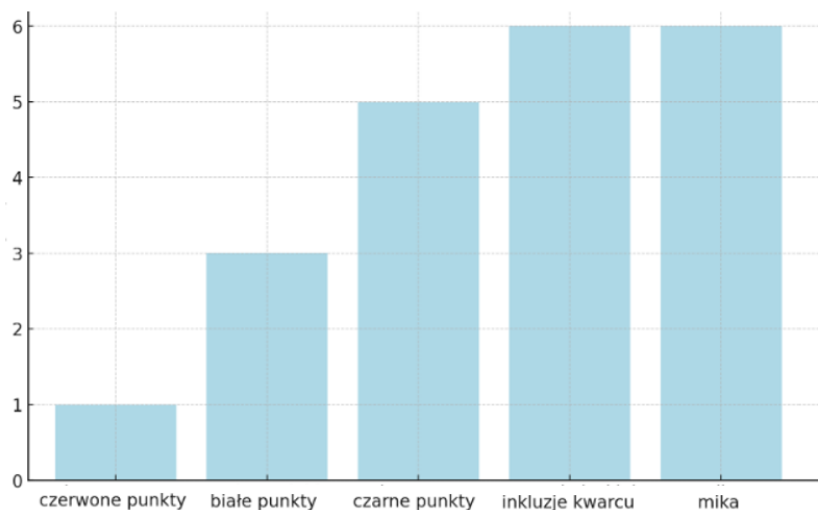
Ryc. 292. Grubość ścian naczyń nacinanych i inkrustowanych wraz ze średnią ze stanowiska Marena (Katalog XXXIII).

Opisywanej grupie jakościowej odpowiadały także pomiary grubości ścian fragmentów. Wynosiły one średnio 0,6 cm (ryc. 291; Levunovo) i 0,76 cm (ryc. 292; Marena), wpisując się tym samym w schemat rozpoznany na stanowiskach Centralnej Macedonii, przedstawiony powyżej.

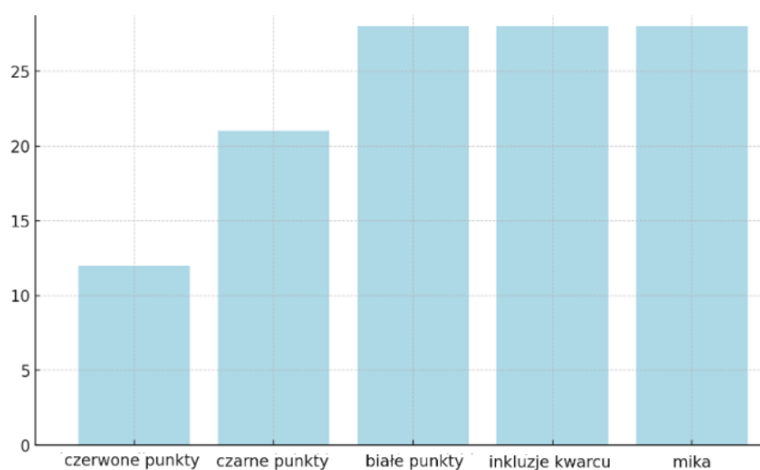
W przełamie fragmentów i na podstawie makroskopowej obserwacji powierzchni zidentyfikowano obecność podobnej domieszki ceramicznej. Zarejestrowano punkty miki i inkluzje kwarcu w największej liczbie wystąpień (ryc. 293 i 294). Towarzyszyły im także białe i czarne punkty mineralnych dodatków, jak również w najmniejszej liczbie – czerwone (ryc. 293 i 294).

Procentową zawartość domieszki w masie ceramicznej określono na 3% dla Levunovo (ryc. 295) i zakres od 3% do 5% w przypadku Marena (ryc. 296). Średnia dla obu stanowisk wynosiła odpowiednio: 3,58% i 4,77% (ryc. 295 i 296), korespondując z zakresami rozpoznanymi powyżej dla stanowisk Centralnej Macedonii.

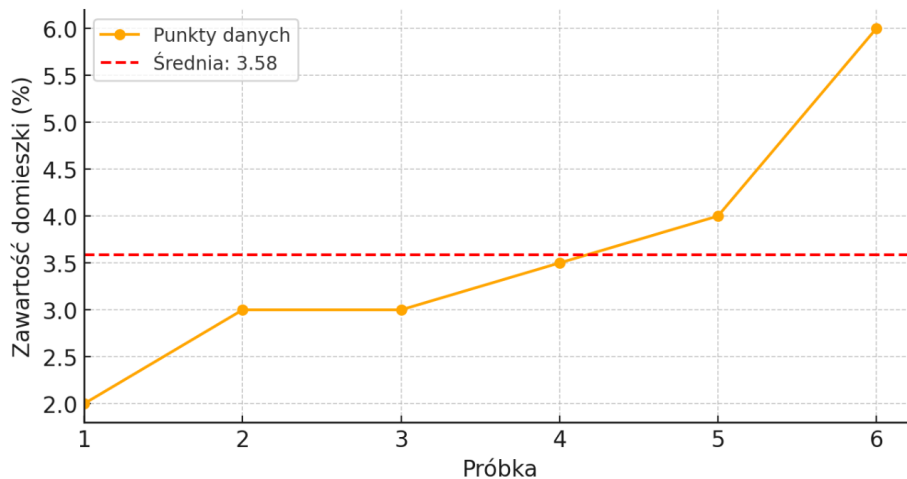
Uziarnienie używanej domieszki opisano jako „drobne” i „średnie” dla Levunovo (Katalog XXII). Podobny schemat ukazują dane z Mareny, jednakże warto zauważyć wyższy udział domieszki gruboziarnistej w niniejszej próbie (ryc. 297).

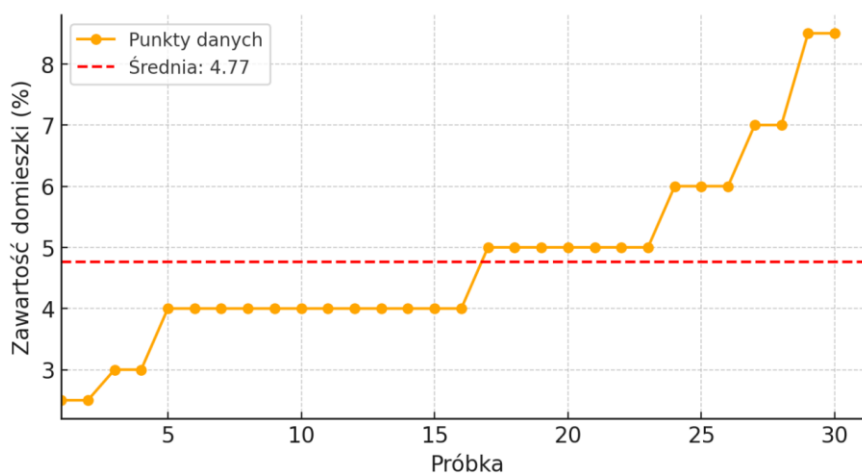
Ryc. 293. Rodzaje podstawowo zidentyfikowanej domieszki ceramicznej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Levunovo (Katalog XXXII).

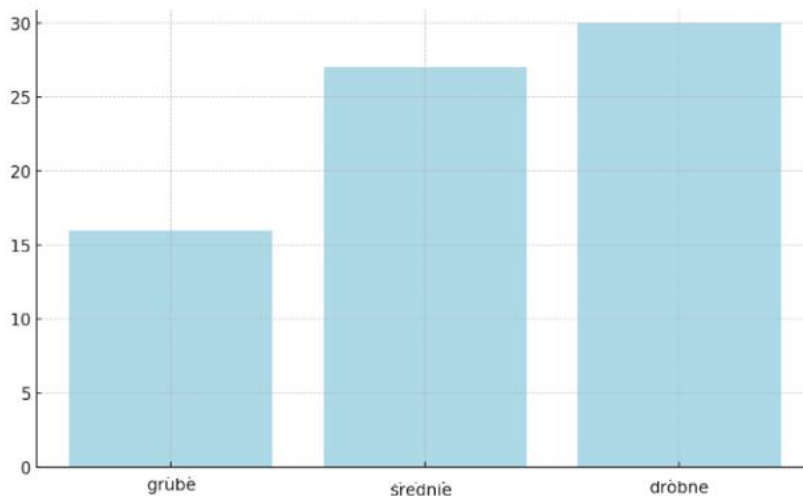
Ryc. 294. Rodzaje podstawowo zidentyfikowanej domieszki ceramicznej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Marena (Katalog XXXIII).

Ryc. 295. Zawartość procentowa domieszki ceramicznej naczyń nacinanych i inkrustowanych wraz ze średnią ze stanowiska Levunovo (Katalog XXXII).

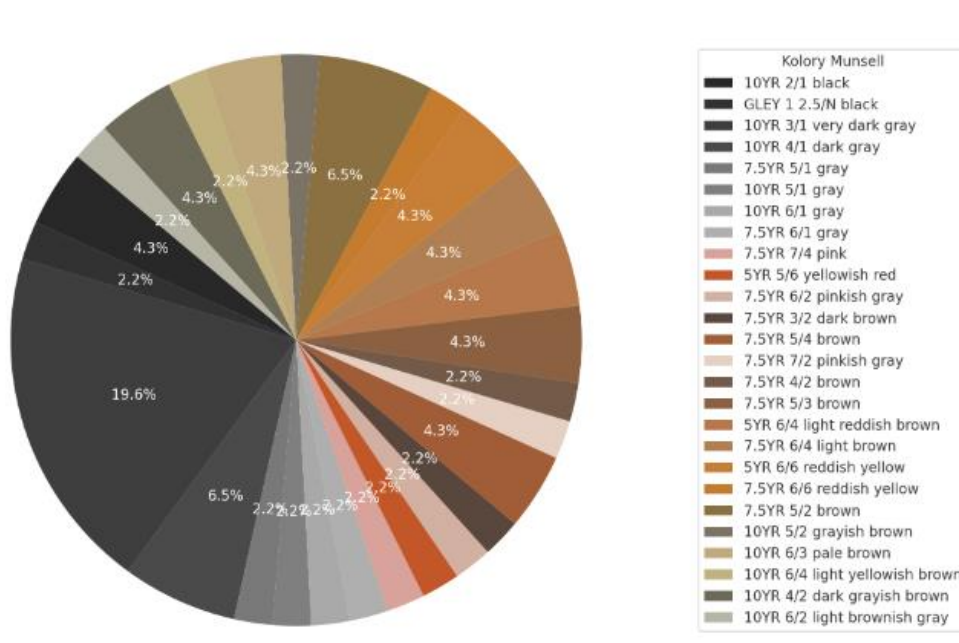
Ryc. 296. Zawartość procentowa domieszki ceramicznej naczyń nacinanych i inkrustowanych wraz ze średnią ze stanowiska Marena (Katalog XXXIII).

Ryc. 297. Uziarnienie domieszki ceramicznej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Marena (Katalog XXXIII).

W Levunovo rozpoznano zróżnicowanie kolorystyki powierzchni zewnętrznej naczyń kategorii nacinanej i inkrustowanej. Przeważały barwy brązowe i beżowe (70% całej próby: 5YR 5/3 *Reddish Brown*, 2.5YR 5/3 *Reddish Brown*, 7.5YR 5/4 *Brown*, 7.5YR 6/3 *Light Brown*, 7.5YR 6/4 *Light Brown*, 5YR 6/4 *Light Reddish Brown*, 10YR 5/2 *Grayish Brown*). 30% stanowiła ceramika wypalona w kolorze ciemnoszarym i czarnym: 7.5YR 3/1 *Very Dark Gray*, 7.5YR 4/1 *Dark Gray*, 10YR 4/1 *Dark Gray*.

W Marena szarości i czernie objęły niemal 50% próby (45,4%: 10YR 2/1 *Black*, GLEY 1 2.5/N *Black*, 10YR 3/1 *Very Dark Gray*, 10YR 4/1 *Dark Gray*, 7.5YR 5/1 *Gray*, 10YR 5/1 *Gray*, 10YR 6/1 *Gray*, 7.5YR 6/1 *Gray*). Brązy stanowiły nieco ponad 34% (7.5YR 3/2 *Dark Brown*, 7.5YR 5/4 *Brown*, 7.5YR 4/2 *Brown*, 7.5YR 5/3 *Brown*, 5YR 6/4 *Light Reddish Brown*, 5YR 5/2 *Brown*, 10YR 5/2 *Grayish Brown*, 10YR 6/3 *Pale Brown*, 10YR 6/4 *Light Yellowish Brown*, 10YR 4/2 *Dark Grayish Brown*). Kolory czerwone i pokrewne zidentyfikowano na 11,1% (7.5YR 7/4 *Pink*, 5YR 5/6 *Yellowish Red*, 7.5YR 6/2 *Pinkish Gray*, 7.5YR 7/2 *Pinkish Gray*) (ryc. 298).

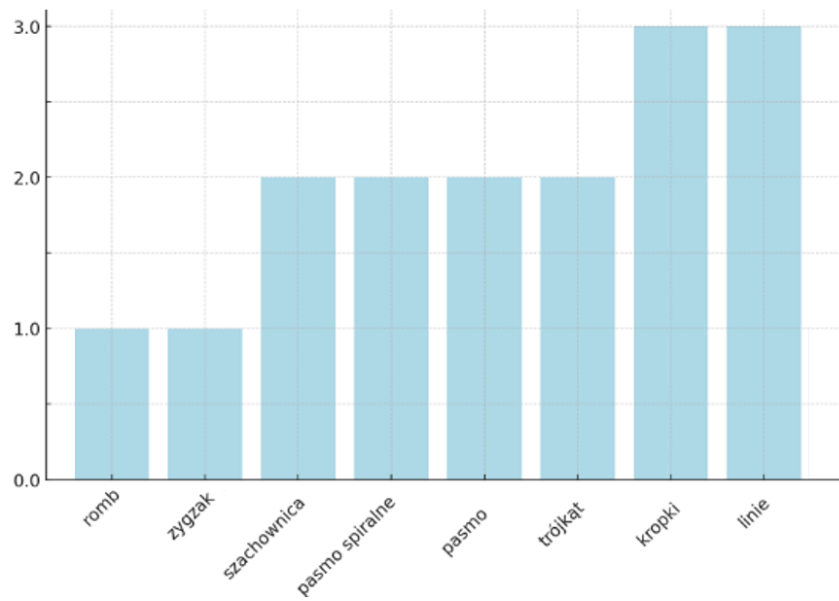

Ryc. 298. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Marena (Katalog XXXIII).

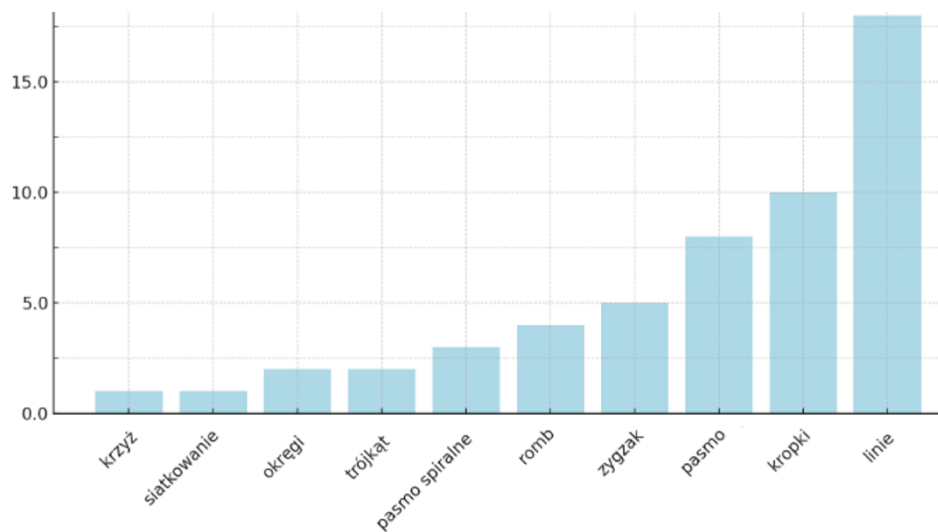
W obrębie analizowanej próby ze stanowiska Levunovo udało się rozpoznać kilka fragmentów ceramicznych pod kątem barwy przełamu. Połowa z nich posiadała kolory szare i czarne (*10YR 3/1 Very Dark Gray, 10YR 2/1 Black, 10YR 2/1 Black*), pozostałe zaś były jasnobrązowe i brązowe (*7.5YR 5/4 Brown, 7.5YR 6/3 Light Brown*). Podobną charakterystykę ujawniły fragmenty z Marena – 50% było czarnych w przełomie, reszta miała delikatnie czerwone zabarwienie.

Ornamentyka opisywanych fragmentów ze stanowisk z regionu skrzyżowania dolin Strumy i Strumicy odpowiadała charakterystyce zinwentaryzowanych fragmentów z Centralnej Macedonii. W Levunovo najczęściej stosowano nacinane linie i wyciskane w powierzchni gliny kropki. Sięgano także po motywy trójkątne, w formie nacinanych pasm zdobniczych i pasm spiralnych, a także szachownice. Nieco rzadziej wykorzystywano zygzaki i romby (ryc. 299). Podobnie było z zestawem skorup z Marena. Zdecydowanie najczęściej na fragmentach występowały nacinane linie (w 18 przypadkach). Nieco rzadziej stosowano kropkowania (10), nacinane pasma (8), zygzaki (5), romby (4), trójkąty (2) i okręgi (2). Najmniej rozpoznano natomiast motywów siatkowania i krzyża – po jednym przykładzie (ryc. 300).

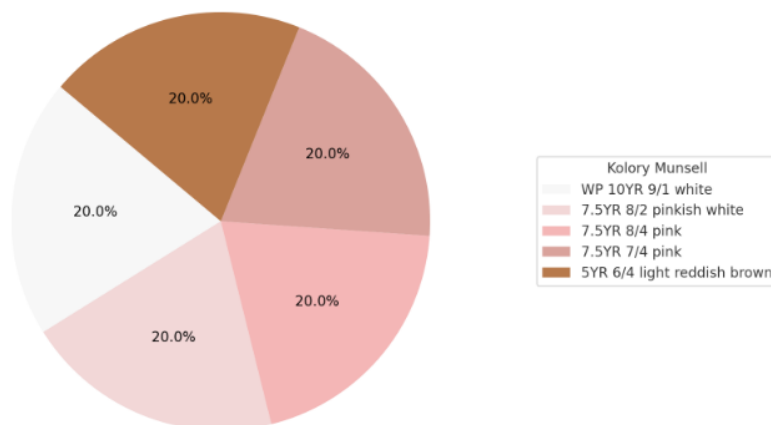
W nacięciach udało się zidentyfikować ślady inkrustacji. W Levunovo stosowano najczęściej pastę o różowym i czerwonym zabarwieniu (w 80% przypadków: *5YR 6/4 Light Reddish Brown, 7.5YR 8/2 Pinkish White, 7.5YR 7/4 Pink, 7.5YR 8/4 Pink*). W pozostałych 20% nacięcia wypełniano białą inkrustacją (*WP 10YR 9/1 White*) (ryc. 301).

Ryc. 299. Rozpoznane ornamenty fragmentów (7) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Levunovo (Katalog XXXII). Oś „y” przedstawia liczbę fragmentów.

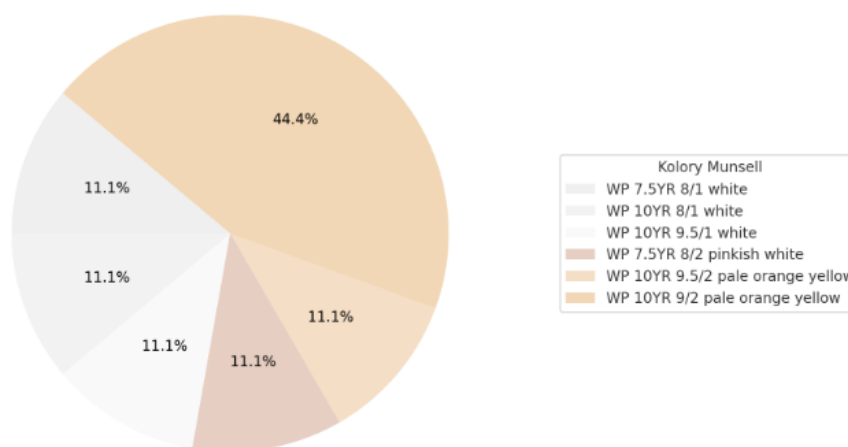

Ryc. 300. Rozpoznane ornamenty fragmentów (30) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Marena (Katalog XXXIII). Oś „y” przedstawia liczbę fragmentów.

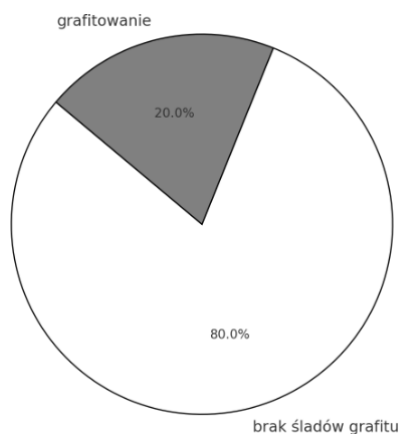
Ryc. 301. Kolor pasty inkrustacyjnej fragmentów (7) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Levunovo (Katalog XXXII).

Nieco inny schemat przedstawiają dane z Marena, gdzie żółtą i pomarańczową pastę zauważono w ok. 55% przypadkach (*WP 10YR 9/2 Pale Orange Yellow*, *WP 10YR 9.5/2 Pale Orange Yellow*). Białą zaobserwowano w 27,3% (*WP 10YR 8/1 White*, *WP 10YR 9.5/1 White*, *WP 7.5YR 8/1 White*), natomiast różową w nieco ponad 18% (*WP 7.5YR 8/2 Pinkish White*) (ryc. 302).

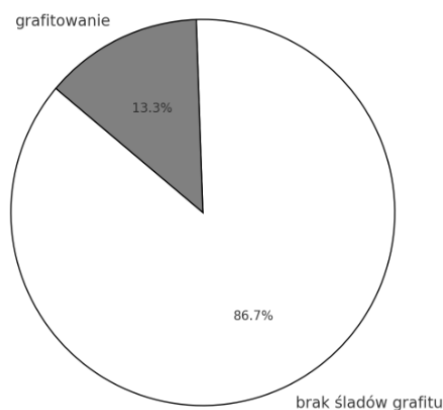

Ryc. 302. Kolor pasty inkrustacyjnej fragmentów (30) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Marena (Katalog XXXIII).

Niektóre z przebadanych fragmentów nacinanych i inkrustowanych nosiło ponadto ślady dekoracji w postaci pokrycia ich powierzchni cienką warstwą grafitu. Zabieg ten został zaobserwowany także w przypadku ceramiki z regionu Centralnej Macedonii. W Levunovo zinwentaryzowano grafit na 20% całej próby (ryc. 303), w Marenie – na nieco ponad 13% (ryc. 304).

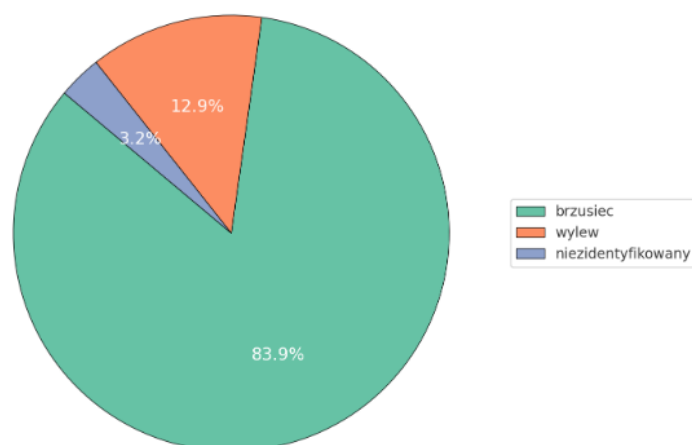
Ryc. 303. Obecność techniki grafitowania w grupie naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Levunovo (Katalog XXXII).

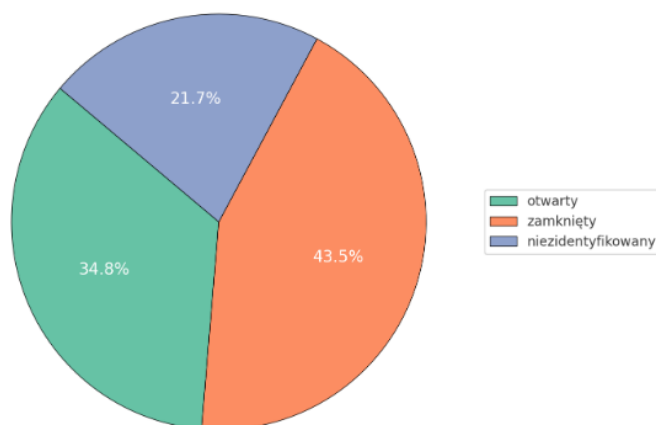
Ryc. 304. Obecność techniki grafitowania w grupie naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Marena (Katalog XXXIII).

W dolinie Strumy, podążając w kierunku północnym od opisywanego skrzyżowania z doliną Strumicy, na powierzchni stanowiska Kresna ujawniono obecność fragmentów ceramicznych, należących do kategorii naczyń nacinanych i inkrustowanych.

Podobnie jak we wszystkich opisywanych przypadkach zbiorów, materiały z Kresna charakteryzowały się dużym stopniem fragmentacji. Ze stanowiska zebrano najwięcej części brzuśców (83,9%). Zdecydowanie rzadziej występowały fragmenty wylewów (12,9%) (ryc. 305). Rozpoznano 43,5% zamkniętych form naczyń i około 35% otwartych. Niecałe 22% zakwalifikowano jako niezidentyfikowane (ryc. 306).

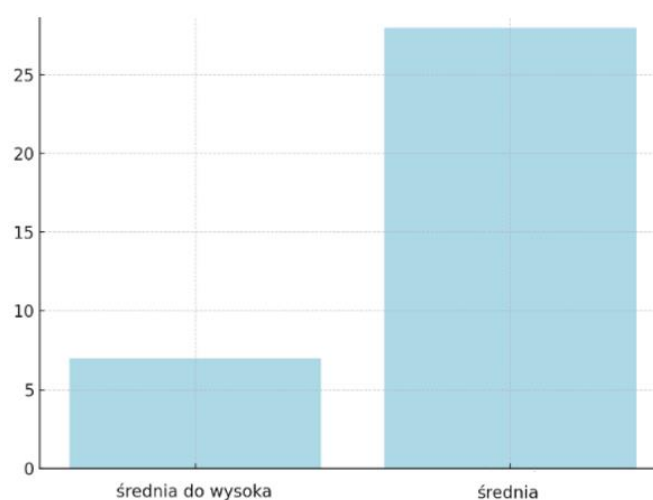

Ryc. 305. Fragmenty (34) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kresna (Katalog XXIX).

Ryc. 306. Wstępnie rozpoznane formy naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kresna (Katalog XXIX).

Większość znalezisk zainwentaryzowano jako wyroby „średniej jakości”. Wystąpiło to w 27 przypadkach, stanowiących 80% całości próby. Pozostałych siedem fragmentów ujęto w ramach kategorii jakości od średniej do wysokiej (20% wszystkich) (ryc. 307 i 308). Z niniejszą charakterystyką koresponduje pomiar grubości ścian badanych fragmentów, który wykazał średnią wartość na poziomie 0,67 cm (ryc. 309), podobnie jak dla naczyń z Centralnej Macedonii i obszaru południowej Bułgarii, u zbiegu rzek Struma i Strumica⁴⁹¹.

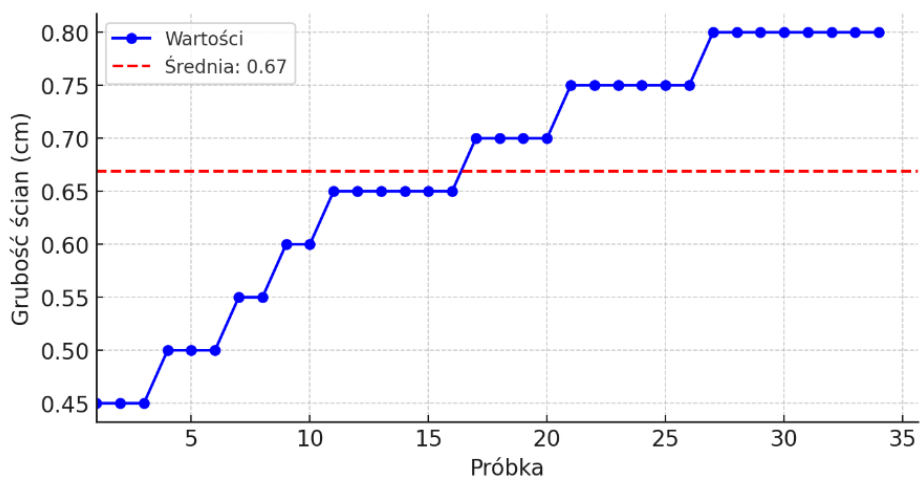

Ryc. 307. Jakość fragmentów (34) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kresna (Katalog XXIX).

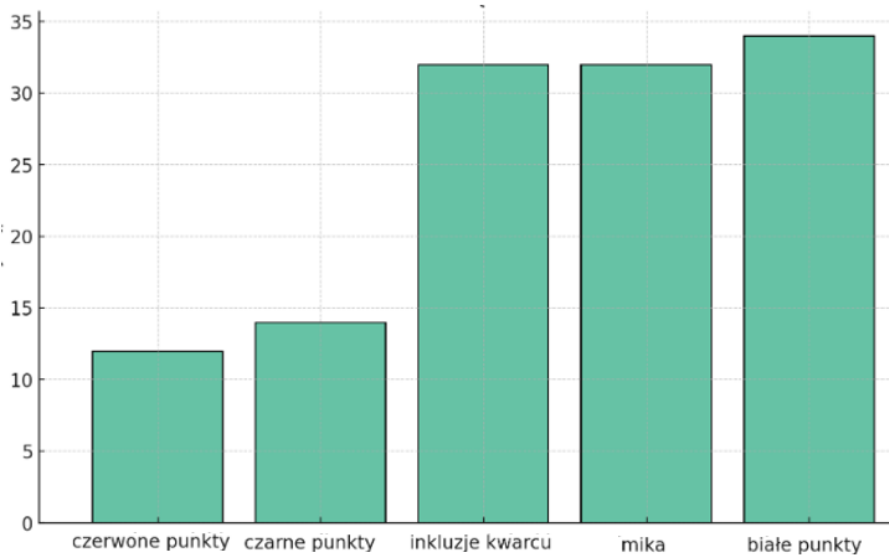
Ryc. 308. Jakość fragmentów (34) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kresna wraz z udziałem procentowym (Katalog XXIX).

⁴⁹¹ Zwanej w Bułgarii „Strumeshnica”.

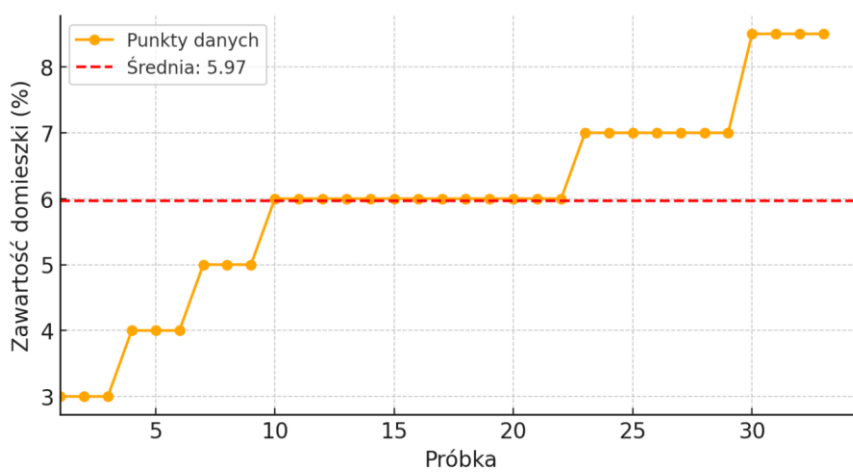

Ryc. 309. Grubość ścian naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kresna wraz z wartością uśrednioną (Katalog XXIX).

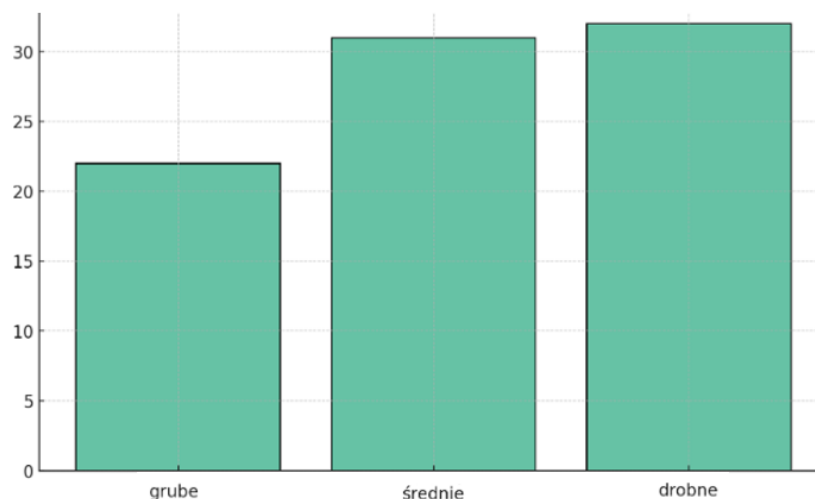
W ramach obserwacji przełamu naczynia dokonano także spostrzeżeń na temat używanej domieszki mineralnej w masie ceramicznej próby z Kresna. Zarejestrowano największą liczbę wystąpień białych punktów (34). Niewiele mniej zainwentaryzowano miki i inkluzji kwarcu (każde w 32 fragmentach). Nieco mniej wystąpiło czarnych i czerwonych punktów w przełomie (ryc. 310). Najwięcej fragmentów legitymowało się procentowym udziałem domieszki w masie ceramicznej na poziomie od 5% do 7%. Nieco rzadziej wystąpił 7% dodatek i zakres od 7% do 10%. Uśredniona wartość ukazała niemalże 6% udziału domieszki w całości masy ceramicznej (ryc. 311), co koresponduje z analizami z Centralnej Macedonii i bardziej południowych obszarach Bułgarii, jednakże stanowi ponadprzeciętnie wysoki odczyt.

Ryc. 310. Podstawowe zarejestrowane rodzaje domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kresna (Katalog XXIX).

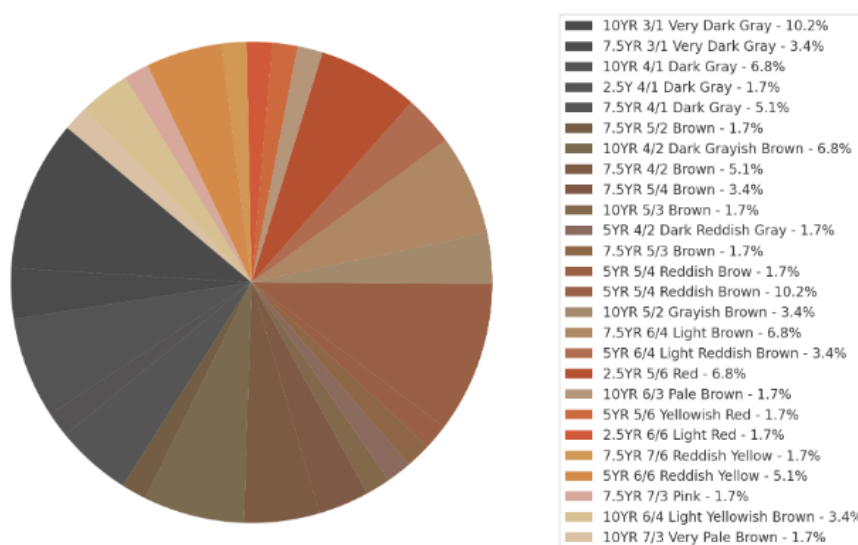

Ryc. 311. Procentowy zakres udziału domieszki w całości masy ceramicznej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kresna wraz z uśrednioną wartością (Katalog XXIX).

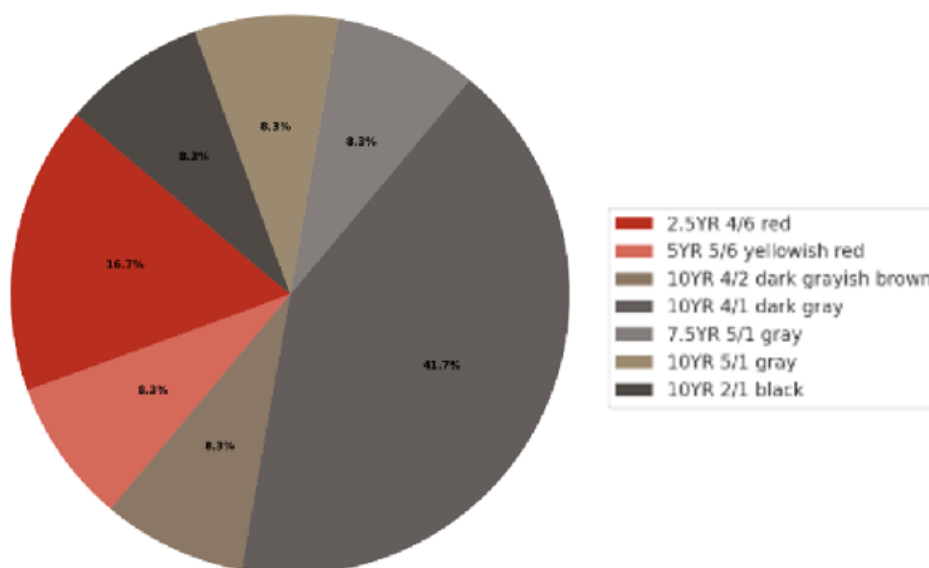
Ryc. 312. Uziarnienie domieszki naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kresna (Katalog XXIX).

Uziarnienie zarejestrowanej domieszki podzielono na trzy kategorie: drobne, średnie i grube. Pierwszy rodzaj wystąpił najwięcej razy w analizowanych fragmentach – 32. Średnie uziarnienie zaobserwowano często w obrębie tego samego fragmentu w liczbie 31. Grube uziarnienie zarejestrowano w 22 ułamkach (ryc. 312). Ta ostatnia kategoria wykazuje ponadprzeciętny udział w całości próby i jest zdecydowanie częściej rejestrowana niż analogiczna w Centralnej Macedonii.

Ryc. 313. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kresna (Katalogi XXIX).

Kolorystyka powierzchni zewnętrznej naczyń z Kresna ukazuje podobny schemat jak wyniki rozpoznań z Centralnej Macedonii i innych regionów Bułgarii. Najwięcej zarejestrowano barw brązowych – niemal 50%: *7.5YR 5/2 Brown*, *7.5YR 4/2 Brown*, *7.5YR 5/4 Brown*, *10YR 5/3 Brown*, *5YR 4/2 Dark Reddish Gray*, *7.5YR 5/3 Brown*, *5YR 5/4 Reddish Brown*, *10YR 5/4 Reddish Brown*, *5YR 6/4 Light Reddish Brown*, *10YR 6/3 Pale Brown*, *7.5YR 6/4 Light Brown*, *10YR 4/2 Dark Grayish Brown*, *10YR 5/2 Grayish Brown*. Nieco mniej (27,2%) – szarych i czarnych: *10YR 3/1 Very Dark Gray*, *7.5YR 3/1 Very Dark Gray*, *10YR 4/1 Dark Gray*, *2.5Y 4/1 Dark Gray*, *7.5YR 4/1 Dark Gray*. Czerwienie i odcienie żółci stanowiły niemal 12% całości próby: *5YR 5/6 Yellowish Red*, *2.5YR 6/6 Light Red*, *7.5YR 7/6 Reddish Yellow*, *5YR 6/6 Reddish Yellow*, *7.5YR 7/3 Pink*. Resztę obejmowała grupa beży i jaśniejszych kolorów (*10YR 6/4 Light Yellowish Brown*, *10YR 7/3 Very Pale Brown*) (ryc. 313).

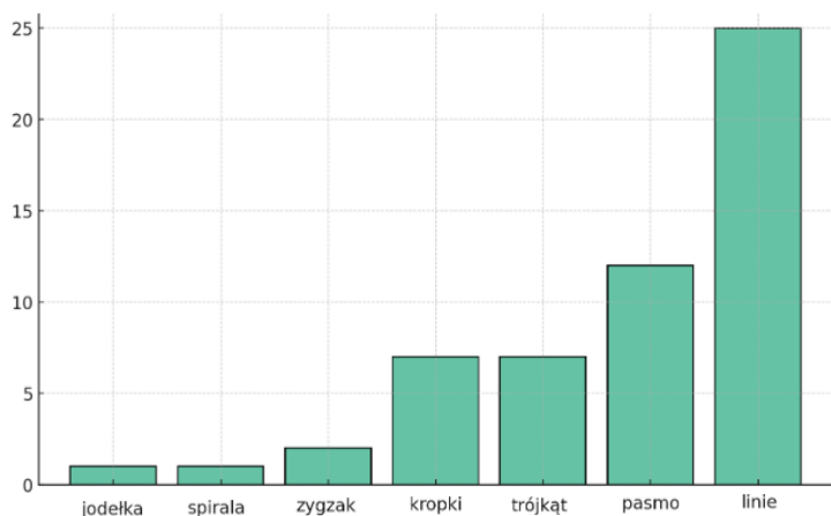
Ryc. 314. Kolorystyka rdzenia naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kresna (Katalog XXIX).

W przełamie dominują (niewiele poniżej 60%) barwy szare i czarne: *10YR 4/1 Dark Gray*, *10YR 5/1 Gray*, *7.5YR 5/1 Gray*, *10YR 2/1 Black*. Czerwienie i odcienie obejmują 25% całości próby (*2.5YR 4/6 Red*, *5YR 5/6 Yellowish Red*), natomiast brązy i beże – niemal 17%

(10YR 4/2 Dark Grayish Brown, 5YR 5/6 Yellowish Red) (ryc. 314), co odzwierciedla barwy powierzchni zewnętrznej.

Analiza ornamentyki opisywanych fragmentów ukazała, że wykorzystywano głównie motywy w postaci nacinanych linii (25 ułamków). O połowę mniej zarejestrowano zdobień w formie nacinanych pasm. Siedem fragmentów nosiło dekorację trójkątną i kropkowania. Ponadto zaobserwowano kilkukrotne wystąpienie ornamentu zygzaka, spirali i jodełki (ryc. 315).

Wewnątrz nacięć w Kresna zidentyfikowano ślady inkrustacji, która w połowie możliwych do rozpoznania egzemplarzy była białego koloru. Pozostałą część stanowiła pasta beżowa bądź jasnobrązowa (50%). Na żadnym z fragmentów nie zauważono śladów użycia techniki grafitowania.

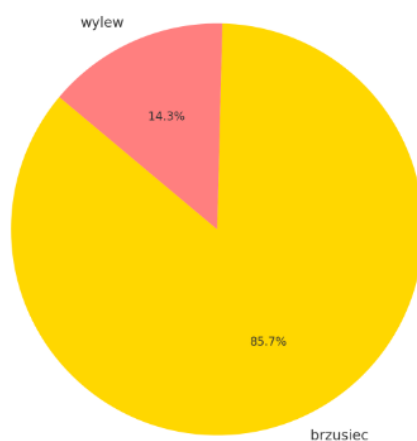

Ryc. 315. Motywy ornamentacyjne naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kresna (Katalog XXIX).

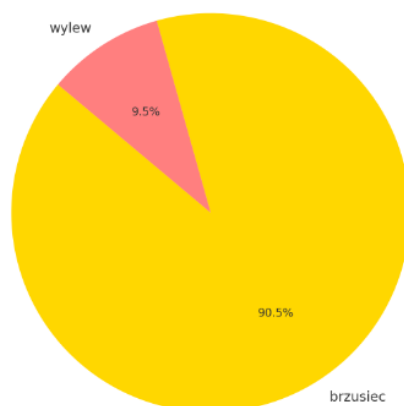
Kilkadziesiąt kilometrów na północ od stanowiska w Kresna znajduje się Kotlina Błagojewgradu. W jej obrębie znajdowały się stanowiska archeologiczne „w typie Kamenska Cuka”, na których przeprowadzono badania powierzchniowe. W ich rezultacie zebrano

fragmenty naczyń ceramicznych z późnej epoki brązu, które wpisują się w zbiór kategorii nacinanej i inkrustowanej.

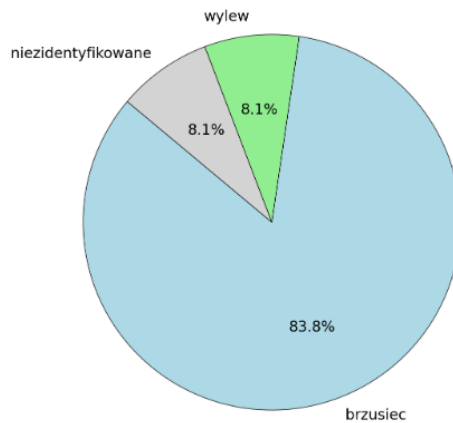
Na stanowisku Leshko fragmentacja materiału podlegającego analizie była znacząca i korespondowała z rozpoznany wzorcem ze stanowisk z Grecji i południowych obszarów Bułgarii. 85,7% całości materiału stanowiły brzusce, a pozostałe 14,3% wylewy (ryc. 316). Podobny obraz ukazała analiza ceramiki nacinanej i inkrustowanej z Krsto Pokrovnik, z którego pochodziło ponad 90% brzuśców i ok. 10% wylewów (ryc. 317). W Kamenska Cuka zaobserwowano niemal 84% udział brzuśców i ponad 8% fragmentów wylewów (ryc. 318). Wszystkie części naczyń z Drenkovo i Buchino były brzuścami (Katalogi XXV i XXVII).

Ryc. 316. Fragmenty (7) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Leshko (Katalog XXXI).

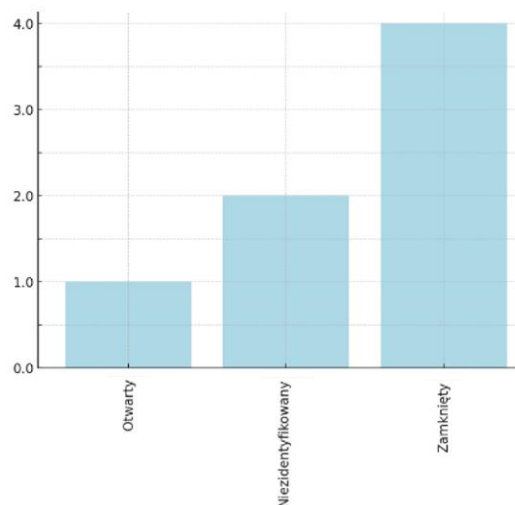

Ryc. 317. Fragmenty (23) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Krsto Pokrovnik (Katalog XXX).

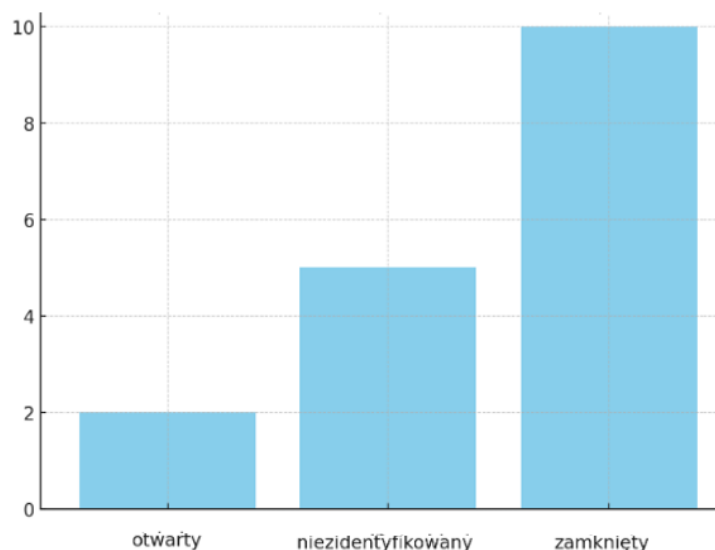

Ryc. 318. Fragmenty (35) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kamenska Cuka (Katalog XXVIII).

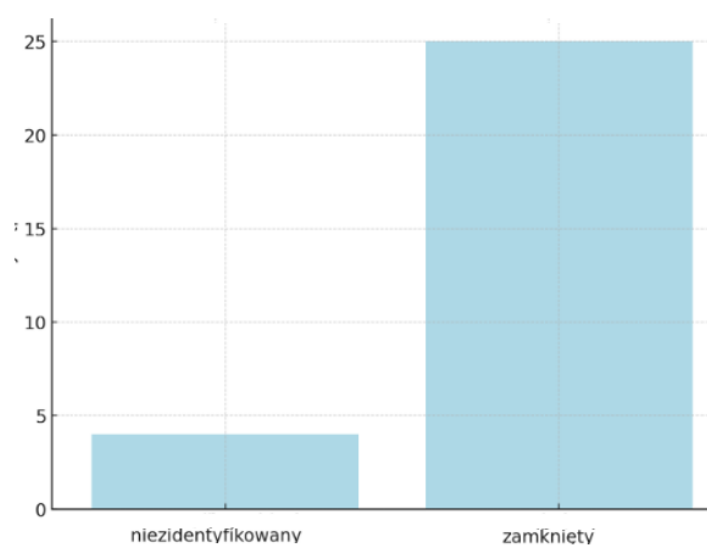
Zbiór fragmentów z Lesho składał się głównie z kształtów zamkniętych (cztery egzemplarze). Połowę mniej zakwalifikowano jako „niezidentyfikowane”, a zaledwie w jednym przypadku określono formę naczynia jako „otwartą” (ryc. 319). W Krsto Pokrovnik schemat ten wydaje się być podobny, ponieważ 10 fragmentów zidentyfikowano jako części naczyń zamkniętych, natomiast tylko dwa jako otwartych (ryc. 320). W Kamenska Cuka $\frac{3}{4}$ próby stanowiły naczynia zamknięte, a reszta nie została zidentyfikowana (ryc. 321). W Drenkovo i Buchino wszystkie fragmenty zostały zakwalifikowane jako pochodzące z form zamkniętych (Katalogi XXV i XXVII).

Ryc. 319. Podstawowe zidentyfikowane formy naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Leshko (Katalog XXXI).

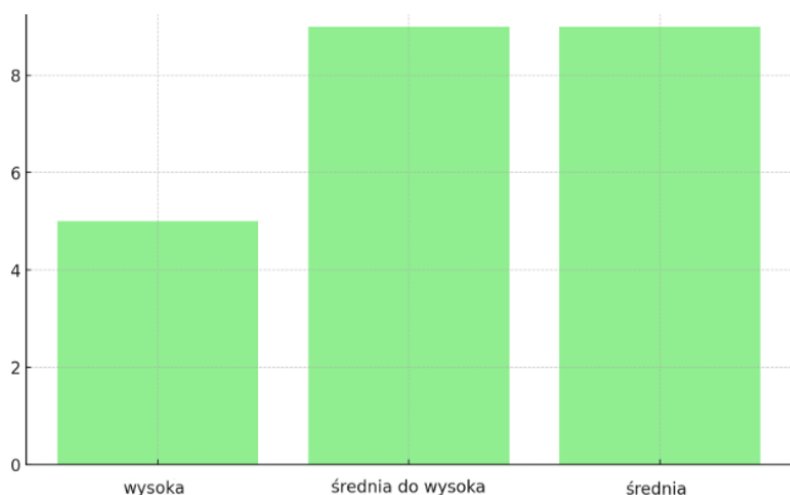
Ryc. 320. Podstawowe zidentyfikowane formy naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Krsto Pokrovnik (Katalog XXX).

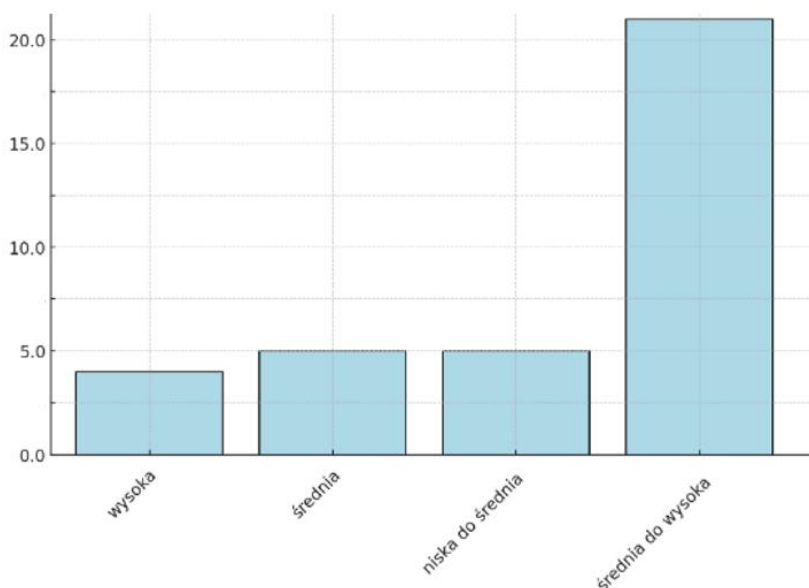
Ryc. 321. Podstawowe zidentyfikowane formy naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kamenska Cuka (Katalog XXVIII).

Wszystkie fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych zebranych ze stanowiska Leshko zakwalifikowano do grupy o jakości wykonania „średnia do wysoka” (Katalog XXXI). W Krsto Pokrovnik liczba ułamków o jakości „średnia do wysoka” była równa „średniej” (obie grupy liczyły dziewięć fragmentów; ryc. 322). Zarejestrowano ponadto pięć fragmentów

charakteryzujących się wysoką jakością wykonania. W Kamenska Cuka ponad 20 fragmentów legitymowało się „średnią do wysokiej” jakością wykonania. Natomiast do grup „średnia” i „niska do średnia” przypisano po pięć fragmentów. Cztery skorupy określono jako produkty wysokiej jakości (ryc. 323). W Drenkovo i Buchino rozpoznano dwa fragmenty o jakości „średnia do wysoka” i jeden – „średnia” (Katalogi XXV i XXVII).

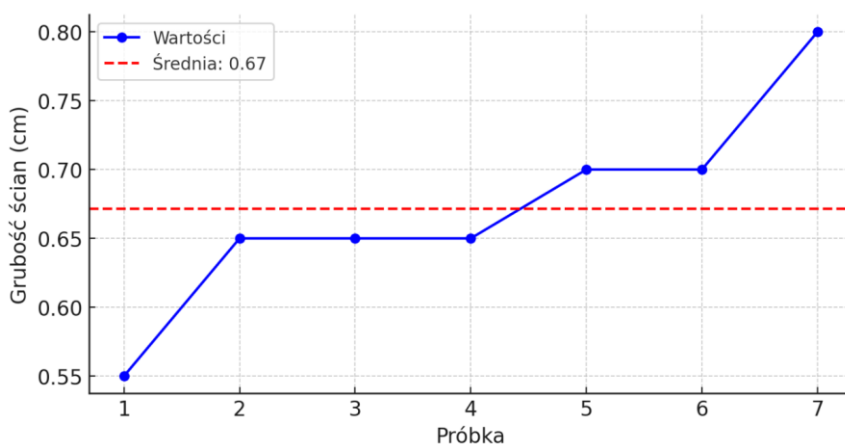

Ryc. 322. Jakość wykonania naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Krsto Pokrovnik (Katalog XXX).

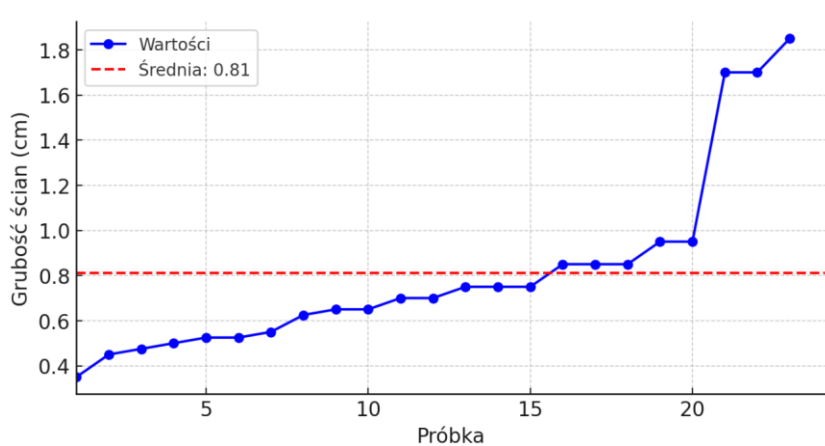

Ryc. 323. Jakość wykonania naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kamenska Cuka (Katalog XXVIII).

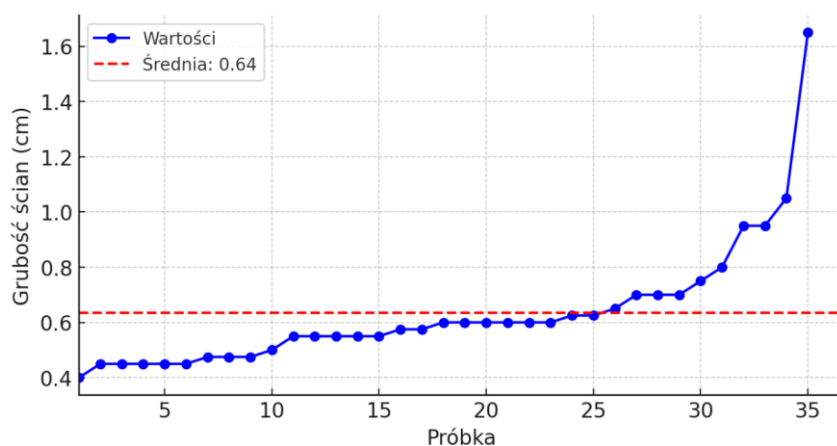
Grubość ścian fragmentów pochodzących z Leshko wyniosła średnio 0,67 cm (ryc. 324). W Krsto Pokrovnik było to 0,8 cm (ryc. 325), w Kamenska Cuka – 0,65 cm (ryc. 326), w Drenkovo – 0,75 cm (Katalog XXV), a w Buchino – 0,75 cm (Katalog XXVII). Niniejsze, bardzo zbliżone, odczyty tworzą zwartą grupę o średniej wynoszącej 0,72 cm, wpisując je tym samym do powyżej opisanego wzorca z Grecji i południowej Bułgarii.

Ryc. 324. Grubość ścian naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Leshko (Katalog XXXI).

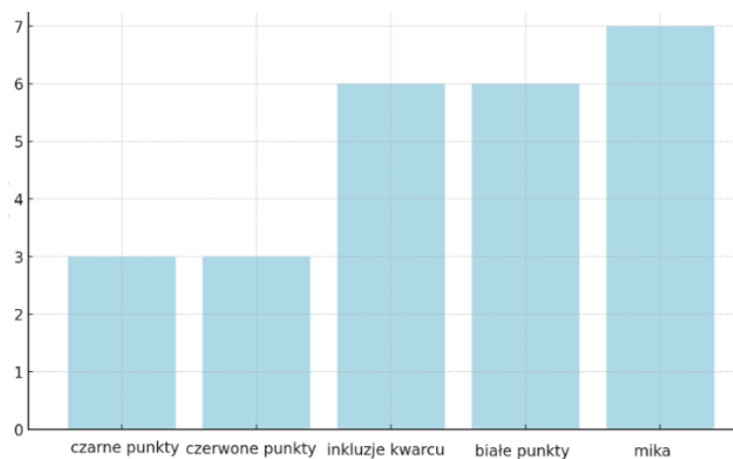
Ryc. 325. Grubość ścian naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Krsto Pokrovnik (Katalog XXX).

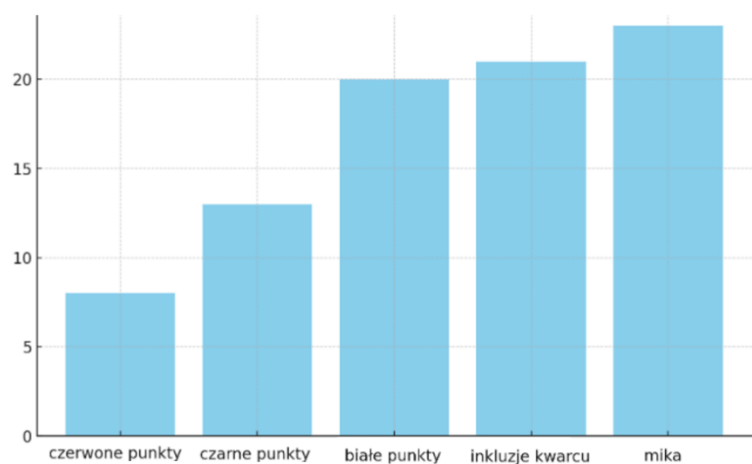
Ryc. 326. Grubość ścian naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kamenska Cuka (Katalog XXVIII).

W przełamie fragmentów naczyń kategorii nacinanej i inkrustowanej z Kotliny Błagojewgradu zidentyfikowano obecność mineralnej domieszki ceramicznej. Fragmenty ze stanowiska Leshko ujawniły udział miki, która wystąpiła we wszystkich siedmiu fragmentach. Niewiele mniej zaobserwowano białych punktów i inkluzji kwarcu (po sześć). W trzech fragmentach zarejestrowano obecność czerwonych i czarnych punktów (ryc. 327). W Krsto Pokrovnik mika pojawiła się we wszystkich fragmentach (23). Odnotowano także w masie ceramicznej znalezisk udział inkluzji kwarcu i białych punktów (odpowiednio – w 21 i 20 fragmentach). W 13 z nich zauważono czarne punkty, a w ośmiu – czerwone (ryc. 328). W Kamenska Cuka mikę zarejestrowano niemalże we wszystkich fragmentach (34), z wyjątkiem jednego. Białe punkty zaobserwowano w 30 ułamkach, a inkluzje kwarcu – w 23. Czerwone punkty wystąpiły w dziewięciu przypadkach, czarne natomiast w sześciu (ryc. 329).

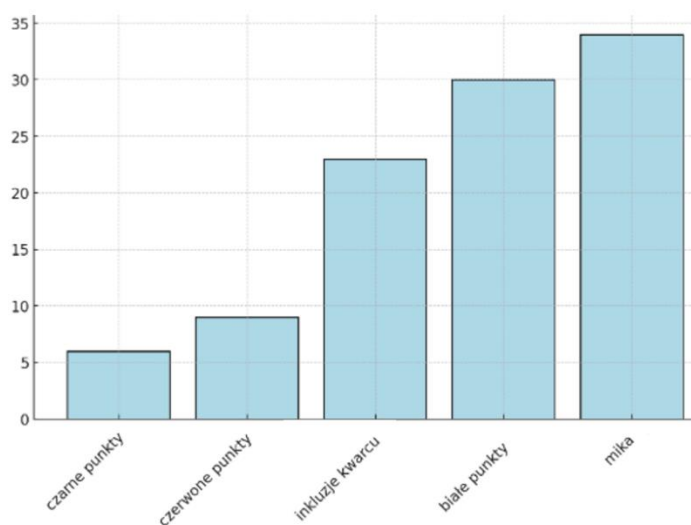
W Drenkovo zaobserwowano stosowanie miki, kwarcu i obecność białych punktów (Katalog XXV), a w Buchino – dwukrotnie mikę, kwarc i białe punkty, jednokrotnie – czarne i czerwone punkty (Katalog XXVII).

Ryc. 327. Podstawowe rozpoznane rodzaje domieszki w masie glinianej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Leshko (Katalog XXXI).

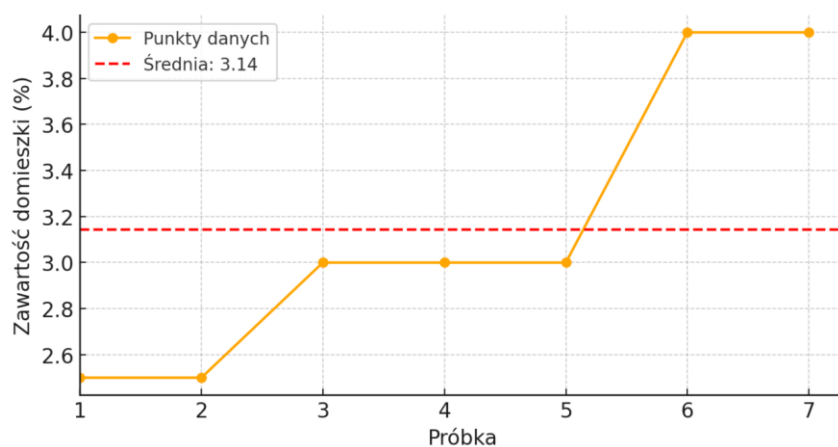

Ryc. 328. Podstawowe rozpoznane rodzaje domieszki w masie glinianej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Krsto Pokrovnik (Katalog XXX).

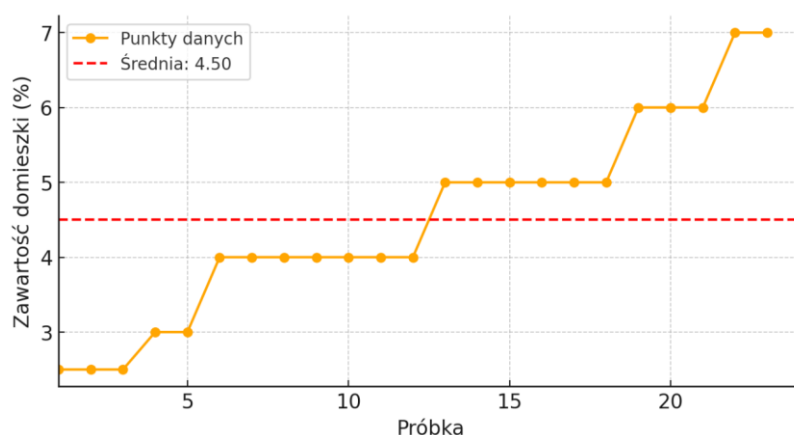

Ryc. 329. Podstawowe rozpoznane rodzaje domieszki w masie glinianej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Krsto Pokrovnik (Katalog XXVIII).

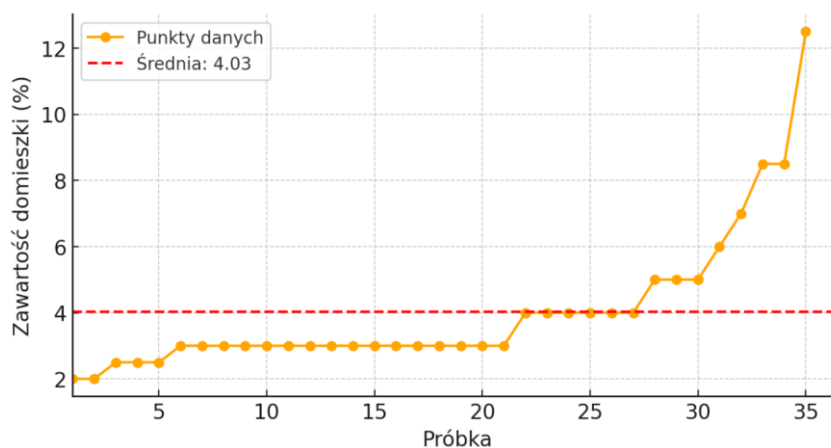
Udział procentowy domieszki w masie ceramicznej w Leshko mieścił się w zakresie od 2,5% do 4% (ryc. 330), ze średnią na poziomie 3,14% (ryc. 330). W Krsto Pokrovnik zakres ten wynosił od 2-3% do 7% (ryc. 331), ze średnią 4,5% (ryc. 331). W Kamenska Cuka zakres ten rozpoznano od 2% do nawet 15% (ryc. 332), ze średnią 4,03% (ryc. 332). W Drenkovo udział ten wynosił 3% (Katalog XXV), natomiast w Buchino – 3,5% (Katalog XXVII). Średnia dla wszystkich stanowisk archeologicznych z późnej epoki brązu z Kotliny Błagojewgradu, które omawiane są w niniejszym rozdziale, osiągnęła zatem poziom 3,65%, co stanowi wartość niższą od danych z Centralnej Macedonii i południowej Bułgarii.

Ryc. 330. Procentowa zawartość domieszki w masie glinianej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Leshko wraz z uśrednioną wartością (Katalog XXXI).

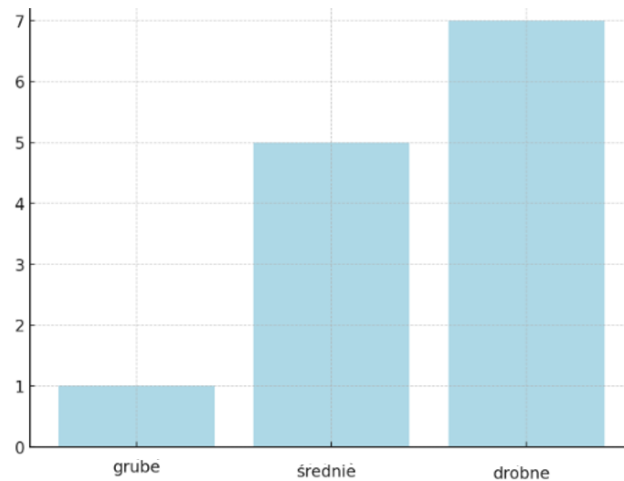

Ryc. 331. Procentowa zawartość domieszki w masie glinianej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Krsto Pokrovnik wraz z uśrednioną wartością (Katalog XXX).

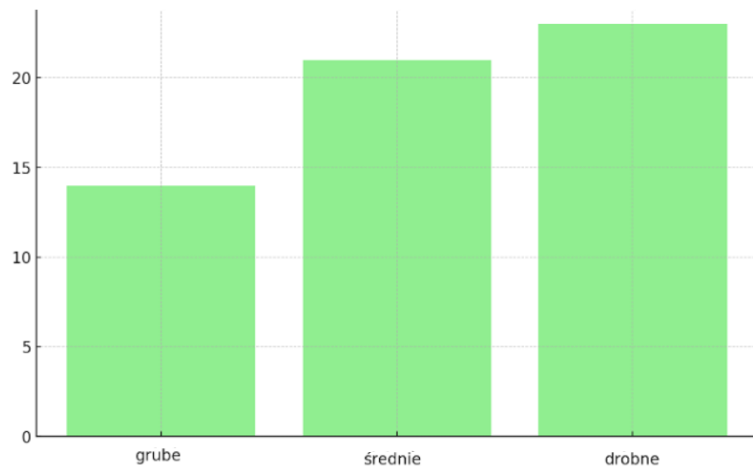

Ryc. 332. Procentowa zawartość domieszki w masie glinianej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kamenska Cuka wraz z uśrednioną wartością (Katalog XXVIII).

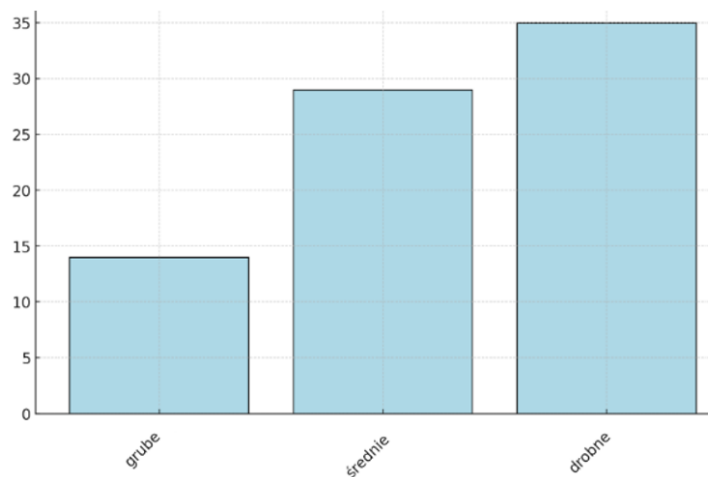
Uziarnienie domieszki w Leshko podzielono zwyczajowo na trzy kategorie: drobne, średnie i grube. Zarejestrowano największą liczbę wystąpień domieszki drobnoziarnistej (w siedmiu przypadkach). Średnie uziarnienie zidentyfikowano w obrębie pięciu próbek, grube natomiast tylko w jednym przypadku (ryc. 333). W Krsto Porovnik drobną domieszkę zaobserwowano w liczbie 23 wystąpień, średnią – 22, grubą zaś w mniejszej liczbie – 14 (ryc. 334). W Kamenska Cuka drobnoziarnista domieszka wystąpiła 35 razy, średnioziarnista – 29 razy, gruboziarnista – w 14 przypadkach (ryc. 335). W Drenkovo zainwentaryzowano drobną, średnią i grubą frakcję (Katalog XXV), natomiast w Buchino dwukrotnie drobną i średnią oraz tylko raz gruboziarnistą (Katalog XXVII).

Ryc. 333. Uziarnienie domieszki w masie glinianej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Leshko (Katalog XXXI).

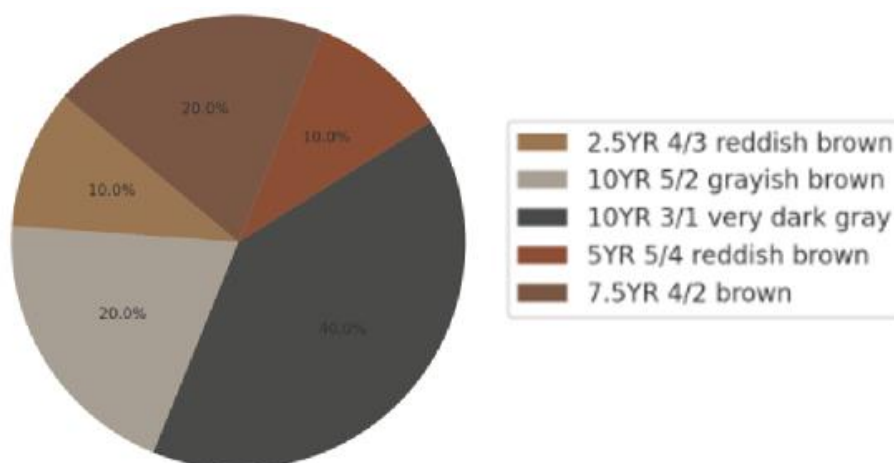

Ryc. 334. Uziarnienie domieszki w masie glinianej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Krsto Pokrovnik (Katalog XXX).

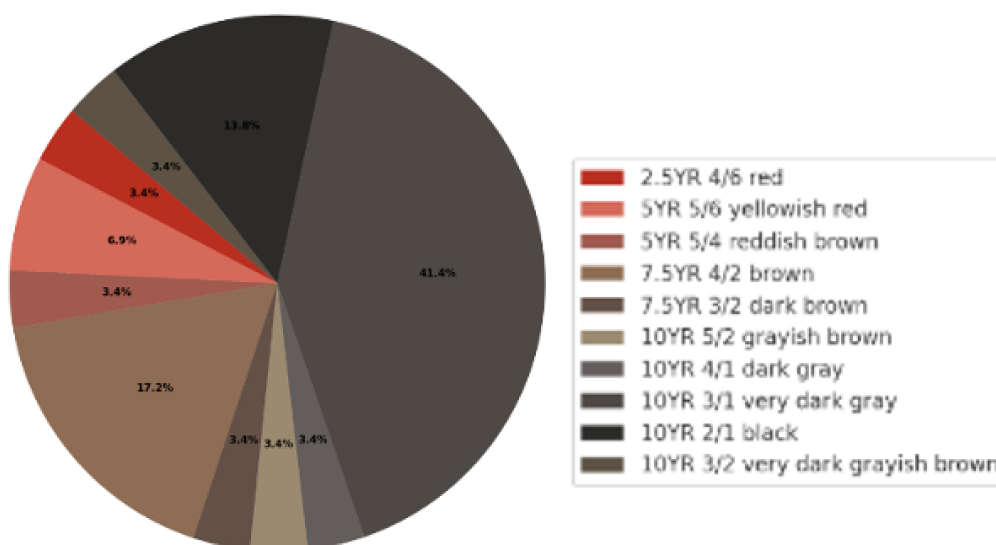
Ryc. 335. Uziarnienie domieszki w masie glinianej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kamenska Cuka (Katalog XXVIII).

Kolorystyka powierzchni zewnętrznej naczyń nacinanych i inkrustowanych z Kotliny Błagojewgradu charakteryzuje się znacznym zróżnicowaniem barw. W Leshko dominowały kolory szare (60%: *10YR 3/1 Very Dark Gray*) i brązowe (40%: *10YR 5/2 Grayish Brown*, *2.5YR 4/3 Reddish Brown*, *5YR 5/4 Reddish Brown*, *7.5YR 4/2 Brown*) (ryc. 336).

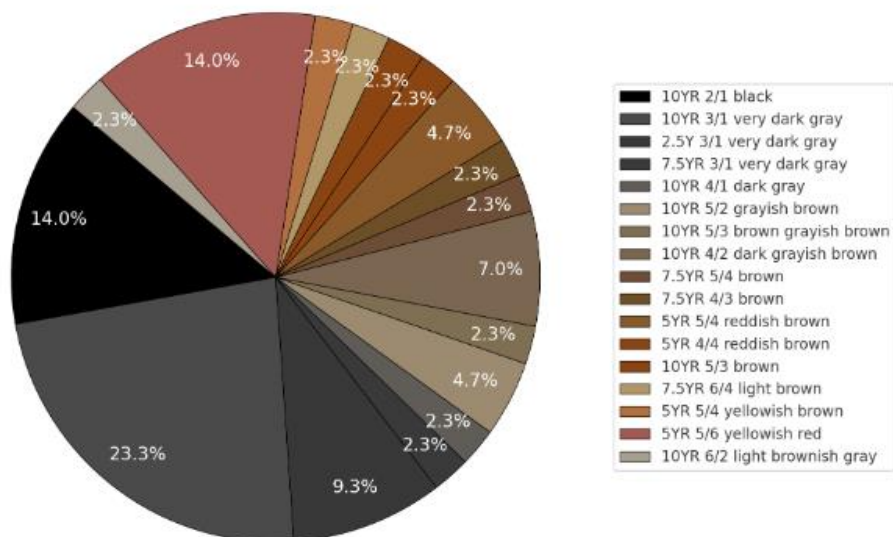
Ryc. 336. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Leshko (Katalog XXXI).

W Krsto Pokrovnik zaobserwowano podobny wzorec. Szare i czarne barwy zarejestrowano na ok. 62% fragmentów (*10YR 4/1 Dark Gray*, *10YR 3/1 Very Dark Gray*, *10YR 2/1 Black*, *10YR 3/2 Very Dark Grayish Brown*), brązowe na nieco ponad 27% (*5YR 5/4 Reddish Brown*, *7.5YR 4/2 Brown*, *7.5YR 3/2 Dark Brown*, *10YR 5/2 Grayish Brown*). Odcienie czerwone wystąpiły na ponad 10% całości próby (*2.5YR 4/6 Red*, *5YR 5/6 Yellowish Red*) (ryc. 337).

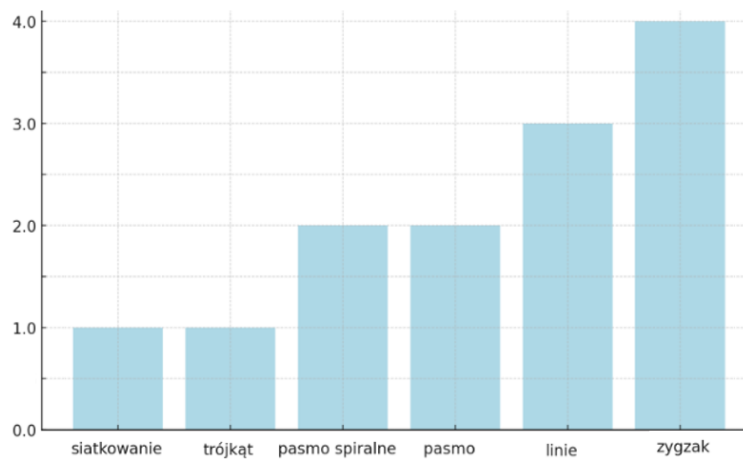
Ryc. 337. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Krsto Pokrovník (Katalog XXX).

W Kamenska Cuka czarna i szara powierzchnia naczyń pojawiła się w ponad 53% przypadków (*10YR 2/1 Black, 10YR 3/1 Very Dark Gray, 2.5Y 3/1 Very Dark Gray, 7.5YR 3/1 Very Dark Gray, 10YR 4/1 Dark Gray, 10YR 6/2 Light Brownish Gray*). Brązowa i beżowa w ponad 44% (*10YR 5/2 Grayish Brown, 10YR 5/3 Brown Grayish Brown, 10YR 4/2 Dark Grayish Brown, 7.5YR 5/4 Brown, 7.5YR 4/3 Brown, 5YR 5/4 Reddish Brown, 5YR 4/4 Reddish Brown, 10YR 5/3 Brown, 7.5YR 6/4 Light Brown, 5YR 5/4 Yellowish Brown*). Czerwonawą barwę posiadało 2,3% fragmentów (*5YR 5/6 Yellowish Red*) (ryc. 338). W Drenkovo zarejestrowano barwy szaro-brązowe (*10YR 5/3 Brown - 10YR 4/2 Dark Grayish Brown*), a w Buchino – ciemnoszare i brązowe (*10YR 3/2 Very Vark Grayish Brown*).

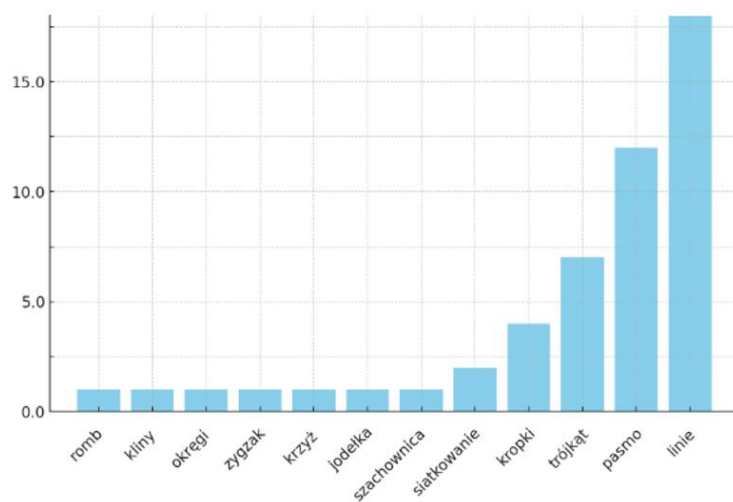

Ryc. 338. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kamenska Cuka (Katalog XXVIII).

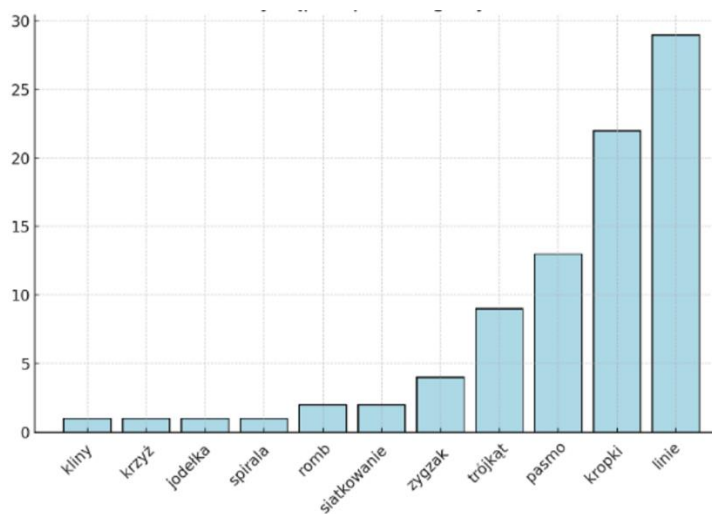
Ornamentyka naczyń nacinanych i inkrustowanych w Leshko obejmowała stosowanie motywów najczęściej w formie nacinanych zygzaków (w czterech przypadkach), linii (w trzech przypadkach), pasm (2) i pasm spiralnych (2). Rzadziej stosowano trójkąty i siatkowania (zarejestrowano po jednym egzemplarzu) (ryc. 339). W Krsto Pokrovnik funkcjonował podobny repertuar. Najczęściej wykorzystywano nacinane linie (w 18 przypadkach) i pasma (12). Nieco rzadziej stosowano trójkąty (7), kropkowania (4) i siatkowania (2). Zarejestrowano po jednym ułamku z motywem jodełki, krzyża, zygzaka, okręgu, klinów i rombu (ryc. 340). W Kamenska Cuka zidentyfikowano największą liczbę fragmentów z motywem linii nacinanej (29 przypadków), kropkowania (22), pasma (13) i trójkąta (9). Rzadziej wykorzystywano wątek zygzaka (4), siatkowania i rombu (po dwa przykłady). Najrzadziej pojawiły się formy spirali, jodełki, krzyża i klinów (ryc. 341). W Drenkovo zaobserwowano wystąpienie motywów nacinanych linii i trójkąta (Katalog XXV), a w Buchino – pasma spiralnego i kropkowań (Katalog XXVII).

Ryc. 339. Ornamentyka naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Leshko (Katalog XXXI).

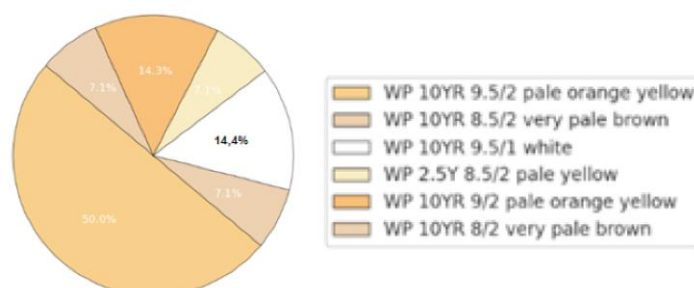

Ryc. 340. Ornamentyka naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Krsto Pokrovnik (Katalog XXX).

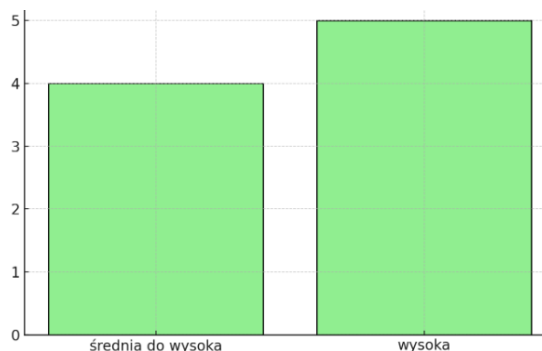
Ryc. 341. Ornamentyka naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kamenska Cuka (Katalog XXVIII).

W Krsto Pokrovnik zarejestrowano jeden fragment z zachowaną białą pastą inkrustacyjną (*WP 7.5YR 8/1 White*). Szerszą analizę kolorystyki pasty inkrustacyjnej wykonano jedynie dla przykładów opisywanej kategorii naczyń ze stanowiska Kamenska Cuka. W tym wypadku wypełnienie to w ponad 71% charakteryzowało się barwą żółtą (*WP 10YR 9.5/2 Pale Orange Yellow*, *WP 2.5Y 8.5/2 Pale Yellow*, *WP 10YR 9/2 Pale Orange Yellow*). Biała pasta inkrustacyjna wystąpiła w 14,3% (*WP 10YR 9.5/1 White*), natomiast beżowa i brązowa w 14,2% całości próby (*WP 10YR 8.5/2 Very Pale Brown*, *WP 10YR 8/2 Very Pale Brown*) (ryc. 342).

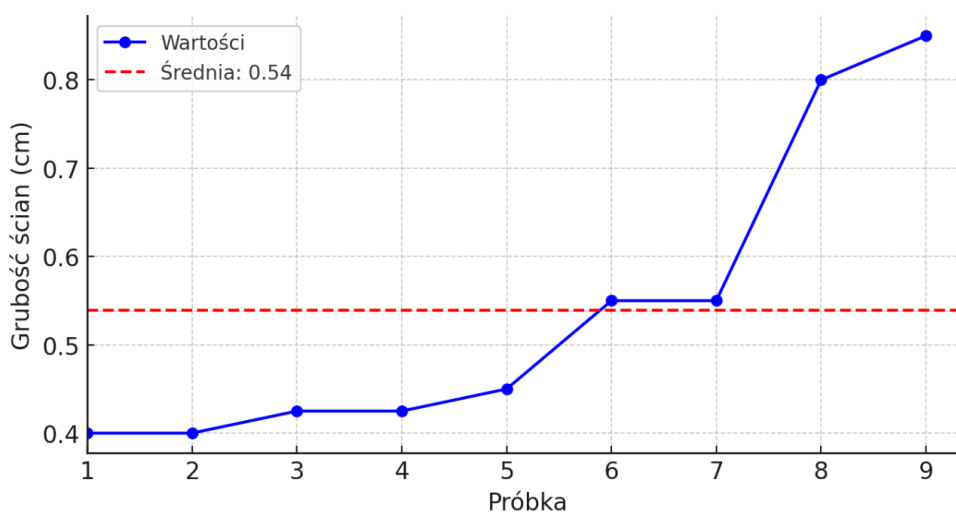

Ryc. 342. Kolorystyka wypełnienia ornamentów naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Kamenska Cuka (Katalog XXVIII).

W celu uzyskania próby referencyjnej dla stanowiska archeologicznego leżącego poza badanymi dolinami rzecznyymi Strumy i Wardaru, przeprowadzono analizę na materiale nacinanym i inkrustowanym z Crancha (Домарадски 1986) zgodnie z przyjętą metodyką. Niniejsze stanowisko zlokalizowane jest także w południowo-zachodniej Bułgarii, jednakże w prowincji Smoljan – w kierunku wschodnim od badanego obszaru w niniejszej dysertacji.

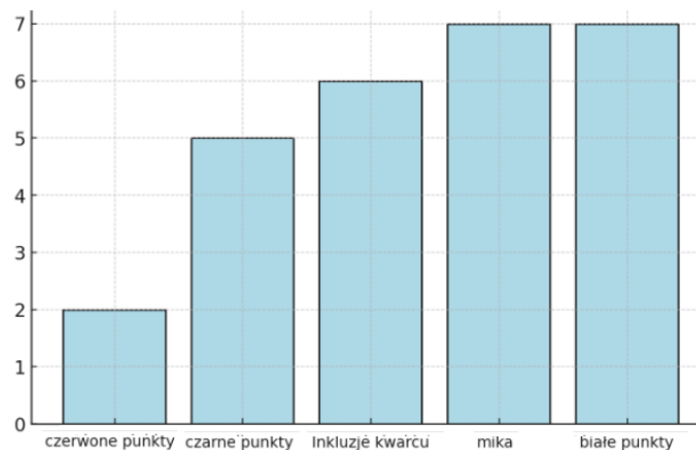
Ryc. 343. Jakość wykonania naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Crancha (Katalog XXVI).

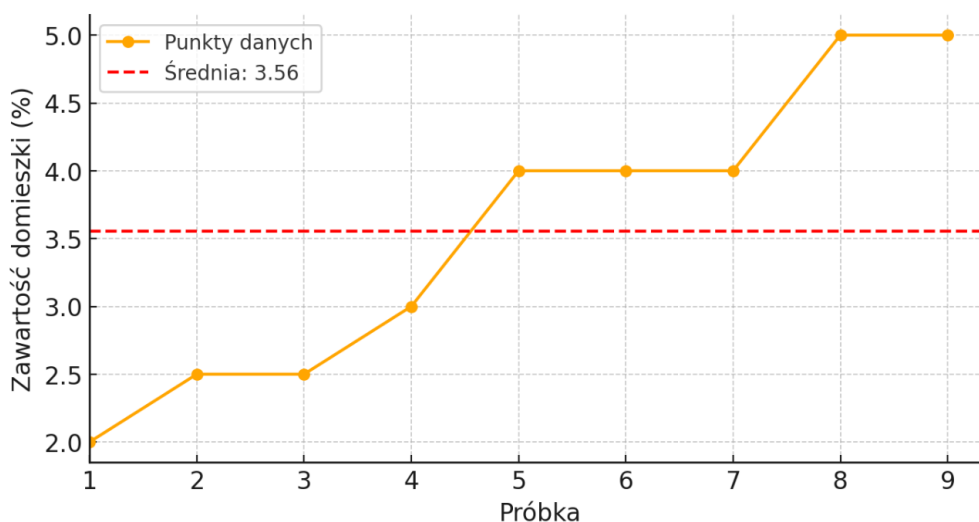
Ryc. 344. Grubość ścian fragmentów (9) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Crancha (Katalog XXVI).

Wszystkie przebadane fragmenty z Crancha były to części brzuśców naczyń (Katalog XXVI). Zidentyfikowane fragmenty pochodziły z naczyń zamkniętych. Zarejestrowane ułamki w większości przyporządkowano do grupy wytworów o wysokiej jakości (w pięciu przypadkach; ryc. 343). Cztery zainwentaryzowano jako „średniej do wysokiej” jakości. Z niniejszymi wnioskami korespondują rezultaty analizy grubości ścian. Ich średnia wynosiła 0,54 cm (ryc. 344). W przełamie fragmentów naczyń kategorii nacinanej i inkrustowanej z Crancha zauważono mineralną domieszkę ceramiczną. Zarejestrowano najwięcej wystąpień białych punktów i miki (po siedem). Niewiele mniej pojawiło się inkluzji kwarcu (6) i czarnych punktów (5) na ceramicznych ułamkach. Rzadziej stosowano do domieszki czerwone dodatki

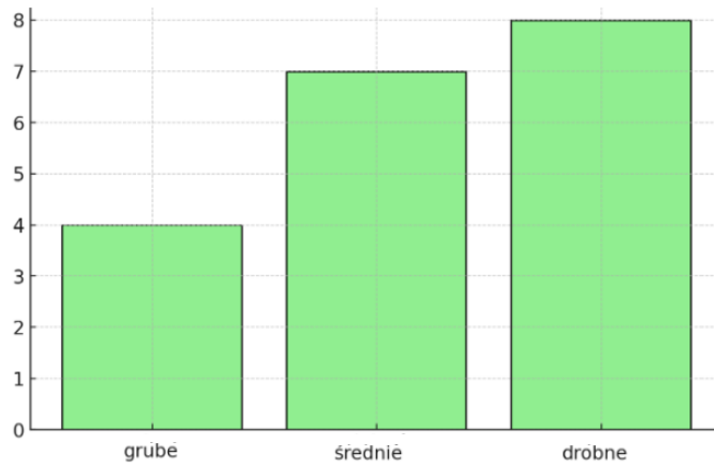
mineralne (jedynie w dwóch przypadkach) (ryc. 345). Procentową zawartość domieszki w masie ceramicznej zidentyfikowano w zakresie od 2% do 5% (ryc. 346). Jej uśredniona wartość wynosiła 3,56% (ryc. 346). Jej uziarnienie skatalogowano w obrębie trzech grup: drobnoziarnistej, średnioziarnistej i gruboziarnistej. Zarejestrowano najczęściej wystąpienia drobnej frakcji (w ośmiu przypadkach), i siedem średniej. Gruboziarnistą domieszkę zauważono w czterech fragmentach (ryc. 347).

Ryc. 345. Rozpoznana domieszka fragmentów (9) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Crancha (Katalog XXVI).

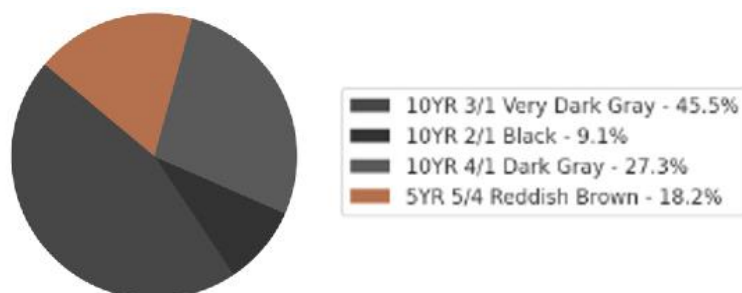

Ryc. 346. Procentowy udział domieszki w masie ceramicznej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Crancha, wraz z uśrednioną wartością (Katalog XXVI).

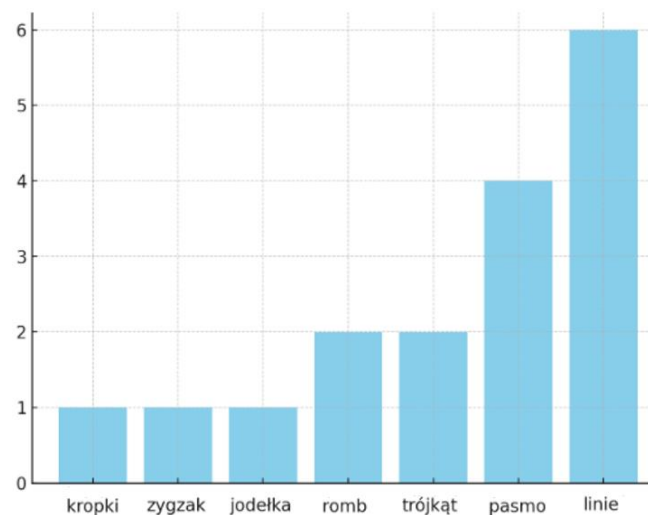

Ryc. 347. Podstawowy podział uziarnienia domieszki w masie ceramicznej naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Crancha (Katalog XXVI).

Kolorystyka powierzchni zewnętrznej naczyń nacinanych i inkrustowanych z Crancha była zróżnicowana, jednakże większość fragmentów cechowała się szarą i czarną barwą (81,9%: *10YR 3/1 Very Dark Gray*, *10YR 2/1 Black*, *10YR 4/1 Dark Gray*). Mniej zaobserwowano natomiast brązowych kolorów (18,2%: *5YR 5/4 Reddish Brown*) (ryc. 348). Ornamentyka powierzchni obejmowała głównie linie nacinane (w sześciu przypadkach) i pasma (4). Wykorzystywano też wzory trójkątne i romby (po dwa fragmenty). Rzadko używano wątków jodełki, zygzaka i kropek – w pojedynczych egzemplarzach (ryc. 349). W nacięciach zidentyfikowano ślady pasty inkrustacyjnej – w 83,3% białej (*WP 10YR 9.5/1 White*). Pozostałe 16,7% legitymowało się barwą żółtą (*WP 10YR 9/2 Pale Orange Yellow*) (ryc. 350). Warto zauważyć, że na ułamkach z Crancha odnotowano wykorzystywanie techniki grafitowania powierzchni. Wystąpiło ono aż na 40% analizowanego zbioru (ryc. 351).

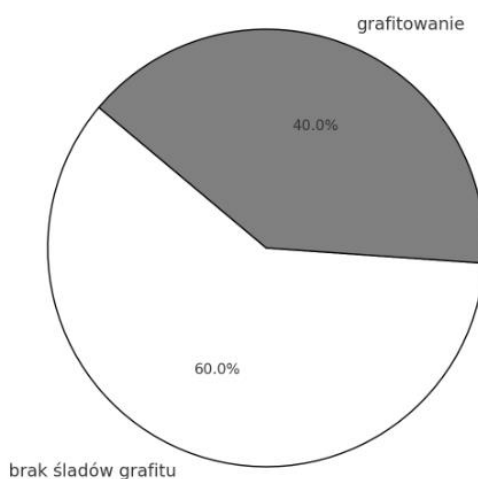
Ryc. 348. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Crancha (Katalog XXVI).

Ryc. 349. Ornamentyka naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Crancha (Katalog XXVI).

Ryc. 350. Kolorystyka inkrustacji fragmentów (9) naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Crancha (Katalog XXVI).

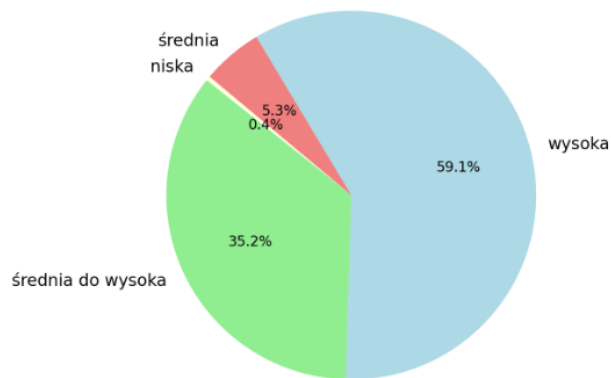

Ryc. 351. Ślady grafitowania powierzchni naczyń nacinanych i inkrustowanych ze stanowiska Crancha (Katalog XXVI).

5.1.2.4. Kontekst ponadregionalny

Na podstawie powyższych analiz i porównań zespołów materiałów z różnych stanowisk i regionów uzyskano dane na temat różnic i podobieństw w obrębie opisywanej kategorii naczyń nacinanych i inkrustowanych.

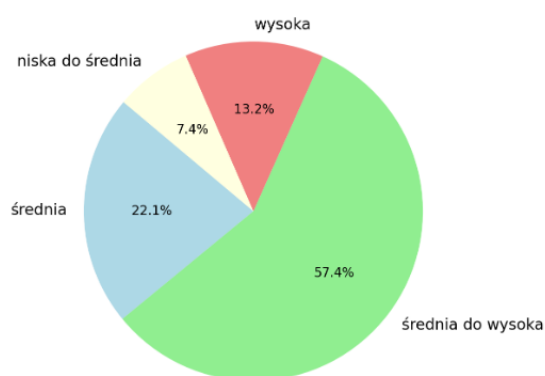
W Centralnej Macedonii dominowały naczynia o wysokiej jakości wykonania (59,1%). Kolejne 35,2% całego zbioru stanowiły fragmenty o jakości średniej do wysokiej. Niską jakość stwierdzono na zaledwie 0,4% (ryc. 352). Powyższe dane wyraźnie pokazują, że zdecydowana większość naczyń nacinanych i inkrustowanych w tym regionie była na dobrym poziomie jakości wykonania. W Levunovo i Marena naczynia o jakości średniej do wysokiej stanowiły 41,7%. Sugeruje to podobny poziom wytwórczości, jak w Centralnej Macedonii, niemniej jednak z większym udziałem jakości średniej, gdyż stanowi ona 33,3%. Jakość wysoka reprezentowała jedynie 16,7% (ryc. 353). W Kresna wyraźnie dominowała średnia jakość wytwórczości. Rozpoznano ją aż na 80% całości zbioru. Pozostałe naczynia zinwentaryzowano w ramach grupy o jakości produkcji od średniej do wysokiej. W Kotlinie Błagojewgradu przeważały naczynia o jakości średniej do wysokiej (57,4%), podobnie jak w zbiorze fragmentów z Centralnej Macedonii. Średnia jakość wystąpiła w 22,1% całej próby, co jest wartością pośrednią między Centralną Macedonią a Levunovo i Marena. Wysoką jakość odnotowano na 13,2% fragmentów, którą należy uznać za niską wartość, zbliżoną do zaobserwowanej w Levunovo i Marena (ryc. 354). W Crancha odnotowano jedynie dwie kategorie jakości produkcji: średnia do wysoka i wysoka. Ponad połowa (55%) fragmentów to były naczynia o wysokiej jakości. W porównaniu z innymi stanowiskami i regionami, tutaj nie zauważono obecności naczyń o niższej jakości.

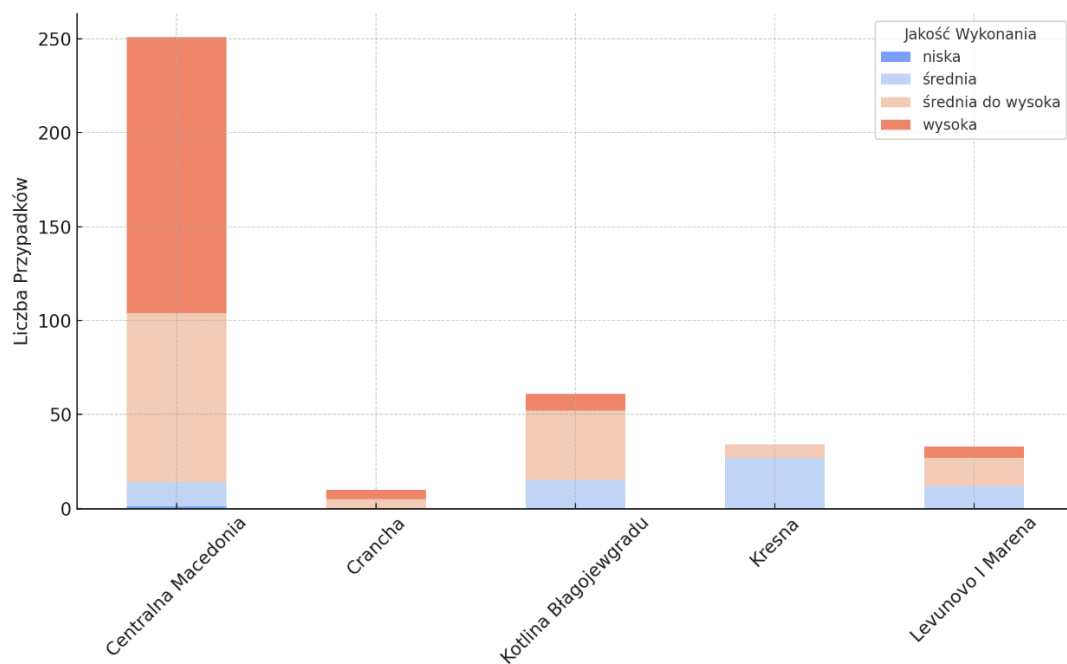
Ryc. 352. Jakość fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych w Centralnej Macedonii (zbiorczo Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX).

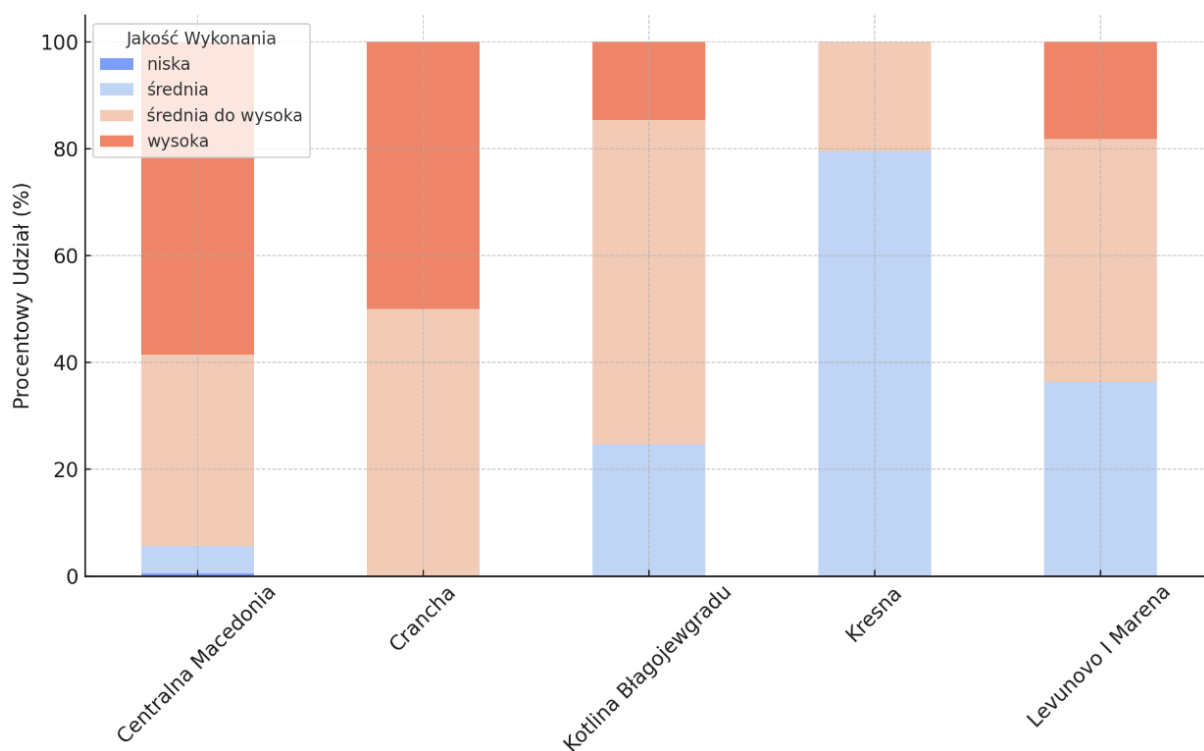
Ryc. 353. Jakość fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z dolin Strumy i Strumicy: stanowisk Levunovo i Marena (Katalogi XXII-XXIII).

Ryc. 354. Jakość fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Kotliny Błagojewgradu (Katalogi XXV, XXVII-XXVIII, XXX-XXXI).

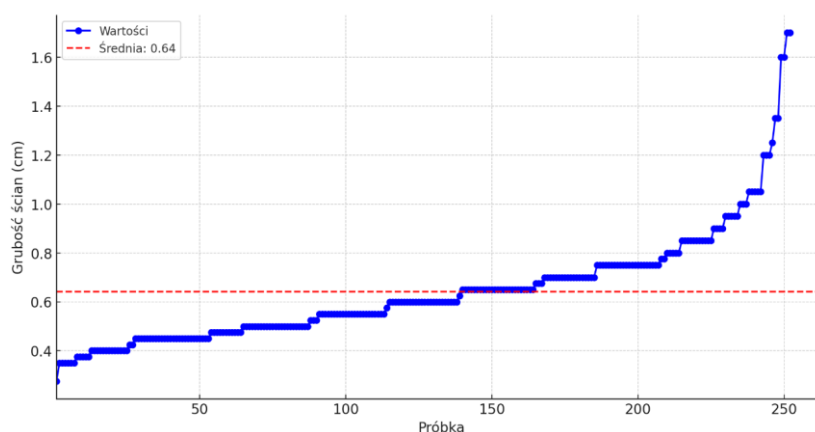

Ryc. 355. Zestawienie jakości fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Błagojewgradu i Crancha (zbiorczo Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXV-XXVIII, XXX-XXXI).

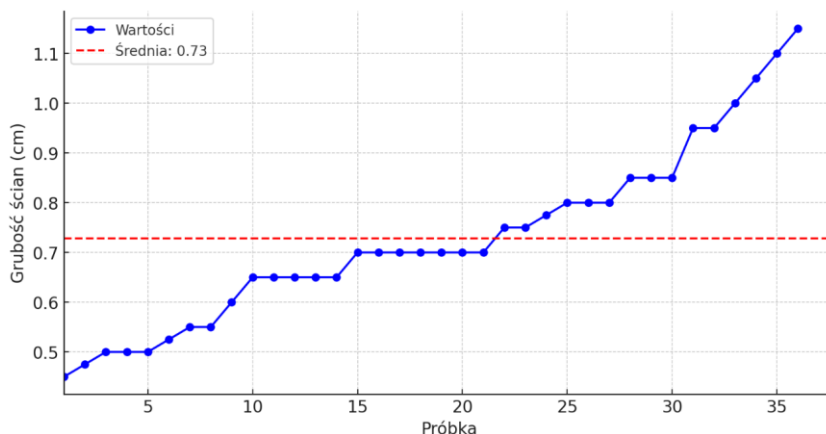

Ryc. 356. Zestawienie procentowego udziału rozpoznanej jakości fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Błagojewgradu i Crancha (zbiorczo Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXV-XXVIII, XXX-XXXI).

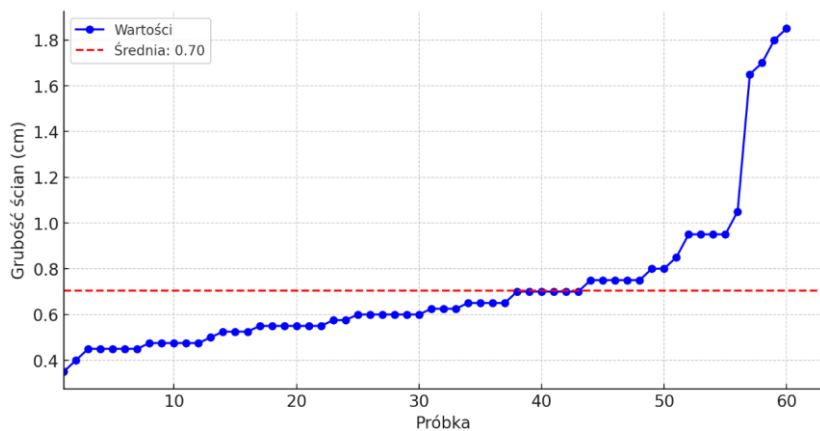
W Centralnej Macedonii wyliczono średnią grubość ścian na poziomie 0,64 cm. Wszystkie próbki miały wymiary od 0,3 cm do 1,7 cm. Większość z nich oscyluje wokół średniej. Niemniej jednak, na wykresie zbiorczym (ryc. 357) widać wyraźny wzrost grubości przy najwyższych wartościach, ponieważ kilka próbek było znacząco grubszych niż pozostałe. W Levunovo i Marena średnia grubość ścian wynosiła 0,73 cm. Wymiary wszystkich próbek zamykały się w przedziale od około 0,45 cm do 1,1 cm. Większość z nich miała wartości bliskie średniej (ryc. 358). W Kresna średnią grubość ścian wynosiła 0,67 cm. Wymiary wszystkich próbek wahały się od około 0,45 cm do 0,8 cm grubości. W zdecydowanej większości były zbliżone do średniej wartości. Rozkład grubości był bardziej jednolity niż w innych regionach. W Kotlinie Błagojewgradu średnia grubość ścian wynosiła 0,70 cm. Wszystkie próbki zamykały się w przedziale od około 0,4 cm do 1,8 cm, co oznacza, że był to największy zakres wartości w porównaniu do innych regionów. Widoczny jest wyraźny skok grubości niektórych próbek (ryc. 359). W Crancha odnotowano średnią grubość ścian na poziomie 0,54 cm. Grubość analizowanych fragmentów wahała się od około 0,4 cm do 0,9 cm. Większość próbek była poniżej średniej, z wyjątkiem kilku bardziej grubych naczyń.

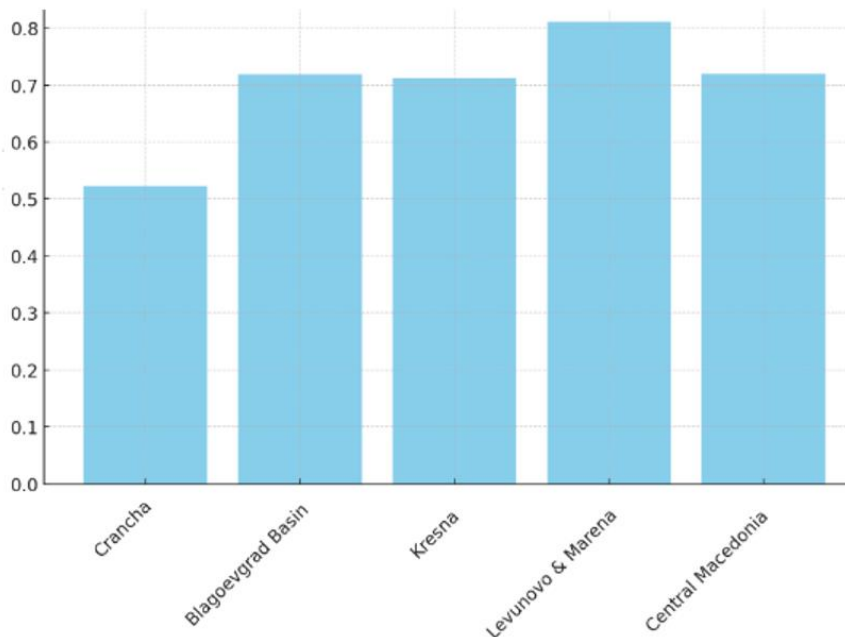
Ryc. 357. Grubość ścian fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych w Centralnej Macedonii (zbiorczo Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX).

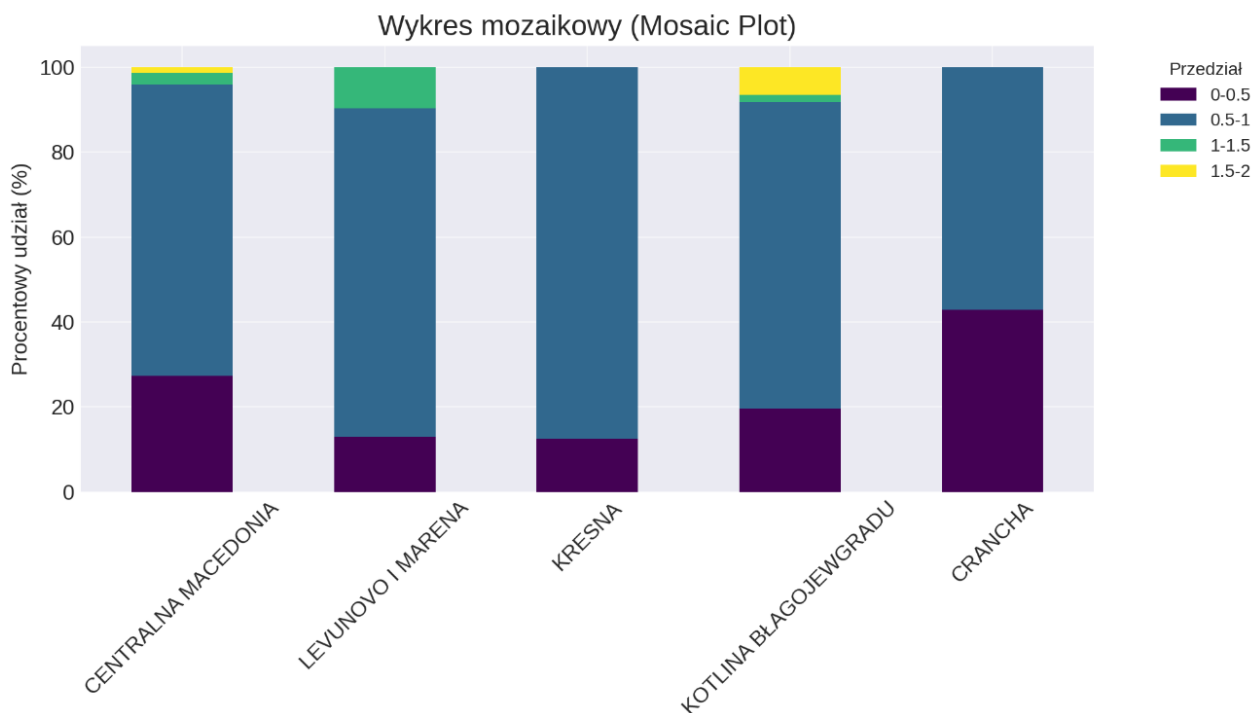
Ryc. 358. Grubość ścian fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z dolin Strumy i Strumicy - stanowiska Levunovo i Marena (Katalogi XXII-XXIII).

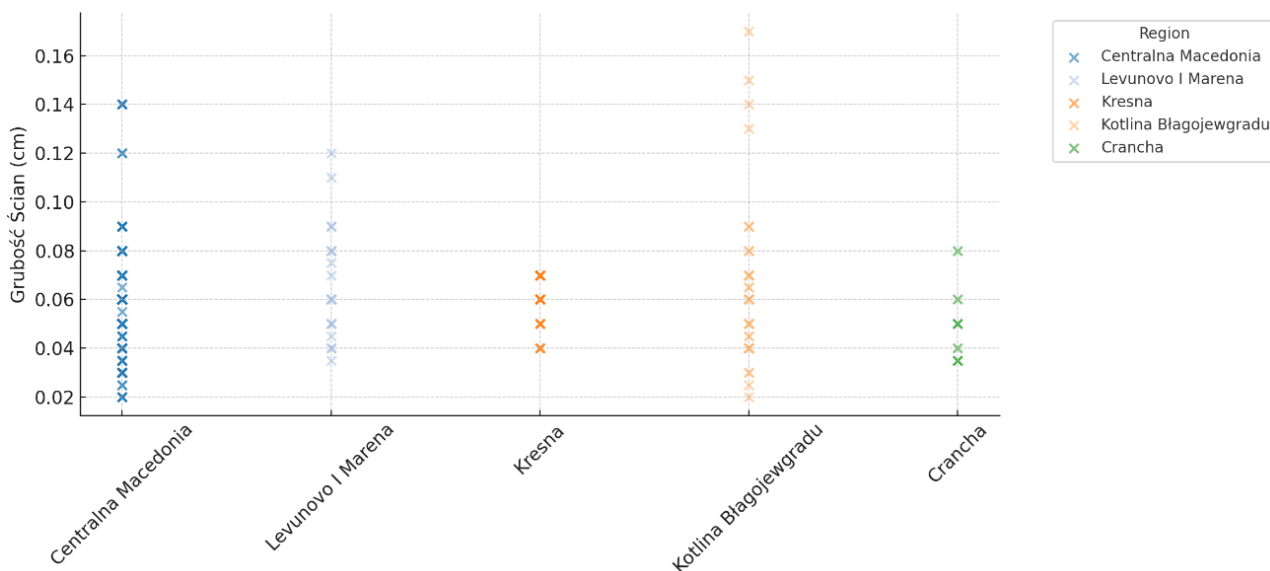
Ryc. 359. Grubość ścian fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Kotliny Blagoevgradu (Katalogi XXV, XXVII-XXVIII, XXX-XXXI).

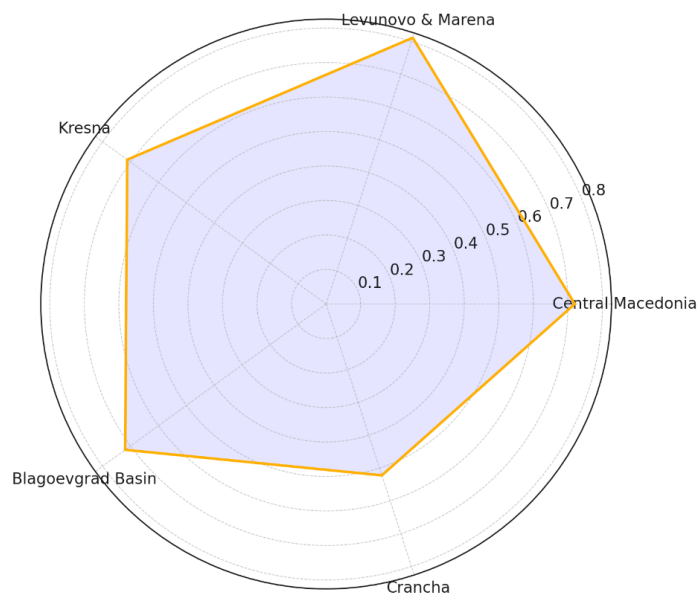
Ryc. 360. Porównanie średniej grubości ścian fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Blagoevgradu i Crancha (Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXVI-XXVIII, XXX-XXXI, XXVI).

Ryc. 361. Zestawienie procentowego udziału grubości ścian fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Błagojewgradu i Crancha (Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXVI-XXVIII, XXX-XXXI, XXVI).

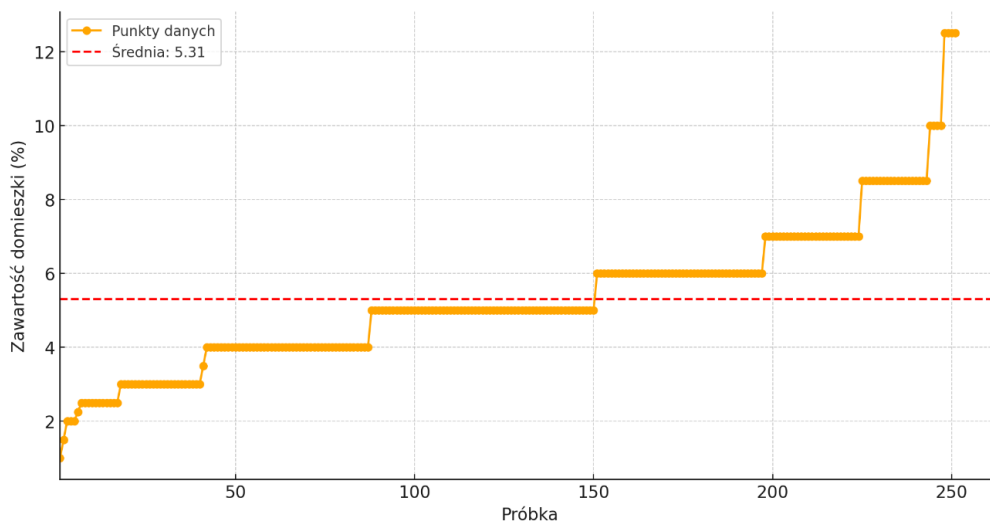

Ryc. 362. Wykres punktowy średniej grubości ścian fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Błagojewgradu i Crancha (Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXVI-XXVIII, XXX-XXXI, XXVI).

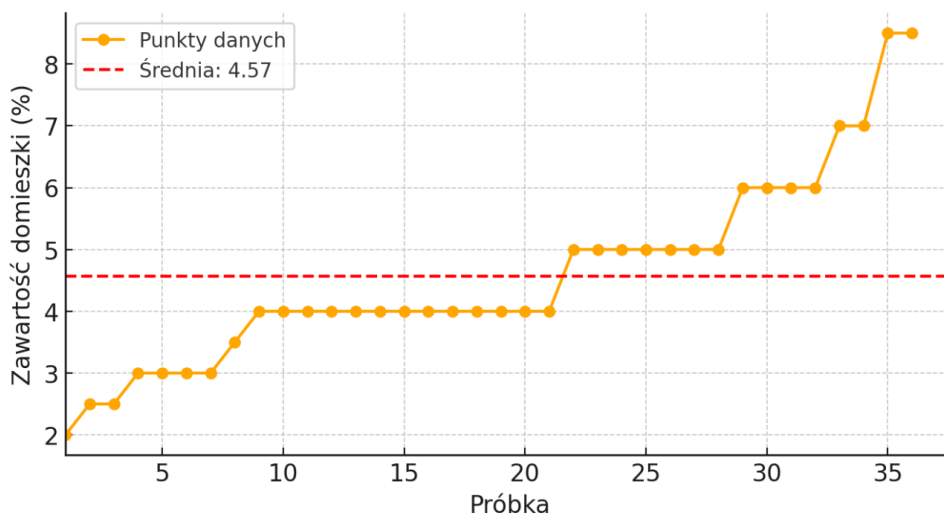

Ryc. 363. Wykres radarowy średniej grubości ścian fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Błagojewgradu i Crancha (Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXVI-XXVIII, XXX-XXXI, XXVI).

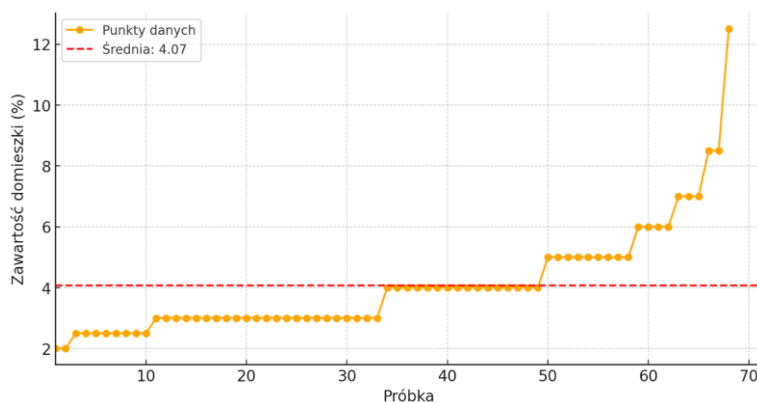
W regionie Centralnej Macedonii średnia zawartość domieszki w masie ceramicznej wynosiła 5,31%, z próbami w zakresie od 2% do 12% (ryc. 364). W Levunovo i Marena zawartość domieszki była bardziej jednolita, ze średnią 4,57% i zakresem od 2% do 8% (ryc. 365). Może to świadczyć o stabilniejszej technologii produkcji, choć wyższe wartości sugerują pewną różnorodność. Kresna charakteryzowała się najwyższą średnią zawartością procentową domieszek wynoszącą 5,97%. Wszystkie zainwentaryzowane próbki mieściły się w przedziale od 3% do 8%. W Kresna zaobserwowano jednakże większą koncentrację na poziomie około 6%. Z kolei Kotlina Błagojewgradu, ze średnią 4,07%, charakteryzowała się znaczną zmiennością, od 2% do 12% (ryc. 366), wskazując na różnorodność składu masy ceramicznej. Crancha, z najniższą średnią 3,56% i wąskim zakresem udziału domieszki od 2% do 5%, wskazuje na najbardziej zestandaryzowaną technologię produkcji.

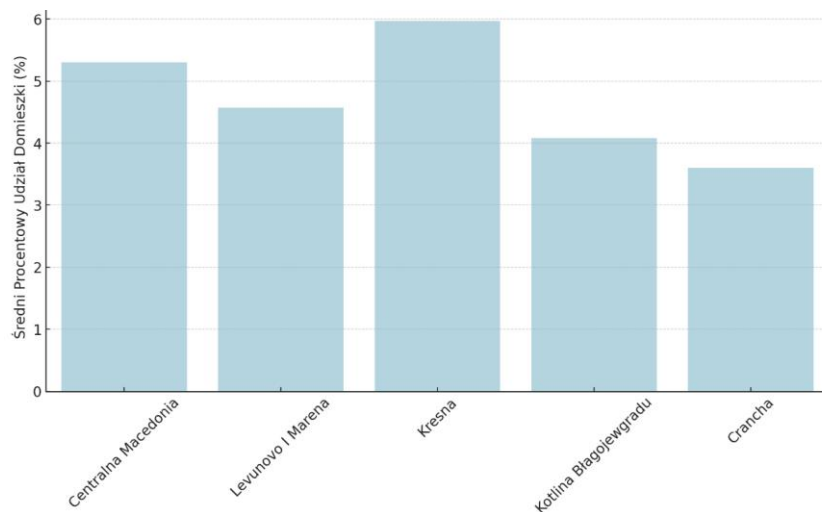
Ryc. 364. Procentowa zawartość domieszki w masie ceramicznej fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych w Centralnej Macedonii (zbiorczo Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX).

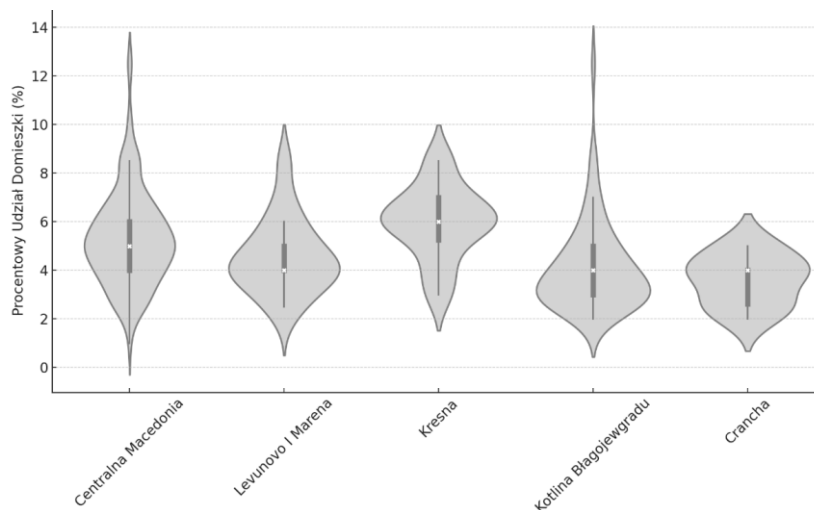
Ryc. 365. Procentowa zawartość domieszki w masie ceramicznej fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z dolin Strumy i Strumicy: stanowiska Levunovo i Marena (Katalogi XXII-XXIII).

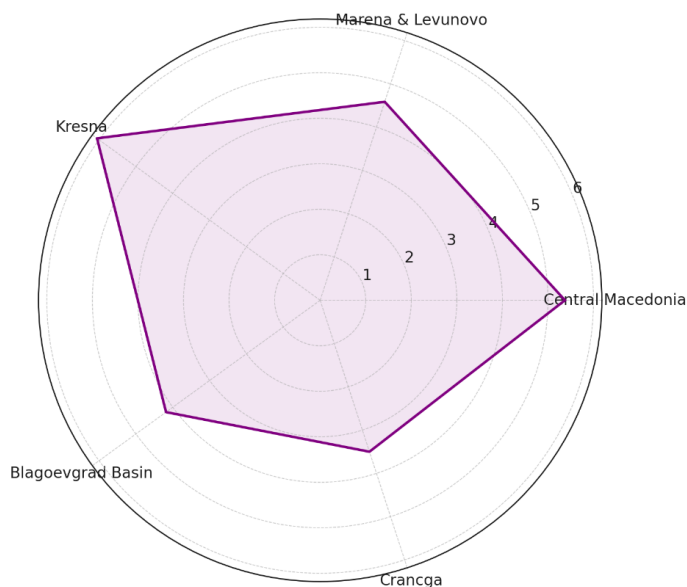
Ryc. 366. Procentowa zawartość domieszki w masie ceramicznej fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Kotliny Błagojewgradu (Katalogi XXV, XXVII-XXVIII, XXX-XXXI).

Ryc. 367. Zestawienie średniej procentowej zawartości domieszki w masie ceramicznej fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Blagowgradu i Crancha (Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXVI-XXVIII, XXX-XXXI, XXVI).

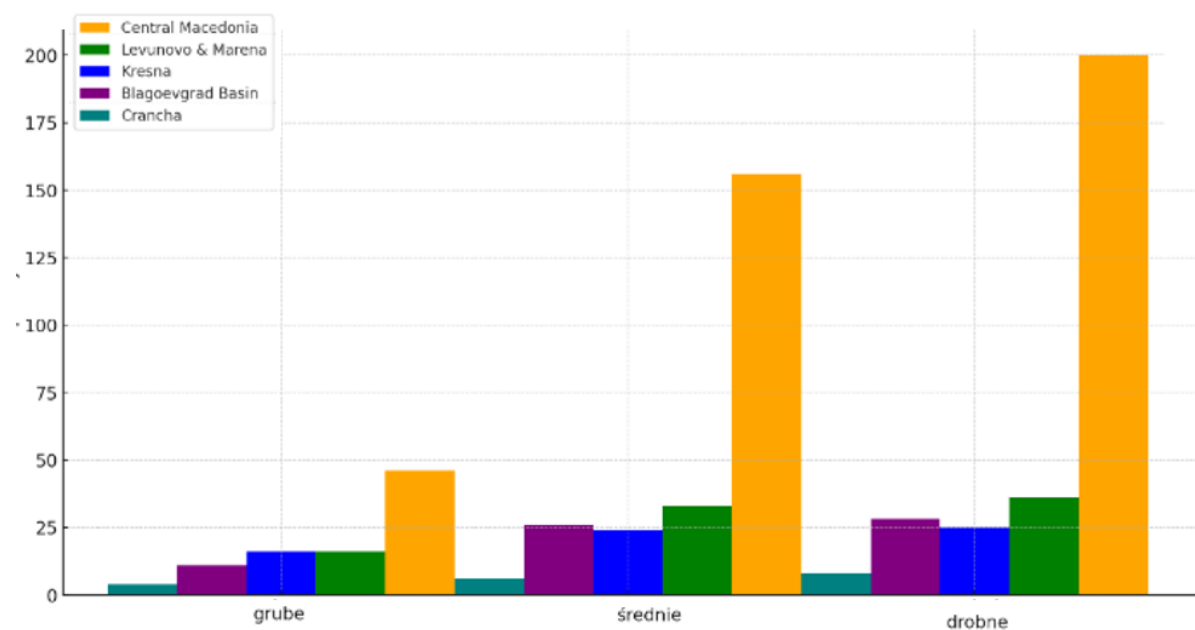
Ryc. 368. Wykres wiolinowy procentowej zawartości domieszki w masie ceramicznej fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Blagowgradu i Crancha (Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXVI-XXVIII, XXX-XXXI, XXVI).

Ryc. 369. Wykres radarowy procentowej zawartości domieszki w masie ceramicznej fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Błagojewgradu i Crancha (Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXVI-XXVIII, XXX-XXXI, XXVI).

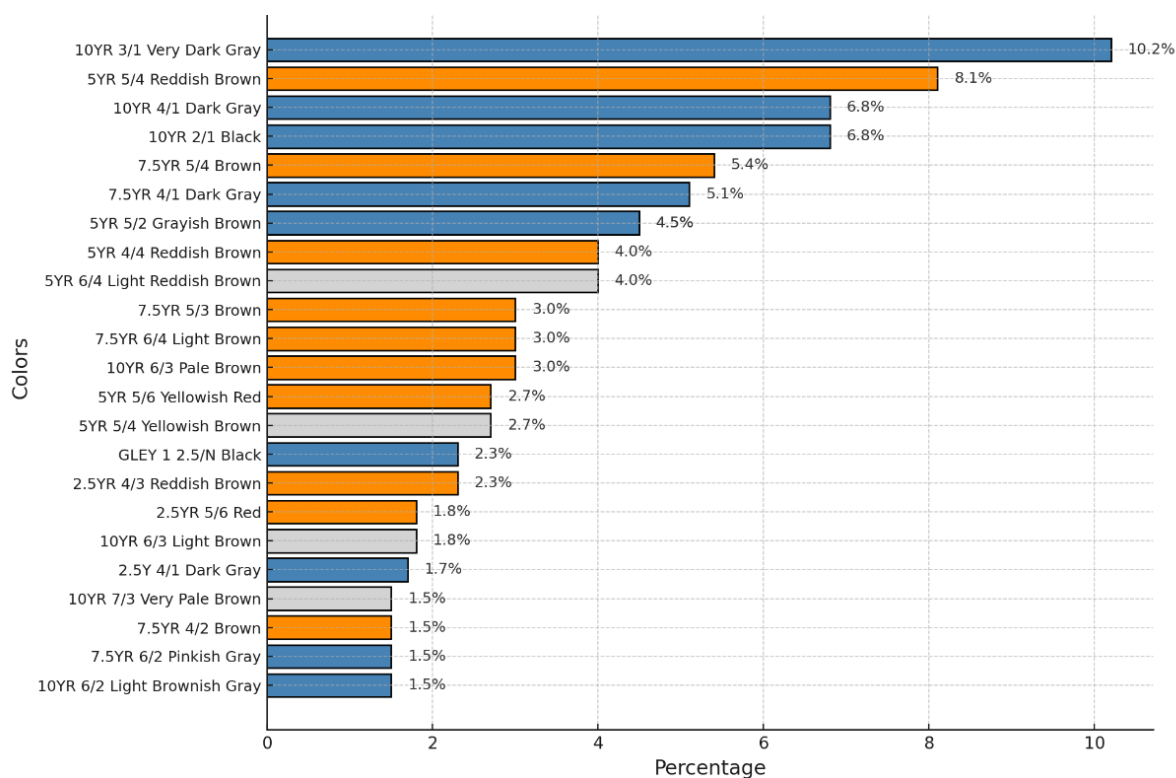
Naczynia nacinane i inkrustowane ze stanowisk Centralnej Macedonii charakteryzowały się równomiernym rozkładem drobnego i średniego uziarnienia domieszki, z niewielką przewagą drobnych ziaren. Grube frakcje były najrzadziej reprezentowane. W Levunovo i Marena wykazano bardziej zrównoważony rozkład wszystkich trzech frakcji uziarnienia. Drobne i średnie ziarna dominowały, ale grubsza domieszka również stanowiła istotny udział w całości próby. W Kresna drobne i średnie uziarnienie domieszki było niemalże równomiernie reprezentowane. Grubsza domieszka również występowała dość często, przypominając schemat rozpoznany dla stanowisk w Levunovo i Marena. W Kotlinie Błagojewgradu przeważały drobne i średnie frakcje, podobnie jak w Centralnej Macedonii, ale z nieco większym udziałem grubych ziaren. Fakt ten sugeruje, że produkcja ceramiki w tym regionie była nieco bardziej zróżnicowana niż w Centralnej Macedonii. W Crancha przede wszystkim występowały drobne i średnie frakcje. Grube ziarna pojawiały się stosunkowo rzadko. Z tego powodu uważa się, że wytwarzanie ceramiki odkrytej na tym stanowisku było podobne do tej z Centralnej Macedonii – z większym udziałem drobnych i średnich frakcji.

Reasumując, w Centralnej Macedonii oraz Crancha wyraźnie dominowały naczynia z domieszką o drobnych frakcjach, podczas gdy w Levunovo i Marena oraz Kresna wykazano bardziej zrównoważony rozkład, jednak z większym udziałem grubych ziaren. Średnie uziarnienie występowało powszechnie we wszystkich regionach, sugerując, że ten rodzaj domieszki był wszechstronnie stosowany w produkcji ceramiki. Stanowiska Levunovo, Marena oraz Kresna wyróżniały się ponadto wyższym udziałem grubych ziaren.

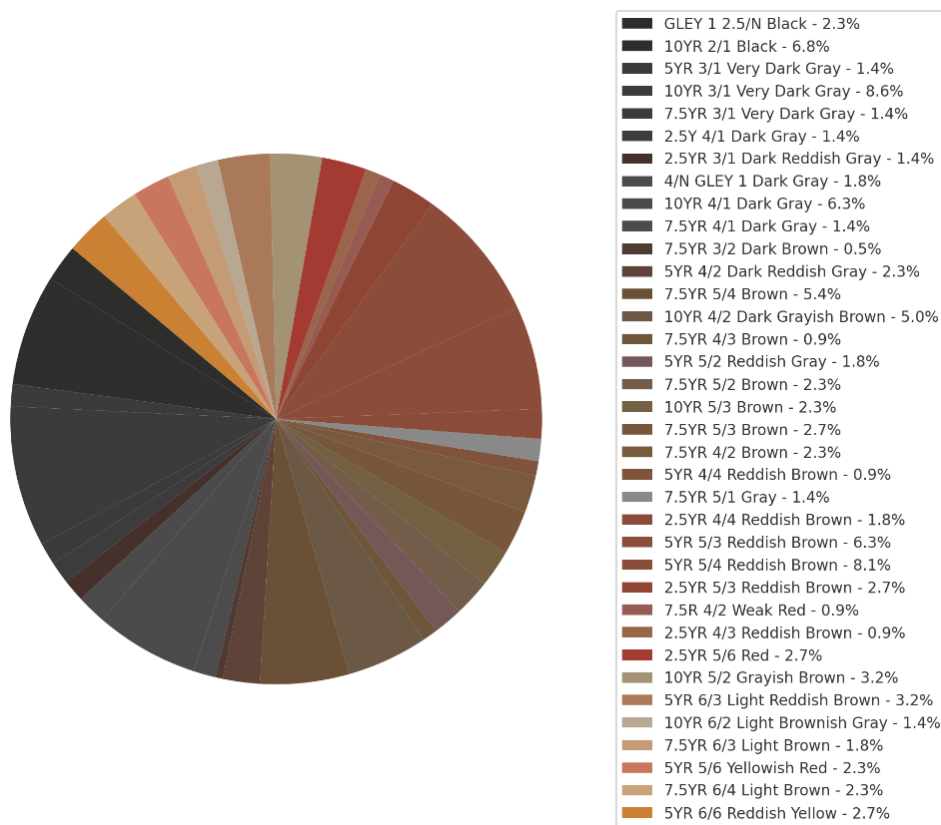
Ryc. 370. Zestawienie uziarnienia domieszki fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Błagojewgradu i Crancha (Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXVI-XXVIII, XXX-XXXI, XXVI).

Grupa naczyń nacinanych i inkrustowanych była zróżnicowana kolorystycznie. Jej kolory obejmowały barwy zarówno zimne, jak i ciepłe (ryc. 371), w zbliżonych proporcjach.

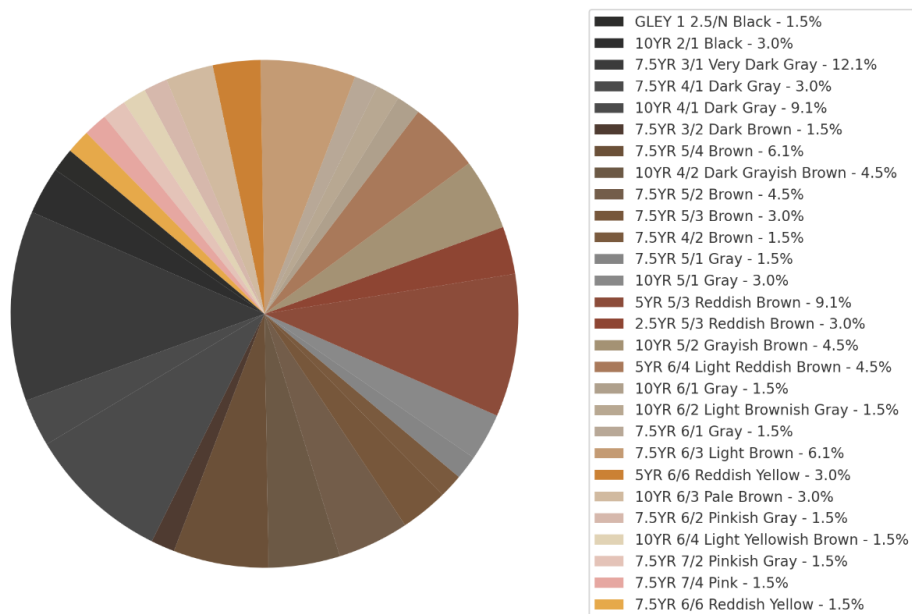

Ryc. 371. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej wszystkich fragmentów naczyń nacinianych i inkrustowanych podlegających rozpoznaniu (Katalog II-XXXIII). Podział ze względu na barwę. Kolorem niebieskim oznaczono barwy zimne, pomarańczowym – ciepłe. Na szaro zaznaczono barwy neutralne.

W Centralnej Macedonii dominującym kolorem powierzchni zewnętrznej był brązowy wraz z odcieniami (*10YR 4/2 Dark Grayish Brown, 7.5YR 3/2 Dark Brown, 7.5YR 5/4 Brown, 7.5YR 4/3 Brown, 5YR 5/2 Brown, 10YR 5/2 Grayish Brown, 7.5YR 5/3 Brown, 7.5YR 4/2 Brown, 5YR 5/3 Brown, 5YR 3/2 Reddish Gray, 5YR 3/3 Brown, 5YR 5/4 Reddish Brown* – 46,5%). Nieco mniej fragmentów charakteryzowało się barwą szarą i czarną (*GLEY 1 2.5/N Black, 10YR 2/1 Black, 5YR 3/1 Very Dark Gray, 10YR 3/1 Very Dark Gray, 7.5YR 3/1 Very Dark Gray, 2.5Y 4/1 Dark Gray, 4/N GLEY 1 Dark Gray, 10YR 4/1 Dark Gray, 7.5YR 4/1 Dark Gray, 7.5YR 5/1 Gray* – 30,4%). Zarejestrowano także obecność barw czerwonych (*2.5YR 4/6 Red, 5YR 5/6 Yellowish Red, 5YR 6/6 Reddish Yellow, 5YR 4/4 Reddish Brown*) na niemal 20% wszystkich fragmentów. Beże i jasne odcienie brązu zaobserwowano na 14% (*WP 10YR 9.5/1 White, WP 2.5Y 8.5/2 Pale Yellow, WP 10YR 9.5/2 Pale Orange Yellow*) (ryc. 372).

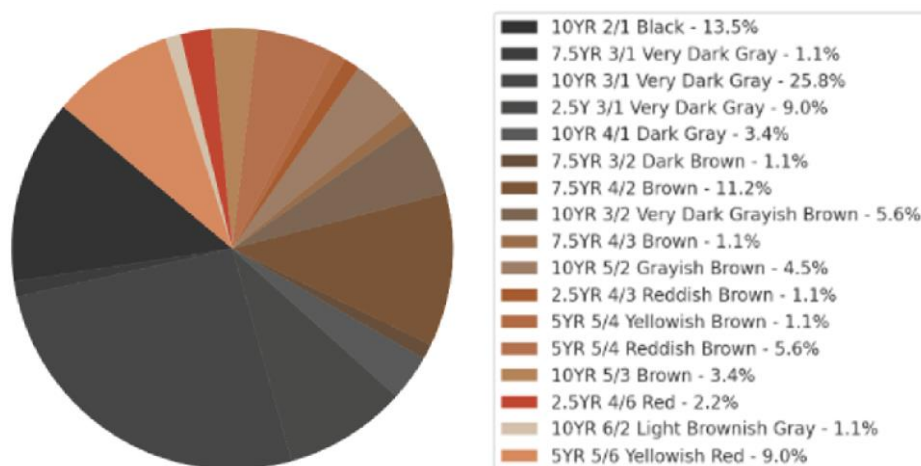

Ryc. 372. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych w Centralnej Macedonii (zbiorczo Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX).

Ryc. 373. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z dolin Strumy i Strumicy: stanowiska Levunovo i Marena (zbiorczo Katalogi XXII-XXIII).

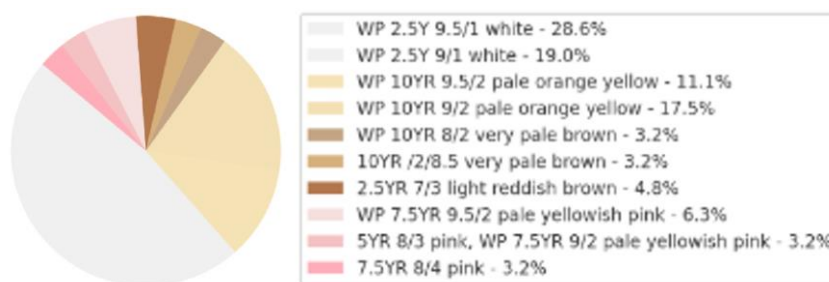
W Levunovo i Marena najczęściej występującym kolorem powierzchni zewnętrznej był brązowy (7.5YR 3/2 Dark Brown, 7.5YR 5/4 Brown, 10YR 4/2 Dark Grayish Brown, 7.5YR 5/2 Brown, 7.5YR 5/3 Brown, 7.5YR 4/2 Brown, 5YR 3/2 Reddish Brown, 5YR 3/2 Reddish Brown, 10YR 5/2 Grayish Brown, 7.5YR 6/4 Light Reddish Brown, 10YR 6/3 Light Brown – widoczny na niemal 45%). Nieco mniej zainwentaryzowano naczyń szarych i czarnych (GLEY 1 2.5/N Black, 10YR 2/1 Black, 7.5YR 3/1 Very Dark Gray, 7.5YR 4/1 Dark Gray, 10YR 4/1 Dark Gray, 7.5YR 5/1 Gray, 10YR 5/1 Gray, 10YR 6/1 Gray, 10YR 6/2 Light Brownish Gray – 35%). Ponadto zaobserwowano obecność barw czerwonych (2.5YR 5/3 Reddish Brown, 5YR 5/4 Reddish Brown, 7.5YR 7/2 Pinkish Gray, 5YR 6/6 Reddish Yellow – ok. 17%), a także beżowych i jaśniejszych (10YR 4/4 Light Reddish Brown, 10YR 6/1 Gray, 5YR 7/2 Pinkish Gray, 7.5YR 7/4 Pink, 7.5YR 6/6 Light Yellowish Brown – niemal 8%) (ryc. 373).

Ryc. 374. Kolorystyka powierzchni zewnętrznej fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z Kotliny Błagoevgradu (zbiorczo Katalogi XXV, XXVII-XXVIII, XXX-XXXI).

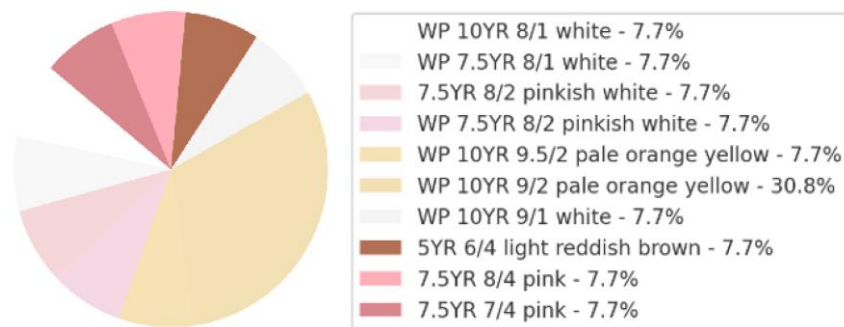
Reasumując, w kolorystyce powierzchni zewnętrznej naczyń nacinanych i inkrustowanych występowały zarówno wyraźne różnice, jak i podobieństwa między poszczególnymi regionami. Centralna Macedonia cechowała się największą różnorodnością barw, z dominacją odcieni 10YR 3/1 Very Dark Gray (8,6%), 10YR 2/1 Black (6,8%) oraz 5YR 5/4 Reddish Brown (8,1%). Pozostałe regiony charakteryzowały się bardziej ograniczoną paletą

kolorów. W Levunovo i Marena oraz Kresna przeważały ciemne odcienie szarości, takie jak *7.5YR 3/1 Very Dark Gray* (12,1% w Levunovo i Marena) oraz *10YR 3/1 Very Dark Gray* (10,2% w Kresna), a także brązy, np. *5YR 5/3 Reddish Brown* (9,1% w Levunovo i Marena) i *5YR 5/4 Reddish Brown* (10,2% w Kresna). Kotlina Błagojewgradu (ryc. 374) oraz Crancha charakteryzowały się dominacją bardzo ciemnych odcieni. Najczęstsze barwy były to *10YR 3/1 Very Dark Gray* (25,8% w Kotlinie Błagojewgradu) oraz *10YR 2/1 Black* (13,5%), a w Crancha *10YR 3/1 Very Dark Gray* (45,5%) i *5YR 5/4 Reddish Brown* (18,2%). Pomimo wspólnego dla wszystkich regionów występowania szarości, czerni i brązów, ich udział i różnorodność jest zróżnicowana.

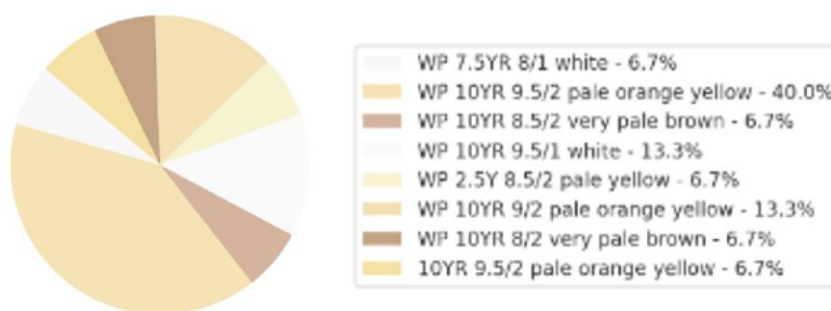
Ryc. 375. Kolorystyka śladów inkrustacji naczyń nacinanych i inkrustowanych w Centralnej Macedonii (zbiorczo Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX).

W trakcie analizy barw pozostałości inkrustacji omawianej kategorii naczyń także poczyniono pewne obserwacje. W Centralnej Macedonii dominującym jej kolorem był biały (47,6%: *WP 2.5Y 9.5/1 White*, *WP 2.5Y 9/1 White*). Nieco mniej zaobserwowano udziału żółtej inkrustacji (na niemal 32% fragmentów: *WP 10YR 9.5/2 Pale Orange Yellow*, *WP 10YR 9/2 Pale Orange Yellow*, *WP 10YR 8/2 Very Pale Brown*). Widoczna była także różowa i czerwona pasta inkrustacyjna (na 12,6%: *WP 7.5YR 9.5/2 Pale Yellowish Pink*, *5YR 8/3 Pink*, *WP 7.5YR 9/2 Pale Yellowish Pink*, *7.5YR 8/4 Pink*). Beżowy kolor inkrustacji wystąpił na 8% wszystkich zebranych fragmentów (*10YR 2/8.5 Very Pale Brown*, *2.5YR 7/3 Light Reddish Brown*) (ryc. 375).

Ryc. 376. Kolorystyka śladów inkrustacji naczyń nacinanych i inkrustowanych z dolin Strumy i Strumicy: stanowiska Levunovo i Marena (Katalogi XXII-XXIII).

W Levunovo i Marena największą grupę stanowiła inkrustacja w kolorze żółtym (38,5%: *WP 10YR 9.5/2 Pale Orange Yellow, WP 10YR 9/2 Pale Orange Yellow*). Znacząco obecna w repertuarze była także różowa pasta (30,8%: *7.5YR 8/2 Pinkish White, WP 7.5YR 8/2 Pinkish White, 7.5YR 8/4 Pink, 7.5YR 7/4 Pink*). Zauważono także wysoki udział inkrustacji barwy białej (ok. 23%: *WP 10YR 8/1 White, WP 7.5YR 8/1 White, WP 10YR 9/1 White*) (ryc. 376). W Kresna wystąpiły jedynie dwa kolory – biały (*WP 10YR 9.5/1 White*) i beżowy (*WP 10YR 8/2 Very Pale Brown*).

Ryc. 377. Kolorystyka śladów inkrustacji naczyń nacinanych i inkrustowanych z Kotliny Błagojewgradu (Katalogi XXV, XXVII-XXVIII, XXX-XXXI).

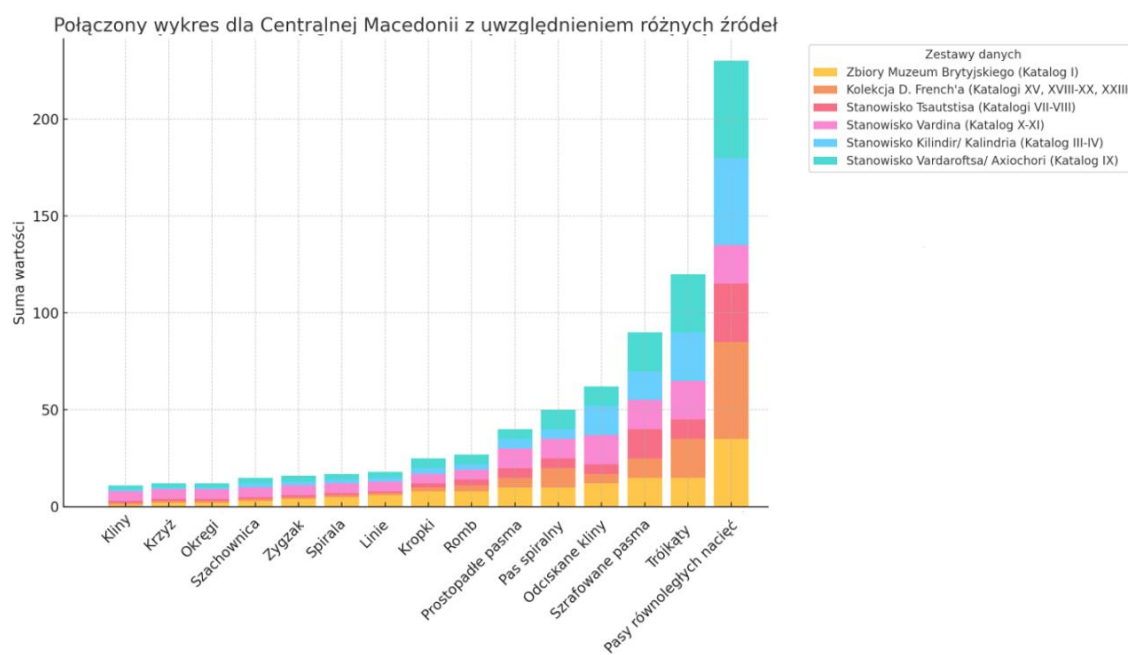
W Kotlinie Błagojewgradu dominowały kolory żółte (ponad 66%: *WP 10YR 9.5/2 Pale Orange Yellow, WP 2.5Y 8.5/2 Pale Yellow, WP 10YR 9/2 Pale Orange Yellow, 10YR 9.5/2 Pale Orange*

Yellow). Biała barwa była również obecna w repertuarze fragmentów inkrustowanych, jednakże w mniejszej ilości (20%: *WP 7.5YR 8/1 White*, *WP 10YR 9.5/1 White*). Rzadziej stosowano beżową inkrustację (13,4%: *WP 10YR 8.5/2 Very Pale Brown*, *WP 10YR 8/2 Very Pale Brown*). Materiał z Crancha przedstawia zdecydowanie odmienny obraz – znacznie dominującym kolorem inkrustacji był biały (83,3%). Żółty występował w mniejszych ilościach (16,7%) (ryc. 377).

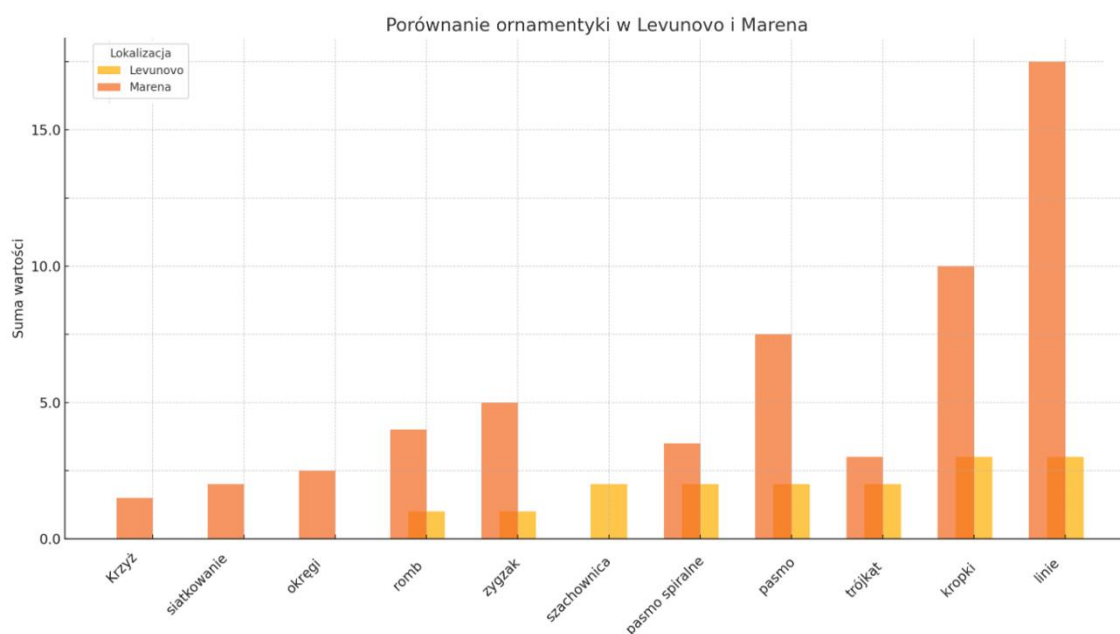
Reasumując, w każdym regionie przeważały jasne odcienie, zwłaszcza biel i jasne żółcie, przy czym Centralna Macedonia, Levunovo i Marena wykazywały większą różnorodność kolorystyczną, podczas gdy Kotlina Błagojewgradu i Crancha charakteryzowały się bardziej jednolitą paletą barw. W ogólnym ujęciu – biała inkrustacja występowała najczęściej w Crancha i w regionie Centralnej Macedonii, gdzie stanowiła większość wśród sklasyfikowanych kolorów. Czerwoną inkrustację zainwentaryzowano w mniejszych ilościach w Centralnej Macedonii, Levunovo i Marena, a także w niewielkim stopniu w Kotlinie Błagojewgradu. Jest praktycznie nieobecna w Crancha..

Zbiorecza analiza używanych ornamentów na ceramice nacinanej i inkrustowanej dostarczyła dodatkowych danych. W analizowanych regionach zdobnictwo naczyń nacinanych i inkrustowanych wykazywało zarówno podobieństwa, jak i różnice. Centralna Macedonia charakteryzowała się największą różnorodnością wzorów, w tym liniami, pasmami, trójkątami, zygzakami oraz bardziej skomplikowanymi motywami, takimi jak szachownice i krzyże. Wymienione wzory były rozmaite i występowały w dużych ilościach (ryc. 378). W Levunovo i Marena zainwentaryzowano prostsze ornamenty, takie jak linie, kropki, pasma oraz zygzaki, przy czym Marena wykazała bardziej równomierny rozkład różnych typów dekoracji (ryc. 379). W Kresna, podobnie jak w Kotlinie Błagojewgradu, sklasyfikowano prostsze wątki, takie jak linie i zygzaki. Dyferencjacja ornamentów była tam mniejsza w porównaniu do Centralnej Macedonii (ryc. 380). Crancha wyróżniała się najbardziej ograniczoną ornamentyką.

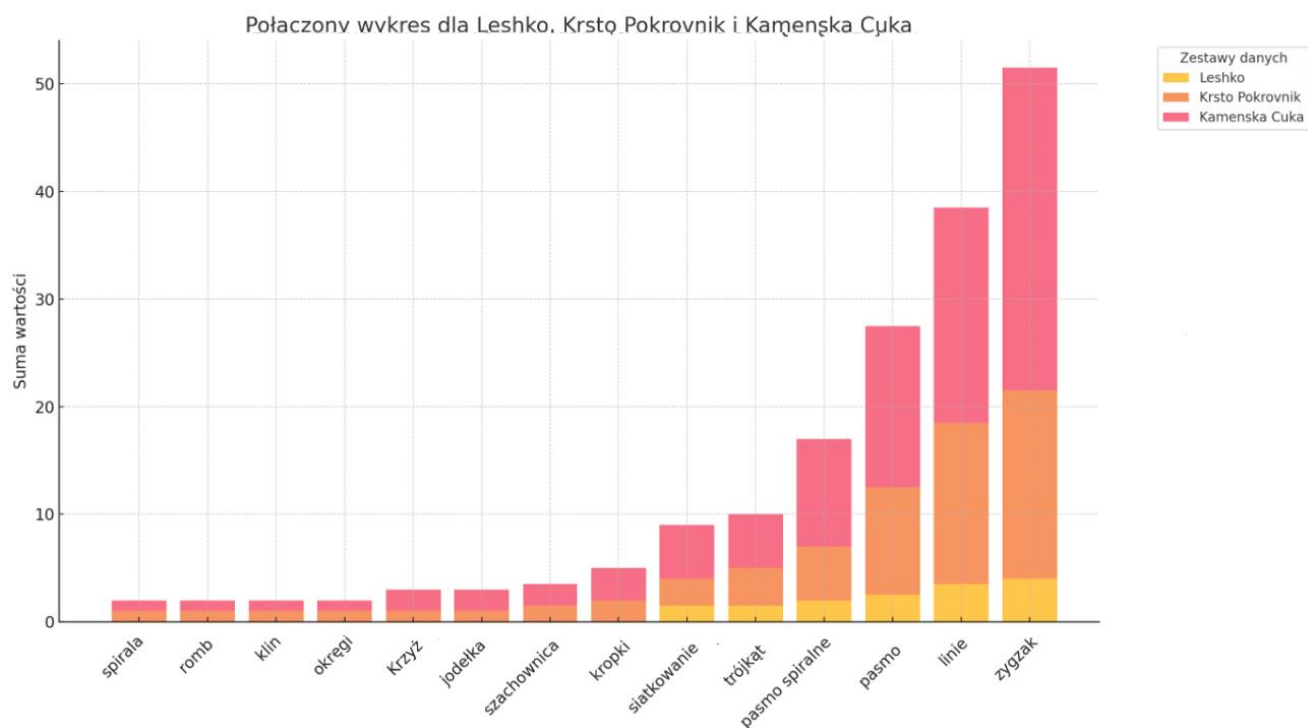
Dominowały linie i równoległe pasy nacięć, a bardziej złożone wzory były niemal nieobecne. We wszystkich regionach najczęściej stosowaną dekoracją były proste linie, sugerując, że mogły być popularnym motywem w dekoracji naczyń. Wzory takie jak krzyże i okręgi, choć obecne w różnych regionach, były stosunkowo rzadkie.

Ryc. 378. Zbiorcze zestawienie wątków ornamentacyjnych naczyń nacinanych i inkrustowanych w Centralnej Macedonii (zbiorczo Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX). Oś „y” ukazuje zbiorczą liczbę fragmentów.

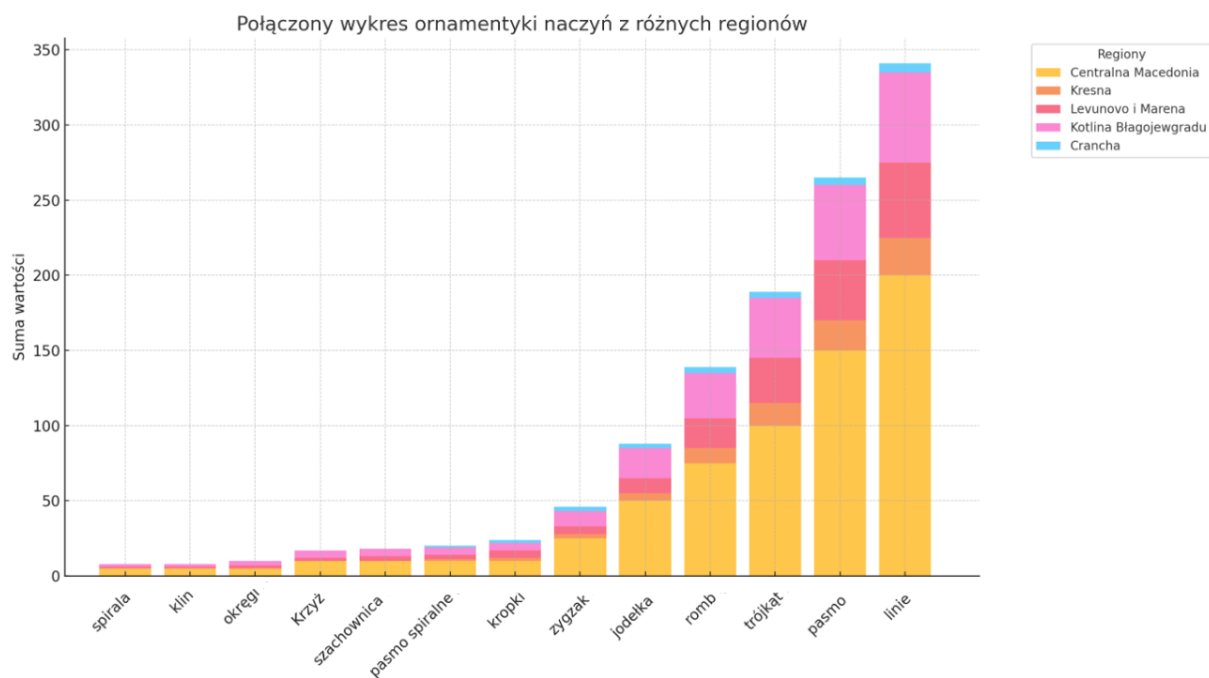
Ryc. 379. Zbiorcze zestawienie wątków ornamentacyjnych naczyń nacinanych i inkrustowanych z dolin Strumy i Strumicy: stanowiska Levunovo i Marena (Katalogi XXII-XXIII).

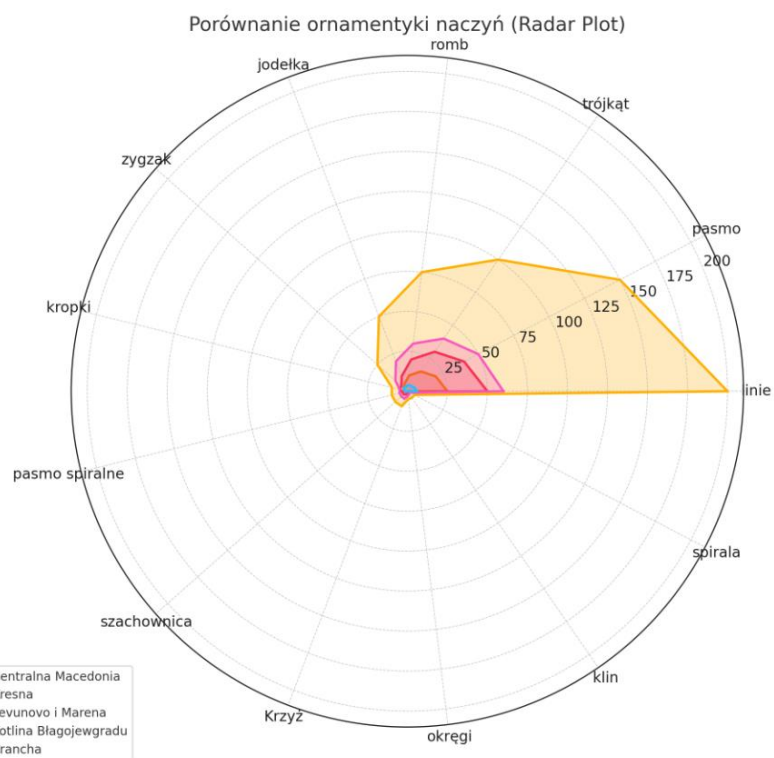
Ryc. 380. Zbiorcze zestawienie wątków ornamentacyjnych naczyń nacinanych i inkrustowanych z Kotliny Błagojewgradu (Katalogi XXX-XXXI, XXXVIII).

Reasumując, Centralna Macedonia prezentowała najbardziej zróżnicowaną i bogatą ornamentykę. Levunovo i Marena miały zbliżony, ale mniej różnorodny repertuar. Kresna i Kotlina Błagojewgradu charakteryzowały się kilkoma podstawowymi motywami, a Crancha wyróżniała się prostotą i powtarzalnością dekoracji⁴⁹² (ryc. 381-382).

⁴⁹² Ponadto, należy mieć na uwadze występujące różnice w liczebności analizowanych prób z poszczególnych stanowisk archeologicznych.

Ryc. 381. Zbiorcze zestawienie ornamentyki naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Błagojewgradu i Crancha (Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXVI-XXVIII, XXX-XXXI, XXVI).

Ryc. 382. Wykres radarowy ukazujący ornamentykę naczyń nacinanych i inkrustowanych z Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena, Kresna, Kotliny Błagojewgradu i Crancha (Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXVI-XXVIII, XXX-XXXI, XXVI).

Analiza ornamentyki naczyń nacinanych i inkrustowanych pod kątem nie tylko doboru motywu zdobniczego, ale sposobu jego wykonania, przyniosła dodatkowe informacje, które powinny zostać włączone do niniejszych rozważań. W ramach całego przebadanego zestawu fragmentów naczyń ze wszystkich kolekcji ustalono zamknięty repertuar wzorów, z których korzystano podczas ornamentowania analizowanych form, opisany powyżej. Były one jednakże realizowane ze znacznym stopniem indywidualnego podejścia przez garncarzy w każdym z regionów, które wzięto pod uwagę w niniejszej dysertacji. Wzory na ceramice w ogólnym ujęciu pozostawały takie same, lecz sposób przeniesienia ich na powierzchnię naczyń ukazywał duże zróżnicowanie, co wykazano na rycinach 383-403.

Ryc. 383. Ornamentyka w postaci wypełnionych trójkątów naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Liti e); II – Kalamaria j) (Toumba Thessaloniki); III – Gefyra a); IV – Kilindir e) (Kalindria); V – Kilindir n) (Kalindria); VI – Kilindir A16 (Kalindria); VII – Kilindir A30 (Kalindria); VIII – Kilindir A56 (Kalindria); IX – Kilindir A57 (Kalindria); X – Kilindir A60 (Kalindria); XI – Kilindir A63 (Kalindria); XII – Toumba Livadhi a); XIII – Saratse 2021: b) (Perivolaki); XIV – Saratse 2021: k) (Perivolaki); XV – Saratse 2021: A17 (Perivolaki); XVI – Saratse 2021: A18 (Perivolaki); XVII – Saratse 2021: A36 (Perivolaki); XVIII – Saratse 2021: A40 (Perivolaki); XIX – Saratse 2021: A41 (Perivolaki); XX – Saratse 2021: A64 (Perivolaki); XXI - Saratse 2021: A71 (Perivolaki); XXII – Saratse 2021: A72 (Perivolaki); XXIII – Tsautsitsa 2019: a); XXIV - Vardaroftsa e) (Axiochori); XXV – Vardaroftsa g) (Axiochori); XXVI - Vardaroftsa u) (Axiochori); XXVII – Vardaroftsa A12 (Axiochori); XXVIII – Crancha a); XXIX – Crancha b); XXX - Drenkovo a); XXXI – Kamenska Cuka d); XXXII – Kamenska Cuka f); XXXIII – Kamenska Cuka j); XXXIV - Kamenska Cuka y); XXXV – Kamenska Cuka A4); XXXVI – Kresna e); XXXVII – Kresna f); XXXVIII - Kresna l); XXXIX - Kresna A1); XL – Kresna A3); XLI - Kresna A5); XLII – Kresna A9); XLIII – Krsto Pokrovnik c); XLIV – Krsto Pokrovnik o); XLV – Krsto Pokrovnik t); XLVI – Krsto Pokrovnik u); XLVII – Krsto Pokrovnik z); XLVIII – Leshko c); XLIX – Levunovo e); L – Marena o) (Marikostinovo) (Katalogi I-XXXIII).

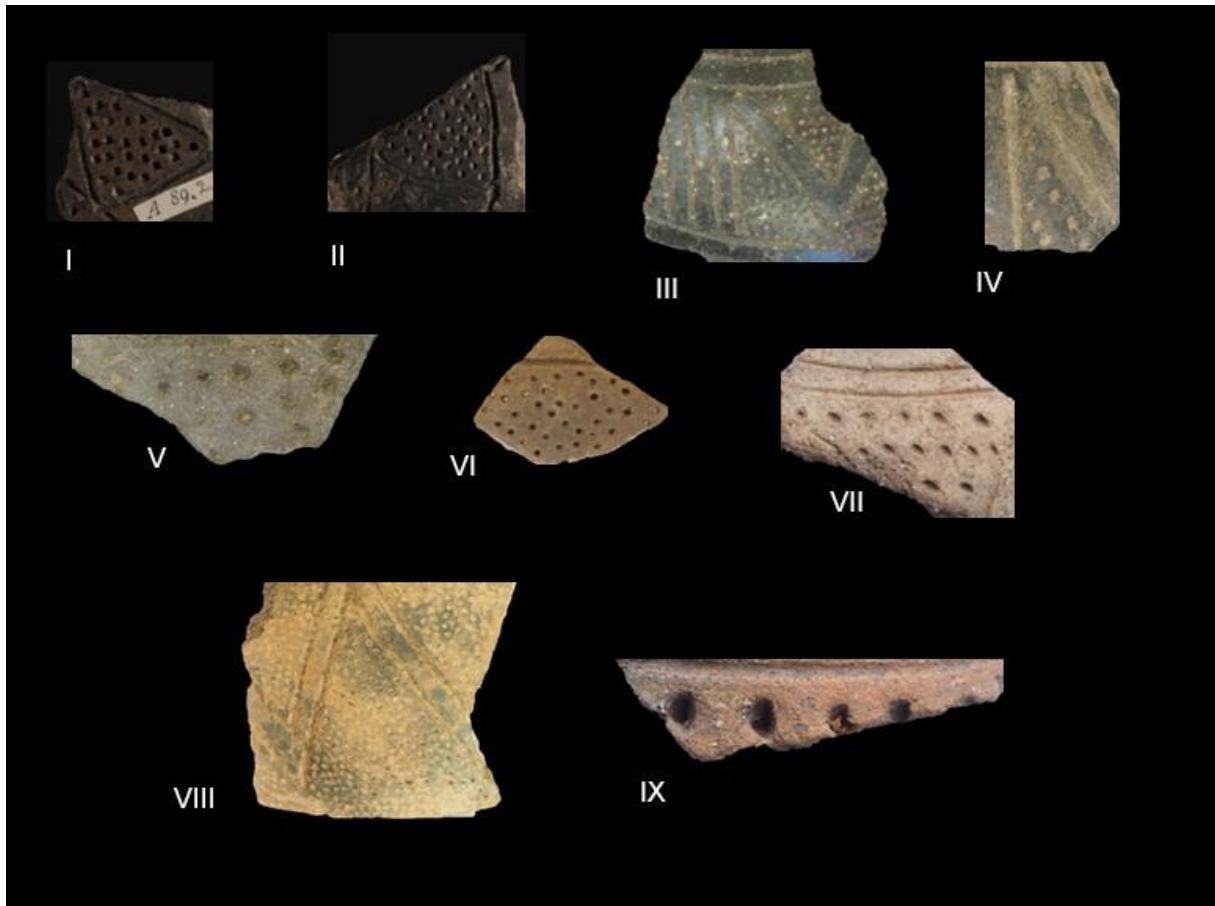
Ryc. 384. Ornamentyka w postaci siatkowanych trójkątów naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Pointia f); II – Kilindir y) (Kalindria); III – Kilindir A27 (Kalindria); IV – Kilindir A28 (Kalindria); V – Kilindir A43 (Kalindria); VI – Saratse 2021: c) (Perivolaki); VII – Saratse 2021: f) (Perivolaki); VIII – Saratse 2021: l) (Perivolaki); IX – Saratse 2021: A7 (Perivolaki); X – Saratse 2021: A30 (Perivolaki); XI - Saratse 2021: A34 (Perivolaki); XII – Saratse 2021: A45 (Perivolaki); XIII - Saratse 2021: A62 (Perivolaki); XIV - Vardaroftsa A14 (Axiochori); XV – Vardina b) (Limnotopos); XVI – Vardina 2021: b) (Limnotopos); XVII – Kamenska Cuka A6; XVIII – Kamenska Cuka A7) (Katalogi I-XXXIII).

Ryc. 385. Ornamentyka w postaci szachownicy - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Liti f); II – Kilindir u) (Kalindria); III – Krsto Pokrovnik K; IV – Levunovo b); V – Levunovo d) (Katalogi III-IV, XXX, XXXII).

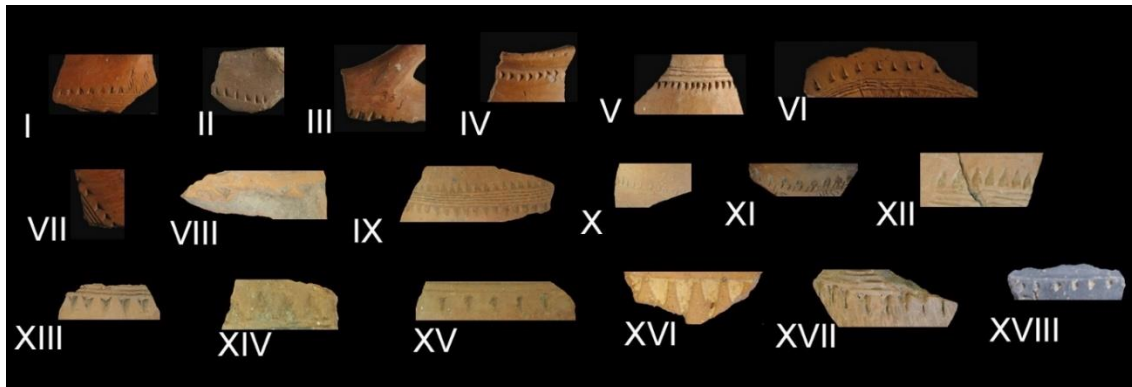
Ryc. 386. Ornamentyka w postaci kropkowania - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Langavuk b) (Langadikia); II – Langavuk c) (Langadikia); III – Kalamaria l) (Toumba Thessaloniki); IV – Gefyra a); V – Kilindir 2019 b) (Kalindria); VI – Kilindir 2019 A17 (Kalindria); VII – Kilindir 2019 A25 (Kalindria); VIII – Kilindir 2019 A31 (Kalindria); IX – Kilindir 2019 A36 (Kalindria); X – Kilindir 2019 A41 (Kalindria); XI – Saratse 2021: h) (Perivolaki); XII – Saratse 2021: k) (Perivolaki); XIII – Saratse 2021: r) (Perivolaki); XIV – Saratse 2021: u) (Perivolaki); XV – Saratse 2021: A24 (Perivolaki); XVI – Saratse 2021: A33 (Perivolaki); XVII – Saratse 2021: A70 (Perivolaki); XVIII – Tsautsitsa 2021: a); XIX – Tsautsitsa 2021: d); XX – Vardaroftsa b) (Axiochori); XXI – Vardaroftsa l) (Axiochori); XXII – Vardaroftsa p) (Axiochori); XXIII – Vardaroftsa t) (Axiochori); XXIV – Vardaroftsa z) (Axiochori); XXV – Vardaroftsa A11 (Axiochori); XXVI – Vardina a) (Limnotopos); XXVII – Vardina 2021: a) (Limnotopos); XXVIII – Buchino b); XXIX – Crancha e); XXX – Kamenska Cuka d); XXXI – Kamenska Cuka e); XXXII – Kamenska Cuka g); XXXIII – Kamenska Cuka h); XXXIV – Kamenska Cuka i); XXXV – Kamenska Cuka m); XXXVI – Kamenska Cuka o); XXXVII – Kamenska Cuka p); XXXVIII – Kamenska Cuka r); XXXIX – Kamenska Cuka t); XL – Kamenska Cuka w); XLI – Kamenska Cuka A10; XLII – Kresna a); XLIII – Kresna b); XLIV – Kresna l); XLV – Kresna A5); XLVI – Krsto Pokrovnik i); XLVII – Krsto Pokrovnik j); XLVIII – Krsto Pokrovnik r); XLIX – Krsto Pokrovnik w); L – Levunovo b); LI – Levunovo d); LII – Marena h) (Marikostinovo); LIII – Marena m) (Marikostinovo); LIV – Marena p) (Marikostinovo) (Katalogi I-XXXIII).

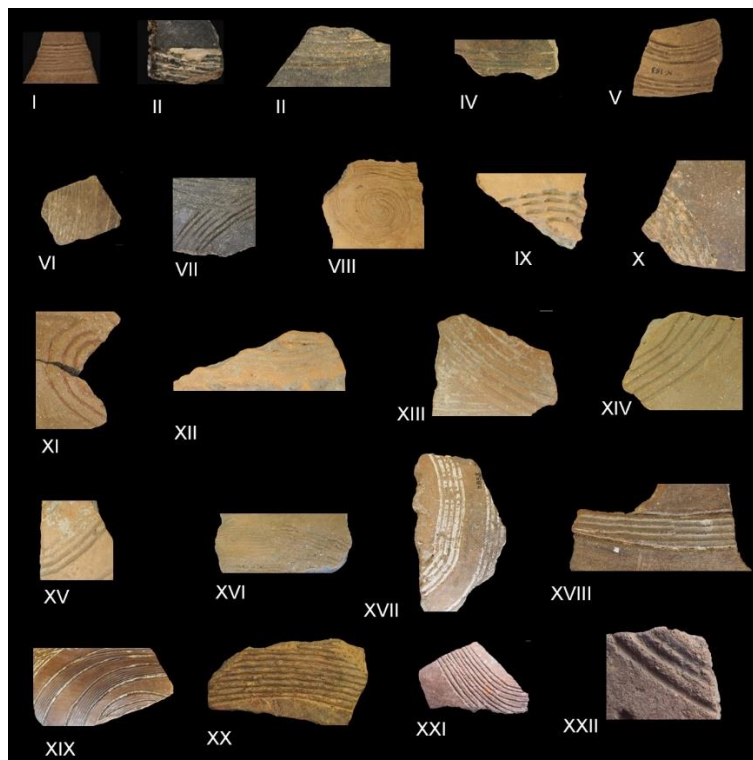
Ryc. 387. Ornamentyka w postaci kropkowanych trójkątów - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Gradova b) (Pentalofos); II – Pointia c); III – Kilindir A46 (Kalindria); IV – Saratse 2021: p) (Perivolaki); V – Saratse 2021: s) (Perivolaki); VI – Vardaroftsa A17 (Axiochori); VII – Kresna A6; VIII – Levunovo a); IX – Marena A1 (Marikostinovo) (Katalogi I, III-VI, IX, XXIX, XXXII-XXXIII).

Ryc. 388. Ornamentyka w postaci okręgów - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Gradova c) (Pentalofos); II – Vardaroftsa A3 (Axiochori); III – Vardina c) (Limnotopos); IV – Vergyi e); V – Marena p) (Marikostinovo); VI – Marena r) (Marikostinovo) (Katalogi I, IX-XI, XXIII, XXXIII).

Ryc. 389. Ornamentyka w postaci klinów - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Chrysavgi a); II – Lembet a); III – Lembet b); IV – Kalamaria c) (Toumba Thessaloniki); V – Kalamaria e) (Toumba Thessaloniki); VI – Kalamaria j) (Toumba Thessaloniki); VII – Kalamaria k) (Toumba Thessaloniki); VIII – Saratse 2021: j) (Perivolaki); IX – Saratse 2021: A9 (Perivolaki); X – Saratse 2021: A10 (Perivolaki); XI – Saratse 2021: A11 (Perivolaki); XII – Saratse 2021: A19 (Perivolaki); XIII – Saratse 2021: A28 (Perivolaki); XIV – Saratse 2021: A40 (Perivolaki); XV – Saratse 2021: A52 (Perivolaki); XVI – Saratse 2021: A55 (Perivolaki); XVII – Saratse 2021: A60 (Perivolaki); XVIII – Krsto Pokrovnik h) (Katalogi I, V-VI, XX).

Ryc. 390. Ornamentyka w postaci regularnie wykonywanych pasm spiralnych - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Liti c); II – Kalamaria u) (Toumba Thessaloniki); III – Kilindir f) (Kalindria); IV – Kalindria j) (Kalindria); V – Kalindria k) (Kalindria); VI – Kalindria A5 (Kalindria); VII – Kalindria A33 (Kalindria); VIII – Kalindria A34 (Kalindria); IX – Kalindria A53 (Kalindria); X – Kalindria A59 (Kalindria); XI – Saratse 2019: c) (Perivolaki); XII – Saratse 2021: j) (Perivolaki); XIII – Saratse 2021: A15 (Perivolaki); XIV – Saratse 2021: A37 (Perivolaki); XV – Saratse 2021: A50 (Perivolaki); XVI – Saratse 2021: A65 (Perivolaki); XVII – Varadroftsa A15 (Axiochori); XVIII – Vardaroftsa A18 (Axiochori); XIX – Vardina b) (Limnotopos); XX – Vergyi c); XXI – Leshko a); XXII – Marena d) (Marikostinovo) (Katalogi I, III-VI, IX-XI, XXIII).

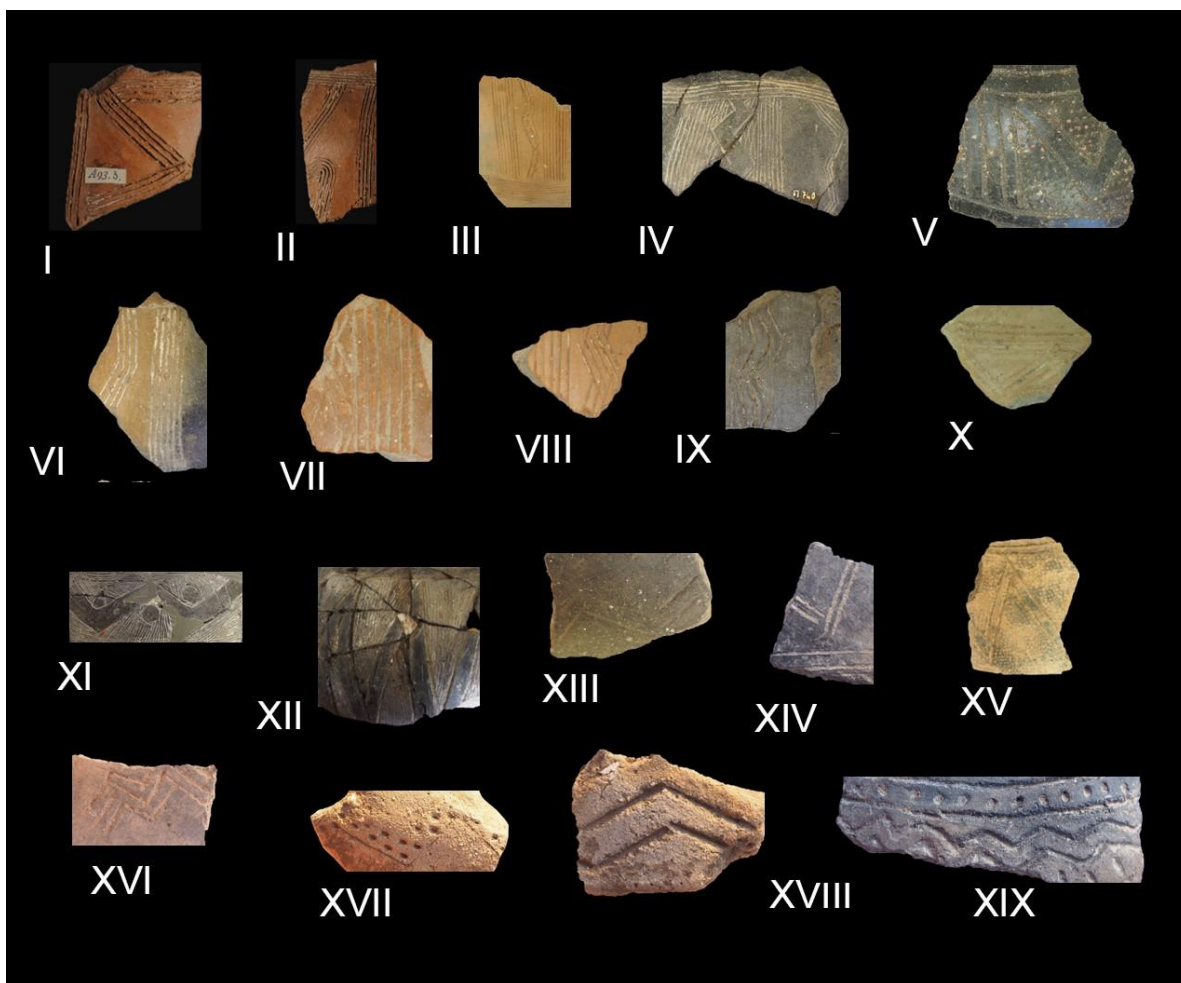
Ryc. 391. Ornamentyka w postaci pasma i fragmentów ram zdobniczych (1/2) - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Chrysavgi b); II – Chrysavgi c); III – Kalamaria b) (Toumba Thessaloniki); IV – Kalamaria g) (Toumba Thessaloniki); V – Kalamaria s) (Toumba Thessaloniki); VI – Kilindir d) (Kalindria); VII – Kilindir h) (Kalindria); VIII – Kilindir i) (Kalindria); IX – Kilindir m) (Kalindria); X – Kilindir n) (Kalindria); XI – Kilindir u) (Kalindria); XII – Kilindir A6 (Kalindria); XIII – Kilindir A8 (Kalindria); XIV – Kilindir A11 (Kalindria); XV – Kilindir A13 (Kalindria); XVI – Kilindir A15 (Kalindria); XVII - Kilindir A25 (Kalindria); XVIII - Kilindir A26 (Kalindria); XIX – Kilindir A35 (Kalindria); XX – Kilindir A36 (Kalindria); XXI – Kilindir A39 (Kalindria); XXII – Kilindir A41 (Kalindria); XXIII – Kilindir A42 (Kalindria); XXIV – Kilindir A43 (Kalindria); XXV – Kilindir A44 (Kalindria); XXVI – Kilindir A45 (Kalindria); XXVII – Kilindir A47 (Kalindria); XXVIII - Kilindir A48 (Kalindria); XXIX – Kilindir A51 (Kalindria); XXX – Kilindir A52 (Kalindria); XXXI – Kilindir A55 (Kalindria); XXXII – Kilindir A58 (Kalindria); XXXIII - Kilindir A61 (Kalindria); XXXIV - Toumba Kouphalia a); XXXV - Saratse 2019: c) (Perivolaki); XXXVI – Saratse 2021: a) (Perivolaki); XXXVII – Saratse 2021: b) (Perivolaki); XXXVIII – Saratse 2021: c) (Perivolaki); XXXIX – Saratse 2021: f) (Perivolaki); XL– Saratse 2021: g) (Perivolaki); XLI – Toumba Paionias c); XLII – Toumba Paionias d); XLIII – Saratse 2019: a) (Perivolaki); XLIV – Saratse 2021: m) (Perivolaki); XLIV – Saratse 2021: n) (Perivolaki); XLV - Saratse 2021: o) (Perivolaki); XLVI – Saratse 2021: r) (Perivolaki); XLVII – Saratse 2021: A6 (Perivolaki); XLVIII – Saratse 2021: A13 (Perivolaki); XLIX – Saratse 2021: A17 (Perivolaki); L – Saratse 2021: A18 (Perivolaki); LI – Saratse 2021: A19 (Perivolaki); LII - Saratse 2021: A20 (Perivolaki); LIII – Saratse 2021: A35 (Perivolaki); LIV – Saratse 2021: A16 (Perivolaki); LV – Saratse 2021: A37 (Perivolaki); LVI – Saratse 2021: A39 (Perivolaki); LVII – Saratse 2021: A40 (Perivolaki); LVIII - Saratse 2021: A41 (Perivolaki); LIX – Saratse 2021: A42

(Perivolaki); LX – Saratse 2021: A44 (Perivolaki); LXI – Saratse 2021: A46 (Perivolaki); LXII – Saratse 2021: A48 (Perivolaki) (Katalogi I, XX, III-VI).

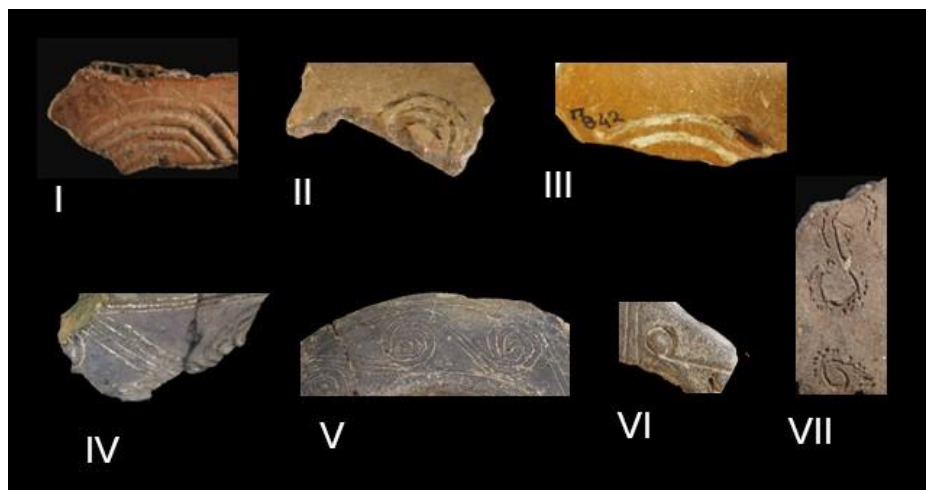

Ryc. 392. Ornamentyka w postaci pasma i fragmentów ram zdobniczych (2/2) - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. LXIV – Saratse 2021: A51 (Perivolaki); LXV – Saratse 2021: A54 (Perivolaki); LXVI - Saratse 2021: A55 (Perivolaki); LXVII - Saratse 2021: A56 (Perivolaki); LXVIII - Saratse 2021: A58 (Perivolaki); LXIX – Saratse 2021: A60 (Perivolaki); LXX – Saratse 2021: A61 (Perivolaki); LXXI – Saratse 2021: A64 (Perivolaki); LXXII – Saratse 2021: A67 (Perivolaki); LXXIII – Saratse 2021: A68 (Perivolaki); LXXIV – Saratse 2021: A72 (Perivolaki); LXXV – Tsautsitsa 2019: a); LXXVI – Tsautsitsa 2019: b); LXXVII – Tsautsitsa 2021: a); LXXVIII – Tsautsitsa 2021: b); LXXIX – Tsautsitsa 2021: c); LXXX – Vardaroftsa 2021: a) (Axiochori); LXXXI – Vardaroftsa b) (Axiochori); LXXXII – Vardaroftsa x) (Axiochori); LXXXIII – Vardaroftsa i) (Axiochori); LXXXIV – Vardaroftsa o) (Axiochori); LXXXV – Vardaroftsa r) (Axiochori); LXXXVI – Vardaroftsa y) (Axiochori); LXXXVII – Vardaroftsa A1 (Axiochori); LXXXVIII - Vardaroftsa A11 (Axiochori); LXXXIX - Vardaroftsa A12 (Axiochori); XC – Vardaroftsa A19 (Axiochori); XCI – Vardina 2021: b) (Limnotopos); XCII – Vergyi a); XCIII - Vergyi f); XCIV - Buchino a); XCV – Crancha c); XCVI – Crancha f); XCVII - Crancha i); XCVIII - Kamenska Cuka a); XCIX - Kamenska Cuka b); C – Kamenska Cuka j); CI - Kamenska Cuka k); CII – Kamenska Cuka l); CIII - Kamenska Cuka y); CIV – Kamenska Cuka A1; CV – Kamenska Cuka A2; CVI – Kamenska Cuka A3; CVII – Kamenska Cuka A4; CVIII – Kamenska Cuka A8; CVIX – Kamenska Cuka A9; CX – Kresna b); CXI – Kresna c); CXII – Kresna h); CXIII – Kresna j); CXIV – Kresna k); CXV – Kresna n); CXVI – Kresna o); XVII – Kresna p); CXVIII - Kresna s); CXIX – Kresna t); CXX – Kresna A8; CXXI – Kresna A10; CXXII – Kresna A11; CXXIII – Krsto Pokrovnik d); CXXIV – Krsto Pokrovnik g); CXXV – Krsto Pokrovnik i); CXXVI – Krsto Pokrovnik m); CXXVII – Krsto Pokrovnik); CXXVIII – Krsto Pokrovnik o); CXXIX – Krsto Pokrovnik s); CXXX – Krsto Pokrovnik w); CXXXI – Krsto Pokrovnik y); CXXXII – Leshko b); CXXXIII –

Levunovo c); CXXXIV – Marena f) (Marikostinovo); CXXXV – Marena j) (Marikostinovo); CXXXVI – Marena n) (Marikostinovo); CXXXVII – Marena A1 (Marikostinovo); CXXXVIII – Marena A6 (Marikostinovo) (Katalogi V-XI, XV-XVI, XVIII, XXXII-XXXIII).

Ryc. 393. Ornamentyka w postaci zygzaka - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania I – Lembet c); II – Kalamaria o) (Toumba Thessaloniki); III – Kilindir a) (Kalindria); IV – Kilindir A39 (Kalindria); V – Kilindir A46 (Kalindria); VI – Kilindir A55 (Kalindria); VII – Saratse 2021: t) (Perivolaki); VIII – Saratse 2021: z) (Perivolaki); IX – Saratse 2021: A32 (Perivolaki); X – Saratse 2021: A43 (Perivolaki); XI – Tsautsitsa 2019: a); XII – Vardaroftsa A12 (Axiochori); XIII – Krsto Pokrovnik a); XIV – Leshko b); XV - Levunovo a); XVI – Marena b) (Marikostinovo); XVII - Marena e) (Marikostinovo); XVIII – Marena k) (Marikostinovo); XIX – Marena m) (Marikostinovo) (Katalogi I, III-IX, XXX-XXXII).

Ryc. 394. Ornamentyka w postaci spirali - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Kalamaria h) (Toumba Thessaloniki); II – Saratse 2021: A23 (Perivolaki); III – Vardina a) (Limnotopos); IV – Kilindir A25 (Kalindria); V – Kilindir A32 (Kalindria); VI – Vardaroftsa f) (Axiochori); VII – Kamenska Cuka A2 (Katalogi I, III-VI, IX, XXVIII).

Ryc. 395. Ornamentyka w postaci rombu - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Kalamaria m) (Toumba Thessaloniki); II – Kalamaria p) (Toumba Thessaloniki); III – Kilindir s) (Kalindria); IV – Kilindir A12 (Kalindria); V – Kilindir A44 (Kalindria); VI – Kilindir A48 (Kalindria); VII – Saratse 2021: d) (Perivolaki); VIII – Saratse 2021: w) (Perivolaki); IX – Saratse 2021: A5 (Perivolaki); X – Saratse 2021: A26 (Perivolaki); XI – Vergyi d); XII – Crancha g); XIII – Crancha h); XIV – Krsto Pokrovnik f); XV – Levunovo f); XVI – Marena s) (Marikostinovo); XVII - Marena A3 (Marikostinovo); XVIII - Marena A7 (Marikostinovo) (Katalogi I, III-VI, XXIII, XXVI, XXX, XXXII-XXXIII).

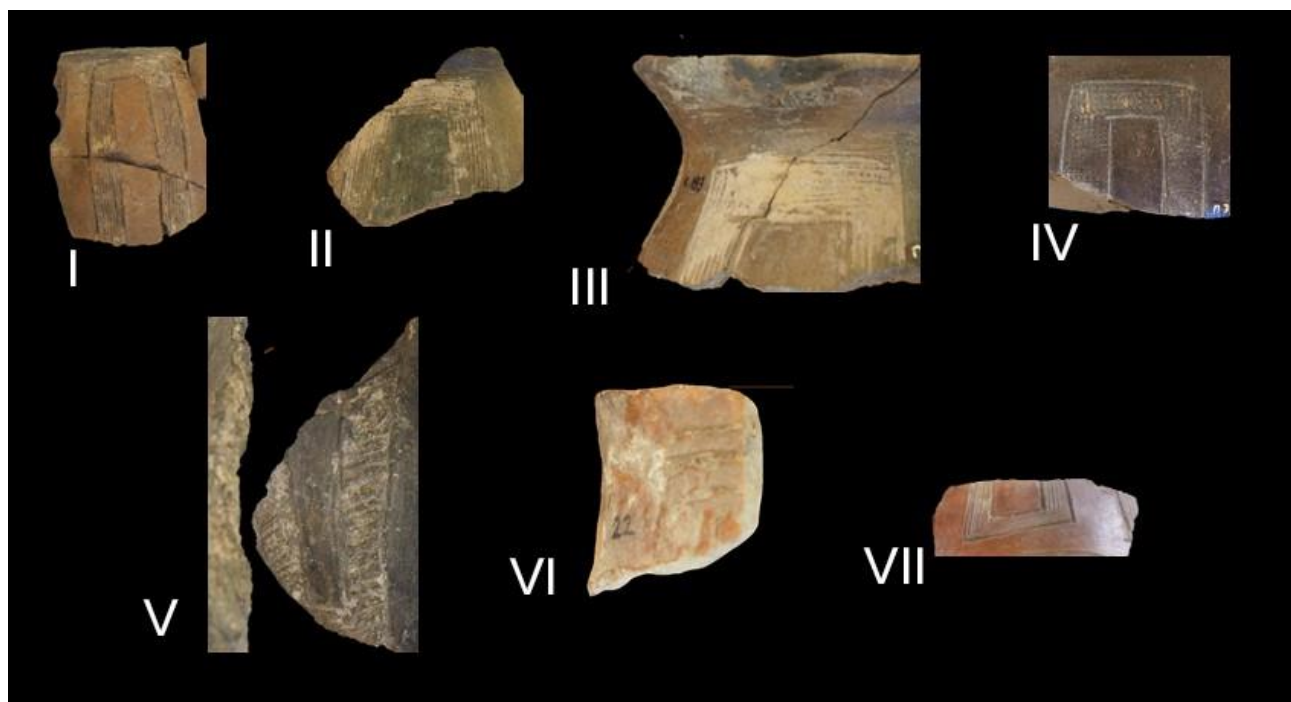

Ryc. 396. Ornamentyka w postaci nieregularnie wykonanych pasm spiralnych (poprzecinanych wewnątrz) - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Kalamaria n) (Toumba Thessaloniki); II – Kilindir c) (Kalindria); III – Kilindir A17 (Kalindria); IV – Kilindir A38 (Kalindria); V – Kilindir A20 (Kalindria); VI – Kilindir b) (Kalindria); VII – Kilindir p) (Kalindria); VIII – Saratse 2021: A4 (Perivolaki); IX – Saratse 2021: A14 (Perivolaki); X –

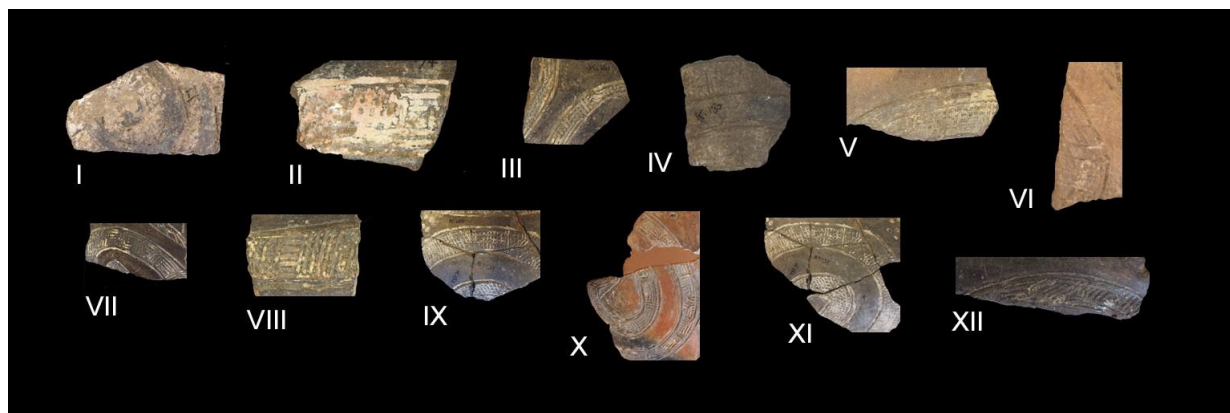
Saratse 2021: A47 (Perivolaki); XI – Saratse 2021: A70 (Perivolaki); XII – Tsautsitsa 2021: b); XIII – Vardaroftsa m) (Axiochori); XIV – Vardaroftsa s) (Axiochori); XV – Vardaroftsa t) (Axiochori); XVI – Vardaroftsa w) (Axiochori); XVII – Vardaroftsa A11 (Axiochori); XVIII – Vardaroftsa A13 (Axiochori); XIX – Leshko g); XX – Levunovo c); XXI – Levunovo d); XXII – Marena a) (Marikostinovo); XXIII – Marena g) (Marikostinovo) (Katalogi I, III-VIII, XXXI-XXXIII).

Ryc. 397. Ornamentyka w postaci poprzecinanych pasm - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Kilindir l) (Kalindria); II – Kilindir z) (Kalindria); III – Kilindir A2 (Kalindria); IV – Kilindir A10 (Kalindria); V – Kilindir A4 (Kalindria); VI – Kalamaria i) (Toumba Thessaloniki); VII – Kilindir A18 (Kalindria); VIII – Kilindir A19 (Kalindria); IX – Kilindir A40 (Kalindria); X – Saratse 2021: e) (Perivolaki); XI – Saratse 2021: i) (Perivolaki); XII – Saratse 2021: A8 (Perivolaki); XIII – Saratse 2021: A16 (Perivolaki); XIV – Saratse 2021: A25 (Perivolaki); XV – Saratse 2021: A59 (Perivolaki); XVI – Vardaroftsa h) (Axiochori); XVII – Kresna d); XVIII – Kresna g); XIX – Marena l); XX – Marena z) (Katalogi III-VI, IX, XXIX, XXXIII).

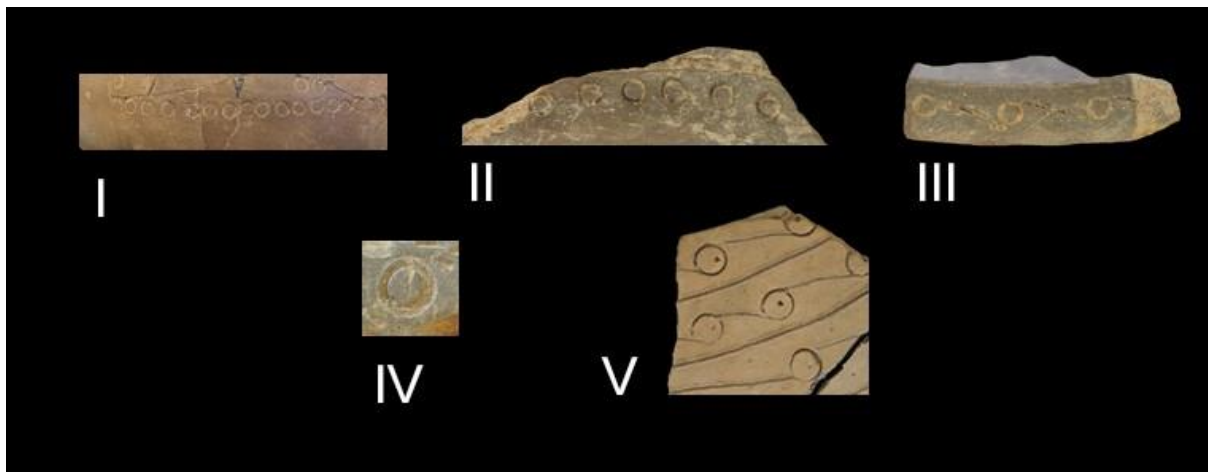
Ryc. 398. Ornamentyka w postaci meandra - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Kilindir o (Kalindria); II – Kilindir A21 (Kalindria); III – Kilindir A24 (Kalindria); IV – Kilindir A31 (Kalindria); V – Kilindir A40 (Kalindria); VI – Saratse 2021: A21 (Perivolaki); VII – Vardaroftsa A13 (Axiochori) (Katalogi III-VI).

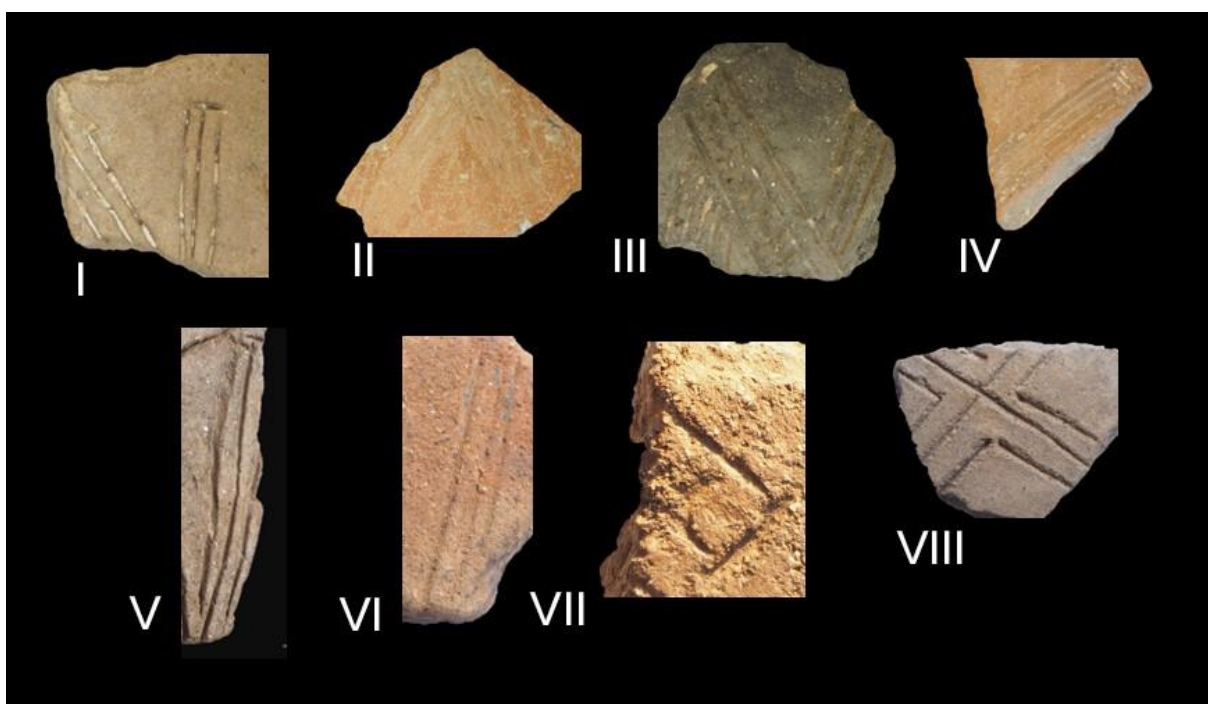
Ryc. 399. Ornamentyka w postaci poprzecinanych pod kątem prosty pasm spiralnych - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Kilindir z (Kalindria); II – Kilindir A7 (Kalindria); III – Kilindir A14 (Kalindria); IV – Kilindir A15 (Kalindria); V – Kilindir A18 (Kalindria); VI – Kilindir A19 (Kalindria); VII – Kilindir A31 (Kalindria); VIII – Kilindir A49 (Kalindria); IX – Tsautsitsa 2019: b); X – Tsautsitsa 2021: a); XI – Tsautsitsa 2021: c); XII – Tsautsitsa 2021: d) (Katalogi III-IV, VII-VIII).

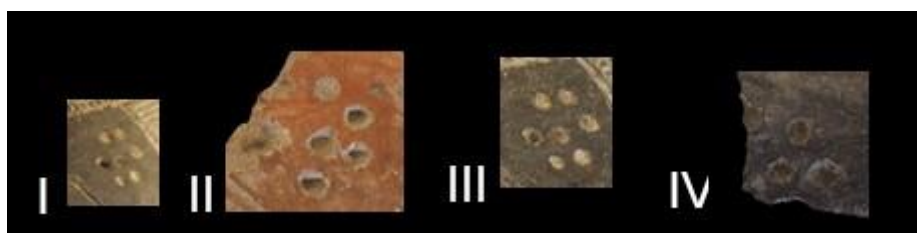
Ryc. 400. Ornamentyka w postaci jodelki - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Kalamaria a (Toumba Thessaloniki); II – Saratse 2019: a) (Perivolaki); III – Saratse 2021: A45 (Perivolaki); IV – Saratse 2021: A49 (Perivolaki); V – Vardaroftsa A5 (Axiochori); VI – Vardina a (Limnotopos); VII – Kamenska Cuka z); VIII – Kresna g); IX – Kresna z); X – Leshko e) (Katalogi I, V-VI, IX-X, XXVIII-XXIX, XXXI).

Ryc. 401. Ornamentyka w postaci okręgów - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Saratse 2019: b); II – Vardaroftsa d) (Axiochori); III – Vardaroftsa j) (Axiochori); IV – Vardaroftsa A10 (Axiochori); V – Vardaroftsa A16 (Axiochori) (Katalogi V-VI, IX).

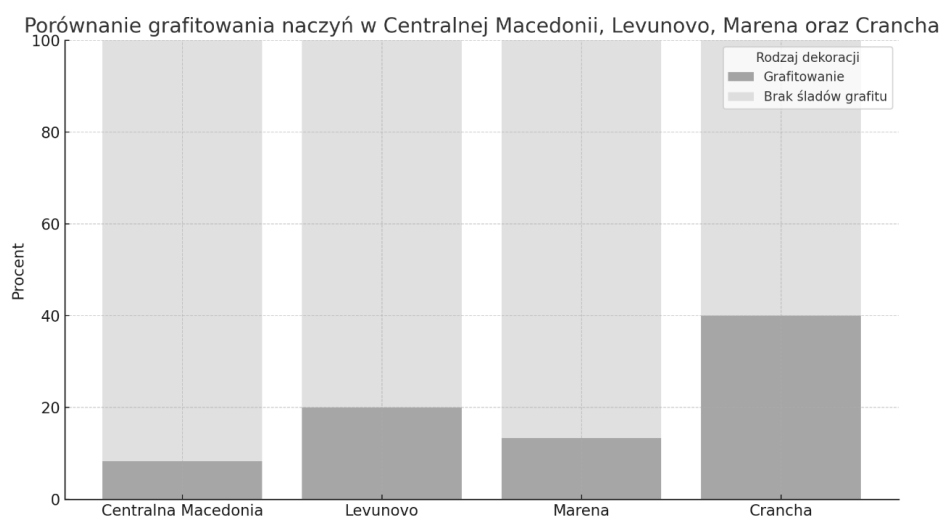

Ryc. 402. Ornamentyka w postaci krzyża - fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Saratse 2021: A3; II – Saratse 2021: A38; III – Saratse 2021: A42; IV – Saratse 2021: A48; V – Kamenska Cuka A2; VI – Krsto Pokrovník p); VII – Marena i) (Marikostinovo); VIII – Marena A5 (Marikostinovo) (Katalogi V-VI, XXX, XXXIII).

Ryc. 403. Ornamentyka w postaci koncentrycznie ułożonych kropek dookoła jednej centralnej – fragmenty naczyń nacinanych i inkrustowanych z terenu rozpoznania. I – Tsautsitsa 2019: b); II – Tsautsitsa 2021: a); III – Tsautsitsa 2021: c); IV – Tsautsitsa 2021: d) (Katalogi VII-VIII).

Obserwacje techniki grafitowania powierzchni naczyń nacinanych i inkrustowanych wykazały, że region Centralnej Macedonii charakteryzował się najniższym odsetkiem tak zdobionych form (8,3%). Technika ta nie była tam popularna, gdyż większość naczyń nie nosiła śladów grafitu (91,7%). Na pograniczu dolin Strumy i Strumicy zaobserwowano umiarkowane stosowanie grafitowania. W Levunovo 20% naczyń zdobiono za pomocą tej techniki, w Marenie – 13,3%. W rozpoznawanych repertuarach naczyń obu tych stanowisk dominowały jednak formy bez grafitowania. W Kotlinie Błagojewgradu nie zauważono na żadnym ułamku ceramicznym pozostałości grafitu. Najistotniejsza jest w tym kontekście analiza fragmentów naczyń nacinanych i inkrustowanych z referencyjnej Crancha. Na tym stanowisku zarejestrowano najwyższy odsetek użycia techniki grafitowania (40%) (ryc. 404).

Ryc. 404. Zbiorcze zestawienie wystąpień techniki grafitowania naczyń nacinanych i inkrustowanych w Centralnej Macedonii, Levunovo, Marena i Crancha (zbiorczo Katalogi III-XI, XV, XVIII-XX, XXII-XXIII, XXVI).

5.1.2.5. Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonych analiz materiałów opublikowanych i nieopublikowanych, które zawarto w niniejszym rozdziale, możliwe było wysunięciu kilku dodatkowych wniosków na temat ceramiki nacinanej i inkrustowanej.

Dane dotyczące jakości badanych fragmentów ceramicznych ujawniły, że analizowane regiony różniły się od siebie pod tym względem (ryc. 355-356). Wpływ na zaobserwowane zróżnicowanie wytwórczości mogła mieć dostępność surowców, umiejętności rzemieślników lub dostosowanie wyrobów do danych preferencji lokalnych. W ramach opisywanej kategorii wyróżnia się Centralna Macedonia i stanowisko Crancha, ponieważ w tych miejscach zarejestrowano największą liczbę artefaktów o wysokiej jakości naczyń.

Różnice zauważono także w grubości ścian naczyń, co mogło odzwierciedlać szerszy profil wytwórczości rodzajów ceramiki, przeznaczonej do różnych zastosowań: od bardziej dekoracyjnych form po wytrzymałe, grube naczynia o funkcji użytkowej. Najszerszy zakres wspomnianej zmiennej zainwentaryzowano w Centralnej Macedonii i Kotlinie Błagojewgradu. W Levunovo, Marena i Kresa zarejestrowano bardziej jednolite przedziały grubości ścian, świadczące także o mniejszym zróżnicowaniu wytwórczości w tych obszarach (ryc. 361-363).

Rozpoznane wzorce regionalne ukazują istniejące różnice, lecz ogólny trend wskazuje na preferencję dla stosowania drobno- i średnioziarnistej domieszki, z mniejszym udziałem grubszych ziaren (ryc. 367-369). Zarysowane różnice w jej stosowaniu mogły wynikać z lokalnej dostępności surowców, tradycji wytwarzania ceramiki oraz wymaganej funkcji naczyń i związanych z nią pożądanymi właściwościami. Regiony wytwarzające masę ceramiczną o większym udziale grubych ziaren mogły produkować naczynia wymagające większej wytrzymałości, podczas gdy regiony z dominacją drobnych i średnich frakcji mogły koncentrować się na produkcji naczyń o bardziej gładkiej powierzchni, być może

przeznaczonych do innych zastosowań. Różnice w rozkładzie wielkości ziaren w poszczególnych regionach sugerują, że każdy z nich rozwijał produkcję ceramiczną w odpowiedzi na lokalne potrzeby i dostępne zasoby.

Podczas analizy przedstawionej w poprzednich podrozdziałach zaobserwowano różnice i podobieństwa w kolorystyce badanych form. Centralna Macedonia wyróżniała się dużą różnorodnością kolorów naczyń nacinanych i inkrustowanych. W Levunovo i Marena oraz Kresna zaobserwowano bardziej zrównoważony rozkład zimnych i ciepłych odcieni, wskazując na pewną spójność w technologii produkcji. Kotlina Błagojewgradu i Crancha wykazywały dominację bardzo ciemnych barw, świadczących o stosowaniu podobnych technik wypału, prawdopodobnie redukcyjnych, i mniejszej dyferencjacji technologicznej. Zebrane dane wskazują na to, że każdy region miał swoje tradycje i preferencje dotyczące produkcji tej kategorii ceramiki. Te różnice mogą także sugerować potencjalne kontakty między badanymi obszarami, na których techniki i estetyka mogły być wymieniane lub adaptowane w zależności od potrzeb i możliwości.

Pewne różnice były także obserwowalne przez pryzmat różnej kolorystyki stosowanej ornamentyki naczyń nacinanych i inkrustowanych. W tym obszarze Centralna Macedonia oraz Levunovo i Marena wykazywały większą różnorodność, podczas gdy w Kotlinie Błagojewgradu i Crancha stosowano bardziej jednolitą paletę barw. Te informacje mogą odzwierciedlać lokalne tradycje, preferencje estetyczne i dostępność surowców.

Do niniejszej puli danych warto dodać obserwacje dotyczące wyboru zdobienia w formie grafitowania powierzchni zewnętrznej naczyń. Pomimo, że ornamentyka ta jest trudna do obserwacji, szczególnie bez zastosowania zaawansowanej aparatury, zauważono ją we wszystkich badanych obszarach (ryc. 404). W Centralnej Macedonii grafitowanie było rzadkością, sugerując, że miejscowe warsztaty ceramiczne preferowały inne formy zdobnictwa,

a sama technika nie zyskała popularności, być może z powodu odmiennych tradycji rzemieślniczych lub ograniczonego dostępu do surowców potrzebnych do jej stosowania. W Levunovo i Marena, mimo że odsetek naczyń zdobionych grafitem był wyższy niż w Centralnej Macedonii, nadal dominowały formy bez tej dekoracji, co wskazuje na umiarkowaną adaptację tej techniki w tych lokalizacjach. Na stanowisku w Crancha, 40% naczyń nacinanych i inkrustowanych nosiło ślady grafitowania. Sugeruje to, że w tej części regionu technika ta była szczególnie ceniona i szeroko stosowana, świadcząc o specyficznej lokalnej tradycji wytwórczości. Ta obserwacja kontrastuje z niemalże całkowitym brakiem grafitowania powierzchni w Kotlinie Błagojewgradu, w której lokalne preferencje zdobnicze wykluczały tę technikę. Różnice w jej stosowaniu na różnych stanowiskach wskazują na obecność różnych tradycji rzemieślniczych oraz odmiennym stopniu otwartości na wpływy zewnętrzne w poszczególnych częściach badanych regionów. Analiza tych danych pozwala lepiej zrozumieć lokalne preferencje estetyczne oraz mechanizmy adaptacji i transmisji technologii ceramicznych, a także uwypukla rolę poszczególnych społeczności w procesie wymiany kulturowej.

W badanym regionie obserwowany jest schemat długiej tradycji produkcji ceramiki nacinanej i inkrustowanej. Interesujący jest fakt, że nie zauważono zmian stylistyki w czasie. Stosowano podobne ornamenty realizowane za pomocą takich samych technik. Regularne nacinane pasma spiralne pojawiały się w Kastanas w warstwach od 17 do 14b (Hochstetter 1984: Taf. 13:5,9, 22:10, 27:7, 33:11, 35:1, 40:7, 47:1). Występowały także w Assiros w fazie IX (Wardle 1980: Pl. 21a-b). Szrafowane trójkąty, także w wariacie z przedłużonym wierzchołkiem, były obecne w Kastanas od warstwy 17, przez 16, 15 do 14b (Hochstetter 1984: Taf. 12:1,2, 17:10, 18:10, 27:10, 31:10, 40:8, 47:3). Analogiczne formy zainwentaryzowano na *toumb'*ie w Salonikach – w obrębie fazy V (Ψαράκη 2004: #053092/ 053118). Były one także obecne na stanowiskach Macedonii Zachodniej: Archondiko i Angelochori (Stefani, Meroussis

1997). Zarejestrowany motyw szachownicy obserwowalny był już na poziomie warstwy 18 (Hochstetter 1984: Taf. 6:6). Dekoracja w postaci kropek, często umiejscawianych pomiędzy liniami rytymi w strefie przejściowej pomiędzy szyją a brzuścem naczynia, była popularna w Kastanas w warstwie 15 i 14b (Hochstetter 1984: Taf. 31:10, 40:8), chociaż pojawiła się ona już wcześniej (w warstwie 17 – Hochstetter 1984: Taf. 13:5, 18:1, 27:7). Na *toumb*'ie Thessaloniki zarejestrowano je w obrębie faz III/IV i IV (Ψαράκη 2004: #052078, 054054, 054069), a także na stanowisku Faia Petra (Valla 2007: Fig. 13). Kropki wypełniające nacinany trójkąt to charakterystyczny motyw dla warstwy 14b (Hochstetter 1984: Taf. 40:9, 10). Prawdopodobnie zostały one zarejestrowane także w Archondiko (Deliopoulos 2010: 89, Fig. 3:c za: Stefani 2015: 316) i Gallikos (Salamanle – Stefani 2015: 249). Znane są również z *toumb*'y w Salonikach, z fazy IV (Ψαράκη 2004: #051091/051094, #051066) i stanowiska Faia Petra (Valla 2007: Fig. 12). Okręgi z pojedynczą kropką w ich centroidzie zostały rozpoznane w Kastanas w warstwie 19 i 20 (Hochstetter 1984: Taf. 5:4). Popularny w Macedonii motyw odciskanych klinów zauważono w Kastanas w warstwach od 19, przez 17, 16, 15 do 14b (Hochstetter 1984: Taf. 1:3, 12:3,4,6, 18:9, 33:2, 39:6, 47:4,5). Na *toumb*'ie Thessaloniki wystąpiły w obrębie faz IV i VI (Ψαράκη 2004: #053073, #032141, #053218, #054060, KA1803, KA1704). Były one także obecne na stanowiskach Macedonii Zachodniej: Archondiko i Angelochori (Stefani, Meroussis 1997: CXLVIII: a). Charakterystyczny motyw nacinanego pasma, złożonego z serii linii rytých równoległych, wykonywany najprawdopodobniej za pomocą narzędzia w typie grzebienia, często stanowił fragment większego ornamentu – ramy zdobniczej, to popularny wątek w obszarze rozpoznania. Wybierano go w Kastanas w warstwach 17, 15 i 14b (Hochstetter 1984: Taf. 12: 1,3,5,6, 13:1,8, 17:10, 35:3, 46:6). Podobny przykład odkryto także w dolinie rzeki Anthemous (Vliora 2016: Pl. 7.13). Ten ornament zarejestrowano również na *toumb*'ie Ofrynio (Soukantos, Malamidou 2019: Fig. 11) i Faia Petra (Valla 2007: Fig. 12). Zygzaki tworzone z serii linii nacinanych

znane są z Kastanas z warstw 17, 16 i 14b (Hochstetter 1984: 12:6,12, 13.1, 18.1, 27.6, 47:2,3). Zaobserwowano je także w Toumba Thessaloniki, w obrębie fazy V (Ψαρακη 2004: #054135) i w Faia Petra (Valla 2007: Fig. 13). Pojedyncze spirale, choć nie tak często reprezentowane w analizowanym zbiorze, znaleziono w Kastanas w warstwie 15 (Hochstetter 1984: Taf. 31:2, 33:11). Ich uproszczone warianty (rozpoznane chociażby w Kamenska Cuka) przypominają wyroby z Kastanas z warstw 19 do 14b (Hochstetter 1984: Taf. 5:7). Dodatkowo, zauważono je w obrębie fazy V w Thessaloniki Toumba (Ψαρακη 2004: #053108). Były one także obecne na stanowiskach Macedonii Zachodniej: Archondiko i Angelochori (Stefani, Meroussis 1997: CL, CLIX:b). Nacinane romby, łączące się najczęściej ze sobą wierzchołkami, znajdowały się na naczyniach w Kastanas w warstwach 16 i 14b (Hochstetter 1984: Taf. 20:4, 47:2,3). Wystąpiły one także w Salonikach na *toumb*'ie w fazie VIII (Ψαρακη 2004: #0533326, #053302, #053286, KA1391). Pojawiły się też na stanowiskach Macedonii Zachodniej: Archondiko i Angelochori (Stefani, Meroussis 1997). Jednolitym i dość hermetycznym ornamentem jest także pasmo spiralne, utworzone za pomocą narzędzia w typie grzebienia. Wykonywane krótszymi ruchami, tworzyło tym samym wzór złożony z łączących się ze sobą odcinków rytych pod kątem rozwartym, ostatecznie formując spiralę. Nazwany „poprzecinaną” spiralą był właściwy dla Kastanas w warstwach 17, 16, 15 i 14b (Hochstetter 1984: Taf. 13:9, 20:6, 27:6,7,8, 35:1, 40:7, 47:1). Ten wątek rozpoznano także na stanowisku Toumba Thessaloniki w fazach III, III/IV i V (Ψαρακη 2004: #051100, #052078; #054054, #054137). Ten ornament zarejestrowano także na *toumb*'ie Ofrynio (Soukantos, Malamidou 2019: Fig. 11) i w Faia Petra (Valla 2007: Fig. 13, 14). Kolejnym wariantem pasma spiralnego jest motyw utworzony z serii równoległych linii nacinanych, jednakże poprzecinanych pod kątem prostym przez poprzeczne krótkie odcinki, tworząc niejako deseń szachownicy. Fragmenty noszące taką dekorację zarejestrowano w obrębie warstw 16 i 15 w Kastanas (Hochstetter 1984: Taf. 20:1,2, 27:6,8, 35). Motyw ten wystąpił też w Salonikach – w obrębie faz IV i V na *toumb*'ie (Ψαρακη

2004: #054069, #054131, #053290). Podobnie zwarty schemat stylistyczny wykazuje meander, występujący bardzo często na formach czterouchych amfor. Rozpoznano go w Kastanas w warstwach 17 i 15 (Hochstetter 1984: Taf. 13:7, 35:3). Ten ornament zauważono również na pojemnikach na *toumb*'ie Ofrynio (Soukantos, Malamidou 2019: Fig. 14:a) i Faia Petra (Valla 2007: Fig. 12). Motyw jodełki, utworzonej za pomocą powtarzalnego schematu dwóch linii nacinanych, łączących się pod kątem rozwartym, pomimo dość prostej stylistyki łatwej do replikowania i o szerokim możliwym horyzoncie chronologicznym, zarejestrowano w Kastanas w warstwach 19 i 16 (Hochstetter 1984: Taf. 1:1,2, 19:4). Warto wspomnieć także o motywie koncentrycznych odciskanych kropek, które otaczają jedną kropkę wykonaną centralnie, występującym często na naczyniach w typie *kantharos* 'u i *amforiskos*'u. Został on rozpoznany jako najczęściej pojawiający się na stanowisku w Tsautsitsa, a identyczny przykład analogiczny odkryto w Kastanas w warstwie 15 (Hochstetter 1984: Taf. 35:1).

Porównywalne przykłady artefaktów ceramicznych i najbliższe analogie znaleziskom z Centralnej Macedonii zostały ponadto zidentyfikowane w południowych regionach Republiki Macedonii Północnej, na stanowiskach Vardarski Rid i Kofilak w dolinie Wardaru. Fragmenty zidentyfikowano jako części naczyń typu *kantharos*, posiadały nacięcia wypełnione białą pastą inkrustacyjną (bardzo podobne do przykładów z Kastanas; Videski 2005; Jovčevska 2008). W Manastir rozpoznano dekorację nacinaną w postaci szrafowanych trójkątów na dzbanach (Jovčevska 2008: 84). Niektóre z nich nosiły ślady wypełniania nacięć białą inkrustacją. Motywy „rzędu trójkątów” pojawiły się w Kastanas, w warstwach od 16 do 11 (Hochstetter 1984: Taf. 45:2, 266:11). Znane były także z Kritsana, Hagios Mamas, Vardaroftsa (Axiochori), Salamanle (Galikos) i Gona (Heurtley 1939: No. 174-175, 248, 273, 275). Uznawane za kluczowe pod względem występowania przestrzennego kategorii ceramiki nacinanej i inkrustowanej jest cmentarzysko kultury Ulanci w miejscowości Dimov Grob, gdzie wraz z przykładami naczyń mykeńskich znaleziono niewielkie półkoliste *kantharos*'y, dzbany z

„odciętymi szyjami” i czterouche amfory. Wszystkie z nich charakteryzowały się powierzchniowymi nacięciami w kształcie kreskowanych i wiszących trójkątów, liniowych motywów i biegnących spirali wypełnionych białą i różową pastą, przypominając naczynia zidentyfikowane w regionie Centralnej Macedonii (Mitrevski 2003: 46-51, Митревски 2013: 185). Poruszając się w kierunku północnym doliną rzeki Wardar, należy wspomnieć o cmentarzysku Hipodrom- Klučka z późnej epoki brązu, leżącym w granicach dzisiejszej stolicy Macedonii Północnej – Skopje. Stanowisko to, przebadane wykopaliskowo, ujawniło przykłady ceramiki nacinanej i inkrustowanej z późnej epoki brązu. Obejmowały one *kantharos*'y z ornamentami wypełnionymi białą pastą, które były niemal emblematyczne dla kultury materialnej Centralnej Macedonii w późnej epoce brązu. Warto dodać, że dane z cmentarzyska poświadczają współistnienie dwóch odmiennych tradycji: północnej (w postaci nacinanych i inkrustowanych naczyń) i południowej (w formie np. pozostałości hełmu wykonanego z kłów dzika; Митревски 2013: 193). Nieopodal opisywanego cmentarzyska, na stanowisku Skopje-Kale zidentyfikowano fragmenty naczyń noszących dekorację nacinaną i inkrustowaną. Ponadto, rozpoznano pojawienie się motywów szrafowanych trójkątów (Mitrevski 2016: 139, Fig. 202:2, 206:1). Dodatkowo, powierzchnia naczyń wydaje się odpowiadać grupie rozpoznawanej w ramach regionu Centralnej Macedonii. W dolinie rzeki Strumica, która łączy Wardar ze Strumą, na stanowisku w Carevi Kuli zidentyfikowano wzory nacinanych zygzaków i jodełek na zamkniętych naczyniach (Rujak 2020: 129-131, Pl. 17:1 19:1). Jeden z pojemników stanowi bliską analogię do fragmentu ze stanowiska Marena, a także części odkrywanych w Kastanas (z warstwy 17). Jedno z zarejestrowanych w Carevi Kuli naczyń, zdobione pasem zygzakowym na brzuścu i spiralami, przypomina egzemplarz z Kalindria.

Od samego początku, gdy po raz pierwszy zidentyfikowano naczynia nacinane i inkrustowane w Centralnej Macedonii w kontekstach II tysiąclecia p.n.e., badacze podkreślali,

że klasa ta jest wyznacznikiem wpływów północno-bałkańskich, środkowoeuropejskich lub naddunajskich na obrzeżach północnej Egei (Schmidt 1905; Casson 1968: 132; Hochstetter 1982: 114). Na podstawie danych z pochówków z wyspy Thasos i bliskich analogii do wytworów kultur Tei, Verbicioara, Zimnicea-Plovdiv, Coslogeni, Wittenberg, Cerkovna i Girla Mare-Dubovac Zuto Brdo, naczynia te zostały opisane jako część „bałkańskiej koine” (Hochstetter 1982: 108; Κουκουλι-Χρυσανθακάκη 1992: 492). Niektóre z rozpoznanych form przypominały kształty użytkowane w późnej kulturze Monteoru w zachodniej Rumunii (Aslaksen 2013: 129). Całkiem odmienna koncepcja wskazywała, że ten rodzaj ceramiki jest lokalny, a jego dystrybucja i liczne analogie w szerokim zakresie geograficznym należy wyjaśniać intensywnymi interakcjami kulturowymi w południowo-wschodnich Bałkanach (Horejs 2007b: 74–78; Aslaksen 2013: 154), zachodzącymi zwłaszcza w rzecznych dolinach Wardaru i Strumy. Teza ta wydaje się prawdopodobna, biorąc pod uwagę lokalne różnice w zdobieniach i sposobie ich wykonania na naczyniach.

Należy też wspomnieć, że w południowo-wschodnich Bałkanach naczynia zdobiono za pomocą techniki nacinania i inkrustowania już od okresu neolitu, na co wskazują dane ze stanowisk w Olyncie (Stefani 2015: 135, 314), Skopje Kale (Mitrevski 2016: 82, ryc. 111), Ilindentsi (Grębska-Kulow, Zidarov 2020). Tego typu metody ornamentyki stosowano także w chalkolicie (stanowisko Carevi Kuli (Rujak 2020: 65-69) oraz wczesnej (Kritsana (Heurtley 1939: 170) i środkowej epoce brązu (Kalindria/Kilindir (Stefani 2015: 153-154), Carevi Kuli (Rujak 2020: 127-134)), aż do tzw. „okresu przejściowego” i wczesnej epoki żelaza (dane z kurhanu w Kunovo Cuki (Митревски 1990: 59-77), stanowisko Babyak (Тонкова, Гоцев 2008), Manastir (Jovčevska 2008)). Niemniej jednak, to właśnie w II tysiącleciu p.n.e. nacinane i inkrustowane naczynia tworzyły rozpoznawalny zestaw form o określonej morfologii, zdobionych przy użyciu korpusu motywów, wykonanych w odpowiedni sposób. Ten fenomen widoczny był w kulturze materialnej społeczności zamieszkujących obszar od górnego do

dolnego biegu Wardaru i Strumy. Warto dodać, że w repertuarze ceramicznym rozpoznano także przykłady importowanych naczyń zdobionych nacięciami i inkrustacją. Tego typu sytuacja miała miejsce na stanowisku Hagios Mamas na Półwyspie Chalcydyckim (Horejs 2007b: 287). W świetle dostępnych danych, właściwe określenie pochodzenia lub autochtonicznego/allochtonicznego charakteru tego konkretnego rodzaju ceramiki wymaga pogłębionych badań przy wykorzystaniu nowoczesnych technik naukowych. Na podstawie obserwacji makroskopowych, popartych analizą fizykochemiczną (np. z wykorzystaniem narzędzi XRF lub NAA⁴⁹³), uzyskane wnioski na ten temat będą wiarygodne.

Na dzień dzisiejszy należy stwierdzić, że naczynia kategorii nacinanej i inkrustowanej były wyrabiane najczęściej prawdopodobnie lokalnie i nie transportowano ich na duże odległości (co wzmiankował: Aslaksen 2013: 154). Zauważalna jest znaczna różnorodność pod względem technologii wyrobu. Najlepszym tego świadectwem jest szeroki zakres barw wypalonych naczyń, ukazujący zmienność techniki wypału i niejednorodny udział procentowy domieszki w masie ceramicznej. Ponadto, samo wykonanie motywów dekoracyjnych, pomimo korzystania z relatywnie zamkniętego repertuaru wątków, również wykazuje mocno zindywidualizowane cechy. Warto wymienić tutaj również powszechnie występujący ornament w typie „ramy dekoracyjnej”, utworzony w miękkiej powierzchni gliny przed wypałem naczynia, w formie serii równoległych nacięć. Obserwowalne jest silne zróżnicowanie niniejszego zdobienia. W repertuarze można zauważyć użycie narzędzia w typie „grzebienia”, który był mocniej lub lżej dociskany do powierzchni półproduktu, powodując w rezultacie powstanie głębszych lub płytszych nacięć, oraz szerszego lub węższego ich rozstawienia. Ponadto, zaobserwowano zróżnicowane użycie „towarzyszących” technik dekoracyjnych,

⁴⁹³ Zob. rozdz. 7.

takich jak np. grafitowania. Ukazuje ono zmienność preferencji lub dostępności surowców, czy też umiejętności wykonywania zdobnictwa w ten sposób w obrębie badanych obszarów.

Podobnie jak w przypadku innych, opisanych powyżej, klas ceramiki, większość znalezisk nacinanych i inkrustowanych znajduje się w dolinach rzek i blisko wybrzeża. Warto dodać, że często były odkrywane one w tych samych kontekstach razem z ceramiką mykeńską i malowaną matową farbą. Fakt ten wskazuje na to, że były dostępne dla większości członków lokalnych społeczności (Aslaksen 2013: 154). Szerokie rozpowszechnienie tych naczyń obejmuje różnorodne konteksty: osadnicze, sepulkralne i „nietypowe” (ufortyfikowane posterunki, stanowiska „w typie Kamenska Cuka”). W dolinie Wardaru widoczne są bliskie podobieństwa stylistyczne pomiędzy wykorzystywanymi naczyniami ceramiki nacinanej i inkrustowanej. Znaleziska z najlepiej rozpoznanych cmentarzysk w Ulanci, Manastir i, najbardziej wysuniętej na północ lokalizacji – Klučka-Hipodrom wykazują niezwykle bliskie powiązania z egzemplarzami rejestrowanymi w dolnym biegu rzeki, w regionie Macedonii Centralnej (Mitrevski 2003: 46–51; Videski 2005; Jovčevska 2008; Митревски 2013: 185, 193). Fragmenty naczyń tej klasy zidentyfikowano również w dolinie Strumy. Kamenska Cuka, Krsto Pokrovnik, a także osada Bălgarčevo (Pernicheva-Perets et al. 2011: 206–207) zawierały naczynia ściśle powiązane stylistycznie z formami z północnego wybrzeża Morza Egejskiego (Stefanovich, Bankoff 1998; Stefanovich, Kulov 2007). Dane z cmentarzysk Sandanski i Faia Petra dopełniły ten obraz, ukazując szerokie rozpowszechnienie naczyń nacinanych i inkrustowanych (Alexandrov et al. 2007; Valla 2007). Dystrybucja przestrzenna opisywanej kategorii naczyń jednoznacznie pokazuje, że główne rzeki w regionie były istotnymi szlakami, poprzez które następował transfer technologii i wymiana handlowa.

5.2. Analizy przestrzenne

W kontekście rozważań niniejszej rozprawy, należy wziąć także pod uwagę kwestie krajobrazowe i elementy sieci osadniczej funkcjonującej w późnej epoce brązu na badanym

obszarze. Próba ich interpretacji na płaszczyźnie dostępnych cyfrowych danych przestrzennych może dostarczyć dodatkowych informacji na temat powiązań kulturowych i interakcji w omawianych dolinach rzecznych. Stanowią one cenne źródło, uzupełniające rezultaty analiz ceramicznych.

5.2.1. Stanowiska „w typie Kamenska Cuka”⁴⁹⁴

W II tysiącleciu p.n.e. doliny Wardaru i Strumy, podobnie jak dzisiaj, służyły jako korytarze sieci i interakcji, ale mogły również pełnić funkcję pewnego rodzaju, nawet topograficznej, granicy⁴⁹⁵. Takie sytuacje mogły mieć miejsce w punktach najwyższych przesmyków: w dolinie Wardaru np. w Demir Kapija, a w dolinie Strumy – w wąwozie Kresna. W ten naturalny sposób mogły być rozdzielane obszary przynależące do odmiennych społeczności, różniących się sposobem życia, zwyczajami, kulturą, bądź też interesami.

Stanowiska archeologiczne, nazywane dziś „stanowiskami w typie Kamenska Cuka” wzmocniają powyższą hipotezę. Strumsko, obecnie Kamenska Cuka, zostało odkryte pod koniec lat 70. XX wieku i przebadane kilkoma sondażami (Перничева, Кулов 1979: 27; 1980: 31; Кулов 1995: 52–53; 1996: 28). W początkowych etapach badań zidentyfikowano jedynie pozostałości umocnionej osady chalkolitycznej. Jednak w latach 90., podczas regularnych badań wykopaliskowych, znaleziono dobrze zachowane relikty masywnej monumentalnej architektury kamiennej z późnej epoki brązu, która wówczas nie miała żadnych analogii w regionie południowo-wschodnich Bałkanów (Stefanovich, Bankoff 1998: 255). Kamienny budynek został zbudowany na miejscu wcześniejszej umocnionej osady z epoki miedzi (Атанасов 2011; Перничева 1993). Jego elementy prawdopodobnie zostały później ponownie wykorzystane do wzniesienia struktury w drugiej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. Kamienne

⁴⁹⁴ Podrozdział przygotowano w oparciu o: Bahyrycz et al. 2014 (w druku).

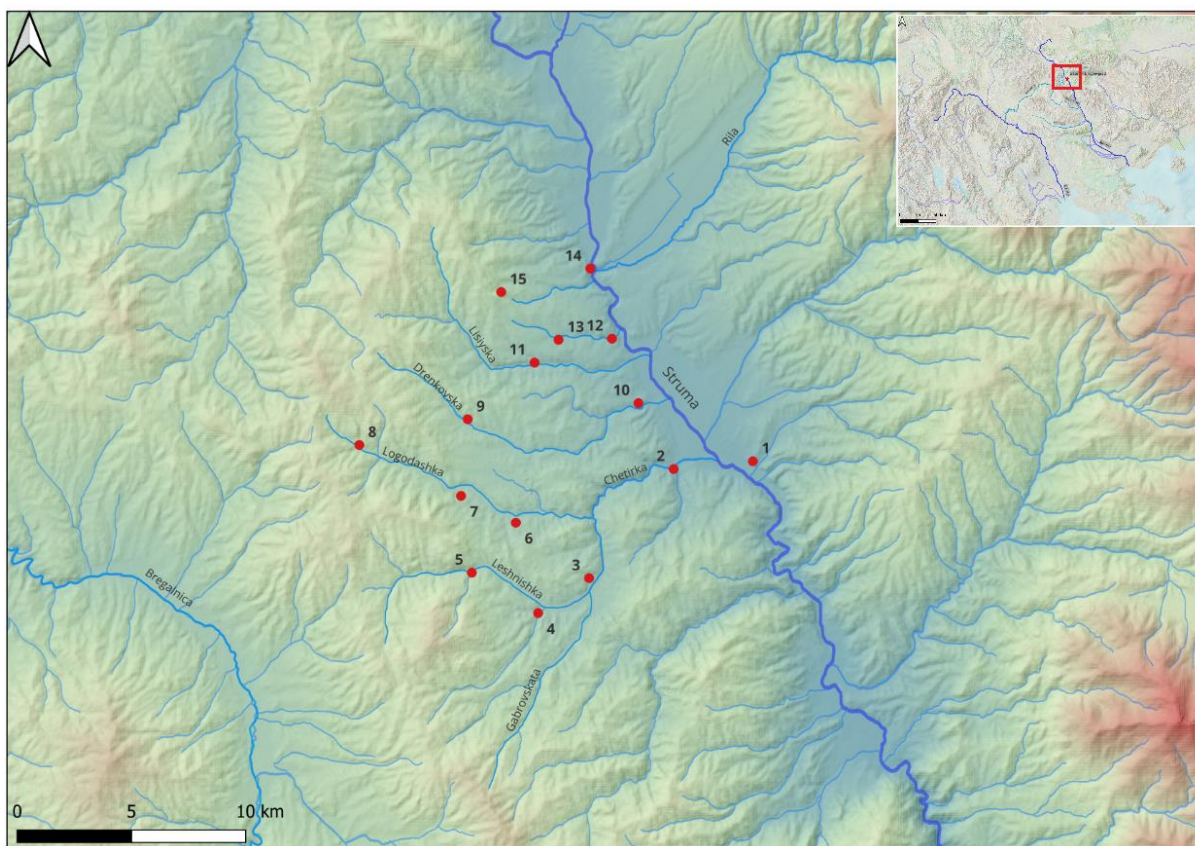
⁴⁹⁵ Zauważalne jest to również we współczesnych, lokalnych toponimach, np. Demir Kapija, będąca zarówno miejscowością niedaleko dzisiejszej granicy Macedonii Północnej z Grecją jak i miejscem przełomu Wardaru (to w języku tureckim „Żelazne Wrota”).

zewewnętrzne mury otaczały przestrzeń o powierzchni 320 m². Budynek został wzniesiony po wykonaniu przygotowawczych prac ziemnych w postaci wyrównania całego obszaru przed budową murów. Ich grubość wynosiła około dwóch metrów. Były one zbudowane z częściowo obrobionych kamieni na podłożu z gliny. Zewnętrzne lica zamykały przestrzeń około jednego metra, która była wypełniona gruzem. Znaleźiska wewnątrz kamiennego budynku obejmowały głównie ręcznie wykonane naczynia ceramiczne, w tym fragmenty ponad 30 *pithos*'ów, a także pozostałości ziarna, roślin strączkowych i owoców, narzędzia krzemienne, żarna i ostrzałki kamienne. Ceramika została podzielona na dwie grupy technologiczne: wyroby drobne (cienkościenne i czasem dekorowane⁴⁹⁶) i grubościennie. Obiekt w Kamenska Cuka, na podstawie analizy danych ceramicznych, chronologicznie przynależy do późnej epoki brązu oraz okresu przejściowego między późną epoką brązu a wczesną epoką żelaza (Атанасов 2011; Перничева 1993). Potwierdzają to również badania radiowęglowe ¹⁴C⁴⁹⁷.

Podczas kolejnych badań archeologicznych w regionie odkryto dodatkowo 14 stanowisk podobnego typu, które w literaturze były określane jako „wieże strażnicze” i datowane na późną epokę brązu oraz okres przejściowy do wczesnej epoki żelaza (Stefanovich, Bankof 1998: 278–279; Кулов, Стефанович 2005: 28 - рyc. 405). Były to 1. Strumsko, Kamenska Cuka; 2. Krsto Pokrovník; 3. Padesh, Kuklite; 4. Leshko, Sv. Iliа; 5. Leshko, Piskoliyte; 6. Logodazh, Surovichka Czuka; 7. Logodazh, Gradishte; 8. Klisura, Chukaro; 9. Drenkovo, Tsiganska Chuklitsa; 10. Zelen Dol, Kalyata; 11. Buchino, Chuklitsata; 12. Bălgarčevo, Chuklitsa; 13. Bălgarčevo, Chukata; 14. Buchino, Golio Rid; 15. Buchino, Lisiyska Czuka.

⁴⁹⁶ W tym naczynia zdobione nacięciami i inkrustacją (zob. Katalog XXVIII).

⁴⁹⁷ Datowania radiowęglowe były w pełni zgodne z analizami zespołu ceramiki, umiejscawiały badane obiekty w XIV-XII wieku p.n.e. (Stefanovich, Bankoff 1998, 279–282).

Ryc. 405. Stanowiska „w typie Kamenska Cuka” w Kotlinie Błagojewgradu.

Wszystkie stanowiska mają cechy wspólne. Zbudowano je w trudno dostępnych i łatwych do obrony miejscach, z dobrym polem obserwacyjnym, a także na koniec zostały zniszczone przez ogień. Na podstawie ceramiki wydatowano je na późną epokę brązu lub okres przejściowy między późną epoką brązu a wczesną epoką żelaza⁴⁹⁸. Większość z nich (pięć) znajdowało się w dolinie rzeki Chetirka (prawy dopływ Strumy) i jej dopływu Leshnisha, prowadzącej do przełęczy Delchev i łączącej doliny rzek Wardar i Struma.

Od momentu odkrycia wymienionych miejsc, badacze spekulowali na temat ich funkcji. Nie wiedzieli, dlaczego nie uchwytnie są ślady permanentnego osadnictwa poza odkrytymi strukturami lub wydzielone strefy codziennej aktywności. Dlaczego zostały zbudowane w tak trudno dostępnych miejscach i wzniesione w tak monumentalny sposób, który nie posiada

⁴⁹⁸ Zob. Katalogi XXV, XXVII-XXVIII, XXX-XXXI.

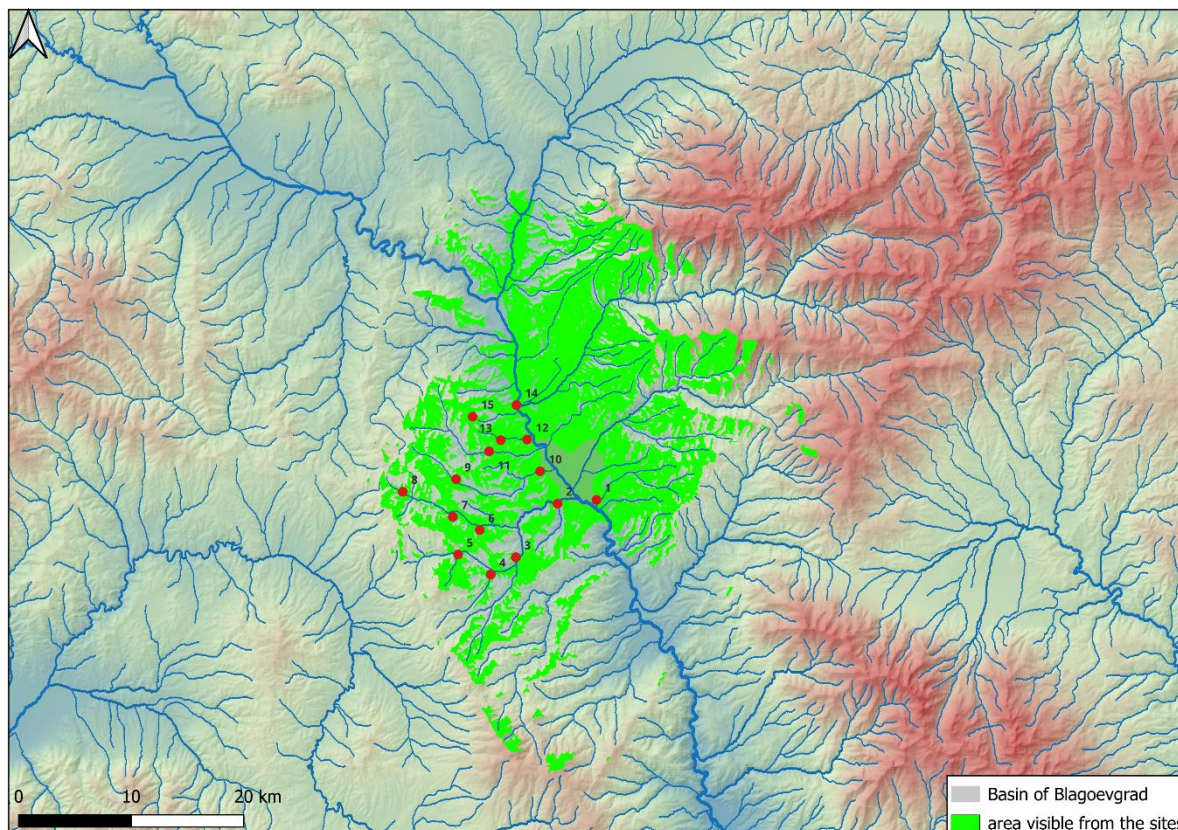
współczesnych im analogii w regionie, czy miały one specyficzny, planowany i zorganizowany wzór lokacji? Na co wskazuje ich obecność i jak ważne były dla lokalnych społeczności? Czy używano ich do schronienia i obrony, do obserwacji i wczesnego ostrzegania, a może służyły jako markery jakiegoś rodzaju domeny lub terenu? Dlaczego włożono tak wielki wysiłek w ich wzniesienie, w strategicznych i trudno dostępnych miejscach?

W celu wyjaśnienia niektórych z powyższych kwestii związanych ze stanowiskami „typu Kamenska Cuka”, a także rozpoznania roli i znaczenia opisywanych obiektów w sieci powiązań kulturowych późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w dolinach stanowiących zakres geograficzny niniejszej dysertacji, przeprowadzono serię analiz. Dodatkowo, wykonano serię rozpoznań widoczności dla stanowisk leżących w dolnym biegu Wardaru, co pozwoliło także uzyskać płaszczyznę porównawczą dla rezultatów analiz (ryc. 406).

5.2.2. Rezultaty analiz przestrzennych lokalizacji stanowisk „w typie Kamenska Cuka”

Na rycinie 406 przedstawiono zakres widoczności dla wszystkich 15 stanowisk archeologicznych, które wybrano do analiz, zakładając dane wejściowe opisane w sekcji dotyczącej metodyki. Warto zauważyć, że nie tylko cały obszar Kotliny Błagojewgradu, oznaczony na szaro na rycinie, podlega wizualnej kontroli przez badane potencjalne wieże strażnicze, ale także obszary sięgające daleko poza nią – zarówno na osi północ-południe, jak i wschód-zachód. Obserwowalne obszary pozytywnej widoczności biegną wzdłuż dolin rzecznych przecinających opisywany region. Warto również zwrócić uwagę na stanowiska Kamenska Cuka (1), Krsto Pokrovník (2), Zelen Dol, Kalyata (10), Bǎlgarčevo, Chucklitsa (12) i Buchino, Golio Rid (14), które znajdują się w odległości od 200 do 1600 metrów od obecnego biegu rzeki Struma. Wymienione stanowiska mają zasięg widoczności obejmujący całą Kotlinę Błagojewgradu i co więcej – są regularnie rozmieszczone w linii prostej w odległości od siebie od 3060 do 3480 metrów. Dodatkowo, wszystkie znajdują się w

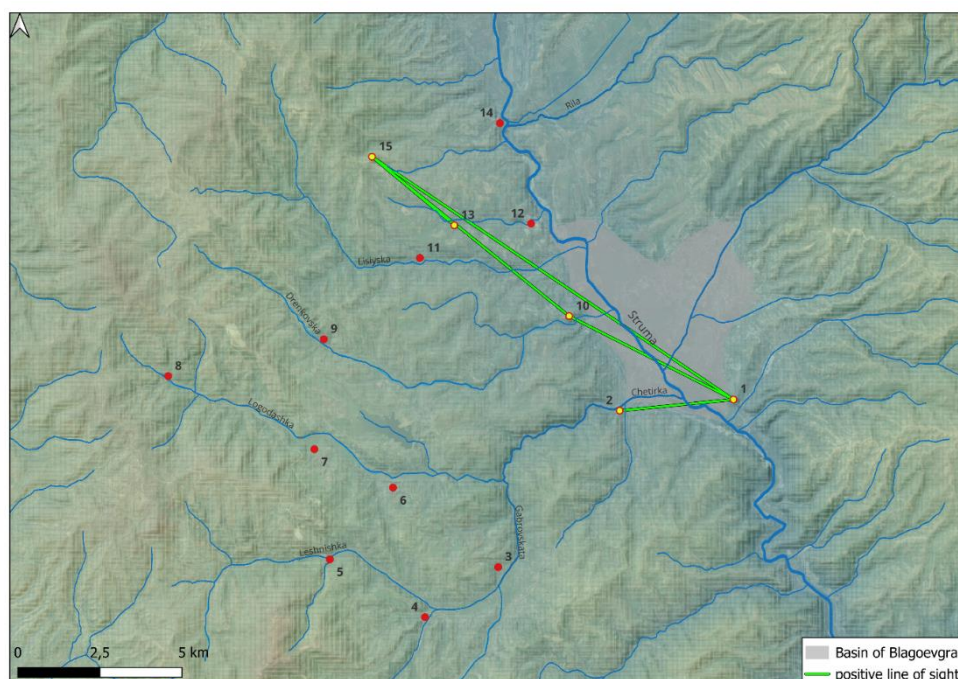
maksymalnej odległości 450 metrów od współczesnych cieków wodnych (najdalsze to Logodazh Gradiste), jednakże zdecydowana większość z nich znajduje się nie dalej niż 300 metrów od najbliższego źródła wody.

Ryc. 406. Analiza widoczności binarnej stanowisk „w typie Kamenska Cuka” w Kotlinie Błagojewgradu.

Korzystając ze średnich wartości przypuszczalnej pierwotnej wysokości budynków opisanych stanowisk, przeprowadzono analizy linii widoczności wzajemnej (ryc. 407). W rezultacie okazało się, że różnice wysokości w badanym regionie są na tyle duże, że tylko pięć stanowisk mogło mieć pozytywną linię widoczności wzajemnej, dzięki czemu możliwa była komunikacja wizualna między nimi (np. za pomocą sygnałów świetlnych), widocznych nawet dzisiaj (ryc. 408). Są to: Kamenska Cuka (1), Krsto Pokrovnik (2), Zelen Dol, Kalyata (10), Bългарčevo, Chukata (13) i Buchino, Lisiyska Czuka (15). Stanowiska te są położone blisko

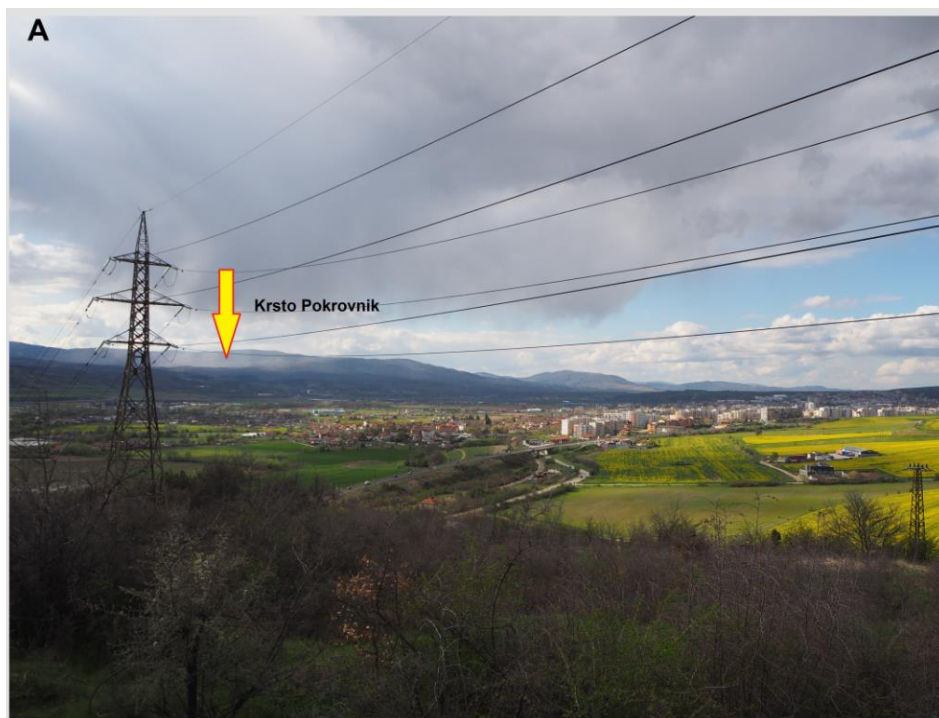
głównej arterii i osi północ-południe – doliny rzeki Struma. Na podstawie tych informacji, wydaje się prawdopodobna możliwość komunikacji wizualnej w całej Kotlinie Błagojewgradu.

Ryc. 407. Analiza widoczności wzajemnej stanowisk „w typie Kamenska Cuka” w Kotlinie Błagojewgradu.

Na podstawie wskaźnika widoczności można zaobserwować, że zdecydowana większość obszaru dolin rzecznych, gdzie znajdują się opisywane stanowiska archeologiczne, jest z nich niewidoczna. Na rycinie nr 409 doliny rzeczne biegnące wzdłuż osi wschód-zachód są głównie oznaczone na niebiesko i zielono, wskazując tym samym, że osoby poruszające się wzdłuż tych korytarzy były poza zasięgiem wzroku. Analizy były ograniczone do promienia 3 km, ale nawet w takim niewielkim zakresie odległości, położone w nich punkty są praktycznie niedostrzegalne z większości kierunków (prospekcję przeprowadzono na próbie z 8 kierunków). Możliwe, że brak ekspozycji wymógł potrzebę kontroli lub ochrony ludzi poruszających się wzdłuż tych tras. Sugerują to lokalizacje stanowisk „typu Kamenska Cuka”. Jedynymi obszarami o wysokiej ekspozycji są tereny oznaczone na pomarańczowo i czerwono

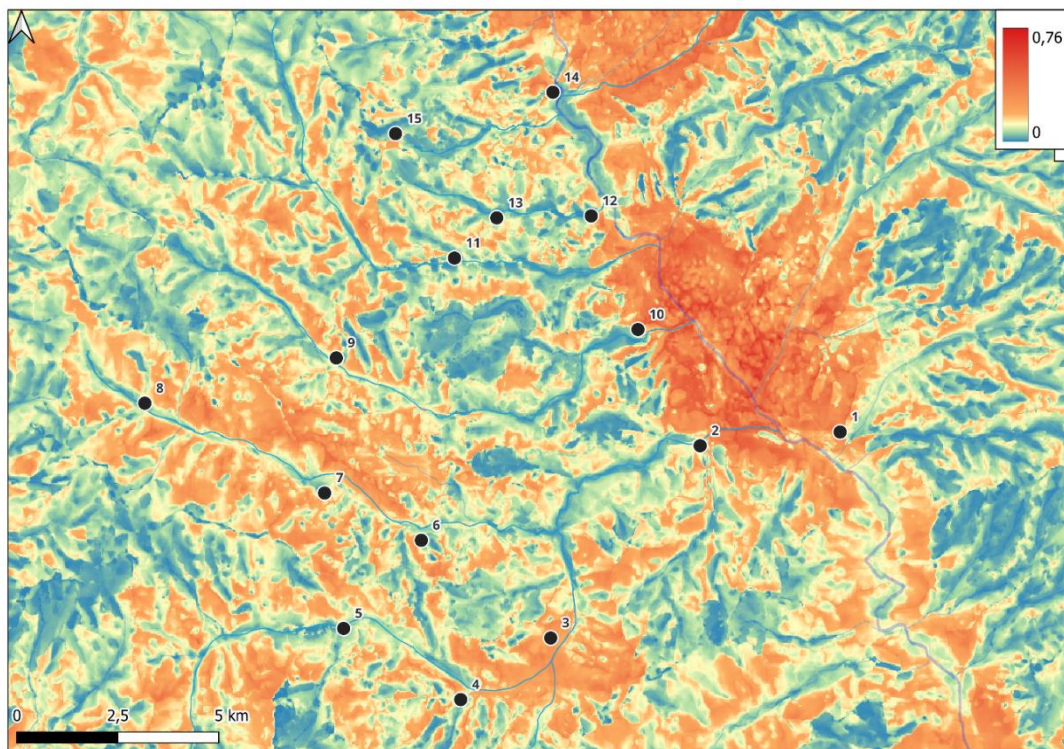
– są to zbocza wzgórz i przede wszystkim Kotlina Błagojewgradu oraz tereny na północ od niej wzdłuż Strumy.

Ryc. 408. Widok na stanowisko Krsto Pokrovnik z Kamenska Cuka (zdj. Autor).

Rycina przedstawiająca połączone zasięgi analiz widoczności w promieniu 3 km (ryc. 410) ukazuje wyniki badań, w których zarówno zakres obszaru podlegającego rozpoznaniu (w postaci szarych okręgów), jak i ich pozytywne wyniki (oznaczone na zielono) są zarysowane. Klarownie obserwowalny jest zasięg widoczności poszczególnych stanowisk (z przypuszczalnych budynków), który obejmuje prawie cały badany obszar składający się z dolin rzecznych. Jest on również komplementarny, ponieważ czasami obejmuje dwa lub trzy punkty (stanowiska). Możliwości obserwacyjne wzdłuż dolin rzecznych są wyraźnie widoczne, sprawiając, że obszar ten jest prawie całkowicie pokryty kontrolą wizualną. Z tego powodu, można stwierdzić, że każda osoba podróżująca przez doliny rzek Gabrovska, Leshnishka, Logodashka, Chetirka, Drenkovska, Lisiyska i innych mniejszych cieków wodnych, gdzie odkryto stanowiska „typu Kamenska Cuka”, była pod stałą obserwacją w czasie, gdy obiekty

były używane. Lokalizacja badanych stanowisk zdaje się tworzyć pewien wzorec i rozpoznawalny układ, zgodnie z którym były one umiejscawiane w określonych punktach w konkretnych celach. Umożliwiały dostęp do dużych możliwości obserwacyjnych, a co więcej, same w sobie nie były powtarzalne, tj. nie duplikowały wzajemnie zasięgów widoczności i kontrolowanego terenu. Dzięki starannemu rozmieszczeniu stanowisk w badanym górzystym krajobrazie nie było konieczności sytuowania ich w równych dystansach. Priorytetem przy wyborze lokalizacji była nie tyle odległość jednego obiektu od drugiego, lecz jego możliwości obserwacyjne w danej przestrzeni.

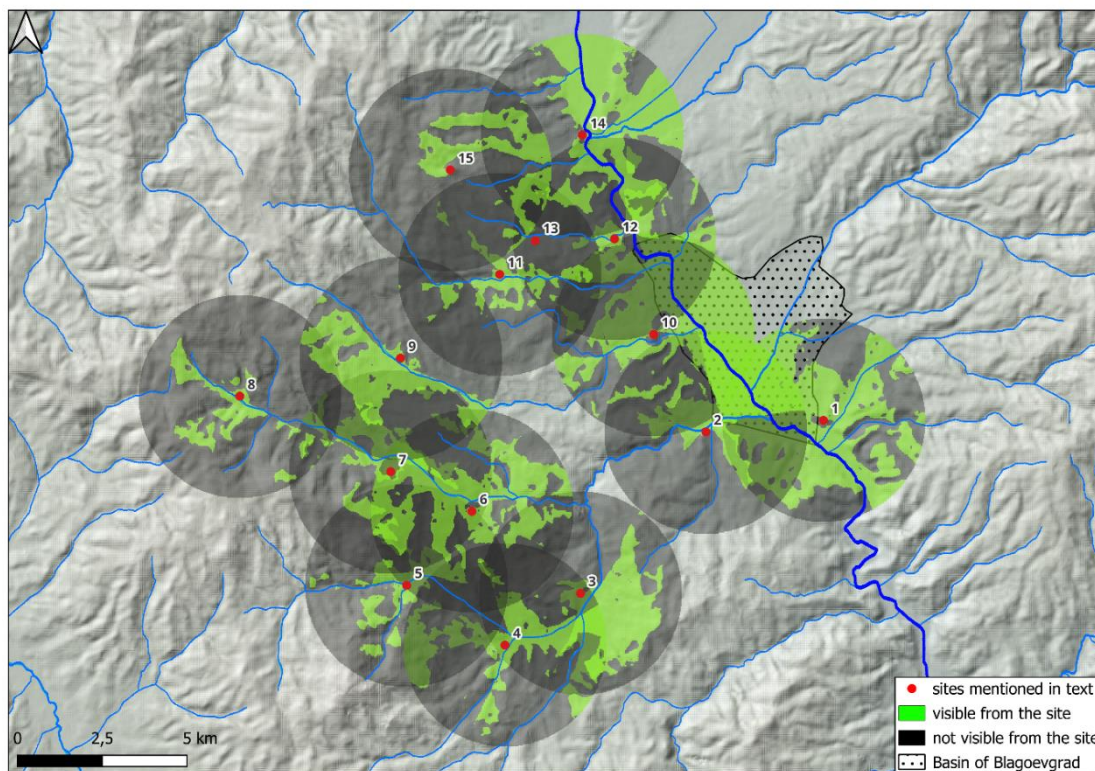

Ryc. 409. Indeks widoczności w Kotlinie Błagojewgradu z zaznaczonymi stanowiskami „w typie Kamenska Cuka”.

5.2.3. Funkcja stanowisk „w typie Kamenska Cuka”

Zdolność nadzorowania, kontrolowania i strzeżenia szlaków handlowych oraz komunikacyjnych w prahistorii stanowiła znaczący atut społeczności pradziejowych. W

przypadku późnej epoki brązu określano ją „niezbędną do przetrwania”⁴⁹⁹. Same sieci komunikacyjne, takie jak doliny Wardaru i Strumy, przekształcały „geografię fizyczną w geografie społeczne” (Kristiansen, Larsson 2005; Kristiansen, Suchowska-Ducke 2015: 385).

Ryc. 410. Analiza widoczności stanowisk „w typie Kamenska Cuka” w Kotlinie Błagojewgradu wraz z zaznaczeniem zasięgu rozpoznań w obrębie dolin rzecznych..

Dwa przebadane dotychczas wykopaliskowo stanowiska (Kamenska Cuka i Krsto Pokrovnik (Перничева, Кулов 1979: 27; 1980: 31; Кулов 1995: 52–53; 1996: 28; Stefanovich, Bankoff 1998; Stefanovich, Kulov 2007) były krótkotrwałe użytkowane, o czym świadczy jednorodność ceramiki, bez śladów znaczących zmian stylistycznych. Oba zostały bardzo szybko odbudowane po pierwszym epizodzie zniszczenia. Oba obiekty zostały również ostatecznie zniszczone przez ogień. Na tej podstawie można stwierdzić, że miały

⁴⁹⁹ Ang. *necessity for survival* (Broodbank 2013: 15–53).

ponadprzeciętne znaczenie i stanowiły ważne struktury, bez których funkcjonowanie lokalnych społeczności mogło być utrudnione.

Jednorodność odkrytego materiału ceramicznego na wszystkich 15 stanowiskach „typu Kamenska Cuka” pozwala na uznanie ich za potencjalnie współczesne lub należące do wspólnego horyzontu chronologicznego, a wykazała to analiza fragmentów naczyń zebranych podczas badań, np. ręcznie lepionych form nacinanych i inkrustowanych (zob. więcej: rozdz. wcześniejszy). Najbliższe analogie do tych artefaktów można znaleźć niemal we wszystkich sąsiednich regionach: zarówno na południu i południowym wschodzie – w północnych regionach Grecji – Macedonii i Tracji (m.in.: Heurtley 1939; Wardle 1980, 1988, 1989; Hochstetter 1984; Horejs 2007; Valla 2007; Aslaksen 2013; Stefani 2015; Vliora 2016; Nenova 2018; Soukantos, Malamidou 2019), na północy – w kulturach Tei, Verbicioara, Zimnicea-Plovdiv, Cerkovna i Girdla Mare-Dubovac Zuto Brdo (m.in.: Schmidt 1905; Casson 1968: 132; Hochstetter 1982: 108; 114; Koukouli-Χρυσανθακάκη 1992: 492; Shalganova 1995), oraz na zachodzie – w dolinie Strumicy (Rujak 2020) i dolinie Wardaru (Митревски 1995, 2016; Videski 2005, 2007, 2022; Jovčevska 2008).

Warto zauważyć, że pod względem motywów dekoracyjnych z dominującym geometrycznym ornamentem, ceramika naczyniowa ze stanowisk „typu Kamenska Cuka”⁵⁰⁰ jest najbliższa przykładom macedońskim (m.in.: Heurtley 1939: 204, 205; Wardle 1980; Γραμμενος 1982; Koukouli-Chrysanthaki 1982; Koukouli-Χρυσανθακάκη 1992; Valla 2007: 367; Aslaksen 2013: 129-158; Stefani 2015: 33-34, 146-14, 151-154, 316-317; Vliora 2016: 163, 198, 202; Soukantos, Malamidou 2019: 199 etc.; zob. więcej: rozdz. wcześniejszy). Dodatkowo, obecność ceramiki malowanej poświadcza istnienie połączeń kulturowych, które przebiegały omawianymi dolinami rzek.

⁵⁰⁰ Zob. Katalog. XXV, XXVII-XXVIII, XXX-XXXI.

Bardzo prawdopodobne jest, że stanowiska „typu Kamenska Cuka” pełniły znaczącą pozycję w sieci powiązań kulturowych pod koniec późnej epoki brązu i na przełomie epoki brązu i żelaza w dolinie środkowej Strumy. Warto pamiętać, że dotychczas nie odkryto jakichkolwiek analogii do nich w opisywanym regionie Europy, uniemożliwiając tym samym szersze archeologiczne wnioskowania.

Ze względu na charakterystykę tych stanowisk, uznawano je za struktury o funkcjach obserwacyjnych i obronnych (Гребска-Кулова 2009: 40-41), monitorujące ruch odbywający się w dolinie Strumy (Stefanovich, Bankoff 1998: 279). Obecność tego typu strażnic wpływała nie tylko na bezpośrednie bezpieczeństwo lokalnych społeczności żyjących w badanym regionie, ale także, zapewniała ochronę domniemanych szlaków handlowych. Mogła ona przekładać się na gospodarkę regionu, zapewniając ciągłość przepływu towarów, usług i ludzi, wyraźnie widocznego w ceramice odkrytej na badanych stanowiskach. Ukazała ona również, że lokalni mieszkańcy, a także ludzie z sąsiednich dolin rzecznych, byli aktywni na arenie ponadregionalnej. Zidentyfikowano artefakty będące zarówno świadectwem wpływów z południa (np. w postaci ceramiki malowanej matową farbą lub wyrobów mykeńskich), jak i z północy (w formie dekoracyjnych inspiracji na nacinanych i inkrustowanych naczyniach).

Stanowiska te mogły odgrywać ówczasie ważną rolę nie tylko w bezpieczeństwie ekonomicznym, ale także militarnym. W wielu miejscach sugerowane szlaki w rzecznych dolinach mogły być łatwo blokowane w korzystnych lokalizacjach, takich jak wąwozy i przełęcze, spowalniając lub nawet uniemożliwiając ruch armii czy grup migrantów⁵⁰¹ (Bouzek 1985: 221). Ze względu na stosunkowo niewielkie rozmiary omawianych obiektów, brak jednoznacznych dowodów na istnienie stałego zasiedlenia w ich bliskim sąsiedztwie, lokalizację ponad dolinami rzeczными w trudno dostępnych miejscach oraz umieszczanie wejść

⁵⁰¹ O czym wspomina N. Hammond, pisząc o przesmyku w okolicach miasta Kresna w środkowej dolinie Strumy (Hammond 1976: 22).

w najlepszych do obrony sekcjach, można przypuszczać, że stanowiły one sieć wież strażniczych kontrolujących ruch i bezpieczeństwo w korytarzach rzecznych, być może nawet wyznaczając pewnego rodzaju granicę domen.

Najlepiej rozpoznany z opisywanych obiektów jest eponimiczna Kamenska Cuka, będąca jednocześnie najbardziej monumentalną. We wnętrzu opisywanej struktury odkryto duże, zasobowe ceramiczne naczynia, wypełnione zbożem (Stefanovich, Bankoff 1998: 275–276). Skłoniło to jej odkrywców do rozważenia funkcji tego miejsca jako magazynu lub centrum dystrybucyjnego (Stefanovich, Bankoff 1998: 279). Przypuszczalnie zasoby służyły też jako zapasy dla garnizonu posterunku obserwacyjnego, który stacjonował właśnie w tym obiekcie.

Warto dodać, że ze względu na brak szczegółowych rozpoznań chronologicznych, nie wszystkie z badanych stanowisk archeologicznych musiały być równoczesowe. Brak wyraźnej linii widoczności między wszystkimi analizowanymi obiektami nie stanowi jednakże argumentu przeciwko powyższej tezie. W przypadku niepokojów lub zagrożenia garnizony strażnic mogły nie ograniczać się tylko do komunikacji wzrokowej. Możliwym jest, że używano np. sygnałów dymnych. Ponadto, stosunkowo krótkie odległości między nimi zapewniały ciągłość i klarowność przekazów komunikacyjnych.

Pod względem technicznym, budowa tak monumentalnych⁵⁰² założeń w trudno dostępnych lokacjach wymagała ponadprzeciętnych zdolności do gromadzenia środków, materiałów i przede wszystkim siły roboczej. Dodatkowo, utrzymanie omawianych obiektów w funkcjonującym stanie wymagało ciągłej konserwacji i napraw, a w przypadku uszkodzeń i

⁵⁰² Grubość ścian zewnętrznych w Kamenska Cuka wynosiła około 2 metrów, a sam budynek miał dwa piętra i powierzchnię prawie 200 m² (Stefanovich, Bankoff 1998: 271; Stefanovich, Kulov 2007: 395). Obiekt w Krsto Pokrovnik miał ściany o grubości 1,2-1,5 metra i powierzchnię około 150 m² (Кулов 2007: 156; Stefanovich, Kulov 2007: 389, 395).

zniszczeń (które zostały zarejestrowane dwukrotnie⁵⁰³) – sprawnego i efektywnego podejmowania decyzji prowadzących do jak najszybszej odbudowy. Wiele z tych wniosków skłania do refleksji nad możliwością istnienia w opisywanym regionie w późnej epoce brązu pewnego rodzaju lokalnej władzy, która, jeśli byłaby skonsolidowana, mogłaby zapewnić tak znaczące inwestycje i wysiłki prowadzące do utrzymania obiektów „w typie Kamenska Cuka”.

Ponadto, omawiane stanowiska mogą również wskazywać na obecność pewnego rodzaju granicy, która była definiowana przez obecność tych budowli. Ich liczba na tak małym obszarze wydaje się tylko wzmacniać tę hipotezę. Na obecnym etapie badań trudno powiedzieć, jaki mógł być charakter tej granicy i gdzie dokładnie przebiegała. Niemniej jednak, większość obiektów tego typu, odkrytych do tej pory, znajduje się na zachód od rzeki Struma. Rozmieszczone są one niemal liniowo, rozciągając się w kierunku rzeki Wardar, tworząc osiowy wzór wschód-zachód, flankując Kotlinę Błagojewgradu. Dodatkowe prospekcje terenowe w dolinie Wardaru i jego dopływach mogłyby dostarczyć nowych danych na temat możliwej obecności tam podobnych struktur.

Pomimo, że omawiane budynki stanowiły wyjątkowo kosztowną inwestycję, umożliwiały kontrolę jedynych dostępnych szlaków komunikacyjnych w regionie i najprawdopodobniej odgrywały ważną rolę na rzecz bezpieczeństwa społeczności zamieszkujących tę dolinę. Te ekonomiczne i militarne zalety mogły stanowić cenne wartości dla umacniania i legitymizacji lokalnej władzy, niezależnie od formy jaką ówczesnie przybierała.

5.2.4. Doliny Wardaru i Strumy w późnej epoce brązu w świetle analiz przestrzennych

Biorąc pod uwagę cechy topograficzne, które również powinny być nieodłącznym czynnikiem rozważań archeologicznych w badanym regionie, warto podjąć próbę analizy i

⁵⁰³ Стефанович, Кулов 2001; 2007: 389; 392; Кулов 2007: 157.

identyfikacji innych górskich szlaków oraz przypuszczalnych „bram”⁵⁰⁴ – miejsc o strategicznych pozycjach, ulokowanych w przestrzeni posiadającej wizualną kontrolę nad dostępnymi traktami komunikacyjnymi. W sukurs niniejszej problematyce przychodzą wyniki dotychczasowych badań archeologicznych, które mogą dostarczyć wstępnych danych. Podczas jednej ze wspomnianych wcześniej⁵⁰⁵, ekspedycji „Struma”, w dolinie rzeki Strumica (położonej niedaleko na południe od Kotliny Błagojewgradu) zidentyfikowano 9 stanowisk datowanych na epokę brązu i wczesną epokę żelaza⁵⁰⁶. Dolina ta stanowi korytarz łączący Wardar i Strumę. Wszystkie zostały zidentyfikowane na południowych zboczach góry Ograzhden, z czego trzy w jej górnych partiach, zapewniających szeroki widok na dolinę poniżej. Większość z tych osad założono w nowych, niezamieszkanym dotąd, miejscach⁵⁰⁷ w epoce brązu, a artefakty tam znalezione oraz grubość warstw archeologicznych nie wskazują, że były zamieszkiwane przez długi czas. Materiał ceramiczny odpowiada znaleziskom ze stanowisk „w typie Kamenska Cuka”. Wśród nich są fragmenty naczyń z nacinanymi trójkątami, które przypominają wyroby z Centralnej Macedonii.

W zachodniej części doliny Strumicy odkryto stanowisko archeologiczne, które ulokowano na wzgórzu ponad 450 metrów nad powierzchnią ziemi. Miejsce to zostało starannie wybrane przez mieszkańców ze względu na istotną geostrategiczną pozycję w dolinie⁵⁰⁸, posiadającą bardzo szeroki zakres obserwacyjny. W Carevi Kuli archeolodzy odkryli warstwy datowane na środkową epokę brązu i wczesną epokę żelaza. Zarejestrowano w nich artefakty ceramiczne w postaci naczyń zdobionych nacięciami i inkrustowanymi ornamentami (Rujak 2020: 115-153). Na podstawie analiz porównawczych można stwierdzić bliskie analogie do

⁵⁰⁴ Nawiązując do tradycyjnego toponimu „Demir Kapija”.

⁵⁰⁵ W rozdziale poświęconym historii badań – zob. rozdz. 3.

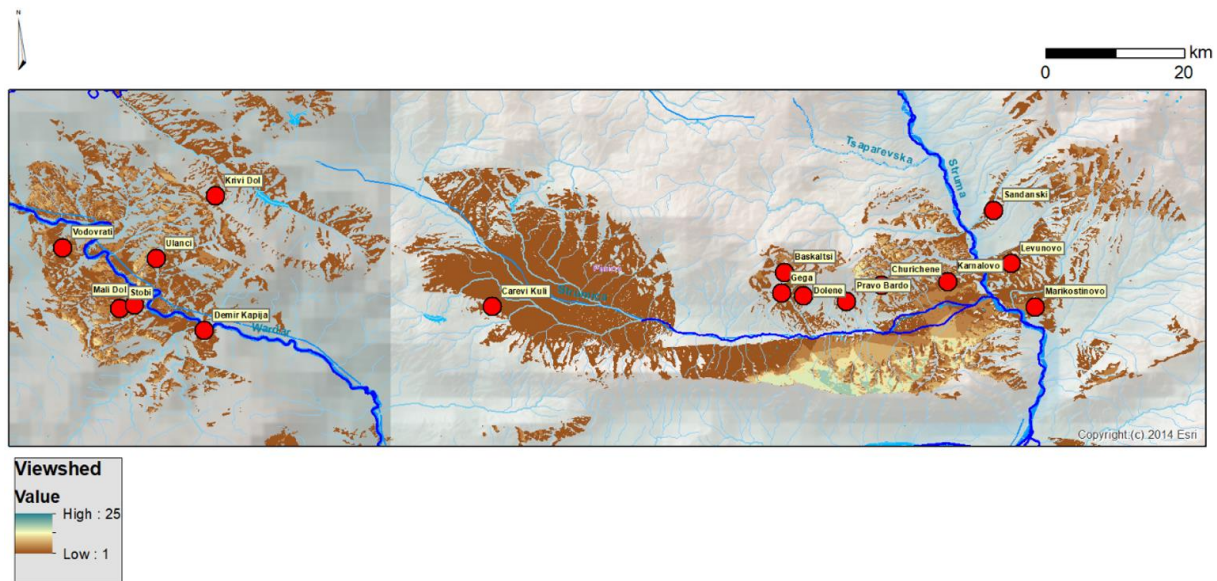
⁵⁰⁶ Домарадски et al. 2001: 63, 73.

⁵⁰⁷ Na tzw. „surowym korzeniu”.

⁵⁰⁸ Dolina Strumicy często była miejscem wojskowych działań i związanych z tym faktem zniszczeń. Do dziś potwierdza to średniowieczna forteca wznosząca się nad miastem (Rujak 2020: 11-16).

znalezisk ze stanowisk z dolnego biegu Wardaru, m.in.: Kastanas (warstwy od 22a do 19 (około 1900-1600 r. p.n.e.; Hochstetter 1984: 277) i Kalindrii (Heurtley 1939: 206; Stefani 2015: 153–154; Katalog IV: A32). Zarówno technologia produkcji, motywy dekoracyjne, jak i ich wykonanie skłaniają do włączenia tego stanowiska do obszaru „przestrzeni kontaktowej” (Stockhammer, Athanassov 2018). Wskazuje to ponadto, że artefakty te są ściśle związane z materiałami odkrytymi na stanowiskach w „typie Kamenska Cuka”. Strategiczne położenie z szerokim widokiem na rozległy obszar o ważnym znaczeniu komunikacyjnym dostarcza także argumentów, że Carevi Kuli może być również zaliczane do kategorii osad strzegących szlak transportowy. Niestety, warstwy pradziejowe były zaburzone z powodu znacznej erozji i późniejszych działań budowlanych na wzgórzu. W rezultacie odkryto jedynie częściowo dwa budynki (Rujak 2020: 125).

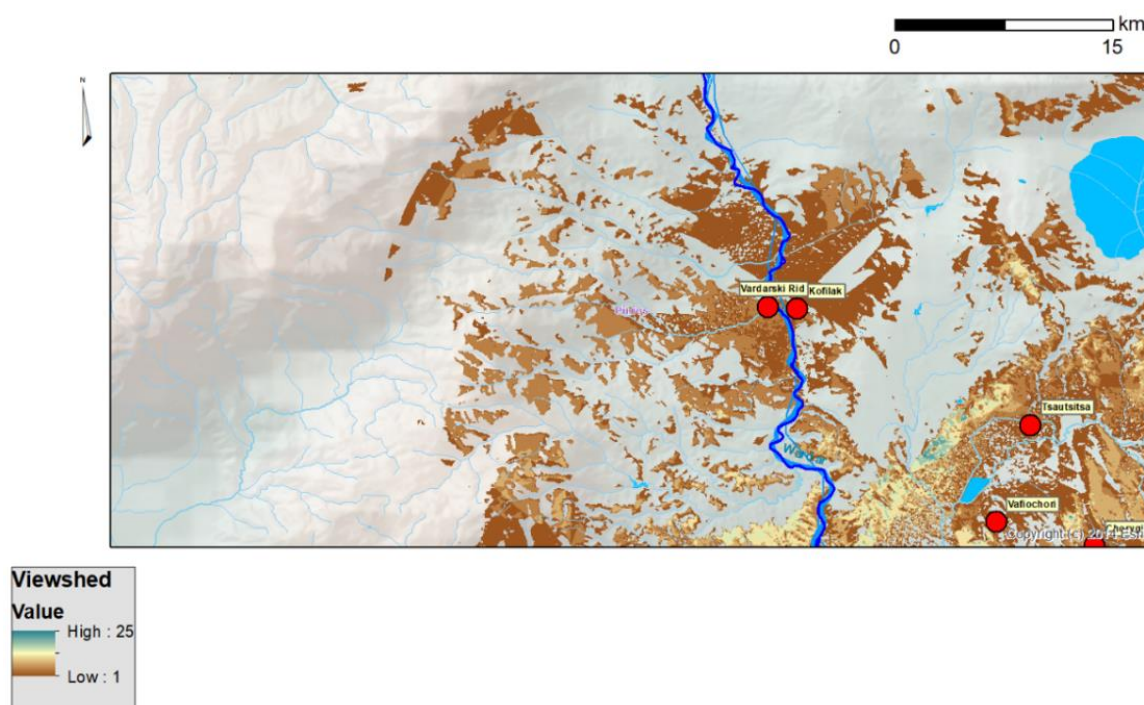
Warto dodać, że dolina Strumicy nie była jedynym ogniwem topograficznym łączącym dwie główne osie rozważań, zarysowane w tytule niniejszej dysertacji. Wardar i Strumę łączą także dwie rzeki: Tsaparevska i Bregalnica. Od czasów neolitu można zaobserwować obecność osad w tym regionie (stanowisko Ilindentsi) kontrolujących naturalne przejście na osi wschód-zachód. W opinii badaczy to specyficzne położenie na szlaku komunikacyjnym było głównym czynnikiem determinującym lokację osad (Grębska-Kulow 2017; Džhanfezova et al. 2020).

Ryc. 411. Analiza widoczności dla wzmiankowanych w tekście stanowisk archeologicznych w środkowej Republice Macedonii Północnej i miejscu połączenia dolin Strumicy i Strumy (stanowiska Krivi Dol, Ulanci, Vodovrati, Mali Dol, Stobi, Demir Kapija).

Można zidentyfikować miejsca o podobnej charakterystyce topograficznej również w dolinie Wardaru, mimo braku rezultatów systemowych prospekcji powierzchniowych znanych z Bułgarii. W pobliżu granicy pomiędzy Republiką Macedonii Północnej a Grecją, po południowej stronie wąskiego przesmyku zwanego „Demir Kapija”, odkryto stanowisko Kofilak. Badacze zidentyfikowali tam pozostałości budynku o wymiarach 8 m na 6 m, o tradycyjnej konstrukcji złożonej z drewnianej ramy osadzonej w kamiennych fundamentach, analogicznej do sposobu wznoszenia obiektów chociażby w Carevi Kuli. W Kofilak zarejestrowano materiał ceramiczny datowany na późną epokę brązu i okres przejściowy do epoki żelaza (Videski 2005). Odkryto ceramikę malowaną matową farbą i nacinaną oraz inkrustowaną, potwierdzając tym samym związki z kulturą materialną ujawnioną na prawie całej długości biegu Wardaru (np. na stanowiskach Dimov Grob, Manastir, Kastanas) i Strumy (np. Kamenska Cuka, Sandanski, Faia Petra) (Videski 2005; Jovčevska 2008). Znaleziska te odpowiadają wyrobom odkrytym na powierzchni obiektów „w typie Kamenska Cuka”, jak również licznym pozostałym stanowiskom archeologicznym położonym wzdłuż Strumy:

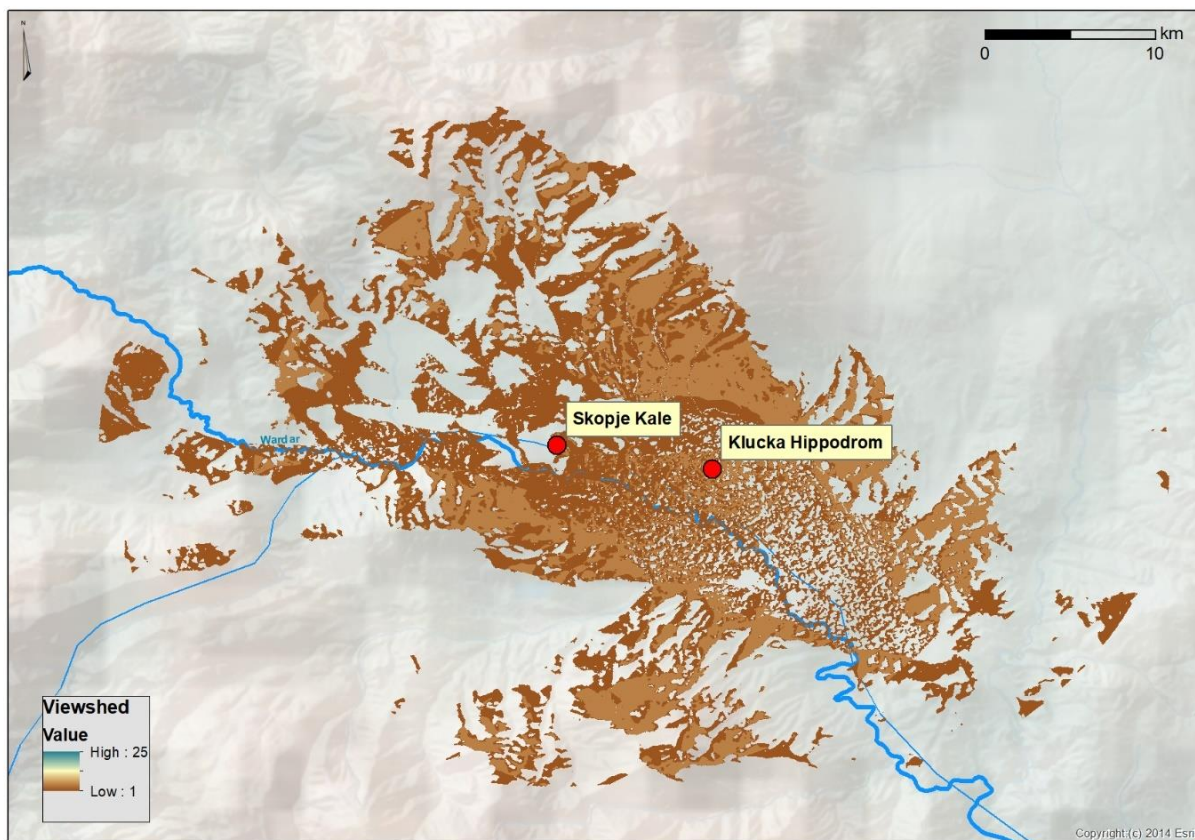
Sandanski, Faia Petra i niemalże całej długości Wardaru: Dimov Grob, Manastir, Hipodrom, Skopje-Kale, Kastanas (Митревски 1995; Videski 2005; 2022; Alexandrov et al. 2007; Valla 2007; Jovčevska 2008). Niewielki budynek położony na dominującym wzgórzu w Kofilak zajmuje strategiczną pozycję, która mogła być idealna dla posterunku zabezpieczającego górzystą i jedyną dostępną ścieżkę na północ. Można przypuszczać, że obiekt ten mógł odgrywać ważną rolę w komunikacji ponadregionalnej. Po raz kolejny dane te ukazują wzorzec umiejscawiania stanowisk podczas opisanego horyzontu chronologicznego w badanym obszarze, w starannie wybranych miejscach o danych cechach topograficznych (ryc. 411-412).

Ryc. 412. Analiza widoczności dla wzmiankowanych w tekście stanowisk archeologicznych w południowej Republice Macedonii Północnej i północnej Grecji (stanowiska Vardanski Rid, Kofilak, Tsautsitsa, Valtokhori).

Ze względu na brak analogicznych i współczesnych im budynków w nawet szerszym zakresie geograficznym, trudno jest wyciągnąć jednoznaczne wnioski na temat funkcji obiektów „w typie Kamenska Cuka”. Ich obecność, a zwłaszcza potrzeba i konieczność, które doprowadziły do ich wzniesienia, a także lokalizacja o wysokich wartościach obronnych i obserwacyjnych wpisuje się dobrze w szerszy wzorzec przestrzenny ukazujący burzliwość

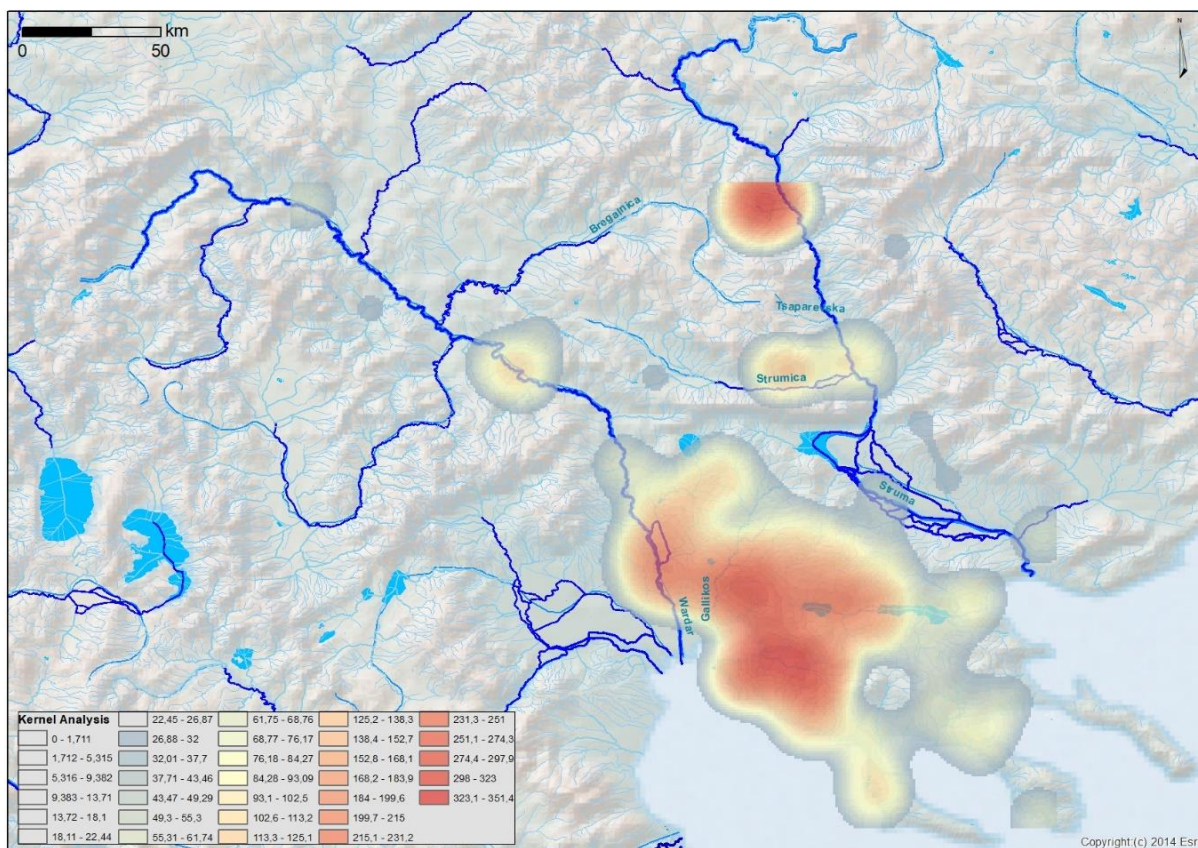
czasów przełomu II i I tysiąclecia p.n.e. Widoczny jest on w zapisie archeologicznym, zarówno na poziomie lokalnym, regionalnym, jak i ponadregionalnym. W obszarze nieco wykraczającym poza zakres niniejszej pracy: w dolinie rzeki Morawa – dane archeologiczne wskazują na ewidentną potrzebę budowy umocnień na wzgórzach, które i tak ostatecznie spłonęły (Bulatović et al. 2021). W połączeniu ze zmianami w kulturze materialnej, tworzy to świadectwo niespokojnych czasów, których wydarzenia generowały ruchy migracyjne, skutkujące umacnianiem osad (Капуран 2009; Bulatović, Filipović 2017: 149–159). Podążając w kierunku południowym świadectwa te kontynuują się w materialnych zapisach archeologicznych. Stanowisko Skopje Kale zostało zniszczone i opuszczone w ramach jednego i nagłego epizodu w tym czasie. Potwierdzają to analizy reliktyw architektury i zarejestrowanych artefaktów (Mitrevski 2016: 147). Warto również dodać, że stanowisko Skopje Kale, podobnie jak wiele z wymienionych powyżej osad, ulokowano na dominującym nad doliną Wardaru wzgórzu, dzierżąc tym samym geostrategiczną pozycję z szerokimi możliwościami obserwacyjnymi, sięgającymi kilkudziesięciu kilometrów wizualnej kontroli (ryc. 413).

Ryc. 413. Analiza widoczności dla wzmiankowanych w tekście stanowisk archeologicznych w Republice Macedonii Północnej (stanowiska Skopje Kale i Klucka-Hipodrom).

Aktywności te były ponadto związane z szerszym horyzontem zniszczeń, które odnotowywano na *tumba*'ch doliny dolnego Wardaru. Wcześni badacze regionu, jak W. Heurtley czy S. Casson, uznali je za efekt działalności i przybycia „obcych” najeźdźców, którzy ponadto mieli przynieść ze sobą charakterystyczne, nieznane wcześniej w Macedonii Centralnej, wyroby⁵⁰⁹.

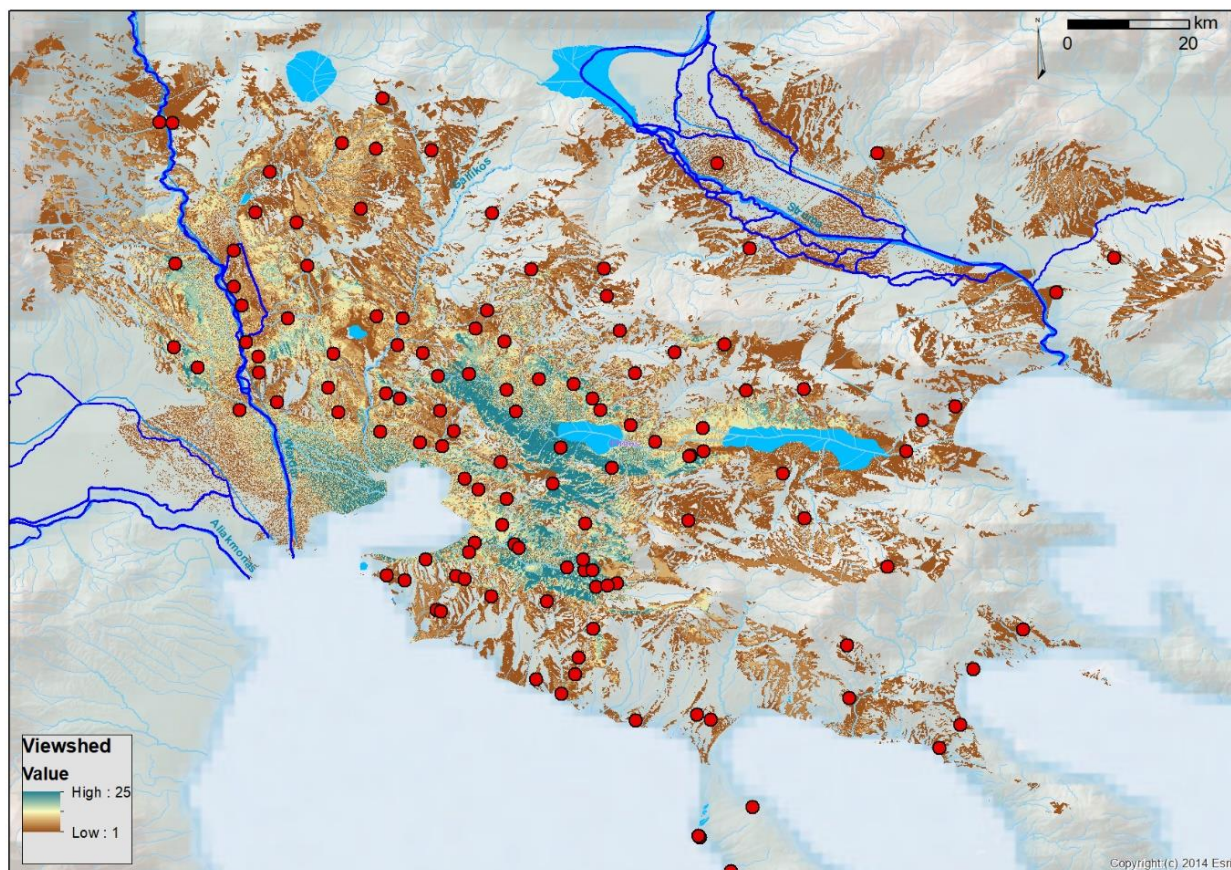
⁵⁰⁹ Teza ta została ostatecznie podważona, zob. rozdz. 4.6.2.2.

Ryc. 414. Analiza gęstości skupień dla wszystkich stanowisk w niniejszej dysertacji.

Dolina dolnego Wardaru i obszar Centralnej Macedonii wykazuje zgoła odmienną charakterystykę topograficzną. Jednostki te są złożone ze zdecydowanie większej ilości obszarów nizinnych, takich jak np. Równina Salonik czy też Równina Imathia. Tereny te, posiadają cechy krajobrazowe sprzyjające rolnictwu i uprawie roślin, były miejscem bardziej intensywnych procesów osadniczych. Gęstość zidentyfikowanych stanowisk archeologicznych w opisywanym obszarze w późnej epoce brązu i okresie przejściowym do wczesnej epoki żelaza była zdecydowanie wyższa niż osad lokowanych w bardziej północnych terenach rozpoznania, co wykazała analiza gęstości skupień (ryc. 414). Najczęściej osady lokowano na wybrzeżu i w dolinach rzek. Warto zwrócić ponadto uwagę na to, że punktowe zagęszczenia stanowisk archeologicznych w dolinach środkowego Wardaru i Strumy, a także Centralnej Macedonii, są obserwowalne w miejscach, gdzie przebiegały domniemane szlaki

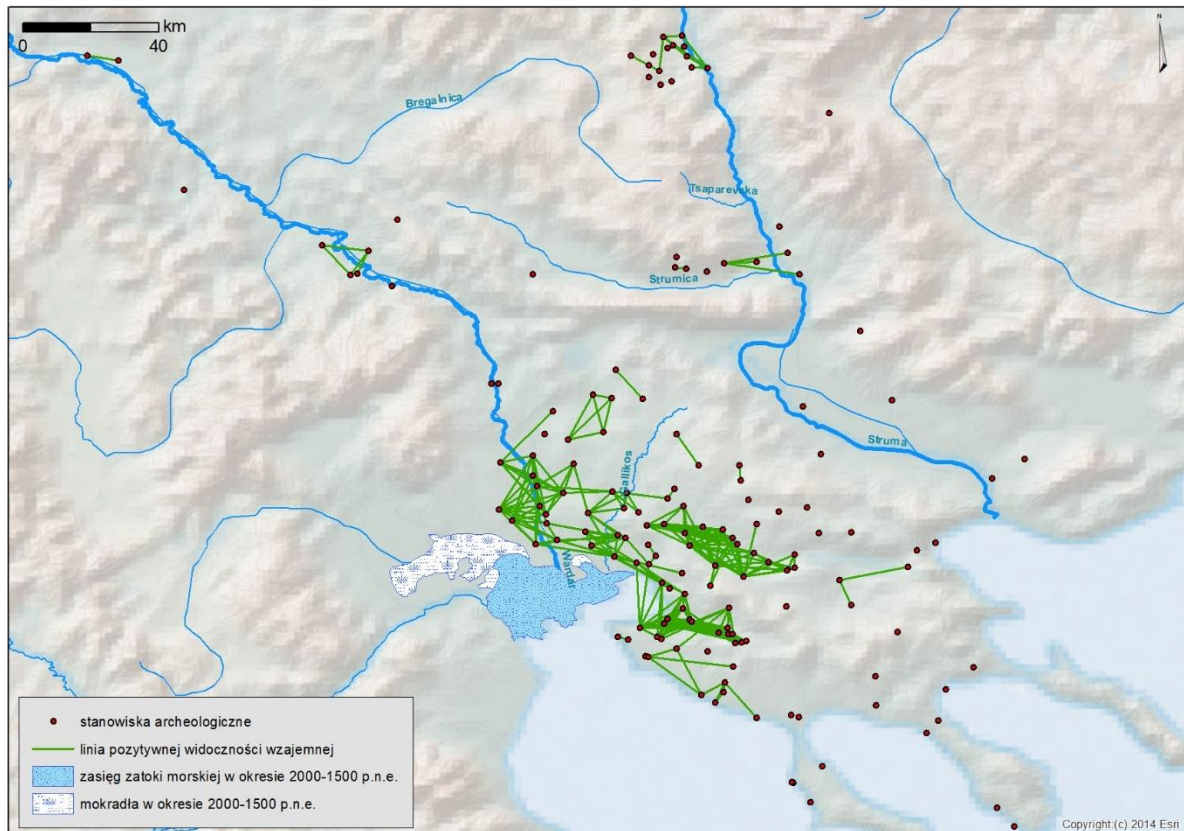
komunikacyjne. Często ukazują one możliwości transportowe, łącząc dwie główne osie niniejszej dysertacji w kierunku wschód zachód: doliną rzeki Bregalnica i Tsaparevska, doliną rzeki Strumica, czy też w obszarze Kotliny Lankadas.

Ryc. 415. Zbiorcze zestawienie rezultatów analizy widoczności dla stanowisk w północnej Grecji i południowej Republice Macedonii Północnej.

Analiza widoczności w Centralnej Macedonii (ryc. 415) ukazała także odmienny rezultat niż wyniki rozpoznania dla stanowisk archeologicznych ulokowanych w środkowych biegach Wardaru i Strumy. Osady posiadały zdecydowanie większe możliwości obserwacyjne, szczególnie na obszary równinne i niżej położone. Gęstość ich lokowania powodowała, że niejednokrotnie kontrolę wizualną posiadało kilka stanowisk jednocześnie. Linia wzajemnej widoczności przebiega pomiędzy wieloma stanowiskami, ukazując, że miały one możliwość komunikacji wizualnej. Szczególnie gęsta sieć widoczności występuje w bliskiej odległości

Wardaru, w Kotlinie Lankadas i terenach wznoszących się ponad Zatoką Termajską, w kierunku wschodnim od dzisiejszych Salonik. Ponadto, charakterystyka ta występuje również na wybrzeżu, w środkowym biegu Wardaru i u zbiegu Strumicy ze Strumą (ryc. 416).

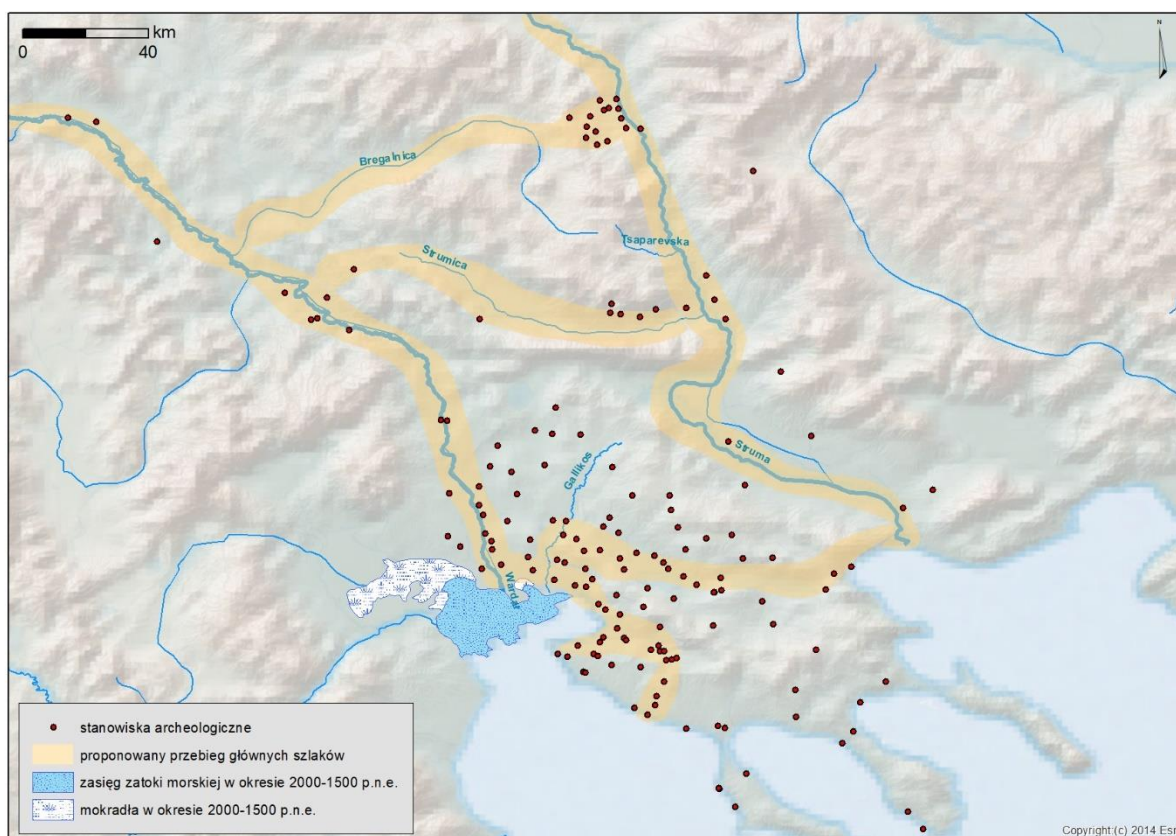

Ryc. 416. Zbiorcze zestawienie rezultatów analizy widoczności wzajemnej dla stanowisk w północnej Grecji i południowej Republice Macedonii Północnej. Zielone odcinki łączą stanowiska o pozytywnej linii widoczności. Rekonstrukcja linii brzegowej z epoki brązu za: Ghilardi 2015.

Nakładając lokalizację stanowisk archeologicznych z epoki brązu na współczesne podkłady kartograficzne zauważalny jest brak osad, które znajdowałyby się bliżej ujścia Wardaru do Zatoki Termajskiej. W tym wypadku należy mieć na uwadze znaczące różnice w przebiegu linii brzegowej Morza Egejskiego w dłuższej perspektywie czasu. Na widocznej powyżej rycinie zaznaczono zasięg zatoki morskiej, który zrekonstruowano dla okresu 2000-1500 r. p.n.e. (Ghilardi 2015). Ukazuje on niemalże 30-kilometrową połąć wody, która wdzierала się w głąb kontynentu. Dodatkowo, niedostępność terenu i jego znaczną

nieprzekraczalność przedłużały obszary nadmorskich mokradeł o maksymalnym zasięgu kilkunastu kilometrów, powstałe w wyniku regresji morskiej (Krahtopoulou, Veropoulidou 2017).

Rezultaty analiz widoczności sugerują istnienie dobrze rozwiniętej sieci szlaków (ryc. 417), które umożliwiały przemieszczanie się ludzi oraz transport dóbr między osadami. Same połączenia wizualne były kluczowe dla utrzymania relacji społecznych i ekonomicznych między różnymi ośrodkami. Badania paleogeograficzne pokazują, że zmiany w linii brzegowej i geomorfologii wybrzeża miały duży wpływ na dynamikę osadnictwa i interakcje człowieka z krajobrazem (Ghilardi 2015). Stanowiska archeologiczne, skoncentrowane wzdłuż dawnej linii brzegowej, odgrywały rolę ważnych węzłów komunikacyjnych w sieci wymiany kulturowej i handlowej, która łączyła społeczności Macedonii Centralnej z regionami na północy i południu. Fakt ten potwierdza także zapis kultury materialnej w postaci chociażby przedstawianych w niniejszej dysertacji artefaktów ceramicznych wskazujących na powiązania ponadregionalne. Społeczności *toumb*'owe Centralnej Macedonii, dzięki dogodnemu położeniu nad rozległą zatoką, mogły korzystać z wodnych dróg transportu, które były bardziej efektywne niż lądowe szlaki w górzystym terenie.

Ryc. 417. Proponowany przebieg głównych szlaków komunikacyjnych w późnej epoce brązu, na podstawie analiz ceramicznych i danych przestrzennych.

Zatoka Termajska, która w późnej epoce brązu sięgała znacznie głębiej na północ, tworzyła również naturalną barierę, odcinając Macedonię Centralną od Zachodniej i utrudniając komunikację z południem. Powodowało to ograniczenie kontaktów ze społecznościami zamieszkującymi te regiony, co pośrednio obserwowalne jest chociażby w różnicach pomiędzy malowanymi motywami zdobniczymi używanymi w ceramice Macedonii Zachodniej i Centralnej. Ten ostatni region, w większym stopniu izolowany od południowych centrów kulturowych, rozwijał lokalne formy wytwórczości, a także pozostawał pod wpływem północnych kontaktów.

Przepływ idei i towarów koncentrował się głównie na osi północ-południe, podkreślając znaczenie dolin Wardaru i Strumy jako kluczowych szlaków komunikacyjnych. Ich istotność dla rozwoju sieci osadniczej i handlowej ukazują liczne stanowiska archeologiczne, które

stanowiły podmioty intensywnie uczestniczące w ponadregionalnej wymianie kulturowej. Ich dystrybucja, w połączeniu z wynikami analiz danych przestrzennych, wskazuje, że główne szlaki komunikacyjne przebiegały dolinami Wardaru i Strumy, ale także korytarzami utworzonymi przez rzeki Bregalnica-Tsaparevska i Strumica (Strumeshnica). W Centralnej Macedonii obserwowalny jest schemat łączący wschodnie wybrzeże Zatoki Termajskiej z doliną rzeki Anthemous, która prowadzi w głąb Półwyspu Chalcydyckiego. Najdogodniejszy szlak łączący dolne odcinki rzek Wardar i Struma przebiega poprzez Kotlinę Lankadas, co uwidocznione jest także obecnie poprzez wybudowaną drogę krajową nr 2, łączącą Saloniki z Kawalą („Εθνική Οδός 2”).

Podsumowując, koncentracja stanowisk i ich wzajemne powiązania wizualne, wraz z rekonstrukcją linii brzegowej, podkreślają znaczenie tego regionu jako centrum komunikacji, transportu i wymiany kulturowej w późnej epoce brązu. Ponadto, adaptacja osadnictwa do zmieniającego się środowiska wskazuje na dynamiczną relację pomiędzy człowiekiem a przyrodą w Macedonii Centralnej (Masci et al. 2022).

5.3. Zwyczaje pogrzebowe

Oprócz obecności ufortyfikowanych wież strażniczych, które ukazują potencjalnie bogate ludzkie interakcje i kontakty, niezależnie od ich formy, w dolinach Wardaru i Strumy w II tysiącleciu p.n.e., istnieją również inne sfery kultury ujawniające pewien poziom integracji tego regionu w „przestrzeń kontaktową” (Stockhammer, Athanassov 2018).

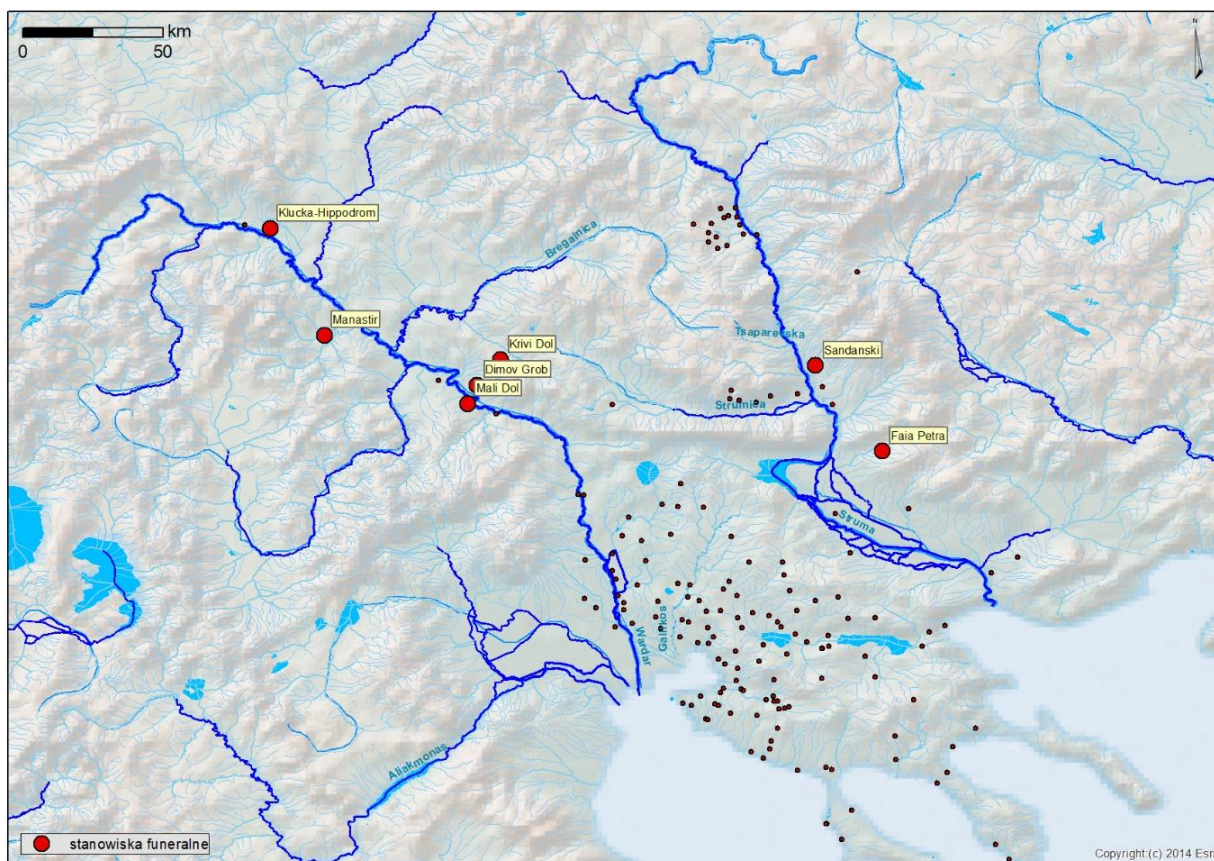
Na badanym obszarze zaobserwowano znaczne różnice w organizacji przestrzeni sepulkralnych, obrzędach pogrzebowych i złożoności stosowanych zwyczajów funeralnych. Często, na stosunkowo małym obszarze, stosowano różne sposoby grzebania zmarłych. Były one czasami skrajnie odmienne, jak obrządek szkieletowy (rozpoznany m.in. na stanowiskach: Sandanski, Ulanci, Faia Petra; Videski 2004, 2007, 2022; Alexandrov et al. 2007; Valla 2007) i

kremacja (Klučka-Hipodrom, Manastir; Митревски 1995; Jovčevska 2008). Odnosiły się one do zupełnie różnych systemów wierzeń i wartości uznawanych przez lokalne społeczności. Nawet w ramach jednego obrządku widoczne są znaczne różnice w tradycjach. W przypadku ciałałpalenia stosowano stos pogrzebowy i dokonywano kremacji w miejscu ostatecznego pochówku (na stanowisku Manastir) lub używano urny, do której wsypywano skremowane gdzie indziej szczątki zmarłego (przykład z Klučka-Hipodrom). Widoczna jest odmienna organizacja i struktura nekropolii, a także różne metody oznaczania pochówków. Niemniej jednak, jak wspomniano na początku tego rozdziału, niektóre z cech nekropolii w dolinach Wardaru i Strumy dostarczają argumentów wspierających tezę o obecności „przestrzeni kontaktowej”. Oprócz wielu różnic, krótko opisanych powyżej, istnieją cechy wspólne.

Można je identyfikować już na początkowym etapie organizowania przestrzeni sepulkralnej – formy przygotowania terenu wybranego na nekropolę wydają się być podobne. Sugeruje to akt oczyszczenia i ogrodzenia wybranego terenu, co obserwuje się w szerszym regionie Bałkanów, nawet poza geograficznym zakresem wyznaczonym w tytule tej dysertacji (np. w miejscach takich jak Manastir (Jovčevska 2008), Gradiste w pobliżu Pelince, w sektorze Dve Mogili (Трајковска 1999), także w grupie Belotic – Bela Crkva (Garaszani 1988), nekropolia I w Gorna Strazava w Donja Brnjica – Pirot (Kostih 1992). Widoczne są także podobieństwa w zachowanych śladach rytualnego ofiarowania zwierząt w celu przygotowania uczty pogrzebowej. Było to ważne wydarzenie całej ceremonii, w której prawdopodobnie uczestniczyła większość członków zbiorowości (dane z: Manastir, Klučka-Hipodrom, Dimov Grob, Faia Petra). Obserwowalna jest także obecność palenisk w miejscach cmentarzysk (dane z Manastir i Faia Petra). Wreszcie, jedną z najważniejszych cech wspólnych jest z pewnością stosowanie w rytuałach pogrzebowych podobnych zestawów naczyń ceramicznych, traktowanych w podobny sposób. Na każdej nekropolii można znaleźć naczynia malowane matową farbą, nacinane i inkrustowane, a czasami mykeńskie. Służyły one jako dary, a także

jako niezbędne przedmioty użytkowe podczas obrzędów pogrzebowych, wykorzystywane jako pojemniki na płyny, przeznaczone do spożywania żywności i napojów podczas uczt. Opisujący ciąg połączonych ze sobą zachowań, stanowiący ważne wydarzenie w życiu społeczności, pozostawił w warstwach archeologicznych znaczące zapisy w formie dużej liczby stosów fragmentów ceramiki. Można uznać je za bezpośrednie świadectwo obecności szerokiej gamy rytuałów i symboli związanych z libacjami, w tym intencjonalnym niszczeniem naczyń. Warto zauważyć przy tym dużą liczbę pozostałości form typu *kantharos*, które według badaczy (Jovčevska 2008), mogły pełnić podobną i znaczącą rolę do *kyliks*'ów w strefie cywilizacji mykeńskiej (Cavangh, Mee 1998: 112-115). Na tej podstawie można przyjąć istnienie skomplikowanego, złożonego i wieloetapowego rytuału, na kształt aktywności znanych z południa Egei w późnej epoce brązu. W podobny sposób jak na południu, uczty pogrzebowe w dolinach Wardaru i Strumy mogły służyć jako element wzmacniający więzi społeczne całej zbiorowości, biorąc pod uwagę ich komunalny charakter.

Oprócz wspomnianych cech łączących Macedonię z południem, które były obecne na badanym obszarze, nie można nie wspomnieć, że widoczne w materiale archeologicznym, związanym ze strefą grzebalną, są również ślady wiążące omawiane doliny rzeczne z północą. W podobny sposób obchodzono się z ciałami zmarłych. Celowo wybierano określone miejsca na nekropole, dostosowywano i powszechnie stosowano przenośne piecyki (*pyravnos*'y) podczas rytualnych uczt i przygotowywano na nich jedzenie, a także używano niektórych form naczyń (szczególnie widoczne jest to w przypadku stanowisk: Manastir, Klučka-Hipodrom i Donja Brnjica; Jovčevska 2008: 63, 118; Митревски 1995; Jung 2007; Žeravica 2010). Te dowody łączą badany obszar z szerszym horyzontem środkowych i zachodnich Bałkanów, potwierdzając opinię, że stanowiska archeologiczne i regiony nie mogą być rozumiane tylko w izolacji (Hall et al. 2010: 234).

Ryc. 418. Cmentarzyska skoncentrowane na północy badanego obszaru w późnej epoce brązu, wzmiankowane w niniejszej pracy.

Należy pamiętać, że w dolnym biegu Wardaru, w regionie z największą liczbą zidentyfikowanych stanowisk archeologicznych z II tysiąclecia p.n.e., nekropole towarzyszące *toumb*'om nie zostały jeszcze odkryte lub też zwyczaje grzebalne nie pozostawiły trwałych śladów w zapisie kultury materialnej (ryc. 418). Duża część informacji czeka zatem potencjalnie na włączenie do proponowanych modeli interakcji w badanym obszarze.

6. Miejsce dolin Wardaru, Strumy i Centralnej Macedonii w sieci powiązań kulturowych późnej epoki brązu

Mieszkańcy Centralnej Macedonii w późnej epoce brązu stworzyli specyficzny model kultury. Stanowili społeczności żyjące w ramach zamkniętych *toumb*, silnie zakorzenione w lokalnej tradycji, co widać w charakterystycznych formach i wzorach ich osad, używaniu lokalnych wariantów ceramiki naczyniowej i braku szybkich przemian stylistycznych, produkcji niektórych, przypuszczalnie luksusowych, przedmiotów (np. purpury z muszli *murex*, czy też złotych artefaktów) oraz danych wskazujących na hierarchizację i obecność władzy. Obszary te nie wydają się, że były silnie naznaczone kulturowo przez cywilizacyjny rdzeń – strefę, swoiste *koine*, kultury mykeńskiej. Dowody w materialnym zapisie na jakąkolwiek transformację kulturową spowodowaną wpływami z południa są bardzo słabe (np. niska częstotliwość występowania ceramiki mykeńskiej) lub nie zostały jeszcze uchwycone. Nie zarejestrowano żadnych nawiązań w kontekście przyjęcia przez społeczności macedońskie wzorców osadnictwa i jego organizacji, użytkowania określonych prestiżowych, luksusowych artefaktów, konstrukcji monumentalnej architektury, istnienia zinstytucjonalizowanej władzy. Ponadto, brak śladów wyszukanych praktyk pogrzebowych, świadectw funkcjonowania administracji, stosowania systemu pisma czy też praktykowania uroczystości w formie uczt, w kształcie rozpoznany w kulturze mykeńskiej, wzmacnia niniejszą hipotezę.

Niemniej jednak, charakterystyka kultury materialnej tego regionu w późnej epoce brązu różni się również od wzorców znanych z północnych obszarach Bałkanów. W Centralnej Macedonii nie odnotowano bogatych i złożonych depozytów przedmiotów metalowych („skarbów”), które uwidaczniały burzliwość czasów bałkańskiej epoki brązu. Podstawowe i znaczące różnice występują również w podejściu do praktyk pogrzebowych. Cmentarzyska przy osiedlach *toumb*’owych są nieobecne w zapisie archeologicznym, pomimo, że w innych częściach Bałkanów stanowią one nierzadko główny determinant późnej epoki brązu, co ma

miejsce np. w przypadku omawianej powyżej kultury Ulanci, której ekumena znajdowała się w dolinie Wardaru. Często manifestują się one w skomplikowanych kształtach i formach, lub też specyficznym i charakterystycznym wyposażeniu towarzyszącym zmarłemu, np. figurkach antro- lub zoomorficznych, glinianych modelach wozów, łodzi, kół, czy też prestiżowych artefaktach metalowych. Na cmentarzyskach rejestrowano także rytualne obrzędy związane z naczyniami ceramicznymi.

Spółeczności późnej epoki brązu Centralnej Macedonii stworzyły swój własny model działania w ramach sieci ponadregionalnej. Mieszkańcy macedońskich *tombs* w pełni korzystali z wpływów zewnętrznych, dodając do autochtonicznej kultury wartość w postaci wytworów, idei i innowacji o obcej proveniencji, takich jak chociażby naczynia mykeńskie bądź też ceramika nacinana i inkrustowana, oraz związane z nimi technologie i stylistykę. Prowadziło to do wzbogacenia lokalnej kultury. Warto zgodzić się z opinią S. Andreou, że byli oni „aktywni w rozwijaniu różnych sposobów życia poprzez manipulację lokalnymi tradycjami i selektywną adopcję form kulturowych oraz nowości technologicznych z otaczających regionów” (Andreou 2010: 643).

Centralna Macedonia w późnej epoce brązu jako „przestrzeń kontaktowa” ukazuje obecność elementów, które poświadczają zachodzenie wymienionych powyżej procesów transkulturacji, hybrydyzacji, translacji i splątania (Stockhammer, Athanassov 2018: 105). Manifestują je mykeńskie naczynia, zarówno importowane, jak i lokalne imitacje, malowane matową farbą, a także ceramika nacinana i inkrustowana, produkowane w tej części północnej Egei, ale również i poza nią.

Istnienie przestrzeni kontaktowej zakłada także trzy różne możliwe wyniki interakcji międzyludzkich – akceptację, przywłaszczenie i ignorancję/ odrzucenie (Stockhammer,

Athanassov 2018: 106). Wszystkie z nich mogły mieć miejsce w Centralnej Macedonii podczas trwania późnej epoki brązu.

Proces akceptacji jest widoczny w postaci świadectw i wzorca dystrybucji dwóch klas ceramiki stołowej: naczyń mykeńskich i malowanych matową farbą. Idee stojące za ich produkcją zostały włączone do kultury materialnej społeczności zamieszkujących doliny rzek Wardar i Struma, często bez jakichkolwiek zmian i bez zauważalnych pozostałości podejmowania jakichkolwiek prób dostosowania ich do lokalnych potrzeb i preferencji. Pojawiły się one w miejscach osadniczych, ufortyfikowanych strażnicach i na cmentarzyskach, prawdopodobnie jako luksusowe i pożądane przedmioty, które ze względu na swoje odległe pochodzenie zyskiwały dodatkowe, specjalne i nieużytkowe znaczenie.

Drugi z możliwych rezultatów kontaktów kulturowych – przywłaszczenie, oznacza przekształcenie obcych idei na potrzeby lokalne (Stockhammer, Athanassov, 2018: 106). Niniejszy efekt jest także czasem utożsamiany z pojęciem „hybrydyzacji”, gdyż artefakty mu podlegające charakteryzują się zarówno lokalnymi, jak i obcymi cechami (Bhabha 2007). Niemniej jednak, należy mieć na uwadze, że termin hybrydyzacji opisuje jednostkowe zjawiska, podczas gdy transformacja i wzajemna penetracja obcych idei w ramach lokalnej kultury materialnej jest procesem długotrwałym i powszechnym. Z tego względu lepszym terminem dla procesów użytkowania lub imitowania obcych elementów kulturowych przez członków lokalnych społeczności jest użyte „przywłaszczenie” (Burke 2009: 55-61; Stockhammer, Athanassov 2018: 106). Efekt ten można również zinterpretować na podstawie pozyskanych i opisanych dowodów z badanych stanowisk archeologicznych.

Ceramika mykeńska, z początku wyłącznie importowana, z czasem zaczęła być naśladowana lokalnie. Klasa malowana matową farbą, uznawana za kategorię artefaktów silnie powiązaną z regionem Tesalii, była prawdopodobnie wynikiem długotrwałych interakcji z

mieszkańcami centralnej i południowej Grecji. Podobnie jak w przypadku naczyń mykeńskich, wydaje się, że ceramika malowana matową farbą była początkowo importowana, a w dalszej kolejności lokalnie naśladowana i, ostatecznie, zaadaptowana do lokalnej kultury materialnej. Uznawano ją za ręcznie lepiony odpowiednik technologicznie zaawansowanych mykeńskich archetypów, zastępując je często w podobnych kontekstach.

Przykłady ceramiki nacinanej i inkrustowanej, mimo że jej konkretna i precyzyjna proveniencja nie jest jeszcze w pełni rozpoznana⁵¹⁰, dostarczają kolejnych dowodów na rezultat przywłaszczenia. Ta specyficzna klasa wydaje się być produkowana lokalnie, między innymi, w warsztatach w dolinach Wardaru i Strumy. Poświadczają to liczne sposoby odmiennego wykonywania dekoracji, pomimo stosowania relatywnie skończonego i zamkniętego repertuaru wątków zdobniczych. Takie same motywy występują w wielu wariantach. Silnie zróżnicowana jest też sama jakość wytwarzanych naczyń. Z tych względów należy zakładać funkcjonowanie wielu lokalnych warsztatów (również tych przydomowych), które pomimo wyrobu określonej kategorii naczyń, noszą ślady silnej indywidualizacji skończonego produktu. Niemniej jednak, nie jest wykluczone, że niektóre z artefaktów ceramicznych z Centralnej Macedonii noszących dekorację nacinaną i inkrustowaną zostały importowane. Argumentem przemawiającym za tą tezą jest incydentalne użycie grafitu do nadawania metalicznego połysku powierzchniom zewnętrznym niektórym naczyniom. Niniejsza technika, rzadko występująca w Centralnej Macedonii, stosowana była chociażby w dolinie Strumy, co jasno ukazują przeanalizowane fragmenty ceramiczne, oraz dane z wcześniejszych okresów pradziejów. Główna idea stojąca za omawianym sposobem ornamentowania, znacznie różniąca się od zdobnictwa z regionów południowych, wydaje się pochodzić z obszarów naddunajskich. W Centralnej Macedonii została ona z czasem włączona do repertuaru umiejętności garncarzy na badanym obszarze. Przypuszcza się, że ta koncepcja

⁵¹⁰ Wciąż brakuje opublikowanych rezultatów analiz chemicznych tej kategorii źródeł.

ewoluowała i przekształcała się w liczne lokalne warianty i sposoby wykonania, aby sprostać miejscowym potrzebom i wymaganiom poszczególnych zbiorowości zamieszkujących doliny Wardaru i Strumy. Rozbudowane zestawy ornamentów były wykonywane na ograniczonej liczbie kształtów naczyń. Można to wytłumaczyć nowoczesnym i pojemnym konceptem mody (co postulowała już T. Jovčevska - 2008: 116) oraz lokalnymi preferencjami. Z całą pewnością stanowiło to aspekt kulturowy. Ukazuje on istnienie w Centralnej Macedonii i sąsiednich obszarach wspólnoty komunikacyjnej, w którą wprzęgnięto analizowany typ ceramiki.

Stosowanie techniki inkrustacji ukazuje odmienne podejście. W nacięciach wielu naczyń zachowała się biała, wapienna pasta, ale duża liczba form wydaje się być zdobiona jedynie nacięciami. Wyjaśnienie tego faktu wciąż nie doczekało się rozwiązania, podobnie jak eksplanacja podstawy wyboru koloru stosowanej inkrustacji (białej, różowej lub czerwonej). Niemniej jednak, swoiste przywłaszczenie idei ceramiki nacinanej i inkrustowanej w badanych dolinach wydaje się być niepodważalne.

Przywłaszczenie może być również obserwowane w ramach analizy wzorców użytkowania tych samych kategorii naczyń, jednakże w innych kontekstach – funeralnych. Jak wskazano w rozdziale poświęconym omówieniu rytuałów pogrzebowych, uczestnicy ceremoniałów w późnej epoce brązu w opisywanym regionie (prawdopodobnie większość danych zbiorowości), podczas obrzędów używali określonych zestawów naczyń. Była to ceramika stołowa, która genetycznie wywodziła się z innych, odległych obszarów. Nierzadko podczas jednego wydarzenia społecznego omawianego typu, były one używane zarówno na uczcie pogrzebowej, jak również grzebane po niej wraz ze zmarłym jako dary grobowe. Specyfika tego rytuału przypomina zwyczaje panujące na południu, znane z egejskiego centrum cywilizacji mykeńskiej. Jednakże, taki sposób postępowania został również zaadoptowany przez lokalne społeczności i dostosowany do miejscowych potrzeb. Często zamiast archetypowych *kyliks*'ów, znanych z mykeńskich osad, uczestnicy obrzędów na Bałkanach

preferowali zestawy *kantharos*'ów (nierzadko malowanych matową farbą) wraz dzbanami noszącymi dekorację nacinaną i inkrustowaną. Sam rytuał także znacznie się różnił. W północnych regionach pojawiały się zwyczaje kremacyjne, podczas gdy na południu przeważał obrządek szkieletowy. Niemniej jednak, wystawne i bogate uczty pogrzebowe wiązały uczestników tych wydarzeń z mieszkańcami południowych regionów. Wydarzenia te mogły podkreślać rolę, pozycję i status zmarłego w lokalnej społeczności, a nawet poza nią.

Trzeci i ostatni omawiany tutaj rezultat interakcji ludzkich zachodzących w ramach „przestrzeni kontaktowej” to ignorancja, bądź też odrzucenie. Może być on obserwowalny w zapisach materialnych z późnej epoki brązu w dolinie dolnego Wardaru i objawiać się odrzuceniem skomplikowanych i precyzyjnie organizowanych zwyczajów pogrzebowych, odnotowanych w środkowym i górnym biegu tej rzeki, jak również w dolinie Strumy. Stanowi to silny kontrast w stosunku do obszarów sąsiednich, gdzie obrzędy pogrzebowe były bardzo bogate, a wiele egzotycznych i luksusowych przedmiotów używano podczas ceremoniału, czy też składano razem z ciałami, jak np. w Aiani w zachodniej Macedonii (Καραμητρού-Μεντεσιδή 2002), Spathes w pobliżu masywu Olimpu (Πουλάκη-Παντερμαλή 1987), Kastri na wyspie Thasos (Κουκουλι-Χρυσανθακάκη 1992), Ulanci - Dimov Grob czy też Manastir na północy (Videski 2007; 2022; Jovčevska 2008), Sandanski w dolinie Strumy (Alexandrov et al. 2007). W Centralnej Macedonii brakuje odkrytych cmentarzysk towarzyszących największym osadom *toumb*'owym (Andreou 2010: 651). Może to stanowić odzwierciedlenie aktualnego stanu badań lub też być spowodowane czynnikami postdepozycyjnymi i możliwością przykrycia zapisu kultury materialnej warstwami aluwialnymi w badanym regionie (Andreou et al. 2016; Niebieszczanski et al. 2023). Proces odrzucenia może być również dostrzegalny bezpośrednio na południe od geograficznego zakresu tego opracowania i stanowić rezultat funkcji jaką pełniła Centralna Macedonia w omawianym okresie. Dotyczy on braku naczyń zdobionych nacięciami i inkrustacją w zapisach archeologicznych centralnej Grecji. Z

wyjątkiem pojedynczych artefaktów, tego rodzaju ceramika jest nieobecna poza opisywaną częścią północnej Egei i nie została w żaden sposób zaadoptowana ani włączona do lokalnego repertuaru przez lokalne społeczności, w przeciwieństwie do innych kategorii ceramiki północnego pochodzenia (np. przenośnych piecyków – *pyraunos*’ów).

Zasadniczo, kultura materialna może być zarówno przyczyną, jak i wynikiem komunikacji i interakcji, również w ujęciu ponadregionalnym (Gimatidis, Pieniążek 2018: 14). Powodem nawiązywania kontaktu międzyregionalnego w Centralnej Macedonii podczas późnej epoki brązu mogły być produkty i towary transportowane w naczyniach ceramicznych. Wiele z wymienianych towarów jest archeologicznie niewidocznych lub można je rozpoznać jedynie na podstawie pozostałości naczyń, które prawdopodobnie służyły do ich przewozu (Greaves 2007: 9–21). Obecnie, dzięki szerszemu zastosowaniu analiz chemicznych, którym poddawane są pozostałości organiczne wewnątrz naczyń bądź ich fragmentów, coraz częściej uchwytnie są produkty stanowiące być może właśnie sedno i jeden z celów kontaktów. Taka sytuacja miała miejsce chociażby w opisywanym przypadku badań zawartości mykeńskich naczyń z południowo-zachodniej Bułgarii. Warto dodać, że malowana matową farbą, mykeńska oraz nacinana i inkrustowana ceramika pojawiła się głównie w niewielkich formach, przeważnie zamkniętych, które najprawdopodobniej służyły jako pojemniki na cenne zawartości, będące przedmiotem wymiany. Wynikiem rzeczonyj komunikacji ponadregionalnej mogło być włączenie tych obcych kategorii do lokalnego zestawu ceramicznego i ich docelowa pełna adopcja. Na przykład obecność ceramiki mykeńskiej na północ od Macedonii stała się jednym z głównych wskaźników późnej epoki brązu w tym regionie (przykład w kulturze Ulanci; Митревски 2013: 181).

Jednym z celów niniejszej dysertacji była próba zastosowania teoretycznego konceptu „przestrzeni kontaktowej”, a także włączenia innych modeli (opartych na teorii systemu światowego) w celu analizy interakcji ponadregionalnych, obserwowanych w Centralnej

Macedonii i dolinach Wardaru i Strumy w II tysiącleciu p.n.e. Starano się ukazać możliwość funkcjonowania „przestrzeni kontaktowej” – miejsca będącego areną, na której „aktorzy spotykają się, wzajemnie postrzegają i konstytuują inność, (...) [i] zmagają się ze sobą” (Stockhammer, Athanassov 2018: 105). Ta otwarta platforma dla różnych zachowań społecznych (komunikacji, interakcji, wymiany produktów i idei itd.) może tworzyć także przestrzeń dla „[mobilnych] poszukiwaczy, specjalistów i handlowców [...], bohaterów» i wodzów [...]” (Aslaksen 2015: 18), co ukazują zaprezentowane dane ceramiczne. Obecność tego rodzaju mobilności, która mogła być realizowana przez jedyne dostępne szlaki, mianowicie doliny Wardaru i Strumy wraz z przyległymi, została pośrednio potwierdzona przez pozostałości silnie ufortyfikowanych „nietypowych” stanowisk archeologicznych – domniemanych strażnic. Prawdopodobnie funkcjonowały one jako rodzaj posterunków strzegących środkowy bieg Strumy i przypuszczalnie również dolinę Wardaru i przyległe korytarze rzeczne.

Omawiane doliny rzeczne mogły być w wielu miejscach blokowane w sprzyjających temu punktach, takich jak wąwozy i przełęcze (Bouzek 1985: 221). Odkryte posterunki (również te potencjalne, jak Carevi Kuli czy Kofilak) świadczą o tym, że te doliny funkcjonowały jako strategiczne szlaki komunikacyjne, będąc wartościowym obszarem, również z punktu widzenia szerokiego repertuaru interakcji międzyludzkich w pradziejach, które można ująć zbiorczo w ramach koncepcji „przestrzeni kontaktowej”. Te masywne budowle poświadczają funkcjonowanie interesów różnych społeczności, stojących być może czasami w opozycji do siebie (zgodnie z ideą „kontestowanych peryferii”). Obrona kluczowych lokalizacji może stanowić główny powód ich obecności, czego potwierdzeniem jest chociażby fakt natychmiastowego przedsięwzięcia odbudowy zniszczonego stanowiska w Kamenska Cuka, czy też lokalizacji pozostałych strażnic strzegących Kotliny Błagojewgradu i przypuszczalnego szlaku łączącego dolinę Wardaru z doliną Strumy.

Wykorzystując swoje geostrategiczne położenie, leżące u podstaw koncepcji „kontestowanych peryferii” (Allen 1997), celowo wybrane miejsce o ponadprzeciętnych właściwościach defensywnych, z szerokim, otwartym polem widzenia na otoczenie przy uczęszczanych szlakach komunikacyjnych, mogło przynosić korzyści ekonomiczne, militarno-strategiczne i prowadzić do konsolidacji lokalnej władzy, niezależnie od jej formy. Pomimo, że nie pojawiały się dotychczas bezpośrednie dowody na istnienie hierarchicznego wzorca osadniczego w omawianym obszarze i obecność zinstytucjonalizowanej władzy, możliwość ta powinna być brana pod uwagę. Wskazówki, takie jak pozostałości wystawnych uczt pogrzebowych, gromadzących większość członków lokalnej zbiorowości lub wymagane i niezbędne nakłady pracy na budowę niedostępnych górskich fortec, wiążących się z mobilizacją znacznych zasobów siły roboczej, są wystarczająco przekonujące, aby przynajmniej rozważyć istnienie pewnego rodzaju scentralizowanej władzy. Bardziej szczegółowe wyjaśnienia tego zjawiska wymagają dalszych badań.

Rzeki Wardar i Struma oraz ich doliny stanowiły „arterie łączące kluczowe obszary” (Aslaksen 2015: 16). Ugruntowane założenia archeologiczne zakładają, że starożytne szlaki podążały najbardziej dogodnymi ścieżkami o korzystnych cechach fizycznych i geograficznych (Theodossiev 2000: 16). Doliny Wardaru i Strumy sięgały daleko w głąb kontynentu europejskiego, umożliwiając przenikanie wzorców kulturowych, idei oraz towarów między różnymi regionami.

Wardar, biegnący z kierunku północno-zachodniego, łączył Macedonię Centralną z zachodnimi i środkowymi Bałkanami, co ilustruje m.in. obecność amfor w typie „Donja Brnica” oraz zaobserwowane podobieństwa w wytwórczości naczyń nacinanych i inkrustowanych, rozciągające się na rozległym obszarze od niemalże delty omawianej rzeki po dzisiejsze Skopje. Dolina Wardaru jest także uważana za strefę zorientowaną na południe, w kierunku Morza Egejskiego ze względu na bardziej powszechną obecność importowanych i

lokalnie wytwarzanych naczyń mykeńskich (Nenova 2018: 300). Poczynając od najbardziej wysuniętych na północ stanowisk w Skopje Kale i Klučka-Hipodrom, przesuając się na południe przez Manastir, Mali Dol, Ulanci, Vardarski Rid, Kofilak, Kastanas i dziesiątki osad zidentyfikowanych w dolnym biegu Wardaru, można zauważyć mieszankę cech zarówno z kręgów kulturowych Morza Egejskiego, jak i Bałkanów, widoczną w zespołach stołowych ceramiki naczyniowej, a także w wyszukanych obrzędach pogrzebowych. Kulminacja tych cech jest widoczna w samej soczewce kultury materialnej Centralnej Macedonii – regionie stanowiącym rdzeń rozważań niniejszej dysertacji.

Wschodni szlak, przebiegający doliną Strumy, przedstawia jeszcze bardziej osobliwy obraz. Uważa się, że ta rzeczna dolina, już od czasów wczesnego neolitu, odegrała ważną rolę w rozprzestrzenianiu się sposobu życia społeczności wczesno-rolniczych (Zidarov, Grębska-Kulova 2013). W środkowym jej biegu zidentyfikowano niespotykane dotąd w tym regionie formy stanowisk archeologicznych. Te niedostępne obiekty w silnie górzystym obszarze różnią się od innych, typowych form stanowisk archeologicznych w terenie podlegającym rozpoznaniu. Mogą one stanowić podstawę do argumentowania za obecnością łańcucha ufortyfikowanych strażnic, który zabezpieczał ten szlak komunikacyjny łączący Morze Egejskie z południowo-wschodnimi, a nawet środkowymi Bałkanami. Uzupełnieniem tej tezy jest analiza etnograficzna i etnohistoryczna, która wskazała, że stanowiska te były lokalizowane w tych samych miejscach, co rzymskie „Gradišta”, położone w trudno dostępnych punktach krajobrazu. Można je porównać z późniejszymi zajezdami, które oprócz zabezpieczania dróg, pełniły rolę schronisk i są szczególnie dobrymi znacznikami starożytnych szlaków. W niektórych takich miejscach obserwuje się długą tradycję zasiedlenia, z artefaktami z okresu neolitu, późnej epoki brązu i okresu rzymskiego (Grębska-Kulova 2013: 142–145). W dolinie Strumy zidentyfikowano również cmentarzyska z darami grobowymi w postaci naczyń

ceramicznych, które reprezentowały zarówno północne, jak i południowe tradycje produkcji ceramiki (w Sandanski i Faia Petra; Alexandrov et al. 2007; Valla 2007).

Niniejsze rozpoznania wpisują się w schemat, który jest również dostrzegalny nieco dalej w kierunku północnym – na osi rzek Morawa – Południowa Morawa – Wardar. Analizy z tych dolin również ukazują, że pod koniec epoki brązu (1200-1000 r. p.n.e.) nastąpiła intensyfikacja kontaktów kulturowych pomiędzy społecznościami Bałkanów i Grecji, spowodowana najprawdopodobniej kryzysem w regionie funkcjonowania kultury mykeńskiej oraz obszarze Karpat na północy. W tym czasie obserwowane były migracje zewnętrzne i wewnętrzne, a doliny rzeczne stały się docelowymi miejscami osiedlania się migrantów, przyczyniając się do wzrostu zamożności tych społeczności, a także rozwoju złożonych sieci wymiany, obejmujących elementy kulturowe z regionu Karpat i północnej Grecji (Bulatović et al. 2021). Widoczne zmiany w materiale kulturowym, zwłaszcza wytwórczości ceramicznej i praktykach grzebalnych pod koniec późnej epoki brązu interpretowano jako wynik intensyfikacji kontaktów między regionami.

Poza analizowanymi w niniejszej pracy przykładami ceramiki malowanej matową farbą, mykeńskiej, nacinanej i inkrustowanej, świadectwem interakcji były również wzorce rozprzestrzenienia się ceramiki kultury Dojna Brnjica, czy też form przenośnych piecyków *pyravnoi*. Analiza wytwórczości wiązanej z kulturą Dojna Brnjica może dostarczyć nowych danych do wciąż słabo zdefiniowanej chronologii późnej epoki brązu centralnych Bałkanów⁵¹¹. Nowe opublikowane daty absolutne ukazują, że kultura ta, związana z regionem Południowej Morawy, istniała już od XIV wieku p.n.e. Ukazały one tym samym konieczność rewizji założeń dotyczących chronologii i wzajemnych relacji kulturowych w regionie, z uwagi na to, że wcześniej opisywany konstrukt uznawano za pojawiający się dopiero w epoce żelaza

⁵¹¹ Głównie z uwagi na niewystarczającą liczbę dat ¹⁴C.

(Bulatović, Gori, Linden 2018; Cwaliński 2021). Warto nadmienić, że wytwory ceramiczne ściśle korespondujące formą z naczyniami kultury Dojna Brnjica zaobserwowano w szerokim zakresie przestrzennym, nie tylko w dolinie Wardaru i Centralnej Macedonii, lecz także na stanowiskach „w typie Kamenska Cuka”, w kontekstach datowanych na XIII i XII wiek p.n.e., w środkowej dolinie Strumy, stanowiącej drugą główną oś rozważań niniejszej rozprawy (Grębska-Kulow, Kulov 2011: 29-31).

Warto dodać, że wzdłuż doliny Południowej Morawy, jak również w szerszym zakresie geograficznym, zaobserwowano wzrost liczby umocnionych osiedli w trudno dostępnych, górzystych lokalizacjach, sugerując istnienie w tym czasie zorganizowanego systemu obronnego, mającego na celu ochronę społeczności żyjących w dolinach rzecznych i kontrolę komunikacji (Molloy et al. 2020; Bulatović et al. 2021: 69-71). Fakt ten stanowi idealne uzupełnienie rozpoznań niniejszej dysertacji, które ukazują taki sam schemat. Potwierdzeniem czasu niepokojów jest także załamanie stabilnej sieci wymiany, co zmusiło grupy do tworzenia nowych połączeń handlowych. Zmiany te były widoczne w sposobach produkcji i dystrybucji broni, takich jak miecze typu Naue II, które rozpowszechniły się w całej Europie jako dominujące uzbrojenie wojowników (Kristiansen, Suchowska-Ducke, 2015: 369-370).

Ludność zamieszkująca opisywane doliny rzeczne nie były jedynie biernymi łącznikami pomiędzy północą a południem, lecz stały się aktywnymi uczestnikami procesów kulturowych, co doprowadziło do syntezy kulturowej (Bulatović et al. 2021: 61-62). Tego typu zjawiska zostały rozpoznane w niniejszej dysertacji. Przeanalizowana kultura materialna jest świadectwem procesu, w którym grupy ludzkie łączą się, tworząc nowe społeczności, często pod wpływem presji środowiskowej, politycznej, ekonomicznej lub kulturowej. W tym wypadku widoczne jest to w zapisie kultury materialnej, gdzie różne tradycje zaczynają się mieszać, łączyć i tworzyć nową, zintegrowaną formę (Kristiansen, Larsson 2005: 134-137).

Niniejsza praca miała na celu omówienie trzech różnych kategorii ceramiki naczyniowej oraz uzupełnienie wniosków, pochodzących z jej analizy o inne, dostępne dane z osad, cmentarzysk i ufortyfikowanych domniemanych strażnic. Bez tego szerszego, niemniej jednak z całą stanowczością – niepełnego, ujęcia, same dowody ceramiczne pozostawałyby, w znacznej mierze, niekompletne.

Długotrwałe wzajemne wpływy obserwowane w analizowanych zagadnieniach doprowadziły do powstania unikalnego konstruktów, charakteryzującego się osobliwą mozaiką różnych cech kultury materialnej, genetycznie wywodzących się z odmiennych kręgów kulturowych. Były one selektywnie przejmowane i włączane przez lokalne zbiorowości.

Spółeczności żyjące na peryferiach i obrzeżach świata egejskiego często były bagatelizowane i niedoceniane, co wpisywało niniejsze podejście w schemat nurtu archeologii kolonialnej, która skupiając się na kulturach i cywilizacjach uznawanych za „wysokie” lub „zaawansowane”, ignorowała lub deprecjonowała zbiorowości lokalne. Mogły one jednakże być aktywnymi uczestnikami ponadregionalnych interakcji i odgrywać ważną rolę w sieciach komunikacyjnych, nawet na poziomie wyższym niż lokalny i regionalny. Z pewnością obecność pozostałości różnego rodzaju kategorii ceramiki naczyniowej w zapisie archeologicznym, jak również potwierdzone skomplikowane obrzędy pogrzebowe, obserwowalne w niektórych częściach badanego obszaru, mogą być uznane za wyniki integracji z ponadregionalną siecią komunikacji i interakcji.

Zgodnie z założeniami modeli „kontestowanych” i „negocjowanych” peryferii, rola lokalnych społeczności mogła być łatwo wzmocniana przez nie same. W tym kontekście warto podkreślić kilka cech, które mogły stanowić warunki, atuty i przewagi lokalnych mieszkańców podczas „negocjacji” z pochodzącymi z zewnątrz, „obcymi” (podmiotami). Zbiorowości zamieszkujące doliny Wardaru i Strumy posiadały najlepszy dostęp do najważniejszych

szlaków komunikacyjnych. Sprawowały nad nimi kontrolę, co zostało dowiedzione poprzez odkryte pozostałości ufortyfikowanych posterunków „w typie Kamenska Cuka” i analizy przestrzenne, których rezultaty przedstawiono w niniejszej dysertacji⁵¹². Ponadto, jako stali mieszkańcy tych relatywnie niekorzystnych (szczególnie dla ludzi „z zewnątrz”) obszarów, byli biegłymi przewodnikami, którzy dysponowali wiedzą na temat możliwości przekraczania krytycznych miejsc na szlaku i warunków klimatycznych, zatem stanowili cenne źródło informacji. Innymi słowy, mieszkańcy tych „obrzeży” i peryferii byli gwarantem bezpiecznego przepływu przedmiotów, idei i ludzi w II tysiącleciu p.n.e. w południowo-wschodnich Bałkanach. Z całą pewnością w świecie epoki brązu, w którym niebagatelne znaczenie miały surowce (ryc. 1) i dostęp do nich, kontrola wymienionych obszarów uznanych za pradziejowe szlaki stanowiła niepodważalny atut. W dolinach rzecznych Wardaru, Strumy i przyległych, mogła mieć miejsce wymiana drewna⁵¹³, zboża⁵¹⁴, barwników⁵¹⁵ w zamian za artefakty metalowe. Dane z Centralnej Macedonii ukazują odmienny schemat funkcjonowania przedmiotów z metalu niż na Bałkanach. Nie chowano ich intencjonalnie na kształt „skarbów”, ani nie składano do grobów w formie darów. Wydaje się zatem, że pozostawały w ciągłej cyrkulacji w kulturze materialnej (Vavelidis, Andreou 2008). Analiza form odlewniczych ukazała, że większość z nich, służących do produkcji siekier, ostrzy czy też włócznie, posiadała swoje analogie w Serbii i Bułgarii (Wardle, Wardle 2001: 40, 43; Mavroeidi et al. 2006). Tym samym uwidocznił się pólnocny kierunek napływu idei i technologii metalurgicznych. Dodatkowo, A. Hochstetter wskazała, że dolina Wardaru znajdowała się na szlaku handlu

⁵¹² A także w Bahyrycz 2022 i Bahyrycz et al. 2024 (w druku).

⁵¹³ O czym mogą świadczyć dane dotyczące deforestacji na dużą skalę, która miała miejsce w II tysiącleciu p.n.e., bazując na analizach rdzeni stratygraficznych z jeziora Dojran (Athanasiadis et al. 2000: 340).

⁵¹⁴ Dowody na intensywną uprawę zboża i funkcjonowanie magazynów o pojemnościach znacznie przekraczających potrzeby lokalnej zbiorowości można odnaleźć w warstwach końca II tysiąclecia p.n.e. w Kastanas (Kroll 1983: 151-157).

⁵¹⁵ Produkcję barwników z muszli (*murex*) ukazują przesłanki z Hagios Mamas, *toumb*'y Thessaloniki i Kastanas (Mauel 2009).

złotem (Hochstetter 1987: 18). To właśnie dzięki tak specyficznej lokalizacji kultura materialna Centralnej Macedonii tworzyła unikalną i charakterystyczną mozaikę.

Opisane cechy lokalizacji w obrębie dolin rzecznych przynosiły korzyści nie tylko z merkantylnego punktu widzenia w kontekście wymiany handlowej, lecz także pozwalały na manipulację i wzmacnianie lokalnej władzy, bez względu na formę jaką ta ówczesnie przyjmowała. Niemniej jednak, korzyści ekonomiczne mogły być przeznaczane na zabezpieczanie domeny: budowę ufortyfikowanych posterunków w kształcie rozpoznany w materiale archeologicznym, potrzebne wzmocnienia, odbudowy lub renowacje istniejących, pozyskiwanie luksusowych przedmiotów prestiżowych, czy też organizację skomplikowanych, wspólnotowych uczt pogrzebowych i ceremoniału, co wzmacniało i konsolidowało warunki społeczno-ekonomiczne.

Życie w „przestrzeni kontaktowej” dostarczało zatem wielu możliwości i pozwalało realizować aspiracje, które poza nią byłyby niemożliwe do wykorzystania i spełnienia. Innymi (metaforycznymi) słowami, wykorzystując nomenklaturę podstawowych „systemów światowych”: dzięki aktywnemu wykorzystaniu swoich szans, peryferia mogły wyrwać się i uciec z peryferii (Bahyrycz 2022).

Nowe wnioski dotyczące ceramiki nacinanej i inkrustowanej, zawarte w niniejszej dysertacji, poszerzają dotychczasową wiedzę na temat tego typu artefaktów w badanym regionie. Analiza pokazała, że, mimo iż wywodzą się one z północnych tradycji bałkańskich, były intensywnie adaptowane przez lokalne społeczności. Ukazano, że miejscowi wytwórcy nie tylko przyswajali północne wzorce, ale także twórczo je rozwijali, co świadczy o istnieniu unikalnych, lokalnych tradycji produkcyjnych w dolinach Wardaru i Strumy. Nowo odkryte stanowiska, szczególnie w środkowym biegu doliny Strumy, potwierdzają, że była ona szeroko rozpowszechniona, a jej obecność nie ograniczała się wyłącznie do głównych centrów

osadniczych. W kontekście kontaktów ponadregionalnych wyniki te podkreślają intensywność wymiany kulturowej między ówczesnymi społecznościami. Tym samym, region podlegający badaniom nie był jedynie biernym odbiorcą zewnętrznych wpływów, ale odgrywał aktywną rolę jako pośrednik w wymianie kulturowej, podkreślając znaczenie dolin Wardaru i Strumy jako strategicznych korytarzy komunikacyjnych.

Nowe dane, w kontekście wcześniejszych badań, które koncentrowały się na dominujących wpływach mykeńskich i adaptacjach stylów południowych, ukazują bardziej skomplikowaną sieć kontaktów kulturowych, w której ceramika nacinana była ważnym elementem lokalnej tożsamości i świadectwem otwartości na wpływy północne. Wykorzystanie jej przez lokalnych wytwórców wskazuje na synkretyzm kulturowy i umiejętność twórczej adaptacji obcych wzorców. W świetle tych ustaleń, ceramika nacinana i inkrustowana stanowi cenny dowód na istnienie bardziej złożonych procesów ponadregionalnych w późnej epoce brązu. Pozwala to lepiej zrozumieć rolę badanego regionu jako ważnego ogniwa w wymianie międzykulturowej i podważa przekonania o jego wyłącznie marginalnym charakterze.

7. Perspektywy badawcze i zakończenie

Rezultaty pracy doktorskiej stanowią zaledwie kilka pierwszych niewielkich kroków ku rozpoznaniu problematyki zarysowanej w temacie rozprawy. Niemniej jednak, bez ich przeprowadzenia, niemożliwe byłoby zarysowanie nowych, dalszych perspektyw, które przy wsparciu zewnętrznego finansowania (np. w postaci kolejnego, ściśle zarysowanego grantu badawczego) mają szansę się ziścić. Niebagatelnym wsparciem w tej procedurze z pewnością będą opublikowane rezultaty w międzynarodowych czasopismach, które obejmują niektóre z ustaleń zawartych w niniejszej dysertacji, a także zapoczątkowane współprace z zagranicznymi partnerami.

Przedstawione hipotezy powinny być zweryfikowane w przyszłości na podstawie dokładnej analizy kultury materialnej w szerokim obszarze południowo-wschodnich Bałkanów, ze szczególnym uwzględnieniem nowoczesnych analiz. Ich rezultaty posiadają udokumentowaną skuteczność⁵¹⁶ w procedurze rozpoznawania i śledzenia kontaktów ponadregionalnych. Należy mieć na uwadze, że niektóre cechy kultury materialnej (takie jak np. ornamentacja ceramiki czy sposób jej wykonania) mają nierzadko bardzo szeroki zakres występowania przestrzennego i chronologicznego, a analizowanie wytworów niepodlegających jakiegokolwiek standaryzacji, jak w przypadku ręcznie lepionych form ceramicznych, nie zawsze stanowi użyteczne i jednoznaczne narzędzie badawcze wspomagające rozpoznanie interakcji międzyludzkich w pradziejach.

Współczesna archeologia korzysta z licznych nowoczesnych metod badawczych, które pozwalają na dokładniejsze zrozumienie przeszłości poprzez analizę ceramicznych artefaktów. W szczególności, metody te obejmują techniki chemiczne, biologiczne oraz fizyczne, które

⁵¹⁶ Por. wyniki badań ceramiki z Bresto czy też Koprivlen (zob. powyżej – rozdział 5.1.1.2.5).

umożliwiają badanie związków organicznych i nieorganicznych obecnych na fragmentach naczyń ceramicznych.

W przypadku opisywanych fragmentów naczyń przydatne mogłyby być analizy oparte o spektroskopię w podczerwieni z transformacją Fouriera (FT-IR). Jest to powszechnie stosowana metoda analityczna w badaniach archeologicznych, szczególnie w analizie ceramiki. FT-IR pozwala na identyfikację i charakterystykę związków chemicznych obecnych w próbkach poprzez analizę ich widm absorpcyjnych w zakresie podczerwieni. Za jej pomocą można identyfikować minerały i inne nieorganiczne związki, wchodzące w skład badanych fragmentów. Pozwala to na określenie technik produkcji oraz źródeł użytych do niej surowców. Poza badaniem składu mineralnego, FT-IR może być zastosowane do analizy zmian strukturalnych w ceramice, które zaszły pod wpływem procesów termicznych, np. w procedurze wypału. Identyfikowalne zmiany krystalograficzne powodowane są różnymi technikami wypalania naczyń, wpływającymi również na ich właściwości użytkowe. Ponadto, FT-IR wykrywa pozostałości organiczne w próbce, takie jak: tłuszcze, oleje czy białka, przydatne w rozpoznawaniu zawartości pojemników, które funkcjonowały w ramach postulowanej „przestrzeni kontaktowej”. Umożliwiłoby to dostarczenie argumentów w dyskusji dotyczącej celu i przyczyny interakcji ponadregionalnych w opisywanym regionie w późnej epoce brązu. Wiele analiz FT-IR można przeprowadzić bez specjalnej preparatyki próbki, minimalizując też ryzyko jej uszkodzenia. Badanie wykonuje się na powierzchni fragmentu, nie naruszając go w żaden sposób (Lettieri 2015; Shoval 2017). Miałoby to niebagatelne znaczenie w przypadku podjęcia próby tego typu rozpoznania, z uwagi na liczne jednostki muzealne i naukowe, w których dyspozycji znajdują się omawiane zabytki i trudności natury administracyjnej prowadzące do uzyskania wymaganych zgód i pozwoleń na przeprowadzenie analiz.

Kolejne z proponowanych metod, które mogłyby zostać wykorzystane w analizach proponowanego i zidentyfikowanego już w niniejszej dysertacji materiału to neutronowa analiza aktywacyjna (NAA) i jej instrumentalny wariant (INAA). NAA jest techniką analityczną wykorzystywaną w archeologii do badania składu pierwiastkowego materiałów, co może być wykorzystane do identyfikacji źródeł surowców używanych do jej produkcji. Analiza porównawcza składu pierwiastkowego z różnych stanowisk archeologicznych, np. z różnych odcinków biegów Wardaru i Strumy, może oznaczać wspólne lub rozdzielne źródła surowców i techniki produkcji. Porównanie składu z różnych regionów może pomóc w rekonstrukcji sieci wymiany i kontaktów kulturowych. Identyfikacja importowanych naczyń ceramicznych może wskazywać na funkcjonowanie ponadregionalnych interakcji międzykulturowych. Tego typu rozpoznanie może także dostarczyć informacji na temat technologii produkcji i praktyk wytwórczości stosowanych przez pradziejowe społeczności zamieszkujące omawiany region. Różnice w składzie mineralnym mogą pomóc wskazać techniki wypalania, czy też zabieg dodawania specyficznych składników w postaci odmiennej domieszki do masy ceramicznej. Wariant instrumentalny niniejszej metody umożliwia pomiar emitowanego promieniowania gamma bezpośrednio po procedurze bombardowania neutronami, bez konieczności chemicznego rozdzielania składników próbki, przyspieszając i czyniąc mniej podatną na błędy dokonane podczas obróbki (Glascock 2014; Riehle et al. 2023). Z uwagi na swoją specyfikę, INAA i NAA często wykonywane są na próbkach w postaci niewielkich fragmentów ceramicznych lub nawet w formie sproszkowanej. Z względu na jej niszczący charakter, warto rozważyć ich zastosowanie do fragmentów ceramicznych przedstawiających mniejszą wartość ekspozycyjną, takich jak np. materiały pochodzące z badań powierzchniowych, charakteryzujące się dużym stopniem fragmentacji, lecz jednocześnie informatywnością z uwagi na zachowanie oryginalnych, identyfikujących je cech technologicznych i ornamentacyjnych.

W celu pozyskania kolejnych danych z wylistowanego w niniejszej dysertacji materiału, warto byłoby przeprowadzić analizy z wykorzystaniem chromatografii gazowej sprzężonej ze spektrometrią mas (GC/MS). Metoda ta pozwala na dokładną analizę molekularną. W rezultacie, możliwe stałoby się przeanalizowanie zawartości wybranych naczyń, np. niemalże emblematycznych dla ceramiki nacinanej i inkrustowanej *kantharos*'ów, bazując na badaniu organicznych pozostałości, które zachowały się w porach naczyń. Zidentyfikowano by tłuszcze, oleje, woski, białka, żywice czy też alkaloidy, w zależności od pierwotnej zawartości form ceramicznych. Dzięki temu możliwa stałaby się pełniejsza rekonstrukcja diety pradziejowych społeczności, technik przygotowywania, przechowywania i konsumpcji żywności. Tego typu informacje miałyby niebagatelne znaczenie w kontekście rozpoznania chociażby zachowań rytualnych na opisanych cmentarzyskach w obszarze badań. Warto dodać, że zastosowanie tej metody mogłoby też dostarczyć danych na temat technologii wytwórczości, np. poprzez analizę resztek substancji używanych jako m.in.: barwniki (Evershed et al. 1997; Regert et al. 2001; Evershed 2008; Colombini et al. 2012).

W kontekście prowadzonego rozpoznania niezwykle cenne byłoby również sięgnięcie po analizy DNA. Polegają one na identyfikacji i badaniu pradziejowego DNA (aDNA), które pozostało na ułamkach naczyń ceramicznych, używanych w prahistorycznych kontekstach. W ich wyniku nastąpiłoby porównanie z informacjami funkcjonującymi w istniejących genetycznych bazach danych, pozwalając na identyfikację gatunków roślin i zwierząt, które pozostawiły po sobie ślad na naczyniu ceramicznym (m.in.: Foley et al. 2012; Radford 2019). Rezultatem wspomnianej procedury byłoby pozyskanie informacji na temat rodzaju przechowywanych substancji w naczyniach ceramicznych, a co za tym idzie diety pradziejowych społeczności zamieszkujących opisywany obszar. Tego typu analizy umożliwiłyby także identyfikację gatunków roślin i zwierząt, które były obecne na omawianym terenie w późnej epoce brązu. W przypadku wykrycia śladów nieznanymi lub egzotycznymi

gatunków możliwe byłoby rozpoznanie kolejnych świadectw kontaktów ponadregionalnych i bardziej szczegółowe zarysowanie łańcuchów komunikacyjnych łączących różne zbiorowości. W kontekście niniejszych analiz, należy mieć jednakże na uwadze, że pozyskiwanie pradziejowego DNA (aDNA) jest bardzo żmudną i delikatną procedurą. Na jakość pobranej próbki ma wpływ bardzo wiele czynników, a fragmenty naczyń składowane w muzeach, które w większości były omawiane w niniejszej dysertacji, mogą być zanieczyszczone współczesnym DNA. Dodatkowo, łańcuchy DNA szybko się ulegają rozkładowi, dlatego też często badane fragmenty DNA są uszkodzone i zanieczyszczone (Weiner 2010).

Warto rozważyć również wykorzystanie najbardziej mobilnej, nieniszczącej i, jak się wydaje, najprostszej do zastosowania w wybranych warunkach, metody analitycznej – przenośnej fluorescencji rentgenowskiej (pXRF). Jest to technologia, która pozwala na szybkie i nieinwazyjne badanie składu chemicznego próbek archeologicznych, w tym również ceramiki. Określenie składu pierwiastkowego pozwoliłoby na przypisanie jej do konkretnych źródeł surowców, co byłoby kluczowe w celu identyfikacji miejsc wytwórczości i zrozumienia schematów dystrybucji. Możliwe stałoby się określanie kategorii naczyń importowanych, wskazując kolejne świadectwa kontaktów kulturowych, również w skali ponadregionalnej. Dodatkowo, porównanie składu fragmentów z różnych stanowisk pomogłoby w rekonstrukcji szlaków. Sama obserwacja różnic w technologii produkcji dałaby asumpt do wnioskowania na temat wpływów kulturowych i obecności transferu technologicznego pomiędzy grupami ludzi. Pomimo niewątpliwych zalet metody pXRF, z których największe to jej nieniszczący charakter, szybkość wykonywania pomiaru i przede wszystkim – mobilność, co umożliwia wykonywanie analiz w miejscach składowania zabytków, należy mieć na uwadze jej ograniczenia. pXRF ma ograniczoną czułość na lekkie pierwiastki (takie jak: sód, glin i magnez), co może wpływać na rezultaty analizy, a także wymaga odpowiednich kalibracji i standaryzacji urządzenia pomiarowego. Skład chemiczny i fizyczny próbki może wpływać na wyniki analizy, co jest

znane jako efekt matrycowy. W praktyce oznacza to, że różnice w składzie matrycy mogą prowadzić do błędów w kwantyfikacji pierwiastków, jeśli nie zostaną odpowiednio skorygowane. Warto dodać, że za pomocą pXRF analizowana jest głównie powierzchnia próbki (w wariancie nieniszczącym), co może prowadzić do powstawania błędów w odczycie z uwagi na ewentualne zanieczyszczenia. Mogłoby to mieć miejsce w trakcie rozpoznań ponad stuletnich zbiorów muzealnych, które na przestrzeni tego okresu podlegały licznym zabiegom konserwatorskim bądź restauratorskim. Częsta krytyka wykorzystania metody pXRF wynika także z jej zmniejszonego zakresu precyzji w stosunku do innych technik analitycznych. W związku z tym, rezultaty opisywanej metody często są traktowane jako wstępne lub orientacyjne i postuluje się ich weryfikację za pomocą precyzyjniejszej procedury (Frahm 2014; Shackley 2011).

Zarysowany powyżej opis możliwych do zastosowania metod analitycznych na rozpoznanych materiałach ceramicznych w niniejszej pracy został przedstawiony w sposób uproszczony i skrótowy. Miał on na celu jedynie wskazanie perspektywy badawczej, która obecnie została otwarta. Dzięki pracy nad tą rozprawą dokonano przeglądu zgromadzonych zasobów ceramicznych, pochodzących z późnej epoki brązu w wielu jednostkach muzealnych Macedonii Północnej, Bułgarii i Grecji. Zidentyfikowano miejsca składowania artefaktów ceramicznych, które mogą być istotnymi dla rozpoznawania kontaktów ponadregionalnych. Materiały łącznie zebrano w katalogach przedstawionych na końcu niniejszej rozprawy i opisano, dzięki czemu w przyszłości planowanie kolejnych kroków badawczych zostanie znacząco usprawnione i przyspieszone.

W początkowym etapie opisywanych badań planowano rozpoznanie na większą skalę i podjęcie bardziej szczegółowych analiz. Wybuch pandemii w 2019 roku, która trwała oficjalnie aż do 2023 roku, uniemożliwił wiele z tych planów. Praca w międzynarodowym środowisku i zagraniczne wyjazdy kwerendalne na Bałkany w tym czasie były mocno utrudnione, a przez

większość czasu – zupełnie niemożliwe. Komunikacja pomiędzy krajami została zamknięta, przekraczanie granic, co w metaforycznym sensie, miało stanowić jeden z celów pracy, zostało zakazane. Tym samym również i zakładany w projekcie budżet na kwerendy i analizy przestał mieć jakikolwiek związek z nową rzeczywistością. Konieczna była seria drastycznych przesunięć środków i zmiana akcentów realizacji projektu. Jednostki muzealne i uniwersyteckie zamknięto, a pozwolenie na wgląd w wybrane kolekcje zabytków był przekładany na coraz to kolejne terminy, przybliżając autora do końca czasu realizacji projektu Narodowego Centrum Nauki i jednocześnie – Studiów Doktoranckich. Jedynie dzięki wsparciu Władz Uniwersyteckich udało się zrealizować część zakładanych celów opisywanego projektu i w obecnym czasie – planować dalsze rozpoznania, bazując na jego efektach.

Bibliografia

Źródła w alfabecie łacińskim:

Adam-Veleni, P., 2012, "Thessaloniki 1912: Antiquities in the front line...", [in:] P. Adam-Veleni, A. Koukouvou (eds.), *Archaeology behind Battle Lines in Thessaloniki of the Turbulent Years 1912-1922*, Thessaloniki.

Adam-Veleni, P., Koukouvou A., 2012, *Archaeology behind Battle Lines in Thessaloniki of the Turbulent Years 1912-1922*, Thessaloniki.

Akrivopoulou, E., 2012, "Amidst the blasts of cannon, commences the work of peace: The Greek State's concern on Macedonian antiquities and the actions of Georgios P. Oikonomos (1912-1917)", [in:] P. Adam-Veleni, A. Koukouvou (eds.), *Archaeology behind Battle Lines in Thessaloniki of the Turbulent Years 1912-1922*, Thessaloniki.

Akrivopoulou, E., 2015, „Trudne sojusze: losy zabytków macedońskich podczas pierwszej wojny światowej”, [w:] M. Szmyt (red.), *Życie codzienne w prahistorycznej Macedonii*, tom 1, Poznań.

Alexandrescu, A., D., 1973, "La nécropole du bronze récent de Zimnicea (Dép. de Teleorman)", *Dacia Nouvelle Série*, vol. 17, 77–97.

Alexandrov, S., 2002, "The Late Bronze Age Settlement at Koprivlen", [in:] A. Bozkova, P. Delev, D. Vulcheva (eds.), *Koprivlen Volume I. Rescue Archaeological Investigations Along the Gotse Delchev – Drama Road, 1998-1999*, Sofia.

Alexandrov, S., Petkov, V., Ivanov, G., 2007, "The Late Bronze Age Necropolis in the Town of Sandanski, Southwest Bulgaria", [in:] H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.), *The Struma/ Strymon River Valley in Prehistory*, Sofia

Allen, M., 1997, *Contested Peripheries: Philistia in the Neo-Assyrian World-System*, Ph.D. Dissertation, Los Angeles.

Andrea, Z., 1971, "Varreza tumulare ilire e Barcit", *Bul. Arkeologjik*, 31–40.

Andrea, Z., 1976, "Tumat e Kuçit te Zi", *Iliria*, vol. 6, 165–233.

Andreadaki-Vlazaki, M., 2012, "Foreword", [in:] P. Adam-Veleni, A. Koukouvou (eds.), *Archaeology behind Battle Lines in Thessaloniki of the Turbulent Years 1912-1922*, Thessaloniki.

Andrejczuk, O., 2013, *Identyfikacja domieszek mineralnych w ceramice archeologicznej*, nieopublikowany maszynopis pracy inżynierskiej, Politechnika Warszawska.

Andreou, S., 2001, "Exploring the patterns of power in the Bronze Age settlements of Northern Greece", [in:] K. Branigan (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, Sheffield.

Andreou, S., 2003, "Η Μυκηναϊκή κεραμική και οι μακεδονικές κοινότητες κατά την ύστερη

εποχή του χαλκού", [in:] N. Kyprissi-Apostolika, M. Papakonstantinou (eds.), *The Periphery of the Mycenaean World*, Athens.

Andreou, S., 2009, "Stratified wheel made pottery deposits and absolute chronology of the LBA to the EIA transition at Thessaloniki Toumba", [in:] S. Deger-Jalkotzy, A. Bächle (eds.), *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the Transition to Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop at the Austrian Academy of Sciences at Vienna*, Wien.

Andreou, S., 2010, "Northern Aegean", [in:] E. H. Cline (ed.), *The Bronze Age Aegean*, Oxford.

Andreou, S., Czebreszuk, J., Pappa, M., 2016, *The Anthemous Valley Archaeological Project. A preliminary report*, Poznań.

Andreou, S., Fotiadis, M., Kotsakis, K., 1996, "Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece", *American Journal of Archaeology*, vol. 100, 537–597.

Andreou, S., Fotiadis, M., Kotsakis, K., 2001, „The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece”, [in:] T. Cullen (ed.), *Aegean Prehistory. A Review*, Boston.

Andreou, S., Psaraki, K., 2007, "Tradition and Innovation in the Bronze Age Pottery of Thessaloniki Toumba. Food and drink consumption and 'tableware' ceramics", [in:] H. Todorova, M. Stefanovich (eds.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. In the Steps of James Harvey Gaul*, Sofia.

Andreou, S., Vavelidis, M., 2014, "So rich and yet so poor: Investigating the scarcity of gold artefacts in Bronze Age northern Greece", [in:] H. Meller, R. Risch, E. Pernicka (eds.), *Metalle der Macht - Frühes Gold und Silber. Metals of Power - Early Gold and Silver*, Halle.

Anschuetz, K. F., Wilshusen, R. H., Scheick, C. L., 2001, "An archaeology of landscapes: Perspectives and directions", *Journal of Archaeological Research*, vol. 9(2), 157–211.

Aslaksen, O. C., 2013, *Global and Local in Late Bronze Age Central Macedonia. Economy, Mobility and Identity*, Gothenburg.

Aslaksen, O. C., 2015, "Travellers of the Bronze Age", *Archaeologia Austriaca*, vol. 99, 11–30.

Athanasiadis, N., Tonkov, S., Atanassov, J., Bozilova, E., 2000, "Palynological study of Holocene sediments from Lake Doirani in northern Greece", *Journal of Paleolimnology*, vol. 24(3), 33.

Athanassov, B., Chernakov, D., Dimitrov, K., Krauß, R., Popov, H., Schwab, R., Slavchev, V., Pernicka, E., 2020, "A Mycenaean Alabastron from the Late Bronze Age Settlement of Bresto (Southwestern Bulgaria). A new look at the Late Bronze Age oxhide ingots from the Eastern Balkans", [in:] J. Maran, R. Băjenaru, S.-C. Ailincăi, A.-D. Popescu, S. Hansen (eds.), *Objects, Ideas and Travelers: Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age*, Bonn.

Athanassov, B., Kulov, I., Stockhammer, Ph. W., 2018, "The Late Bronze Age Settlement at Bresto near the Village of Banya, Razlog Municipality", [in:] S. Alexandrov, Y. Dimitrova, H. Popov, B. Horejs, K. Chukalev (eds.), *Gold and Bronze. Metals, Technologies and Interregional*

Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age, Sofia.

Bahyrycz, C., 2013, *Stan badan nad ceramiką mykeńską w Centralnej Macedonii*, Poznań, maszynopis pracy licencjackiej.

Bahyrycz, C., 2015, *Bronze Age Pottery in the Anthemous River Valley in Central Macedonia, Greece*, Poznań, master thesis manuscript.

Bahyrycz, C., 2019, "Pottery as an Indicator of Interregional Contacts. Place of Vardar and Struma River Valleys in the Cultural Network of Central Macedonia in the Late Bronze Age – State of Research and Further Perspectives", [in:] K. Żebrowska, A. Ulanowska, K. Lewartowski (eds.), *Symposium Egejskie. Papers in Aegean Archaeology*, vol. 2, Warszawa.

Bahyrycz, C., 2020, "Central Macedonia in Relation to the North and South. The Northern Aegean in the Light of Ceramic Evidence. The Case of Mycenaean and Incised/Encrusted Wares", *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. 56, 67–84.

Bahyrycz, C., 2022, "Interconnectivity of the Vardar and Struma river valleys. Some hints to the understanding of the south-eastern Balkans role in the 2nd millennium BC", *Folia Praehistorica Posnaniensia*, vol. XXVII, 9–38.

Bahyrycz, C., Kulov, I., Hristov, P., 2024, "Within the Range of the Watchtowers: Nature and Purpose of Late Bronze Age Hilltop Buildings in the Blagoevgrad Basin, Southwestern Bulgaria", *Prähistorische Zeitschrift*, 2024.

Bailey, D. W., Panayotov, I., 1995, *Prehistoric Bulgaria*, Madison.

Becker, C., 1995, "Zur Rekonstruktion von Aktivitätsmustern in spätbronzezeitlichen Haushalten, untersucht am Fundmaterial aus Kastanas (Nordgriechenland)", *Prähistorische Zeitschrift*, vol. 1995, 96–115.

Becker, C., Kroll, H., 2008, *Das Prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Ernährung und Rohstoffnutzung im Wandel*, Rahden.

Bhabha, K. H., 2007, *The Location of Culture*, London, New York.

Binford, S. R., Binford, L. R., 1968, *Archeological Research: New Perspectives in Archeology*, Chicago.

Bintliff, J., 1997, "Regional Survey, Demography and the Rise of Complex Societies in the Ancient Aegean. Core Periphery, Neo-Marxism, and Other Interpretative Models", *Journal of Field Archaeology*, vol. 24(1), 1–38.

Blegen, C. W., 1958, *Troy: The Third, Fourth, and Fifth Settlements*, Princeton.

Bodinaku, N., 1982, "Varreza tumulare e Pazhokut", *Iliria*, vol. 12(1), 49–101.

Bouzek, J., 1983, "Der Vardar- und Morava-Bereich in seinem Verhältnis zu Griechenland zwischen 1200 und 900 v.u.Z.", [in:] S. Deger-Jalkotzy (ed.), *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages" vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr.*, Veröffentlichungen der Kommission für mykenische Forschung 10, Wien.

- Bouzek, J., 1985, *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the 2nd Millennium B.C.*, Gothenburg.
- Bozhinova, E., Jung, R., 2010, "Dragojna: A late bronze age hilltop settlement in the Bulgarian Rhodopes with imported Mycenaean pottery", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts - Athenische Abteilung*, vol. 125, 45–97.
- Bozkova, A., Delev, P., 2002, *Koprivlen Volume I. Rescue Archaeological Investigations Along the Gotse Delchev – Drama Road, 1998-1999*, Sofia.
- Buck, R. J., 1964, "Middle Helladic Mattpainted Pottery", *Hesperia*, vol. 33, 103–121.
- Bulatović, A., 2007, "South Morava Basin in the Transitional Period from the Bronze Age to the Iron Age", *Starinar*, vol. 57, 105–121.
- Bulatović, A., Filipović, V., 2017, "The Morava Valley in the Late Bronze and Early Iron Age – Changes in Topography and Material Culture", [in:] B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause, M. Wemhof (eds.), *Fortifications: The Rise And Fall Of Defended Sites In Late Bronze And Early Iron Age Of South-East Europe*, Berlin.
- Bulatović, A., Molloy, B., Filipović, V., 2021, "The Balkan-Aegean Migrations Revisited: Changes in Material Culture and Settlement Patterns in the Late Bronze Age Central Balkans in Light of New Data", *Starinar*, 2021, 61–105.
- Burke, P., 2009, *Cultural Hybridity*, Cambridge.
- Buxeda, J., Garrigos, I., Jones, R. E., Kilikoglou, V., Levi, T. S., Maniatis, Y., Mitchell, J. Vagnetti, L., Wardle, K. A., Andreou, S., 2003, "Technology Transfer at the Periphery of the Mycenaean World: The Cases of Mycenaean Pottery Found in Central Macedonia (Greece) and Plain of Sybaris (Italy)", *Archaeometry*, vol. 45, 263–282.
- Cambitoglou, A., Papadopoulos, J. K., 1988, *The Early Iron Age Cemetery at Torone: Excavations Conducted by the Australian Archaeological Institute at Athens, Volume I*, Sydney.
- Cambitoglou, A., Papadopoulos, J. K., 1990, *The Early Iron Age Cemetery at Torone, Studies in Mediterranean Archaeology* 97, Jonsered.
- Cambitoglou, A., Papadopoulos, J. K., 1993, "The Earliest Mycenaean in Macedonia", [in:] C. Zerner (ed.), *Wace and Blegen. Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989*, Athens, Amsterdam.
- Casson, S., 1919, "Excavations in Macedonia", *The Annual of the British School at Athens*, vol. 24, 1–33.
- Casson, S., 1923a, "Excavations in Macedonia – II", *The Annual of the British School at Athens*, vol. 26, 1–29.
- Casson, S., 1926, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford.
- Casson, S., 1968, *Macedonia, Thrace and Illyria: Their Relations to Greece from the Earliest Times Down to the Time of Philip Son of Amyntas*, Groningen.

- Cavanagh, W., Mee, C., 1998, *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*, *Studies in Mediterranean Archaeology*, vol. 125, Jonsered.
- Chase-Dunn, C., Hall, T. D., 1997, *Rise and Demise: Comparing World-Systems*, Boulder.
- Clogg, R., 2017, *Foreign Archaeologists in Greece in Time of War*, London.
- Colombini, M. P., Modugno, F., Ribechini, E., 2012, "Archaeometric Data from Mass Spectrometric Analysis of Organic Materials: Proteins, Lipids, Terpenoid Resins, Lignocellulosic Polymers, and Dyestuff", [in:] M. S. Lee (ed.), *Mass Spectrometry Handbook*, Hoboken, 797–828.
- Colonas, V., 2012, "Thessaloniki During the First World War", [in:] P. Adam-Veleni, A. Koukouvou (eds.), *Archaeology Behind Battle Lines in Thessaloniki of the Turbulent Years 1912-1922*, Thessaloniki.
- Constantinidis, D., 2004, "The Interconnectivity of Cultural Sites: Sights and Sounds Across a Landscape", [in:] K. F. Ausserer, W. Börner, M. Gorianny, L. Karlhuber-Vöckl (eds.), *[Enter the Past] The E-way into the Four Dimensions of Cultural Heritage: CAA 2003, Vienna*, Oxford.
- Cousinery, E. M., 1831, *Voyage dans la Macedoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, Paris.
- Cox, S. L., Ruff, Ch. B., Maier, R. M., Mathieson, I., 2019, "Genetic Contributions to Variation in Human Stature in Prehistoric Europe", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, vol. 116, 21484–21492.
- Cwaliński, M., 2021, *Circum-Adriatic branch of the amber route in the Bronze Age*, Unpublished PhD dissertation, Adam Mickiewicz University in Poznań.
- Čučković, Z., 2018, "Land Visibility in the Mediterranean: A Large Scale Model", *Proceedings of the Landscape Archaeology Conference*, Amman.
- Descamps-Lequime, S., 2017, "The Excavations Conducted by the Service Archéologique de l'Armée d'Orient in Northern Greece: New Information from the Archives Kept in France", [in:] A. Shapland, E. Stefani (eds.), *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915-19) and Its Legacy*, London, New York.
- Detev, P., 1981, "Le Tell Razkopanica", *Bulletin de l'Institut d'Archéologie*, vol. 35, 141–188.
- Dickinson, O., 1994, *The Aegean Bronze Age*, Cambridge.
- Dimitriadis, V., 2012, "Thessaloniki in the Crucial Decade of 1912-1922", [in:] P. Adam-Veleni, A. Koukouvou (eds.), *Archaeology Behind Battle Lines in Thessaloniki of the Turbulent Years 1912-1922*, Thessaloniki.
- Dimoula, A., 2017, "In the Trenches: Old Sites, New Finds and the Early Neolithic Period in Macedonia, Greece", [in:] A. Shapland, E. Stefani (eds.), *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915-19) and Its Legacy*, London, New York.

- Dimoula, A., Stefani, E., Merousis, N., Kakavakis, O., 2014, *A Century of Research in Prehistoric Macedonia: 1912–2012*, Thessaloniki.
- Dragendorff, H., 1919, "Archaeologische und Kunstwissenschaftliche Arbeit während des Weltkrieges in Mazedonien", [in:] P. Clemen (ed.), *Kunstschutz im Kriege*, Leipzig.
- Dzhanfezova, T., 2018, "The Making of Late Bronze Age Archaeological Cultures in Bulgaria: Fragmentation and Connectivity in the North Aegean and the Central Balkans from the Bronze Age to the Iron Age", [in:] S. Gimatzidis, M. Pieniżek, S. Mangalagu-Votruba (eds.), *Archaeology Across Frontiers and Borderlands: Fragmentation and Connectivity in the North Aegean and the Central Balkans from the Bronze Age to the Iron Age*, Vienna.
- Dzhanfezova, T., Doherty, C., Grębska-Kulow, M., 2020, "Understanding Diversity in Early Neolithic Pottery Production: A Study Case from Southwest Bulgaria", *Documenta Praehistorica*, vol. XLVII, 110–125.
- Evershed, R. P., 2008, "Organic Residue Analysis in Archaeology: The Archaeological Biomarker Revolution", *Archaeometry*, vol. 50(6), 895–924.
- Evershed, R. P., et al., 1997, "New Criteria for the Identification of Animal Fats Preserved in Archaeological Pottery", *Naturwissenschaften*, vol. 84, 402–406.
- Farnoux, A., 2012, "Archaeology and the Armee d'Orient", [in:] P. Adam-Veleni, A. Koukouvou (eds.), *Archaeology Behind Battle Lines in Thessaloniki of the Turbulent Years 1912-1922*, Thessaloniki, 87–95.
- Foley, B., Hansson, M., Kourkoumelis, D. P., Theodoulou, T. A., 2012, "Aspects of Ancient Greek Trade Re-evaluated with Amphora DNA Evidence", *Journal of Archaeological Science*, vol. 39(2), 389–398.
- Forsdyke, J., 1925, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum, I, 1. Prehistoric Aegean Pottery*, London.
- Fotiadis, M., 2001, "Imagining Macedonia in Prehistory, ca. 1900-1930", *Journal of Mediterranean Archaeology*, vol. 14, 105–122.
- Frahm, E., 2014, "Characterizing Obsidian Sources with Portable XRF: Accuracy, Reproducibility, and Field Relationships in a Case Study from Armenia", *Journal of Archaeological Science*, vol. 49, 105–125.
- Fraser, D., 1983, *Land and Society in Neolithic Orkney*, Oxford: BAR British Series 117.
- French, D. H., 1967, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia and Catalogue of Sherd Material in The University of Thessaloniki*, Thessaloniki, unpublished manuscript.
- Furtwängler, A., Loeschke, G., 1879, *Mykenische Thongefässe*, Berlin.
- Furtwängler, A., Loeschke, G., 1886, *Mykenische Vasen: Vorhellenische Thongefässe aus dem Gebiete des Mittelmeeres*, Berlin.

- Furumark, A., 1941, *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm.
- Galanakis, Y., 2017, „‘Spy-hunter’ as antiquary: Major A.C. Wade, cultural politics and the British Salonika Force collection at the Ashmolean Museum in Oxford,” [in:] A. Shapland, E. Stefani (eds.), *Archaeology Behind the Battle Lines. The Macedonian Campaign (1915-19) and its Legacy*, London, New York.
- Gardner, C., 1919, „Antiquities found in the British zone 1915-1917”, *Annual of the British School at Athens*, vol. 23, 10–41.
- Georgopoulou, M., 2016, „Early Bronze Age Pottery”, [in:] S. Andreou, J. Czebreszuk, M. Pappa (eds.), *The Anthemous Valley Archaeological Project. A preliminary report*, Poznań.
- Ghilardi, M., 2015, “Geoarchaeological study of the Thessaloniki Plain (Greece). An adaptation of human societies to rapid Holocene shoreline displacements”, [in:] N. Carcaud, G. Arnaud-Fassetta (eds.), *La géoarchéologie française au xxie siècle*. Paris.
- Gill, D., 2011, „Sifting the Soil of Greece: The Early Years of the British School at Athens (1886–1919)”, *Bulletin of the Institute of Classics Studies*, supp. vol. 111, London, 393–395.
- Gimatidis, S., Pieniżek, M., 2018, „Archaeology Across Frontiers and Borderlands: An Introduction”, [in:] S. Gimatidis, M. Pieniżek, S. Mangalogu-Votruba (eds.), *Archaeology Across Frontiers and Borderlands. Fragmentation and Connectivity in the North Aegean and the Central Balkans from the Bronze Age to the Iron Age*, Wien.
- Glascock, M. D., 2014, „Neutron Activation Analysis (NAA): Applications in Archaeology”, [in:] C. Smith (ed.), *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, New York.
- Godłowski, K., 1983, *The Lower Strumesnica Valley in Prehistoric, Ancient and Early Medieval Times*, Kraków.
- Grammenos, D., 1982, „Bronzezeitliche Forschungen in Ostmakedonien”, [in:] B. Hänsel (ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, Berlin.
- Greaves, A., 2007, „Milesians in the Black Sea: Trade, settlement and religion”, [in:] V. Gabrielsen, J. Lund (eds.), *The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus.
- Grębska-Kulow, M., 2013, „Ethnoarchaeological study of communication network in Southwestern Bulgaria”, [in:] A. Stoppiello, S. Biagetti (eds.), *Ethnoarchaeology: Current Research and Field Methods*, Oxford.
- Grębska-Kulow, M., 2017, „The Neolithic Period in South-west Bulgaria”, [in:] E. Stojanova Kanzurova (ed.), *Dragiša Zdravkovski In Memoriam. Cultural Manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions*, Skopje.

Grębska-Kulow, M., Kulov, I., 2007, „Prehistorical Sites in the Middle Struma River Valley Between the End of the VIIth mill. BC and the Beginning of the Ist mill. BC”, [in:] H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*, Sofia.

Grębska-Kulow, M., Kulov, I., 2011, *Prehistoric Heritage of Blagoevgrad Region. Catalog*, Blagoevgrad.

Grębska-Kulow, M., Zidarov, P., 2020, „The Late Neolithic Settlement of Ilindentsi in Southwest Bulgaria: A Case Study of Social and Economic Transformations”, *Archaeologia Bulgarica*, vol. 24, no. 3, 1–18.

Haag, S., Popov, C., Horejs, B., Alexandrov, S., & Plattner, G., 2016, *Das erste Gold: Ada Tepe - Das älteste Goldbergwerk Europas*, Berlin.

Hall, T.D., 1986, “Incorporation in the world-system: Toward a critique”, *American Sociological Review*, vol. 51, 390–402.

Hall, T.D., Kardulias, P.N., Chase-Dunn, C., 2010, “World-Systems Analysis and Archaeology: Continuing the Dialogue”, *Journal of Archaeological Research*, vol. 19, no. 3, 233–279.

Hammond, N., 1976, *Migrations and invasions in Greece and adjacent areas*, Park Ridge.

Hänsel, B., 1976, „Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau”, Bonn.

Hänsel, B., 1981, „Lausitzer Invasion in Nordgriechenland?”, *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte I*, 16, 139-154.

Hänsel, B., 1989, *Kastanas - Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979: die Grabung und der Bauefund*, Berlin.

Hellmann, M.C., 1982, *Paris--Rome--Athens: Travels in Greece by French Architects in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Paris.

Herodot, *Dzieje*, Księga Siódma; tłum. Józef Żółkiewski, dostępne na: <http://biblioteka.kijowski.pl/antykw%20grecki/%20herodot%20-%20dzieje.pdf>

Heurtley, W.A., 1925, “Report on an Excavation at the Toumba of Vardino, Macedonia”, *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology*, vol. 12, 15–36.

Heurtley, W.A., 1926, “A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorian Invasion”, *The Annual of the British School at Athens*, vol. 28, 158–194.

Heurtley, W.A., 1939, *Prehistoric Macedonia. An archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages*, Cambridge.

Heurtley, W.A., Hutchinson, R., 1925, “Report on excavations at the Toumba and Tables of Vardaróftsa, Macedonia 1925, 1926”, *The Annual of the British School at Athens*, vol. 27, 1-48.

Heurtley, W.A., Radford, R.C., 1928, “Two Prehistoric Sites in Chalcidice”, *The Annual of the British School at Athens*, vol. 29, 1–24.

Heurtley, W.A., Radford, R.C., 1929, “Report on Excavations at the Toumba of Saratse in Macedonia”, *The Annual of the British School at Athens*, vol. 30, 113–151.

Heuzey, L., 1876, *Mission Archéologique de Macédoine*, Paris.

Hinz, M., 2020, *Visibility Analysis – course*, Institut für Archäologische Wissenschaften, Universität Bern.

Hochstetter, A., 1982, “Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum”, [in:] B. Hänsel (ed.), *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, vol. 1, Berlin.

Hochstetter, A., 1984, *Kastanas. Die handgemachte Keramik. Schichten 19 bis I*, Berlin.

Hochstetter, A., 1987, *Kastanas. Ausgrabung in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Kleinfunde*, Berlin.

Horejs, B., 2003, “Η αμαυρόχρωμη κεραμική από την Όλυθο – Άγιο Μάμα. Πρώτα αποτελέσματα”, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, vol. 17, 343–358.

Horejs, B., 2007, “Macedonia: Mediator or Buffer Zone between Cultural Spheres?”, *Aegaeum*, vol. 27, 29-41.

Horejs, B., 2007b, *Das prähistorische Olynth: Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas, 1994–1996, Die Spätbronzezeitliche Handgemachte Keramik der Schichten 13 bis I*, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, vol. 21, Berlin.

Horejs, B., 2010, “Possibilities and limitations in analysing ceramic wares”, [in:] B. Horejs, R. Jung, P. Pavúk (eds.), *Analysing Pottery. Processing – Classification – Publication*, Bratislava.

Ignatiadou, D., 2012, “Chauchitsa Excavations – Archaeology Behind Battle Lines in Thessaloniki of Turbulent Years 1912-1922”, [in:] K.G. Nakas, S.K. Kourkoutidou, N.P. Tsioukas (eds.), *Proceedings of the 1st International Conference of the Association of Greek Archaeologists*, Thessaloniki.

Ivanovski, M., Vinčić, Ž., 1981, „Вардарски Рид, Гевгелија - праисториска и античка населба”, *Археолошки преглед*, бр. 22, 49–52.

Jones, G., Halstead, P., Wardle, K., Wardle, D., 1986, “Crop Storage at Assiros”, *Scientific American*, vol. 254, no. 3, 86–103.

Jovčevska, T., 2008, *Manastir. A Necropolis from the Transition from the Late Bronze Age Into the Iron Age*, Veles.

Jung, R., 2002, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis II*, Berlin.

- Jung, R., 2007, “Δώσ’ μου φωτιά. ’Woher kamen die Brandbestattungsriten der Spätbronzezeitlichen Ägäis?“, [in:] I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis, R. Laffineur (eds.), *Aegaeum*, vol. 27, Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders, Liège.
- Jung, R., Alexandrov, S., Bozhinova, E., Mommsen, H., Hein, A., Kilikoglou, V., 2017, “Mykenische Keramik in der Rhodopenregion. Herkunft, regionaler Kontext und sozialökonomische Grundlagen“, *Archaeologia Austriaca*, vol. 101, 269–302.
- Jung, R., Andreou, S., Weninger, B., 2009, “Synchronisation of Kastanas and Thessaloniki Toumba at the End of the Bronze and the Beginning of the Iron Age“, [in:] S. Deger-Jalkotzy, A. Bächle (eds.), LH IIIC Chronology and Synchronisms III: LH IIIC Late and the Transition to Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, Wien.
- Kanatselou, S., Shapland, R., 2014, „Eustratios Pelekidis and the British Salonika Force Museum“, [in:] E. Stefani, N. Merousis, A. Dimoula (eds.), *A Century of Research in Prehistoric Macedonia 1912-2012*, Thessaloniki.
- Kilian, K., 1975, „Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria“, *Prähistorische Zeitschrift*, 50, 9–140.
- Kilian-Dirlmeier, K., 1979, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit* (Prähistorische Bronzefunde XI, 2), Munich.
- Kiriati, E., Andreou, S., Dimitriadis, S., Kotsakis, K., 1997, „Co-Existing Traditions: Handmade and Wheelmade Pottery in Late Bronze Age Central Macedonia“, [in:] R. Laffineur, Ph. P. Betancourt (eds.), *Aegaeum*, 16, TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Liège.
- Klute-Goettingen, F., 1921, „Landeskundliche Arbeiten in Mazedonien“, [in:] W. Behrmann (ed.), *Verhandlungen des zwanzigsten Deutschen Geographentages zu Leipzig vom 17 bis 19 Mai 1921*, Berlin.
- Knapett, C., 2011, *An Archaeology of Interaction. Network Perspectives on Material Culture and Society*, Oxford.
- Korkuti, L., 1971, „La céramique peinte du bronze récent et du fer ancien et le caractère illyrien de ses porteurs“, [in:] P. Kote, M. G. Koliqi (eds.), *Les Illyriens et la genèse des Albanais. Travaux de la session du 3–4 mars 1969*, Tirana.
- Körte, A., 1899, “Kleinasiatische Studien“, *Archäologischer Anzeiger*, vol. 25, 1–43.
- Kotsakis, K., 1998, „The Past is Ours“, [in:] L. Meskell (ed.), *Archaeology Under Fire*, London.
- Kotsakis, K., 2017, “Trenches, Borders and Boundaries: Prehistoric Research in Greek Macedonia“, [in:] A. Shapland, E. Stefani (eds.), *Archaeology Behind the Battle Lines. The Macedonian Campaign (1915–19) and Its Legacy*, London, New York.
- Koukouli-Chrysanthaki, C., 1982, „Late Bronze Age in Eastern Macedonia“, [in:] *Thracia Praehistorica. Supplementum Pulpudeva 3. Semaines Philippopolitaines de l’Histoire et de la Culture Thrace*, Plovdiv, Sofia.

- Krahtopoulou, A., Veropoulidou, R., 2017, “Late Pleistocene-Holocene shoreline reconstruction and human exploitation of molluscan resources in northern Pieria, Macedonia, Greece”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 15, 423-436
- Kristiansen, K., & Larsson, T. B., 2005, *The Rise of the Bronze Age Societies*, Cambridge.
- Kristiansen, K., 1998, *Europe Before History*, Cambridge.
- Kristiansen, K., Suchowska-Ducke, P., 2015, “Connected Histories: The Dynamics of Bronze Age Interaction and Trade 1500–1100 BC”, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 81, 361–392.
- Kroll, H., 1983, *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979: Die Pflanzenfunde*, Berlin.
- Leake, W. M., 1835, *Travels in Northern Greece*, London.
- Leonard, A. Jr., 1981, „Considerations of Morphological Variation in the Mycenaean Pottery from the South-Eastern Mediterranean”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 241, 87–101.
- Lespez, L., Ghilardi, M., 2024, „The Geoarcheology of Greece: Shaping Landscapes Versus Crises and Resilience of the Past”, [in:] R. Darques, G. Sidiropoulos, K. Kalabokidis (eds.), *The Geography of Greece. World Regional Geography Book Series*, Cham.
- Lettieri, M., 2015, „Infrared Spectroscopic Characterization of Residues on Archaeological Pottery through Different Spectra Acquisition Modes”, *Vibrational Spectroscopy*, 76, 48–54.
- Llewellyn-Smith, M., 2017, „Foreword: Archaeology Behind the Battle Lines”, [in:] A. Shapland, E. Stefani (eds.), *Archaeology Behind the Battle Lines. The Macedonian Campaign (1915-19) and its Legacy*, London, New York.
- Lock, G., 2003, *Using Computers in Archaeology: Towards Virtual Pasts*, London, New York.
- Loze, I. B., 1993, „Stone Age Amber in the Eastern Baltic”, [in:] C. W. Beck, J. Bouzek (eds.), *Amber in Archaeology*, 125–140.
- Malaperdas, G., 2021, „Practical Methods of GIS for Archaeologists: Viewshed Analysis – The Kingdom of Pylos Example”, *Geoplanning: Journal of Geomatics and Planning*, 8, 1-15.
- Masci, L., Vignola, C., Liakopoulos, G. C., Kouli, K., Koukousioura, O., Aidona, E., Moros, M., Vouvalidis, K., Izdebski, A., & Masi, A., 2022, „Landscape Response to Dynamic Human Pressure in the Paliouras Lagoon, Halkidiki Peninsula, Macedonia, Greece”. *Quaternary*, 5(4).
- Matson, F.R., 1965, *Ceramics and Man*, Chicago.
- Mauel, S., 2009, „Die Spinnwirtel und Webgewichte der bronze- und eisenzeitlichen Siedlung von Kastanas: Zur Textilproduktion Nordgriechenlands im 2. vorchristlichen Jahrtausend”, Extended Master Thesis, University of Cope.
- Mavroeidi, I., Andreou, S., Vavelidis, M., 2006, „Metal Objects and Metalworking Activities at Thessaloniki Toumba During the Bronze Age”, *To Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και*

Θράκη, 18, 315–328.

Mikulčić, J., 1966, *Πελαγονίја у Светлости Археолошких Налаза од Егејске Сеобе до Августа*, Скопље.

Mitrevski, D., 2003, „Prehistory in Republic of Macedonia F.Y.R.O.M”, [in:] D. Grammenos (ed.), *Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, Thessaloniki.

Mitrevski, D., 2006, „Genesis of the Iron Age Culture in Macedonia”, *Folia Archaeologica Balkanica*, 1, 85–96.

Mitrevski, D., 2007, „The Beginning of the Iron Age in Macedonia”, [in:] H. Todorova, M. Stefanovich (eds.), *The Struma / Strymon River Valley in Prehistory. In the Steps of James Harvey Gaul. Proceedings of the International Symposium “Strymon Praehistoricus”*, Kjustendil–Blagoevgrad–Serres–Amphipolis, Sofia.

Mitrevski, D., 2016, *Skopje Fortress – Kale. From Prehistory to the Early Ancient Period*, Skopje.

Mitrevski, D., 2022, *North of the Aegean World*, Skopje.

Molloy, B., Jovanović, D., Bruyère, C., Marić, M., Bulatović, J., Mertl, P., Horn, C., Milašinović, L., Mirković-Marić, N., 2020, „A New Bronze Age Mega-Fort in Southeastern Europe: Recent Archaeological Investigations at Gradište Idoš and Their Regional Significance”, *Journal of Field Archaeology*, 1-21.

Morgan, C., Mongiatti, A., Blakelock, E., Cutler, J., Gleba, M., Cartwright, C., 2017, „The British Salonika Force, the British School at Athens, and the Archaic-Hellenistic Archaeology of Macedonia”, [in:] A. Shapland, E. Stefani (eds.), *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915-19) and Its Legacy*, London, New York.

Morintz, S., 1978, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I, Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București

Nenova, D., 2018, „The Edge of an Era: Changing Aspects in the Southeast Balkans. Towards the End of the 2nd Millennium BC”, [in:] S. Gimatzidis, M. Pieniążek, S. Mangalagu-Votrubá (eds.), *Archaeology Across Frontiers and Borderlands. Fragmentation and Connectivity in the North Aegean and the Central Balkans from the Bronze Age to the Iron Age*, Wien.

Niebieszczanski, J., Hildebrandt-Radke, I., Czebreszuk, J., Bahyrycz, C., Vouvalidis, K., Syrides, G., Tsourlos, P., Pappa, M., Andreou, S., 2022, „Coastal Changes and Human Occupation in the Eastern Part of Thessaloniki Bay: Geoarchaeological Investigations of Toumba Gona”, *Geoarchaeology*, 38, 1–14.

Orton, C., Hughes M., 2013, *Pottery in Archaeology*, Cambridge.

Palli, O., 2012, „Toumba of Thessaloniki”, [in:] P. Adam-Veleni, A. Koukouvou (eds.), *Archaeology behind Battle Lines in Thessaloniki of the Turbulent Years 1912-1922*, Thessaloniki.

Pantou, P. A., 2010, „Mycenaean Dimini in Context: Investigating Regional Variability and Socioeconomic Complexities in Late Bronze Age Greece”, *American Journal of Archaeology*,

vol. 114, no. 3, 381–401.

Papadopoulos, J. K., 2005, *The Early Iron Age Cemetery at Torone*, Los Angeles.

Papazovska, A., 2005, „The Vardarski Rid Burials”, [in:] D. Mitrevski (ed.), *Vardarski Rid*, Skopje.

Papazovska, A., 2019, „Mali Dol – prehistoric necropolis near the village Tremnik, Negotino”, *Macedoniae Acta Archaeologica* 21, 121-152.

Papazovska, A., 2020, „Early Iron Age Settlements in Macedonia and Their Relationship to Cemeteries”, [in:] M. Gavranović, D. Heilmann, A. Kapuran, M. Verčik (eds.), *Spheres of Interaction: Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age (13th–5th Centuries BCE)*, Belgrade.

Pappa, M., 2015, “Metalurgy”, [in:] M. Szmyt (ed.), *Everyday Life in Prehistoric Macedonia*, vol. 2, Poznań.

Pappa, M., Bahyrycz, C., 2016, „History of Research”, [in:] S. Andreou, J. Czebreszuk, M. Pappa (eds.), *The Anthemous Valley Archaeological Project. A Preliminary Report*, Poznań.

Peel, M. C., Finlayson, B. L., McMahon, T. A., 2007, „Updated World Map of the Köppen-Geiger Climate Classification”, *Hydrology and Earth System Sciences*, 11, 1633–1644.

Pernicheva-Perets, L., Grębska-Kulowa, M., Kulov, I., 2011, *Bălgarčevo. The Prehistoric Settlement I*, Sofia.

Picard, C., Gardner, E. A., Pryce, F. N., Cooksey, W., Woodward, A. M., Casson, S., Welch, F. B., 1919, „Macedonia”, *The Annual of the British School at Athens*, 23, 1–103.

Pilali-Papasteriou, A., Papaefthymiou-Papanthimou, A., 2002, „Die Ausgrabungen auf der Toumba von Archontiko”, *Prähistorische Zeitschrift*, 77, 137–1.

Podzuweit, C., 1979, „Die mykenische Keramik von Kastanas: Studien zur mykenischen Keramik und ihrer Verbreitung im nordöstlichen Ägäisraum”, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, Band 3, Berlin.

Popov, I., 1922, „Materiaux pour l'etude des cultures des epoques Hallstatt et La-Tene en Bulgarie et en Macedoine”, *Annuaire du Musee National a Sofia*, 1921, 152–182.

Pratt, M. A., 1991, „Arts of Contact Zone”, *Profession*, 91, 33–40.

Radford, B. J., 2019, *DNA Analysis on Ceramic Cooking Vessels*, University of Montana: Scholar Works at University of Montana.

Regert, M., Colinart, S., Degrand, L., Decavallas, O., 2001, „Chemical Alteration and Use of Beeswax Through Time: Accelerated Aging Tests and Analysis of Archaeological Samples from Various Environmental Contexts”, *Archaeometry*, vol. 43, no. 4, 549–569.

Rene, M., 2002, „L’instruction sur la conservation et la recherche des Antiquités: À propos d’une instruction originale de l’état-major de l’Armée d’Orient”, *Revue historique des Armées*, vol. 226, no. 1, 71–80.

- Rey, L., 1916, „Observations sur les sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine”, *Bulletin de correspondance hellénique*, vol. 40, 257–292.
- Rey, L., 1917, „Observations sur les premières habitations de la Macédoine”, *Bulletin de correspondance hellénique*, vol. 41–43, 175–292.
- Rey, L., 1917–1919, „Lettre au Ministre de la Guerre”, *Bulletin de correspondance hellénique*, vol. 41, 11.
- Rice, P., 1987, *Pottery Analysis: A Sourcebook*, Chicago.
- Riehle, K., Kistler, E., Öhlinger, B., Heitz, C., Ben-Shlomo, D., Jung, R., Mommsen, H., Sterba, J. H., Gimatzidis, S., Fantalkin, A., Prillwitz, S., Hein, A., Geissler, L., Lehmann, G., Kindberg Jacobsen, J., Posamentir, R., Schlotzhauer, U., 2023, „Neutron Activation Analysis in Mediterranean Archaeology: Current Applications and Future Perspectives”, *Archaeological and Anthropological Sciences*, vol. 15, no. 3, 25–41.
- Roumbou, M., Heron, C., Jones, G., Kiriati, E., Valamoti, S. M., Andreou, S., 2008, „Detection and Identification of Organic Residues in Ceramic Vessels from Late Bronze Age Northern Greece: A Preliminary Investigation of Consumption and Exchange of Plant Oils”, poster presented at the *37th International Symposium on Archaeometry*, Sienna.
- Rujak, Z., 2020, *Carevi Kuli. Strumica. From Prehistory to the Roman Empire*, Book 1, Strumica.
- Rutter, J. B., Rutter, S. H., 1976, *The Transition to Mycenaean: A Stratified Middle Helladic II to Late Helladic IIA Pottery Sequence from Ayios Stephanos in Lakonia*, *Monumenta Archaeologica*, vol. 4, Los Angeles.
- Schmidt, H., 1905, „Die Keramik der makedonischen Tumuli”, *Zeitschrift für Ethnologie*, vol. 37, 91–113.
- Schortman, E. M., Urban, P. A., 1992, *Resources, Power, and Interregional Interaction*, New York.
- Shackley, M., 2011, „An Introduction to X-Ray Fluorescence (XRF) Analysis in Archaeology”, [in:] M. Shackley (ed.), *X-Ray Fluorescence Spectrometry (XRF) in Geoarchaeology*, New York.
- Shalганова, T., 1995, „The Lower Danube Incrusted Pottery Culture”, [in:] I. Panayotov, D. W. Bailey (eds.), *Prehistoric Bulgaria, Monographs in World Archaeology*, vol. 22, Madison, Wisconsin.
- Shapland, A., 2012, „The British Salonika Force Collection at the British Museum”, [in:] P. Adam-Veleni, A. Koukouvou (eds.), *Archaeology behind Battle Lines in Thessaloniki of the Turbulent Years 1912-1922*, Thessaloniki.
- Shapland, A., Stefani, E., 2017, *Archaeology Behind the Battle Lines. The Macedonian Campaign (1915-19) and Its Legacy*, London, New York.
- Shepard, A. O., 1956, *Ceramics for the Archaeologist*, Washington, D.C.

Sherratt, A., 1993, „What Would a Bronze-Age World System Look Like? Relations Between Temperate Europe and the Mediterranean in Later Prehistory”, *Journal of European Archaeology*, vol. 1, no. 2., 1-57.

Shoval, S., 2017, „Fourier Transform Infrared Spectroscopy (FT-IR) in Archaeological Ceramic Analysis”, [in:] A. Hunt (ed.), *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*, Oxford.

Smit, D. W., 1989, „Mycenaean Penetration into Northern Greece”, [in:] J. G. P. Best, N. M. W. De Vries (eds.), *Thracians and Mycenaeans: Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology*, Leiden, Sofia.

Soukantos, I., Malamidou, D., 2019, „Ofrynio Toumba, an Example of Habitation in Eastern Macedonia (Northern Greece) in the Late Bronze Age”, *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, vol. 7, 191–210.

Stefani, E., 2012, „Archaeology behind Battle Lines: Antiquity and National Ideology or How Collective Memory Meets Personal Recollections at the Museum”, [in:] P. Adam-Veleni, A. Koukouvou (eds.), *Archaeology behind Battle Lines in Thessaloniki of the Turbulent Years 1912-1922*, Thessaloniki.

Stefani, E., 2015, „Catalogue of Artefacts”, [in:] M. Szmyt (ed.), *Everyday Life in Prehistoric Macedonia*, vol. 2, Poznań.

Stefani, L., Meroussis, N., 1997, „Incised and Matt-Painted Pottery from Late Bronze Age Settlements in Western Macedonia: Technique, Shapes and Decoration”, [in:] R. Laffineur, Ph. P. Betancourt (eds.), *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference*, Philadelphia: Temple University, 18–21 April 1996, *Aegaeum*, vol. 16, Liège, Austin.

Stefanovich, M., Bankoff, H. A., 1997, „Kamenska Čuka 1993-1995”, [in:] M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptman (eds.), *In the Steps of James Harvey Gaul I*, Sofia.

Stefanovich, M., Kulov, I., 2007, „Krsto Pokrovnik Excavations at a Late Bronze Age Site in the Middle Struma River Valley, Southwest Bulgaria. Preliminary Results – 2004 Season”, [in:] H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*, Sofia.

Stein, G. J., 2002, „From Passive Periphery to Active Agents: Emerging Perspectives in the Archaeology of Interregional Interaction”, *American Anthropologist*, vol. 104, no. 3, 903–916.

Stockhammer, P., Athanassov, B., 2018, „Conceptualising Contact Zones and Contact Spaces: An Archaeological Perspective”, [in:] S. Gimatzidis, M. Pieniżek, S. Mangalogu-Votrubica (eds.), *Archaeology Across Frontiers and Borderlands. Fragmentation and Connectivity in the North Aegean and the Central Balkans from the Bronze Age to the Iron Age*, Wien.

Stos-Gale, Z. A., 2014, “Silver vessels in the Mycenaean shaft graves and their origin in the context of the metal supply in the Bronze Age Aegean”, [in:] H. Meller, R. Risch, E. Pernicka (eds.), *Metalle der Macht--frühes Gold und Silber: 6. Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale)*, Halle.

Stos-Gale, Z. A., Macdonald, C. F., 1991, „Sources of Metal and Trade in the Bronze Age

- Aegean”, [in:] N. H. Gale (ed.), *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, Göteborg.
- Strabon, *Geografia*, Rozdział Siódmy; tłum. Stanisław Hammer, dostępne na: <https://www.perseus.tufts.edu>.
- Suchowska, P., 2010, *Kontakty Społeczności Europy Środkowej i Strefy Egejskiej w Drugim Tysiącleciu Przed Chrystusem: Próba Analizy Archeologiczno-Chronometrycznej*, maszynopis pracy doktorskiej, Poznań.
- Theocharis, D., 1971, *Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace*, Ancient Cities, Athens.
- Theodossiev, N., 2000, *North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC*, Oxford.
- Tilley, C., 1994, *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths, and Monuments*, Oxford, Providence.
- Tilley, C., 2004, *The Materiality of Stone: Explorations in Landscape Phenomenology*, New York.
- Tilley, C., 2010, *Interpreting Landscapes: Geologies, Topographies, Identities; Explorations in Landscape Phenomenology 3*, New York.
- Todorova, H., 2003, „Prehistory of Bulgaria”, [in:] D. Grammenos (ed.), *Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, Thessaloniki.
- Träger, P., 1902, „Die Macedonischen Tumuli und ihre Keramik”, *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, vol. 34, 62-76.
- Triantaphyllou, S., Andreou, S., 2020, „Claiming Social Identities in the Mortuary Landscape of the Late Bronze Age Communities of Macedonia”, [in:] J. M. Murphy (ed.), *Death in LBA Greece: Variations on a Theme*, Oxford.
- Tsonos, A., 2018, „The Matt Painted Pottery as a Factor of Cultural and Social Relationships Between Upper Macedonia and Albania During the Late Bronze Age and the Early Iron Age”, [in:] G. Karamitrou (ed.), *The 3rd Archaeological Meeting in Upper Macedonia*, vol. A, Aiani.
- Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. Kazimierz Kumaniecki. dostępne na: <http://biblioteka.kijowski.pl/antykw%20grecki/%20tukidydes%20-%20wojna%20peloponeska.pdf>.
- Valla, M., 2007, „A Late Bronze Age Cemetery in Faia Petra, East of the Middle Strymon Valley”, [in:] H. Todorova, M. Stefanovich (eds.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. In the Steps of James Harvey Gaul*, Sofia.
- Vavelidis, M., Andreou, S., 2008, „Gold and Gold Working in Late Bronze Age Northern Greece”, *Naturwissenschaften*, vol. 95.
- Videski, Z., 2004, *Late Bronze Age Necropolis Dimov Grob – Ulanči*, unpublished master thesis, Skopje: University of St. Cyril and Methodius.
- Videski, Z., 2005, „The Bronze Age at Vardarski Rid”, [in:] D. Mitrevski (ed.), *Vardarski Rid*, Skopje.

Videski, Z., 2007, „Mycenaean Influences in the FYRO Macedonia Identified in the Late Bronze Age Cemeteries”, [in:] I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis, R. Laffineur (eds.), *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory Across Borders. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments Between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe*, University of Zagreb, 11–14 April 2005, *Aegaeum*, vol. 27, Liege, Austin.

Videski, Z., 2022, *Dimov Grob: A Necropolis from the Late Bronze Age*, Skopje.

Vliora, E., 2016, „Late Bronze Age Pottery”, [in:] S. Andreou, J. Czebreszuk, M. Pappa (eds.), *The Anthemous Valley Archaeological Project. A Preliminary Report*, Poznań.

Vulpe, A., 1964, „Les phases de la civilisation de Tei à la lumière des fouilles de Novaci”, *Dacia. Nouvelle Série*, vol. 8, 319–329.

Wace, A. J. B., Thompson, M. S., 1912, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

Wace, A. J. B., Thompson, M. S., 1912, *Prehistoric Thessaly: Being Some Account of Recent Excavations and Explorations in North-Eastern Greece from Lake Kopais to the Borders of Macedonia*, Cambridge.

Wace, A. J. B., Thompson, M. S., 1914, „The Mounds of Macedonia”, *The Annual of the British School at Athens*, vol. 20, 123-132.

Wakefield, A., 2017, „A Most Cosmopolitan Front: Defining Features of the Salonika Campaign 1915-1918”, [in:] A. Shapland, E. Stefani (eds.), *Archaeology Behind the Battle Lines. The Macedonian Campaign (1915-19) and Its Legacy*, London, New York.

Wallerstein, I., 1974, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York.

Ward, G., 1918, *The Story of the Salonica Army*, London, New York.

Wardle, D., 2017, „Write Home Salonica”, [in:] A. Shapland, E. Stefani (eds.), *Archaeology Behind the Battle Lines. The Macedonian Campaign (1915-19) and Its Legacy*, London, New York.

Wardle, D., Wardle, K. A., 2001, „Metal Working in Late Bronze Age Macedonia”, *To Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, vol. 13, 29–48.

Wardle, K. A., 1975, „The Northern Frontier of Mycenaean Greece”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, vol. 22, 206-212.

Wardle, K. A., 1977, „Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North West Greece”, *Godisnjak*, knj. V, vol. XIII, 153–199.

Wardle, K. A., 1980, „Excavations at Assiros 1975–79. A Settlement Site in Central Macedonia and Its Significance for the Prehistory of South-East Europe”, *The Annual of the British School at Athens*, vol. 75, 229-267.

Wardle, K. A., 1985, „Excavations at Assiros Toumba in Macedonia”, *Iliria*, nr 2, 265–269.

- Wardle, K. A., 1987, „Excavations at Assiros Toumba 1986: A Preliminary Report”, *The Annual of the British School at Athens*, vol. 82, 313–329.
- Wardle, K. A., 1988, „Excavations at Assiros Toumba 1987. A Preliminary Report”, *BSA*, vol. 83, 375–387.
- Wardle, K. A., 1989, „Excavations at Assiros Toumba 1988. A Preliminary Report”, *The Annual of the British School at Athens*, vol. 84, 447–463.
- Wardle, K. A., 1993, „Mycenaean Trade and Influence in Northern Macedonia”, [in:] C. Zerner, P. Zerner, J. Winder (eds.), *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989*, Athens, Amsterdam.
- Wardle, K. A., 2014, „The Contribution of the British School at Athens and Its Members to a Century of Prehistoric Research in Macedonia”, [in:] I. Tzachili, N. Merousis, A. Dimoula (eds.), *A Century of Research in Prehistoric Macedonia: 1912-2012*, Thessaloniki.
- Wardle, K. A., Wardle, D., 2007, „Assiros Toumba: A Brief History of the Settlement”, [in:] H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*, Sofia.
- Wardle, K., 1998, „The Transition from Late Bronze Age to Early Iron Age: A Northern Perspective”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, vol. 42, 239–241.
- Wardle, K., Higham, T., Kromer, B., 2014, „Dating the End of the Greek Bronze Age: A Robust Radiocarbon-Based Chronology from Assiros Toumba”, *PLOS ONE*, vol. 9.
- Weiner, S., 2010, *Microarchaeology: Beyond the Visible Archaeological Record*, Cambridge.
- Wheatley, D., Gillings, M., 2002, *Spatial Technology and Archaeology: The Archaeological Applications of GIS*, London, New York.
- Whittaker, H., 2008, „Introduction”, [in:] H. Whittaker (ed.), *The Aegean Bronze Age in Relation to the Wider European Context, BAR International Series*, vol. 1745.
- Zamora, M., 2011, „Improving Methods for Viewshed Studies in Archaeology: The Vertical Angle”, [in:] J. E. F. Redó, V. Szeverényi (eds.), *On the Road to Reconstructing the Past. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA). Proceedings of the 36th International Conference*, Budapest, April 2–6, 2008, Budapest.
- Žeravica, Z., 2010, „Brandbestattungssitten auf dem westlichen Balkan zwischen 1300 und 750 v. Chr.”, [in:] M. Lochner, F. Ruppenstein (eds.), *Akten des internationalen Symposiums an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien*, Wien.
- Zerner, C. W., 1978, *The Beginning of the Middle Helladic Period at Lerna*, Ph. D. thesis, Cincinnati.
- Zidarov, P., Grębska-Kulowa, M., 2013, „Ethnoarchaeology in the Balkans: A View from Bulgaria”, [in:] A. Marciniak, N. Yalman (eds.), *Contesting Ethnoarchaeologies: Traditions, Theories, Prospects*, New York.

Źródła w alfabecie greckim:

Ανδρέου, Σ., Κωτσάκης, Κ., 1992 (1995), “Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης 1992”, *Το Αρχαιολογικό Έργο Στη Μακεδονία Και Θράκη*, vol. 6, 259-72.

Ανδρέου, Σ., Κωτσάκης, Κ., 1991, "Η ανασκαφή στην Τούμπα Θεσσαλονίκης το 1991", *Το Αρχαιολογικό Έργο Στη Μακεδονία Και Θράκη*, vol. 5, 210-8.

Ανδρέου, Σ., Κωτσάκης, Κ., 1996, "Η προϊστορική Τούμπα της Θεσσαλονίκης. Παλιά και νέα ερωτήματα", *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, vol. 10Α, 369–387.

Ανδρέου, Σ., Κωτσάκης, Κ., Χουρμουζιάδης, Α., 1990, "Ανασκαφή στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης 1989", *Εγνατία*, vol. 2, 381–404.

Βοκοτοπούλου, Ι., 1986, *Βίτσα: Τα Νεκροταφεία Μίας Μολοσσικής Κωμής*, Αθήνα.

Γραμμενός, Δ., 1975, „Από τους προϊστορικούς συνοικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας”, *ADelta*, 1975, 194.

Γραμμενός, Δ., 1979, „Τάφοι της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και άλλα αρχαία ευρήματα στην περιοχή του Νευροκοπίου (Νομός Δράμας)”, *Αρχαιολογική Εφημερίδα*, 1979 (1980), 26–71.

Γραμμενός, Δ., Βέσιος, Β., Κώτσος, Σ., 1997, *Από Τους Προϊστορικούς Οικισμούς Της Κεντρικής Μακεδονίας*, Thessaloniki.

Καραμητρού-Μεντεσίδη, Γ., 1999, *Βοϊον, Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη.

Καραμητρού-Μεντεσίδη, Γ., 2002, „Αιανή. Η έκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο”, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 16, 601–623.

Καραμητρού-Μεντεσίδη, Γ., 2003, „Η Μυκηναϊκή κεραμική και οι μακεδονικές κοινότητες κατά την ύστερη εποχή του χαλκού”, [in:] Ν. Κυπαρίσση-Αποστόλικά, Μ. Παπακωνσταντίνου (eds.), *The Periphery of the Mycenaean World*, Αθήνα.

Κουκουλι-Χρυσανθακάκη, Χ., 1992, „Πρωτοϊστορική Θάσος: τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί”, Athens.

Κουκουλι-Χρυσανθακάκη, Χ., 1980, „Οίκισμός τής ύστερης εποχής χαλκού στον σταθμό Αγγίστας Σερρών”, *Ανθρωπολογικά*, 1, 54–85.

Κωτσάκης, Κ., Ανδρέου, Σ., 1987, „Προκαταρκτικές Παρατηρήσεις Για Την Οργάνωση Του Χώρου Στην Προϊστορική Τούμπα Θεσσαλονίκης”, *Το Αρχαιολογικό Έργο Στη Μακεδονία Και Θράκη*, 1, 223–229.

Κωτσάκης, Κ., Ανδρέου, Σ., 1988, „Προκαταρκτικές Παρατηρήσεις Στις Αρχιτεκτονικές Φάσεις Του Οικισμού Της Τούμπας Θεσσαλονίκης”, *Το Αρχαιολογικό Έργο Στη Μακεδονία Και Θράκη*, 2, 201–212.

Κωτσάκης, Κ., Ανδρέου, Σ., 1993, „Ανασκαφή Στην Τούμπα Της Θεσσαλονίκης 1993”, *Το Αρχαιολογικό Έργο Στη Μακεδονία Και Θράκη*, 7, 279–296.

- Λαζαρίδης, Δ. Ι., 1973, „Ανασκαφή καί ἔρευνα Αμφιπόλεως”, *Πρακτικά Αθηνών*, 43–54.
- Παπαστάθης, Κ., 1992, „Ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο Ελληνικό Κράτος”, [in:] Ι. Κολιόπουλος, Ι. Χασιώτης (eds.), *Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη.
- Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε., 1987, „Ανασκαφή Αγίου Δημητρίου Ολύμπου”, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 1, 201–208.
- Τσαφου, Ε., 2015, *Ευχάρακτη κεραμική της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Κεντρική Μακεδονία*, unpublished master thesis, Thessaloniki.
- Χουρμουζιάδης, Γ., 1985, "Οι Πρώτοι Χρόνοι στο Θεσσαλονίκη 2300 Χρόνια", [in:] Α. Βαλλιανάτος, Β. Τσιρώνης, Χ. Χρηστίδης (eds.), *Θεσσαλονίκη 2300 Χρόνια*, Θεσσαλονίκη.
- Ψαράκη, Κ., 2004, *Υλική Και Κοινωνική Διάσταση Του Στιλ Της Κεραμικής: Η Χειροποίητη Κεραμική Της Εποχής Του Χαλκού Από Την Τούμπα Της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.

Źródła w alfabecie cyrylicy:

- Αντοнова, Β., 1973, „Тракийското укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост“, *Археология София*, том 15(3), 31–41.
- Ατανасов, Β., 2011, „Καменни отбранителни съоръжения от халколита и ранната бронзова епоха в територията на България”, *Историческо списание Епохи*, 2011, 45–65.
- Ατανасов, Β., Кулов, Ι., Горчик, Дж., Иванов, С., Гацов, Ι., Димитров, Μ., Илиева, Ε., Коп, Д., Лепек, Μ., Маринова, Ε., Неделчева, Π., Узунов, Ж., Цветанов, Й., Щокхамер, Φ., 2015, „Проучвания в м. Бресто, с. Баня, община Разлог”, *Археологически открития и разкопки през 2014 г.*, 187-189.
- Ατανасов, Β., Кулов, Ι., Узунов, Ж., Горчик, Дж., Айзенман, Щ., Иванов, С., Кара依lieva, Β., Лепек, Μ., Маринова, Ε., Налбантова, Α., Неделчева, Π., Олдсен, Η., Рашкова, Ρ., Уотсън, Φ., Шиндарова, Ц., Щокхамер, Φ., 2018, „Проучвания в м. Бресто, с. Баня, община Разлог”, *Археологически открития и разкопки през 2017 г.*, 91-93.
- Ατανасов, Β., Кулов, Ι., Щокхамер, Φ., Велковски, Κ., Гацов, Ι., Зидаров, Π., Маринова-Волф, Ε., Неделчева, Π., Стоев, Д., 2013, „Спасителни разкопки на обект от началото на ранната желязна епоха в м. Бресто, землище на с. Баня, община Разлог”, *Археологически открития и разкопки през 2012 г.*, 115-118.
- Ατανасов, Β., Кулов, Ι., Щокхамер, Φ., Горчик, Дж., Адам, Χ., Айзенман, Щ., Димитрова, Η., Драйброт, Щ., Иванов, С., Илиева, Ε., Кара依lieva, Β., Коп, Д., Лепек, Μ., Маринова, Ε., Неделчева, Π., Олдсен, Η., Уатсон, Φ., Узунов, Ж., Шпанхаке, Α., Цветанов, Й., 2017, „Проучвания в м. Бресто, с. Баня, община Разлог”, *Археологически открития и разкопки през 2016 г.*, 134-137.
- Божинова, Ε., Андонова, Α., 2009, „Археологически разкопки на селищен обект на връх Драгойна, община Първомай”, *Археологически открития и разкопки през 2008 г.*, 218–222.

- Божинова, Е., Андонова, А., 2010, „Археологически разкопки на селищен обект на вр. Драгойна, общ. Първомай”, *Археологически открития и разкопки през 2009 г.*, 136-139.
- Божинова, Е., Андонова, А., 2011, „Археологически разкопки на селищен обект на вр. Драгойна, общ. Първомай”, *Археологически открития и разкопки през 2010 г.*, 173-176.
- Божинова, Е., Андонова, А., 2012, „Археологически разкопки на селищен обект на вр. Драгойна, общ. Първомай”, *Археологически открития и разкопки през 2011 г.*, 130-133.
- Божинова, Е., Андонова, А., 2013, „Археологически разкопки на селищен обект на вр. Драгойна, общ. Първомай”, *Археологически открития и разкопки през 2012 г.*, 117.
- Божкова А., П. Делев, С. Александров, 2001, „Спасителни разкопки при с. Копривлен, Гоцеделчевско”, *Археологически открития и разкопки през 2001 г.*, 50.
- Венедиков, И., 1948, Баргала, разкопки и проучвания I, София.
- Видески, З., 2005, „Бронзено време на Вардарски Рид”, [в:] Д. Митревски (ред.), *Вардарски Рид*, том I, Скопје.
- Гарашанин, Д., 1955, „Налаз из Љеља и његов положај према оставама од скупочених метала у Панонији”, *Археолошки Вестник*, св. 6, 277–283.
- Гарашанин, М., 1973, *Предисторија на тлу СР Србије*, св. 2, Београд.
- Гарашанин, М., 1988, „Настанак и порекло Илира”, *Less Illyriens et les Albanais*, vol. 10, 9–80.
- Георгиев, Г. Ил., 1976, „Теренни проучвания в долината на река Струма”, [в:] В. Велков, П. Катинчаров (eds.), *XXI национална археологическа конференция 4-7 юни*, Смолян.
- Георгиев, Г., Ангелов, Н., 1957, „Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953 година”, *Български исторически преглед*, т. 21, 41–127.
- Гергова, Д., 2009, „Българо-полските теренни археологически проучвания в Благоевградска област 1978–1982”, *Известия на Регионалния исторически музей Благоевград*, том V, 23–36.
- Гергова, Д., Зунг, Л. М., 1985, „Тракийската крепост в м. Марена при с. Марикостиново, Благоевградски окръг”, *Археологически открития и разкопки през 1984 г.*, 86–87.
- Гребска-Кулова, М., 2009, „Теренни археологически обхождания в Благоевградска община”, *Известия на Регионалния исторически музей Благоевград*, том V, 37–52.
- Гребска-Кулова, М., Кулов, И., Андонова, М., 2006, „Теренни археологически обхождания в землищата на селата Покровник, Мощанец, Селище, община Благоевград”, *Археологически открития и разкопки през 2005 г.*, 391.
- Гребска-Кулова, М., Кулов, И., Божинова, Ю., 2008, „Теренни археологически обхождания в землищата на селата Зелен дол, Българчево, Падеш, Дебочица, община Благоевград”, *Археологически открития и разкопки през 2007 г.*, 770.

Гребска-Кулова, М., Кулов, И., Комитова, Ц., Божинова, Ю., Андонова, М., 2003, „Теренни археологически обхождания в землището на с. Бучино и Логодаш, община Благоевград, проведени през 2002 г.”, *Известия на Регионалния исторически музей Благоевград*, том III, 84–90.

Домарадски, М., 1986, "Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Кранча, Благоевградски окръг", *Археология*, XVIII, кн. 2, 10-23.

Домарадски, М., Георгиева, П., Прокопов, И., Андонова, М., Йорданов, Й., Кулов, И., Петрова, М., Димитрова, Б., 2001, *Материали за археологията на Средна Струма*, София.

Домарадски, М., Гергова, Д., Кулов, И., Ладомирски, А., Островски, Ж., Парчевски, М., Перниева, Л., Chochorowski, J., 2001, *Материали за археологията на Средна Струма. Разкопки и Проучвания, книга XXVII*, София

Костић, Д., 1992, „Праисторијске некрополе у Горњој Стражави”, *Зборник народног музеја*, XIV, 231–248.

Канцев, И., 1982, „Последици от късната бронзова епоха в село Асеновец, сливенски окръг”, *Тракия Преисторика. Седмици на Филипона по история и култура на Тракия*, Пловдив, Пулпудева 3, Доп., 259–269.

Капуран, А., 2009, Архитектура из касног бронзаног и старијег гвозденог доба у басену Јужне Мораве, Београд.

Китаноски, В., 1976, „Неколку праисториски наоди од Прилеп”, *Macedonia Acta Archaeologica*, 2, 119–134.

Китаноски, В., 1980, „Варош, Прилеп - праисториски керамички депо”, *Археолошки Преглед*, 21, 50–53.

Кулов, И., 1995, „Археологически разкопки в м. Кайменска чука край Благоевград”, *Археологически открития и разкопки през 1994 г.*, 51–53.

Кулов, И., 2001, „Сондажни археологически проучвания на поселение от бронзовата епоха в м. Марена край с. Марикостиново, общ. Петрич, през 2000 г.”, *Археологически открития и разкопки през 1999–2000 г.*, 43.

Кулов, И., 2007, „Археологическо проучване на постройка от късната бронзова епоха в м. Кръсто, край с. Покровник, община Благоевград”, *Археологически открития и разкопки през 2006 г.*, 154–156.

Кулов, И., 2009, „Състояние на теренните археологически обхождания за регистриране на археологически паметници в Благоевградска област”, *Известия на Регионалния исторически музей Благоевград*, том V, 13–22.

Кулов, И., Стефанович, М., 2005, „Селищен живот през късната бронзова епоха в Благоевградското поле”, [in:] Г. Китов, Д. Димитрова (eds.), *Земите на България – люлка на тракийската култура*, София.

Кулов, И., Стефанович, М., 2006, „Проучвания на постройка от късната бронзова епоха в

м. Кръсто, край с. Покровник, община Благоевград”, *Археологически открития и разкопки през 2005 г.*, 131-133.

Кулова, М., Кулов, И., Комитова, Ц., Божинова, Ю., 2001, „Резултати от археологически обхождания в землището на с. Дренково”, *Известия на Регионалния исторически музей Благоевград*, том II, 73–80.

Миков, В., Дзамбазов, Н., 1960, *Деветаишката Пештера*, София.

Митревски, Д., 1990, „Куново - Чуки кај Оризари, Могила II”, *Македонија Акта Археолошка*, 11, 59–77.

Митревски, Д., 1991, *Дедели, некропола од железното време во долно Повардарие*, Скопје.

Митревски, Д., 1995, „Праисториската некропола „Клучка-Хиподром“ кај Скопје”, *Зборник. Нова Серија*, 1, 61–89.

Митревски, Д., 1997, *Праисториски Заедници во Македонија*, Скопје.

Митревски, Д., 2013, *Праисторија на Република Македонија*, Скопје.

Нехризов, Г., 2009, „Археологическа карта на България в периода 2000–2007 г.”, *Известия на Регионалния исторически музей Благоевград*, том V, 9–12.

Ников, К., Попов, Х., Стойчев, Р., Георгиев, П., 2016, „Спасително археологическо проучване на Ада Тепе, Община Крумовград. Кампания 2015 г.”, *Археологически открития и разкопки през 2016 г.*, 190.

Николова, Й., Ангелов, Н., 1961, „Разкопки на Еменската пещера”, *Бюлетин на Института по Археология - София*, 24, 306–316.

Пашиќ, Р., 1977, „Археолошки истражувања на лок. Сува Река во Гевгелија”, *Македонска археологија и антиквитети*, 3, 52-53.

Перничева, Л., 1993, „Укрепителна система на ранноенеолитното селище Струмско край Благоевград”, [in:] В. Николов (ed.), *Праисторически находки и изследвания – сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев*, София,

Перничева, Л., Кулов, И., 1978, „Разкопки на праисторическото селище при с. Българчево, Благоевградски окръг”, *Археологически открития и разкопки през 1977 г.*, 27–28.

Перничева, Л., Кулов, И., 1979, „Разкопки на праисторическото селище Струмско край Благоевград”, *Археологически открития и разкопки през 1978 г.*, 27–28.

Перничева, Л., Кулов, И., 1980, „Разкопки на праисторическото селище Струмско край Благоевград”, *Археологически открития и разкопки през 1979 г.*, 31–32.

Перничева, Л., Кулов, И., 1981, „Разкопки на праисторическото селище край с. Българчево, Благоевградски окръг”, *Археологически открития и разкопки през 1980 г.*, 15–16.

Перничева, Л., Кулов, И., 1984, „Разкопки на праисторическото селище край с. Българчево, Благоевградски окръг”, *Археологически открития и разкопки през 1983 г.*, 15–16.

Попов, Х., 2012, „Спасителни археологически разкопки на златодобивен рудник от късната бронзова и ранната желязна епохи Ада Тепе, община Крумовград”, *Археологически открития и разкопки през 2011 г.*, 135.

Попов, Х., Ников, К., 2013, „Спасително археологическо проучване на златодобивен рудник от късната бронзова и ранната желязна епоха Ада Тепе, община Крумовград”, *Археологически открития и разкопки през 2012 г.*, 117-119.

Попов, Х., Ников, К., 2014, „Спасително археологическо проучване на златодобивен рудник от късната бронзова и ранната желязна епоха Ада Тепе, община Крумовград”, *Археологически открития и разкопки през 2013 г.*, София, 118.

Попов, Х., Цинцов, З., Илиев, С., 2009, „Методи на теренна регистрация при издирване на следи от антично рударство и металургия в района на Източните Родопи”, *Известия на Регионален исторически музей Благоевград*, том 5, 140–153.

Санев, В., Симоска, Д., Китановски, Б., Саржовски, С., 1976, *Праисторија во Македонија*, Скопје.

Симоска Д., 1983-84 „Висок Рид, праисториска повеќеслојна населба (прелиминарен извештај)”, *Зборник на Трудови*, 4 – 5, 5-20.

Симоска Д., Китановски Б., Тодоровиќ Ј., 1976, „Населбата Црнобуки и проблемот на истоимената култура во светлината на новите археолошки истражувања”, *Macedoniae Acta Archaeologica*, 2, 43-83.

Симоска Д., Китановски Б., Тодоровиќ Ј., 1977, Праисториска населба Тумба во село Карамани кај Битола, *Macedoniae Acta Archaeologica*, 3, 9-25.

Срејовиќ, Д., 1959, „Праисторијска Некропола у Доњој Брњици”, *Гласник Музеја Косова и Метохије*, св. IV–V, Приштина, 83-135.

Стефанович, М., Кулов, И., 2001, „Археологически проучвания на постройка от късната бронзова епоха в м. 'Кайменска чука' край Благоевград през 2000 г.”, *Археологически открития и разкопки през 1999–2000 г.*, 43.

Стефанович, М., Кулов, И., 2003, „Сондажни археологически проучвания на къснобронзов обект в м. Марена край с. Марикостиново, общ. Петрич, през 2002 г.”, *Археологически открития и разкопки през 2002 г.*, 42–44.

Стефанович, М., Кулов, И., 2007, „Археологически разкопки в района на Средна Струма”, *Известия на Националният Археологически Институт с Музей*, том XX, 45–67.

Тодоровиќ, Ј., Симоска, Д., Китановски, Б., 1980, *Зачетоците и Развојот на првите земјоделски заедници во неолитскиот период и нивниот премин во метално доба на подрачјето на Пелагонија*, Прилеп – Битола.

Тонкова, М., Гоцев, А. 2008, *Тракийското светилище при Бабјак и неговата*

археологическа среда, София.

Тонкова, М., Гоцев, А., 1996, „Археологически проучвания на тракийското светилище при с. Бабяк, община Белица”, *Археологически открития и разкопки през 1996 г.* 30-31.

Тонкова, М., Гоцев, А., 2009, „Археологически проучвания на тракийското светилище при с. Бабяк, община Белица, Благоевградски окръг”, *Археологически открития и разкопки през 2009 г.*, 189-191.

Трајковска, Л., 1999, „Градиште - Пелинце - истражување на сектор Две Могили”, *Macedonia Acta Archaeologica*, vol. 15, 47–61.

Трухелка, Ђ., 1929, „Археолошке белешке из јужне Србије. Гробнице из Микенског доба у Прилепу”, *Гласник Српског Народног Друштва*, том V.

Филипов, Т., 1976, *Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско, Лом.*

Цицикова, М., 1968, "Керамика от старата желязна епоха в Тракия", *Археология*, том 10(4), София, 15–27.

Źródła internetowe:

<http://biblioteka.kijowski.pl/antyk%20grecki/%20herodot%20-%20dzieje.pdf> [dostęp: 05.12.2023]

<http://biblioteka.kijowski.pl/antyk%20grecki/%20tukidydes%20-%20wojna%20peloponeska.pdf> [dostęp: 05.12.2023]

<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Struma;3980535.html> [dostęp: 03.12.2022]

<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Wardar;3993947.html> [dostęp: 03.12.2022]

<http://tomba.web.auth.gr/-/index.php/en/the-excavation/history-of-research> [dostęp: 12.04.2022]

<http://www.ringbell.co.uk /info/hdist.htm> [dostęp: 13.01.2023]

<https://artsweb.cal.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirospottery.htm> [dostęp: 22.07.2024]

<https://copernicus.discomap.eea.europa.eu/arctis/services/EUHydro/RiverBasine/MapServer/WMServer?> [dostęp: 06.04.2024]

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/prehistory> [dostęp: 12.04.2024]

<https://digital.bsa.ac.uk/fieldwork.php?project=773> [dostęp: 04.04.2023]

<https://hellasatlas.com/regions/central-macedonia/> [dostęp: 03.04.2023]

<https://ifrglobal.org/wp-content/uploads/2016/11/Syllabus-Bulgaria-Bresto-2017.pdf>. [dostęp: 08.05.2024]

https://land.copernicus.eu/about_ [dostęp: 06.04.2024]

<https://land.copernicus.eu/imagery-in-situ/eu-dem/eu-dem-v1.1?tab=metadata> [dostęp: 06.04.2024]

<https://mt1.google.com/vt/lyrs=s&x={x}&y={y}&z={z}> [dostęp: 06.04.2024]

<https://naukawpolsce.pl/aktualnosci/news%2C92512%2Cbadania-ceramiki-pomoga-poznac-kontakty-kulturowe-na-balkanach-sprzed-3-tys> [dostęp: 08.08.2024]

<https://plugins.qgis.org/plugins/ViewshedAnalysis> [dostęp: 06.04.2024]

<https://qgis.org/pl/site/about/index.html> [dostęp: 06.04.2024]

<https://stamen-tiles.a.ssl.fastly.net/watercolor/{z}/{x}/{y}.jpg> [dostęp: 12.04.2024]

<https://www.copernicus.eu> [dostęp: 7.04.2024]

https://www.gmrt.org/services/mapserver/wms_merc? [dostęp: 12.08.2022]

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/macedonia/cities/page_033.html?prev=true [dostęp: 10.04.2024]

<https://www.khm.at/en/visit/exhibitions/2017/the-first-gold/> [dostęp: 12.04.2022]

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0239%3Abook%3D7> [dostęp: 05.12.2023]